

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

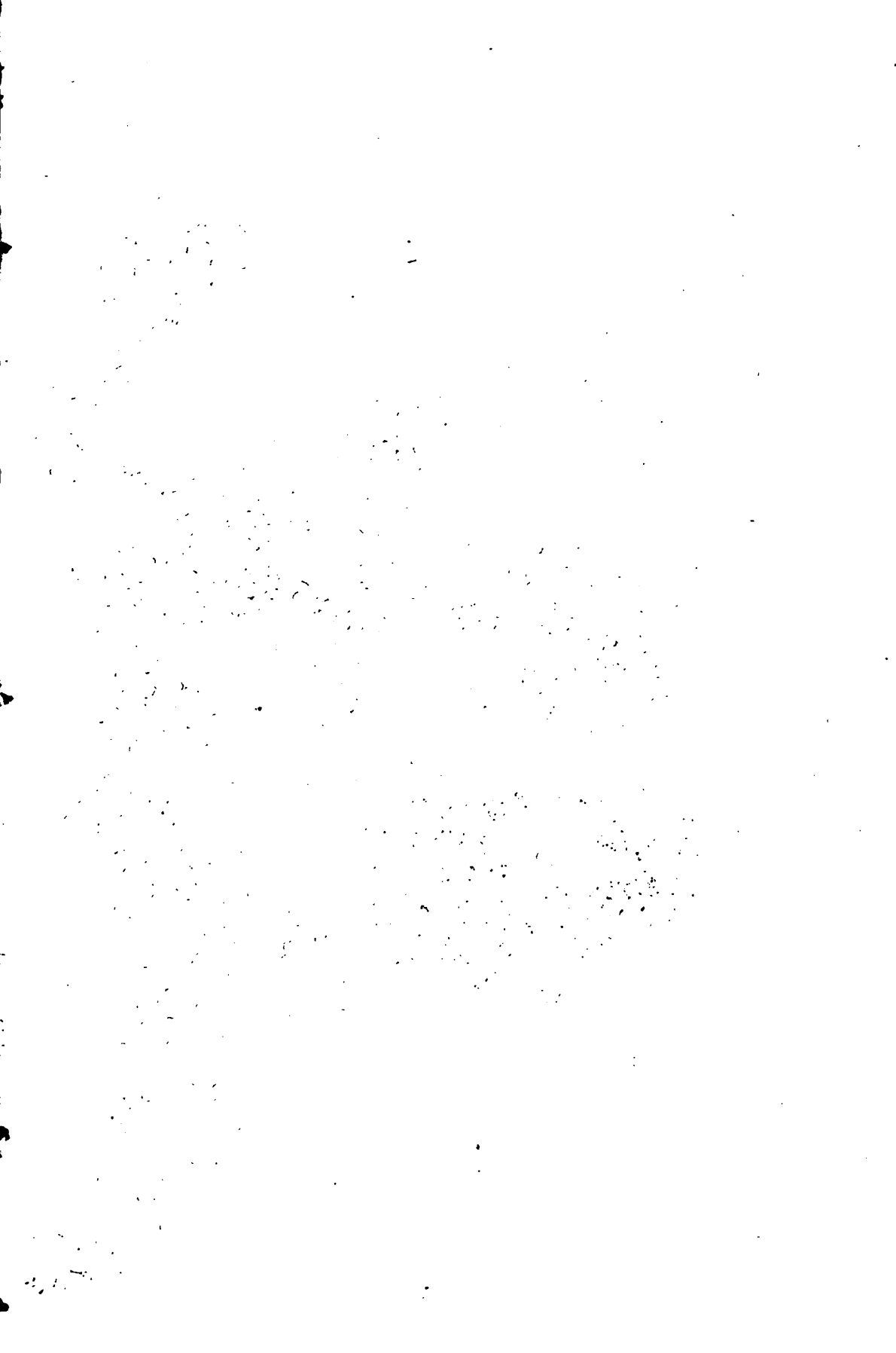
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

THE UNIVERSITY OF
LIBRARIES

8666

8666

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԴՅՈՒՄՆԵՐՆԵՐ

(73)

475 p.

ՀԵՆՐԻ(ՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԸՇԽԻՐՀԻ

ՏՆ . Հ . ՂՈՒԿԱՍ ԱԹՈՌԱԿԱԼ ՎԱՐԴԱԳԵՏԻ
ԻՆՃԻՃԵԱՆ

ՏԳԱԳՐԵԱԼ ՑԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

ՏՆ . ՍՈՒԳԻՐԱՅՑ ՎԱՐԴԱԳԵՏԻ ՍՈՄԱԼԵԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈԳՈՍԻ ՍԻՆԵԱՅ
ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՐԲԱՅԻ ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒՆՅԱԼ

ԱՐԲԵԱՄԲԻ ԵՒ ԶԱՆԻԻԲ

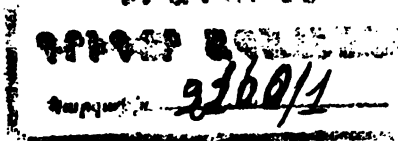
ԱՍՏՈՒԱԾԱՍԻՐ ԿԱՐՆԵՑԻ ԵՐԱՆՈՒՀԻ ՏԻԿՆՈՋ

ԿՈՂԱԿՑԻ

ՄԵՆՈՒԿ ԱՂԱՅԻ ՄԱՀՏԵՍԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅՐԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԸՈՒՐՁԻՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏԳԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

ՅԱՄԻ 1835 ՌՄՁԴ

6840

6840

• 31

Excluded

V-1

612 P
612 V

51
51.10.99
v.1

ՅԼԹԸՊԵՐԵՆ

Ի հնախօս օրինակագրաց որք յայլ եւ այլ դարս կա-
ցեալք եւ զանցելոց ժամանակաց մատենագրեցին, գովելի
եւ անստգիւտնոքս եւեթ կալեալ են 'ի կաճառս իմաստ-
նոց, որ անաչառ քննաբանութեամբ յածեալ ընդ համո-
րէն մատեանս հնոց՝ վկայ հաւատարիմ բանից իւրեանց
զնոցին պատգամն պատկառելիս առեալ ածեն յանդի-
ման ընթերցանելեացն, զանձ յաճախաբան հմտութեանց
պատրաստեալ առաջի քննողական մտաց : Վ'անգի եղեն
արդարեւ բազումք, եւ 'ի նոցանէ ոչ սակաւք հարուստք 'ի
հանճարոյ եւ 'ի հմտութենէ, որք ճառեցին զհնութեանց
ազգաց : այլ աւաղ բախտի դիւրատահ մարդկութեանս,
զի յուսկ 'ի նոցանէ կապեալք 'ի սէր ինքնահնար վար-
կածիցն անյադ երկախաբանութեամբ մոլորեցան 'ի վրի-
պակախօս բանից 'ի բանս, մինչեւ բազում անգամ հնախըն-
դիր ուսումնասիրին միտք փոխանակ առաջնորդ ճշմար-
տութեան ունելոյ զայնպիսիս յանելանելի բաւիղս գտան
պարանեալ :

Եմանք 'ի մեծամեծար օրինակագրաց Լըրոպիոյ այսմ
մոլորաշաւիղ հետոց 'ի վերայ հասեալ ստուարակարկատ
մատենիւք յօժարեցին լուսաբանել զհեռաւոր ժամանա-
կաց հնութիւնս, երաշխաւոր ճշմարտութեան բանից
իւրեանց ոչ այլ ինչ կալեալ, բայց զնախնի մատենագրացն
զամբոխս բանից : Եւ զինչ այլ մարթեր ունեւ առաջնորդ
'ի մոայլ մոռացութեան անցելոց դարուց բաց 'ի բանից

6840

1000

100

Fowler

V. 1

CI
CI-10.94
v.1

[illegible]

ՀԱՆՐԱՊԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԵՍՏԱՆԻ ԵՐԱՅԵՐ

(73)

475 p.

ՀԱՆՔԻՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՏԱՆԵԱՅՑ ԱՇԽԱՐՀ

ՏՆ. Հ. ՂԱԻԿԱՍ ԱԹՈՌԱԿԱԼ ՎԱՐԴԱԳԵՏԻ
ԻՆՃԻՃԵԱՆ

ՏՊԱԳՐԵԱԼ ՅԱՌԱՋԱՌԴՈՒԹԵԱՆ
ՏՆ. ՍՈՒԿԻԱՍՅԱՆ ՎԱՐԴԱԳԵՏԻ ՍՈՄԱԼԵԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈԳՈՍԻ ՍԻՆԵԱՆ
ԵՒ ՀԱՆՃԱՆՐԱԿԱՆ ԱՐԲԱՅԻ ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒՅԻՆ

ԱՐԲԵԱՄԲԻ ԵՒ ԶԱՌԻՒԹ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՍԻՐ ԿԱՐԵՆՑԻ ԵՐԱՆՈՒՀԻ ՑԻԿԵՈՋ
ԿՈՂԱԿԵՐ
ՄԱՆՈՒԿ ԱՂԱՅԻ ՄԱՀՑԵՍԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՍՐԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԵՂՅԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԵՐԱՆՈՒՀԻ

ՀԱՅԿԱՍ 2360/1

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

ՅԱՄԻ 1835 ՌՄՁԴ

6842

6842

• 31

Fisher

V-1

ՀԵՐ
ԵԿԵ
ՏԻ
ԵԼԻՐ. ԳԳ
Վ. 1

ՅԼՈՒՋԱԲԱՆ

Ի հնախօս օրինակագրաց որք յայլ եւ այլ դարս կա-
ցեալք եւ զանցելոյ ժամանակաց մատենագրեցին, գովելի
եւ անստգիւտ նորա եւեթ կալեալ են 'ի կաճառս իմաստ-
նոց, որ անաչառ քննաբանութեամբ յածեալ ընդ համո-
րէն մատենան հնոց՝ վկայ հաւատարիմ բանից իւրեանց
զնոցին պատգամն պատկառելիս առեալ ածեն յանդի-
ման ընթերցանելեացն, գանձ յաճախաբան հմտութեանց
պատրաստեալ առաջի քննողական մտաց։ Վրանդի եղեն
արդարեւ բազումք, եւ 'ի նոցանէ ոչ սակաւք հարուստք 'ի
հանճարոյ եւ 'ի հմտութենէ, որք ճառեցին զհնութեանց
ազգաց։ այլ աւազ բախտի դիւրատահ մարդկութեանս,
զի յուրք 'ի նոցանէ կապեալք 'ի սէր ինքնահնար վար-
կածիցն անյադ երկայնաբանութեամբ մոլորեցան 'ի վրի-
պակախօս բանից 'ի բանս, մինչեւ բազում անգամ հնախըն-
դիր ուսումնասիրին միտք փոխանակ առաջնորդ ճշմար-
տութեան ունելոյ զայնպիսիմս յանելանելի բաւիզս գտան
պարանեալ։

Իմանք 'ի մեծամեծար օրինակագրաց Եւրոպիոյ այսմ
մոլորաշաւիղ հետոց 'ի վերայ հասեալ ստուարակարկատ
մատենիւք յօժարեցին լուսաբանել զհեռաւոր ժամանա-
կաց հնութիւնս, երաշխաւոր ճշմարտութեան բանից
իւրեանց ոչ այլ ինչ կալեալ, բայց զնախնի մատենագրացն
զամբոխս բանից։ Այլ զինչ այլ մարմէր ունել առաջնորդ
'ի մռայլ մոռացութեան անցելոյ դարուց բաց 'ի բանից

արանցն 'ի դարսն յայնսսիկ ծաղկելոց , որք տեսողս լեալ իցեն որոց եղեն աւանդապահք , կամ գործողք իսկ հըռ- չակաւոր անցից՝ ընդ ձեռն նոցա ժամանելոց մինչեւ ցհե- ռաւոր զաւակս նոցին :

Իայց եւ այլ գժուարայազթ խոջնդակն ելանէ առաջի հնախոյզ ուսումնասիրին դիցապատիր մնլորութիւն աս- տուածանդէտ մատենագրացն հեթանոսաց , որք վրէպք 'ի ճմարտութենէ հնախօս բանից աստուածապատում՝ ճառիցն՝ մտացածին աւաստելեօք զամենայն հնախօսու- թիւնս ազգաց վեր 'ի վայր արարին . եւ նահապետաց աւ- տուածախօս մատենիցն առասպելական անուանս ինչ կար- կատեալ գուն գործեցին մեւրացածոյ ճոխութեամբ ըզ- հայրենիս իւրաքանչիւր բարեքել կամամտածական բա- նիւք : Եւ 'ի ճախարակեայ պաշուճաղարդ բանից աստի եւ 'ի յղկեալ ճարտարախօսութենէն գերեալ բազմաց մերոյ ժամանակիս մերձաւոր արանց եւ ոճոյս մերոյ խոստովա- նողաց զհետ չոգան նոցին , մինչեւ ինքնահնար մեկնու- թեամբք խեղաթիւրել եւ զբանս սրբագիր մատենիցն , միոյն 'ի խնաստան պոնդիտեցուցեալ զնահապետան սրբոց մատենից , միւսոյն յլքիպտոս նժգեհն զնոսա տա- րեալ , այլ որ 'ի Սպանիա , կամ 'ի Գերմանիա , եւ մինչեւ 'ի Շվեդո անգամ յեզերս տարեալ սահմանաց երկրի , եւ զ'իոյ յաշխարհ Սինէացւոց տարագիր արտորեալ : Իսկ ազգիս մերոյ եւ մերոց հնութեանցն յիշատակ չիք եւ ոչ ուրեք . եւ եթէ յիշեսցեն եւս , ոչ 'ի պարծանս ինչ մեր , մանաւանդ թէ ճմարտութեան , այլ տուղ եւ վեր 'ի վե- րոյ բանիւք եւ լի վրիպակօք . որպէս եւ զսկզբնաւորու- թիւն ազգիս համաբուն ասելով ասորւոյն . զնախաբար- բաւ լեզուն մեր զլեզու մարդկութեանս համօրէն , որ- պէս գեղեցիկ պատճառաբանութեամբք հաւանեցուցանէ մատենա , ծնունդ նորագիւտ եւ աղիաարոյզ լեզուաց խառնառանձ մարդկան , այլովքն հանդերձ :

Իսկ այժմ հայրենասէր ոգի արդոյ ծերունւոյն մերոյ Տեառն Հ. Գլուկայ վարդապետի Լնճիճեան վառեալ 'ի նախանձ հայրենի փառաց' ուսումնասէր եւ աղքատէր Հայոցս ետ'ի վայելելուն զայս մատեան, զոր խոստացեալն էր կանխաւ 'ի Ստորագրութեան իւրում' Հին հայաստանի : Երոյ զամս յալովս յածեալ բազմաշխատ զննութեամբ 'ի խուռն մատեանս հնոց եւ նորոց օրինակագրաց այլ եւ այլ աղգաց, եւ յոտակեալ մանր քննութեամբ եւ անձանձիր տենչիւ որ ինչ պէտք էին յաղագս անթերի գլխաւորելոյ 'Երածութեան հնախօսութեան հայաստանի, աւարտեաց ըստ ամենայն հանգամանաց 'ի վերջին ամս ծերութեան իւրոյ : Եւ պէտք եւ զայս մատեան բազմաքիրտն պքնութեանց արգասիք՝ բազում ամօք յառաջ երկասիրեալ էր միանգամ անխոնջ վաստակասէրն, այլ անգութ ժանիք ամենածախ հրդեհին յաճիւն լուծին 'ի Նիւզանդիմս յամի 1815 . որպէս եւ զայլ բազում օգտակար եւ բազմաքիրտն մատեանս ծերունւոյս այսորիկ, եւ զայլոց բազմահանձար մատենագրաց հնոց եւ նորոց յայլ եւ այլ ժամանակս :

Եթող մեզ սա ինքն եւ զանկերպարան եւ զթերակատար հնախօսութիւնս եօթանց աշխարհաց, որք 'ի հնումն եղեն երբեմն ընդ տէրութեամբ Թագաւորացն հայոց . այն ինքն են Փոքր հայք, Կիլիկիա, Սիւնդեաք, Եփրատացիք, Խաղտիք, Բարպատական, Բքուանք եւ Եգիպտոս, զորս վեր 'ի վայր յիշէ ինքն 'ի մատենիս, զքնթերցողսն 'ի հնախօսութիւնս նոցին աւարեալ : Եւ աւագ մեծի ցաւոցս ամենայն հայկազն եւ օտարազգի ուսումնաւսիրաց . զի ժամանեալ հրաւեր մահուն եւ ոչ զտպագրութիւն մատենիս կարաց տեսանել բազմավաստակ անձնն, փութացեալ յեթերական խորանան 'ի վայելչ անանց բաւեաց տրիտուր բազմամթեր վաստակոցն իւրոց :

Եւ նորա եւ այլ մատեան Սարգապատում, որ այն ինքն

է ԿՈՌԱԳՐՈՒԹԻՒՆ մարդոյս ըստ բնական կազմուածոյն
եւ ըստ բարոյական յօժարութեանցն . այլ եւ զսա չժաման
նեաց ի լրումն ածել . որպէս եւ տէրսկ յառողեցաւ ոկիզն առ
նել վերլուծութեանցն՝ շխարհագրութեան լ՝ ովսէսի խո
րհնացոյն , զոր եւ յիշատակէ ուրեք ՚ի մատենիս յայսմիկ .

ԼՍՈԱ սահմալու բանիւք հատուցեալ զհակիրճ ծանօթութիւնս անտիպ երկասիրութեանց ծերունւոյս , ապացուք արդ. քանի մի համառօտ տեղեկութիւնս զհանգամանաց մատենին Հնախօսութեան , ընթերցողացն թողեալ անձամբ խելամուտ լինել ամենայն մանր զննութեանց եւ չափոյ անխոնջ երկոցն մատենագրիս :

Ա. Վանդի մատենագրիւս կամք այն էին թէ ամենայն ասացեալքն իւր գրոց վկայութեամբ հաստատեցին, ուրանօր յազազս աշխարհագրական հնութեանց հայաստանի են բանք, զհայ մատենիցն վկայութիւնս նախամեծար ընտրէ քան զօտարացն իբրեւ զառաւել հմտիցն ընկէ երկրին իւրեանց: Իսկ պատճառք ամենայն ասացուածոցն ածել վկայութիւնս այն իսկ է, որպէս զի նախ պայծառ տեսցի 'ի նոսա չափ հաւատարմութեան մատենագրաց իւրաքանչիւր թէ յոր ինչ իրս միաձայն գտանին այլք ընդ մերմն եւ ուր տարածայն, լուսաբանեալ բացայայտ եթէ կայցէ հարկ մեկնութեան 'ի չմիաբան կարծեցեալ բանս նոցին: Երկրորդ զի թէ 'ի բանից անտի նախնեաց ինքն մատենագիրս խմբագիր արարեալ եւ յանձնէ խօտեր, չգիտեմ եթէ առ ամենեսեան համարէր հաւատարիմ. այլ աստ աչօք տեսեալ զբանս նոցին եւ զլուծումն, ոչ եւս յընթերցողացն ոք բամբասիցէ, եթէ ինքն այլ ազգ լուծումն տայրքան զոր մատենագիրս խելամտէ, եթէ զվկայութիւնսն ընթեռնայր: Եւ գարձեալ զի ուր բանասէրն առ 'ի զբօսանս եւեթ իզձ լինի յընթերցումն հնախօս մատենից, գիտնաեկանն ուսումնասէր ստուգութեան լինի 'ի խնդիր 'ի խօսուս վկայութեանց անտի: () այս ոճ մա-

տենագրութեան կալան եւ բազումք յերեւելի հնախօսաց եւ աշխարհագրաց . որպէս Առօնօվիտս , Աելարիտս , Սիւրբիտ , Պօշար , Տիւքանժ , Սիւլանա , այլովքն հանգերձ :

Բ . Եթէ իցեն յօտարազգի մատենագրաց որք տարաձայն իցեն ըստ այլ եւ այլ հանգամանաց յասացուածոյն իւրոյ , եւ ոմանք եւս ամենեւին ժխտիցեն զոր ինքն հաւատութեամբ ասէ , անդ եթէ հայ մատենիցն բան չգորիցէ համազել իբրեւ անծանօթից առ օտարս , 'ի ոտւրդրոց առնու զհաւաստիս բանից իւրոյ . զոր այլք եթէ այլ ազգ իմացեալ իցեն եւ մեկնեալ , ցուցանէ եւ զանհարազատութիւն նոցին :

Գ . Եթէ յաղագս կարեւոր իրաց ոմանց , որք հնախօսութեան հայաստանի իցեն պատկանաւոր , չգուցէ յիշատակութիւն առ հայ եւ յօտարազգի մատենագիրս , անդ զայլ եւ այլ բանս նոցա 'ի մի վայր ածեալ մատենագիրս մեր , եւ ուղիղ կանոնաւ զթուեցեալն ինքեան հետեւութիւն ածէ 'ի մէջ . եւ եթէ այլք այլ ազգ ինչ խօսեցեալ իցեն զայնմանէ , յոր թէ իցէ չափ հաւանականութեան , ոչ զիւրն պնդէ եւ ոչ զմիւսն ժխտէ . այլ զերկոսին եւս իբր միակշիւ վարկածս յընթերցողս անգր առնէ ապաստան :

Դ . Եթէ իցեն ինչ 'ի սուրբ գիրս յաղագս երեւելի հնութեանց հայաստան աշխարհիս բաց 'ի բացայայտ վեկայութեանց եւ լռելեայն ինչ վկայութիւնք , յայնպիսիս թափէ մատենագիրս մեր զամենայն հանձար իւր հզօր եւ անժխտելի փաստիւք ցուցանել զհաւաստիս ասացուածոյն : Թէպէտ եւ թուիցի ուրեք եթէ բազում համարձակախօսութեամբ յաջ եւ յահեակ խոցողիցէ զկարծիս բազմահանձար մատենագրաց , սակայն չիցէ արդեօք տուրադէպ ընծայել զայն պայման բանից նախանձու հայրենասէր ոգւոյն , եւ կամ ներողամիտ լինել մատենայած բազում հմտութեանն քան զնա ընդ որում հակառակա-

խօսէ 'ի բանի անդ : Եւ վարկածք մատենագրիս մերոյ եւ
բնաւ հաստատութեամբ ասացեալքն ոչ եթէ առ այնու-
սիկ որ 'ի լրոյ ստուգութեանն չամփոխին՝ արձանագրեալ
իցեն, այլ որոց չիցէ ինչ այնպէս ցանկալի յէիցս զգա-
լեաց քան զգիւտ ճշգրտապատու՝ աւանդից, եւ ոչ
այնպէս պարսուելի քան զծառայ կանխակալ սովորու-
թեանց լինել, պատկառելեացն ասեմ ազանց Եւրո-
պիոյ : 'Եւ մին իրի աղաչի ուսումնասէրն եւրոպեացի ի-
րաւունս տալ, եթէ այլ ազգ քան զոր գիտէրն եւ կար-
ծէր՝ լուիցէ 'ի մատենէս : Օյ որ միանգամ ճշմարտասէր
տենչիւ մանր զննիցէ զնշանախեցս անգամ աստուածեղէն
տառիցն եթէ զինչ հանգամանք իցեն դրախտին տեղւոյ,
ո՛ւր այն լեառն զոր յանուանէ կոչեն գիրք յոնցս ԶԵՆ-
ՂԵՂԻՆ, եւ ո՛ր այն երկիր որ յերկրորդումն տեղի եա գար-
չապարաց աղբեցելոցն տապանաւ, անտի ապա գիւրաւ
խելամոիցէ եթէ ուրանօր սերեալ բազմացաւ ազգ մարդ-
կան զառաջինն, ո՛ր նախկին բարբառ եւ զինչ հաւաստիք
թէ անայլայլելի կացեալ իցէ, զիմրդ եւ ո՛ւր սկիզբն կա-
լան արուեստք եւ գիտութիւնք կարեւորքն 'ի քաղաքաժո-
ղով լինկերութեան մարդկան . զորոց եթէ չմատենագրեաց
ոք, կամ ոչ որպէս արժանն էր, սակայն ոչ եթէ ըստ
արդի դարուց են կշռելի ամենայն ինչ նախնի դարուց
ազգաց իւրաքանչիւր :

Ս) այսոսիկ կարեւոր ծանօթութիւնս ազգ արարեալ
աստէն, մնայ իմաստասիրին դատաստան առնել զինչ նկա-
րագիրք մատենիս իցեն . մի վեր 'ի վերոյ տեսութեամբ
անցանել ընդ բնաւ գրեալն 'ի սմա, եւ մի զի պերճ վայել
չաբանութեան չհանդիպեսցի՝ ընդ դոյզն ոք մատենագիրս
չարեցէ եւ զսա . այլ 'ի յրնտանի եւ 'ի բնական ոճ մա-
տենագրութեան ստուգութիւն եւեթ խնդրիցէ, որպէս
ինքն մատենագիրն կամէր : Եւ չյուսամք թէ յընթեր-
ցասիրացն ոք ընդ սեամս մատենիս կոխեալ եւ բամբա-

սասէր մտօք յուսմպէտս գրեսցէ եւ զմատեանն եւ զմա-
 տենագիրն, իբրեւ զի յանգաստական անդ զինքեան ցան-
 կալիմն շնչմարիցէ . կամ ոտնփոխ մի արարեալ 'ի ներքս
 եւ գռեհկաբար 'ի դուրս արշաւիցէ թէ ինչ զի փոյթ է
 եթէ այս նիշ լեառն ուր իցէ, զինչ անցս կրեալ իցէ .
 կամ ակն այն նիշ գետոյն ուստի ելանիցէ, զիարդ ար-
 շաւիցէ, եւ ընդ քանի բերանս 'ի ծով թափիցի . եւ որ այլ
 եւս : Այլ 'ի գիւրնոց եւ 'ի կարեւոր չախորժելեացն տա-
 կաւ յառաջ անցեալ, տեսցէ եւ զպերճութիւն վաճա-
 ուականութեան նախնեաց իւրոց, եւ բերկրեացի ընդ զար-
 մանալի նաւազնացութեան հանդէսս : Այլ զքաղաքսն
 զայնոսիկ որ յաճիւնացեալ աւերական նստին այսօր,
 տեսցէ 'ի սմա թէ քանի պայծառք էին 'ի նախնուսն ընակ-
 չօք, բարեկարգութեամբ, խուռն ազգաց երթեւեկու-
 թեամբ : Այլ թէ իրպէս ազգ մարդկան սերեալ աճեցին
 լցին զհայաստան, եւ 'ի դասս դասս ցեղից եւ տոհմաց,
 ջոկատեալ տեղութիւնս տանուտիրական սահմանեցին .
 որպիսի օրինօք քաղաքավարեցան, զիարդ կարեւորացն
 եղին 'ի խնդիր եւ յաջողեցան որ ինչ 'ի քաղաքաժողով
 ընկերութեան էին պիտանիք : Այլպէս հայաստան աշխարհ
 արուեստից եւ գիտութեանց իցէ եղեալ խանձարուրք,
 յորժամ տակաւին աշխարհ ամենայն ամայի նստէր եւ ան-
 ընակ 'ի մարդկանէ : Այլպիսի դք թագաւորքն էին, որոց
 իմաստուն քաղաքավարութեամբն, իշխանաց եւ խուռն
 նախարարութեանց պերճ դասաւորութեամբ եւ վայե-
 լուչ օրինօք պատկառելի հանդիսացան ընդ արեւելս հա-
 մօրէն : Այլ ինչ կարգ ճակատու եւ մրցանաց մարտի, եւ
 որպիսի ինչ զարդք զինուց զինուորականացն դասու . քա-
 նի քանի զօրապետք անուանիք, եւ որ ակաթք մոլորու-
 թեան 'ի նոսա զի տկարացան 'ի զօրութենէ եւ ոտնակոխ
 եղին թշնամեաց : Տեսցէ եւ զխումբս 'ի բնաւ առաքի-
 նեացն կարգէ յեկեղեցականաց եւ յաշխարհականաց թէ

որպիսի ուղղութիւնս գործեցին , քանիպատիկ հրաշալի մեծագործութեամբ եւ աշխարհաշէն կարգօր լին զհայաստան ծայր 'ի ծայր , յիշատակ յաւիտենից եղեալ յաշխարհին եւ սքանչելի օրինակ բարեսիրացն ամենեցուն : Այլ գարձեալ այնոքիկ էին որք յաւեր ապակահութեան դարձուցին զաշխարհն անօրէն գնացիւքն իւրեանց : Օ ինչ բարք էին մարդկան 'ի սկզբան , զիւրդայլափոխեցան ժամանակաւ , եւ ժր պատճառք նոցա : Որպիսի սովորութիւնք կրօնից եթէ յատուածպաշտութեան կարգի եւ եթէ 'ի հեթանոսութեան :

Այսոցիկ եւ որ այլ սոցին նման անբաւ հմտութեանց ծանօթ լեալ հայկազն ուսումնասէր , ակն ունիմք եթէ ըստ բարեսէր մտացն պարծանս համարեոցի անձին եւ ազգիս զմատենս եւ զբարեյիշատակ մատենագիրն :

Uebung Vuernehmen & grruepueile
grruepueile grruepueile

ի տոհմէ Թագաւորին Հայոց աշխարհիկն , , : Եւ ինքն Տրդատ
 'ի գրեին առ նախարարս իւր 'ի Թղթ. ԾԴ. " Եւ մեք հռ
 դամք ընդ մեր Հայոց աշխարհիկն շինուէ , , : Եւ 'ի Թղթ. Կն.
 յասեին վասն Հռիփսիմեանց . " Գայլին հասանէին յերկիր
 Հայոց յԱյրարատ դաւառ , , : Առ խորենացւոյն գրեթէ
 ամենայն ուրեք յայս անուն կոչի , յորս յիշատակելին է
 զոր ասէ յողբան . " Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ , , : Եւ յա
 սեին , Թ. ԿԴ. զԱրտաշէս "Թագաւորեցուցանէ (Սմբատ) 'ի
 վերայ ամենայն երկրի" Հայոց , , : Սոյնպէս է տեսանել և
 առ Եղիշէի միշտ . իսկ առ Ղազարայ յաճախագոյն . զոր
 օրինակ 'ի 201 . " Յուզի անկեալ զնայր յաշխարհն Հայոց .
 և կեցեալ առաւելապէս պատուովք քան զառաջինն 'ի
 Հայս , , : Նոյնդունակ և 'ի զանազան գիրք 'ի գործ ածի
 այս անուն , որպէս և առ Մատթէի ուռհայեցւոյ 'ի
 Թիւն խԴ . " Գնաց մեծաւ ուրախութի յաշխարհն Հայոց 'ի
 մեծ տունն Շիրակայ , , : Որպէս և 'ի հին վարս Վահանայ
 դողժնացւոյն :

**ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀ ԿՈՒ
 ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԿԻՐ**

Ինուն յաճախեալ առ Ագաթանգեղոսի . 'ի Թղթ. Թ .
 "Արպատակ սփռէր զկողմամբն Հայաստան աշխարհիկն , , : Եւ
 'ի Թղթ. ԺԲ . " Որք միանգամ եկին հասին յերկիր Հայաստան
 աշխարհիկն , , : Եւ 'ի Թղթ , յԾ . " Եւ երթայր՝ զի և յայլ
 կողմանս սահմանաց Հայաստան աշխարհիկն սերմանեացեն
 զբանն կենաց , , : Եւ 'ի Թղթ. յԴԴ . "Աւեալ զիւր վիճակն
 Հայաստան երկրի , , : Սոյնպէս և առ Բուզանդայ . " Յիշե-
 ցուցիւք պատմուէց աղբացն Հայաստան աշխարհիկն որդւոց
 Թորգոմայ , , : Եւ 'ի դպրութե Դ . գլ . 3 . կոչէ Հայաստան
 աշխարհ : Ի դպրութեան Դ . գլ . 25 . ասէ . " Խաղացեալ
 դայր 'ի վերայ Հայաստան երկրի ընդդէմսոցա , , : Ըստ այսմ
 և առ Ղազարայ Թղթ . 191 և 229 . " Եւ եր այնուհետեւ
 լսել յամ եկեղեցին Հայաստանեայ աշխարհիկն , , : Եւ առ Ա
 սողկայ և առ Կիրակոսի 'ի գործ ածի Հայաստան աշխարհ :

ՄԵԾ ՀԱՅՔ

Տէս վասն այսր 'ի գլուխն Բաժանման :

ՅԱԲԵԹԵԱՆ ՆԱՀԱՆԳ

Լյուպէս կողէ Գրիգոր մագիստրոս 'ի Թուղթն իւր որ առ Սարգիս վարդապետ . «Աղէ՛ հարցիր ընդ բոլոր Յօթ-
Թեան նահանգի» :

ԲՈՐԳՈՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

Լէ Բուզանդայ 'ի գարուԹեան Գ. գլ. 13. « Եւ յեա
այսր անցեալ Ժմկց զկնի Թոպամահն լինելոյ երանելոյն
Յուսկան , անառաջնորդք եղեալ իբրեւ զկայրս մելորե-
ցան երկիրն լեզուին Թորգոմահն աշխարհին » : Որ և 'ի Ե.
30 . կոչի Գոան Թորգոմայ . « Ամենայն բնակիչք Գանն Թոր-
գոմայ հայ լեզուն առ հասարակ » : Սմին նման և առ Ա-
գաթանդեղոսի 'ի Թղթ . յծի . « Այս իշխանք ընտիրք...
'ի մէջ հայաստան աշխարհի Գանն Թորգոմայ , զորս գումա-
րեաց Թագաւորն » :

ԱՐԱՄԵԱՆ ՆԱՀԱՆԳ

Լէ Գրիգորի մագիստրոսի միայն 'ի գործ ածի այս ա-
նուն , որ 'ի Թուղթն առ Աբրեհիմ ամիրայն գրէ : « Քան
զի հզօր ես գրուիք և ընԹերոյողուիք Աբաթեան նահանգի » : Եւ
'ի պատասխանին Թղթոյ Յոհաննու Սիւնեաց արքեպիսի .
« Յաղաքս սմեղքական և անտանելի տարակուսանաց կոր-
ծանման բոլոր Աբաթեան նահանգի » : Դարձեալ 'ի պիմնին առ
Սարգիս վարդապետ . « Վասնիչ հայկեանս նահանգի
պարտ վարկանիմք . վոյ վայ 'ի վերայ հայկեան և Աբաթեան
նահանգի » : Թողցուք յիշատակել և զայլն :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ

Անուանի յօդարայգի հարեմադրաց Գուգալ :

ԱՌՄԻՆԻԱ

ԼԵՈՒՆՍ Հայք և Հայոց աշխարհ անլուր է ամենեկին
'ի գիրս նախնեաց օտար ազգաց . այլ փոխանակ այնր՝ այս
Առնիւս անուն է հասարակ առ նմ օտար ազգս որով կո-

չեն զաշխարհ մեր. որպէս գրէ խորենացին Խ. 12. «Արամայ բազում գործք քաջունք... յորոյ անուն և անաղիք զաշխարհս մեր անուանեն. որպէս Յոնք Արփէ և պարսիկք և ասորիք՝ Արմէր»։ Չնոյն կրկնէ և 'ի Ժգ. ասելով. «Այսպէս հզօր և անուանի եղեալ (Արամայ), յա նուն սորա մինչև ցայսօր՝ որպէս ամենեցուն յայտնի է՝ որ շուրջ զմեզ աղիք զաշխարհս մեր անուանեն»։ Սովին բա նիւ քաջայայտ երեւի ստուի պատմունքն հնարեալ 'ի Յու նաց՝ որպէս Թէ Արմէնիոս օմն 'ի Յունաց ընկեր Յասնի յարգանական նաւաստութե եկեալ 'ի Հայս և շինութի արարեալ, յանուն իւր կոչեաց։

Իսկ զոր Ընորհալին 'ի վէպսն իւր յանուանէս Արամանեակ յորդոջն Հայկայ սկզբնաւորեալ ասէ զայս ա. նուն, Թուի ինձ շփոթեալ նորա 'ի նմանութի Արամանեակ տեղոյն՝ զոր յիշեալ է մեր 'ի մեծ Հայս 'ի Թգթ. 26. զի զայն տեղի քանզի Արամ ըստ գրեւոյ Վարդանայ Արա-

1 Ձայս յաւաշբերե Սարգսն գիրք Ժն. Թգթ. 550. ըստ աղ. Փարկու. ասելով. «Ար ինչ առ հնագուի աղբն (Հայոց) վերաբերի՝ այսպիսիք որոնք մեռն. Արմէնիոս ծնեալ յԱրմէնիոս քաղաքի Թեոսոքայ... ընկերացաւ արշաւանացն Յասնի յԱրմէնիոս ('ի հայտատան)»։ 'ի անմեծ ընկալեալ հաստատան զանունն Արմէնիոս՝ Բերդիոս փարսոպաղի, և Մեթոս լարիսաղի, որք ընդ բանակին Ալեքսանդրոս գնացին»։ Եւ 'ի 503 գրէ. «Գասմեն Յասնի ընդ Արմէնիոսի Թեոսոքայցայ 'ի նաւարկունն որ 'ի Կոլոքիս՝ յաւաշ խաղաղեալ մինչև ցծովն Կասաղի... իսկ զԱրմէնիոսն պատմեն ծնեալ յԱրմէնիոս քաղաքի... և իւր անունն Արմէնիոս մայնեալ»։ Ձայստակն Սարգսն յաւաշբերե ոչ յիւրեմ գրելով, և ոչ հաստատելով, որ ըստ այլոց պատգաւ երկուց ճանաչահարգացն պատմելով, իսկ ընդ Յուստինոս պատմագիր անկ է զարմանալ, որ առանց քննելոյ իբր վճռաբար բերէ ասելով. գիրք Խ. 41. 3. «Կա և Արմէնիոսն և ինքն Թեոսոքայցի՝ մի 'ի Թուլ պատմարկացն Յասնի՝ ժողովեալ զպաշտունն՝ որոց կուրսեալ զՅասն Թագաւոր Թափառական շրջէին, կառայ զԱրմէնիոս... որ է Հայտատան։ Այլ չէ հարկ գե. գերիւ 'ի մերեւել զայսպիսի կնքելիս

Յունաց, քանզի և ընկնանս եղծանեն՝ միմեանց ներհակ խօսելով. զի Սեւեաննս բնագոյնապէս յաղմէ Արմէնիոսն ան անմեծեալ բերե զայս անուն ասելով. «Արմէնիոս, է աշխարհ մեր՝ 'ի Պարս, որ յԱրմէնիոսն հազարացայ ընկաւ զանունն, որպէս գրէ Մեթոսոքայ յարս յերարգ գիրք որ յաղագս հազարակ. բնակչիս կոչին Արմէնիոս զայն յազարայ 'ի Խ. գիրք որ յաղագս ուրոյնց երկրի»։ Վասն որոյ և քաջ քննարարե առ եւրոպեանս ոչ ընդունին զայստակ. յոր և իսկ մեթոս առ բանն Սարգսնի որ 'ի Թգթ. 503. ասէ. «Սովորուի էանց առ Յոնս զամենայն աղբս կնքեւ յիւրեանց գիշարանց անուանաբոլեալ»։ Եւ Գրամայէն 'ի պատմութե անու. Ծաղու հա. Խ. Թգթ. 59. յեւ 'ի մէջ բերելոյ զմարտերու ըստ Սարգսնի, 'ի գէպ ասնու յիշել զին ասածն համբաւեալ ասիս ստոյգ պատմութե Յունաց ասելով. «'ի բանից ասի իմանաք, որչափ ինչ յանգզի առատութեանն յանապատն 'ի պատմութե»։ Այս է և մերեւել մերոյ խորենացին Խ. 14. որ յեւ գնելոյ զպատմութե Արմէնիոս անուանելոյն յանուն մերոյն Արամայ՝ յաւելու. «Իսկ որ այլ (որք Թէ յանուն այլոյ Արամայ) յանանց ասի 'ի յուանական կողմանն՝ մեզ ոչ է հաճոյ»։

մանեակ կոչեաց, 'ի նմանութի անուանն համարեցաւ Արամանեակ նահապետին այսպէս կաշեցեալ զտեղին, և 'ի տեղւոյն համբէն աշխարհն : Բայց Յոհաննէս կաթողիկոս, Կիրակոս և Վարդան համաձայն խորենացոյն յանուն մերոյն Արամայ այսպէս անուանեալ դնեն և զաշխարհն և զազգն :

Եւ իմն շինութեւնի գտանի առ մատենագիրս եւրոպացւոց վասն Աւմէնիա անուանս . պատճառ այսմ է բան Նիկողայոսի գումանկացւոյ, որ ասէ . “ Ի վերայ Մինիա տայ գտանի լեառն մեծ 'ի հայաստան Վարիս կոչեցեալ, ուր զբազումս զերծեալ համբաւեն 'ի Զրհեղեղէ ” : Զայս անուն՝ որոյ ուղղականն է Մինիաս՝ Պօշար՝ կասկածի լի նեւնոյն ընդ Մինիի գաւառին՝ որ յիշատակի յերեմիայի ըստ լտ . ¹ և այս անուն գուցէ կազմեալ է ասէ յերայական անուանէս Հառ Մինի, այսինքն է Լեառն Մինի . մա նաւանդ զի փոխանակ Այրարատ անուանս քաղաքական թարգմանութիւն դնէ անդէն Աւմէնիա . որով ըստ նորա Հառ Մինի էր 'ի սկզբանն անուն լերին, և 'ի լեռնէն “ ապա համբէն Աւմէնիա կոչուան ընկալաւ ”, ասէ : Եւսեղու 'ի վերայ և թարգմանութիւն նախնեաց բանին Ամովսայ Դ . 3 . զի ուրանօր եօթանամիցն՝ յորմէ է և մերն՝ դնէ “ Այն կանիցիք 'ի լերինն Ռեմանայ ”, լտ . դնէ 'ի յԱւմա . Եւսեղ նաթանու բացատրութիւն դնէ Եսիւնայ՝ իսկ շինիս Աւմէնիայ : Սիմմաքոս դնէ յԱւմէնիա . զորմէ գրէ Թէոդորոս տոս, թէ Սիմմաքոս զանունս Աւման թարգմանեաց Աւմէնիա : Ալիւզասայն դնէ 'ի Եսառն Աւմա : Թէոդորոս նին 'ի Եսառն Ման : Եւ Հերոնիմոս, 'ի Գրիգոր Աւմէնիոյ որդիւն Աւմա . և զնի գրէ . Դ յԱւմա Երիս Աւմէնիոյ, որք սահմանակից են, ասէ, Մարաց և Պարսից : Արտի յայսմանէ 'ի վերայ բերէ Պօշար ասելով, ապա ուրեմն բազումք 'ի թարգմանչաց կարծեցին ածանցեալ յերայական անուանէ . նմին իրի և ինքն յաշխարհացոյցն գրախտին թղթ . 9 . վասն Արարատ լերին դնէ այսպէս . “ Ըստ այլոց կոչեցեալ Աւմինի, այսինքն լեառն Մինի . և յայնմանէ աշխարհն անուանեալ Աւմէնիա ”, ² : Եւ մեծն այն Նեւտմն յիւրումն ժամանակագրուէ 'ի բանին երեմիայ՝ զանուանս

1 Աշխարհագրութիւն պրալան . գիրք 20 . գլ . 3 . Թղթ . 20 :

2 Ուր առ մեզ գրի յերեմիայ Ժն . 23 . “ Պատուէր տուք իննն պարտաւան Թագաւորութեն և ազգանա-

զան գնդին ” . անդ 'ի լտ . 'ի մէջ երկուսնց անուանց գտանի անունս Մինի :

3 Զայս յիշէ և Կազմեալ 'ի մերն . երեմիայ Ժ . 27 :

Արարաք և Միսի 'ի մի յողէ, յերկոցունց մի անուն կազմեալ: Այլ ոչ Պօշար և ոչ Նեւտան այսպէս իմաստասիրէին՝ եթէ ունէին 'ի ձեռին աղբիւր ինչ պատմութե, որ զպատճառ, զծագումն և զԺմկ Աբմէնիա անուան մերոյ աշխարհին յայտնի 'ի վեր բերէր, այն է պատմութիւն և աշխարհագրութիւն մերոյ ազգին . այլ քանզի չունելով գրեցին՝ վայրապար ոչ գեղերեսցուք 'ի մերժել զանլուր հիւսուածս զանուանց անծանօթ եղելոց 'ի մէջ իւրեանց, որ հեռի են ամենեին 'ի ճշմարիտ պատմութե :

ԱՐԱՐԱՑ

Այս է անուն սեփական տր գրոց, զի զայս անուն տան մերում աշխարհի երրայեցիք 'ի սուրբ գիրս . որպէս 'ի Ծննդ. Ը. 4. գրի. «Եւ հանգեաւ տապանն . . . 'ի վերայ լերանց Արարատայ » : Այսպէս դնէ և երրայականն սամարեան, ուր թարգմանութի իթանամանից՝ յորմէ է և մերն՝ պահեցին զնոյն անունն Արարատ, բայց լատին և ասորի թարգմանութիք 'ի նշանակութիւն հայելով եղին Աբմէնիա . «Եւ հանգեաւ տապանն . . . 'ի վերայ լերանց Աբմէնիոյ » : Նոյն համարելով Արարաք ասել, և նոյն Աբմէնիա : Սոյնպէս և յեսայ . Լէ. 38. յերրայականն և 'ի լատին թարգմանութե դնի վամն Ադրամելեքայ և Սարասարայ . « Փախտան յերկիրն Արարադ » : Իսկ յեթա նամանիցն՝ ուստի է և մերս՝ դնի « Գնացին փախտական 'ի Հայս » : Սոյնպէս դնի և 'ի թարգմանութե արաբացւոց և 'ի քաղղէական բացատրութե . Իսկ 'ի պատմելն զնոյն պատմութի 'ի Դ. Թագ. ԺԺ. 37. յերրայականն, յարաբացին, յեթանամանիցն, ոնկ և 'ի մերս գրի, « Զերծան յերկիրն Արարադայ » : Այլ 'ի լո. դնի « Յերկիրն Հայոց » : Կամ որպէս նոքա կոչեն Աբմէնիոյ . որպէս և յարտաքնոց Բերոս քաղղէացի, Աբմէնիա դնէ զփախչիլ նաջա, զոր բերէ Յովսեպոս ¹ :

Այսպէս 'ի վկայուեց աստի յայտնի է թէ տր գիրք Արարադ կոչեցին զաշխարհս Հայոց . վիջ և 'ի նախնեաց թէ ոգորետոս առ բանն երեմիայ . Ծմ. 28. յայտնի գրէ

¹ Քաղղէական բացատրութն որով հեռե զԱրարատ լեան Քարաու կալէ, զորմէ ունիս անանել 'ի ասորագրութե լերին Մասնոց, սոյնպէս և աստ յերկիրն Քարաու գնէ : Նոյն ա

նուն է՝ որ աղաւաղածք 'ի Թարգմանուն տարուոց կոչի աստածք յերկիրն Արարադ :

² Յովսեպոս 'ի Հնախոսութե գիրք Ժ. գլ. 1 :

Թէ “Արարադ կոչի Աւմէնիայն, որ է Հայաստան : Եւ Պօլար զայս ամենայն վկայութիւն տեսեալ, գրէ՝ . “ Հասարակաց կարծիք այս է՝ Թէ Արարադ է Աւմէնիա , այս ինքն Հայաստան : Եւ ճշմարիտ է այս կարծիք նոցա , բայց յայտմէ վերիպակ՝ զի չունելով զաղբիւր պատմութեան ազգին մերոյ՝ համարեցան զԱրարատ լինել ընդ անուն լերին , զոր մեք կոչեմք Մասիս . և յանուն այնր լերին , ասեն , սուրբ գիրք երբայեցւոց զհամօրէն Հայաստան կոչեն Արարադ , որ չէ այնպէս : Այլ Այրարատ զառաջինն էր անուն դաշտավայրին , ապա յանուանէ նոյն դաշտին կացուցաւ նահանգ ինչ . և զի ընակարան եղև նահանգդ այդ նախ առաջին նահապետաց մերոց և ապա Թագաւորաց , նմին իրի յանուն նոյն երևելի նահանգին կոչեն ”ը գիրք զհամօրէն Հայաստան իբր յանուն գլխաւոր տեղւոյն . զոր օրինակ և յանուն Հռոմայ զտէրութիւն հռոմայեցւոց : Վասն որոյ զլեւան տապանին առ մեզ չէ սովորական կոչել յանուն Արարատայ , այլ առ օտար ազգս : Իսկ Թէ ընդէր Արարատ կոչեն ”ը գիրք զաշխարհ մեր և ոչ յանուն Արամայ , որպէս կոչեն այլ ամենայն օտար ազգք , յայտնի կան պատճառքն , և մեծաւ հմտութեւ գեալ է զայն Մովսէս , որում և զհետ զնացին այլ մատենագիրք ”ը գրոց , Բանդի գիտէր նա , Թէ Արամ զորմէ ինքն գրեաց՝ էր որդի Սեմայ , յորոյ անուն կոչէին երբայեցիք զազգն Ասորւոց , որպէս և նոյն ինքն Մովսէս յանուն Արամայ կոչէ զԱսորիս . զոր օրինակ , ուր ծանդ . իր . 2 . 5 . գրեալ է՝ ի մերում Թարգմանում “ Ի Միջագետս Ասորւոց , յերբայականն դնի “ Ի Միջագետս Արամայ , . գիտէր նա և Թէ աշխարհ մեր և ազգ՝ կոչի Արամեան կամ Աւմէնիա , ոչ յանուն այսր Արամայ որդւոյ Սեմայ , այլ միւս Արամայ սերելոյ յորդւոցն Բաբելոնայ , որոյ սերունդք տարբեր էին յոյժ յԱսորւոցն . սմին իրի առ ի չգիտել զերկոսին ի մի՝ կոչեաց զաշխարհ մեր Արարադ յանուն գլխաւոր և արքայանիտ նահանգին :

Ի՞նչ մատենագիրք մեր անունս Այրարատ կամ Այրարատեան աշխարհ ի գործ ածի ոչ վասն համօրէն Հայաստանեաց , այլ վասն ընդ այրարատեան նահանգին՝ որում

1 Պօլար ի պաղան աշխարհա գրում գիրքն . գլ . 3 . Թղթ . 16 :

2 Երեմիայի ի հապարութեւ գիրքն . գլ . 6 . գրէ . “ Իսկ ի յԱրամայ (որդւոյ Սեմայ) սերեալք պատմանք .

զորս Եղիշ կոչեն Ասորիս , . Ըստ որոյ և Համբոս զԱսորիս կոչեաց Արամիս , ըստ ասելոյ Պոսեդոնիոսի առ Ստրաբոնի .

սեփական է այս անուն : Միայն առ Բուզանդայ , որ 'ի Յունացն էր ուսեալ , վասն համօրէն հայաստանեաց գտաւ նեմ 'ի կիր արկեալ յասերն Գ . 10 . " Ի սահմանս այրարատեան տէրութեն , եւ 'ի Գ . 12 . " Գարձան անդրէն մեծաւ խնդութի եկեալք առողջութի յաջողեալք հասանէին յարարատեան աշխարհն , Ըստ այսմ եւ 'ի պատմութեն Մարիբասայ կարծեմ առեալ է փոխանակ համօրէն հայաստանեաց , յորմէ առնու եւ խորենացին Թ . 10 . գրելով վասն Հայկայ . " Գնաց յերկիրն Արարադայ , որ է 'ի կողմանս հիւսիսոյ , Եւսա զնոյն երկրէն գրէ . " Հայկ շինէ անդ տուն ընակութե կալուածոց , եւ տայ 'ի ժառանգութի Կադմեայ , Իսկ ինքն Հայկ , ասէ , մեկնեալ անտի . ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ ընակի 'ի բարձրաւանդակ դաշտի , զդաշտն կոչելով Հարք , եւ զշինեալ գիւղն Հայկաշէն . արդ' Հարք եւ Հայկաշէն են 'ի Տուրուբերան եւ ոչ յայրարատեան նահանգի , որք լինին հեռի 'ի ընակութեն Կադմեայ , ըստ որում զԿադմոս փութով հասեալ ցուցանէ առ Հայկ 'ի տալ զլուր գալստեան Բելայ , եւ Հայկայ յաճապարելն փութանակի հասեալ ցուցանէ յեղբ Աղի ծովուն , որ է Բզնունեացն , ոչ այնչափ հեռի 'ի Հարքայ , ուր եւ եղև ճակատին նոցա , եւ անկումն Բելայ 'ի տեղւոյն Հայոց ձոր , եւ Գերեզմանք կոչեցեալ , որք են յերուանդունի գաւառ Վասպուրականի , եւ ոչ յԱրարատ նահանգի : Զնոյն կրկնէ եւ 'ի գլ . 11 . յորժամ գրէ զԲելայ , թէ " Գայ հասանէ 'ի հիւսիսի յերկիրն Արարադայ մերձ 'ի տունն Կադմեայ , Եւսն Կադմեայ է նոյն իսկ վերոյիշեալն , զորմէ գրեաց 'ի նախնութաց գլուխն , որ էր 'ի Հարք : Արդ քանզի Մարիբաս 'ի հին քաղղէացւոց մատենէն առեալ գրէ , առ նոսա եւս պարտ է ըստ Հրէից Արարադ կոչեցեալ համարել զհայաստան աշխարհս . ուր եւ տեսնեմք խաիր ինչ , զի յայսմ պատմութե խորենացւոյն որ Մարիբասայն է' գրի Արարադայ , եւ ոչ Արարատայ , որպէս գրէ նոյն ինքն խորենացի ամենայն ուրեք :

ՍԿՐԻՔՐԱ ԿԱՎԿԱՍՍԿԱՆ

Վասն հին անուանց հայաստան աշխարհիս առ օտար ազգաց մատենագիրս Յունաց եւ հռոմայեցւոց' է եւ այլ ինչ 'ի գիտել , զոր անկ համարիմ յուշ առնել աստանօր : Որպէս գրեցաք' անծանօթ էր առ նոսա անունս Հայք , եւ միայն անուն Արամայ ծանօթ . արդ արժան է խնդ-

բէլ թէ յառաջ քան զԱրամ որով անուամբ կոչէին Յոյնք
 և այլ հեռաւոր ազգք զաշխարհ մեր: Ինչ թուի կոչել
 նոցա և պարփակել յայնժամ զաշխարհս հայաստան ընդ
 Սէփիս և Կովաստան անուամբք, որք էին անուամբք ընդ
 հանուրք: Պատճառ այսպէս կարծելոյ է՝ զի առ բազումս
 'ի նախնի մատենագրաց Յունաց՝ ուր ուրեք գտանի յիշա-
 տակութի ինչ զառաջին նահապետաց աշխարհիս՝ որոց
 տեղիք յայտնի են մեզ լինել 'ի Հայոս, զնոցա տեղին զնին
 'ի Սկիւթիա կամ 'ի Կովկասական լեռինս, որպէս ունիս
 տեսանել յրնթացս այսր ներածութեան, և առաւել 'ի
 գլուխն Դպրութե: Քանզի արդարեւ նախ քան զԱրամ
 'ի լինելն անծանօթ անուանս Հայք և հայաստան՝ ոչինչ
 այլ անուամբ կարէին անուանել զաշխարհ մեր: այլ քանզի
 Սկիւթիա և Կովկասեան անուամբք առաւել հին և ընդհա-
 նուր անուամբք էին առ նոսա: Եւ որում 'ի լինելն բան ինչ
 ընդհանուր աշխարհագրուն առ Հոմերոսի, առ Երոդո-
 տոսի, և առ այլս, այսոքիկ յիշատակին իբրեւ ընդհանուր
 անուամբք, բազմաց աշխարհաց պարունակօղք, որք և ճշ-
 զբրտիւ առեալ թէպէտ արտաքոյ էին մերոյ աշխարհիս,
 բայց երկողքն ևս սահմանակիցք: Նորին ազագաւ երեւի
 թէ նախնիք նոցա յառաջ քան զԱրամ՝ ընդ նովին ա-
 նուամբք իմանային և զհայաստան, յորմէ և ինքեանք թէ-
 պէտ էին մատենագիրք յետոյ քան զԱրամ, բայց 'ի ճա-
 ուելն զհնունց՝ զայն անուանս տային աշխարհի մերում,
 զոր ինչ 'ի կիր արկեալ էին նախնիք իւրեաց:

ՍՕՄԻԷԹ

{Հայոս անուն կոչեն Վիրք զհայաստան, որպէս գրեալ է
 մեր 'ի նոր հայաստան 276. և այս չէ ինչ նոր սովորութի,
 զի և Վարդան զբազում տեղիս հայաստանեաց յիշեալ
 յառուրս Գուրգենայ եղբօր Է. Սմբատայ 'ի տամսերորդ
 դարուն, 'ի Վրաց կոչին ասէ Սօմիէի, յորմէ յայտ է թէ
 նաև 'ի գիրս նոցա կոչի այնպէս:

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ

Անուանի Կանուպի խոլմեայ Կայասարանեայ 'ի մերոյ խորենագրոյ
տուեալ :

ՎԵՐԻՆ ՀԱՅՔ

ՍԻԱՅՆ ՈՒՐԵՔ առ Վարդանայ յիշատակի այս անուն ,
յասելն . “ Ի չն . մարախ եկն 'ի Վերին աշխարհս Հայոց ” :

ՍՅՈՐԻՆ ՀԱՅՔ

ՍԻայն առ Եղիշէի յիշատակեալ , որ 'ի պատմեն զչա-
րուծի ուրացելոյն Վասակայ , զի քակտէր զամենեւին նաեւ
զՅոյնս 'ի միաբանուէ վարդանանց՝ ասէ . “ Եւ 'ի Թշուառու
Թեց ժամանակին այրն այն սպարապետ էր Սորին Հայոց ,
հաւատարիմ զօրացն Հռոմվմոց 'ի սահմանին Պարսից ” 162 :
Ուր երեւի յաւէտ 'ի Յունաց այսպէս կոչեցեալ մասն ինչ
իւրեանց բաժնին . մանաւանդ հարաւակողմանք փոքուն
Հայոց :

ԽՈՐԻՆ ՀԱՅՔ

'ի Թուղթն դաշանց յժի . այսպէս կոչի կողմն Վաղարշա-
պատու . Սմին նման և առ Խորենացւոյն ք . 14 . “ Զմտաւ
ածեալ զի մի 'ի Խորագոյն Հայս վարիցին ” : Առ Մատթէի
ուրհայեցւոյ 'ի Թիւն ԾԾԳ . “ Հանդէս բարկունս ոչ կա-
րաց մտանել յաշխարհն Աղուանից որ ասի Խորին աշխարհն
Հայոց ” . իմա զայն երկիրս հայաստանեաց՝ յորս Աղուանք
տիրէին՝ և 'ի ժամանակս իւր գուցէ յոմանց այսպէս ա-
նուանէին :

ՎԵՐԻՆԱԳԱՒԱՌ ՍՅՈՐԻՆԱԳԱՒԱՌ

Ը. Բուզանդայ ք . 23 . յասելն վասն ուրացելոյն Մե-
րուժանայ . “ Աւուուին կոտորէին զնմ բնակիչսն Վերնա-
գաւառայն Հայոց : Մինչդեռ Թադաւորն Արշակ 'ի կող-
մանն Սորին գաւառայն յԱնգեղտան էր յուտեստ ” : Զոր
Թոմա մեծօրեցի այլով անուամբ կոչէ Վերին խոլմեայ . յա-
սելն վասն Միրանշահ Չաղաթին օրդւոյ Լանկեթամու-

րին . Էսա . զԹաւրէզ . “ և արար խաղաղութի՛ն աշխարհիս ” :
 Իոյճն աշխարհիս Հայոց ” :

ՄԻՋՆԱԸԽԱՐՀ

Ի՛նչ Բուզանդայ Դ . 24 . այսպէս անուանի կողմն Այրա-
 րատ նահանգին . “ Եւ ինքն զայր հասանէր ՚ի Միջնաշխարհի
 Հայոց ՚ի գաւառն Այրարատու ” : Զսոյն զայս իմանայ և
 ՚ի Դ . 23 . յասեւն . “ զՄիջնաշխարհի քանդեալ բրեալ զօրքն
 Պարսից ապականէին ” : Եւ ՚ի Դ . 50 . “ Միջնաշխարհի մնա-
 ցեալքն յերկուացան յարքայէն և ոչ կամէին լսել թագա-
 ւորին իւրեանց , ոչ մի ինչ իրա զոր նա կամէր ” : Ըստ այսմ
 յիշատակի և ՚ի Ե . 4 . և այլուր :

ՄԻՋՈՑ ԱԸԽԱՐՀԻ

Ի՛ստ նշանակուէն նոյն է ընդ վերնոյն . զի սովին անուամբ
 իմանան զԱյրարատ նահանգ՝ նաև զչրջակայս նորա որք
 անկանին ՚ի միջին վայրս աշխարհիս Հայոց , խոր . Խ . 14 .
 “ Միաբանէ և Վաղարշակ զօր բազում յԱտրպատականէ և
 ՚ի Հայոց՝ որ ՚ի Միջոյի աշխարհի ” : Դարձեալ անդ՝ ուր
 բացատրէ լինել Այրարատայ նոյն ընդ ասացելումն . “ Հա-
 սանէ ՚ի Միջոյ աշխարհի վերագոյն քան զակունս մօրին
 մեծի յափն Երասխայ մօտ յԱրմաւիրն ” : Յաճախեալ է
 սորայս գործածութիւն առ Եղիշէի . Գր ՚ի 128 . “ Յա-
 նեցի ցրուեցի ընդ ամենայն Միջոյ աշխարհի ” : Եւ ՚ի
 136 . “ Եւ գունդն , որ էր ՚ի կողմանս Ատրպատականի , ոչ
 ժամանեաց ձեռն տալ ՚ի Միջոյ աշխարհի . և զօրքն որ անդ
 մնացեալ էին՝ խոյս տուեալ յանօրինէն (Վասակայ) մերժե-
 ցան յեզր աշխարհին ” : Նոյնպէս ՚ի 221 . “ Եւ այլք ոմանք
 անդէն ՚ի Միջոյ աշխարհի բռնացան ՚ի վերայ բազում ամրո-
 ցացն ” : Ուր ցուցանել կամի զայրարատեան նահանգ և
 զչրջակայս նորին , զի սուղ ինչ զինի գրէ . “ Եւ յառաջ
 խաղացին ՚ի Միջոյ աշխարհի , մարտ եղեալ կռուէին ընդ
 մեծ ամուրս Կապոյտ լեռինն ” : Զի Կապոյտն էր յԱյրա-
 րատ : Այլով իմն անուամբ յիշատակի առ Վաղարայ 223 .
 անուանելով Միջոյ իոյճն աշխարհիս Հայոց :

ՄԻՋԵՐԿԻՆԱՅ

Սովորն անուամբ իմանայ խորհրդային զսահմանս որ ընդ մէջ երկուց ծովուց Պոնտոսի և միջերկրական ծովու, ուր է և փոքր Հայք, նաև արեւմտեայ մասն ինչ մեծին Հայոց, որ էր յայնժամ ընդ տէրուք Յունաց. զոր օրինակ յատեն Ք. 15. վա Պոմպէի. «Զօրօք բազմօք եկեալ Հասեալ ՚ի Մէջ երկայ» : Ուր եղև պատերազմիլ նմա ընդ Միհրդատայ, և առնուլ ՚ի նմանէ զՄաթաթ, որ է ՚ի փոքր Հայս : Զնոյն սահման փոքուն Աթիոյ իմանայ Միջերկրեայ անուամբ և ՚ի Ք. 25. զի ընդ տիրեն ասէ Հերովդի Միջերկրեայ, գունդ յարոյց ՚ի գաղատացւոց և ՚ի պոնտացւոց որք են ՚ի փոքրն Աթիա : Ըստ այսմ են և գրեալքն ՚ի Գ. 5. 12. 19 :

ՄԻՋԱԳԵՏԻ

Վանդի Եփրատ և Տիգրիս գետք ըստ վերին մասին ընդ Հայաստան ընթանան, այն մասն մեծին Հայոց, որ անկանի ՚ի մէջ երկուց գետոցս, Միջագետք կոչի ուրեք ուրեք առ մատենագիրս : Պլինիոս Դ. 9. յայտնի նշանակէ զայս յատեն վանս մեծին Հայոց. «Զերկոսին ևս (գետս զԵփրատ և զՏիգրիս) ինքն (մեծ Հայք) բոլեւ, և զսկիզբն Միջագետքս գործէ, որ է ՚ի մէջ երկուց գետոցս» : Այս մասունք կամ սահման մեծին Հայոց Միջագետք կոչեցեալ են նահանգքն չորսորդ Հայք և Աղձնիք, որք են այլ յայտարհէ անտի՝ որ տիւրապէս սեփական անուամբ Միջագետք կոչի : Սովորն առմամբ զԱմիդ, կամ որ նոյն է Տիգրանակերտ, զքաղաքն Աղձնեաց մերոյ նահանգին, Կիրակոս և նախնիք ոմանք ՚ի Յունաց և ՚ի հռոմայեցւոց դնեն ՚ի Միջագետս. զորմէ տեսցես ՚ի մեծ Հայս 77. 78 :

ԴՐՈՒՑ ԱՇԽԱՐՀ

Այսպէս կոչի առ յետագայ մատենագիրս մեր յառուրս վերջին Թաքաւորաց Բագրատունեաց այն սահման մեծին Հայոց, որ մնացեալ կայր ՚ի ձեռս Հայոց արտաքոյ Շիրակ գաւառին. զի Շիրակ գաւառ, ուր էր Անի քաղաք, էր ընդի Թաքաւորանիստ սահման Հայոց. արտաքոյ այսր մնացեալքն՝ կոչին առ սոսա Դրոս աշխարհ. իբր ըստ աշխարհիկ բարբառոյ Դրսի աշխարհ. որպէս և յայտ առնէ

ուռհայեցին Մատթէոս 'ի Թիւն ԼԷ . Թէ յորժամ Աւ
շոտ եղբայր Յոհաննու Թագաւորին բռնանայր տիրել,
նախարարքն և կաթողիկոսն առ 'ի զնա խաղաղել՝ զՅո-
հաննէս նստուցին Թագաւոր յԱնիքաղաք իւրով գաւա-
ռաւն , իսկ զԱւշոտ նստուցին Դրոսոյ աշխարհին Խափառ ա-
մենայն փակն Հայոց . կամելով ասել, առնայն երկրին Հայոց
բաց 'ի Շիրակայ՝ ուր էր Անի , որչափ ինչ մնացեալ կայր
յայնժամ 'ի ձեռս Հայոց , որ էր փոքր ինչ : Քանզի պարտ
է 'ի բաց առնուլ և զՎասպուրական և զՎանանդ , յորս
տիրէին այլ Թագաւորք Հայոց՝ որք յայնժամ բազմա-
ցեալ էին . պարտ է 'ի բաց առնուլ և զայն գաւառս
Հայոց՝ յորս յայնժամ տիրէին Վիրք , Աղուանք , և զա-
նազան ամիրայք Տաշկաց , ընդ որովք էր և Դուին : Այս
է ասեւն ընդարձակողքն Սամուէլի 'ի նշ . Թուին . « Աւշոտ
եղբայրն նորա (Յոհաննու) Դրոսոյ աշխարհին Թագաւո-
րեաց » , Զորմէ տես և 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթամաւրն 518 :
Սովին առամաք , բայց վասն այլոց աշխարհաց , նոյն ընդար-
ձակող Սամուէլի 'ի պծք . Թուին գրէ և վասն Լանկթա-
մուրայ . « Թիւ ժամանակաց նորա՝ որ տիրեաց Դրոսոյ աշ-
խարհին ամս ութ և տասն » , Այսինքն է աշխարհիս , զորմէ
խօսի ինքն անդէն , որ արտաբոյ էին Հայաստանեաց . զի
'ի Թիւն պլէ . գրեալ էր Թէ Լանկթամուրն ելեալ 'ի Սը-
մրդանդայ գնայր աւերելով զաշխարհս մինչ 'ի ծովն Ու-
կիանոս կամ միջերկրական : Ահա այսոքիկ էին , զորս կոչե-
անդէն Դրոսոյ աշխարհ :

ՀՈՌՈՄՈՑ ԱԸՆԱՐՀ ԿՈՒ ԵՐԿԻՐ

{ յորժամ Սուլտանք Իկոնիոյ (Ղօնեայու) օր ըստ օրէ զը-
րանալով զզանազան տեղիս գրաւէին 'ի ձեռաց Հոռոմոց
կամ Յունաց , զայն ամենայն երկիրս կոչէին Արդի առա՛մ ,
որ նշանակէ երկիր Հոռոմոց . յորս գլխաւոր տեղիքն էին
փոքր Հայք , և արեւմտեան մասն մեծին Հայոց , որք յա-
ռաջն էին ընդ տէրուք Հոռոմոց . ընդ որս և Կարնոյ քա-
ղաք , որ լեալ մայր քաղաք այնր սահմանին՝ տիրապէս այն
կոչեցաւ 'ի նոցանէ Արդիառա՛մ . այսինքն երկիր Հոռոմոց . որ
և մնաց այն անուն մինչև ցայսօր : Զայն անուն և մեր
վերջին մատենագիրք 'ի կիր արկեալ , որպէս զՍուլտանն
կոչեցին Սուլտան Հոռոմոց , նոյնպէս և զերկիրն երկիր կամ
աշխարհ Հոռոմոց . որպէս յասեւն ընդարձակողքն Սամուէ-
լի 'ի Թուին ոկէ . վասն Աւոնի Թագաւորին . « Յաշխարհն

Հոռոմոյ արշաւեաց, և սաստիկ աւերեաց զաշխարհս Սուլտանին,, : Զոր նախ աշխարհ Հոռոմոյ կոչեաց՝ զոյն ապա կոչէ աշխարհ ոչ թագաւորին Հոռոմոյ կամ Յունաց, այլ Սուլտանին՝ որ էր Իկոնիոյ. յոր՝ որպէս ասացաք՝ անկանի և փոքր Հայք, նաև մասն ինչ մեծին Հայոց, որպէս յայտ առնէ այս բան Վարդանայ. «՚ի ողմ. Թուին Հայոց Բաշու Նուինն . . . էառ զկարնոյ քաղաք . . . և ՚ի ողք. Թուին զամենայն աշխարհս Հոռոմոյ կոչեցեալ, և զանուանի քաղաքն զԿեսարիա նախ, ապա զՍեւաստ . . . ապա զԵփեսա,, : Որք են առ հասարակ տեղիք փոքուն և մեծին Հայոց : Սոյնպէս և առ Մատթէի. ՚ի Թիւն ճգ. կողմն Սեւաստիոյ կոչի աշխարհ Հոռոմոյ : Զկնի ամիրայք պարսիկք կամ Թուրքք տիրեցին այսմ Հոռոմոյ աշխարհին, յորոց զմին ընդի հայկազն դնէ լեալ Մատթէոս ՚ի Թիւն մթ. « Եայսմ ամի (շճԳ) մեռաւ Դանիշմանն մեծ ամիրայն Հոռոմոյ աշխարհին, որ լեալ յազգէն Հայոց, այր բարի և շինող աշխարհի, և էր յոյժ ողորմած ՚ի վերայ հաւատացելոց քոի,, : Երբեմն զայս երկիր սոսկ Հոռոմի կոչեն. զոր օրինակ Վարդան ՚ի Ռհդ. Թուին գրէ. « Եւ առեալ զնա (զխլաթ), և հարստացեալ երթայ ՚ի Հոռոմ, ՚ի վերայ Ալադին (Ալայէտտին) Սուլտանին և Մելիք Աշրաֆին,, : Եւ ընդարձակող Սամուէլի ՚ի Թուին ողք. զնախագրեալ բան Վարդանայ պատմելով ասէ. « Եկն թաթարն ՚ի Հոռոմ, որոյ զօրավարն էր Բաշու Նուինն, և խանգարեաց զխլաթ Թադին Սուլտանն, և էառ զբոլոր Հոռոմ և տիրեաց,, : Եւ ՚ի շԳԳ. յասեին զԹորոսէ. « զՍուլտանին երկիրն զՀոռոմ աւերեաց,, : որ էր Խլիճ Ասլան Սուլտանն Իկոնիոյ : Եւ ՚ի ոկն. կոչէ « Սուլտան Բաբաուզն Հոռոմոյ,, : այսինքն Հոռոմոյ երկրին. զի էր Քէյքավուզ Սուլտանն Իկոնիոյ կամ Ղանայու : Սոյնպէս կոչի և առ Մատթէի ՚ի Թիւն ճԺԳ. Թէպէտ և յարակցեալ զնելով զանունս աշխարհ. « Եւ դարձաւ ՚ի Հոռոմ աշխարհ,, :

ԱՐԵՒԵԼԻ ԽՈՐԱՐԵԼԻՍ ԱՐԵՒԵԼԻՍ

Վրանգի յերկոտասաներորդ դարու և ՚ի հետեւեալ՝ յաւուրս ռուբինեանց թագաւորաց՝ բազմութիւն Հայոց գտանէին սփռեալ ՚ի Կիլիկիա, ՚ի փոքր Հայս, և յաշխարհին եփրատացւոց, սոքա զբուն աշխարհս մեծին Հայոց կոչէին Արեւելք. ող և նոքա զվերոգրեալ կոչէին Կողմն Արեւփոյ. զորս զերկոսին ևս յուշ առնէ Շնորհալին ՚ի սկիզբն ընդհանրական թղթոց ասելով. « Որք յԱրեւելք ՚ի

սեպհական աշխարհի կայսրանեայ ընակեալք, և որք յարեմոսն հողմանոյ սահեալք նշգեհուք, ։ Բայսմանն ուրեք ուրեք 'ի գիրս զանունս Արեւիկ տեսանեմք իբր ընկնանուն լեալ մեծին Հայոց. զոր օրինակ 'ի պատմութեան միաբանական թղթոց Ընորհալոյն յասեին. “ Զայստիկ զնամակս (Միքայէլ պատրիարքին Յունաց) համագումար հայաստանեայց եպիսկոպոսօք և վարդապետօք՝ որ են 'ի Միջագետս և յամենայն լեանս Տօրոսի՝ ընթերցեալ սրբոյ կաթողիկոսին՝ անպատշաճ վարկան առանց Արեւելահան (մեծին Հայոց) եպիսկոպոսացն կատարելապէս գրել պատասխանի, ։ Իսկ 'ի պատասխանին որ առ նոյն թուղթ՝ յայտնի բացատրէ Ընորհալին՝ թէ զինչ իմանայ Արեւելահան անուամբ, ասելով. “ Որպէս զի 'ի հանդերձեալ լինել ժողովոյն մերոյ՝ որ 'ի Մեծ Հայոց, ։ 'ի թուղթն խոստովանուն հաւատոյ գրէ նոյնպէս. “ Թառաջ ժամանակաւ յաշարէն Արեւիկ սովորութի ունէին իշխանքն Հայոց, ։ Փոխանակ ասելոյ յաշարհն մեծին Հայոց, Գարձեալ անդ. “ Որպէս և այժմ գտանեմք յԱրեւել ('ի հայաստան) յունարէն գրով, ։ Զոր աստ Արեւելք կոչէ՝ այլուր 'ի թղթի դաւանուն գրեալ առ Մանուէլ կայսր յայտնապէս գրէ. Մեծն Հայոց, Ըստ այսմ են և հետեւեալքս. “ Թուղթ առ 'ի Ներսիսն եպիսկոպոսէ յեղբօրէ տեսուն Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց՝ պատասխանի թղթոյն Գէորգեայ Արեւիկան եպիսկոպոսի առաջնորդի սրբոյ ուխտին Հաղբատայ, ։ Եւ “ Նորին տեսուն Ներսիսի սուրբ կաթողիկոսի. . . . Գիր շրջաբերական առաքեալ 'ի կողմանս Արեւիկ 'ի Վարս, ։ Իսկ 'ի ընագրի թղթոյն ասէ. “ Որպէս լսեմք զոմանց յեպիսկոպոսաց Արեւիկ, ։ Սոյնպէս և առ Նիրա կոսի. “ Թառաւրս ժամանակաց Թագաւորութե Հայոց Աւանի արքայի՝ էին յԱրեւել ('ի հայաստան) երկու եղբարք, ։ Եւ թէ “ Գրեն թուղթ մի յԱրեւել այսպէս, ։ Եւ այլուր ասէ. “ Եւ այսպէս շփոթումն ունէր եկեղեցիս Արեւիկ, ։ Փոխանակ ասելոյ Մեծին Հայոց, Ուրեք ուրեք բացատրելով զնէ. “ Վասն իշխանացն որ յԱրեւել հայաստանեայց, ։ Իսկ ուրեք ուրեք զանունս հոգն յարակցեալ ունելով. “ Իսկ Հայոցն ժողով (որ 'ի Սիս) գրեցին 'ի հոգման Արեւիկ 'ի մէջ Մեծ Հայոց, ։ Եւ թէ “ Մեծապատիւ ասպետն և Շահնշահ Արեւիկան հոգման Զաքարիա, ։ Եւ փոխադարձ այսմ Արեմոսն հոգմն կոչէ զՆիկիկիա. յասեին “ Վասն Թագաւորութե Աւանի որ 'ի հոգման Արեմոսից, ։

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ

Այնուամենայնիվ զանազան կողմերից հայտարարվեցան յանոսն օրաց աղփայ,
անուանելայք 'ի մերոց և յարքաքին ճարկեալքաց :

ՅԱՆՈՒՆ ՎՐԱՅ

(Ժ) ԻՆՆԱԼ զառաջին ժամանակաց պատմութիւն՝ յորս
Հիւսիսային կողմն աշխարհիս մերոյ, մանաւանդ նահանգն
Գուգարք, ուրեք ուրեք յանուն Վրաց կոչի, որովհետեւ
յաւուրց անտի խորենացւոյն Վիրք ունէին զայն . վասն
որոյ և նոյն ինքն խորենացի յաշխարհագրութե՛ք զոր ինչ
գաւառս դնէ 'ի Գուգարս՝ զնոսին գասէ և 'ի կարգս գաւառաց
Վրաց, բայց 'ի պատմութիւնս վերջին ժամանակաց
սկսեալ 'ի տամն և 'ի մեատսաներորդ գարուն,
բազում ուրեք Վիրք անուամբ պատմագիրք մեր իմանան
զՀիւսիսային կողմն աշխարհիս, և յաւէտ զԳուգարս, որ
պէս ունիս տեսանել յինքեանուէն մտադիւր զբանս նոցա
բազում ուրեք 'ի ներածութեան մերում և 'ի մեծ Հայոս :
Որպէս և յայս բան Արողկայ ք. 45 . մասն ինչ Գուգարաց
կոչի յանուն Վրաց . յասելն վասն Գագկայ արքայի որ 'ի
տամներորդ գարուն . “ Գնաց զօրօք 'ի Տաշիր (որ է 'ի Գուգարս),
շրջան առեալ ընդ Շամշուդէ, և ընդ Վրաց դաշտ,
քանդեալ աւերեաց զամենայն ” : Ըստ այսմ գտանեմք և
առ Մատթէի, որ 'ի Թիւն ճժիչ. գրէ Թէ յամին շժիչ .
“ Յարուցեալ Սուլտանն (Ալփասլան) ահագին բազմութիւնով,
մտաւ յաշխարհն Վրաց . . . և իջեալ բանակեցաւ
'ի գաւառն, որ կոչի Զաւալիս, և պատերազմաւ մեծաւ
պատեաց զքաղաքն, որ կոչի Ախալ ” : Բայց Զաւալքը էր
գաւառ Գուգարաց :

ՅԱՆՈՒՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ

Բազում ուրեք 'ի գիրս աշխարհ Արուսեից կոչին Ուտի
նահանգ յաւուրց անտի խորենացւոյն, և Արցախ նահանգ
զկնի տամներորդ գարուն . վասն որոյ զԱմարաս գիւղ և
զՀաբանդ նորին գաւառ յաշխարհին Աղուանից դնեն
ճառքնտիրն 'ի վարս Գրիգորիսի . և Ստեփաննոս օրպէս
լեան . տես 'ի մեծ Հայոս 311 : Նոյնպէս և Փայտակարան

կոչի աշխարհ Ազոսանի, զորմէ տես 'ի մեծ Հայոց 317 :
Եւ զԼուսի որ է 'ի Տաշիր գաւառ Գուգարաց նահանգին՝
Մատթէոս դնէ յԱզոսան գաւառի : Զայլ բազում վկայու-
թիւնս վասն այսոցիկ բազում ուրեք ունիս տեսանել 'ի
գիրս պատմագրաց յայս գիրս մեր, մանաւանդ 'ի գլուխս
Պատմութեւ և Կառավարութեւ :

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՈՐԻՈՑ ԵՒ ԼԵՒԿԱՍԻՐԱՑ

Խորեհնացի Գ. ԿԿ. գրէ վասն վանանդացւոց ելուզա-
կաց՝ Թէ Հալաճեալ 'ի Սահակայ ասպետէ՝ անկան 'ի կող-
մանս չորրորդ Հայոց, և անդ՝ « զաւագակն ոմանս՝ որ 'ի
կողմանս չորրորդ Հայոց էին 'ի սահմանս Ասորոց՝ գիմեցին
ապաստան առնել » : Այսինքն գիմեցին ապաստան առ-
նել ինքեանց զաւագակն ոմանս՝ որ էին 'ի կողմանս չոր-
րորդ Հայոց 'ի սահմանս Ասորոց : Արդ՝ որպէս յայս բան՝
նոյնպէս և յայլ բանս ինչ մերոց մատենագրաց՝ հարաւայ-
ին կողմանք չորրորդ Հայոց հանդերձ չըջակայիւք՝ և մա-
նաւանդ փոքուն Հայոց՝ ուրեք ուրեք յանուն Ասորոց կռ-
ջեցեալ երևին : Ըստ այսմ առ Դիողորոսի Ասորւոց մա-
տենագրի՝ որ 'ի գիրս Արսեմանեայ, յայտնի գաւառի Ասոր-
ոց կոչին այն քաղաքք՝ որք են յԱզնիս և 'ի չորրորդ
Հայոց . զորոյ զբանս տեսցես 'ի գլուխս Լեւոնաց , 'ի լեւոն
Արիս :

Իսկ նախնի մատենագիրք Յունաց և հռոմայեցւոց ըզ-
տեղիս ինչ՝ որք մեզ յայտնի են լինել յաշխարհիս Հայոց՝
նոքա յանուն Ասորոց յիշեն . զոր օրինակ Պոմպիւսիոս Մե-
լա գիրք Խ. գլ. 11. զՄոֆէնէ որ է Ծովք՝ 'ի կարգս գա-
ւառաց Ասորւոց դնէ և ոչ Հայոց, ընդդէմ այլոց օտարազ
գի մատենագրաց . որպէս և Պլինիոս գիրք Է. գլ. 12.
նաև Գ. 13. յԱսորիս դնէ . և չեն ինչ զարմանք, զի և նա
ինքն Մելա զԱտիապէնէ և զԲաբելոն՝ որք յԱսորեստան
էին, դնէ յԱսորիս . որպէս և Կիկերոն զքաղաքացիս դնէ
յԱսորիս՝ փոխանակ դնելոյ յԱսորեստան : Սմէն իրի և
բազում ուրեք զբազում բերս և զայլ ինչ յանուն Ասորւոց
կարծեմ յիշատակեալ սոցա և այլոց մատենագրաց՝ որք
էին բերք սեփականք աշխարհիս մերում . զոր օրինակ Պլե-
նիոս ԺԶ. 17, և 25. զբերս ինչ որ յԱմանոս լերին՝ դնէ
յԱսորիս . այլ Ամանոս լեւոն էր 'ի Կիլիկիա և 'ի փոքր
Հայոց, ձգեալ մինչև 'ի Մելիտինէ քաղաք իւր . Եւ այս չեն
ինչ զարմանք, մանաւանդ զի յայտնի գիտեմք արդէն զմեծ

մամն փոքունն Հայոց կոչեցեալ առ նոսա յանուն Ափոստոլաց, որ է Ստեփանն Արքիմ, զորմէ ունիտ տեսանել 'ի ներածութեան փոքունն Հայոց: Որպէս և կապաղովկացիք իսկ, որ մամն է փոքունն Հայոց, յանուն Ասորւոց կոչեցան 'ի Յուդայայ. « Կապաղովկացիք, ասէ Երոզմոս (գիրք Թ. գլ. 72) 'ի Յունաց կոչին Արքիմ. և այս Արքիմ էին ընդ տէրութիւն Մարաց յառաջ քան զտիրելն Պարսից, զի յայնժամ Կիւրոսի հնազանդէին », ' Նոյն ինքն Երոզմոս 'ի Ե. գիրմն գլ. 49. ասէ. « Փռիւզացւոց առ երի կան կապաղովկացիք, զորս մեք Արքիմ կոչեմք »: Եւ գիրք Ե. գլ. 72. 'ի Պարսից ևս այսպէս կոչեցեալ աւանդէ. « Եւ այս Արքիմ 'ի Պարսից կոչին կապաղովկացիք », ' Այս ինչ յայտնի է առ հմուտ աշխարհագիրս. վասն որոյ գրէ և Մառգարիտէ 'ի բառն Ետէն. « Պարս է որոշել 'ի մէջ տիրապէս առեալ Ասորւոց, որ ձգի միայն 'ի մէջ Լիբանանու և Անի Լիբանանու և 'ի շրջակայս. և 'ի մէջ Ասորւոց՝ որ ըստ ընդարձակ նշանակութեան պարագրէր 'ի հնունձն զկապաղովկիս, զՄիջագետս, Թոզ և զհամբրէն սահման աշխարհէին պարագրեալ 'ի մէջ հայաստանեաց, միջերկրական ծովու, Եգիպտոյ, Արաբիոյ, և Եփրատայ »:

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՑ

Խորենացին Դ. 53. գրէ. « Սմբատայ տեղի տուեալ գընաց զկողմամբ Արքիստանի . . . հրամանաւ Արտաշիսի ընակէ 'ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք . . . քանզի եր'ի ծերութեան կին արարեալ յԱրքիստանեայ հուպ յայն կողմանս . . . վասն որոյ և զնորին կողմամբ ընակեցաւ », ' Ուր Տմորիս կամ Կորդրիք գաւառ Կորձէից նահանգին՝ կոչի Կորձանի Արքիստանեայ: Իսկ յօտարազգի մատենագրաց կինամամն կամ ըստ նոցա ամօժած բերք Տմորեաց կամ Կորդրեաց՝ կոչի յանուն Արքիստանեայ. զոր օրինակ կոչեն Վերգիլիոս, Ստատիոս, և Սիլիոս: Իսկ ամանք կոչեն յառնուն Հայաստանեայ. զոր օրինակ Դիոսկորիտ, Պլինիոս, Ալիկեննա և այլք. զորս մեկնել կամելով Պոշար Թ. 19. ասէ. « Կորդուք այնպէս միջանկեալ է ընդ մէջ ասորե ստանեաց և հայաստանեաց, մինչև երբեմն սմա և երբեմն նմա ընծայեն », ' Այլ պարտ էր գրել. Կորդուք է գաւառ Հայոց, զոր երբեմն ընծայեն ասորե ստանեաց. զի Կորդուք չէ այլ աշխարհ 'ի Հայոց, ոճ յայտէ 'ի բանից իւրոց: Եւ ոչ միայն այս՝ այլ նաև Ալէքսեաց նահանգ՝ առաւել ևս բացայայտ 'ի

գիրս մեր կոչի կողմ Ասորիսփանեայ, զորմէ տե՛ս 'ի մեծ Հայոս 'ի Թղթահամարն 62 : Առ կատարեալ տեղեկուի նախնի մատենագրաց մանաւանդ օտար աղգաց՝ պարտ է և զայս գիտել, զի 'ի ժամանակի առաւելագոյն ընդարձակութե ասորեստանեաց տէրութ բազում աշխարհք 'ի նմա բովանդակելն, կամ՝ անմիջապէս և կամ՝ իբր հարկատուք . 'ի ճառեւն յայնժամ զնոցանէ՝ Ասորեստան կոչելն նաև զայն աշխարհս, որք ոչ էին ընկ ասորեստան, այլ ուրոյն աշխարհք՝ բայց ընդ հզօր տէրութ ասորեստանեաց . սղբա են Մարք, Պարսիկք, Գաղղեայք, Միջագետք, Հայաստան, Ասորիք, Արաբիա . Թող և զայլս՝ :

ՅԱՆՈՒՆ ՄԱՐԱՑ

Տէրութն Մարաց երբեմն ընդարձակ ձգեալ ծաւալէր . Երոդոտոս՝ գրէ Թէ կապագովկացիք 'ի Յունաց կոչին Ասորիք . “ Եւ այս Ասորիք (ասէ) ընդ տէրութեամբ Մարաց էին նախ քան զիշխելն Պարսից, որք յայնժամ Կիւրոսի հնազանդէին . քանզի զտէրութն Մարաց և լիւգացւոց բաժանէր գեան Ալիս ”, Տէս ահա զանունն Մարաց ձգեալ մինչև ցԿապագովկիա, որ է ասել մինչև ցՓոքր Հայոս և մինչև ցԱլիս գետ : Կալմէս 'ի մեկն. Ժ. 11. զբան Երոդոտոսայ Դ. 40. ուր յիշէ զՄարիրս, զԿողքիս և զՄարս, անդ իմանայ Թէ ըստ Երոդոտոսայ Սարիր ժողովուրդք, որ ըստ մեզ է Սպեր, բաժանեն զԿողքիս 'ի Մարաց : Եւ սովին պատճառաւ 'ի գիրս օտարաղգի մատենագրաց բազում ուրեք է տեսանել Մարս կոչեցեալ աշխարհս մեր, մանաւանդ հարաւային կողմանք նր. զի առ Դիոդորի սիկիլիացւոյ՝ ուր խօսի զշինուէ Եկրատանայ որ է Վան, հարաւային կողմն հայաստանեաց գրեթէ յայտնի երեւի յորջորջեալ յանուն Մարաց, զորմէ տե՛ս 'ի մեծ Հայոս 'ի Թղթ. 182 : Իսկ առ Պաղոմեայ և առ Ստեփաննոսի բիւզանդացւոյ նաև զԳարսուք որ է Կորդուք

1 Թէ նախնի մատենագիրք օտար աղցաց ցիւրք ոչ և ոչ աւամբի ի մանայն զանունն Ասորեստան, կարեն 'ի մի աւանդ և 'ի ստորագրութե Սիկիլացոյ, որ զստորեւան օտարագրէ 'ի մէջ խափւոյ՝ որք են խաղտիք, և 'ի մէջ Պափլագանից, և անդ յասորեստան գնէ զԵկրատան գետ, զոր խորանայ ըդ ոչ գնէ 'ի Պան.

տոս Պաղմոմեան . անդ յասորեստան գնէ զԵկրատան գետ քաղաք, զԱլիս գետ, զՍինոպ քաղաքն (որ կոչ առ Պանոս ծովու), զԱրմենի քաղաք իւրով նաւահանգստի : Տէս 'ի Թ. հասար փոքունց աշխարհագրաց 'ի Թղթ. 33 :

2 Երոդոտոս գիրք Թ. 42. 72 :

3 Դիոդորոս սիկիլացի գիրք Բ :

և Կորձէք նահանգ՝ դռանեմք յանուն Մարաց կոչեցեալ՝, եւ չեն ինչ զարմանք . զի որպէս գրէ Դիողորոս՝ վասն Մարաց . « Բազում անուամբք կոչին », Բայց տիրապէս ըզ-
 փայտակարան դնեն 'ի Մարս, զորս Պաղոմէոս կոչէ Փա-
 դիկրս, զոր գուցէ Փադիկրսա պարտ է ընթեռնուել, ասէ
 Կելլարիոս՝ . և Ամմիանոս՝ 'ի շրջակայս Մարաց դնէ ըզ-
 փադիկրս քաղաք, անյայտ թողլով զտեղին, զի էր մերս
 փայտակարան, որ ոչ մտանէր յառաջին գաւառս Մարաց,
 այլ էր յաւելեալ իմն . Կեդրենոս 'ի վարս Բ. Վասլի կայ-
 տեր զՎասպուրական նահանգ մեր՝ Արքադանիա անուա-
 նեալ 'ի նմանէ, կոչէ Վերի Մարտ . վասն որոյ և զմերս Սե-
 նեքերիմ կոչէ Իլիսի վերի Մարտ . զորմէ տե՛ս 'ի մեծ
 Հայս 'ի Թղթ . 156 : ԶՊարսկահայք նահանգ մեր գիւ-
 րաւ լինէր օտարազգի մատենադրաց կոչել Մարտ, սակս
 անուան միոյ 'ի գաւառաց իւրոց Մարտ կոչելոյ . զոր և ընդ-
 ընդ Մարս շփոթեալ մնալ էր 'ի նոցունց ըստ իւրեանց
 բարբառոյ յարմարել և անուանել Մեդիս, որ առ մեզ
 դաւնայ Մարտ : Այս ամենայն ըստ օտարազգի մատենա-
 դրաց :

Բայց նաեւ 'ի գիրս մեր յանուն Մարաց կոչեցեալ գաւ-
 նեմք զկողմանս ինչ Հայոց աշխարհիս, և առաւել զՓայ-
 ասկարս նահանգ . զի ասէ Կորիւն . Յետ գիւտի գրոյն՝
 Մեսրոպ « Հրաման առեալ 'ի թագաւորէն սկիզբն առնե-
 լոյ զխուժագուժ կողմանն Մարաց, որք ոչ միայն վասն գի-
 ւական սատանայակիր բարուցն ճիւղաղուե, այլ և վն ինց-
 բեկագոյն և խոշորագոյն ընդունին դժուարամտոյցք էին »,
 Այս կողմանք Մարաց ոչ էին արդարեւ արտաքոյ Հայաս-
 տանեաց, զի ստորեւ ոչինչ նշան այսպիսի ցուցանէ, այլ
 յաւելտ խօսի զԺողովրդոց Հայկազնեայց, որք 'ի Հարկէ
 էին 'ի Հայաստան . վասն որոյ մեզ յայտնի թուի լինել
 փայտակարան . որովհետեւ խորենացի դնէ՝ Թէ յայնժամ
 զփայտակարան ունէին Արապատականք, որք էին Մարք:
 Նոյնպէս և 'ի բանն խորենացւոյն Դ. 47 . ուր ասէ՝ Թէ
 յաւուրս նորին Մեսրոպայ դեք Հալաժական լեալ 'ի Գողթ-
 նեաց, « մարմնաւոր տեսլեամք անկանէին 'ի կողմանս Մա-
 րաց », Թուի ինձ կոչել զփայտակարան . զի ողջ ասէ Կո-

1 Յեւ 'ի մեծ Հայս, 'ի Թղթահա-
 մարն 142 :

2 Դիողորոս տիկիւնացի գիրք ԺԵ.
 ԴԼ. 630 :

3 Կելլարիոս գիրք Դ. ԳԼ. 18 :

4 Ամմիանոս գիրք ԻԴ. ԳԼ. 22 :

րիւն՝ սուրբն Մեսրոպ իսկ և իսկ անդր գնաց 'ի հալածել զգեւս փախուցեալս 'ի Մարս . եթէ 'ի ընդ Մարս գնայր՝ պարտ էր նմա բազում ճանապարհս հասնանել, և ոչ իսկ անկանէր նմա հոգալ զԺողովուրդ ինչ որ արտաքոյ էր իւրոյ հօտին, զոր օրինակ էին Մարք¹ : Սապէս և յասելն Ասողայ² ք. 4. վասն արարացւոց . « Զմեծ մասն զօրուն ասպատակ սփռեալ, յաւարի առին զՄարս, զԳողթն, զՆախճաւան », : Մարտ անուամբ 'ի դէպ երեւի իմանալ զՓայտակարան . զի անդ բանն է զհայաստանեաց :

Իստ այսմ զՓայտակարանէ 'ի դէպ է իմանալ ուր ասէ Բուզանդ. 7. 24. վասն Վասակայ զօրավարի . « Թողոյր զթագաւորն Արշակ յամուր տեղով ուրեմն յերկրին Մարայ », : Զի վասն Արշակայ գրեալ էր յառաջն լինել յԱտրպատական . եթէ Վասակ անդ Թողոյր զնա, յայտնի Ատրպատական անուամբ կոչէր . այլ քանզի Մարք կոչէ զտեղին, ապա զայլ երկիր իմանայ, և երկիր Հայոց աշխարհիս . զի յայտ է թէ ոչ Թողոյր զնա 'ի ընդ Մարաց աշխարհին՝ յորոյ վերայ Արշակ չունէր ինչ իշխանութի . յորմէ յայտ է լինել սահմանակից երկիրն Փայտակարան :

Իսլ առաւել հաւաստի թուեսցին քեզ ասացեալքս՝ եթէ մտադիր ընթերցցիս 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթ. 319. Թէ Փայտակարան կոչէր և Վասրք . ևս առաւել եթէ ընթերցցիս անդ 'ի Թղթ. 325. զքան Բուզանդայ 7. 50. ուր ասէ՝ թէ ապստամբեաց 'ի Թագաւորէն Հայոց աշխարհն Ատրպատական, աշխարհն Մարայ, և աշխարհն Վաղթից . յայտ է թէ Մարայ աշխարհ ասելով աստէն՝ չիմանայ ոչ զԱտրպատական, ոչ զՎաղթ, և ոչ զընդ աշխարհն Մարաց, որ չէր երբեք եղեալ ընդ տերութի մերով, ուստի և չէր ապստամբեալ . ապա յայտնի իմանայ զկողմանէ ինչ հայաստանեաց, և զոր այլ տեղի կարեմք դնել յայն կողմանս՝ բայց եթէ զՓայտակարան : Յորոյ հաստատութի բեր և զայն, զի ոչ յիշատակի ամենեւին 'ի պատմութեալն այնր ժամանակի Փայտակարան նահանգ, ոչ յիւր անուն, և ոչ յիւր գաւառի ինչ անուն³ . այլ յիշատակեալն առ Եղիշէի 152, և 165. է միայն քաղաքն Փայտակարան :

1 'ի ընդ Մարս գտանելոյ յայն ժամ այնչափ Ժողովրդեան յազգես Հայոց՝ որչափ համարի լինել պատմութիւնն այնր ժամանակի, ոչ ուրեք գտանելք ամենեւին նշմարանս ինչ :

2 Որպէս յիշատակի Պարսկահայք յանուն երկուց գաւառացիւրոց Հեր և Զարեանդ : Եւ Կորձայքն յանուն Կորգուր գաւառին իւրոյ :

ՅԱՆՈՒՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ

( ) Նախալիշեալ Փայտակարան նահանգ ուրեք ուրեք Արքայապետին կոչեցեալ, կամ ընդ Արքայապետին գտնեալ ցուցանեն բանք ոչ միայն մերոց պատմագրաց, այլև օտար ազգի մատենագրաց: Որպէս և բան Եղիշէի 'ի Թղթահամարն 118. զի 'ի ընիկ Արքայատականի ոչ կարծեմ լեալ այնչափ քրիստոնեայ, որք յուրացուէ դարձեալ անգրէն ընկալան զքրիստոնէութի: Տէս վասն այսր 'ի մեծ Հայո Թղթ. 318. և 336.

ՅԱՆՈՒՆ ՊԱՐՄԻՑ

Իյորենացին յաշխարհագրուէ իւրում զմի 'ի հնգետա սան նահանգաց մեծին Հայոց յանուն Պարսից կոչէ Պարսկահայր, Թէպէտ և զպատճառն ոչ ծանուցանէ. զորմէ կարեն տեսանել 'ի մեծ Հայոս 'ի Թղթ. 150: Այլ 'ի գիրս Յունաց մատենագրաց Պարսկահայր, կամ ըստ բարբառոց նոցա Բէռասառնիտ կոչի այն ամենայն սահման հայաստանեաց՝ որ անկանէր ընդ տերուք Պարսից, զոր մերքն Պարսից Բաթին կոչեն: Ըստ այսմ Պրոկոպիոս՝ գրէ վասն Կաւասայ Պարսից արքայի. « Աւարեաց յաշխարհն Հայոց որ էր 'ի բաժնի տերութե Յունաց՝ զգունդս զօրաց, զորս գումարեաց 'ի Պարսկահայր », և Եւթէ, « Յայնմ ժամանակի առին Յոյնք յաշխարհին Պարսկահայր (կամ Բէռասառնիտ) զտեղիսն՝ որք էին ընդ տերութեամբ Պարսից », և Եւագր. Ե. 7. յայտնի գրէ. « Բնակիչք աշխարհի մեծին Հայոց՝ որ այժմ Պարսկահայր կոչի (կամ Բէռասառնիտ) », և Իսկ Մենանդր յետ ասելոյ, Թէ « Յանձն էառ. կայսրն Թոզուլ անգրէն 'ի ձեռս Պարսից զՊարսկահայր (Բէռասառնիտ) », զնոյն ստորեւ աշխարհ Հայոց կոչէ՝ ասելով վասն Թագաւորին Պարսից. « Ինչուք ընկալաւ զայն, որովհետեւ ոչ ընդդէմ դառնային Յոյնք Թոզուլ 'ի ձեռս նորա զաշխարհն Հայոց », և Ըստ այսմ գտանեմք և առ Սիմոկատտայ և Թէոփիլակտոսի և այլոց, ուրեք Պարսկահայր, և ուրեք Հայր կոչեցեալ:

Այլ Թողեալ զայս, 'ի բաւարանին Ստեփաննոսի բիւ

զանգացւոյ և զԿորտիէա որ է Կորդուք՝ գտանեմք անուա-
նեալ Գաւառ պարսկապետ , յայտ է թէ սակա տիրելոյ անդ
Պարսից : Սոյնպէս և զՔարտա կռիւցեալ ժողովուրդն 'ի
ժե . գիրս Ստրաբոնի , զորս դնէ ուսուցիչս լինել խտու-
թէ կենաց 'ի Պարսս , պարտ է համարել նոյն իսկ Քար-
տուս կամ Կորդուս խառնեալ 'ի զօրս Պարսից , զի Կոր-
դուաց կեանքն էր այնպէս խիստ և պատերազմական , որ
պէս դնէ լեալ զՔարտուս :

( ) որ ինչ գրեցաք մինչև ցարդ՝ թէ յանուն Մարաց և
Պարսից կռիւցեալ գտանեմք 'ի գիրս զԿողմանս ինչ աշ-
խարհիս Հայոց՝ չեն ինչ զարմանք . զի նաև զբառս ինչ լե-
զուին մերոյ՝ մատենագիրք ոմանք ընծայեցին սահմանա-
կից ազգաց , Մարաց և Պարսից . օրինակի աղագաւ զա-
նունս Գեգ , Պլինիոս համարի լինել բառ Մարաց . իսկ
Կորտիոս բառ Պարսից , միայն Վարդան հռոմայեցի ասէ
լինել բառ Հայոց լեզուի :

ՅԱՆՈՒՆ ՊԱՐԹԵՒԱՑ

Պլինիոս թէպէտ զհայաստան ուրոյն կացուցանէ 'ի
Պարթևաց՝ յասելն Դ. 25. թէ Պարթևաց թագաւորուիք
են առհասարակ ութ եւ տան . 'ի սոցանէ մտասանքն սկը
սանին 'ի սահմանակցութէ հայաստանեաց , և 'ի Կասպից
ծովեզերաց . բայց 'ի Դ. 12. 'ի սահմանի Պարթևաց թուի
գնել զհայաստան յասելն . “ Զի թագաւորուիք Պարսից՝
որովք այժմ զՊարթևաց իմանամք , 'ի մէջ երկուց ծովուց
պարսկականին և Վրկանին կովկասեան երամբք ամբար-
ձեալ կան ” : Եթէ զՊարսիցն տերուի ընդ անուամբ Պար-
թևաց իմանային յայնժամ , ձգեալ մինչև 'ի կովկասեան
լերինս , ևս առաւել զՀայոցն մարթ էր իմանալ . զայս
հաստատեն նոյն ինքն Պլինիոս և Յուստինոս ¹ , որք ա-
սեն , թէ որպէս տերութիւն՝ նոյնպէս և սնուն Պարթևաց՝
ընդարձակ ձգէր երբեմն , նաև զայլ յովակագոյն ազգս
յինքեան փակելով . զորոյ և զգործագրութիւն գտանեմք
ուրեք ուրեք 'ի գիրս . զի Ստրաբոն ² գրէ . “ Առ Տիգրի-
սիւ են տեղիք Պարթևաց , զորս նախնիք Գարտուքս անուա-
նելին ” : Իսկ Գարտուքս է Կարաթունիք կամ Կարթու-
նիք , մի 'ի գաւառաց Կորձէք նահանգին , որ ըստ այլ ո-

¹ Պլինիոս գիրք Դ. ԳԼ. 25 : Յուստինոս պատմագիր գիրք խն. և ԽԲ. մար 747 .

բխանակաց գրի կարապուճիք : Ամբրիկանոս ¹ զլեառն արա-
րատեան դնէ 'ի Պարթևս : Կեդրենոս 'ի Թղթ . 10 կամ 8.
գրէ . “ Զլերինս Արարատայ գիտեմք լինել 'ի Պարթևս
Հայոց ” :

ՅՕԴՈՒԱԾ Ե

Այնոսնիս զանալսն Գառնոսայ Հայտարանեաց՝ իբր երկիր կամ ազգ
օրաց յիշարանելալարարին ճարեհագրաց :

Մ 'ի կարևար գիտելեացն է և այս վասն աշխարհիս
Հայոց , զի Յոյն և հռոմայեցի մատենագիրք բազում ու-
րեք զհայաստան՝ աշխարհ փոքր և անձուկ երևին ցուցա-
նել . ուր ոչ սակաւ հանճարոյ պէտք են 'ի համեմատութե
նոցին զճշմարիտն 'ի վեր հանել : Օրինակի աղագու , առ-
Քսենոփոնի յերրորդ գիրս արշաւանաց Կիւրոսի՝ Գար-
բուս իբր այլ իմն աշխարհ յիշատակի , ընդ որ անցեալ՝
ապա լինի մոտենել 'ի հայաստան . բայց ահա 'ի համեմա-
տելն զբան Պլինիոսի Կ. 15. գտանես՝ զի Գարբուս այս է
նոյն իսկ Գորտուք . “ Ատիապենաց առ երի կան , ասէ ,
Գարբուս կոչեցեալք 'ի նախնուսն , իսկ այժմ Գորբուսէն ,
առ որովք ընթանայ Տիգրիս ” : Եւ 'ի համեմատելն զպատ-
մութի և զաշխարհագրութի մերոյ ազգին՝ գտանես զի
Գորբուսէն է Կորբուս , կամ նոյն իսկ Կարթանիս , որ էր մի
'ի գաւառաց Կորճէք նահանգին մեծին Հայոց . ուստի
և ոչ օտար աշխարհ 'ի Հայոց : Արդ ո՛ր կարէր իմանալ
թէ մի 'ի գաւառացն է այս աշխարհիս Հայոց , եթէ 'ի բա-
նից այլոց մատենագրաց մերոցն և օտարաց այոպէս չեաք
լուսաւորեալ . որպէս արդարեւ Պօշար ոչ կարելով իմա-
նալ ² , զԿորդուք ասէ լինել աշխարհ ինչ 'ի մէջ հայաստա-
նեաց և ասորեստանեաց : Կելլարիոս ³ զՔարտուքս նշանա-
կեալս յաղիւսակս Պաղոմեայ դնէ 'ի Մարս , և զանազանէ
'ի յիշատակելոյն առ Քսենոփոնի :

Իստ այսմ և Ստեփաննոս բիւզանդացի 'ի յիշելն զԿ-
իսիսի , իբր զօտար աշխարհէ խօսելով և ոչ զՀայոց աշ-

¹ Ամբրիկանոս առ Միակեղոսի
Թղթ . 22 . կամ 17 .

² Յնս վասն այս 'ի մեծ Հայս 'ի
Թղթահամարս 138-142 :

³ Պօշար 'ի արբաղան աշխարհս .

գրութե գիրք Խ . գլ 3 .

⁴ Կելլարիոս 'ի Հին աշխարհագրու-
թե հատար Է . Թղթ . 665 . սոյ . 1 Իր-
սոյ յամեն 1773 :

խարհէ՝ կոչէ “ Տեղի ինչ ’ի մէջ Կողքիսց և արեւելեան Իփրոսի ”, այն է Վրաց ¹ . բայց բան Ստրաբոնի յայտ առնէ՝ թէ էր ’ի Հայո , և աշխարհագրուի ազգիս յայտ առնէ՝ թէ էր Գոգարի մի ’ի հնդետասան նահանգաց մեծին Հայոց :

Պլինիոս Գ. 10. յետ աւարտելոյ զմեծ Հայո , յիշելով զազգս բնակեալս առնթեր Հայոց աշխարհին՝ զԿողքիսեան անապատս , զԱլմէնօղալիսս , որք են խաղտիք , և զՄոսքս , ապա իբրեւ զմի ’ի սոցանէ դասելով ընդ օտար աշխարհս՝ ասէ . Իսկ “ստորեւ քան զսոսա Սագասսանք ” : Բայց բան Ստրաբոնի յայտ առնէ՝ թէ Սագասսիս որ է նոյն , որպէս համարի նաւ Հարտուին , էր գաւառ մեծին Հայոց ² . և աշխարհագրուի ազգիս յայտ առնէ՝ թէ էր Շահաշէ գաւառ Ուտի նահանգին մեծին Հայոց :

Ետի յայսմանէ մարթ է իմաստասիրել թէ են և այլ տեղիք և գաւառք աշխարհիս Հայոց . այլ կամ առ աղաւաղելոյ անուանց , և կամ առ այլայլութեան դրից , ընկրղմեալ կան յայլեայլ բանս մատենագրաց , և անծանօթ մնացեալ : Ըստ այսմ Պլինիոս ’ի նախագրեալ բանի յետ յիշելոյ զԳորտուէնս՝ յիշէ անդէն զԲրադիդէ իբր ազգ կամ Ժողովուրդ ինչ , և սահմանակից ասէ զնոսա լինել Գորտուէնաց՝ կամ որ նոյն է Կորդուաց , հա մարիմ՝ թէ նոյն իսկ Թրաքի գաւառ մեր իցէ որ ’ի նահանգին Պարսկահայոց , կամ որ նոյն է ’ի Հեր և ’ի Զարեանդ գաւառին , որք ունէին ասէ զդրունս Կասբից . զի և ազգ Կասբից՝ յորոց անուն կոչեցաւ և դրունք և ծովն՝ որպէս ասէ անդէն , էին առ ծովեզերքը ’ի սահմանակցութեան Հայոց : Սոյնպէս և ’ի Գ. 9 . ուր ասէ . “ Իսկ ’ի ձորավայրս մերձակայս հայաստանեաց են (բնակին) Մէնօպարտք և Մոսքէնք ” , համարին լինել զՄոսքս , աղաւաղանօք Մոսքէնս կոչեցեալ շփոթելով ընդ Մոսք Ժողովուրդս՝ որք բռնակին ’ի մոսքիքեան լերինս . զի աստ բան Պլինիոսի է ըզհարաւային կողմանէ հայաստանեաց , իսկ Մոսքէնս կամ Մոսք բնակին ’ի հիւսիսային կողմն հայաստան աշխարհիս :

Նիշատակին և առ Երոզոտոսի ³ իբր օտար աշխարհք Մոսքիէնս , Սասիէնս , և Ալարօս , զորս համարիմ տեղիս մեծին Հայոց . այսինքն է՝ Ազնիէ , Սպերի , և Աղանդոոս գաւառ Վասպուրականի :

1 Յէս ’ի մեծ Հայո Թղթ . 354 :

2 Յէս ’ի մեծ Հայո Թղթ . 340 :

3 Երոզ . գիրք Գ . գլ . 94 :

4 Զայսմանէ ունիք խառն ճիշտ գոյն ’ի գլ . Վաշտակեանութն :

1) Երկուսն էլ զ-Քաղաքի լեռնակաճառ զորս յիշէ Սարգսի :
 'ի ստորագրելն զՄարտ, համարիմ' նոյն իսկ Քաղաքի,
 կամ' կորուստ, որք էին լեռնակաճառք և շրջէին աստ և անդ,
 եւ ինչ լիցեն' նոյն ընդ զորս կարչայ, որ յիշին 'ի գիրս Փարս
 պեցւոյն որպէս նիզակակիցք Պարսից, և աս. Յաւաքնոսի
 իբրեւ թշնամացեալք ընդ Պարսից աղքատի :

1 Սարգսն գիրք Ժն. ԹԶԹ-համար 523 :

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Դ Ի Ր Ք Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Ց

Ա . Ի ՀԻՒՍԻՍՈՑ

ՍԵՑ Հայք, ասէ խորենացին յաշխարհագրութե իւրում, “բառ հիւսիսոյ առ երի կալով Աղուանից և Վրաց և Եգեբայ՝ մինչև ցնոյն դարձուածն Եփրատայ ՚ի հարաւ կոյս”, եւ ՚ի ստորագրելն զՎողքիս՝ որ է Եգեր, գրէ լը ձեռագրին. “Առ երի (կայ) Սարմատիոյ առ Վրօք և մեծ Հայովք”:

՚Ի բանից աստի խորենացոյն՝ և ՚ի գրից նահանգաց մեծին Հայոց՝ զոր նա դնէ յաշխարհագրութե իւրում, իմանամք թէ Բժ Հայ՝ ՚ի հիւսիսոյ արեւմտից սահմանակից է Եգեբայ կամ Վողքիսոյ ՚ի ձեռն Տայք նահանգին. բաժանիչ լը մէջ երկոցուն է դօտի Պարխար լեւին. զորմէ տես ՚ի Ներինս: Սահմանակից լինելն Վողքիսոյ յայսմ կողմանէ՝ վկայէ նաեւ Պողոմէոս. զի ՚ի խօսելն զՎողքիսոյ ասէ. “Ի հարաւոյ յանգի աստի Ծոցոյն Վապագովկիոյ լը նշանագրեալ գծի. և մնացեալ մասամբ՝ մեծին Հայոց ընդ նոյն գիծ մինչև ցեղին”. Է. 10: Եայսմ կողմանէ, այսինքն է ՚ի հիւսիսոյ արեւմտից, պարտ է սահմանակից դնել աշխարհիս լը խօսելոյ նախնեաց նաեւ զսկիւթացիս. զի նախնիք զսկիւթացիս ձգեն հասուցանեն մինչև ՚ի Փաւսիս գետ. իսկ Փաւսիս գոլով նոյն իսկ Շարդի գետ, որպէս ունիմք ցուցանել ՚ի գլուխն Գետոց, է ՚ի վերջին սահմանի աշխարհիս յարեւմտից հիւսիսոյ: Եայս հայի բան Յուսիմոսի պատմագրի. “Սկիւթիա լը արեւել թեւակոխեալ փակեալ կայ ՚ի թիկանց Ասիայիւ և Փաւսիս գետով”:

Իսկ ՚ի ընդհ հիւսիսոյ՝ մեծ Հայք սահմանակից է Վրաց ՚ի ձեռն Գուգարք նահանգին, և ՚ի հիւսիսոյ արեւելց

սահմանակից է Աղուանից՝ ի ձեռն Ուտի նահանգին . իսկ բաժանիչ չէ մէջ երկոցուն սոցա և մեծին Հայոց է Կուր գետ . որպէս յայտնի գրէ Բուզանդ Ե. 15. ուր յետ գրելոյ՝ Թէ Մուշեղ սպարապետ Պապայ արքայի՝ զգեշէ Գուգարաց զապստամբեալն կալեալ գլխատեր , ապա ասէ . “ Եւ զՀին սահմանն՝ որ յառաջ ունէր լեալ ընդ երկրին Հայոց և ընդ երկրին Վրաց , որ է ինքն մեծ գետն Կուր , այնուհետեւ յինքն վտարեալ (Մուշեղ) դառնայր անտի ,” Սոյնպէս և խորենացին յաշխարհագրութեան իւրում՝ ի սահմանն զՎիրս՝ գրէ ըստ ձեռագրին . Վիրք “ յեւ լից կալով Եգերայ առ երի Սարմատիոյ առ Կովկասիւ՝ մինչև ցԱղուանից սահմանն՝ և Հայոց՝ առ Կուր գետով ,” Որով և ըստ բանի ևս խորենացեալն՝ Կուր գետ բաժանիչ էր ընդ մէջ Հայոց և Վրաց :

Համաձայնին մերոց՝ և օտար ազգաց մատենագիրք . յորս Ստրաբոն գրէ ¹ . “Արեւմտեան Խլիքը (Վիրք) փոխաւ գրեալ եղեն ի տեղիս՝ որ յայնկոյս Պանտոսի և Կողքիսոյ (Եգերայ) , զորս Քորաքսի (Կլարքը) , որպէս ասէ Ապոլլոդորոս , բաժանէ ի հայաստանեաց . այլ հաւատեալ (բաժանեն) Կիւրոս (Կուր գետ) , և Մոսքիքս լերինք ,” Զօյն յայտ ասնէ և Պտղոմէոս ² ասելով . “Մեծ Հայք ի հիւսիսոյ յանգի մասամբ Կողքիսոյ (Եգերայ) , և Խլիքիոյ (Վրաց) , և Ալւանիոյ (Աղուանից) չնշանագրեալ գծի Կիւրոս (Կուր) գետոյ ,” Կամելով ասել՝ Թէ Կուր գետ էր որ բաժանէր զՀայոս : Դարձեալ զօյն հաստատէ Պտղոմէոս ³ . զի ի խօսն զԿողքիսոյ ասէ , Թէ ի հարաւոյ աւարտի ծոցովն Կապադովկիոյ , և մնացեալ մասամբ մեծին Հայոց : Բայց զսահմանակցութեան Վրաց ընդ աշխարհիս Հայոց յիշէ նաև Վաղերիոս ի խօսն զարդանաւորդաց , Ե :

Եւ Կուր գետ է՝ որ բաժանէ զմեծ Հայոս նաև յԱղուանից , որպէս ասացաք ի վերոյ . զի գրէ Բուզանդ Ե. 13 . ասելով վասն զօրաց նախայիշատակեալ Մուշեղայ . “Եւ զԿուր գետ որպէս և յառաջն լեալ էր չէ երկիրն Աղուանից , և ընդ երկիրն իւրեանց (Հայոց) , սահման արարեալ կացուցանէին ,” Զի յայնժամ Աղուանք անցեալ էին յայնկոյս Կուր գետոյ , և առեալ ի Հայոց զՈւտի , զՀակաշէն , և զՃորն Գարդմանայ , որք են առ հասարակ

¹ Ստրաբոն գիրք . Կ . Թգթոհա . ² Պտղոմէոս գիրք Ե . գլ . 13 : մար 61 . ըստ ապագրութե փարիզու : ³ Պտղոմ . գիրք Ե . գլ . 10 :

սահմանը Հայոց . այլ զնոյնս 'ի նոցանէ վերստին առեալ 'ի Հայս գրաւեաց Մուշեղ : Սոյնպէս զԿուր գետ դնէ բաժանիչ և խորենացին յաշխարհագրութե յասելն . “Ագբանիս, այսինքն է Աղուանք , յելից կալով Վրաց , յերի Սարմատիոյ առ Կովկասու մինչև 'ի Կասպից ծովն , և (մինչև) 'ի Հայոց սահման առ Կուր գետովն ,” :

Ստրաբոն ոչ յիշէ ինչ վասն Կուր գետոյ բաժանիչ լինելն մէջ Հայոց և Աղուանից , այլ միայն զսահմանակից լինելն երկոցունց . զի 'ի ստորագրելն զԱլվանիս կամ զԱղուանս 'ի Թղթ . 501 . ասէ՝ Թէ 'ի Հիւսիսոյ նորա պատեալ կան լերինք Կովկասու , իսկ 'ի հարաւոյ Աղուանից ձգի “հայաստան յարակցեալ ըստ մասին լայնածաւալ դաշտավայրիւ , իսկ ի մասին լեռնայնով , զոր օրինակ են Գամեւիտեանք , յոր Վիրք , Աղուանք և Հայք յարակցին ,” : Զնոյն յիշէ և 'ի ստորագրելն զՀայս ժամ . 527 . ասելով . “ Ի հիւսիսակողմն (հայաստանեաց) են լերինք Բարաքօթիթեանք , որք առ երի կան Կասպից ծովուն . (որք մեզ Թուին լինել Փայտակարանին 'ի հիւսիսոյ նորա) . ապա Ալվանիս (Աղուանք) , Վիրք և Կովկաս , որ շուրջ պատէ զազգօքս , և յանգի 'ի Հայս . և ապա ընթացակցի (Կովկաս) . նաև Մուքիքեանց (լեռանց) և Կոլքիսեանց , մինչև առ նոսա որք Դիւարեանք կոչին ,” :

Բ . ՅԱՐԵՒՄՑԻՑ

( ) սահմանակցութի այսր կողման այսու բանիւ յայտ առնէ խորենացին յաշխարհագրութե իւրում . “ Մեծ Հայք յելից կալով Կապադովկիոյ և փոքր Հայոց առ Եփրատ գետով մերձ ի Տօրոս լեռան ,” : Եթէ յելից կայ Կապադովկիոյ , ապա յայտ է՝ Թէ ինքն մեծ Հայք յարեմըտից ունի սահմանակից զԿապադովկիա և զփոքր Հայս . բաժանիչ լը մէջ մեծին և փոքուն Հայոց է գետն Եփրատ , զոր և ամենայն աշխարհագիրք օտար ազգաց յիշեն : Հաւմաձայն խորենացւոյն և Ստրաբոն՝ յարեւելից Կապադովկիոյ դնէ զհայաստան և զԿոլքիս . որով մեծ Հայք յարեմըտից ունի զԿապադովկիա : Կոյն ինքն Ստրաբոն 'ի ստորագրելն զՀայս՝ ասէ . “ Յարեմաից (հայաստանեաց) են այս ազգք , (զորս 'ի վերոյ յիշեաց , որք են Մուքիքեանք ,

Կողքիսեանք, և Տիվարը.) ապա Բարիատրիս լեռան¹, և Արիտիսը, մինչև ցփոքը Հայք և ցեփրատ գետ, որով Հայք 'ի Կապադովկիոյ և 'ի Գոմմադիկոյ անջատի», շեփրատ գետ դնէ բաժանիչ և Պաղովէոս² 'ի գրեւն վանս մեծին Հայոց. «Յարեմոնից (յանգի) մասամբ Կապադովկիոյ լեռնազրեալ գծի Պոնտոսի Կապադովկացւոց մինչև ցփոքիս լեռնազրեան լեռինս, և մասամբ Եփրատայ՝ որ է 'ի մէջ մոսքիքեան լեռանց», Նոյնպէս և Պլինիոս³, յոր ժամ զարեմոեան կողմն մեծին Հայոց ստորագրելով ասէ. «Իսկ մեծ Հայք սկսեալ 'ի Բարիատրիս լեռանց՝ գետովն Եփրատաւ անջատի 'ի Կապադովկիոյ», :

Գ. Ի ՀԱՐԱԼՈՅ

{Հայսմ կողմանէ այսպէս ստորագրէ Խորենացին յաշխարհագրութիւն իւրում. Մեծ Հայք, ասէ, «լատ Հարաւոյ սահմանի ասորեստանիւ, և դառնայ առ Ատրպատա կանաւ ընդ Մարս, մինչև 'ի մուտս Երասխայ 'ի Կարբից ծով», Բայց բաժանիչ ընդ մէջ սոցա և մեծին Հայոց ոչ յիշատակի ինչ. վանս զի և չիք գետ ինչ կամ գօտիք լեռանց բաժանող 'ի Հարաւոյ. միայն վանս Միջագետաց յիշատակէ 'ի ստորագրելն զմեծ Հայս, թէ կայ «առ Եփրատ գետով մերձ 'ի Տօրոս լեռան որ բաժանէ գնա 'ի Միջագետաց», : Այսպէս զՏօրոս գնեն աշխարհագիրք օտար ազգաց բաժանիչ լեռն Հայոց և Միջագետաց, որ 'ի Հարաւոյ սահմանակից է աշխարհիս Հայոց, զորմէ ուրոյն խօսել ունիմք 'ի Միջագետոս : Այլ գօտի նոյն Տօրոս լեռին յետ անջատելոյ զՄիջագետոս՝ մտանէ և 'ի Հայաստան, որպէս ունիս տեսանել 'ի ստորագրութեան նոյն լեռին :

Համաձայն Խորենացւոյն է և ստորագրութիւն Պաղովէոսի վանս այսր կողման մեծին Հայոց. որ սահմանի, ասէ, «'ի Հարաւոյ Միջագետաւ, առ գծին լեռինն Տօրոսի, որ առ Եփրատ գետ յարակցի... նաև ասորեստանիւ առ գծին Նպատ լեռին ձգեալ... մինչև առ նախա գրեալ եզր Կապից լեռին», : Իսկ Ստրաբոն⁴ ասէ. «Մա

¹ Ըստ ձեռագրոց Ղարաթիս :

² Պաղով. գիրք Է. ԳԼ. 13 :

³ Պլինիոս գիրք Է. ԳԼ. 9 :

⁴ Գիրք Ժ. ԹՊԹ. 527 :

սուհը հայաստանեաց որք 'ի հարաւ կոյս դառնան՝ առաջի իւրեանց ունին զլեաւն Տօրոս՝ որ անջատէ զնոսա 'ի հաւմօրէն աշխարհէ անտի՝ որ 'ի մէջ գետոցն Եփրատայ և Տիգրիսի անկեալ, յայնմանէ ընկալաւ զանունն Միջագետաց , : Իսկ 'ի ստորագրելն զասորեստան՝ ասէ . « Բաբելոնացւոց աշխարհ (իմա վան ասորեստանեաց, սահմանի) . . . յարեմոնից՝ 'ի յարաբացւոց Սգէնիդից մինչև ցԱտիավինի և 'ի Կարտիէա . 'ի հիւսիսոյ՝ Հայոք և Մարօք մինչև ցլեառն Զաղրոն, և ցաղգա շրջաբնակ , : Որով հայաստան 'ի հարաւոյ սահման ունի, ասէ, զասորեստան և զՄարս : Իսկ 'ի Թղթ . 745 գրէ . « Մեծ մասն Ատիավինոյ (որ է գաւառ ասորեստանեաց) գիւր է, յաւետայն մասն որ առ Բաբելոն հայի, Թէպէտ ունի իշխան սեփական, 'ի տեղիս տեղիս սահմանակից է հայաստանեաց , : Պլինիոս՝ 'ի ստորագրելն զՄարս, 'ի հիւսիսոյ նորա դնէ զհայաստան . յորմէ զհետ գայ 'ի հարաւոյ հայաստանեաց լինել Մարաց՝ համաձայն Ստրաբոնի . իսկ զԱտիավինէն Պլինիոս դնէ անգէն յարեմոնից կողմանէ Մարաց, և 'ի հարաւոյ Հայոց . որպէս և 'ի գրելն Դ . 13 . « Ատիավինաց առ երի կան որք երբեմն Գարուռք կոչէին, և այժմ՝ Կորդուք , : Ուր Կորդուաց գաւառաւ իմա առհառարակ զԿորձէս . արդ՝ զԱտիավինս դնելով սահմանակից Կորձէից նահանգին մեծին Հայոց՝ զասորեստան դնէ սահմանակից, զի որպէս ասացաք 'ի վերոյ՝ Ատիավինք է մի 'ի գաւառաց ասորեստանեաց :

Սահմանակից նահանգք վերոյգրեալ աշխարհացս են՝ չորրորդ Հայք կամ Ծոփք, որ սահմանակից է Միջագետաց . իսկ Աղձնիք, Տուրուքերան, Մոկք, Կորձէք կամ Կորդուք և Պարսկահայք, սոքա ամենեքին սահմանակից են ասորեստանեաց և Մարաց :

Դ. ՅԱՐԵՆԻԵԼԻՑ

Օայս կողմն ոչ յիշէ խորենացին որոշակի . զի 'ի նշանագրելն զհարաւային կողմն մեծին Հայոց՝ անդ 'ի հարեանցի ծանոյց յասելն . « Դառնայ առ Արարատաւ կանաւ ընդ Մարս մինչև 'ի մուտս Երասխայ 'ի Կաորից

1 Ստրաբոն գիրք ԺԵ . Թղթ . 526
Ըստ այլ . Բաբելոն . :

2 Ստրաբոն գիրք ԺԷ . Թղթակամար
739 . Զոր և կրնէ 'ի Թղթ . 745 . :

Ծով», Ուր նշանագրելովն զԿասբից ծով՝ նշանագրեաց և զարևելեան կողմն մեծին Հայոց . զի Կասբից ծով ոչ 'ի հարաւոյ՝ այլ յարևելից է սահման մեծին Հայոց՝ զորմէ տեսցես ստորեւ : Այլ Պտղոմէոս՝ որոշակի նշանագրէ զայս կողմն արևելեան ասելով . Մեծ Հայք՝ «յարևելից (յան գի) մասամբ Վրկանի (Կասբից) ծովուն, որ է 'ի բերանոյ Կիւրոս (Կուր) գետոյ մինչև ցվերջն . . . նաև աշխարհաւն Մարաց ըստ գծին որ աստի ձգի մինչև ցլեառն Կասպից, նաև յայնկոյս քան զլեառն», Ստրաբոն՝ 'ի ստորագրելն զՄարս՝ յարևմտից սահմանակից կացուցանէ զԱտրպատականս և զՀայս, որով համաձայն նախագրեալ բանից Խորենացւոյն ինքն մեծ Հայք սահմանակից լինի Ատրպատականի և Մարաց, որպէս և յայտնի գրէ ապա ինքն 'ի ստորագրելն զՀայս 'ի Թղթ. 527. «Արևելեան (կողմանք Հայոց)՝ 'ի Մարս յանգին 'ի մեծն, և յԱտրպատականս», Սմին նման գրէ և Պլինիոս՝. «Պատեալ կան զնու վաւ (զմեծ Հայովք) յարևելից լերինք Կերասնեանք՝ այլ ոչ նոյն հետայն, (որպէս) և ոչ Ատիապէնէ դաւառն (նոյն հետայն պատի յարևելից կողմանէ մեծին Հայոց . իսկ) 'ի սահմանէն որ 'ի մէջն կայ՝ Սոփէնք (ծովք) ունին . զինի սոցա լերինք . յայնկոյս (քան զլերինս) Ատիապէնք ունին . իսկ 'ի ձորավայրս մօտակայս հայաստանեաց՝ են Մէնոպարոք և Մոպէնք», իսկ զոր աստ Սոփէնք ասէ, որ է Ծովք, վերպակ է կամ գրչաց և կամ իւրն . պարտ էր դնել Մոփ . զի Ծովքն է 'ի կողմն Եփրատայ և Միջագետաց, հեռի յԱտիապէնաց . իսկ միւս երկու անուանք Թուրքն լինել աղճատեալ անուանք դաւառաց կամ Մուկաց, կամ Պարսկահայոց և կամ Կորճէից, որոյ Որսիրանք դաւառ մերձ է յանունն Մոպէնաց :

II) Ինչև ցաստ յառաջ բերեալ բանիւքս որոշեալ եղեն ընդհանրապէս դիրք և սահմանք չորեցունց կողմանց մեծին Հայոց . զոր և Ստրաբոն . ԺԽ. 532 . համառօտիւ յայս բան որոշէ . «Այն որ տիրապէս անուանի Հայաստան, սահմանակից Մարաց և Աղուանից և Վրաց մինչև ցկողքիս և ցկապագովկիս առ Պոնտոս ծովու», իսկ սահմանք մասնաւոր կողմանց նորա որոշին 'ի ձեռն տեղեաց ինչ՝ զորոց զդիրս յիշեն 'ի սահմանագլուխ տեղիս . զոր օրինակ Գարդման դաւառ Ուտի նահանգին՝ էր

1 Պտղմ. գիրք Է. գլ. 13 :

2 Ստր. գիրք ԺԽ, Թղթ. 524 :

3 Պլինիոս գիրք Է. գլ. 9 :

ի ծայրի սահմանակից Աղուանից ըստ բանից Վարդանայ. « Չոգաւ յԱղուանս ՚ի գլուխ Գարդման գաւառին»¹ Լերինք Կանգարք գաւառին Գուգարաց էին ՚ի վերջին ծայր Հայոց մերձ ՚ի սահմանակցուն Վրաց, որպէս իմանամք ՚ի բանից Վաղարայ :

Որոշին նաև ՚ի ձեռն տեղեաց և քաղաքաց ինչ՝ որք ՚ի նախնեաց անտի մնացեալ իցեն մինչև ցայժմ. զոր օրինակ ՚ի հիւսիսակողմն մինչև ցայժմ գտանի քաղաք անուանի Ախալքէլէք կամ Ախալքալաք, որ էր ՚ի Զաւակիք հին գաւառ Գուգարք նահանգին² : Աղղոր էր հին գաւառ Տայոց նահանգին կոչեցեալ Աղորդ. և մինչև ցայժմ գրտանի տեղի նովին անուամբ կոչեցեալ³ : Սոխակն էն և քաղաքքն մինչև ցարդ մնացեալք, որք են Պարտաւ (Պէրտէ), Լոսի, Գանձակ (Կանձայ) և այլն : Ըստ այսմ յարեւելից հարաւոյ Սաղամաս էր հին քաղաք Կորձէից. և մինչև ցայժմ կայ մնայ քաղաք նովին անուամբ Սալամաս ձայնեալ : Յայսմ կողմանէ, այսինքն է յարեւելից հարաւոյ, վերջին սահմանն որոշի ՚ի ձեռն Գանձակ քաղաքի, զորմէ գրէ Բուզանդ Ե. 34. Թէ Մուշեղ զօրավար Պապայ արքայի կամեցաւ քաղաքս « զօրանիստս հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց. մինչև ՚ի Գանձակ սահման երկիրն, որ ՚ի Պարսից կուսէ էր, Հայոց սահման էր » : Արդ կողմն Պարսից անկանի յարեւելից հարաւոյ մեծին Հայոց, յորմէ յայտ է Թէ էր Գանձակ Ատրպատականի. և այս Գանձակ էր, ասէ, վերջին սահման Հայոց :

Եւս գիրք հայաստան աշխարհիս, զոր ստորագրեցաք վկայութիւն նախնեաց, յայտ առնեն՝ Թէ հայաստան է յԱրիա : Վասն որոյ և ՚ի գրեալն Վարդանայ աշխարհագրի՝ Թէ « Հայաստանեայց աշխարհ խառն է յԱրիոյ և յԵւրոպիոյ, սկսեալ նախ ՚ի դրանէն Հոնաց, որ է գուռն Ալանաց երկաթի », շփոթութիւն կայ ՚ի բանի աստ, զի սկսանին աշխարհիս Հայոց ՚ի դրանէն Հոնաց՝ ոչ կարէ լինել պատճառ լինելոյ նորա խառն յԱրիոյ և յԵւրոպիոյ : Ստորադոն ևս սմին նման յիշէ ինչ վասն գրից աշխարհիս Հայոց, այլ ոչ այնու խառն յԱրիոյ և յԵւրոպիոյ ասէ լինել. զի ՚ի սահմանին, ասէ, որ ձգեալ կայ ՚ի մէջ Վրկանայ ծովուն և Պոնտոսի³, մեծագոյն մասն հայաստանեաց

¹ 84-ի չին մեծ հոյք ՚ի Թղթաւ. համարն 366 :

² 84-ի նոր հայաստան ՚ի Թղթաւ. համարն 127 :

³ Ստորոն յերկրորդ գիրա՝ ՚ի Թղթահամարն 129. ըստ տպագրու. Թեան փարիզու :

անկանի, և Կաղքիս (որ է Եղեբ), և առ Հասարակ Կաղաղ
դաղկիս մինչև ցեղանոս ծով, ' :

Եւ քանզի քաղք մի յառաջ առե
նայն ինչն Սարգսն, թէ 'ի սահմանին
որ է 'ի մէջ Արեւմտայ ծովուն և Պոն
տոսի՝ մինչև ցեղանոս բնակին " Ի
Վերք (Վերք) : Ալեւնք (Ալեւնք) :

Սարգսնայք : Սկիւթք : Աղք : Ջիւղք :
և Ինկիլք : Եւ մին իւրի և զառաւ արարա
ն գնեւ 'ի սահմանակցութեւ աշխարհ
հիս Հայոց :

ԳՆՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Տ Ա Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

Օ
■ ՄԵԾՈՒԹԵՆԷ Հայաստան աշխարհիս գրէ Ստրա-
բոն¹. «Մեծուի Հայաստանեաց այսպէս ստորագրի՝ի Թէզ
փանխէ . Երկայնութիւնն հարիւր պիւնոս , լայնութիւնն կրկին .
զորինոմն առեալ քառասուն ասպարէզ² . յորում էանց
քան զլափն : Զերկայնութիւնն եղեալ զոր ինչ նա ինքն
նշանագրեաց՝ հաւանական է զլայնութիւնն դնել ՚ի կէսն ու
րին , կամ գուցէ և սուղ ինչ նուազ , : Իսկ Պլինիոս³ այս-
պէս գրէ : « Զմեծութիւն համընէն (Հայաստանեաց) Առ-
ֆիտիոս յիմնիցս հարիւր հազար (քայլ) լինել աւանդէ .
կզոգիոս կեսար զերկայնութիւնն ՚ի Տասգուսայ (մինչև) ՚ի
սահմանակցութիւն կասպից ծովուն՝ երեքտասան հազար
քայլ⁴ : Զլայնութիւնն կէսնորա (դնէ) ՚ի Տիգրանակեր-
տէ (մինչև) ՚ի Վիրս , : Եւ քանզի զՏասգուսայ ՚ի վերոյ
եղ լինել քաղաք առ Եփրատաւ , յայտ է Թէ կզոգիոս
միայն զմեծին Հայոց զերկայնութիւնն մինչև ՚ի ծովն կաս-
պից դնէ աստէն : Բուստինոս պատմագիր⁵ առաւել ան-
ձուկ դնէ զմեծութիւնն , այսպէս գրելով վաճն Հայաստա-
նեաց . « Զի և չէ անկ լուութիւն անցանել զայնչափ Թա-
գաւորուի . որովհետև սահմանը նորա յետ Պարթևացն
զանցանեն զմեծութիւնն ամենայն Թագաւորուեց . քանզի
Հայաստանն ՚ի կապագովկիոյ մինչև ցծովն կասպից՝ մե-

1 Ստր. գիրք Ժն . ԲզԹ . 530 :

2 Վաճն լափու Սքինոփ տես ՚ի
Հասարակախօսութեան աշխարհագրութեան
ԲզԹ . 17 :

3 Պլին. գիրք Է . ԿԼ . 10 :

4 Իմն երեքտասան հազար հազար
քայլ :

5 Գիրք ԻԲ . ԿԼ . 2 :

տասան հարիւր հազար (քայլ) տարածի, այլ ընդ լայնութիւն եռութեան հարիւր հազար քայլ ձգի » :

Եւ այսպէս երկայնութիւն հայաստանեաց է յարեւելից յարեւմտ . իսկ լայնութիւննորա է 'ի հիւսիսոյ 'ի հարաւ, որպէս է տեսնուել և յայս բան Պլինիոսի Է. 9. « Իսկ մեծ Հայք սկսեալ 'ի Բարիատրեան լեռանց՝ գետոյն Եփրատաւ անջատի 'ի Կապադովկիոյ . . . զաւարտ իւր ձգէ մինչև ցԱտիապէնէ, պատեալ 'ի նմանէ լեռամբք՝ որ 'ի կողաց ' : Զլայնութիւն իւր ձգէ 'ի ձախակողմն առ Կիւրոս (Կուր) գետ խառնեալ յերասխ : Իսկ զերկայնութիւն մինչև ցփոքր Հայս, զատուցեալ 'ի նմանէ Ապսար գետակաւ՝ որ 'ի Պոնտոս հոսի, և Բարիատրեան լեռամբք որք բոլորն զԱպսար » : Սորա յարեւմտից հիւսիսոյ բաժանեն զմեծ Հայս 'ի փոքր Հայոց, զի անդ անկանին Ապսար գետակ և Բարիատրեան լեռնք, զորմէ խօսի Պլինիոս . իսկ ըստ ձեռքեալ մասին Եփրատ գետ բաժանէր զերկայնս . որով և երկայնութիւն մեծին Հայոց սկսեալ յԵփրատայ ձգէր մինչև 'ի ծովն Կասպից :

Ինդ ձգիլ մեծին Հայոց մինչև 'ի ծովն Կասպից՝ չէ պարտ երկուսնալ . քանզի զայս ցուցանեն նախագրեալ բանք Պլինիոսի և Յուստինոսի, յորս յաւել և զայս բան նորուն Պլինիոսի ¹ . « Ագրիպպաս զծովն Կասպից, և զազգս շրջակայս, ընդ որս և զհայաստան որոշելով, և այլն : Սւր զհայաստան դնէ 'ի մէջ անց ազգաց՝ որք շուրջ զԿասպից ծովու բնակեալ կան : Զայս ցուցանէ և բան Ստրաբոնի ², ուր ասէ՝ Թէ 'ի վեր քան զՎրկան խորանայ ծովն Կասպից, մինչև ցհասանել 'ի լեռինս Մարաց և Հայոց, որոց ստորոտք լուսնաձև խոնարհեալ 'ի ծովն յանդին . ընդ այս գաւառ զստորոտովք լեռանց անցեալ 'ի ծովն կոյս՝ յետ սակաւուց ասէ, Մոսէ Աղուանից և Հայոց : Եւս առ աւել յայտնի յիշէ խորենացին յաշխարհագրութե 'ի ստորագրեն զծովն Վրկանի՝ որ է Կասպից . « Սահմանի, (ասէ, ծովն Կասպից), յարեւմտից՝ Հայովք . իսկ յարեւմտից հիւսիսոյ Աղուանիւք » . այսպէս հետզհետէ անուանէ զազգս բնակեալս շուրջ զԿասպից ծովու : Զիսկ անկարկէ

¹ Ի իւրոց եզրոց զոյն՝ զոր Պլինիոսին եզեալ բառ նշանակէր խորհուսի, խոնովի, առ 'ի շէշ . բայց այս ամենայն անուանք անլուր են առ մեզ տեղագիրս մեր 'ի ստորագրութիւն լեռանց, ոչ փոխանակ այնք միշտ նմա-

նութիւն մարմնոյ մարդոյ խօսին զլեռանց . որպէս ունիս տեսնել յաւարտ Հասարակախօսուն աշխարհագրութե 'ի բառն լեռան :

² Պլինիոս գիրք Է. 71. 12 :

³ Ստրաբոն գիրք Ժ. Թղթ. 508 :

և յասելն վասն Աղուանից, թէ ձգի « մինչեւ 'ի Կասրից ծովն և 'ի Հայոց սահման առ Կուր գետոյն »:

Մի քննելն մեր թէ որ 'ի նահանգաց մեծին Հայոց էր՝ որ ձգէր հասանէր 'ի Կասպից ծով, գտանեմք զՓայտակարան նահանգ. զի զայս յայտ առնէ աշխարհագրութի խորենացւոյն 'ի ստորագրելն զՈւտի նահանգ և զՓայտակարան, որոց վասն տե՛ռ 'ի մեծ Հայս թղթ. 319. և 336. Յաւել և զայս բան պատմութե խորենացւոյն Գ. 3. ուր բարբարոսքն, ասէ, որով իմանայ զփայտակարանեցիս, տպանին զսուրբն Գրիգորիս զիւրեանց հովիւ « 'ի վատնեան դաշտին մերձ 'ի կապիականն կոչեցեալ ծով »: Որով յայտ առնէ թէ Փայտակարան էր առ ծովուն Կասպից:

Միջապի ինչ 'ի գիրս օտար ազգաց գտանեմք յիշատակութի սակս մեծութե հայաստանեաց՝ չափ և սահման որոշելով. իսկ 'ի գիրս մեր անորոշ գտանեմք զիշատակութի, միայն 'ի գովեստ աշխարհիս յիշելով զմեծութի նորա. որպէս այն՝ զոր Միհրներսէհ ասէ 'ի պատմութե Վարդանանց առ Յազկերտ արքայ. « Նախ առաջին որպէս Հայոց թե՛ աշխարհն պիտոյ է և օգտակար »: Եւ սուղ ինչ զինի. « Դուք ինքնին գիտեք և ամենայն Արիք զաշխարհն Հայոց՝ թէ 'իսկսեալ թէ և պիտանի »: Եւ Դենշապուհ առ քահանայան ասէ (Ղազար 167.) « Թող թէ այնպիսոյ աշխարհի թե՛ որպէս Հայքն են », եղէք պատճառ աւերման: Իսկ Վահան մամիկոնեան ասէ առ Միհրան զօրավար Պարսից (Ղազ. 238.) « Հայոց աշխարհն որպիսի թե՛ և պիտոյի աշխարհ է. և արդ. ցոյց ինձ այր մի յայնպիսի աշ

1 Այս ամենայնի եթէ մտադիր լինէր Սէն Մարգին՝ ոչ գրեր 'ի յիշատակարանի իւրում հասար Խ. թղթ. 216. « Բազաւորք հայաստանեաց չունէին այնչափ ինչ զբութե առ 'ի յոսնի կայսրանէլ զիւրեանց տերութի 'ի վերայ ծովեղբայր Կասպից: Ի ժամանակ Սարգսնի ոչինչ ունէին յեղերս այս ծովու. իսկ 'ի ժամանակս Պաղտմայ Թու. թէ Հայք էին տեսքը երկին՝ որ մերձեայր 'ի բերտ նրա Կուր գետոյ »: Զի փայտակարան գտով մի 'ի նահանգաց մեծին Հայոց, ցորչափ փայտակարան եկաց ընդ տերութե մերոն՝ այն տերութե նոցա ձգէր մինչեւ 'ի ծովն Կասպից. որովհետեւ որպէս ցուցադ ասա և 'ի մեծ Հայս՝ փայտակարան նահանգ

ձգեալ էր յեղերս ծովուն Կասպից: Այս կարէր գրել թէ յաւուրս Սարգսնի ոչինչ ունէին Հայք 'ի ծովեղբայր Կասպից. զի որպէս տեսեր 'ի վերայ՝ Սարգսն զինքնս Հայոց գնէ յանգեալ 'ի ծովն Կասպից: Զեր անկ և վասն Պաղտմայ գրել « Բաւի թէ », զի Պաղտմայ յայտնի ասէ զայն և ոչ երկուանք. որպէս տեսեր զան նորա 'ի յառաջագրեալ զլուխն որ ըլլ. Դրից: Եւ զի Պլինիոս, Յուստինոս, Պաղտմայ և Սարգսն և մերս խորեանցի յայտնի ստորագրեն զաշխարհն Հայոց ձգեալ մինչեւ 'ի ծովն Կասպից: Ընդ բազում ժամանակս 'ի հարկե թու գաւորք մեր տիրէին ծովեղբայր Կասպից. ուստի և չէր անկ Սէն Մարգինի պապէս 'ի հարկեանցի ինն գրել:

խարհի՝ որ թէ առաւելու թագաւորութիւն, արժանաւորապէս հասեալ 'ի տանուտէրութիւն, : Եւ Անդէկան մարդպան առ Վարդաշ թագաւոր Պարսից (Ղազ. 309.) "Օտար մարդպանն՝ որ երթայ յաշխարհն Հայոց . աշխարհն Բժ է . յամն երկուս և երիս հազիւ կարէ ճանաչել, նախ զիրս աշխարհին զգիւրն և զգծուարն, ապա զմարդիկ աշխարհին , :

ԴԻՈՒՆԻ ԹԵՐԱՏԱՎԵԱԼԻ Ի ԳԻՐԾ ԵՒ ԺԱՆԱՊԱՐՀԻ

Վանդի զանազան գրուած յիշատակին 'ի գիրս, կամ 'ի հայաստան և կամ 'ի մերձակայս, կամ եղև մեզ յիշել զնոսա յայսմ վայրի, զի ընթերցողք մեր որոշեսցեն, և մի շփոթեսցեն ընդ մեւս Դուռն անուանեալ տեղեաց՝ որք լինին 'ի սահմանադրութի տեղիս, ուրանօր յանգի տաւրածութի աշխարհի ինչ, և աւարտի սահման նորա :

Պլինիոս՝ 'ի ստորագրելն զՏօրոս, որոյ մասն կացուցաւ նէ զՎովկաս, ասէ ապա . "Տօրոս ուրանօր ընդհատի և անցս տայ ժողովրդեան, բայց (անդ ևս) անուամբ Դրանց միութի յինքն բերեալ, որք ուրեք (գրուած) հայաստանեաց կոչին, ուրեք Վասպից, այլ ուրեք Վիլիկիոյ , : Ուր յաւելու Հարաուկն ասել . "Դրուած հայաստանեաց՝ նոյն և կովկասեանց կոչին " . որպէս է տեսանել գիրք Դ . յօդ . 22 :

Օ Դրանս Հայոց յիշէ և Ստրաբոն՝ նման Պլինիոսի առանց որոշելոյ զտեղին : Իսկ Մէլա գիրք Կ . ԳԼ . 15 . 'ի ստորագրելն զՏօրոս՝ յիշէ զգրուան Վասպից, զՆպատ, և զգրուան Հայոց :

Օ Երևոս Դուրս սահմանաց Հայոց յիշէ Բուզանդ Դ . 24 . ասելով . " Յայնմհետէ պահ ունէին իւրեանց աշխարհին (Հայոց) . արքայն Արշակ հանդերձ զօրավարաւն Վասակալ յերկոսի Դուրս սահմանացն (Հայոց) զգուշանային մինչև զամենայն աւուրս կենդանութե իւրեանց , :

Օ Երևոս Դրանս ելանելոյ Ասորոց դնէ Խորենացի յաշխարհագրութե 'ի փոքր Հայս ըստ տպագրելոյն և ըստ միում ձեռագրի . որ ինձ թուի նոյն՝ զոր Պիլինի կոչէ Դուրան Վիլիկիոյ 'ի նահանգին Հալպայ . զորմէ յիշեալ է մեր 'ի նոր Հայաստան . 'ի թղթ . 325 :

Օ Դրանս Աղանայ յիշէ Բուզանդ Դ . 50 . գրելով թէ յորժամ Աղանիք ապստամբեցան յԱրշակայ Հայոց ար-

քայլ , “ Պարիսպ ածելին 'ի Հայոց կուսէ՝ որ Ձորայն կուսեն , Դրոսն դնելին . և զատուցին զիւրեանց աշխարհն 'ի Հայոց ” : Ուր գուցէ այլաբանութիւն անուանէ :

( ) Դրոսն Արորեսփանի զկողմամբ Աղձնեաց յիշէ Թումն Արծրունի . Է . 8 . “ Տեսեալ մերձ 'ի Դրոսն Արորեսփանի ամրոց մի յիշխանատանն Աղձնեաց ” :

Ս) ամեն Դրոսն Կասիից գրեալ է մեր 'ի մեծ Հայո 'ի Թըղթաճամարն 323 ¹ :

Ղուռն Պակասայ Պարսից . յիշատակեալ առ Զենորայ 'ի Թղթի սրբոյն Գրիգորի առ Ղեմուղ . կանգնեալ 'ի գօտի լերինն Տօրոսի՝ որ յաշխարհէն Հայոց ձգի մինչև ցանդ , որում մարմ էր լինել 'ի սահմանակցութե Հայոց և Պարսից :

Ղրուռն Ալանայ : Զայս մերձ ցուցանէ լինել Յոհան կաթողիկոս 'ի Գուգարս՝ յասելն . “ Անդ ապա մեծ քորիսկոպոսն՝ որ պայտաղատէրն իսկ զման Գուգարաց մերձ 'ի Դրոսն Ալանայ՝ գայր հասանէր 'ի Թիկունս ” : Դարձեալ և յասելն նորա վանն արքային Սմակատայ ն . Աւեալ և “ զգուգարացիս և զծանարս մինչև ցԴուռն Ալանայ ” : Նոյն իսկ խորենացին . ք . 86 . 'ի գրելն վանն սահմանաց՝ ուր քարոզեաց Նունէ , որ և էր սահման տէրութե Տրդատայ , ասէ . “ Քարոզեաց 'ի Կղարջաց սկսեալ առ Դրաֆի Ալանայ և Կասիից ” :

Իսկ Ճանապարհ՝ որք յիշատակին ինանեաց , զոր օրինակ են Հափրաթան , Կասիաթան , են 'ի շքեակայս հայաստանեաց , սրպէս վանն կասպիականին կարեն տեսանել 'ի մեծ Հայո 323 : Իսկ վանն բանալոյ և հորդելոյ զճանապարհս՝ միայն 'ի յետագայ ժամանակս գտանեմք յիշատակութի գործեալ 'ի Թաթարաց , զորմէ պատմէ Մաղաքիաս՝ Թէ 'ի Թուին չի . (1257) եկին եօթն Ղանի որդիք . իւրաքանչիւրք դուման մի հեծելովք . մի դումանն էր , ասէ , երեսուն հազար . յորս առաջին և մեծն էր Հուլաւուն , որ էր եղբայր Մանեու Ղանին : Սգբա ասէ կառօք եկին և կառօք շրջէին , մինչ զի զլերինս և զըլուրս հարթէին յաշխարհն աւելելից , վանն հեշտ գնալոյ կառաց նոցա և սայլից :

¹ Վան գրան Կասիից Ճոխաղոյն տոր ք . Թղթ . 33 :
Ճառի 'ի վերլուծութի Ցախիատի հա .

ԳԻՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

Օ Դ Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Ց ,

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Բարեխառնութիւն օդոյ եւ ցրտութիւն աշխարհիս :

Օ

■ ԳՈՎՈՒԹԻՒՆ օդոյ հայաստանեաց առխորենացւոյն
առ. 16՝ գտանեմք , յասելն վասն Համերամայ . “ Ելանէ
’ի լեռնակողմանս երկրի հարսաւակողմանն , քանզի ժա-
մանակ ամառնային էր , զբամուլ կամելով ’ի հովիտս եւ ’ի
դաշտս ծաղկաւէտս . եւ տեսեալ զգեղեցկութիւն երկրին եւ
զՕդոյի ճարտութիւն . . . Պարտ է մեզ , ասէ , յայտարարեմ խառն-
ութիւն օդոյ՝ եւ մաքրութիւն ջուրոց եւ երկրի՝ քաղաքս եւ
արքունիս շինել բնակութեւ , որպէս զի զչորրորդ մասն ’ի
բոլորմանէ տարւոյն՝ որ է ամառնայինն եղանակ , ըստ ա-
մենայն բարեվայելութեւ անցուցանեմք ’ի Հայս . եւ զայլն
եւս երիս որոշմունս օդոյն զովութեան տածիցեմք ’ի Նի-
նուէ ” : Զկողմանցն Տարօնոյ գովութիւն գտանեմք առ Զե-
նորայ , զորմէ տեսցես ’ի մեծ Հայս ’ի Թղթ . 90 :

Եւ իբր երեւելի ինչ հռչակեալ ’ի գիրս Յունաց եւ հռ-
մայեցւոց՝ է ցրտութիւն օդոյ մերոյ աշխարհիս , զորմէ բա-
զում ուրեք յիշատակեն մատենագիրք օտար ազգաց . իսկ
’ի գիրս մեր՝ անդատին ’ի սկզբանն անգլի ժամանակս Հայ-
կայ մերոյ առաջին նահապետին գտանեմք զյիշատակու-
թիւն , յորժամ Ներքովք (սոր . առ . 11 .) զնոյն յուշ առ-
նէ առ ’ի յորդորել զՀայկ Թողուլ զհայաստան . “ Բնա-
կեցեր ասէ ’ի մէջ ցրտութեւ սառնամանեաց ” : Իսկ Եղի-
շէ 344 . զհայաստանեայս կոչէ “ Ընդարձակասուն բնա-
կիւք ձինեղէն լեռանց ” :

Իշւ անդարեւ՝ յարտաքնոց ևս Ովրատիոս բանաստեղծ-
աստիաստոց կոչէ զԵառն Նպատ : Տակիտոս պատմագիր
Ժք . 50 . րթնորակ կոչէ զձմեռն Հայաստանեաց : Յայսպիսի
դժնդակ ցրուութի լինէր պատճառեալ բուքն՝ զոր յիշա-
տակէ Խորենացի ք . 36 . “Պատահէ բբոյ ՚ի լերինս Կոր-
դուաց . ցրուեաց զամենեսեան միրիկ , մինչ ոչ գիտելով
ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ . իսկ զայնկին նորա Սա-
նոտայ . . . առեալ զմանուկն՝ քանզի տղայ էր , եղ ՚ի մէջ
ստեանց իւրաց . մնալով ՚ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս և
զերիս գիշերս ,” : Իսկ զպատահին ձեան հիւսիսոյ կամ
հիւսոյ , պատմէ ք . 62 . գրելով վասն ն . Տիրանայ Թա-
գաւորի . “Մեռաւ ՚ի ճանապարհի , ձեան հիւսիսոյ կա-
լեալ ,” : Այլ երեւելին հիւսի առմիօրէն հոս՝ պատմի ՚ի յի-
շատակարանի իմիք յետին դարուց , որ ՚ի լերանց Բաղիշոյ
սահեալ ՚ի ձորս նորա՝ այնչափ ահագին միաստանի հա-
տոր մեծ՝ որ ունէր ծածկել և կործանել զմնաստանն
զառ ստորե կացեալ ՚ի ձորն անդ , բայց ՚ի մերձեանալ յան-
կարծ յերկուս հերձեալ , ընդ մի մի կողմն սահեալ , ան-
շնաս Թողին զմնաստանն՝ : Նման Խորենացւոյն այլովք
ևս հանգամանօք պատմէ Ստրաբոն՝ վասն գաւառացն
մեծին Հայոց որ ՚ի հիւսիսակողմն . “Կարի իմն ձիւնա-
խողեսաղք (կօշելով վնոսա) . Թեակոխեալք առ լերինս
Կովկասու , և առ Վիրս , և առ Կողքիս , պատմեն անդաւ-
նոր ՚ի յանցանելն զԵրամիք՝ ՚ի ձիւնելն սաստիկ՝ զանցա-
ւորս համօրէն Թաղել ընդ ձեամիք լերանց , իսկ առ ՚ի
զերծանիլ ՚ի վտանգէ աստի՝ տանին ճանապարհորդք գա-
ւազանս զորս ՚ի վեր ունին , զի կարող լիցին շունչ առնուլ ,
և զանցից իւրեանց ծանօթս տալ անցաւորաց , յորոց և
գտանեն օգնութիւն , բրելով և ողջամբ հանելով վնոսա :
Այանդեն ևս ՚ի ձիւնս անդ գտանել գունտս գատարկս
՚ի ներքուստ , ունելով ՚ի միջի ջուր առողջարար իբր ՚ի դա-
րակի , յորս և ծնանի ասեն կենդանի ինչ փոքրիկ , զոր
կոչեն Որդնակ՝ : Այդոզնեայ , Ուփճ Թէոփանեայ : Ի
սոսա գտանի ջուր բարեհամ , զոր խորտակեալ ըմպեն :
Չծնունդ կենդանւոյս կարծեն այնպէս՝ որպէս և մեծխացն

1 Վասն այդ զարհուրելի ձիւնե-
ղէն երևութիւն՝ գտցես տեղեկութի ՚ի
Հասարակագիտուն աշխարհագրուն
՚ի Թղթահամարն 336 :

2 Ստրաբոն գիրք ԺԹ . Թղթահա-

մար 528 . ըստ աղ . Փարթուր :

3 Ցեն վասն այդ զնորձուկն կամ
զՉիւլան ՚ի նոր Հայաստան ՚ի Թղթա-
համարն 259 :

'ի մեռազս 'ի բոցոյ և 'ի մոխրոյ », Սմին նման գրէ և Պլուտարքոս 'ի վարս Լուկուլլոսի վան հայաստանեաց յարեւազարձի անդ աշնայնոյ ծածկեալ ձեամբք, և գետք նորա սառուցեալք: Այս ցրտուն Հայոց աշխարհին էր՝ որ 'ի ցորաց Արտանինոսի համայնեցւոյ կոտորեաց առաւելքան զութ հազար, և ամենայն կսրուտա զօրաց նորա եղին երեսուն և երկու հազար, զորմէ գրեն Պլուտարքոս, Դիան, և Փլուրոս:

Բայ 'ի գրելոցս աստի և այլ ցրտային կողմանս գտանեմք յիշատակեալ 'ի գիրս. որպէս առ Թումայի արծրունայ. Դ. 11. գտանեմք զՕձ տեղին Վարդուհանի, « Վան խտուածնն օտարեալունչ դառնալիք մահածին հողմոյն ճնշելոյ այսպէս անուանեալ », իսկ առ Քսենոփոնի 'ի Դ. գիրս արշաւանաց Կիւրոսի՝ գտանեմք զԿողմանս՝ որ մերձ յափունս Եփրատայ 'ի սահմանին Կարնայ, ընդ որ հազիւ կարացին զօրք նորա անցանել մինչև ցէկն միջացն Թացեալք. և լուսն սչ այնչափ հեռի լինել անտի զակունս Եփրատայ. զմնի այնորիկ եղև նոցա ճանապարհորդել ընդ ձին Թանձրամած գրկաչափ բարձրացեալ, յորմէ բազմութի գրաստուց նոցա և արանց մեռան. իսկ 'ի զինուորացն երեսնիւ չափ, Բազմաց 'ի նոցանէ դէպ լինէր ապականել աչաց, փախլ մատանց ոտից, և առ պահպանութի՝ հարկ լինէր սեւագոյն ինչ կրել առաջի աչաց, իսկ առ պահպանութի ոտից՝ միշտ 'ի շարժման ունել, և 'ի գիշերի լուծանել զխրացս կոշիկաց. և այնպէս հարկ լինէր նոցա յօթեանիլ իւրեանց հուր լուցանել զգիշերն ողջոյն, գտանելով անդ առատութիւն փայտի 'ի մայրիս հայաստանեաց, մինչև 'ի հասանել նոցա 'ի գիւղ ինչ մերձ 'ի նահանգն Հայոց՝ խալիլ. անդ գլխաւորն գեղջ ուտոյց նոցա պարկ ինչ՝ անդել զօտիւք երիվարաց և գրաստուց,

1 Զայսպիսի կոշիկս վան մարգար 'ի արտա ձմեռան յիշէ նաև Մարտոն Ժան. 506. 'ի գրեն զՎովկատայ. « Ի ձմեռայնի, ասէ, ոչ կարելով 'ի գուռն նոցա ելանել՝ յամալայնի ելանեն, անգեալք յոտս կոշիկս, 'ի նորոց 'ի կարծրանիւթ մարմոյ արջուց բեւեռ սրտնայրս ունելով, իսկ 'ի կողմանց չրանակս նման Թըմկաց 'ի ասիս ձեանն և սառուցից, Ի ձանեն սոքա սահելով նստալ 'ի վերայ մարմոյ հանգեալ իրմովք իւրեանց: Եկա զայս գրելոյ վան կով

կասայնոց, զգործածութիւն այնորիկ վայել լինել և 'ի հայաստան, ասելով. « Զայն է ասանել նաև յԱրարոտական Մարաց, և 'ի Մասիոս ընտան հայաստանեաց », Ըստ որում 'ի կիր առնուն և այժմ 'ի հայաստան 'ի անդիս տեղիս, զոր և լագան կոչեն, իբր լէյնն, ասեալ 'ի նմանութի բոլորակ ձեւոյ կոնքի. նոյնպէս 'ի կիր առնուն ընտելիւք իւրինն Վովկատայ. Այլ ապք է 'ի ամանն կոշիկն 'ի կիր արկեալ 'ի Սասուն, զոր կոչեն խորակ. զորմէ անս 'ի նոր հայաստան 'ի Թղթ. 201:

զի առանց նոցին մինչև ցորսվայն ունէին երիվարը ընկղմիլ 'ի ձեան : 'ի նմին պատմութե ճանապարհորդութե Յու-
նաց այսպէս գտանեմք ստորագրեալ զցրտութիւն առ Դիո-
գորի սիկիլիացւոյ ' . " Այն ինչ լինէր նոցա ընդ լերինս
Հայոց թեւակոխել, յայնպիսի թանձրութե ձեան լինէր
նոցա անկանել, զի վայրիկ մի եւս և կորուսեալ էր անդէն
նոցա ամենեցուն . քանզի պղտորեալ օդոյն նախ նուազ
իմն ձիւն առ տակաւ տակաւ 'ի բարձանց իջանէր , ոչինչ
խոշ ընդ ուն լեալ ճանապարհորդաց . այլ ապա 'ի սաստ-
կանալ հողմոյն յորդացեալ առաւելոյր , խիտ առ խիտ
ամենայն ուրեք ծածկեալ զերկիրն՝ մինչև ոչ կարել զճա-
նապարհն տեսնել , և ոչ զսահման տեղեացն ճանա-
լել . . . որչափ ինչ զէնք կային՝ ահագին յորդութի ձեան որ
անդադար իջանէր՝ ծածկեալ էր զամենայն . իսկ մարմինք
նոցա 'ի լինել պարզոյ սառուցեալ մորմոքէին առ խստուե-
օդոյն , և առ գծնգաւութե աղէտից զգիշերն ողջոյն ան-
քուն մնային . . . ոմանք 'ի պայծառութե ձեան խտրեալ
բաց աչաց իբրեւ կուրացեալ իմն կային . . . զաւուրս եօթն
անգէն մնացեալք ապա հասին 'ի գետն ֓ասիս . և զա-
ւուրս չորս անգէն կացեալք անցին յերկիրն Դաքոց և Ֆա-
սեանց " . որ է երկիրն Տայոց և Բասեանց : Իսկ 'ի գիրս
մերոց նախնեաց առ Թովմայի արծրունւոյ գտանեմք վասն
Մոկաց նահանգին լինել որպէս լեռնային՝ նոյնպէս և
ցրտային , զորմէ է . 3 . գրէ . " Ձիւնապատ սառնասոյր
առ հասարակ պաղեալ էր (Մոկաց) երկիրն ; ամենայն բը-
նակչօքն հանդերձ փախստեայ եղեալ , մազապուր եղեալ ,
փախստեայ մնային յամբոցս բերդիցն " : Այլ առ ստո-
րոտովք լեռանց ձորք Մոկաց խորինք գոլով՝ հարկ էր ու-
նել կարի իմն ջերմութի , յոյր սակս մի 'ի գաւառաց Մո-
կաց թուի կոչեցեալ Ջերմի : Սոյնպէս ցրտային գտա-
նեմք յԱղձնեաց նահանգի զՍասուն , զորմէ տես 'ի մեծ-
Հայս 'ի թղթ . 73 . որ է 'ի կարգս լեռանց Տօրոսի . իսկ
ձիւն և ցրտութի Տօրոս լեռանց յիշատակեալ է և 'ի գիրս
օտար ազգաց :

Տարապայման ցրտութի կողմանցն Տայոց թէ զինչ փաս-
էած , յիշատակէ Լաստիվերոցի գլ . 7 . յասեմ վասն
կայսեր Վասիլ . "Եւ ինչն խաղացեալ զօրօքն պատի զՀայ-
ովք , և իջանէ բանակի հեծելովք . . . և մինչ նա յայս
խորհրդի էր . . . յանկարծակի խտացան ամպովք երկինք ,

և յորդութիք անձրեաց յերկիր հեղաւ . զկնի այնր շինւ
լեաց հիւսիսային կծու հողմ . և դարձոյց զանձրեն 'ի կար
կուտ և 'ի ձիւն և 'ի սառն , և Թանձրամած իջիւք ծած
կեաց զերեսս երկրին . քանզի և ժամանակն իսկ ձեռ
նատու էր այնմ , զի քաջ 'ի ձմերոց հասեալ էր : Եւ յեր
կարեալ յորդութե ձեանն և խստութե սառնամանեացն ,
ջոկի ձիոցն և ջորեացն ընդարմացեալ ոչ կարացին շար
ժել . իսկ հետեակ զօրացն 'ի դառնուէ սառնամանեացն
ծայրք ոտիցն և ծայրք ձեռացն իրրև 'ի հոյ կիզեալք
հատեալք անկանելին , և վրանաց լարքն և ցիցք ընդ եր
կիր կապեալ 'ի սաստկութե դառնութե արկածիցն ան
շարժ մնացին . . . . . դառն սառնամանեոք տանջեցան ոչ 'ի
բարձր լեքինս , այլ 'ի խորագոյն դաշտս , և 'ի կարի ջեր
մնս , : Վասն կողմանց Տայոց պարտ է իմանալ և զբան
Պրոկոպիոսի ' , ուր միշտ ձեամբք , ասէ , ծածկեալ զլեքինս
հայաստանեաց ' յորոց բզէէ գետն փասիս , զի փասիս՝ որ
է Ճորոխ , բզէէ և անցանէ առ Տայովք : Աղետալի է և
դիպուածն 'ի ցրտութե պատահեալ յաւուրս բռնաւորին
Աբանդարի որդւոյ Լանկթամուրին . զի որպէս պատմէ
Թոմաս մեծոփեցի , զօրք նորա յարձակեալ 'ի վերայ դա
ւառին Դերջանու , հանին « զամենեւին կահիւք և կա
րասիւք , որդւովք և դատերօք , և կամեցան տանել յեր
կիրն այրարատեան և Սիւնեաց , և էին աւուրք դառնա
լունչ և դժոգակ յօգոյն ձմերային . և յետ երկուց աւուրք
յանկարծակի ձիւն սաստիկ եկն 'ի վերայ նոցա . և 'ի գի
շերի յայնմիկ պաղեցաւ երկիրն , և բազում քրիստոնեայք
սառեալ մեռանէին . . . . . և մեռան 'ի սոյն աւուրս աւերի
քան զեօթն հարիւր ոգիս անմեղք քրիստոնեայք 'ի դառ
նաշունչ օգոյն , և ոչ գոյր ժամանակ Թաղերոյ զնոսա զի
կերակուր եղեն՝ զազանաց , և ոչ գոյր շինուի գեղորեից
մերձ առ նոսա , » :

Եւ ցրտուի հայաստանեաց էր՝ որ ետ բողբ բառնալ
և մեծին 'ի սուրբս Բոհաննու ոսկերերանի , պանծալւոյն
հայաստանեաց , յորժամ հայաստան յիւրում սահմանի 'ի
փոքր Հայս 'ի Կոմանա քաղաքի պետրեալ պահէր զնա . որ
'ի Խ . Թուղթ իւր առ Ողիմպիա սարկաւազուհի այսպէս
գրէ . « Վասն խստուե ձմերայնոյ . . . . . չէ ինչ քեզ հարկ 'ի
պատճառս մեր նեղիլ և հոգալ . քանզի եղև ձմեռն՝ զոր զ
րինակ սովոր է լինել 'ի հայաստան . զի առաւել քան զայս

չէ ինչ մարթ ասել, այլ մեզ չետ ինչ ֆնաս մեծ . . . անրնդ հատ հուր ունեւելով վառեալ, և զսենեակն յորում ընա-կիմք՝ յամենայն կողմանց փակեալ,, Սոյնպէս գրէ և առ թէ՛ն գոտոն սարկաւազ: Ուր անուամբ աշխարհին Հայոց միայն բացատրել կամեւելով զցրտուի նորա, յայտ առնէ զի և յայնժամ հռչակեալ էր յոյժ 'ի Բիւզանդիա ցրտու-թիւն հայաստանեաց:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ

Ձեռն, և խորհուրդ նորանշան:

ՍԱՅԲԻՈՍ 'ի Թիւն ճԺ. գրէ. Ի Թուին շԵ. (1056).
 “Յաւուր միում յորժամ լուսանայր առաւօտուն, և ելա-նէր ամենայն մարդ 'ի տանէ իւրմէ, տեսանէին 'ի պարզոյ 'ի վերայ ցամաք գետնոյն խորհրդ քան եկեալ, և էր լցեալ զգորս կողմն աշխարհիս 'ի յարեւել և յարեւմուտս, 'ի հիւսիս և 'ի հարաւ. և սկիզբն արար գալոյ 'ի յաւուր եւ կուշարթիւն. և զաւուրս վաթսուն անդադար եկեալ. գիշերն գայր և ցերեկն հոսեր ընդ երեսս երկրի. բայց խորհրդ քան մէկ օր եկեալ: Եւ այն ամիս եղև անցումն (կռ տորած) ամենայն չորքոտանեաց, անամնոց և զազանաց և Թուշոց . . . անասունքն ջուրի ջուր լինէին, և Թուշունքն երամ երամ 'ի փողոցս և 'ի տունս մտանէին. . . իսկ (որք) ողորմածքն էին, 'ի տունս իւրեանց կերակրէին զնոսա զա-մենայն աւուրս ձմերանն, և արձակէին զնոսա խաղաղու-թեամբ,, Պատճառ այսր կոտորածի կենդանեաց եղև և սոփն, զորմէ գրէ զկնի. իսկ վամս պատճառի կարմիր ձեան տես 'ի Հասարակախօսուն աշխարհագրուն 'ի Թղթ. 343:

Ղրիգոր երէց 'ի Թիւն մի. գրէ. “Ի Թուականու-թեա Հայոց Խ. (1151) եկն 'ի յերկիր Ջահնայ քան խորհրդ 'ի նաւասարդի ամսոյ քսան և երեք. և 'ի նմին աւուր յորժամ անդ կարմիր ձիւն եկն, յերկիրս քրիստոնէից եկն քան սոփաք և ճիւրախան, որպէս յանցեալ ամիս,,:

Սատթէոս դարձեալ միէ. այսպէս գրէ 'ի Թուին շԺԷ. (1108). “Յայսմ ժամանակիս եղև դառնաշունչ և 'ի գա-զան ձմերոց. և 'ի բարկութենէ օգոյն հատան (սպառե-ցան) բազում վայրի անասունք և Թուշունք. կորուստ եղև ընդ ամենայն երկիր. և եկն 'ի յաշխարհն Պարսից սեա-քան. և եղև այն ահաւոր նշան 'ի վերայ Պարսից ազգին,

զոր ոչ կարացին իմաստունքն իւրեանց գիտենալ», : Աշխարհ Պարսից ասելով՝ դուցէ իմանայր և զման հայաստանեաց՝ որ երայնժամ ընդ տերութիւն Պարսից . վամայնորիկ եգաք աստ : Նիրակոս գրէ . « Ի ողբ Թուխ Հայոց (1250) եղև այսպիսի ինչ . . . 'ի սահմանս Խաչենոյ կարկուտ եկն . և խառն կարկտին չէոսէր բազումք անկան յերկիր 'ի չափ Թղոյ միոյ . մեք աչօք ոչ տեսաք , բայց բազումք էին որ հաւատարմացուցանէին՝ Թէ ականատես լեալ եմք » : Այսորիկ Թուխ լինել Կարսիցէն երկայնածէք , զորոց նման բազում ինչ գտանեմք 'ի գիրս բնապատմից , յորոց ոմանք դուցէ երեւին 'ի ձև ձկան » :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Հիւսսայփ :

Իսկ պատմագիրս մեր յիշատակի մերթ ընդ մերթ գիշերայն երեւալ ընդ օգո հայաստան աշխարհիս տեսիլ ահաւոր , որ 'ի նշանացն յիշատակեալց յայտնի երեւի լինել այն օգերեւոյթ՝ որ 'ի բնաբանից կոչի Հիւսսայփ կամ Աքշալոս հիւսիսային , զի պատմն երեւալ ընդ հիւսիս արեւմտեան , և գոյն նորա հրատեսիլ և արիւնեւանդ : Զյիշատակեալս 'ի նոցանէ ըստ կարգի գարուց յառաջ բերցուք յայսմ վայրի առ 'ի պէտս բնաբանից :

ԴԱՐ 2

Նիրակոս յաւուրս Ներսէսի աշտարակեցոյ 'ի սկիզբն վեցերորդ դարուն գրէ երեւալ « նշան ահեղ և հրաշափայլ յերկինս արիւնատեսակ » :

Իսորիկ Բ. 2. յաւուրս Բ. Մովսէսի կաթողիկոսի , որ 'ի մէջն անդ վեցերորդ դարու , գրէ . « Նշան ահեղ հրափայլ և արիւնատեսակ յերկնէ սկսաւ երեւիլ , որ յովազոյն ընդ կողմ հիւսիսոյ յարեւմտից մինչև յարեւել , յամենայն գիշերի սիւնաձև ցոլացեալ զնայր յամիտս սւրբ » : Այս ինքն 'ի մէջ ուրթ ամնոց յաճախ երեւէր ընդ օգո այս տե-

1 Յն 'ի Հասարակութեան աշխարհագրութեան , 'ի Թղթահամարն 345 : Գրան 1809 ամին , 'ի Թղթահամարն 56 : Իսկ վասն Յրեւմտեանի ինչոյ 'ի նոր Ժամանակս 'ի վրան քաղաք հայաստանեայն :

որի. որպէս և մեզ եղև յամս ինչ ստէպ ստէպ տեսանել 'ի վերստին :

ԴԱՐ Ը

Ինդարձակօղ Սամուէլի պատմէ զայս ինչ « Ի ճիշդ . Թուին (715) եղև նշանք մեծամեծք 'ի մարտի ամսոյ մինչև յապրիւն . օգոյ հող և փոշի տեղայր, և ցերեկն գիշեր Թուէր . և երեւցան երեք սիւնք ամպեղէնք հրախառն 'ի կողմն հիւսիսոյ երեք օր, և ելանէին 'ի վեր և իջանէին 'ի վայր : Եւ յետ այնորիկ երեւցաւ աստղ մի 'ի չափ լուսնին, և 'ի ցերեկի երեւէր զերիս աւուրս, և շարժեալ պատակեցաւ, և ելին աղբիւրք 'ի գոյն արեան » :

ԴԱՐ ԺԸ

Սամուէլ 'ի նշն . Թուին (1037) գրէ զայս . « Յայսմ ամի եղև ահաւոր նշան . զի հերձաւ երկինք յերկուս յերեկոյն ժամս, և լոյս սաստիկ տարածեցաւ, և գողաց ամենայն երկիր » :

Իւ Մատթէոսի 'ի Թիւն ճճ . յիշատակի . « Յայսմ ամի (շիւղ . 1097) լինէր նշան ահաւոր և զարմանալի յերկինս 'ի կողմն հիւսիսոյ, որ ոչ երբէք դե տես այնպիսի պատկերն նշան : 'Ի յամենամն մարերի բորբոքեցաւ երեսք երկնից 'ի բոց հրոյ, և կարմրացաւ սաստկապէս 'ի պարզոյ, և բլուր բլուր կապեցաւ երկինքն . և բորբոքեալ լինէր 'ի գոյն գոյն, և սահեալ ելանէր գիմօք յարեւելս, և գիզացաւ եղև մամս, և ծածկեաց զմեծ մամս երկնից, և գունդն յոյժ կարմիր և զարմանալի, և հասանէր 'ի կամարն երկնից » :

Ինչ առ Մատթէոսի 'ի Թիւն ճճ . « Յայսմ ամի (շիւղ . 1098) դարձեալ երկրորդ նշան եղև յերկինս 'ի կողմն հիւսիսոյ, և չորրորդ ժամ գիշերոյն հրով բորբոքեալ լինէր երկինք առաւել քան զառաջինն : Եւ եղև 'ի գոյն սաստիկ կարմրութե յերեկոյն սկիզբն արարեալ մինչև չորրորդ ժամն գիշերոյն, որ ոչ դե երբէք տես այնպիսի նշան ահաւոր . և ծառացեալ բարձրանալով, և երակ երակ ելից զերեսս հիւսիսոյ մինչև 'ի գագաթն երկնից, և ամենայն աստեղքն եղև 'ի գոյն հրոյ » :

Վարձեալ առ նմին Մատթէոսի 'ի Թիւն ճճ . « Յայսմ ամի (շիւղ . 1099) դարձեալ եղև երրորդ նշան հրակերպ 'ի յերկինս, 'ի գոյն սաստիկ կարմրութե . և կացեալ զե .

ժամ գիշերոյն 'ի հիւսիսային կողմանէն գնալով գնայր յարեւել , և դարձաւ 'ի սեւութիւն , :

Եւ 'ի թիւն ճղէ . գրէ . « Թայտամի (շխթ . 1100) եղև չորրորդ նշան կարմրութե 'ի հիւսիսային կողմանէն ահաւոր և հրաշալի քան զառաջինն . 'ի գոյն արեան երևեալ լինէր , և դարձեալ սեւացաւ . և այս չորրորդ նշանայն ' լուսնին փուլ հանդիպէր , » :

ԴԱՐ ԺԲ

Սամուէլ 'ի թուին շիէ (1118) ասէ . « Աջ աստուածային երեւեցաւ 'ի սուրբ մատրոնն , այլ և նշան ահեղ հրափայլ և արիւնատեսակ յերկինս , » : Նոյն թուի և յիշատակեալ յընդարձակողէն Սամուէլի . զի 'ի շիթ . (1119) պատմէ լեալ պատերազմ սաստիկ , ուր զօրք Փռանկայ և Հայոց կոտորեցան . « Եւ յառաջ քան զայս պատերազմն (ասէ) սիւնք հրեղէնք երեւեցան յերկինս 'ի հիւսիսոյ և յարեւելց , յերեկորեայ մինչև ցառաւօտն , և երկիր ամենայն իբրև զխանձիւ բորբոքէր , » :

Ի թիւն մձգ . գրէ Մատթէոս . « Թայտամի (շղթ . 1143) նշան երեւեցաւ յերկինս 'ի կողմն հիւսիսոյ , և իբրև զսիւն լուսոյ յաւադ հինգշաբաթի օրն . և ութ օր միապէս երևեալ , » :

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ

Երկրաշարժութիւն յիշարակեալ 'ի 4րդ . :

ԴԱՐ Ը

ՍԻՐԱԿՈՍ գրէ ' թէ յետ մահուան Ստեփաննոսի սիւնեցւոյն 'ի մէջն անդ ութերորդ դարուն « խաւար կալաւ զՄողան սահման , և զաւուրս քառասուն շարժեցաւ տեղն , և խորասոյզ եղեալ ընկղմեցան հողիք իբրև տաճն հազար . վասն այն վայոց ձոր անուանեցաւ , » : Այլ յայտ է 'ի պատմունց ազգիս , զի և 'ի վաղուց հետէ կայր տեղին կոչեցեալ վայոց ձոր յաշխարհին Սիւնեաց . ուստի եր և սուրբ Յովսէփ կաթողիկոս 'ի հինգերորդ դարու :

ԴԱՐ Թ

Շարունակող Սամուէլի գրէ 'ի Թուին մԾ (801).
 “Յայսմ ժամանակիս եղև շարժ սաստիկ, և լերինքն Կո-
 ղատու՝ մըք կան աստի և անտի՝ հայեցան առ միմեանս,
 զոր տեսին մարդիկ, և փլաւ լեռան մի և անկաւ յեփրատ,
 և արդելեաց զնա օր մի, և գնայր գեան 'ի վեր, և բա-
 զում լերինք խլեցան, և յուվ աղբիւրք բացան: Զայս 'ի
 կարոյ և նաւթոյ, և բազումք խցան յաղբերաց”:

Իբրեւիկ Թ. 2. գրէ. “յԺԹ. Թուին (863) 'ի քառասնե-
 րորդ պահոցն 'ի փոքրիկ շարժումն եղև շարժումն ահա
 գին, և զբազումն կոտորեաց, և զգեղեցիկ շինուածս տա-
 պալեաց, և տեւեաց մինչև 'ի ժամանակս երից ամսոց”:
 Այս է շարժումն Դունայ, զորմէ պատմէ Յոհան կաթո-
 զիկոս. տե՛ս 'ի մեծ Հայո Թղթ. 469. յիշէ և Սամուէլ:

Երկրորդ անգամ շարժումն 'ի Դուին յեւս անդ իննե-
 րորդ դարուն, զոր յիշեն Յոհան կաթողիկոս, և Թովմա
 արծրունի: Տե՛ս նոյնպէս 'ի մեծ Հայո 469: ԶԹուականն
 այսորիկ գտաք 'ի յիշատակարանի ինչ մաշտոցի գրեալ 'ի
 Ստեփաննոսէ յաշակերտէ Մաշտոց վրդափ, ուր ասէ. “Հայ-
 ոց նոր տումարիս յի՞շ (893) կատարեցի... 'ի մեծի հինգ-
 շարժին 'ի վեցերորդ ժամն, 'ի Թագաւորունն Հայոց
 Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ բազրատունոյ, 'ի տոհմի կա-
 թողիկոսուն տեառն Գէորգեայ գառնեցւոյ, յորում աւ-
 ուր կործանեցաւ Դուին քաղաք 'ի շարժմանէ, և բա-
 զումք մեռան, և եկեղեցիք տապալեցան”:

ԴԱՐ Ժ

Իբ. Արողիայ Գ. 36. “Ի նիւի. Թուականին (995) շար-
 ժեցաւ երկիր. բայց սաստկագոյն՝ աշխարհն չորրորդ Հայ-
 ոց, Հաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալու և Պաղնատուն,
 և բոլորովին փլան շինուածք ամենայն 'ի հիմանէ դղըր-
 դեալք... հերձան լերինք, և պատառեցան վէմք, բա-
 ցան աղբիւրք և ջուրք յանջրդին տեղիս, և ցամաքեցան
 ելք օոփորական ջուրք. դաշտք ծածանէին, և լերինք մեկ
 Թէ առ միմեանս խոնարհէին, ծխոյ նմանուի փռւոյն ծա-
 ւալելոյ զօգնս խոյր. և ամենայն շինուած քաղաքաց, գիւ-
 ղից և ագարակաց տապալեալ զմնակիւնս 'ի ներքոյ առնէին
 մեռեալս և կիսամեռս զնոսա առնելով: Եւ քնացելոցն կեն-
 դանեաց ճիւղք լալեաց և վայք ողբոց 'ի վեր բարձրա-

նայր . և բերդն Բալու հանդերձ շինուածոյն և քարն ևս փլուզանիւր . խորխալեալ շապաղաջուր բերդին Դընլաթայ , Աթթախայ և Ամթայ , և ամենայն քաղաքի դեղեցկաշէն եկեղեցեաց և ապարանից : Այս լինելը յամ սեանն քաղոց 'ի վերջնումն աւուր . և զայս ձև օրինակի կացեալ ամիսս եօթն մինչև ցնաւատարդի » :

ԴԱՐ ԺԱ

Իբ Մատթէոսի 'ի Թին զԵ . 'ի Թուականիս ԶԻ՞ (1045) . “ Եղև շարժ ահաւոր և սոսկալի . և դողացաւ հասարակ ամենայն տիեզերք . . . բազում եկեղեցիք խախտեալ փլաւ առ հասարակ , և պատառեցաւ երկիրն . և արք և կանայք ընկզմեցան 'ի խորս անգնդոց , և զաւուրս բազումս դայր ձայն աղաղակինոցա 'ի խորս անգնդոց . և էր ամառնային ժամանակին , և յաւուր յաւուր շարժէր երկիրն յամին յայնմիկ » :

Իբ նմին Մատթէոսի 'ի Թին ճԻ՞ . “ Յայսմ ամի ('ի շԻ . 1091) շարժեալ եղև ընդ ամենայն երկիր յամանման սեպտեմբերի . և սաստկապէս երերալով դողայր ամենայն արարածք հանդերձ ամենայն արարածօքս որ 'ի ներքոյ երկնից , և լինելը կործանումն մեծ 'ի քաղաքին Անտիոքայ . և բազում աշտարակք հիմն 'ի վեր տապալեցան , և անկաւ մեծ մասն պարսպին Անտիոքայ . և բազում արք և կանայք մեռան 'ի բնակուէ իւրեանց » : Ընդ ամենայն երկիր ասելով իմանայ նաև զհայաստան :

ԴԱՐ ԺԲ

11 արդան պատմէ . “ Ի շԾ՞ . Թուին (1104) , 'ի մարերի երկոտասան դողաց երկիր հանդերձ աղբողորմ ձայնիւ որ դայր 'ի լերանց և 'ի դարափուլ վիմաց , և օրն էր կիրակէ , և ձայնն վառ . վառն որոյ կարծեցաւ Թէ օրն է կատարածի աշխարհիս . և փլան յոլով քաղաքք , և մեռան քառասուն հազար անձինք զոր Թուել կարացին » :

Իբ Նիրակոսի գտանեմք 'ի շԾ՞ . Թուին (1139) լեալ երկրաշարժութի 'ի Գանձակ :

Իբ Մատթէոսի 'ի Թին ԲԻ՞ . “ Մինչ Թուական էր Հայոց ԸԻ՞ (1158) . և 'ի հոկտեմբերի ամսոյ քսան և վեց , սկսաւ շարժ լինել յամենայն երկիր . և բազում քաղաքք ճաճկաց 'ի սահմանս Արարիայ որ է Հալապ , կործանե-

ցան 'ի հիմանց . և զազգս քրիստոնէից պահեաց տէր մինչե ցայժմ . և անդադար լինէր շարժն մինչև 'ի փոխել թուականիս , որ ոչ կայր համար կամ թիւ շարժմանն զամիս չորեքսասան , : Քանզի ընդ ամենայն երկիր , առէ , լեալ այսր երկրաշարժութե , յայտ է թէ և 'ի հայաստան էր լեալ :

ԴԱՐ ԺԳ

Ս արդան գրէ թէ միով ամառ յառաջ քան զձեռնադրին Թ . Կոստանդին կաթողիկոսի , որ է յամի տեառն 1219 , “ Եղև շարժ ահագին , և փլաւ պաշուճազարդ եկեղեցին որ 'ի Մշկավանս (կամ Մշակավանս) , 'ի մետառանն յունկարի 'ի ժամճաշոյ , և չորս պատարագօղ ընդ մեծ զնմանն նուիրեցան ” :

ՅՕԴՈՒԱԾ Ե

Հիսանդուիէի և ճակի յիշատիւսի :

ԴԱՐ Դ

Ս ԵՍՆ հիւանդուեն որ անկաւ յԱրշակաւան յանիծից սրբոյն 'ներսէսի' գրէ Բուզանդ Դ . 13 . “ Չորր Չարսիսի իմն կոչեն . իսկ կէսքն ժանդ անուանեն , : Ուր 'ի մէջ երկից աւուրց քսան հազար երդք մարդկան սատակեալ առէ : Իսկ Մեսրոպ յիշելով զնոյն 'ի թիւն ժէ . գրէ . “ Եւ ցաւն այն անուանեցաւ ժանդ . և ոմանք ասեն զնա Յաս 'ներսէս' . . . և ցաւն այն ժանդ չէր լեալ 'ի վերայ երկրի , : Իսկ զմեռեալն 'ի միում աւուր զնէ լեալ ութ ետասն հազար տուն :

ԴԱՐ Զ

Ղ Կիրակոսի յաւուրս Յուստիանոսի կայսեր յիշատակեալ . “ Եղև մարդամահ տարածամ , որ ընաւ ոչ էր լեալ . առաջին օր , երկրորդ օրն տասն հազար , և երրորդ օրն եօթնեւտասն հազար , և չորրորդ օրն ութ ետասն հազար . և թուեցին մինչև երեքհարիւր հազար' որք մեռանէին 'ի յօրն : Ի մէջ ձեռնայն բուշտ ելանէր , և առժամայն մեռանէին . մարդ 'ի տունն (գայր) , և տեսանէր զամենեւին մեռեալ . և նեխեցաւ քաղաքն , զի ոչ կարէին թաղել զմեռեալս . և տարածեցաւ ընդ ամենայն տիեզերս , և

բաղում քաղաք անմարդ մնաց » : Սակա տարածեալ ասելով ընդ տէնախ գիւղերս՝ եղաք աստ, բայց բանն է զՅուստի անոս կայսերէ, զոր մեւ Յուստիանոս կոչէ : Այս է և յիշատակեալն 'ի Սամուէլէ յամբ թեառն 546. « Սաստիկ մարդամահ, որպէս ոչ ոք յիշէ, սկսեալ յարեմաից » :

ԴԱՐ Բ

ԼՔ Արդկայ Խ. 3. յիշատակեալ. « Եւ 'ի նոյն ամի ('ի յիշ. 875) յորում նստաւ տէր Գէորգ կաթողիկոս, Ման ահագին համաշխարհական » :

ԼՔ Կիրակոսի. « Իսկ յեւ 'ներսէսի առնու զկաթողիկոսութի տէր Յովհաննէս ամն հնգեառաւորն. յաւուրս սորա մկա (812) մահ սաստիկ եղև սկսեալ յարեմաից, և յոստանին Հայոց նշան սքանչելի եղև, զի հուր բորբոքեալ այրէր զապարանս համակարին պարսկի՝ որ վերակացու էր աշխարհիս » :

ԴԱՐ ԺԲ

Ընդարձակող Սամուէլի գրէ 'ի Թուին նժԷ. 1006. « Ել աստղ մի 'ի տեսիլ հրոյ, որոյ զհետ եղև շարժ սաստիկ, և ցաւն որ կոչի իոյլի. և պակասեցան մարդ և անասուն յոյժ » :

ԳԼՈՒԽ ՏԻՆԳԵՐՈՐԳ

ԼԵՐԻՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ԼԵՐԱՅԻՆ լինել մերոյ աշխարհիս վկայէ Ստրաբոն¹ յայտելն. « Իսկ 'ի հայաստան բազում են լերինք, և բազում լեռնադաշտակք, յորս և ոչ իսկ որք գիւրաւ բուսանի. և բազում հովիտք, ոմանք չափաւոր՝ և ոմանք կարի իմն արգաւանդք », Զնոյն վկայէ և 'ի գրեւն խառն զՄարաց և զՀայոց². « Ի մէջն անկանին Մարք և Հայք, բազում լերինս ունելով և բազում լեռնադաշտակս, և մեծամեծ հովիտս, և բազում լեռնաբնակս », Որպէս և 'ի Թղթ. 520 'ի գրեւն զՄարաց. « Անկեալ 'ի մէջ Տօրոս (լեռոն) անդանօր 'ի բազում մասունս բաժանի, և 'ի խոխոմն խորաձորս. զոր և 'ի հայաստան է տեսանել », Արդարեւ բազմեք բարձրաբերձ լերամբք զարդարեալ գոլով աշխարհս, բազում են և նորա խորաձորք. բայց լերինք նորա են երեւելք, որպէս և վկայէ Պտղոմէոս³ որ յետ յիշելոյ լերինսքանի մի՝ հայաստան աշխարհիս, զոր և մեք ունիմք ստորեւ յիշել, ասէ. « Են և այլ լերինք արժանի յիշատակի », Յորս յամենեւին Մասիս գոլով մի միայն լեռոն յանուանէ ծանուցեալ 'ի մէջ նախնական լեռանցն՝ որ յառաջքան զՅրհեղեղն, արժան է նախ և առաջ զայն մասնէ գրել ըստ կարգի, մասնաւանդ զի վասն տեղւոյ նորա 'ի բազում օտարախորթ կարծիս մտաբերեալ տեսաւ նեմք նաև զերեւելիս յաշխարհագրաց, սակս անտեղեակ գոլոյ պատմութե աշխարհիս :

1 Գիրք Ժն. Թղթահամար 527. և 528. ըստ ապ. փարիզու :

2 Ի Թղթահամար 522 : 3 Գիրք Է. գլ. 13 :

խարհի մերում եղև այս ցրուումն մարդկան , յորժամ յաշխարհի մերում գտանեմք զնմանաձայն անուանս՝ առաւել պարտ է կալ յաշխարհի մերում՝ ի գտանել զայն տեղի՝ քան թէ յօտար աշխարհս տարապարտ գեղերիլ՝ ի գտանել . մանաւանդ յորժամ առաւել համաձայն ելանէ սուրբ գրոց , որպէս և այս :

ԱՐԱՐԱՅԵԱՆ ԼԵԱՌԷ

Ի՞նչ մեզ սակաւ ուրեք կոչի յայս անուն , միայն յաղօթա գիրն Նարեկայ՝ ի բան թ . և ի Ըրարաբոցի ի շարականն Լուսաւորչի . սոյնպէս կոչի և ի Թուղթն Դաշանց , ուր գրի ի վրոնէն Աբարապ : Այլ որչափ սակաւ է առ մեզ գործածուի այս անուան՝ նոյնչափ և յաճախեալ է առ օտարազգի մատենագիրս , թէ վասն լերին՝ և թէ վասն աշխարհին Հայոց . իսկ առաջին անունս Մատն՝ գրեթէ անծանօթ է առ նոսա , և սխալագիր հնչեալ , որպէս տեսցի ստորև :

Ի՞նչան զայս պարտ է գիտել , զի արդի մեկնիչք և աշխարհագիրք այնպէս կարծեն՝ որպէս թէ Աբարապ էր բնիկ անուն այս լերին և յանուն լերինն համօրէն աշխարհս Հայոց կոչեցաւ Աբարապ , որ ոչ է այնպէս՝ . այլ որպէս գրեալ է մեր ի վեր անդր և ի մեծ Հայս ի Թղթ . 376. Աբարապ էր բնիկ անուն դաշտին , որոյ և շրջակայ սահման կացոյց ապա զմին ի հնգետասան նահանգաց մեծին Հայոց , յանուն նորին նոյնպէս անուանեալ Աբարապ . և զի այս նահանգ եղև արքայանիստ Թագաւորուն Հայոց , մինչև Կալուսած արտոյ կոչել զայն Խորենացոյն Դ . 61. նմին իրի համօրէն աշխարհս Հայոց բազում ուրեք յօտարազգի մաւ տենագրաց՝ յաւետ ի սուրբ գրոց՝ կոչեցաւ Աբարապ : Վասն որոյ ուրանօր ի սուրբ գիրս երրայեցւոց վրին՝ Աբարապու կոչին , զԱբարապն չէ պարտ առնուլ անդ իբր անուն սեփական լերին , այլ սեփական աշխարհին . որպէս թէ

1 Անպի Պօլար ի պրազան աշխարհագրուն գիրք Թ . գլ . 3, Թղթա . համար 17. ուրանօր զԱբարապա առնան յիշատակեալ յօտարազգի մաւ տենագրաց ի պատմութիւն փոքուն Հայոց՝ նոյն անուն համարի ընդ այսմ : Որպէս և զԱբարապեան զԱթի լինն յիշատակեալ առ Կոստանդին Պեր .

փեռուենի . որք ոչինչ վերաբերուի ունին ընդ Աբարապեան անուն մեծին Հայոց , և ոչ անանցումն ինչ : Նոյնպէս սխալ է Կալուսած մեկն . Երևմ . ԾԾ . 27. յորժամ ասէ . «Գտաւ ի ի հայաստան (յԱռմենիա) քաղաք Աբարապ» : 2ի չիք գտանել :

ասէր լիբիւս Աբարադեան աշխարհէն . այս ինքն է հայաստան նահա : Եւ սխալին որք զհակառակն դնեն . ուղ թէ սուրբ գիրք երրայականք Աբարադ անուամբ միայն զգօտի լերանցն համարին՝ ուր հանդեաւ տապանն Նոյի . որպէս և Պօշար հտ. Խ. Թղթ. 16. կարծէ թէ անուն այս լերին էր պատ ճառ Աբարադ անուանելոյ սուրբ գրոց երրայեցեաց զհայաստան . զի անծանօթ էր Պօշարայ արքայանիստ նահանգն Աբարադ :

ՅԱՐԱՐԱԴ

{Այս անուն կոչէ Բուղանդ¹, առ որում միշտ այսն գրի լեառն . կոչելով Սարարադ լեռն կամ լեռն Սարարադեան . դպր. Գ. գլ. 10. իսկ տերուին կամ տահմանն գրի Աբարադեան իսկ տարածայնուին այս իռամկական անուանակոչուէ թուի ծագիլ . զի որպէս այժմ զլեռն կոչեն Սար , թուի թէ և յայնժամ կոչէին , և զհետեւալ անունն ի մի յօղելով առ համառօտելոյ կոչէին Սարարադեան , փոխանակ կոչելոյ Սար Աբարադեան . որպէս և Կալմէտ ի մեկնութե ծննդոց, Ը. 4 . յառաջ բերեալ զայժմեան անունն ռամկական Մասիսու Սար , ի մի յօղելով իբրեւ մի բառ՝ նոր անուն հնարէ՝ Մեհստար , կամ Մաստար ի ճանապարհ հորդութեան Կեմեղայ :

ԼԵԱՌՆ

{Եւ յայէս սոսկ Լեռն կոչեցաւ առ Եպիփանու² . առ որում յունական հնչմամբ գրի Լիւա . իսկ լատին հնչմամբ Լուպա . զոր այլեայլ օրինակաւ մեկնել ճգնին մեկ նիւք , բայց նոյն իսկ անունն ցուցանէ լինել հայկական , այսպէս կոչեցեալ ի բնակչաց իբր անուն սեփական այս լերին , որ գլխաւորն էր ի մէջ ամենայն լերանց սակս մեծութեան դրից և սակս հռչակաւոր անցից՝ որ անցին ի վերայ նորա . զոր վանն այնորիկ և Եպիփան իբր յատուկ անուն յիշատակէ . որ առաւել մերձենայր յուղիղ հնչումն հայկական , թէ յունական տառիւ գրէր Լիւառն : Ըստ

¹ Այսպէս գրի է ի ճանապարհորդութե հոգեմեանց . " Եհաս տապանն ի գլուխ լերին՝ որ է Սարարադայ " : Բայց օրինակն է մի միայն , և բոս ասելոյ Ասորոց , ուղ գրի անգէն : Նոյնպէս գտանեմք գրեալ է ի

քանի մի հայերէն օրինակս աստուածաշնչի , Թերեւ շփոթ գրութեով ի լերին սարարադայ՝ փոխանակ գնելոյ ի լերին սարարադայ :

² Եպիփան ի գիրս հերձուածոց . գիրք Խ . հտտ . Խ . յօգ . 4 :

սմին օրինակի և սոսկ Բաղտ անուանեցան 'ի բնակչաց հին և նոր Հռոմք :

ԿՈՐԴՈՒԱՅ ԼԵԱՌՆ . ԽՈՒՐՅԱՆ ԵՎ ԲԱՐՏԱ

Ի՞նչպէս կոչեցաւ 'ի բազմաց նախնեաց սակս միացեալ համարելոյ զՄասիս ընդ գօտւոյ լերանցն Կորդուաց , զոր և արեւելեան ազգք ոմանք կոչէին Քարթու կամ Քարթս . յանուն Կարթագէի գաւառին . այլ տես վասն այսր ստորեւ , ուր ունիմք խօսիլ զգօտւոյ լերինս : Նա և սակս մերձաւորուէ անուանաց Արարտ և Քարթս , զոր դիւրաւ կարելին շփոթել և փոխել 'ի Քարարատա , և կրճատելով Քարտա : Յաւել և զայլ պատճառ , բառ որում 'ի վաղուց ժամանակաց բազմք յառաջ քան զՄծնոյ հայրապետն՝ պահեալ լինէին երեւելի մասունք տապանին՝ Նոյի , ոչ 'ի միւռւմ տեղւոյ , այլ 'ի զանազան տեղիս լերանցն Կորդուաց , որպէս ունիմք գրել 'ի գլուխն Բնակչաց , վասն բնակուէ 'նոյի . և նորին ազագաւ ուր պահեալ գտանէր մասն ինչ տապանին՝ անդ կարծէին բնակիչք նոյն տեղեաց և զհանգչել տապանին և զելանել 'նոյի , որ էր վերպակ : Որով զանուն Կորդուաց լերին մանաւանդ արաքացի մատենագիրք՝ տեփականեցին լերին՝ ուր հանգեաւ տապանն 'նոյի , այս ինքն Մասիս լերին , և զնստել նոյեան տապանին տեփականեցին գրելով համարէն գօտւոյն Կորդուաց լերին :

ՃՈՒՑԻ

Ի՞նչոք իսկ անունս Կորդի , այսպէս հնչեալ առ արաքացի մատենագիրս , որպէս է տեսանել առ Արտեմանայ , և առ Երպլայ :

ԿՈՐԿԻՒՐԵԱՆ

Ի՞նչ անուն գտանի 'ի բանս Ազէքսանդրի բազմավիպի , զորոյ , զբանս 'ի բերելն Սիւնկեղոսի 'ի Քրոնիկոնէն Եւսեբեայ հանեալ , գրէ Կորիւրէս . բայց վերպակ գրեաց հաւմարեալ զայս Կարայ՝ ուղղէ յանուն Կորդիս . այս ինքն է՝ Կորդուաց . որ արդարեւ այնպէս գրիւ 'ի բնիկ Քրոնիկոնէն Եւսեբեայ , որ գտաւ հայերէն : Այլ Պօլար գիրք ա . գլ . 3 . ուղիղ համարեալ զԿորկիւրեանդ անուն՝ զայլեայլ բանիւք անկանի , հաւատալով թէ այսպէս կոչէր 'ի բնակչաց Հայ .

ոց . որոց լեզուն, ասէ , բանգի ըստ մասին էր արաբական՝ որպէս գրէ Ստրաբոն , 'ի գէպ էր նոցա այնպէս կոչել . ըստ որում Բարսիլոս 'ի բարբառ արաբացւոց նշանակէ նաւ երկայնաձև , կամ նաւ մեծ , որք են բանք օտարք 'ի Ճմարտութենէ : Բայց Պաշար մերձենայր 'ի Ճմարտութիւնն՝ եթէ գիտէր լինել մինչև ցայժմ 'ի Հայս գօտի ինչ լեռանց Գրգուս ձայնեալ, պար առեալ զՀիւսիսակողմամբ Ռահվայի 'ի սահմանս Բաղիշոյ , զորմէ մինչև ցայժմ ոչ պակասին և առ ընակիչս բանք յարմարեալք առ պատմութի ջրհեղեղին , բանաստեղծելով իմն ասացեալ . որպէս թէ նոյեան տապանին նախ յայս լեռուն պատահեալ , իսկ նորա առ Մասիս առաքեալ ասելով . Գնա 'ի Մասիս , յի Բաղիշէ Դան յիս : Զայս եղեալ մարթ էր ասել , թէ որպէս այլք 'ի զանազան լերինս եղին զմասն տապանին , այնպէս և բազմավէպն Աղէքսանդր եղ 'ի լերինս Գրգուռայ , ուր կամ հաւաստեալ կայր մասն ինչ տապանին , և կամ զԳրգուռն նոյն համարելով ընդ գօտւոյ Կորգուռաց և Մասեաց՝ յայս անուն կոչեաց :

ՏՕՐՈՍ ԿԱՄ ՑԱՒԲՈՍ

Օ այս անուն տայ նքն Հերոնիմոս լերին կամ մանաւանդ լեռանց՝ յորս հանգեաւ տապանն 'նոյի ասելով¹ . “ Արարադ նահանգ 'ի հայաստան է դաշտավայր , ընդ որ հոսի Երասխ , բարեբեր սքանչելի , առ ստորոտովք լերին Տօրոսի , որ մինչև ցայն վայր ձգի : Ապա և տապանն յորում զերծաւ 'նոյ ընդ որդւոց իւրոց 'ի դադարիլ ջրհեղեղին , ոչ հանգեաւ 'ի լերինս ընդ հանրապէս հայաստանեաց , որ կոչի Արարադ , այլ 'ի բարձրաբերձ լերինս Տօրոսի , որ առ երի կան դաշտացն Արարադայ , Կելլարիոս գիրք Է . գլ . 11 . յայս բան անդէպ համարի զչնելն Տօրոսի առ Երասխաւ . բայց սուրբն Հերոնիմոս յայս բան նախ Արարադ կոչէ վնահանդն որ առ Երասխ գետով , որպէս է հաւաստեալ . ապա զհամերկն հայաստան ըստ եբրայեցւոց կոչէ Արարադ . իսկ զբնիկ անուն լերինն՝ որ է Մասիս՝ անգիտանալով Տօրոս կոչէ . զոր չէ պարտ վերպակ համարել . զի որպէս ունիս տեսանել 'ի ստորագրուծ Տօրոս լեռանց , Ստրաբոն առ նախնիս այնպէս ստորագրէ զՏօրոս՝

¹ Յն վան այդ 'ի նոր հայաստան . 'ի Թղթահամարն 178 :

² Հերոնիմոս 'ի մէկ . Եսայ . Լ :

որպէս թէ ոչ միայն 'ի հարաւոյ հայաստանեաց, այլև 'ի մէջն անդ աշխարհիս Հայոց ընթացեալ ցուցանէ. որով և լերինք աշխարհիս ը մեծի մասին ըստ նորա մարթ են կոչիլ Տօրոս. նմին իրիւ ասորքն Հերմիմոս՝ և զայս լեռան տապանին ըստ Ստրաբոնի համարեցաւ լինել Տօրոս, հեռեւելով անշուշտ ստորագրութե նախնեաց: Ըստ այսմ և մերքն զլեռան Սամոյ կոչեն Տօրոս. և 'ի ծանօթութիս եւ պիսկոպոսարանաց Լեւոնի և Անդրոնիկոսի՝ Վարդ կամ մանաւանդ Մարաթ լեռան համարի 'ի կարգս լեռանց Տօրոսի:

ՎԱՐԻՍ Կամ լարին հիմամբ ԳԱՐԻՍ

Տէս վանն այսր ստորե, ուր ունիմք խօսիլ զգօտւոյ լերինս:

ՄԻՆՆԻ Կամ ՀԱՌՄԻՆԻ

Լսո է անուն կարծեօք միայն հնարեալ 'ի յետագայից վանն անուան լերինս, զորմէ ըստ բաւականին տուաք տեղեկութի 'ի գլուխն Անուան հայաստանեաց, 'ի խօսելն զանուանէս Արփիս. անդ կարեա տեսանել զամենայն:

Բ. Մախնաւանք Մասիս Գրին:

ՄԵԾ

Սովին մականուամբ կոչէ խորենացին. ն. 30. յասելն. “Բնակեցուցանէ յարեւելայ ուսոց Մեծի Գրին մինչև 'ի սահմանս Գողթանն”, և ստորե. “Բնակեցուցանէ որ գլուխն իւրովք յանդորրուն սպառուածի փլածին Մեծի Գրին”, և թէ այս Մեծ ասացել լեռան է նոյն իսկ Մասիս, յայտ առնեն անուանքն անդէն յիշատակեալք, ուր ընա կեցոյց մեծն Տիգրան զգերութի Մարաց, որք են խրամ, Զուղայ, խոշակունի, որք անկանին ընդ արեւելս ուսոյ Մասիս լերինն. և առաւել յայտ առնէ 'ի վերջին տող նոյն գլխոյն, ուր 'ի մեկնելն զլան Գողթան երգոյն՝ զգերութի Մարաց աժդահակեանց յայտնի գնէ անդէն բնակեալ 'ի Մասիս:

ԱԶԱՑ

Լսյա մականունն տուեալ լինի միայն յերգման Գողթան
 'ի պատմելն զգերութիւն Մարաց, զորս 'ի շրջակայ աւանս
 բնակեցոյց մեծն Տիգրան: Զայս բան երգոյն յառաջ բե-
 րէ Խորենացի 'ի պատմելն թ. 61. Թէ Արտաւազդ Թադա-
 ւոր 'ի խոր իմն ահագին անկեալ, անհետ եղև. զոր ասեալ
 երգիչքն Գողթան յանիծից հօր նորա թ. Արտաշէսի պա-
 տահեալ նմա. քանզի Արտաշէս 'ի մահուն իւրում անէծ
 զԱրտաւազդ ասելով. « Եթէ դու յորս հեծցիս յԱլաթ 'ի
 վեր 'ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱլաթ 'ի վեր
 'ի Մասիս, անդ կացցես, և զլոյս մի տեսցես », : Զմասն ինչ
 այսր բանի յառաջ բերէ և 'ի ն. 30 : Եւ քանզի միայն 'ի
 պատմութե գերեւոյ Մարաց յիշատակի Ալաթ անունս այս,
 Թուի 'ի պատճառս նոցա ընկալեալ զայս մականունն. զի 'ի
 գերեալսն Մարաց էին և զարմը Աժդահակայ, « որ ու-
 նին զամենայն զառ ստորոտոյն Մասեաց », . որպէս գրէ թ.
 49. յորս էին Թադաւորազունք, նաև Թադուհին առա-
 ջին տիկինն Աժդահակայ. ըստ գրելոյ նորա ն. 30. « Իսկ
 զԱնդոյ զառաջին կինն Աժդահակայ, և զբազումս 'ի սեր-
 մանէն Աժդահակայ աղջկունս հանդերձ պատմանեկօք . . .
 բնակեցուցանէ », և այլն : Արդ որպէս յայտ է, և որպէս
 ունիմք գրել 'ի գլուխն Կառավարուն, առ մերմն քանզի
 Ալաթ կոչէին Արշուականք և քաջազունք, յայնմանէ եր-
 գիչք Գողթան բանաստեղծք՝ զտեղին ևս բնակութե աղ-
 նուականացս կոչեցին Ալաթ : Ի նշան այսմ յաւել և զայս,
 զի Թէպէտ արտաքոյ այսր երգոյ սակաւ ուրեք յիշատա-
 կի Ալաթ մականուամբ, առ երկուս մատենագիրս և եթ,
 սակայն նաև առ նոսա 'ի նմին պատմութե անկման Արտա-
 վազդայ յիշատակի. որպէս առ Թոմայի արծրունւոյ Դ.
 11. յասելն. « Ընդդէմ նայելով լերանց պարարտեան
 Ալաթի Մասեաց, ուր Արտաւազդն արտաշէսեան քարա-
 վիժեալ », : Եւ 'ի վէպն Ընթերցալոյն վասն նորին Արտա-
 վազդայ .

Քաջաց ասեն ըզնա կալեալ,
 ՅԱլաթ Մասեաց լերին տարեալ :

Գ. Տեղի Մասին Երբեք :

(1) չինե՞ն Մասին լերին 'ի հայաստան՝ յայտ առնեն վիայուիք սուրբ գրոց, և նախնի երեւելի մատենագրաց, զորոց կարես տեսանել 'ի գլուխն Բնակչաց յօդ. Խ. այլ թէ՛ յորում նահանգի հայաստանեաց, արդեօք յայրարատեանն, զայս յայտ առնէ նոյն իսկ անուն միոյ 'ի գաւառաց աշխարհիս, որ կոչի յանուն լերինն՝ Մասիոյ ուր, և է մի 'ի գաւառացն Արարատ նահանգի, ուր և Ուր ատելով յայտ առնէ՝ թէ՛ գոյր Մասի լեռան, առ որոյ օտամբ ձգէր այս գաւառ. զնոյն ցուցանէ և Աղուի գիւղն, զոր նախնիք գնեն 'ի գաւառն Մասիոյ ուր, այս գիւղ մինչև ցայժմ տեսնի կառուցեալ 'ի մասին միում նոյն իսկ Մասիոյ լերին : Յայտ առնէ զայս և պատմուի խորեանացոյն Թ. 12. ուր 'ի պատմին զԱմասիոյ նահապետէ, ասէ. “Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր (որ էր յԱրարատ նահանգի) անցանէ զգետովն (Երասխայ) մերձ 'ի լեռանն հարաւոյ. և շինէ անդ առ խորշիւք լեռնադէպն մեծապէս ծախիւք երկուս տունս. զմին յարեւել կոչս մեծ յակաւս ասքերոյն՝ որ առ ստորոտով լերինն ելանեն, իսկ զմիւսն յարեւմուտ կոչս նորին տանն” : Զմին յաւելու, բայց զլեռն անուանէ Մասի. յայտ առնելով թէ՛ զոր նախ լեռն հարաւոյ կոչեաց ըստ դրից Արմաւրայ հայելով, նոյն է որ կոչեցաւ Մասի : 'ի գրեւոցս աստի իմասցիս, թէ՛ առ օտարազգի մատենագիրս սուրբն Հերոնիմոս ուղիղ եղ. զարարատեան լերինս, կամ զսահմանն ուր էջ տապանն Նոյի առ Երասխ գետով, թէպէտ և զլեռն անուանէ Տօրո, զորոյ զպատճառն գրեցաք 'ի վերոյ : Բայց այլ ևս զանազան մատենագիրք եղին 'ի զանազան տեղիս, զորս մի առ մի յիշեցուք յառաջիկայս, զորոցն 'ի ստոյն որոշելով :

Ա. Ի ՓՈՒԽԳԻՒՄ

Ի՞նչ դնի ըստ բանին գտելոյ 'ի պատգամս Սիբիլայից այսպէս. “Ի սահմանս տեաւ Փոթիփիոյ (ասէ) ամբարձեալ կայ լեռն ինչ դժուարին և բարձրագահ, զոր անուանեալ կոչեն Արարոյ” : Ուրանօր բղիւն, ասէ, Մարսիաս գետ, որ մերձ 'ի Կելենաս քաղաք, և հուպ 'ի յաղբիւր Մէանդր գետոյն բղիւնալ զեղու 'ի նոյն Մէանդր :

Այս Սիրիլյա զինքն դնել լինել նու Նոյի, զերծեալ ընդ նմա և ընդ առն իւրոյ 'ի ԶԵՆԴԵՂԷ, զորոյ զստուի կրկին բանիւ ցուցանել Պօշար գիրք Խ. գլ. 3: Մի՛ զի Մարտիաս անուն ել զինի. զի նախ յանուն Միգասայ Թագաւորի կոչէր աղբիւր Միդասայ. զինի նորա եղև Մարտիաս, յորոյ անուն և զեան կօչեցաւ Մարտիաս. արդ նա Նոյի յաւաք քան զստա գալով՝ զիարդ կարէր յիշել: Երկրորդ՝ Արարադ լեառն, ասել, էր մի 'ի բարձրագոյն լեռանց, այլ տեղին մերձ 'ի Կելենաս՝ ուստի բղխել զեան Մարտիաս, և ոչ իսկ լեառն է, այլ բլուր ինչ կամ գահաւանդ: Զերրորդն մեք յաւելցուք. Թէ անունս Արարադ, քանզի յաւուրս Արայի նահապետին եղաւ՝ ոչ կարէր զայն յիշել Սիրիլյայն նա նահապետին Նոյի, բաղմօք յառաջ գալով քան զԱրայ: Եւ այսպէս յայլոց յեանոց յարմարեալ է այս բան տխաղակն. որում պատճառ զայն դնել Պօշար՝ զի մերձ 'ի Կելենաս առ Մարտիաս գետով քաղաք կառուցաւ կամ 'ի Յելեկիոսէ, և կամ 'ի Սոտէր Անտիոքոսէ Ապամիա առ նուամբ, ուր խաղացին բնակիչք Կելենայց. այսմ Ապամիայ մականուն եղաւ Գիվոդոս, որ նշանակել Տապան. վասն որոյ և գրել զինի Սիրիլյայն, Թէ ուր բղխել Մարտիաս գետ, անդ 'ի գլուխ բարձր լեռին հանգչի տապանն: Այլ մարթ էր, ասել Պօշար, զայլ պատճառ յառաջ բերել վասն Տապան կոչելոյ, այս ինքն է զձև երկրին, որ յերկից գետոց պատեալ գալով բերէր զձև տապանի. որպէս և նաւահանգիստն Աղէքսանդրիոյ կօչեցաւ Գիվոդոս, այսինքն Տապան, 'ի պատեւոյ ջուրց ծովածոցոյն:

Բ. Ի ՄԻՋԱԳԵՑՍ

Ի՞նչ դնի առ Մարաբանի և առ Պողոմեայ լեառն ինչ Մասիոս անուամբ. բայց այս լեառն այլ է 'ի մերոյս Մասիա լեռնէ. զայս որոշումն յայտնի առնել և նոյն ինքն Մարաբան, զի 'ի յիշելն զմերս Մասիա կամ ըստ նորա Մասիոս ԺԽ. 506, յայտնի դնել զանունն ասելով. « Զայս է տեղանել և յԱրուպատիա Մարաց, և 'ի Մասիոս լեառն հայաստանեաց », Իսկ 'ի յիշելն զմեւ Մասիոս ԺԽ. 527. դնել « Ի վերայ Միւկտինոյ 'ի Միջագետս ընդ հարաւաւ կողմն եղելոց, յորս է Նիսիվիս (ՄԾբին), ընդ հիւսիսաւ կողմն է Սօֆինի 'ի մէջ Մասիոսի և Անտիտորոսի », Եւ 'ի ԺԽ. 747. որոշակի դնել զՄԾբին 'ի ներքոյ Մասիոս լեռին: Սոյնպէս և Պողոմեոս Է. 18. զՄասիոս յայտնի

դնէ 'ի Միջագետս, և ոչ 'ի հայաստան: Արդ այսպիսի որոշ զանազանութի յայտնի կացուցանէ՝ թէ Մասիոս Միջագետաց էր այլ լեւոն: Այսմ'ի վերայ հասեալ և Նիֆօլայի 'ի ՃԹ. Ճառ ծննդոց, գրէ. «Պարտ է գիտել թէ Մասիոս լեւոն Միջագետաց՝ այլ է 'ի Մասիոսէ հայաւ տանեաց», : Տէս վամն այսր և 'ի Միջագետս, զորմէ ուրոյն ունիմք խօսել: Յայլ միտս 'ի Միջագետս դնի լեւոն տապանին՝ Նոյի 'ի յերազայ մատենագրաց արաբացւոց, զորմէ տէս 'ի ստորեւ. նաեւ 'ի գլուխն Բնակչաց. յօդ. Զ:

Գ. Ի ՄԻՋ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ ԵՒ ՊԱՐԹԵՒԱՑ

Պրոկոպիոս զազացի որ 'ի վեցերորդ դարուն, 'ի մեկն. ծննդ. առ նուազ տեղեկութի մերոյ աշխարհին՝ 'ի յիշեն զԱրարադ, վստեղւոյ նորա այսպէս գրէ. «Արարատ միջին 'ի մէջ հայաստանեաց և Պարթեւաց», : Ագրիկանոս առ Սիւնկեղոսի դնէ 'ի Պարթեւ. իսկ Կեդրենոս գուցէ լաւ եւս ասէ. «Զլեւինս Արարատայ գիտեմք լինել 'ի Պարթեւս Հայոց», : Ընդ որ չէ պարտ զարմանալ, զի զայս յիսալովն և յայլ մատենագիրս օտար ազգաց է տեսնել վամն այլոց նահանգաց մերոց. զոր օրինակ առ Ստեփաննոսի բիւզանդացւոյ Գուգարք նահանգ մեր դնի «Տեղի 'ի մէջ Կողքաց (Կողքիսաց) և Վրաց արեւելեայց», :

Դ. Ի ՄԻՋ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԿՈՐԴՈՒԱՑ

Եպիփան յայտնի դնէ զտապանն Նոյի իջեալ յարարատեան լերինս, բայց վնոյն Արարատ ոչ դնէ ուղղակի 'ի Հայս, այլ առ նուազ տեղեկութեն դնէ 'ի մէջ Հայոց և Կորդուաց՝. «Եւտ ջրհեղեղին (ասէ) յորժամ տապանն Նոյի հանգուցեալ կայր ի լերինս Արարադայ, 'ի մէջ Հայոց և Քարաունեաց, 'ի լերինն որ կոչի Լիվառ», : Քաբտուն անուամբ իմա աստանօր զՎարթունիս կամ զԿորդուս, ուր և գրելովն 'ի լերինս Արարադայ, զԱրարատ առնու փոխանակ նահանգին :

Ե . Ի ԶԻՆՍ

Եւսեփ զլեւոնս Արարատ Շուքիբըրտ ոմն մատենադիր՝ ոչ առ նուազ տեղեկութեանն սխալելով որպէս նախադրեալքն, այլ առ կարի իմն զմայլելոյ ընդ հնուն Չինաց և առ նորասիրումն, յորմէ դժուարին է խորշել հետաքնին՝ ի գիւտս պարապելոցն: Բայց զանազան փաստիւք մերժեն զայն անգղիացի հեղինակք ընդհանուր պատմութե, որպէս նշանագրեալ է մեր ի գլուխն Բնակչաց . յօդ . ք :

Դ . Դիբր Մասիս լերին և Գօրեօր լինել նորա :

1) ամս այսր հռչակաւոր լերինս թէպէտ չիք ինչ ուրեք որոշակի յիշատակեալ գօտեօր լինել, բայց բանք նախնեաց ցուցանեն զսա դասեալ ի կարգս գօտեօր լերանց . մի՛ զի բազում ուրեք ի բազմաւորականն յիշատակեն Արարատեան լերինք կոչելով, որպէս է տեսանել ի բանս նոցա յառաջ բերեալս : Երկրորդ զի և առ մեր մատենադիրս՝ որպէս և առ արտաքինս ոմանս՝ որք ի հայաստան դնեն զՄասիս, կամ զլեւոնս՝ ուր էջ տապանն Նոյի, յայնպիսի տեղին յիշատակեն՝ յորս ոչ անկանի բնիկ լեւոն Մասիս . զի Բուզանդ . ք . 20 . դնէ յԱպահոնիս գաւառ Տուրուբերանոյ . “Այլ յերկրին Ապահոնեաց՝ յոտինն մեծի լերինն Մասեաց տեղին զայն քրտասցուք” : Բայց Ապահոնիք էր գաւառ ծովեզերեայ, մերձ ի ծովն Բզնու նեաց, ուր ոչ անկանէր ոմն Մասիս լերին : Թոմաս արծրունի . ք . 11 . այնպէս խօսի՝ զի երեւի մերձ ի Ճուաշուոտ գաւառ Վասպուրականի դնել զՄասիս և զվիհն ուր անկաւ Արտաւազդ արքայ, զոր մեք ցուցաք լինել ի Մասիս . “Իսաղացեալ, ասէ, ի Ճուաշուոտ ի Գետտաւան” չի նէ անդ . . . ընդդէմ նայելով լերանց այրարատեան ազատն Մասեաց, ուր Արտաւազդն արտաշէսեան քարաՎիթեալ խոհամանայր ի կոշտն կոհակին” :

Ի ծանօթութիւն եպիսկոպոսարանաց Աւանի և Անդրոնիկ կոսի՝ իջանել տապանին Նոյի դնի ի Վարաթիգէն լեւոն Հայոց . “Եւ է լեւոն բարձրագագաթն Վարաթիգէն անուն, յորում տապանն Նոյի բարձեալ ի ջուրք՝ հանգեալ ի գլուխ նորին” : Այս Վարաթիգէն անուն եթէ է աղաւաղուն անուանս Վարագ, լեւոն տապանին Նոյի լինի ի Տոսպ գաւառ Վասպուրականի . իսկ թէ առցուք

առջին պատճառ յոյր սակա յայսչափ տեղին փոխադրելն զլեռան տապանին՝ Նոյի:

Իսկ երկրորդ պատճառն է այն՝ զորմէ գրել ունիմք ՚ի գլուխն Բնակութե. այսինքն թէ երեւելի մատուցը ինչ տապանին Նոյի ՚ի սկզբանէ անտի գտանէին ՚ի զանազան տեղիս. և ուր և գտանէր՝ անդ համարէին իջեալ ողջոյն իսկ տապանին և նահապետին Նոյի:

Ե. Բարջրութի Մասիս Երբի:

Ի՞նչ մատենագիրս մեր սակաւ յիշատակութի գտանեմք վասն այսր: Ազաթանգեղոս թղթ. նիթ. այսչափ ինչ գրէ. «Եկն թաղաւորն (Տրդատ) խնդրեաց հրաժեշտ ՚ի որդոյն Գրիգորէ, եօթնօրեայ ճանապարհ կալեալ ՚ի վեր ՚ի Բարջր լեռան Մասիս», Էթեթում պատմագիր հայկազն գլ. 9. գրէ. «Ի հայաստան է լեռան Բարջրափոյն քան զաւմնայն լերինս որք գտանիցին ընդ աւմնայն երեսս երկրի, որ սովորաբար Աբաթ՝ կոչի. յորոյ գագաթման զաւմնայն հանգեաւ տապանն Նոյի», Իսկ յարտաքնաց գիրս աւ. բազումս յիշատակի այս լեռան իբրեւ մի ՚ի բարձրաբերձ լերանց աշխարհի: Ալկիմոս Աւիտոս գիրք 7. տող 539. գրէ. «Ի Բարջրափոյն լերինս հայաստանեաց հանգուցեալ կայր տապանն», Յայս հայի և բան թէ ողորեալս, որ ՚ի մեկնելն զբան Եսայեայ ժող. 13. առէ, թէ ՚ի հիւսիսակողմն ասորեստանեաց գտանի լեռան Բարջր քան զաւմնայն լերինս աշխարհի: Ուր կամի նշանագրել զայն լեռան՝ յորում հանգեաւ տապանն Նոյի, որպէս և մեկնէ Պօշար գիրք 10. գլ. 3. և զի նա ՚ի լեռան Կորդուաց կար ծէր հանգուցեալ տապանին, վն այնորիկ ՚ի հիւսիսոյ ասորեստանեաց զնէ, ուր անկանին լերինք Կորդուաց: Վին.

1 Այս աւմնոյն տեղեկութից հաւնեալք ՚ի նախնեաց, և կարգադրեալք բոս պատման և աշխարհագրութե աղբիս՝ բոս բաւականին լուծանեն զաւմնոյն տարեկուսանս հնարքին եւրօպացւոց, զոր օրինակ էր Պօշար, որ բազմք ասուածի վասն այսր ՚ի որդ բազան աշխարհագրութեան գիրք 10. գլ. 3: Եւ յայս առնեն թէ զանազան անուանք՝ որով կոչեցին նախնիք և օտար ազգք զլեռան՝ ուր հանգեաւ տապանն Նոյի՝ էր մի և նոյն լեռան Մասիս, կամ Արարափոն և ան. և

Թէ նոյն տարածեալ լեռան էր ՚ի հայաստան: Եւ թէ այլք ՚ի զանազան տեղիս եզին, բանք բազմոյ ՚ի նոյնն է ոչ էր վասն տապանին, այլ վասն նշխարաց ինչ տապանին անգամօր աս. հիւց: Իսկ սակաւք անմը փոխադրեալ զողջոյն իսկ տապանն և գին յայլ լերինս. վերպակը սակաւուց նոցա ոչ կարեն ՚ի սուտ հանել զբանս բազմոյ, և ոչ զտապանութի աղբայրն փոխաւմուռ բնակչոյ:

2 Աբաթ է վերպակ, փոխանակ գրէ. լոյ Արարափ:

չենցիտս պեղլովաչենցի որ 'ի հինգերորդ դարուն՝ գրէ .
 “Այս լեառն Արարադայ Բարձր է յոյժ . և ոչ դը երբէք
 'ի մարդկանէ պատմի ելեալ անդր, բայց միայնակեաց ոմն
 Էւթ .” : Սոյնպէս բարձր յոյժ դնէ Գէորգ Ելմակինոս
 'ի պատմութիւն արարացւոց, զորոյ զբանս եղաք 'ի վերայ .
 Իսկ 'ի հին ճանապարհորդաց Մարկոս Պոլոս գրէ յիւրում
 ճանապարհորդութեան, որ յերեքտասաներորդ դարուն .
 “ Ի մեծ Հայս է լեառն մեծ յոյժ և Բարձր, յորոյ վերայ
 նստեալ ասի տապանն Նոյի . այնչափ է լայն և երկայն ,
 մինչև չէ մարթ ընդ երկուս աւուրս շուրջ պատել . 'ի
 գլուխ նորա գտանի միշտ ձիւն այնչափ բարձրացեալ
 մինչև ոչ ումեք մարթ է ելանել . վասն զի ձիւնն ոչ լու-
 ծանի իսպառ , այլ տակաւ 'ի վերայ միմեանց տեղացեալ
 հասապաղ թանձրանայ ” :

Իսկ Հրեայք 'ի սկզբանէ անտի զայս լեառն արարա-
 տեան բարձրագոյն դնեն քան զամենայն լեռինս աշխարհի .
 և զայս իբրև յայտնի ցուցեալ 'ի սուրբ գրոց . զի (Ծն . Ը .
 4 .) գրի , ասեն . “ Եւ նստաւ տապանն յեօթներորդում
 ամսեանն 'ի քսան և եօթն ամսոյն 'ի լեռինս Այրարատայ ” :
 յորում ժամանակի տակաւին ընդ ջրով էին ծածկեալ
 գլուխք ամենայն լեռանց աշխարհի . զի գլուխք այլոց լե-
 րանց բազմօք զկնի սկսան երևել . այսինքն “ յամսեանն
 մետասաներորդի (որպէս ասէ անդէն սուրբ գիրն) որ օր
 առաջին էր ամսոյն՝ երևեցան գլուխք լեռանց ” : Բայց
 Լուդովիկոս Քարէլլոս 'ի պատմութե ջրհեղեղին բազմօք
 մաքառի յայսմ ընդդէմ Հրէից, պատճառս բերելով թէ
 բռնաւորեալ նաւ մեծ, զոր օրինակ էր տապանն Նոյի ,
 երկու մասամբք ընկղմեալ կայր 'ի ջուր , և միով մասամբք
 միայն մնայր արտաքոյ 'ի վերոյ ջրոյն . վասն որոյ 'ի կան-
 խադոյն նստելոյ տապանին 'ի գլուխ արարատեան լե-
 րին՝ չէ մարթ իմաստասիրել զլինել նորա բարձր քան
 զայլ լեռինս : Այլ մտադիւր հետազօտեալ զբան սուրբ
 գրոց Ը . 3 . տեսանեմք, զի 'ի խօսելն զչափոյ զիջանե-
 լոյ և նուազելոյ ջրոյն յերեսաց երկրի , և ասել անդէն
 առ նմին թէ նստաւ տապանն յարարատեան լեառն ,
 իբր 'ի նշան չափու զիջման ջրոյն յառաջ բերէ զայս : Վասն
 որոյ պարտ է դնել այսպէս , թէ ջուրն այնչափ զիջաւ ,
 մինչև գլուխ լեռին Արարատայ բարձրագոյն գոլով երևե-
 ցաւ , և տապանն Նոյի յանկեան ինչ լեռին՝ ուրանօր գեռ-
 ծածկեալ ունէր ջուրն ըստ բաւականին՝ նստաւ , ոչ կա-
 րելով շարժիլ : Այսմ ապացոյց այն է՝ զի անմիջապէս զկնի

սուրբ գիրն 'ի սկսանելն գարձեալ պատմել զլափոյ նուազ ման ջրոյն այսպէս, "Եւ ջուրն երթայր և նուազէր", ապա իսկոյն 'ի նշան և ևս նուազելոյն՝ զերեւելն գլխոց այլոց լեւանց յառաջ բերէ յայնժամ. որով յայտնի ցուցանէ թէ 'ի բաց առնու յայլոց լեւանց զգլուխ այսր լեւին արարատեան, իբր վազազոյն երեւեալ: Այսմ մտադիր լինելով Պօշար՝ գրէ. "Կարի իմն հաւանական է արարատեան լեւին լինել մի յառաւելագոյն բարձր լեւանց. վասն զի թէպէտ տապանն հանգուցեալ կայր 'ի նմա յեթնեորդում ամեան յեթնեւտան աւուր, այլ 'ի ժամանակէ անտի 'ի նուազիլ ջրոյն և ևս՝ ոչ երեւցան գազաթուհը մերձակայ լեւանց նախ քան զտաներորդ ամիսն",²:

Երկնից լինելն գազաթան Մասիս լեւին, որպէս և երեւի մինչև ցայսօր, միայն առ հին ճանապարհորդի ուրուք գաղղիացւոյ գտանեմք, որ կօչի Գուլիէլմոս Ռիւպրիւբիս. գլ. 49. «Եւ յերեքտասներորդ գարու ճանապարհորդեալ 'ի Թաթարս՝ այսպէս բացատրէ. "Առ երկ կան Երասխայ և Նախջուանայ կրկին լեւինք Մասիս առնուանեալք՝ յորս նստաւ տապանն", 2) Մասիս որ առ Երասխաւ և Նախջուանաւ՝ յայտնի գիտեմք մի լեալ և ոչ կրկին, ապա յայտ է թէ կրկին կօչել նորա անտանօր՝ վասն երկնից լինելոյ գլխոյ նորա առէ:

2. Բերք Մասիս լեւին:

Հանք կ'ընդ լինել 'ի Մասիս, յայտ առնեն այս բանք Ագաթանգեղոսի 'ի Թղթ. նիսք. "Եմն Թագաւորն (Տրբ գատ) և խնդրեաց 'ի սրբոյն Գրիգորէ, օեթնօրեայ ճանապարհ կալեալ 'ի վեր 'ի բարձր լեւան Մասիս, և անտի 'ի գլխոյ լեւանէն առեալ վէմն երատոյս, անտաշս, անկոփո, յաղթս, Ծանունս, երկայնս, ստուարս և մեծամեծս... ստանձնեալ բերէր 'ի վկայարանս տաճարացն. մէն չորս արձանս սեւամն կանգնէր", 3: Առ 'ի լինել յարմար կանգնե-

1 Գրք Խ. արարան աշխարհա գրութն. գլ. 3. Թղթահամար 15:

2 Յազագս այժմեան Ծանոթութն բարձրութեան լեւին՝ ան 'ի նոր հայտատան 'ի Թղթահամար 258: Այլ զայս յայտնի յերեւոյն հանցն արդի զնուէք Ռուսաց. յորոց Բառագ օմն 'ի 1829 կարող եղև ելանել մինչև ցայն

վայր՝ ուր լափն ցուցանէր 16000 ոտ նաչափ փափգու, որ է առել 1000 ոտնաչափ բարձր քան զգլուխ Մոփտակ լեւին, որ բարձրագոյնն է 'ի լեւին Եւրոպոյ: Եւ յայնչափ բարձրութի ելեալ՝ տակաւին բազում ճանապարհք մայրն ելանելոյ 'ի գլուխ այսր Մասիս լեւին:

լոյ սեամս դրանն եկեղեցւոյ՝ պարտ էր լինել ոչ քար հասարակ, այլ կիճ՝

Է. Անդ Մասիս լեռնն ։

Եւաջին անցք այն է՝ զի հանգեալ տապանն Նոյի՝ ի վր լերինս ՚ի համաշխարհական քրհեղեղին, և անկեցաւ որթ ՚ի վերայ նորա . զաւաջինն ունիմք ՚ի սուրբ գրոց . իսկ զերկրորդն՝ յաւանդուէ բնակչաց, որք զայդի տնկեւն Նոյի գնեն ՚ի գիւղն Ահուռի . իսկ Ահուռիս այս է ՚ի միում մասին նոյն իսկ Մասեաց լերին, որպէս և մինչև ցայսօր տեսաւ նի . Մի յերեւելի անցիմք է որ պատմի՝ ի գիրս և ելանեւն որչ Յակոբայ Մծքնայ յայս լեռոն, և բանաւն ազիւր քրոյ . իսկ առ խորենացւոյն 20 . 30 . յիշատակի երկրաշարժուի, և յայնմանէ փլուզանիլ մասին ինչ այսր լերին . « Բայց զնախ ասացեալ կինն Անոյշ բնակեցուցանէ որդւովքն իւրովք յանդորրութե սպառուածի փլածին մեծի լերինն, զորմէ լեալ ասեն յահագին իմն շարժմանէ, զոր պատմեն որք բազմաշրջուք հրամանաւ Պողոսմայ ասպարիզօք զբնակուի մարդկան չափեցին », ։ Կամ ՚ի յերկրաշարժութէ ասան՝ և կամ յաւետ ՚ի հրաբլիւից՝ որպէս կարծեցին ոմանք ՚ի բնաբանից մեզ ծանօթ եղելոց՝ ճեւացաւ այն ահագին խոր վիհն մինչև ցայժմ մնացեալ, ուր անկաւ Արտաւազդ արքայ . « Աղմկեալ իմն, ասէ խորենացին (ը. 61), ՚ի ցնորից խելագարանաց, ընդ վայր յածելով երիվարաւն՝ անկանի ՚ի խոր իմն մեծ . և խորասոյզ լեալ անհետի », ։ Զայս խոր մեծ ոչ յիշէ խորենացին յայս բան լեւ ուր էր, բայց ստորև որոշէ յասեւն՝ լեւ զայս պատահար ընծայեն անիծից Արտաշէսի հօր Արտաւազդայ, որ անեծ վասն նորա ան կանիլ ՚ի խոր իմն Մասիս լերին, զոր ասպա կոչէ Այր՝ ։

1 Զբանս խորենացւոյն տես ՚ի վե. 61 : 84 և ՚ի նոր Հայաստան 258 : լոյ ՚ի մեկանուս լեռնն Այր . երես

Տ Օ Ր Ո Ս

Ա. Անուան լերին :

Լեռն անուանի գրեթէ քան զամենայն լերինս հայաստանեաց 'ի պատմութիւն մեր, նաեւ 'ի պատմութիւն օտար ազգաց . առ որս գրի Դաւրոս, որ նշանակէ Յուլ . որոյ տառադարձութիւն է առ մեզ Տաւրոս, և իբր ռամկօրէն Տօրոս : Բայց որպէս նշանագրեալ է մեր 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթ . 89 և 90 . բնիկ նախկին անունս պարտ է համարել զՏօրօ . այսպէս անուանեալ յանուն միոյ 'ի կրտսերագուհից որդւոց Սեմայ . և ապա 'ի Յունաց մակեդոնացւոց եկելոց յառուրս մեծին Աղէքսանդրի փոխեալ 'ի Դաւրոս, որպէս էր սովորութիւն նոցա, որ և էանց առ հռմայեցիս . և 'ի գրոց նոցա և Յունաց՝ էանց ապա առ մեզ և կոչեցաւ Տօրոս . զորոյ զնշանակութիւն դտանեմք 'ի կիրարկեալ առ Բուզանդայ Գ . 14 . 'ի գրեւն վասն Դանիէլի . “ Եւ յաճախ (գնայր) յալին աղբերն 'ի ներքոյ սարաբարձր մեհենատեղւոյն Հերակլայ (որ յԱշտիշատ), որ կայ դէմ յանդիման լերինն մեծի՝ որում Յօթի (Տօրոս) անուանեալ կարդան, ” : Նոյնպէս և վասն լերինն Տօրոսի համար ըրիմ 'ի կիրարկեալ առ նորին Բուզանդայ, Գ . 7 . ուր ասէ վասն սարմատացւոց ազգաց բնակչաց Կովկասու, որք զեղմն 'ի հայաստան . “ Բանակեալ էին նոքա 'ի լերինն որ կոչի Յուլ Գլուի ” : Այսինքն է՝ գլուի Տօրոսի լերին : Եւ 'ի գլ . 8 . կրկնէ զնոյն առանց յիշելոյ զԼեռն իբրեւ տեղի ինչ կամ գիւղ . “ Եւ ետ Վաչէի զօրավարի զսկանս Զանաակին, և զՋրաբաշիս, և զՅուլ Գլուի ամենայն գաւառակօքն հանդերձ, ” :

Ի՞նչ հռոմայեցիս այնչափ սեփական համարեալ եղև Լեռնս այս Տօրոս աշխարհիս Հայոց, զի յետ գրաւելոյ նոցա զմասն ինչ հայաստանեաց՝ իբրև դէպ եղև նոցա դրամ հատանել, 'ի նշան հայաստան աշխարհին եղին 'ի վերայ դրամոյ քանդակ Յուլ, որ առ նոսա կոչի Դաւրոս, այն է՝ Տօրոս . և 'ի վերայ ցլու նստեալ կերպարան մարդոյ ձեռամբն կալեալ զեղջերացն ցլու . շուրջնակի գիր դրոշմեալ 'ի բարբառ հռոմայեցւոց, Հայաստան նուաճեալ : Իբր մի և նոյն անուն ասել կամեալով Լեռն ցլու, որ է Տօրոս, և նոյն որ Հայաստան :

Բ. Ընկադր. գործադիր Տորոսի :

Ստորաբան 'ի զանազան տեղիս խօսելով զՏորոսէ՝ յոյժ ընդարձակ ձգէ զընթացս նորա, զոր համառօտելով բեր-
ցուք աստանոր : Ի թղթահամարն 130 ասէ . « Ի մէջ Տորոսի
են Լեւոնաբնակք, Բաւօրամիտաթք, Բառդիք, Միդք
(որ է Մարք), Հայք, Կիլիկեցիք, լիկանացիք, Բիսիդք
(պիսիդացիք) » : Իսկ գիրք ժն . Թղթ . 490 . Իբրեւ դօտի
ինչ ընդ մէջ հատանէ, ասէ, Տորոս զցամաքն Ասիոյ յարեւ-
մանից յարեւելս ընթանալով, սկսեալ 'ի ցամաքէ՝ որ է հան-
դէպ Հռոդոս կղզւոյ, մինչև յարեւելեան ծայրս հնդկաց և
Սկիւթիոյ . զլայնութի Տորոսի բազում ուրեք գնէ ձգեալ
ասպարէզս երեք հազար, 'ի բազում մասունս բաժանելով :
Յայնչափ լայնութի լերինս պարփակեալ կան զանազան
աղբք, ոմանք անծանօթք, իսկ ոմանք յոյժ ծանուցեալք
ասէ . զոր օրինակ են Պարթևք, Մարք և Հայք . զսոսա
և զկապադովկացիս 'ի 491 և 492 . Ընկեալս գնէ 'ի մէջ
Տորոսի : Ի Թղթ . 497 . գրէ վամս Մոսքիքան, Աբիտիս,
և բարիատրեան լերանց . « Սղբա ամենեքին են մասունք
լերինն Տորոսի, որ զհարաւային կողմն հայաստանեաց պա-
տէ . անջատելով իմն 'ի նմանէ, և 'ի հիւսիսակողմն ըն-
թանալով մինչև 'ի Կովկաս և 'ի ծովեզերս Եւքսինոս
(Պոնտոս) ծովու » : Ի Թղթ . 520 և 521 . ասէ՝ Թէ Մա-
րոց աշխարհ անկանի 'ի մէջ Տորոսի . « Զի սա (Տորոս)
յայն տեղիս 'ի բազում մասունս հերձանի, ահագինս
ռանելով խոխոմն ձորոց, զոր և 'ի հայաստան է տեսա-
նել » :

Իստ նորա սկսանի Տորոս 'ի Կարիոյ և 'ի Լիւկիոյ, այլ
անդ չէ ինչ բարձրութի նորա և լայնութի . ապա ընդ արեւելս
Թեակոսեալ ձգէ բազումս 'ի միոյ կողմանէ զլեւոնս Ա-
մանոս, և 'ի միւս կողմանէ զԱնտիտորոս : Յետ անցանե-
լոյ ընդ Եփրատ՝ առաւելու յոյժ բարձրութի նորա և լայ-
նութի 'ի բազում մասունս հերձանելով, որոյ մեծ մասն ձգի
ընդ հիւսիս, « որ զհայաստան բաժանէ 'ի Միջագետաց » :
Արտի հոսին, ասէ, երկդքին գետքն, Եւփրատ՝ որ բոլիս 'ի
հիւսիսային կողմանց Տորոսի, և Տիգրիս՝ որ 'ի հարաւոյ
նոյն լերին . բազում մասունք կամ բազումք հերձանին
'ի Տորոսէ, յայսկոյս Եփրատայ՝ Անտիտորոս, իսկ յայն-

կոյս Եփրատայ ընդ հիւսիսակողմն՝ լեռոն Բօլխառւին՝, Մոսքիքանք և այլ լերինք, որք ձգին մինչև 'ի դրունս Կասպից . իսկ ընդ հարաւակողմն, ասէ թղթ . 522 . 'ի Կասպագովկիոյ և յեփրատացւոց ընդ արեւել թեւակոխեալ, զառաջինն ընկէ անուամբ Տօրոս կոչին . որ " զՄֆինի (զԾոփս) և զՖնացեալ հայաստան բաժանէ 'ի Միջագետաց " : Այսր Տօրոսի մասն կացուցանէ ըստ ոմանց և զլերինս Կորդուաց, և զՄասիոս որ 'ի վերոյ Մծրնայ, և զՆպատ զառաւել վերամբարձ . "Եւ այսպէս ապա, ասէ թղթ . 522 . 'ի մէջ Տօրոսի դնեմք զՄարս՝ որոյ են և դրունք Կասպից, և զհայաստան . . . Արտաքոյ Տօրոսի 'ի հարաւակողմն չիք ինչ մասն Մարաց կամ հայաստանեաց " :

Եւ յիստմ յառաջ բերցուք և որ ինչ յիշատակի 'ի գիրս մեր վասն ընթացից դաւադրն Տօրոսի : Առ ջինորայ դրէ Լուսաւորինն մեր 'ի ն . թուղթ իւր . " Ջի է աստ յերկրիս Հայոց 'ի չորրորդ բաժինս և յերրորդ Հայոց աւարտին, 'ի լերինն որ կոչի Տօրոս, և հատեալ անցանէ մինչև 'ի դրունս Պալհաւայ Պարսից, և առ սովաւ (առ Տօրոսիւ) ընտէի երկիրն մամիկոնեից " : Կամի ասել թէ Տօրոս 'ի ծայրէ երրորդ Հայոց սկսեալ մասնէ 'ի Տարօն դաւառ Տուրուբերանայ, որ է երկիր մամիկոնեից :

Առ ուրեք այնպէս ստեպ յիշատակեն մերքն զՏօրոս՝ որպէս 'ի Տարօն, համարեալ զայն իբր ընկէ իւր դաւառ սեփական նմին, որ է հաստատութիւն ասացելոցն 'ի մէջ . իբր զի անդ նախ յաւուրս Նոյի ընկալաւ զիւր տնուն՝ որ էր Տարօն, առ օտար ազգս այլայլեալ 'ի Դաւրոս, կամ Դաւրուս, և 'ի նոցունց առ մեզ փոխեալ ապա 'ի Տօրոս : Ի ստեպ յիշատակելոցն զոմանս յառաջ բերցուք . Մասթէոս 'ի թիւն ճթ . գրէ . " Գնաց զօրքն այլազգեաց 'ի դաւառն Տարօն, որ և բռնակալեալ առ ստորոտ լերինն Տօրոսի մերձ 'ի Սասուն " : Եւ Յոհան կաթողիկոս վասն Բուղայի, որ եկն 'ի կողմանս Տարօնոյ՝ ասէ . " Արապտակ զգօրս իւր սփռէ ընդ ծործորս լերինն Տօրոսի, և ընդ երեսոս դաւառին, և նախ զճնակեալսն 'ի խոխոմն լերինն զորս ըմբռնէին՝ տապաւտ երկրին տալին անողորմ սրով " : Այս է լեռուն՝ զոր այլք Սասուն կոչեն :

1 Բօլխառւին թարգմանի Բաղնազ իւր, յոր անուն կայր գիւղ 'ի սահմանս Մանանաւոյ, զորմէ գրեալ է մեր 'ի մեծ Հայոս 'ի թղթ . 23 : Որոյ գիւղը յարմարին յիշատակելոյն 'ի

Սարաբոնէ, գտով տուգիւ 'ի հիւսիսակողմն Եփրատայ :

2 Գառնի զանաղանութի ինչ յայլ օրինակս, զոր կարեն տեսնել 'ի Զեւոր երես 8 . և 'ի մեծ Հայոս թղթ . 91 :

Սոյնպէս և լեառն՝ առ որով շինեցաւ Ղազարու վանքն՝ կոչի առ Զինորայ Տօրոս . «Յայտնեցաւ նմա (սրբոյն Գրիգորի) հրեշտակ տեառն և ասէ . յարուցեալ երթիցեալ ի սաորոտ լերինն Տօրոսի , և ցուցից քեզ զտեղին ուր հաշնեցաւ տէր . . . և դնաց ի տեղին զոր եցոյց նմա հրեշտակ տեառն . . . և եդ անդ զգերեզմանս սրբոց առաքելոց . . . և անուանեաց Ղազարու վանք » : Իսկ այս վանք Ղազարու էր ի Տարօն : Աբաթանդեղոս ի յկէ . ի յիշեն զլեառն Քարբէ որ էր ի Տարօն՝ ասէ . « Որ հանդէպ նայի մեծի լերինն Տօրոսի » :

Իսկ արտաքոյ Տարօնոյ յիշատակեալքն ի մերոց՝ են այսպիսի . Խորենացին յաշխարհադրուէ իւրում զՏօրոս համաձայն Ստրաբոնի բաժանիչ դնէ ընդ մէջ Հայոց և Միջագետաց . « Մեծ Հայք կալով . . . մերձ ի Տօրոս լեառն , որ բաժանէ զնա ի Միջագետաց » : Դնէ նաև ի Մոկաց նահանգի յասեւն . « Մոկք յեկից կալով Աղձնեաց յամուրն Տօրոս լերինն » : Սոյնպէս և Թոմա արծրունի Խ . 15 . զՏօրոս դնէ ի Մոկս . « Իսկ Վարդան մամիկոնեան որդի Համազասպայ մամիկոնէի՝ Թոռն սրբոյն Սահակայ՝ խոյս տուեալ զնաց զկողմամբն Մոկաց , ի խոխոմն Տօրոսական լերինն , ի լեսուրս Զերմաձորոյ » : Եւ զԵրզն Զույլ ի Բ . 1 . կոչէ Տօրոսէս : Զքնակիչս Սասուն լերին որ է յԱղձնեաց նահանգի՝ մերքն կոչեն Բուխիս քի Տօրոս : Եւ այսպէս ըստ մեր մատենագրաց գօտի Տօրոսի անցանէ ի հարաւոյ կողմանէ հայաստանեաց միայն ի Միջագետս . բայց մտանէ ապա և ի Սասուն գաւառ Աղձնեաց , ի Տարօն Տուրուբերանոյ և ի Մոկս : Իսկ ըստ Ստրաբոնի անցանէ և ընդ Կորդիս . զի Կորդուաց լեառն մասն Տօրոսի համարի գէթ ըստ ոմանց : Ընդ Այրարատ , զի ի Տօրոս դնէ զակն Եփրատայ , որ է ի Ծագկոտն գաւառ Այրարատու . և զի գլխատ ևս համարի նոյն ընդ Տօրոսի , որպէս և Պտղոմէոս , որ էր յԱյրարատ : Ընդ չորրորդ Հայս , զի ի Սոփինի որ է Ծովք , կամ չորրորդ Հայք , անցեալ դնէ Ստրաբոն զՏօրոս : Ընդ Վասպուրական , զի զՏօրոս դնէ մերձ ի Թոսբիդիս , որ է Տոսպ գաւառ Վասպուրականի :

Իսկ հայելով և ի բանն՝ ուր զլերինս Բօլխառի , Մոսքիքան և զայլ լերինս ձգեալս մինչև ի դրունս Կասպից՝ համարի Ստրաբոն մասունս կամ բազուկս Տօրոսի , յայնժամ պարտ է ասել՝ Թէ այն բազուկք Տօրոսի անցանեն ընդ հիւսիսային նահանգս Հայոց . այսինքն է՝ ընդ Տայս ,

Թէ Կովկաս 'ի ընակչաց կոչի կապիտան , գուցէ 'ի Կառ բից այսպէս անուանեալ : Զգէ իբր բազուկս ինչ ընդ հա բաւակողմն՝ որք շուրջ պարփակեն զմիջին վրաստան . և յա բակցին 'ի լերինս հայաստանեաց ' , և 'ի լերինս կոչեցեալս Մտքիբանք , Աքետիպք և բարիաարեանք : Սղբս ամենե քին են մասունք լերինս Տօրոսի՝ որ զհարաւային կողմն հայաստանեաց կացուցանէ՝ անջատեալ իմն 'ի նմանէ . և 'ի հիւսիսակողմն Թեւակոխեալ մինչև 'ի Կովկաս և յեզր ծովուն Պոնտոսի՝ , : Դարձեալ 'ի Թղթ . 500 գրէ . «Մ'ամն ինչ նորա (Վրաց) պարագրի կովկասային լերամիջք . զի որ պէս ասացի՝ բազուկք ինչ այսր լերին պտղաբերք ձգին ընդ հարաւ , պատեալ զՎրօք առ հասարակ , և Թեւակոխեալ առ հայաստան , և առ Կողքիս » : Իսկ 'ի 527 . յայտնի գնէ 'ի հայաստան աւարտիլ . «Ի հիւսիսակողմն (հայաս տանեաց) են . . . Աղուանք , Վիրք և Կովկաս , որ շուրջ պատէ զաղգօքս , և յանգի 'ի Հայս . և ապա ընթացեցի նաև մոզքիքեանց » :

Ի և այլ ինչ կարեւոր 'ի գիտել վասն լերինս Կովկասու . զոր յուշ առնէ Սարգսն Ժն . 506 . զի հարաւակողմեանքն , ասէ , առաւել բարձր են քան զհիւսիսակողմեանս . «Իսկ այնր լերին որ հաւաստեալ է Կովկաս , բարձրագոյն մա սունք այնոքիկ են՝ որք առաւել 'ի հարաւ կոյս ձգին՝ յԱ զուանս , 'ի Վիրս , 'ի Կողքիս և յինիդեանս » :

Իսկն Պլինիոսի Խ . 12 . ուր ասէ Թէ Պարսիկք կամ Պարթեւաց Թագաւորուի կովկասեան լերամիջք պատեալ կայ են , այնպէս ցուցանէ Թէ նաև 'ի մեծ Հայո յանգին լերինք Կովկասու 'ի կողմանս Գամմաձինոյ և Սփէէնու . որք են կողմն եփրատացւոյ և Ծոփաց : Այլ որպէս մեկնէ Հարութին , պարտ է անդ իմանալ վասն լերանց Տօրոսի և Անտիտօրոսի , որոց մասունք են կամ բազուկք որք պա տեալ ունին զմեծ Հայովք՝ ուրանսր սահմանակից է Գօւժ

1 Ահա վասն այսոցիկ բազմաց Կով կասու պարտ է իմանալ եթէ գաղի ուրիշ երբեք 'ի գիրս մեր յիշատակու Թեւ ինչ լերն Կովկասու 'ի հայաս տան : Ի ըստ առեալ զիշատակուն յաւուրս աշխարհակալաց մերոց . զի նոքա և արտաքոյ հայաստանեաց ձգեալ ընդարձակեցին զտերուծին իւրեանց որպէս 'ի զանազան կողմանս՝ նշնպէս 'ի կողմանս Կովկասու :

2 Յայս բան Սարգսնի Բազուկան ծանուցանէ . «Միտք Սարգսնի է Թէ ըստն Կովկաս այլ է ամենին 'ի Տօրոսէ , որ 'ի սլինեան սարագրու Թենէ Տօրոսի օտար է գլխովին . զի Պլինիոս յայտնի զԿովկաս մասն կա կացուցանէ Տօրոսի » : Իսկ Մէլա Խ . 19 . զոր Սարգսն ասանսր Կովկաս կոչէ , նա Թուի կոչել Կերակնիք , որոյ մասունս համարի զայլ լերինս :

մեաշինոյ . իսկ Սոփէնք կամ Ծափք բնակեալ են 'ի ձորա-
վայրս այսոցիկ լեռանց յերկուց կողմանց եւ :

(Կ)է զհարդ պարտ է իմանալ զբանս Ստեփաննոսի բիւ-
զանգացւոյ , որ զստորոտս լերինն Կովկասու կոչէ լերին-
Գօլֆեմէ , որ ըստ մեզ է Կողք գաւառ Տայոց , գրեալ
է մեր 'ի մեծ Հայս 'ի Ծանօթութե թղթ . 372 :

ԿՈՐԴՈՒՄՅ ԼԵՐԻՆԻՔ

Ա. Անուն լերանոյ :

Պաշտօնաւոր գօտի լեռանց յիշատակեալ առ իս-
բնացոյն Բ. 36 . յասելն . « Պատահէ բքոյ 'ի լերինս
Կորդուաց » , որ 'ի Քրմնիկմնին Եւսեբեայ գրի է Կորդու-
ացոյ լեռան : Այն այս անուն է որ յարեւելեան Թարգմա-
նութի ինչ աստուածաշունչ գրոց գրի Քարթա կամ Քարթա .
նախ բացատրութիւն քաղղէական՝ որ կոչի Թարգմութ Օն-
քելոս , Ծննդ . Դ. 4 . փոխանակ գնելոյ զտապանն 'նոյի Հան-
գուցեալ 'ի վերայ լեռանց Արարատայ , դնէ 'ի վերայ լեռանց
Քարթա . որպէս է Յովնաթանայն դնէ Քարթա . նոյնպէս է
Թարգմանութիւն արարացւոց դնէ 'ի վերայ լեռանց Քարթա :
Քանզի որպէս գրեալէ մեր այլուր , բազումք յարեւելայց
փոխանակ Արարատայ՝ 'ի լերինս Կորդուաց դնեն Հանգու-
ցեալ զտապանն . վասն այնքիկ է սոքա Քարթա կամ Քարթա
կոչելով նոյն լերինս տապանին՝ իմանան զլերինս Կոր-
դուաց : Իսկ այս տարածայութի Քարթա է Կորդուս անուան՝
յառաջ դայ կամ վանս պատճառին զոր նշանագրէ Պլե-
նիոս , թէ յառաջ Ժամանակաւ այն՝ որ կոչէր Քարթա ,
ապա կոչեցաւ Կորդուս . « Ատիտպենաց առ երի կան , ասէ ,
(Դ . 13 .) Քարթադ , երբեմն կոչեցեալք , իսկ այժմ՝ Քոր-
դուէն » , որ է Կորդուք . և կամ զի որպէս ոմանք յանուն
Կորդուք գաւառին կոչեցին՝ որ էր 'ի նահանգին Կորճե-
ից , նոյնպէս է այլք ոմանք յանուն այլում գաւառի նոյն
Կորճեից կոչեցին , որ էր Կարթունիք : Եւ զի լեռան էր
գօտեւոր , գօտի սորա որպէս 'ի Կորդուս՝ նոյնպէս է 'ի Կար

1 Չորպէս առջին գաւառ Կոր-
ճեից նահանգին անուանէր Կորդուք ,
նոյնպէս է ուրեքորդ գաւառն Կոր-
ճեից ըստ օրինակի միւս՝ աշխարհա-
գրութե խորհնայլոյն կոչէր Կորիւ-
նի , և ըստ այլում Կորիւնի . այլ

զի յերկուս օրինակն գրեալ կայր Կ-
րդունի , նմին իրի զայն եզաք 'ի բնա-
գրին 'ի մեծ Հայս 138 : Բայց զառա-
ջին անունն ճշմարտեան ստեղծ յիշատա-
կուիք օտարապէ մտածնագրաց Քար-
թա կոչելով , որ նոյն է :

Թուանիս ընթանայր 'ի հարկէ . յոյր սակս մարթ էք և ու մանց յանուն Կարթունիք գաւառին կոչել Բարբառ : Կորդուք անուանս այս է , զոր մատենագիրք արարացւոց ոչ կա ընդով ուղիղ արտասանել , գրեն և արտասանեն Ճոսփի¹ : Ի Կորդուք անուանէս ածանցեալ համարիմք և զանունս Որսորիս² յիշատակեալ առ Դիողորի սիկիլիացւոց գիրք Ք . ուստի երկոտասան ասպարիզօք հեռի դնէ զԵկրատան³ որ ըստ մեղէ Վրն³ . որովհետեւ զգօտի Կորդուաց լերին ընդ բազում սահմանս տարածեցին նախնիք :

Բ . Տեղի Կորդուաց լերանի :

'Ի մէջ նախնեաց օտար ազգաց Պաղումէս Ե . 13 . յայտնի 'ի մեծ Հայս դնէ զլերինս Կորդուաց , որոյ թիկ տեղին յայտ է յանուանէն լինել 'ի Կորդուք , որ է գաւառ 'ի նահանգին Կորճէից . վասն որոյ և Վարդան աշխարհադիր ասէ . “ Կորդուաց լեանս⁴ Կորճէաց լեանս է ” : Եւ յանուանէ այսր Կորդուք գաւառին ընկալան լեանս և ընաւ կիչքն զայս անուն . այլ ոմանք⁵ անծանօթք ազգիս պատմութե 'ի Բիւրաից ընակչաց դնեն ընկալեալ լերին զանունս Բիւրք կամ Բարբառ . և ապա 'ի Յունաց այլափոխեալ 'ի Կորթի : Բայց Բիւրա անուանեալքն⁶ որք ընակին այժմ 'ի նոյն լերինս⁷ նորք են . վասն որոյ նախնի մատենագիրք Յունաց⁸ որք բազմօք յառաջին քան զնոսա⁹ ոչ կարէին յանուանէ նոցին առնուլ . որպէս և թիկ անունս Կորտիք կամ Կորդուք բազմօք յառաջէ քան զԲիւրաս : Ապա հաւաստին այն է¹⁰ Թէ Կորդուք է հին անուն գաւառին , և յայնմանէ կոչեցան և լեանս , և ընակիչքն , որ և ողջոյն նահանգն¹¹ . և ոչ Թէ լեանս 'ի ընակչաց , որք և հետզհետէ բազմանալով և զօրանալով , զորմէ տես 'ի մեծ Հայս 143 . ապա ը նոսին խառնելով և հին Մարք , զնոյն Կորդուք անուն և ինքեանք ընկալան , որ փոխեցաւ յանունս Բարբառ կամ Բիւրք , որք և կացուցին ազգ իմն մասնաւոր խառնեալ 'ի Հայոց և 'ի Մարաց :

1 Թէ արարացի մատենագիրք ուր գնեն զՃոսփի լեանս , և առիմէ յայտանուն կոչեն զլեանս¹ ուր հանգեաւ առաջինս 'ի յոյ՛ գրեալ եմք և 'ի ստորագրում Մատն լերին , և 'ի գլուխն Բնակչաց . յօգ . ք :

2 Զի յանուանէ տառի 'ի բառնայն զթիլին վանիս յ . և 'ի յաւելուէ

յառաջը գտաւք ի . լիւի Կորթի . զորոյ յայտ է Թէ է անուն աղճատեալ :

3 Ցնս վասն այսր 'ի մեծ Հայս 182 . 183 :

4 Անգղիացի մատենագիրք ընդհանուր պատմութեան հատ . Խ . գլ . 1 . յօգ . 8 :

5 Ցնս վասն այսր 'ի մեծ Հայս 138 :

Գ. Գօթի Կորդուաց լերանց :

( ) Գօթեոր լինել լերինս յայտ առնեն աշխարհագիրը , կոչելով զայն 'ի բազմաւորականն , Կորդուաց-աց լերին , զոր օրինակ Պտղոմէոս Ե. 13 . և այլք . բայց զգօթի այսր լերին առ մեր մատենագիրս ձգեալ գտանեմք 'ի Մոկս , որ է սահմանակից գաւառին Կորդուաց , զոր օրինակ 'ի Ճառն Ապարանից խաչին յատեն . " Ի գաւառէն Մոկաց , 'ի լեռնէն Կորդուաց , " : Եւ գարձեալ ստորեւ . " Ի ծործորս միջոցի լերանցն Կորդուաց վիճակին Մոկաց , " : Ձգեալ գտաւ նեմք և 'ի յակն Տիգրիսի , ըստ որում զմի ակն Տիգրիսի դնեն 'ի լերինս Կորդուաց , որպէս ունիս տեսանել 'ի գլուխն Գետաց :

Բայց առ օտարազգի մատենագիրս առաւել տարածեալ գտանեմք զգօթի սորա , յիշատակելով առ Տիգրիս գետով , 'ի Հայս , այլ և արտաքոյ Հայոց 'ի Միջագետս . զի Պլինիոս Ի. 27 . առ ընթացիւք Տիգրիս գետոյ դնէ զլեւինս Կորդուաց : Եւ 'ի Ի. 26 . 'ի գրեմն զՄիջագետաց՝ զԿորտիեանս՝ որ նոյն է ընդ Կորդուք գաւառին՝ ուր էին համանուն լերինք՝ սահմանակից Ալօնք կամ Այլի գաւառին , որ էր 'ի Պարսկահայք նահանգ . " Իսկ Կորտիեանց , ասէ , առ երի կան Ալօնք , ընդ որս Զերպիս գետ 'ի Տիգրիս անկանի , " : Եւ Քսենոփոն զՔարտուքեան լերինս առ Տիգրիսիւ դնէ , որ է նոյն ընդ լերանց Կորդուաց : Յաւել և զայն բանս Ստրաբոնի Ժ. 747 . և զՊտղոմէոս , որք առ Տիգրիսիւ յիշեն զԿորդիս կամ զՔարտու . զի թէպէտ ոչ յիշեն անդ յանուն լերանց , այլ գաւառին , բայց յայտ է թէ ըսիկ Կորդուաց լերինք անկանէին 'ի գաւառն Կորդուաց : Ստրաբոն ձգէ և 'ի Միջագետս . զի յետ գրելոյ 'ի Ժ. 522 . թէ Տօրոս լերինք զԾոփս և զմնացեալ Հայս բաժանեն 'ի Միջագետաց , յաւելու ասել թէ զսոսա " ոմանք կոչեն լերինս Կորդուաց , " : Դիոն պատմագիր զլեառն Կորդուաց դնէ առ Ատիապոնիւ , որ է ասել առ Արորեստանիւ :

Ստեանագիրք արաբացւոց զՃուտի լեառն , որ է լեառն Կորդուաց , դնեն 'ի Միջագետս արտաքոյ Հայոց աշխարհիս յերկիրն Ռապիահ 'ի Մուսուլ , որպէս գրէ Էրպլօ . և քանզի նաև զլեառն՝ ուր նստաւ տապանն 'Երի՛ կոչեն լեառն Ճուտի , որ է Կորդուաց , յայտ է թէ զգօթի Կորդուաց լերին ձգեցին . և ևս մինչեւ Մասիս , մի գօթի լե-

րանց՝ և կամ մի և նոյն լեռան համարելով զՄասեացն և զԿորդուացն, թէ և ուրեք ուրեք ընդհատեալ էր այս գօտի, և ոչ միաստանի կցեալ։ Չայս հաստատե մանաւանդ րացատրութիւն քաղզէական, և արարացի թարգմանութիւն Աստուածաշունչ գրոց, որք, որպէս յիշեցաք ՚ի վերոյ, Բարտու կամ Բարտա կոչեցին զայն լեռան՝ որ ՚ի սկզբնագրին երբայեցեաց կոչի լեռան Արարատեան, այն է Մասիս, յոր էջ տապանն Նոյի։ ուր չէին արդեօք այսպէս փոխեալ զքան սուրբ գրոց, եթէ ոչ համարէին մի և նոյն լեռան՝։

Եւ առ Պլինիոսի ուրեք կարի իմն ձգեալ տարածեալ գտանեմք զգօտի սորա ՚ի հիւսիսակողմն աշխարհիս. զի գիրք Դ. գլ. 11. յետ դնելոյ զգրուան Կովկասու, յիշելով և զաղբս՝ որք անտի յառաջ գնալով բնակին ՚ի կողմն Պանտոս ծովու, յիշէ անդէն և զլերինս Կոբլէա, որ է լերինք Կորդուաց, ուր և Հարտուին յաւելու ՚ի վերլուծութեան՝ թէ այսպէս կոչին գլուխք լերանց՝ յորս են գրունք Կովկասու։ Բայց որպէս իմանամք ՚ի գրոց այլոց, գօտիք Կորդուաց լերանց ոչ տարածին մինչև ցանդոր, և ոչ ձգին յարեւելից յարեւմուտ, որպէս ձգեալ ցուցանէ Պլինիոս յայս բան, այլ ՚ի հարաւոյ ՚ի հիւսիս. զի որպէս նշաւնադրէ անդէն և Հարտուին, Կորտիեանք՝ « զասորեստան յամառնային մօտից փակեն », այսինքն է՝ յարեւմտից աւսորեստանեաց կան Կորտիեանք. արդ յասորեստանեաց մինչև ցգրունս Կովկասու (որով կոչէ աստէն Պլինիոս ըզգուան Ալանաց կամ Դարբանդայ) ձգել զգօտի լերանց Կորդուաց ոչ գիտեմք այլուտ, վասն որոյ ես համարիմ՝ վերականգն գրչաց սղորդեալ զայս անուն, զի ոչ ուրեք զԿորդիս դնեն ՚ի հիւսիսակողմն հայաստանեաց. գուցէ Պլինիոս եղեալ էր Կահաբայ, որ կարէ յարմարիլ. զի և ՚ի գիրս մեր յիշատակին լերնի Կահաբայ։

Բարձրութիւն լերանցս Կորդուաց և ապաւաժուտ լինելն յիշատակի առ Քսենոփոնի ՚ի Դ. գիրս արշաւանաց Կիւրոսի. « Այն ինչ եղև նացա, ասէ, անդր հասանել, ուրանօր չէր մարթ ամենեւին անցանել ընդ Տիգրիս գետ

1 Կեղտփոս գիրք Դ. գլ. 11. ՚ի գրելն զԿորդուաց լերանց հայաստան աշխարհիս, ասէ. « Չէ ինչ տարագեղ ասելն թէ լերնք Կորդուաց և Տօրոս են միակեալք, կամ են մասունք նոյն Տօրոսի. զի յնդուանէն զայս ՚ի

գեղ իսկ հաստատի կարծիքն թէ Կորդուաց լերնք են արարատեանք, յորս հանգեաւ տապանն Նոյի. »։ Տես վասն այսոր և ՚ի ստորագրութեն Մատթա լերին. և ՚ի գլուխն Բնակչաց, ուր ունիմք խօսել զբնակութն Նոյի։

առ խորութեն և մեծութեն, և չէր իսկ այլ ինչ անցք, բայց եթէ լերինք Քարաբաղին, (այն է՝ լերինք Վորդուաց), սեպացեալք և առ դետովն բարձրացեալք, թուեցաւ առաջնորդացն ընդ նոյն լերինման ճանապարհորդելու:

ՊԼՐԻՆԼՐ ԿՈՒՐԻՆՏՐ

Լճաջին անունն է՝ ի կիր արկեալ ի գիրս մեր, իսկ երկրորդն՝ ի գիրս օտար ազգաց. զոր Պաղովէոս Ե. 13. դասէ ընդ լերինս Հայոց ասելով. Լերինք Հայոց են Մուքիքան, «Լ. լեառն որ Բաբաբաղի կոչի»,¹. Դիլք սորա անկանի ի հիւսիսային արեւմտեան ծայր մեծին Հայոց. վասն որոյ և Պաղովէոս սուղ ինչ ստորեւ գրէ. «Իսկ առ երի Բաբաբաղիս լեռանց է Սիվագինի»,. կամ ըստ լատին հնչման Սիպագենէ. որ ըստ մեզ է Սպեր: Այլ Պլինիոս Է. 9. որոշէ յասելն. «Իսկ մեծ Հայք սկսեալ ի Բաբաբաղիս լեռանց՝ դետովն Եւփրատաւ անջատի ի Կապադովկիոյ», և մեզ Կապադովկիա և սկիզբն Եփրատոյ անկանին յարեւմտեան հիւսիսակողմն մեծին Հայոց: Զայս առաւել որոշէ Ստրաբոն ԺԷ. 548. յասելն. «Լեառն դժուարակոխ Աքիտիսիս, որ յարակցի Մոպիլքան լեռանց, որք ի վերոյ կան Կողքիսոյ, զորոյ զծայրն ունին Եօթնագիւղք. զհետ դայ Բաբաբաղիս (լեառն), որ մինչև ցփոքր Հայս Թեափոսեալ ի տեղեացն սահմանակցաց Սիտինիոյ և Կապադովկիոյ՝ զարեւելեան կողմն Պոնտոսի աւարտէ. ամենեքին որք ընակին յայսոսիկ լեռնակողմանս դաժան են անհնարին», և ի Թղթ. 556. ի յիշելն զՓառարէս որ մասն է Պոնտոսի, «Յարեւելակողմն նորա (ասէ) ձգի լեառն Բաբաբաղիս», և մեզ ի բանից աստի Պլինիոսի և Ստրաբոնի յայտ է թէ գօտի այսր լերին ըստ մասին անկանի յարեւմտեան հիւսիսային ծայր մեծին Հայոց, և ըստ մասին ի փոքր Հայս:

Լայս լեառն է նոյն որ ի գիրս մեր կոչի Պարթաբ. զայս յայտ առնէ նախ մերձաւորութի անուանց, զի ի բաց Թու

¹ Այսպէս գրի ի Բաբագինեան Բաբաբաղիս: Նշեալէս և ի Բեւզին-
լեռնի օրինակի, որ մերձեւայ յաւ-
գիւ անուն Պարթաբ. իսկ յայլս գրի
կերեան աշխարհացոյցս գրի Բաբաբաղիս:
որ և գնէ զակն Եփրատայ:

զեալ զվերջաւորութիւն յունական, Բարեպետ որպէս գրեալ
կայ յընտիր օրինակի Պաղոմեայ՝ լինի նոյն, միայն զտառն
ի եզեալ փոխանակ տառիս ի : Երկրորդ նոյնուի գրից .
զի որպէս զԲարեպետի զնէն յարեմտեան հիւսիսային ծայր
աշխարհիս Հայոց, նոյնպէս և մերքն 'ի նոյն կողմանս
զնէն զՊարիսար . զի Լատիվերացին գլ. ԺԳ. մերձ 'ի Կով-
կաս յիշատակէ ասելով . «Մինչև 'ի լեառն» որ կոչի Պար-
իսար, և մինչև ցատորոտն Կովկասայ» : Ղազար 'ի Թղթ .
127 . զնէ ան խաղտեօք, յասելն . «Առ վայր մի ան լե-
րամբն» որ կոչի Պարիսար, մերձ ան սահմանակցութիւնն
խաղտեաց, ամրագոյն տեղի մի գտեալ դադարեցին» :
Արդ և Պլինիոս Դ. 10 . զԲարեպետիս լերինս զնէ ան
Կողքիսիւ՝ որոյ գաւառ է խաղտիք . զի ընդ յիշին զԲա-
րիսարեան լերինս՝ անդէն յաւելու ասել . «Յայնկոյս
(քան զայն) են անապատք կողքիսեանք» : Եւ որպէս ցու-
ցանէն բանք մերոց պատմագրաց, ընիկ գօտի այսր լերին
Պարիսարայ ընթանայր ընդ այն նահանգ մեծին Հայոց՝ որ
կոչէր Տայք . որպէս է բանն Ղազարայ՝ որ յետ վերոգրեալ
բանից ասէ . «Ի գիւղն» որ անուանի Որջնհաղ, 'ի գաւառ
աին Տայոց . քանզի 'ի ժամուն իջեալ էին 'ի յամրոցացն
լերինն Պարիսարայ» : Որջնհաղ գիւղ գտով 'ի Տայս, իսկ
Պարիսար լեառն 'ի վերոյ գեղջն՝ ուստի իջին 'ի վայր 'ի
յՈրջնհաղ, յայտ է թէ Պարիսար լեառն ևս էր 'ի Տայս .
վասն որոյ ընդ մեռանել Հմայեկայ՝ զօրք ուխտապահացն
«զարհուրեալք (ասէ Ղազար 128) անդէն 'ի վեր 'ի լեառն
դառնային 'ի Պարիսար» : Մանաւանդ զի զոր աստ «Ամ-
րոցք լերինն Պարիսարայ», կոչէ Ղազար, սուղ ինչ 'ի վե-
րոյ Թղթ . 125 . Ամուրք Տայոց կոչէ՝ ասելով վասն Ատրուր
միգդ մարդպանին . «Սա և 'ի վերայ ժողովելոցն ան երա-
նելին Հմայեակ յամուրն Տայոց գունդ կազմէր» : Արդ
Հմայեակ հանդերձ իւրովքն ամրացեալ կայր յամուրն
Պարիսարայ, և մինչդեռ իջեալ էին 'ի լեռնէ աստի, հասեալ
'ի վերայ գունդն Պարսից նահատակեցին զՀմայեակ և
զայլս : Սոյնպէս 'ի Տայս զնէ զՊարիսար և խորենացին Զ . 6 .
յասելն վասն Ղազարչակայ . «Դառնայ զհիւսիսեալ ան-
ստորոտոջն Պարիսարայ ընդ մէջ Տայոց» : Եւ այսպէս Պար-
իսար լինելով 'ի Տայս, լինի սահմանակից Կողքիսոյ, որ-
պէս և զնէն զԲարիսարիսն . զի Տայք սահմանակից է
խաղտեաց, որ է մի 'ի գաւառացն Կողքիսոյ :

Երրորդ յայտ առնեն արգասիք երկրին . զի վասն
Բարիսարեան լերանց գրէ Ստրաբոն ԺԶ . 555 . «Քանզի

Համարէն լեառն Բարեաբրի բազում վայելչութիւնս ունի այսպիսիս . գոլով շատաջուր և անտառախիտ , ուրեք ուրեք խրամատեալ 'ի խորաձորս և 'ի խոխոմս , վամս որոյ (և Միհրդատ) բազում գանձատունս կանգնեաց աստէն ,¹ Զնոյն և վամս Պարխարայ գրէ խորենացին Թ . 6 . ունել գիջին , մառախլուտ , և լուսաւէտ տեղիս մնայրեաց , տափաւ րակս անտառախիտս , զորս բազում շինութիւն վայելչացոյց ասէ ն . Վաղարշակ . զորոյ զբանս կարես տեսանել 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթ . 370 :

Սոյն այս Պարխար լեառն է , որ յիշատակի առ Քսենոփոնի 'ի 7 . գիրս արշաւանաց Նիւրոսի՝ առանց անուան , այլ ստորագրութիւն նոյն . Լեառն , ասէ , երկայնախիտ ձգեալ ասպարէզս առաւել քան վաթսուն . զի 'ի լեռնէ աստի յառաջ խաղացեալ փարսախս երեսուն , գնացին առ Դաթս , որ է Տայք . իսկ անտի յառաջ գնալով անցին ընդ երկիրն Խալիվք , որ է Խաղտիք : Արդ լեառն մեծադիր առ Տայովք և առ Խաղտեօք՝ է նոյն իսկ Պարխար . որոյ գոլով գօտեոր՝ , կարէր ձգիլ ընդ այնչափ ասպարէզս , և միւս ծայրի գօտեոյն մնանել և 'ի փոքր Հայս , որպէս ցուցանեն բանք նախայիշատակեալ աշխարհադրաց . որպէս և այս բան Ստրաբոնի Ժն . 527 . « Յարեմոնից (Հայաստանեաց) այն աղբք են (զորս 'ի վերոյ յիշեաց) . և լեառն ինչ Բարեաբրի , և Աբխախիս , մինչև ցփոքրն Հայս , և ցեփրատ գետ » :

Եւ յժմայս գօտի լերին ըստ մնասին նովին անուամբ կոչի Պարխալ . զորմէ տես 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթահամարն 131 . 395 և 396 . և ըստ մնասին 'ի փոքրն Հայս , կոչեցեալ Երեւն Կապի . և յոմանց 'ի մերոց Արդիէ Լեառն . զորմէ տես 294 :

ՄՈՍԻՒՐԱՆ ԷՄ ՄՈՍԻՐԱՆԱՆ

Սոյնմանէ գրէ Ստրաբոն Ժն . 499 . 'ի խօսելն զկողքիսաց . « Մոսիստան , ուր էր մեհեանն (այսինքն մեհեանն Լեքսութեայ կոչոյ , զոր յիշէ սուղ ինչ 'ի վերոյ) եռամաս .

¹ Լատիվերացին գրուի ԺԳ . յիշէ զՀաբուսիս Լեքին Պարխայ , որ է Պարխարայ . ուր և այնպէս ցուցանէ՝ Թէ

այն լեառն 'ի Ժամանակս իւր կոչէր Գայտիտուսի : Տէս զբանս նորա 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթահամարն 23 :

նեայ է . զմանն ինչ նորա ունին Գօլք (կամ կողքիսացիք) . զմանն ինչ Վիրք , և զմանն ինչ Հայք » : Եւ Թէպէտ աստ զՄոսքիքան նաճանդէն խօսի , բայց յայտ է յայլոց բանից նորա՝ որպէս և յայլոց աշխարհագրաց՝ Թէ էին լերինք . զի նոյն ինքն Ստրաբոն ժամ . 492 . գրէ . « Յետ Ինիդեանց է կողքին՝ ընդ կովկասեան և Մոսքիքան լեռամբ » : Եւ 'ի ժԲ . 548 . ասէ . « Ընդ սոսա անցանէ դժուարակոխ լեռան Աբիտիսիս , որ յարակցի Մոսիէս լեռանց » : Առ Հայս վերաբերէ զայնս նոյն ինքն Ստրաբոն և 'ի ժամ . 521 . ուր 'ի ստորագրելն զՏօրոս՝ գրէ . « Իսկ ապա յայնկոյն Եփրատայ յետ Անտիոսորոսի ընդ հիւսիսակողմն ձգի լեռան մեծ , բազմապատիկ խրամատեալ . մանն ինչ նորա կոչի Բօլխաուլին (այն է բազմաղբիւր) , այլ ինչ մանն Մոսիէս լեռինք , և այլ մանն այլով անուամբ . ողբա պարփակեն զճամբորէն հայաստան մինչև ցՎիրս և ցԱղուանս » : Եւ Պլինիոս Ե . 27 . 'ի ստորագրելն զերկայնաձիգ գօտի լերին , որ ըստ երեւելի մասին Տօրոս կոչեցեալ . իսկ ըստ այլևայլ մասանց այլևայլ անուամբ ազգաց յորջորջեալ , « Յաջմէ (ասէ) Հիւրկանոս (Վրկան) Կասպիոս անուանեալն է . 'ի ձախմէ Բարիատրէս , Մոսիէս , Ամազոնիքոս , Բօրպքսիքոս , Աբիթիքոս » :

Իսկ Պաղովոս Ե . 13 . յայտնի քան զամենեւին գրէ . « Իսկ լերինք հայաստանեաց անուանին նոքա՝ որք կոչին Մոսիէս . և ձգին մինչև առ յարակցեալ մասն Պոնտոսի Կապադօկիոյ » : Եւ սուղ ինչ 'ի վերոյ՝ ի ստորագրելն զգիրս մեծին Հայոց՝ յարեմտից ոահմանակից դնէ զՀայս՝ Պոնտոսի Կապադօկիոյ մինչև ցԿողքին ընդ գիծն Մոսքիքան լեռանց :

1 Ես միշտ ընդ կասեմանոք կամ սակեմ երկուց անուանցս Կօլք , և Կօլիս , որպէս Թէ մասնագրաց Յունաց և հռոմայեցւոց զերկոսին անուանեն խառնեալ և շփոթեալ 'ի միասն սակեմք մերձաւորուէ անուանց . յորոց Կօլք եր գաւառ Տայոց , և Կօլիս աշխարհ եղբարցւոց , ոչ կցեալ ընդ Տայոց , գլոյժ անմիջապէս սահմանակից . և յայնմանէ բազում ինչ որ Կօլք գաւառին Տայոց եր՝ առեալ լինէր 'ի նոցանէ կողքիսացւոց :

2 Յիշատակի է 'ի Է . գիրս և 'ի 9 . գլուխ Պլինիոսի . ուր յետ յիշելոյ զԵփրատ և զԱրփապէնս , ասէ . « Իսկ 'ի ձորաճլարս մերձ 'ի հայաստան են Մէնոպարոյք , և Մոսիէս » : Բայց ինչ

երեւի վերապառ տառանք ուղղեալ անուան Մոսիէս , զի 'ի կողմանս Արփապէնաց՝ որ է յատրեստան՝ ոչ անկախին Մոսքիքանք որպէս ցուցանեն ալք բանք աշխարհագրաց . մանաւանդ զի նոյն ինքն Պլինիոս Է . 4 . և 10 . յայտնի գնէ զՄոսիս յակն անդ Փոսիս գետոյ և առ Իսիւր վտակաւ որ Թափի 'ի Կօլք : Մոյնպէս և զառաջին յիշեալ զԱրփապէնս անուան յետ Եփրոս՝ հաւմարիմ լինել Արփապէս գաւառ Կօլքն , և այլափոխելով գրեալ անդէն Արփապէնք . աշխատէ և զՄոսիէս կարծեմ եղեալ փոխանակ անուանս Մոսիս , որ արգարե անկանի յայն կողմն :

Յաշխարհադրութե խորենացուոյն յիշատակի այս լեռան , բայց Մոսթան անուամբ . այսչափ ինչ միայն գրելով թէ այս լեռինք են բաժանիչ կապաղովկեան Պոնտոսի և մեծին Հայոց . “ Պոնտոս կապաղովկեան (ասէ) յեւրոյ կալով պոլիմնական պեղագոսին առ երի ծովուն մինչև ցՄոսթան լեռինն ” , որ բաժանեն ընդ նա և ընդ մեծ Հայոց , , : Եւ արդարեւ որպէս ՚ի բանից Ստրաբոնի առեալ նշանագրէ կելարիոս գիրք Դ . Գլ . 10 . Մոսքիքան լեռինք յորս ընակին Մոսթան կանին ընդ մէջ կապաղովկիոյ , կողքիս , Վրաց և Հայոց : ԶՎիրս և զՀայս ՚ի միմեանց ան ջատեալ , ձգին և ցկապաղովկիա . (ցայն մասն՝ զոր խորենացին կոչէ Պոնտոս կապաղովկեան) . և զնա բաժանեն ՚ի կողքիս , ՚ի փոքր Հայոց և ՚ի Վրաց :

II ամն անուան սորա կարծի յոմանց ՚ի հայկական բառէս ածանցեալ . որպէս թէ սակս մերձակայ հանքաց ու կւոյ ՚ի գօտիս սորա՝ ունէկայ անուանեալ . և ապա փոխեալ ՚ի Մոսթան : Գուցէ մարթ է ածանցեալ համարել և ՚ի Մաթալէ , իբր մաթալէան կամ մաթալէան , այսինքն սկսեալ ՚ի կողմանց կեսարիոյ կապաղովկացուոց :

ՀԵՆՏԻՈՒԲԵԼՆ ԻՄ ԻՆՏԻՈՒԲԵԼՆ

I կարգս լեռանց յայտնապէս յիշէ զայսոսիկ Պլինիոս Դ . 9 . յասեւն . “ Կիւրոս (կուր գետ) բղէի ՚ի Հնիդիտի լեռինս , զորս այլք Բօրաքսեանս կոչեցին , , : Եւ զի Կիւրոս կամ Կուր գետ բղէի ՚ի Հայս , վասն որոյ և ընդ լեռինս աշխարհիս Հայոց պարտ է դասել զսա . մանաւանդ զի ինքն Պլինիոս նոյն համարի զսա ընդ Բօրաքսեան լեռինս , որք են Կղարջք : Հարտուին ՚ի վերլուծուին նախագրեալ բանից Պլինիոսի նոյն դնէ և ընդ Մոսքիքան լեռինս՝ յայնմ կողմանէ ուստի բղէի ֆատիս : Այլ Հնիդիտեանք կացուցանին և զանազան ազգս ՚ի զանազան տեղիս . վասն որոյ Պլինիոս Դ . 4 . յետ ստորագրելոյ զերբան ֆատիս գետոյ , և զզանազան գետս՝ որք զեղուն ՚ի շրջակայս Պոնտոս ծովու , կոչէ զնոսա , “ Բալմանոն ալգի Հնիդիտեանց , , : զորոց և զծագումն բերելով ՚ի զբուցաց հին յունական առասպելաբանութեանց ծագեալ , ՚ի կառավա-

1 Ի տպագրեալն վերապալա գրի . “ Առ երի ծովուն ՚ի Մոսթան լեռինն , , :

րացն Կաստորի և Պողոկեւտայ : Զտեղի սոցա Թէպէտ յիշէ Ստրաբոն ժն. 492 . յասեւն . “ Յետ Ինիոսիանց է Կողքիս , ընդ Կովկասեան և մոսքիքան լերամբք ” , բայց ոմանք 'ի նոցանէ էին 'ի Կողմանս Լազից Կողքիսի , և յայն Կոյս քան զԿողքիս և քան զՓասիս . և ոմանք յետԿոյս Պանտոսի , զորոց կարես տեսանել 'ի ժն . գիրս Ստրաբոնի , և 'ի Կելլարիոս ' :

Վ( )ՐԱՅԱՆԵՆ

Տէս վասն այսր 'ի մեծ Հայոս զկղարջք 'ի Թղթահամարն 366 . Զայսստիկ լերինս գնէ Ստրաբոն բաժանիչս 'ի մէջ Հայոց և Վրաց . զորոյ զբանս ունիս տեսանել 'ի գլուխն Դրից :

ԴԻՊԼՓԼՅՑՈՒ ԼԵՐԻՆԻՔ

Տէս 'ի մեծ Հայոս 'ի Թղթահամարն 315 . յաւել' և զոր ասէ Ստեփաննոս օրպէլեան լԵՔ . “ Եկին և ընակեցան աստէն 'ի գեղեցկավայր տեղւոջ . որ իբր զբարձր դիտանոց Հայի ընդ արեւելս 'ի բազում գաւառս , Հանդէպ լեւոնցն Դիպոֆայոս . ուր բազմութիւնք սուրբ վկայիցն Հանգուցեալ կան ” : Այլք զմիաւորակման տան զանուն :

ԿԵՐՄԱՆԵՆ

Ըստ լատին հնչման գրի Զերանիս . զորմէ Պլինիոս 9 . 'ի ստորագրեւն զՀայոս' ասէ , Թէ “ Աւարտեն գնա (ըզ Հայոս) յարեւելից լերինքն Կերանիսի , բայց ոչ նոյնհե-

1 Ի քննէն իմ զանուն լերինս Ինիւսիս , գտանեմ ալլափոխութի իմն աւանան 'ի Ուտոն . մանաւանդ զի զան զի լերանցս գնեն ուր բզկեր Կուր և Փասիս գետ . իսկ Փասիս բզկեր 'ի Ցայս նահանգ , որոյ մի գաւառն էր

Ուտոն , յոր ապա յաւելին զմիգիրս ի լուեալ 'ի խօսից : Որպէս և յաւանան Բուլիս յաւելին ապա Յոյնք 'ի խօսս իւրեանց իս դին . որով եղև Իսդինֆուլն ('ի քաղաքն) :

տայն » : Յաւարտ Հայոց գնեւով թերեւ թուիցի ոմանց զերաբերեալ առ Հայոս , բայց ոչ նոյն հետայն ասեւոյն՝ ծառուցանէ օտար և հեռի լինել 'ի հայաստանեաց : Եւ արդարեւ լերինք Կերանեանք որք են մասն Կովկասու լեռանց՝ անկանին 'ի հիւսիսակողմն Աղուանից կամ՝ Ալլաւիոյ , որպէս գնէ Ստրաբոն ժն . 501 . վասն որոյ 'ի զուր յիշեալ գտանեմ՝ աստէն 'ի բանս Պլինիոսի : Նոյն ինքն Պլինիոս գրէ . « Յայնկոյս են անապատք Կողքիսի , առ որոյ 'ի կողմն Կերանեանց բնակին Առմէնաքալիպք » . որք են խաղտիք : Բայց յայսմ կողմանէ ևս հեռի անկանի 'ի հայաստանեաց :

ԸՆՏԻՏՕՐՈՍ

Վասն այսր լերինս ունիմք խօսել 'ի փոքր Հայոս . այլ քանզի Ստրաբոն զգօտի սորա բերէ և 'ի մեծ Հայոս , յայսմ վայրի ևս հարկ է յիշել զսա : Արդ ասէ Ստրաբոն ժն . 527 . « Ի հիւսիսակողմն է Սոֆինի (ծոփք) 'ի մէջ Մասիոսի և Աթոփորոսի , որ յեփրատէ և 'ի Տօրոսէ սկիզբն առեալ (այս Անտիտօրոս) յարեւելեան կողմանս հայաստանեաց յանգի , ընդ մէջ Սոֆինիոյ (ծոփաց) անցանելով » : Որով և լերինք գետեղերաց՝ Եփրատայ՝ ար այժմ 'ի Կապան Մատեն երեւին , 'ի հնունն կոչէին Անտիտօրոս » :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ

Լեբինս անփօփի :

ԼԴՌԱՒԱՑ ԳԱՐ . Լեառն զորմէ տես ԿԱՆԳՈՒԱՐ ԼԵՐԻՆԵ :

Ի գրեւորս մեղէն ցարդ՝ իմանալք Բէ 'ի գիրս նախնեաց մի միայն է յիշատակեալ գօտի լեռանց , համբէն 'ի մէջ հայաստան աշխարհի ընթացեալ . այն է Լեբինս Կարբուսայ միանգամայն ընդ Մասնաց : Զի Ցօրոս Բեդեա ընթանայ յԱղւնիս , 'ի Մոկս , 'ի Ցուրուբերան , բայց ընդ հարաւային կողմն

աշխարհիս է համարեալ , Կովկասուն՝ քանի մի բազուէք են միայն որք յանգին 'ի Հայոս . իսկ Պարխար , Մոսքէքան , Իմիդեան , Քօրաքեան՝ են առհասարակ գօտիք ընդ արեւմտեան հիւսիսակողմն աշխարհիս , որոյ և գօտիք ելանեն նաև արտաքոյ մեծին Հայոց :

ԱՆՏԱՐԱԿ

{ Խշատակի առ Կիրակոսի 'ի կողմնս Գանձակայ .
 “ Իսկ 'ի չճի . Թուին եղև շարժ սաստիկ , և կործանե-
 ցաւ քաղաքն Գանձակ . . . փլաւ և լեառն Աւարայ
 'ի շարժմանէն . և արգել զձորակն որ անցանէր ընդ մէջ
 նորա . եղև ծովակ , որ է մինչև ցայսօր . և լինին 'ի նմա
 ձկուսք ազնիւք , ” : Զսոյն կրկնէ և զկնի :

ԱԿԱՆԵԱՑ ԼԵԱՌՆ

() այսմանէ Յոհան կաթողիկոս 'ի գրեւն վասն Յուս-
 փայ , Թէ յետ ելանելոյ նորա յերկրէն Անձեացեաց ,
 “ Չուէ գնայ ընդ կողմն Երկն Աշխեաց , 'ի գաւառն
 Աղբակոյ , ” : Յորմէ երևի լինել կամ յԱղբակ գաւառ
 Վրասպուրականի , և կամ մօտ առ նա :

ԱՂՈՒ ԼԵԱՌՆ

{ Խշատակեալ 'ի Մեծօփեցւոյ , որ Թուի լինել յԱղի-
 ովիտ գաւառ Տուրուբերանոյ : Տէս 'ի մեծ Հայս 128 .
 զգեօգն Արդիսի :

ԱՄԱՆՈՍ . Տէս 'ի փոքր Հայս :

ԱԳՈՍ . Տէս ԱՎՈՍ :

ԱՌԻՒԾ ԼԵԱՌՆ

() որմէ Բուզանդ Դ . Կ . “ Եւ արքայն Արշակ ընդ
 առաջ երթայր նոցա (այսինքն որոց ընդ մեծին Ներսէսի
 գառնային 'ի Կեսարիոյ) . մինչև 'ի լեառն որ անուանեալ
 կոչի Արիւծ , ” : Ի նմին պատմութե յիշէ զայս լեառն և
 Մեսրոպ 'ի Թիւն Թ : Դարձեալ յիշէ Բուզանդ և 'ի Ե .
 25 . ասելով . “ Բայց Հաղիտայն , որ էրն յԱրիւծ լերինն , ” :
 Ի բանիցն երևի կամ յԵկեղեաց գաւառի լեալ , և կամ
 'ի սահմանակից վայրի . զի վասն նոյն Հաղիտայի և Եպի-
 փանու ասէ . “ Յիւրաքանչիւր լեռնէ ընթացեալք փու-
 Թով յԵկեղեաց գաւառ . . . տեսին զի կատարեալ էր
 սուրբ Հայրապետն Ներսէս . . . և եկին մինչև 'ի Թիլ գեօգն ,
 և տեսին զտեղին յորում եգեալ էր զնա , ” : Տեղին ուր

մեռաւ մեծն Ներսէս, և ուր թաղեցաւ՝ էին յեկեղեաց
գաւառի¹ :

ԱՎՈՍ

Եւ յայնչ գրի առ Ստրաբոնի, և 'ի գիրս այլոց աշխարհագրաց . բայց ըստ լատին հնչման գրի Ալոս : Ամենեքին յայսմ միաբանին, զի 'ի սմին լերին դնեն զակունս Եփրատայ և Երասխայ . այլ 'ի գիրս տեղւոյն տարաձայնին, ոչ միայն այլեայլ աշխարհագիրք, այլ և մի և նոյն աշխարհագիր . զոր օրինակ է Ստրաբոն, որ 'ի ԺԽ . 527 . 'ի խօսելն զլեւոնաց Հայոց աշխարհիս՝ ասէ . “Նիֆադոս (Նպատ), ապա Ալոս, ուստի հոսին Եփրատ և Երասխ... զկնի Նիւարոս մինչև առ Մարս ձգի”, Իսկ 'ի ԺԽ . 531 . գրէ . “Ալոս և Իմվարոս՝ մասունք Տօրոսի . Իսկ Ալոս մերձ է առ Ճանապարհն որ տանի յԵկրատան առ տաճարն Վարիտի”, Պլինիոս Դ . 24 . զայս լեառն կոչէ Ալոս . յասելն թէ “Տօմիցիոս Գօրպուլօ 'ի լեառն Ալոս”, դնէ զակն Եփրատայ : Առ մեզ մերձաւոր այսր անուան գտանեմք զանունս Ալոսկոմիտի . վասն որոյ նախայիշատակեալ անուանքն թուին մեզ լինել կրճատեալ անուանք Ալպահոնեաց գաւառին Տուրուբերանոյ, ուրանօր եկեալ հռոմայեցւոց, և լուեալ մերձ լինել զակն Եփրատայ՝ որ 'ի լեառն Ծաղկաց, մի համարելով ընդ լերինս Ալպահոնեաց, հաշակեցին լի նել Սալա լեառն : Բայց քանզի 'ի բանս Ստրաբոնի զլեառն Ալոս կամ Ալոս տեսանեմք եղեալ յերկուս զանազան տեղիս, մի՞ ուր էին ակունք Եփրատայ, և երկրորդ՝ մերձ 'ի Ճանապարհ դնալոյ յԵկրատան, երկրորդն ևս տեղիք հեռաւորք 'ի միմեանց, նորին աղաքաւ զայս լեառն պարտ է համարել գօտեւոր, որոյ գօտին յականց Եփրատայ ձգէր մինչև 'ի տեղին՝ սւր եր Ճանապարհն տանելոյ յԵկրատան . այն զի՝ հայելով 'ի տաճարն Վարիտի՝ զոր յիշէ անդէն, ինձ թուի լինել աղաւաղումն անուանս Վարաֆ, ուր էին երբեմն տաճարք կռոց, որպէս ցուցանէ Խորենացին 'ի Ճանապարհորդութեան Հռիփսիմեանց : Գօտեւոր լինել ցուցանէ և բան Պաղոմայ, որ 'ի Դ . 13 . առաւել յարեւել յայնկոյս քան զակունս Տիգրիսի դնէ զլեառն Ալոս, հայելով 'ի նշանակեալ աստիճանն : Տես և զոր ինչ գրել

1 Մարթ եր գնել զայս յԱրիւծ մեռագիրս չէր գրեալ Արիւծ, փոխադառաւ բարձր Հայոց, եթէ յերկուս նակ անուանս Արիւծ :

ունիմք 'ի գլուխն Գեորգ վան երկրորդ ականն. Եփրատայ եկեալ 'ի ծագկոտանէ :

ԱՐԱԳԱԾ

Լ՝յայէս անուանեաց զսա յիւր անուն Արամանեակ նահապետ մեր, որդի Հայկայ, որպէս գրէ Խորենացին Խ. 12. յետ նորա նաև Վարդան յասելն. « Ի Հայկայ (Ծնաւ) Արամանեակ, յորմէ կոչեցաւ Արափած լեան », : Տեղի սորա անկանի յԱյրարատ նահանգի 'ի գաւառին որ յիւր անուն կոչի Արաքածոտն. զի զաւանն Արուճ, զոր Ղեմուշ գլ. Գ. դնէ « Ի գաւառն Արաքածայ ոտին », : Գնոյն Արուճ՝ Յոհան կաթողիկոս դնէ « Ի ծործորս Արափածայ լերին », : Զի էր լեան լայնանիստ, որոյ շրջապատ եւօրեայ ճանապարհ, որպէս ստորագրէ Խորենացին անդէն. « Այլ հարաւայինն արեգակնաճեմ լեան՝ տղի տակափառ. ունելով գաղաթն, ուղղորդ. 'ի յերկրէ բուսեալ. երեքօրէի՛ւ՝ որպէս ասաց ոմն 'ի մերոյն՝ քաջադատոյ առնն շրջապատեալ ճանապարհաւ. և առ փոքր փոքր 'ի շէշուռն անկեալ, ծեր ոմն արգարե լեան 'ի մէջ երկ տասարդեալ լերանց », : Բուզանդ Գ. 34 կոչէ զսա Դծ լեան, և ցուցանէ լինել ապառաժուտ յասելն. « ՅԱրարատ գաւառի որ կայն 'ի խինձա, 'ի գոգս, 'ի ծոցս, յանձուկս, 'ի դժուարս լերնն Դծի, զոր Արափածն կոչին », : Ծործորք լերինս յիշատակին առ Յոհաննու կաթողիկոսի, որ ասէ. « Գումարտակ լինէր 'ի քաղաքագեօղն Արուճ, 'ի ծործորս Արափածայ լերինն », :

ԱՐԱՅԻ ԼԵԱՌՆ

Ճիշտակեալ առ Կիրակոսի յասելն վանն Հեթմոյ արքայի. « Զտեղի առ յոմն Արաքածու. հանդէպ լերին Արայի, 'ի գիւղն՝ որ կոչի Վարդենիս », : Թուի լինել նոյն իսկ լեան արարատեան. բայց այլ օրինակ դնէ « Հանդէպ լերին Արի », :

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԼԵԱՌՆ. ՏԷՍ ՄԱՍԻՍ :

1 ՏԷՍ և 'ի մեծ Հոյս 'ի Թղթակա մարտ 438 :

2 Վանս այսօրեկ երկուստարեալ լերանց անն անդէն 'ի մեծ Հոյս :

ԱՐԱՐՑԱԿ

Օ այսմանէ յիշէ Ասողիկ Թ. 2. «Իսկ 'ի գալ չորրորդ աւ
մի՞ն՝ Յուստիանոս ինքն խաղացեալ զօրու ծանու եկն 'ի
կողմ մի Հայոց 'ի լեառն , որ կոչի Աբարտի » :

ԱՐԻՑ

{ Իշատակի առ Դիմենսիոսի ասորւոյ 'ի գիրս Արտեմա-
նեայ , ասելով . « Ապականեցին զամենայն դաւառաւ Ասո-
րոց , որք անկանին առ ստորոտով լերինն Արիտի . այս-
ինքն զԱրզուն , զՄայֆարդա , զԱմիտա , զՀանադէթէ և
զՍամեսագա » : Ի սոցանէ Արզուն և Ամիտ են յԱղձնեաց
նահանգի մեծին Հայոց . իսկ Մայֆարդա և Հանադէթէ ,
որք են մարտիրոսաց քաղաք , և Հանձիթ , են 'ի նահանգին
չորրորդ Հայոց : Ապա յայտ է թէ այս լեառն էր 'ի մեծ
Հայոս , և էր գօտեոր , որ ընթանայր յերկոսին ևս նա-
հանգան մեծին Հայոց :

ԱՐՁԱՆ

Ինկանի 'ի Տարօն դաւառ , զորմէ Ձինոր 'ի Թղթահա-
մարն 27 . « Յայնժամ 'ի մէջ անցեալ իշխանն Անդեղ տան
և Արձանն (որ էր քրմապետ Գիսանեայ կողոց) ... ասէ .
գիտեա զայս , Արձան , զի տեղւոյս այս Արձան են կոչելոց ,
զի քեզ արձանանալ պիտի յայսմ վայրի : Եւ 'ի վեր ամ-
բարձեալ զձեռն իւր իջուցանէր զսուրն 'ի վերայ ... և կու-
տեցին արձան 'ի վերայ նորա , և կայ 'ի Թաղման 'ի նոյն
տեղւոյն՝ որ գեռ ևս Արձան կոչի անուն լերինն » : Սուղ
ինչ զինի գրէ . « Կանգնեցին 'ի վերայ գերեզմանացն ար-
ձանս , և գրեցին 'ի նմա այսպէս . Արաջին պատերազմ որ
եղև յոյժ սառտիկ , պատերազմին գլխաւոր Արձան քրմա-
պետն , որ կայ այսր 'ի Թաղման , և ընդ նմա արս հաղար
երեսուն և ութ . և զայս պատերազմ արարաք վասն Գի-
սանեայ կողոց և վասն քոի : Զայս գրեցին ասորի և հել-
լենացի գրով և յոյն և իսմայելացի նշանաւ » :

ԳՈՌՈՋ ԿՈՒԳՈՒՈ

{Խշատակեալ առ Յոհաննու մամիկոնենի, յառեւ վասն Վախտանկայ պարսկի. « Փոխէ զԳոռու լեռնաբլուրն յանուն որդւոյն իւրոյ Գռէգուռոյ Գոգոռ, զըօտա նալով յամարան աւուրան 'ի վերայ նորա », : Ի տպագիրն Պօլսոյ Թղթ. Ճլք. այսպէս գնի. « Եւ սա և 'ի վերայ Գոռու լեռինն, և շինեաց անդ աւան. և անուանեաց զնա Գոգոռ », յանուն որդւոյ իւրոյ Գրգռոսի », : Գրգռու կոչեցեալ լեռինք գտանին մինչև ցայժմ 'ի սահմանս Մշոյ, զորմէ տե՛ռ 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթ. 178. տե՛ռ և աստ յերես 59 :

ՄՐԱՌՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼԵԱՌՆ

Քուռի լինել լեռան Սեպուհ, որ յիշատակի առ Վարդանայ յառեւ ' թէ պատանի մի յեղբարցն Փառնոյ « եր թեալ 'ի Եստն սրբոյն Գրիգորի, մկրտեալ կրօնաւորեցաւ անդ զամս հնգեռասան ՃգնուԹք », : Զի առ ստորոտով Սեպուհ լեռին լի էին Ճգնաւորք անապատականք :

ԵՂՋԵՐԳ

{ Այսմանէ Բուզանդ Է. 43. որ նախ ասէ վասն Մերուժանայ, թէ « Գայր հասանէր յերկիրն Կոզ գաւառի », : ապա 'ի կամին Մերուժանայ գնալ 'ի Բազրաւանդ գաւառ 'ի Բազուան, մօտ յաւերակն Զարեհաւանդ քաղաքի՝ ասէ. « Եին 'ի վայրմն՝ ընդ որ գալ էր գնդին ընդ Ճանապարհն՝ լեռինք ինչ, որում 'ի բնակչացն Եղջր կոչին... զիպեցան նմա ուղևորք, յորս հարցաւ նէր Մերուժանն և ասէր, եթէ Ճանապարհս 'ի Բազրաւանդ ընդ որ երթայ. և ուղևորացն տուեալ պատասխանի ասացին, Ճանապարհ ընդ Եղջր է. և մեծապէս խորեաց Մերուժանն ընդ միտս իւր », :

ԶԱԿՐՈՍ

{ Պլինիոս Դ. 27. 'ի յիշելն զՔալցոնիդիս և զՔզէսիֆան, որ է Տիւրքն, անդ հասանէ ասէ Զաքոս լեռան 'ի հայաստանեաց եկեալ. որով ցուցանէ՝ թէ սկիզբն այսր գօտւոյ լեռին էր 'ի Հայս :

ԸՆՁԱՔԻԱՐՍ

Տէս 'ի գլուխն Բերոց զհանք երկաթոյ . տես և 'ի մեծ
Հայս 165 :

ԼԵՍՈՒՆ

Ստորագրու 'ի թիւն ճիւղ . 'ի յիշեն զերթ Ալբաւան
Սուլտանին յՈւռհայ, ապա չուեալ անտի, ասէ, “ ան-
փնաս անցանէր 'ի սահմանացն, և գնաց յարևելս 'ի լեառն
որ կոչի Լեւոն ” : Ուր թէպէտ չիք ինչ որոշումն զտեղւոյ,
բայց յընթացից պատմութեն թուի լինել 'ի Հայս :

ԽՈՅԲ

Լայս լեառն բաժանէ ընդ Աղձնիս և ընդ Տարօն, զոր
մէ տես 'ի մեծ Հայս 71 և 73 :

ԾԱՂԿԻ ԿՈՒ ԾԱՂԿԱՑ ԵՒ ԾԱՂԿՈՑ

Լեառն 'ի ծաղկոսն գաւառին Այրարատու, որ 'ի Հին
վարս սրբոց Ոսկեանց 'ի ճառընտրի առաջին անուամբն
կոչի, իսկ առ Խորենացւոյն Դ. 23. երկրորդ անուամբ
ծաղկաց կոչի. “ Տեսցես տեղիս քաջերէս 'ի լերինդ ծաղ-
կաց զպարկայիւր ջրով ” : Այլ 'ի Յայսմաւուրս Տէր Խարայելի
յերիս տեղիս ևս երրորդ անուամբ ծաղկաց կոչի, զորմէ
տես 'ի մեծ Հայս 413. 414. Սակս առատութե ծաղկանց
իւրոց զայս անուն էառ լեառն, բայց և այլովք զանազան
անուամբ կոչեցաւ : Զի սակս յորդութե ջուրց իւրոց
ծմախիւն կոչեցաւ 'ի ճառընտրի, և ծմախ 'ի Յայսմաւուրս
Տէր Խարայելի : Սակս բնակութե սրբոց Ոսկեանց կոչեցաւ
Ոսիկ, զորոց տեսցես անդէն 'ի մեծ Հայս : Այլ զանունդ
Ոսիկ՝ բաց 'ի Յայսմաւուրաց Տէր Խարայելի ոչ գտանեմք
այլուր . որպէս և ոչ զանունդ ծմախ : Առ Խորենացւոյն Դ.
23. և այլով անուամբ յորջորջեալ գտանեմք զայս լեառն,
որ է Շահապիվան . զորմէ տես նոյնպէս 'ի մեծ Հայս : Եւ
քանզի 'ի բազմաւորականն կոչեցեալ գտանեմք 'ի ճառըն-
տրի զայս լեառն՝ յայտ է թէ եր լեառն գօտեոր, որոյ
զանազան կողմանք զանազան անուամբ կոչին, զոր և օ.
տարազգի մատենագրաց կցեալ համարելով ընդ գօտիս
Կորդուաց և ընդ մասունս Տօրոսի գասէին, 'ի Տօրոս գնե-

լով զանի Եփրատայ, որ էր յայսմ լերին: Այսմ այս լեռն ծագելոց՝ կոչի Ալա Կաղ. տես 'ի նոր Հայաստան 115. Յաւել 'ի վերայ և զսկիզբն այսր անուանակոչուիմք՝ որ պատմի 'ի պատմութե Թաթարաց. « Մեծացաւ, ասէ, Հուլաւուն Ղանն, և հարստացաւ այնքան՝ որ ոչ գոյր թիւ հեծելոց և զօրաց նոցա, նոյնպէս և ամենայն իրօք. զի պատուական ակն և մարգարիտն իբրեւ զաւաղ ծովու էր առաջի նորա, թող զայլ ցեղ մեծութի, և զազմունի ոսկւոյ և արծաթոյ, և ձիոց և ամենայն հօտից՝ որոց ոչ գոյր չափ և թիւ... Բայնժամ հրամայեաց զարդաս շինել իւր մեծածախօք 'ի Դաւան գաշտին, զոր կոչեցին ինքեանք զանուն տեղոյն Ալա Կաղ. որ էր յառաջն տեղին այն նստոց ամարմն մեծ թագաւորացն Հայոց, այսինքն Արշակունեաց», և Կարծեմ յիշել կամի զոր 'ի Շահապի վանին էր բանակեալ թագաւորաց մերոց, զորմէ 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթահամարն 414:

ԾԻՐԱՆԵԱՑ ԼԵԱՌՆ ԿՈՒ ԾԻՐԱՆԻՍ

Տէս 'ի մեծ Հայս 385. տես և 386 Ալեքիզան. այսմ կոչի Հասանդադա լեռն, զորմէ տէս 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթահամարն 87:

ԿԱՆԳԱՐԲ

Կոչի և Լեռն Տիւն. տես 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթ. 365 և 525:

ԿԱՆԳՈՒԱՐ ԼԵՐԻՆԵ

{ Խառակեալ 'ի Խորենացոյն հարեանցի 'ի Ճանապարհորդուն Հռիփսիմեանց, ուր ասէ. « Լեռնամէջ վիմաց 'ի վերայ գետոյն մեծի՝ որ կոչի Տիգրիս, հուղ 'ի բերդն ամուր՝ որ կոչի Կանգոսար, և միւսոյն՝ Արաւաւաց Գար, ուստի Զուրք բազումք հոսին 'ի լեռանց ամրոցին », և ուր նախ զամրոցն կոչէ Կանգոսար, ապա յիշելով զլերինս ամրոցին՝ կամի յիշել զլերինս Կանգուարայ, զի Կանգուար էր ամրոցն: Տեղի սորա անկանի յԱյնձաւացեաց գաւառ Վասպուրականի, զորմէ տես և 'ի մեծ Հայս 197. և էր մերձ 'ի Տիգրիս, զի գրէ անդէն թէ Զուրքն՝ որք հոսին 'ի լեռանց Կանգոսարայ՝ « Խառնեալ օժանդակէն զգետն մեծ Տիգրիս »:

ԿԱԳՈՅՑ ԼԵԱՌՆ

{ յիշատակեալ առ Եղիշէի, զորմէ տկա 'ի մեծ Հայս 398. Պլինիոս Է. 24. յիշէ զլեառն Գաբոգէն, 'ի Մուկիանոս Լիկինիոսէ բերելով, որոյ մերձաւորուի անուանն յայտ առնէ լինել նոյն իսկ լեառն Կապոյ, այլ զոր ասէ վասն Երասխայ բոլեւ յայսմ լերին՝ ոչ յարմարի ամենեւին, որպէս ունիս տեսանել 'ի ստորագրութեան նոյն գետոյն :

ԿԱԳՈՒՑՈՂՆ : Նոյն որ Ընձաքիարս :

ԿՈԳՈՎՅՈՒ ԼԵՐԻՆԵՔ

{ յիշատակեալ առ Յոհաննու կաթողիկոսի, ասելով. " Ամրացուցեալ զնոսա 'ի ծործորս լերանցն Կոգովցի և Ծաղկոտան " : Յայտ է յանուանէն լինել 'ի Կոգովիտ գաւառ Այրարատու :

ԿՈՀԵՐԱՑ ԼԵԱՌՆ

Տէս 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթահամարն 40 :

ԿՈՂՈՑՈՒ ԼԵՐԻՆԵՔ

Ը. Եփրատաւ, յիշատակեալ 'ի շարունակողէն Սաւուէլի. զորոյ զբանս կարեա տեսանել 'ի գլուխն Օդոյ, յերկրաշարժուէ որ 'ի Թ. դարու :

ՀԱՒՃԻՉ : Տէս 'ի մեծ Հայս 375 և 507 :

ՄԱՐԱԹ

Տէս 'ի մեծ Հայս 71 : Ի ծանօթութիւն եպիսկոպոսաւ. բանաց Աւանի և Անդրոնիկոսի յիշատակի լեառն Վարաթի. 41. մեք 'ի ստորագրութե մեծին Հայոց 'ի Թղթ. 190. եղաք լինել ազաւազուի անուանս Վարաթ. բայց առաւել Թուի լինել ազաւազութի անուանս Մարաթ. որում յաջմարին և այլ պարագայք. մի՞ զի զՎարաթիգէն դնէ 'ի կարգս լերանց Տօրոսի. և զլեակիւս կոչէ Սասունցիս, որ

վերադադարեալ կայ Նստահարի. երկրորդ՝ ասէ լինել լեռն բարձր յոյժ. Արդ և Թումա մեծօփեցի զՄարտիկոյն լեռն խուժայ և Սասնոյ, իսկ զՍասուն նախնիք մեր դնէին 'ի կարգա լեռնոց Տօրոսի. նոյնպէս և բարձր և անմատոյց լեռն դնէ Թումա մեծօփեցի զՄարտիկ. Տէս և 'ի նոր Հայաստան 202 :

ՄԵԾԲԱՍ

1 Կառն 'ի Բասեան գաւառի . տես 'ի մեծ Հայս 509 զգիւղն Սուրբ Աստուածածին :

ՄԵՂՏԵԱՅ ԼԵԱՌՆ

{ } Իշատակեալ առ Զինորայ միայն ըստ միոյ ձեռագրի . “ իսկ զօրքն Հայոց ելեալք անցանէին ընդ ստորոտ լեռին Մեղրեայ ” : Բայտ է այսպէս անուանեալ յանուանէ աւա . նազեղէն Մեղրեայ , զորմէ գրեալ եմք 'ի մեծ Հայս 105 . բայց անուն լեռինս ոչ գտանի յերկս ձեռագիրս , և ոչ 'ի տպագրեալն Զինորայ :

ՄԹԻՆ ԼԵԱՌՆ : Նոյն որ Կանգարք :

ՄԸԿՈՒՆԵԱՅ ԼԵԱՌՆ

{ } Իշատակեալ 'ի Խորենացւոյն 'ի Ճանապարհորդութեան Հռիփսիմեանց . “ Եւ անտի ('ի Կողմանէ Տմորեաց) փոխեալ ելանեն 'ի Հայաստան գաւառ 'ի Խորին խորշ լեռինն Մշկահեայ ” :

ՆԻՖԱԴԻՍ

1 յունական հնչումն Նպար լեռինն 'ի գիրս աշխարհա գրաց Յունաց . առ Պաղոմեայ Ե . 13 . գրի և Նիֆատ . ուր բալլատեան օրինակն գրէ Նիֆատ :

ՆԳԱՅ

Տէս 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթ . 403 . Աք սովաւ անցանէ գետն Եփրատ , որպէս յայտ է 'ի բանից Ագաթանգեղոսի յկէ . “ Հասանէր առ ստորոտով Նպարահան լեռինն . ընդ առաջ լինէր Թագաւորն ամենայն զօրքն հանգերձ

առ ալին եփրատ գետոյ , : Այլ և 'ի բանից Բուզանդայ
Դ. 4. " Ածին փոս զբանական իւրեանց մօտ 'ի լեառնն
'ի Կոպո, մերձ 'ի գետն եւփրատ , : Աստուաւ էր և Ձի-
րաւ գաշտն հռչակեալ սակս պատարազմին զոր Խորենա-
ցին ճոխ բանիւ ստորագրէ Դ. 37 : Ստրարմս ժն . 522 .
մամն կացուցանէ զսա Տօրոսի . զի ասէ անդէն վասն Տօ-
րոսի . " Ապա ևս քան զէս վերամբարձեալ (Տօրոս) Նի-
ֆադիս կոչի , : ' :

ԸԱՀԱԳԻՎԱՆ . Տէս 'ի մեծ Հայս 414 :

ԸՐԻՁ

Իլուր յիշատակեալ 'ի Խորենացւոյն Դ. 65 . ուր Վարդ-
գէս , որ զքոյր ն . Երուանդայ առեալ էր իւր կին , շի-
նեաց ասա զաւանս Վարդգէսի , որ ապա 'ի Վաղարշայ
պարսպեալ կոչեցաւ Վաղարշապատ :

ՈՍԿԻ . Տէս 'ի վերոյ զլեառն ԾԱՂԿԻ :

ԿԵՐԱՆԵԱՆ . Տէս 'ի Գօռեւոր լերինս :

ԳԱՂԱՑՈՅ ԼԵԱՌՆ

Իշխատակեալ 'ի Ճանապարհորդութեւ Հռիփսիմեանց ,
որ անկանի 'ի շրջակայս Աջձեացեաց :

ԶՈՂԱ

Օրմէ Թոմա արծրունի Դ. 4 . յասեին վասն Գուր-
գէնայ . " Անցեալ 'ի գաւառն Որսիրանից . . . անդ լինէին
ժողովեալ ամենայն բազմութի աշխարհակոյտ ամբոխից
գաղթականաց գաւառացն կողմանցն Աղբադոյ , Զարե-
հաւանի և Ակեոյ , և 'ի լեռնակողմանցն Աղղոյ , և ոսնն
Աւանոյ . մի կողմն 'ի Զրդա լեռնէն և անդր . և էին անհուն
բազմութի մածեալ շուրջ զլեռամբն իբրեւ զմարտի , : "

1 Ստրարմ 'ի Կոպո լեռն գնէ Թուի՝ Գօռեւոր ասէ լինել զայս լեռն
և զժու ան Յիզրէի , զորմ տես 'ի Համարեւոյ մօտ Տօրոսի :
ստորագրութեան Յիզրէի . և որպէս

ԶՐԱՆԵԽ ԻՄ ԶՐԱՆԱՆԽ

Ի՞յս լեռան զինի կոչեցաւ Սուկաւ լեռան, տէս ստորեւ շՍՈՒԿԱՒ :

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ : Տէս 'ի մեծ Հայս 203 :

ՍԱՍՈՒՆ

Տէս 'ի մեծ Հայս 70 . որ առ Թումայի մեծոփեցւոյ կռ չի և Լեւոն Սամայ . “ Ի նոյն ամի վարդապետն Բաղիշու Ղազար , յոյժ հաշակաւոր և բանիրուն , աղօթարար և ճգնաւոր , փախեալ 'ի յանօրինաց , և գնաց 'ի լեռան Սամայ ” :

ԾԵՐԿԵԻԾԼՈՅ ԼԵԱՌՆ

{ իշատակեալ առ Մատթէի Թիւ Դ . յատեն վաճառքին Վասակայ , որ պատերազմէր 'ի կողմնս Բջնոյ . “ Ելանէր 'ի լեռան , որ կոչէր Սերիւնայ ” :

ՍԻՍ

Կոչի և Սասն , և Տօրս , և Խոյն , կամ Խոփ . զորմէ կարես տեսնել 'ի մեծ Հայս 70 . 73 . այլքան զամենայն նախկին անուն է Սիմ, յանուն Սիմ կամ Սեմ նահապետին որդւոյ Նոյի : Այս լեռան էր 'ի Սասուն դաւառի Աղձնեաց նահանգի , բայց միւս կողմն լերին էր 'ի Տարօն դաւառին Տուրուբերան նահանգին , որպէս բաց յայլոց և այս բան Յոհաննու կաթողիկոսի յայտ առնէ . “ Իսկ մեծն Վրթանէս մինչդեռ էր նա 'ի Տարօն դաւառի , 'ի մտաբանն Յոհաննու Մկրտչի և Աթանաղինոյ վկայի՝ մահապառնացեալ լինէր նմա 'ի ծածուկ իմն 'ի բնակչաց Սիմ լերինն , որք վաճառ ապիրատ և անաղղակ չար գործոց միշտ յանդիմանեալ առ 'ի նմանէ լինէին ” : Հաշակաւոր է աղբիւրն որ “ առ ոտամբ Սիմ կոչեցեալ լերինն ” , զոր Սիմ կաթողիկոս դարձեալ բղենցոյց աղօթիւք 'ի մէջն անդուլտերորդ դարուն , որպէս պատմէ նոյն ինքն Յոհան կաթողիկոս , Կիրակոս , և այլք :

ՍԻՈՆ

{Նիշատակեալ առ Ստեփաննոսի օրպէլեան լեռ. «Բար ձին զնշխարս սրբոյն (Ստեփաննոսի սիւնեցւոյն) և ամանէին 'ի սուրբ միայնարանն, 'ի լեռան Սիոն կոչեցեալ», : Էր 'ի Սիւնիս, և որպէս Թուրի 'ի Վայոյ ձոր գաւառի նորա :

ՄԾԳԱՏԱՅ ԼԵԱՌՆ

{Եւ Լատիվերացոյն գլուխ ժամ. 'ի խորագրին պայտէս կոչի, ասելով. « Եազագոս կոտորածին որք եղէն 'ի գաւառն Բառնոյ, և 'ի լեռան որ կոչի Սմպատայ, : Իսկ 'ի բլ Նազրի բանիցն կոչի Սմպատէրդ. զորմէ տէն 'ի մեծ Հայս 23 :

ՍՈՂՈՓԻ

{ Եւան՝ յիշատակեալ 'ի խորենացւոյն 'ի Ճանապարհորդութե Հռիփսիմեանց 'ի գաւառին Բերկրացոյց :

ՍՈՒԿԱՒ ԿԱՎ ՍՈՒԿԱՒԵՑ

{Եւ լեռան նախ կոչեր Ջրաբաշի կամ Ջրեաշի, որպէս կոչի առ Յոհաննու կաթողիկոսի յասերն վառն Սուքիասանց. « Թագուցեալ 'ի Ջրաբաշին լերինն . . . և գտեալ զնոսա 'ի Ջրաբաշին կոչեցեալ լերինն . . . սուր 'ի վերայ եղեալ կոտորէ », : Այլ յետ նաշատակելոյ Սուքիասանց յայտմ լերին՝ փոխեցաւ անուն լերինն, զորմէ նոյն ինքն Յոհան կաթողիկոս. « Եւ լեռանն տալա յայտմ չետէ յանուն Սուքիանոսի գլխաւորի սրբոյն Սուփա անուանի », : Նոյնպէս և 'ի Ճառնարի 'ի վարս նոյն սրբոյն. « Բնակեցան 'ի Սուփաէր լերինն. որ յանուն գլխաւորի նոցա Սուքիաս՝ կոչեցաւ Սուփա », : Զերկու անուանս տայ առ տէն՝ Սուկաւ և Սուկաւետ, որպէս և սուղ ինչ զկնի յասերն. « Եւ գտեալ զնշխարս վկայիցն անարատս 'ի Սուփաէր լերինն », : Նոյնպէս երկրորդ անուամբն կոչի և 'ի շարականին Սուքիասանց : Անկանի 'ի Բագրեւանդ գաւառի, որպէս դնի 'ի Ճառնարի. « Արի երթ 'ի Հայք, 'ի Բագրեւանդ գաւառի 'ի Սուփաէր լեռան : Տէն և 'ի մեծ Հայս 406. և զծաղկէ լեռան 'ի վերայ : Այժմ՝ կոչի Բէտե Գաշի, զորմէ տէն 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթ. 117 :

ՍԳԵՐՈՅ ԼԵԱՌՆ

Տէս 'ի մեծ Հայս 26. Սոյն այս լեառն է որ 'ի գիրս ծանդոց Ժ. 30. յիշատակի, և կոչի Սովչերայ Ետան արեւելեան, զորմէ կարեա տեսանել 'ի ստորագրուէ Մասիս լերին յերես 55 :

ՎԱՅԿՈՒՆԻՔ

( ) այսմանէ յիշէ Խորենացին ք. 14. յասելն վասն միջին Տիգրանայ. « Լուեալ էր համբաւ, Թէ Վայկուն ոմն աւան յեղուգակ խռովէ զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ. որ և այժմ յանուն յեղուգակին կոչին Վայկունի, ու թաղմաւորականն ասելով կոչն, ծանուցանել կամի՝ Թէ ոչ միայն լեառն՝ այլ նաև երկիրն շրջակայ կոչեցաւ յայս անուն. յորմէ զհետ դայ՝ Թէ էր երկրորդ գաւառն Արցախայ Վայկունի անուանեալ յանուն նորա լեառն և գաւառն միանգամայն :

ՎԱՇԳԻՆԱԿ

{ } իշատակեալ առ Արողկայ ք. 2. յասելն վասն Բուղայի. « Որոյ եկեալ 'ի Տարօն, և կալաւ զերիս որդին Բաղարասայ, և կոտորեաց զխուժացիմն առ հասարակ 'ի վերայ լերինն՝ որ Վաշինաչ ասի » :

ՎԱՐԱԳ

Տէո 'ի մեծ Հայս 190. զոր Թումա մեծօրեցի մակաւնուամբ իմն կոչէ ասելով. « Եկն 'ի վերայ աշխարհին Ռըշտունեաց, և Վանաչերսին Վարագայ » : Տէո 'ի վերայ և ըլլեառն Մարաթ :

ՎԱՐԱՁ

{ } իշատակի առ Բուղանդայ Ե. 43. գրելով Թէ Մաւնուէլ զօրավար և զօրք իւր էին 'ի Բաղրաւանդ գաւառի 'ի Բաղուան աւանի, ուր լուեալ նախարարը՝ Թէ Մերուժան բազմուք զօրաց 'ի վերայ դայ, « Զտիկինն արշակունի (զԶարմանդուխտ) հանդերձ մանկամբն Արշակաւ և Վաղարշակաւ՝ զնոսա և զիւրեանց կանանին՝ ընդ նոսա արձակեալ յամուր յուղարկէին, 'ի լեառնն մեծ՝ որ աւանանեալ կոչի Վարաղ » : Այս անուն յիշատակի և առ

Թումայի արժրունւոյ Դ. 11. յասելն նորա . “Անցեալ ընդ ծովակն Յրմբեայ և ընդ Վարաշի Զարեհաւանի” : Բայց չէ մարթ որոշել յայս բան՝ արդեօք անուն ծովակի է , թէ անուն լերին կամայլին տեղւոյ :

ՎԱՐԱՋԱԲԱՌԻ

{ Խշատակեալ առ Յոհաննու մամիկոնենոյ , զորմէ տեսի մեծ Հայս 111 :

ՎԱՐԱՍԳԱՅ ԼԵԱՌՆ

{ Խշատակի առ Ասողկայ Դ. 3. “ Եւ գարձեալ դաւնայ (Ըահրվարազ պարսիկ) զօրքն 'ի Հայս , անցանէ 'ի Էիրակ ընդ Կողովիտ , Ճանապարհ կալեալ ի Հեր և Զարեհաւանդ գաւառ գէպուզիդ 'ի Տիգրան 'ի վերայ Խոսրովու (Պարսից արքայի) , և անցեալ յայնկոյս լերինն Վարասայ , յերկիրն ասորեստանեայց , : Մարթ է այսմ լերին լինել 'ի սահմանագլուխն մեծին Հայոց , զոր յետ անցանելոյ ապա եմուտ յերկիրն ասորեստանեայց . իսկ յիշելն նորա 'ի վերայ զՏիգրան , զընթացս Ճանապարհորդութե նորա կամի յայտ առնել , և ոչ թէ ինքն յայնժամ էր 'ի Տիգրան : Ուստի այսպէս պարտ է ընթեռնուլ . Ճանապարհ կալեալ 'ի Հեր և Զարեհաւանդ գաւառ առ 'ի դնալ 'ի Տիգրան , անցեալ յայնկոյս լերինն Վարասայ , եմուտ յերկիրն ասորեստանեայց :

ՏԱՐՕՆԱՅ ԼԵԱՌՆ

{ Խշատակի առ Յոհաննու մամիկոնենոյ . “ Բանակեալ էր մերձ 'ի քարաղլուխն՝ որ հայի հանգէպ Տարնոյ քրին ” . 'ի Թղթահամարն 45 :

ՔԱՐԳԵԱՅ ԼԵԱՌՆ ԿԱՐՔԻՑ

{ Ենոր գրէ վասն երկց որդւոց Գիսանեայ և Դեմետրեայ . “ Յետ ժամանակաց խորհուրդ 'ի մէջ առեալ Կուառ և Մեղաէս և Հոռեան , ելեալք 'ի յտան Բարթեայ , և գաին զայն տեղի բարեհամ և գեղեցիկ . զի ընդարձակութի էր որսոց և հովասուն , խոտոյ և փայտի առատա-

ձեռն . և շինեցին անդ դաստակերաս , և կանգնեցին երկուս կուսուս , Տես և 'ի մեծ Հայոց 93 :

ՔԹԻՇ ԿՈՏ ՔԻՇ

Ճիշատակի առ Թումայի արծրունւոյ Գ. 9. “Եւ զայլս 'ի յերկրէն Ազուանից . . . զսակաւս 'ի լեառնս ամուր (Ժողովէ) անուանեալն Գիւն ,” Զոր Թէպէտ յերկիրն Ազուանից դնէ , բայց քանզի յիշէ անդէն զդաշնս Գարգարացոց և զՊարտաւ , որք են 'ի նահանգն Ուտի , յայտ է Թէ և այս լեառն անկանէր յՈւտի , վասն որոյ և յաշխարհիս Հայոց . այլ սակս գուց 'ի ձեռս Ազուանից՝ առհասարակ կոչէր յայնժամ Ազուանք : Ի գլուխն Ժ . այս անուն գուցէ վերկական գրի Գիւն , յասելն՝ Թէ զմարմն Մուկաբլի վանանդեցւոյն “եղին 'ի վերայ 'ի տեղւոյ վկայուէ նորա 'ի Գուռզու մերձ 'ի լեառն Գիւն , ուր էր բանակ այլադգեացն ,” :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ

ԼԿԱՆՆ ՀԵՐԲՈՂԻ :

ԹԻԳԻՑ չիք յիշատակ հրաբուխ լերին առ հին մատենագիրս մեր երևեալ յաշխարհիս մերում , սակայն գտանի 'ի յիշատակարանի միում Յայսմաւուրաց գրեալ 'ի Վարդան գրէ 'ի հնգետասաներորդ դարու . զորոյ զբանսն ածեմք աստանօր . “Եւ արդ գրեցաւ սա 'ի Թուականուէս Հայոց մեծաց պ՛ղ . ամին (1441) յերկրիս Վասպուրականի , 'ի քաղաքիս Վան կոչեցեալ , ընդ հովանեաւ սուրբ Առտուածաճնի տաճարիս և այլ սրբոցս , 'ի հայրապետութեն մեծ . աթոռոյն Սաայ , որ յայսմ ամի զԼուսաւորչի աջն գողացեալ տարան , և աթոռն ունայն մնաց , 'ի դառն և 'ի չար ժամանակիս , 'ի պարոնութեն Զհանշահին . . . Յայսմ ամի մեծ նշան եղև . քանզի լեառն Մաճուր կոչեցեալ՝ որ 'ի մէջ 'ի Խլաթ և 'ի Բաղէշ է , յանկարծակի դուռաց իբրև զաստիկ որոտումն ամառոյ , որ երկիրն ամենայն ահաբեկ եղեալ սասանեցան . որ և տղայքն ընդ հարս և ընդ մայրս ողբս առեալ լային . վասն զի տեսին որ սառն (սարն) պատառեցաւ լայն իբր զքաղաք մի , և այլ փոքր փոքր , և 'ի պատառուածէն 'ի վեր հուր ցոլացեալ ելա-

նէք մահաւորապատ ծխով և ժահահոտութիւն . որ և աշ-
ղայքն 'ի հոտոյն հիւանդանային . և քարինք եռային յա-
հագին բոցոյն . և մեծամեծ վէմն ընդ երկինս ձգէին
ձայնիւ որոտմամբ . որ և 'ի դղրդմանէն խլած քաղաք
կարծիս աւեալ գողային : Զայս ամենայն տեսին աչօք բա-
յօք և այլք գաւառք ։

ԳԻՒՄԻԻ ՎԵՑՆԻՐՈՐԳ

Գ Ե Տ Բ Ծ Ո Վ Ա Կ Բ Լ Ի Ճ Բ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՊՐՑ առատուի հայաստան աշխարհիս, միանգամայն ընդ քաջալաւուն երկրին և օդոյ անշափ էր՝ մինչև զսիրտ աշխարհակալին Շամիրամայ յինքն ձգել. և ՚ի մէջ անշափ աշխարհաց իւրոց զՀայս ընտրել յիւր ամարանոց. «Տեսեալ, ասէ խորենացին ան . 16. զգեղեցկուի երկրին և զօդոցն մաքրուի և զաղբերացն յստակագոյն բոլմունս և զկարկաջասահանուի գետոց բարեգնացից, Պարտ է մեզ, ասէ, յայսպիսում բարեխառնուն օդոց և մաքրուն ջուրց և երկրի, քաղաք և արքունիս շինել բնակուն, որպէս զի զբորորդ մասն ՚ի բոլորմանէ տարւոյն, որ է ամառնայինն եղանակ, ըստ ամենայն բարեվայելութեան անցուցանեմք ՚ի Հայս », :

II ամս բազմութե գետոց աշխարհիս վկայէ և Ստրաբոնգիրք ժա . Թղթ . 529 ասելով . «Գետք հայաստանեաց են բազումք, յորս ծանօթագոյնք՝ որք իջանեն ՚ի ծովն Պմնտոս՝ են Փասիս և Լիգոս (Գայլ), փոխանակ որոյ ոչ ուղիղ զնէ երատութենէս զԹերմոտոնդա : Իսկ ՚ի ծովն Կասպից՝ Կուր և Երասխ : Ի ծովն Կարմիր (իմա՝ ՚ի ծովն Պարսից) Եւփրատ և Տիգրիս » : Զայսոսիկ յիշելով Ստրաբոն՝ յիշեաց միայն զմեծամեծ գետս հայաստան աշխարհիս, ՚ի բաց Թողեալ զփոքունս . զի արդարեւ սղջա են մեծագոյն գետք մեծին Հայոց, բաց ՚ի Լիգոս գետոյ՝ որ չէ՝ ՚ի կարգի սոցա, և առաւել սեփական է փոքուն Հայոց :

III երս խորենացի յաշխարհագրութե այստափ ինչ գրէ վամն մեծին Հայոց, ունել « գետս մեծամեծս և մանունս », : Իսկ վամն նահանգին նորա կոչեցեալ Բարձր

Հայք, ասէ, " Ի շորս կողմունս արձակէ գետս մեծս, մեծս ", Բրով Հայաստան ըստ արժանւոյն դասի ընդ այն աշխարհս՝ որք կոչին Զբաւելի : Կամելով յայսմ վայրի գրեւ զգետոցս աշխարհիս, նախ գրեացուք զորեցուց մեծամեծ գետոց, ապա զմանունց :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա

Չորեքիկի մեծամեծ գետի հայաստանեայ, որի և էն գետի գրեւորին :

ԵՐԱՍԽ

ԲԱՆԶԻ՝ի մեծամեծ գետոց անտի սա միայն բոլորովին սեփական է Հայաստան աշխարհիս, որ անդատին յաւանց իւրոց մինչև ցրեբան իւր՝ ընդ համօրէն Հայս ընթանայ, նմին իրի զմանէ նախ խօսեացուք :

Ա. Անան գետոյ :

Կոչեցաւ Երասի՝ յանուն թողին Արմայիսայ նահապետին մերոյ, որպէս գրէ Խորենացի ն. 12. " Իսկ որդի նորա (Արմինակայ որդւոյ Հայկայ) Արմայիս շինէ իւր տուն ընակուէ 'ի վերայ ոտոյ միոյ առ եզերք գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր . և զանուն գետոյն յանուն թողին իւրոյ Արաստայ՝ Երասի ", Առ մատենադիրս Յունաց Երասի անունս այս գրի Արատիս. Իսկ առ հռմայեցւոց մատենագիրս Արատի. որ առ Պլինիոսի Կ. 10. վերպակաւ գրեալ կայ Արալի. յասեն՝ թէ մեծ Հայք ունի քաղաք Արտաշատ առ Արալէ գետով, փոխանակ գրելոյ Արատի գետով, որպէս կոչեն ինքեանք զԵրասի գետ :

Ի նախագրեալ լանից մերս Խորենացւոյն, զոր 'ի Մարիրասայ առնու, 'ի յայտ ելանէ առասպելաբանութիւնն յունական վառ պատճառի անուանակոչութե Երասիայ, զոր յիշէ Ստրաբոն և թ. 531. և ոչ հաստատէ. " Արատի կոչեցեալ համարն ", ասելով, յԱրմենիս ումեմէ, որ ըստ նոցա էր ընկեր Յատնի 'ի Ճանապարհորդութե Արգանաւորդաց, սակս նմանութե ընդ Պենէոսի

գետոյն յունաստանի, որ նոյնպէս Արաքսիս կոչէր. զի և Պենէոս վն այնորիկ Արաքսիս կոչեցաւ, ըստ որում զՌասա տեղին անջատէր յՈւլիմպոսէ, և ընդ Տեմբի ընթանայր. «Ըստ այսմ, ասէ, և Արաքսիս (Երասխ) որ 'ի հայաստան' իջեալ 'ի լեւանց վաղուերմն ասեն ծաւալեալ զեղոյր, և անդուստ ողողէր զգաշտավայրս' որ 'ի ներքոյ, չունելով ինչ եւլ. իսկ Յասմի բերեալ զնմանութի Տեմբեայ' երայց անցք ինչ խորին, ընդ որ այժմ ջուրն Թափի 'ի ծովն Կառպից. յայնմ ճեռէ բացաւ դաշան արաքսեան' ընդ որ Արաքսիս (Երասխ) բերի 'ի քարավազս», : Այլ այնր ստուէր յայտնի ցոյց այն է՝ զի գետո այս արդէն իսկ յառաջագոյն Երասխ կոչէր 'ի մերում հայաստան աշխարհի բազում ամօք յառաջ քան զոր զնէ յունական զրոյցս այս. զի Արմայիս նահապետ էր յաւուրս Աբրահամեւ, իսկ Ճանապարհորդութիւն Արդինաւորդաց յաւուրս դատաւորաց Խարայէլի իբր առ Դեբորայիւ :

ՌՕԸ ԿՈՒ ՌՕՍ

Օ այս անուն տայ Երասխայ արաքացի աշխարհագիրն Նուպեան. բաժին է. մասն Ե. ասելով. «Ի հայաստան կըրկին են գետք անուանիք. այսինքն՝ գետն Ռօշ. և գետն Քօռ (Կուր), երկոքեան ևս յարեմտից յարեւել հոսեալ. Քօռ, որ մեծ է և նաւարկելի, բղէն մերձ 'ի լեւան (Կովկաս), և ընթացեալ առ Տփլիս, անդուստ առ սահմանս Հոնուայ և Շամքուի թեւակոխեալ, ընթացակցի ընդ Ռօշ գետոյն, և ելանէ 'ի ծովն Խոզար (իմա զԾովն Կառպից). սոյնպէս և գետն Ռօշ է մեծ յոյժ. բղէն 'ի կողմանց խորին Հայոց 'ի Գալիզալայէ», : Պօշար Գ. 13. հաւանեալ է յոյժ՝ թէ Նուպեանն յայս բան Ռօշ անուամբ իմանայ զԵրասխ գետ. «Ի բանից աստի, ասէ, առաւել քան զբաւականն յայտնի է՝ թէ Ռօշ է գետն Երասխ», : Այլ 'ի գիրս մեր որպէս և Յունաց և հռոմայեցւոց անծանօթ է Ռօշ անունս այս Երասխայ : Նա մանաւանդ բան Ակաթիմէոսայ այլ իմն գետ ցուցանէ լինել զերկոսին. զի գիրք Է. գլուխ 1. ուրոյն յիշէ զՌօս գետ, և ուրոյն զԵրասխ, որք անկանին 'ի ծովն Կասպից. որպէս ունիս տեսանել 'ի հատոր Է. փոքունց աշխարհագրաց. որով և սխալ լինի նոյնացուցանելն Նուպեան արաքացւոյն : Լաւ ևս է ասել, թէ անունս այս՝ ոչ է անուննոր, այլ աղաւաղեալն Երասխ անունն. զի Յոյք և հռոմայեցիք զԵրասխ կոչեն

Արտ. . այլք կըճատելով կոչեցին Ռա . զնոյն ապա և ևս այլայլելով կոչեցին Ռա , և Ռա : Տէս վամն այսր և 'ի գլուխն Բնակչաց , 'ի ընակուէ սերնդոց Յարեթի զՄասոյ : Տէս ստորե և զՌահ վտակ Երասխայ : Իսկ զԳալիզալայն Տաճիկք Գարս գալի կոչեն , ասէ նոյն ինքն Պոշար ¹ :

ԳԵՀՈՆ ԿՈՄ ԶԵՀՈՆ

{ Յայտ անուան կոչէ զԵրասխ Մովսէս ծնն . Բ . 13 . որ 'ի բարբառ երրայեցեաց նշանակէ յարչակմբէ հոսի , կամ թափ ընթացի . վազ առնու : Այսպէս կոչեցաւ , ասէ Կալմէտ , ըստ որում Երասխ յառատանալ իւրում սաստիկ սրբութեաց վազս առնու . բայց մեք պատճառ այսպէս կոչելոյն Երասխայ առաւել յարմար գտանեմք զիւր Քարալալ . զի որովհետեւ առաջին և երկրորդ գետք զրախտին հեռի գլուղ 'ի տեղեաց ուր էին յայնժամ չգրեայք՝ անծանօթք էին չգրէից , Մովսէս զերեւելի նշանս զիւրաքանչիւրոց սեփականս յառաջ բերել նկրտի առ 'ի ծանօթ կացուցանել չգրէից . և զինչ առաւել երեւելի և սեփական նշան քան զայս Քարալալ , զոր չիք տեսանել յայլ գետս ինչ այնր կողման , ուր համօրէն գետն միանգամայն վազս առեալ յայնչափ բարձրութի 'ի վայր անկանի այնպիսի նորատեսիլ կամարակապ ձեռով . զորմէ ստորե լիցին բանք : Վամն որոյ և Մովսէս 'ի Քարալալ անուանէս առեալ , զհամօրէն գետն Երասխ նովին անուամբ կոչեաց թարգմանաբար յիւր ընիկ բարբառ :

Բ . Աճ Երասխայ :

Ի գիրս մեր 'ի համառօտ ստորագրութե գետոց , որ տպագրեալ կայ զինի աշխարհագրութեան Խորենացոյն թղթ . 52 . Երասխ գնի բղխեալ 'ի Բասեն : Առ օտարազգիս Ստրաբոն՝ որ ժամ . 501 . 'ի հայաստանեաց ելեալ ընթացեալ ասէ , 'ի 527 . զտեղին որոշելով գնէ բղխեալ 'ի լեռուն Ալուս , որ լատին հնչմամբ կոչի Ապոս : Պլինիոս Դ . 9 . Բղխէ , ասէ , "Արաթէ" (Երասխ) 'ի նմին լեռնէ՝ ուստի (բղխէ) և Եփրատ վեց հազար քայլ (վեց մղոն) անջրպետ 'ի միջի

1 Բայց ինչ թուի մանուկ անուն յառնական , որք գուցէ այսպէս կոչէին զհասան զաւայն , առ որով անցանէ Երասխ 'ի ծագման անգ իւրում , շփոթեալ Է բառին հմ զաւայ . որ ալ

գարն նշանակէ բարի կամ գեղեցիկ բերք , որպէս և յառնական ձայնք գալս , գալի , նշանակէ բարձր . զոր հուպեանն գուցէ 'ի Յունաց լուեալ և գ փոխանակ հարազատ անուան :

ունենալով, և աճեցեալ Մուս (Մուրց) ժտակաւ, և տա՝ որպէս բազումք կարծեցին, 'ի Կիւրոսէ ('ի Կուր գետոյ) բարձեալ բերի 'ի ծովն Կասպից, և եւ զի 'ի Ե. 24. գետաւ էր՝ թէ զլեառն ուտի բղիւն Եփրատ՝ ոմանք Ապա կոչէին, և ոմանք Քարօզէն, յայտ է թէ զնոյն լեառն նշանակել կամի, զոր ինչ Ստրարոն. արդ Ապա կամ Ապօ լեառն ըստ մեզ է լեառն Ապահոնեաց, որպէս գրեցաք 'ի գլուխն Լեւանց. իսկ Քարօզէն ըստ անուանն է լեառն Կասպոյտ, այլ զծագումն երասխայ գնել 'ի Կասպոյտ լեառն՝ ոչ 'ի գէպ գայ. քանզի երասխ ոչ բղիւնաւ, այլ արգէն գետացեալ առատացեալ գայ անցանէ զկողմամբ՝ ուր էր Կասպոյտ լեառն յԱյրարատ նահանգի. Վասն որոյ յայտ է թէ սղա զփտակս ինչ երասխայ տեսեալ զայնու կողմամբ, կարծեցին լինել բնիկ նախկին ակն երասխայ. երոգոտոս գիրքն. գլ. 202. գրէ. "Իսկ Աբաքսիս (երասխ) գետ 'ի Մադիէնեանց... հոսի, այլ 'ի քառասուն բերանոց բղիւնաւ ամենեքին 'ի լիճս և 'ի մօրս թափին բաց 'ի միոյն", և Այլ

1 Ջայս բան երոգոտոս՝ վասն մեկոյն երասխոյ ասացեալ գնէ Կալմա 'ի մէկն. ծնն. Բ. 13. բայց իսահակ Վուսի 'ի վերլուծութեմ Մեկոյ գիրք Բ. գլ. 5, վասն Օբսոս գետոյ Մարկիս. նայ աշխարհին ասացեալ համարի, զոր նախ քան զմեծն Աղեքսանդր Յոյքը Արաքսիս կամ երասխ կոչէին ասէ. Բայց նոյն ինքն հանէ անգէն ընդգրկութիւն, թէ զիարգ ապա բղիւնաւ գնէ երոգոտոս 'ի մագիանեան լեւանց, փոխանակ ասելոյ 'ի Բարո. բամբակեան լեւանց, որպէս գրէ Արեւ տառել. Կեկարփոս և գիրք Բ. գլ. 21. 'ի գրեւն զՄարկիանոյ աշխարհէն՝ հաւանեալ է 'ի կարծիս Վասեայ. մի՞ զի երոգոտոս 'ի գրեւն անգէն վասն Կիւրոսի աղբայր թէ կամեր խաղալ 'ի վերայ Դոմփոյ տփիւնին Մաղթմոյ, զՄաղթութեմ գնէ ընդ արեւելս յայնկոյս երասխ գետոյ. Արդ երասխ Հայոց ոչ անկանի ընդ արեւելս՝ այլ յաւառ արեւմտից և 'ի հիւսիսոյ Կիւրոսի՝ որոյ աղբայրեալս ամթու եր 'ի Պարսոս, յորմէ յայտ է, ասէ՝ թէ երոգոտոս խօսի անգէն զայլ ինն երասխայ որ եր Օբսոս:

Երկրորդ՝ Ստեփաննոս բնագանդայր զՄաղթութեմ գնէ լինել աղբ սկիւթացոյ, որպէս և նոյն ինքն երոգոտոս

գրէ՝ թէ ոմանք զՄաղթութեմ համարեն ժողովորդ սկիւթացոյ. իսկ զսկիւթացիս ասէ Կեկարփոս ոչ որ գնէ յայնկոյս Օբսոս գետոյ. յորմէ խմատարեւ թէ երասխ՝ քանզի ոչ է անուն միոյ գետոյ, վասն այնորիկ "Չէ ինչ օտար ինն և երրորդ երասխ գնել 'ի չլակոյս բաղարկացեալ մարկիանեանց, այն է Օբսոս գետ՝ այսպէս կոչեցեալ յոմանց", Բայց նոյն ինքն Կեկարփոս ասէ անգէն վասն Մաղթմոյ՝ թէ անդի նոյա չէ յայնմ. վս որոյ և Մաղթիսիէ 'ի բառն Մոսսոմի. Դէ, որ է Մաղթութեմ, բազմք մարմն զայս կարծիս Կեկարփոսի և Վասեայ. մի՞ զի ասէ, զՄաղթութեմ պատուէ գնել հատուածեալս 'ի բազում ժողովորդոս յորոց ոմանք բնակեալ կային և 'ի մէջ Պոնտոս և Կասպից ծովուց. Ջոր և արգարե հաստատէ պատմութի մեկոյ աղբին. զի Բուզանդ Բ. 5. զՄաղթութեմ յիշէ ընդ Աղուանոս, որ է ասել յայնկոյս Կասպից ծովուն առ մերով երասխաւ. իսկ 'ի Բ. 6. յիշէ զՄաղթութեմ որ յայնկոյս Կասպից ծովուն, յորժամ յիշէ զՄանեան զարքայն Մաղթմոյ զարշակունի, զաղբական Հայոց աղբայր, զիշխանն Հոնաց. որով կամ նշանագրել բղիւն արշակունի պահաւան. նոյն

մադիկներանք, որպէս ունիմք գրեւ այլուր, եւ 'ի Հայս. Պոմպոնիոս Մելա գիրք Գ. գլ. 5. զԱրաքսիո. որ է Երասի, դնէ բլխեալ 'ի լանջաց Տօրոսի : բայց որպէս գրեալ եմք 'ի գլուխն Աերանց, զՏօրոս լերինս ոմանք 'ի նախնեաց ընդարձակ առեալ, գրեթէ զամենայն լերինս Հայաստանեաց մասն համարէին Տօրոսի :

Գ. Ընկաց. Երասիայ :

Ստրաբոն ժն. 527. ստորագրելով զընթացս Երասիայ գրէ. “ Արաթի (Երասի ընթանայ) յարեւելս կոյս մինչեց Ագրոքադենի, ապա խոտորի յարեւմուտս կոյս և 'ի հիւսիսակողմն, և նախ ընդ Ագարա անցեալ, ապա ընդ Արատշատ քաղաք Հայաստանեաց, զինի լէ երասիսեան դաշտ 'ի ծովն Կասպից զեղու. ” : Եւ զի երասիսեան դաշտ ըստ

Մաղաւթք եւ և յիշատակեալն Աստուծոյ Է. 3. 'ի Բազլ, և յերկիրն Բուշանայ :

Բէ. քանի ընդհանուր անուան էր Մաղաւթք՝ ցուցանեն և այս բանք օտարազգի պատմադրաց. զի Բալփիլինոս նոյն համարի զԱլանս ընդ Մաղաւթայ. որպէս և Սեմանոս գիրք իգ. գլ. 5. իսկ Եւդոթէս նոյն համարի ընդ Արխադո. արգ Ալանք և Արխադք էին յայնկոյս Կասպից ծովուն : Բնոյ զԲոսկոպիոս և զԵւագր Գ. 2. որք զՀոնս համարին լինել Մաղաւթս : Արգ Մաղալիիէ Ղրոմիս գնէ տիկին լեալ Մաղաւթայ ընտկեւոյ 'ի մէջ Պոնտոսի և Կասպից ծովուն, որ անկանի յայնկոյս մերոյս Երասի գետոյ. զոր Երոգոս գնէ ըստ երեսն ոչ Կիւրոսի՝ այլ իւր ինքեան ուրանօր գրէր, կամ թէ ասել ընդ արեւել յունտաւանի առ որս գրէր. և լսան սկիւթացուց հաստառէ Մաղալիիէ ընտկեալ ոչ միայն յայնկոյս Օբոսս գետոյ՝ այլ և յայնկոյս ընդգէմ՝ Կելլարիոսի :

Ի լինելն այսպէս՝ վայրատար է այնուհետեւ. զորմացուցանել զՂրոմիս գետ, և զանուանեալ Երասիս յայս բան Երոգոսոսի՝ համարել զգնան Օբոսս, յորս ասին լուսնիք ինչ յայնի վիշաւթիւն 'ի նախնեաց, այլ ինքնակամ հնարեալ է 'ի Առասեայ. ըստ որում զոր ինչ Մելա և այլք Երաս.

իայ ընծային, միայն Պոպիլիոս Օբոսի ընծայէ. մանաւանդ զի 'ի գնելն Երոգոսոսի բլխեալ 'ի մադիկներան լերանց՝ յայնի լեզինանայ գրից Օբոսս գետոյն, և ցուցանէ լինել զմերն Երասի : Հաստատուի այսմ է և այն՝ զի 'ի նախնեաց նոյն իսկ Ստրաբոն ժն 531. լսան մերոյն և ոչ լսան այլ ինչ Երասիայ իմանայ զիշխան Երոգոսոսի. միայն ընդ ստորագրուի նորա ոչ հաւանի. զի արգարէ զոր 'ի բանս նորա շիւթութիւն խառնեալ ընդ ստորագրութն այլոց գետաց. որպէս և յայլ ինչ ստորագրութն նորին է անսանել. զի Կելլարիոս գիրք Գ. գլ. 8. 'ի խոսելն զԱլիս գետոյ ասէ, թէ Երոգոս 'ի ստորագրելն զընթացս Ալիս գետոյս՝ խառնէ զԿիլիկիա յայնկոյս Տօրոսի ընդ Կասպագովինոյ. զի ոչ ոք զԱլիս գետ յայնկոյս Տօրոսի գնէ, և մերմ 'ի ծով և 'ի Կիպրոս, որպէս գնէ Երոգոսոս :

Բայց լսան Մաղալիիայ պարտ է ասել զինի ստացեալ զայս հանութիւն զոր յիշեցաք 'ի վերոյ. զի յիշում բառարանի 'ի ստորագրելն նախ զՂրոք Արաքս (Երասի) գետ, զհնա երթոյ անգէն կարծեաց Կելլարիոսի. ապա 'ի գրելն զանուանեալ Մասսա ճէդէ, որ է Մաղաւթք, ընդգիծեալ նայ կարծեաց Կելլարիոսի, ասանց յիշելոյ զառաջին գրեալն իւր :

Ստորաբնի է 'ի հայաստան, յայտ է թէ որպէս ակն եւրասիայ՝ նոյնպէս և բերան երասիայ ըստ Ստորաբնի և անկանի 'ի հայաստան. ուր թողցուք զի և ըստ ստորագրութե մերոց մատենագրաց 'ի Փայտակարան աշխարհի անկանի բերան երասիայ, որպէս ունիս տեսանել 'ի մեծ Հայս 319. վամն որոյ պարտ է ասել՝ թէ երասի գամենայն ընթացս իւր կատարէ 'ի հայաստան, և ոչ ըստ Կելլարիոսի "Չմեծ մամն ընթացից իւրոց", և վամն որոյ և Պտղոմէոս 'ի խօսելն զերասիայ ընդ աշխարհն Հայոց ընթանալ ասէ, կամելով ասել ըստ համօրէն ընթացից իւրոց. իսկ 'ի գրելն զեփրատայ և զՏիգրիսէ՝ ըստ մասն ասէ ընթանալ 'ի հայաստան: Այս երասի գետ լինի լը Ստորաբնի 523. բաժանիչ հայաստանեաց և Արարատականի ընդ ասպարէզս 1400:

Իստ նշանագրելոյ պատմագրաց մերոց՝ այսպէս են ընթացք երասիայ: Ելեալ 'ի բարձր Հայոց ընթանայ ընդ Այրարատ նահանգ, որպէս յայտ առնեն քաղաքք Այրարատու շինեալք առ երասիաւ. անցանէ ընդ Սիւնիս, որպէս յայտ առնէ Խորենացի յաշխարհագրութե յասելն վամն Սիւնեաց, թէ կայ "ընդ մէջ երասիայ և Արցախայ", և որպէս ցուցանէ նաև քարավազն երասիայ, զորմէ ստորև: Անցանէ առ Ուտի նահանգաւ, զորմէ գրէ Խորենացի յաշխարհագրութեն. "Ուտի 'ի մօտից կայ երասիայ, 'ի մէջ Արցախայ և Կուր գետոյ", և ուսկ ասպա անցանէ ընդ Փայտակարան, զորմէ գրէ. "Յելից կայ Ուտիոյ առ երասիաւ", և Եւ յայնմ նահանգի թափի 'ի ծովն Կասպից, որպէս ցուցեալ է մեր 'ի մեծ Հայս 'ի թղթ. 319. տես անդ: Քաղաքք երևելիք յանուանէ յիշատակեալք առ երասիաւ՝ են Վաղարշաւան, Երուանդաշատ, որ էր իբր կղզեակ ինչ պատեալ 'ի ջուրց նր. Արտաշատ, ստեպ յիշատակեալ և առ օտար մատենագիրս, և Արմաւիր. այս չորեքին ևս քաղաքք էին յԱյրարատ նահանգի: Առ երասիաւ էր և Նախաւան քաղաք Վասպուրականի, որպէս ունիս տեսանել 'ի մեծ Հայս 218:

Ի կողմանս Արտաշատու գոյր և անտառ առ երասիաւ, որպէս ակնարկեն բանք Խորենացւոյն ք. 49. յասելն. "Ձեռնտու լինի նմա և երասի փայտիւք մայրից", և Զպաղի կամ զսառիլ գետոյս առ Արմաւիր քաղաքաւ՝ յիշէ Խորենացի ք. 39. յաւուրս ք. Երուանդայ, զի ասէ. "Քանդի էր հեռացեալ գետն երասի, և յերկարել ձմերայնոյն և 'ի դառնահոտ հնչմանէ հիւսիսոյ՝ պաղացեալ

ձուլեալ վտակն , ոչ ուստեք արբուցումն բաւական թա-
գաւորականին գտանէր տեղւոյ , » :

Դ. Քարաձաղ Երասխայ :

Երասխայ յընթացս իւր ունի սահմանք երեւելի , զորմէ
յիշատակէ խորենացին Խ . 12 . ասելով . “ Մինչև ցդաշտ
մի ընդ որ : գետն Երասխայ հատեալ զքարանձաւս լերանց՝
անցանէ ընդ խոխոմաձիգս և նեղս , ահագին դնգնչմամբ
իջանէ 'ի դաշտս , » : Որոյ տեղին էառ ապա զանուան ինչ
սեփական՝ զոր Յոհան կաթողիկոս ծանուցանէ ասելով .
“ Մինչ 'ի դաշտ ինչ՝ Ե որ հատեալ անցանէ գետն Երասխայ
յորձանուտ խոխոմիւք վազս առեալ , և թափ անկեալ ընդ
նեղ և ընդ նուրբ խոխոմն քարանձաւի միոյ՝ որ այժմ 'ի
բազմաց Քարաձաղ անուանի , » : Այս դաշտ որով և Քարա-
ձաղն էր 'ի Սիւնիս . զի խորենացին իսկ և իսկ յարէ ան-
դէն . “ Այս բնակեալ Սիսակ լուս շինուեալ զսահմանս
բնակուեալ իւրոյ . և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն
Սիւնիք , » : Զայս առաւել որոշակի նշանագրէ Սամուէլ
ասելով . “ Ծանսի Գեղամ և զՍիսակ . և սահմանս հա-
տանէ նմա 'ի ծովէն ընդ արեւելս կոյս , ընդ որ անցանէ
գետն Երասխայ յորձանուտ խոխոմիւք 'ի դաշտս՝ որ կոչի
Քարաձաղ . և աշխարհն այն անուանի Սիւնիս , » :

Այլ զանց արարին և օտարազգի մատենագիրք յիշել
զայս Քարաձաղ երեւելի . յորս Ստրաբոն ժա . 531 . յետ
յիշելոյ զերասխանս դաշտս , ասէ . “ Ընդ որ Արաքսիս
(Երասխայ) բերի առ Քարաձաղ , » : Առաւել ստորագրուք և
բացատրուեալ գտանեմք յիշատակեալ առ Պոմպոնիոսի
Մելայի գիրք Գ . գլուխ . 5 . “ Արաքսէս (Երասխայ) 'ի լան-
ջաղողմանց Տօրոսի արձակեալ ցորչափ հատանէ զդաշտս
հայաստանեաց՝ հեղիկ և լուիկ ընթանայ , և ոչ ընդ կողմն
ինչ խոտորի , թէպէտ և քաջ նշմարիցես : Իսկ 'ի հասա-
նէն 'ի գծուարին տեղին՝ աստի և անտի 'ի քարանձաւաց
ճնշեալ , որչափ անձկանայ՝ նոյնչափ առաւել երազա-
գոյն վազս առեալ , հարկանի ընդ հանդիպակաց քարան-

1 Ամ օրինակք խորենացւոյն գնեն
Փայն որ Բալլք քանդ Յոհան կաթո-
ղիկոս և Սամուէլ 'ի պատմելն զայն
զայս պատմութի գնեն ընդ որ , վասն
որոյ և մեք այնպէս եզոք 'ի բնագրի
խորենացւոյն , զի և նոքա 'ի խորե-

նացւոյն առնուն զայս պատմութիւն .
յորմէ յայտ է թէ յօրինակս խորե-
նացւոյն որ 'ի ձեռս նոցա էին՝ այն
պէս էր գրեալ : Եւ յապաջ ժամա-
նակս վերապահաւ գրեալ նոյնգիրս ըն-
տնակեալ :

ձաւս, յորմէ և ահագին դժգոհմամբ և խռնովալով այնչափ շտապաւ սահի, մինչև ոչ ուր ունէր 'ի բարձանց զահագիւ ժիւ 'ի ստոր, այլ անդր քան զձորոփոր իւր թափ առեալ ձգէ զջուրն առաւել քան զօրովար չափն ամբարձեալ, առկախեալ ջրովք առանց ձորոփորոյ ճանապարհ հատեալ. ապա ուրանօր կորացեալ կամարաձև գետահե- տեալ իջանէ, անդ խաղաղանայ, և անդրէն ընդ դաշտա- վայրս լուիկ և հանդարտիկ ընդ նոյն հոսի եղերս » :

Ի դարեւ գեղեցիկ ստորագրութիւն ընթացից մերոյն Երասխայ, որպէս և Հարտուին վկայէ 'ի վերլուծութիւն Պլինիոսի Կ. 9. գեղեցիկ ստորագրութիւն է և Քարա- վայրն մերոյն Երասխայ, յար և նման ամենեւին որպէս պատմեն ճանապարհորդք մեր մինչև ցայժմ. ընդ որոյ կամարաւն անցանեն և այժմ կարաւանք ողջոյն, զորոյ և զպատկերն իսկ տեսեալ է իմ 'ի ճանապարհորդարան ինչ եւրոպեանց. զորմէ տես և 'ի նոր Հայաստան 26 : Այլ զբախնդիր նորունք ՍահակայՎրստեայ 'ի վերլուծութիւն Մե- լայի, կարծիս տան թէ 'ի զրուցաց Յունաց նախնադուհից քան զԱղէքսանդր առեալ իցէ զայս Մեղա, որք Երասխ անուամբ զգետն Օքսոս իմանային, ըստ որում և Պողի- բիոս վասն Օքսոս գետոյ պատմէ : Զայս եղեալ, և զայժ- մեան Քարավայրն մերոյն Երասխայ ' նկրտի ցուցանել ան- համաձայն նախագրեալ ստորագրութե Մեղայի, ոչ գե- տորէն համօրէն ջրոյն ոտանուլ 'ի վայր ասելով, այլ կա- թիւ առ կաթիւ միայն, որ անլուր է ամենեւին և անհիմն զբոյց : Զայսոսիկ յանձն առնու ասել, առ 'ի հաստատել զիւր նոր Երասխն, որ է Օքսոս գետ. այլ փոխանակ այսմ պարտ էր նման ասել, առ նախնի մատենագիրս ոչ միշտ զամենայնն ճշգիւ լինի առնուլ. զի ոմանք սխալին յանուան գետոյն կամ քաղաքին, ոմանք 'ի դիրմն, և ոմանք 'ի ստա- րագրութիւն :

Ե. Կամարժ Երասխայ :

Ի Երողոտեայ Խ. 205. յիշատակին կամուրջք չի- նեալք 'ի Կիւրոսէ, զոր համարիմք ասացեալ վասն մերոյն Երասխայ, որպէս ծանուցալք 'ի վերոյ : Իսկ 'ի գիրս մեր առ Ագաթանգեղոսի յերես Խ. զանազան կամուրջք Ե-

1 Զայս լուեալ էր նորա 'ի Ճանա- պարհորդայ իւրոյ ժամանակին լինել մերձ 'ի գիւղն Օրտապազ, որ պարտ

է լինել Ուրդուլուր յՈւլուկեղիսն յի- շատակեալ առ 'ի մեջ 'ի նոր Հայաս- տան 271 :

րասխայ յիշատակին առ Արտաշատաւ և Վաղարշապատաւ . “ Հասեալ ’ի խելս խաբարի առ դրունս Արտաշատ քաղաքի . զի գեան Երասխ յարուցեալ գայր դարիւ և դարիւ , սառնախալ ջրակուտակ ձիւնասոյզ ձիւնախաղաղ բազմութիւն յաւուրս իւրոյ պղտորութեց . կէսքն անցեալ ընդ կամուրջն Վաղարշապատ քաղաքի , զոր և խաբար Մեծածորի կոչեն . և աճապարէին հասանել յառաջ ’ի խելս խաբարի Արտաշատու , ’ի կիրճս ճանապարհացն արգելին զնոսա , ’ի մէջ արարեալ զնոսա տափերական խաբարի՝ գեաւովէ ժս առնէին զնոսա , , :

Տափերայ կամուրջ յիշատակին և առ Բուզանդայի . 12 . “ Իբրեւ լուաւ ինքն արքայն , ընդ առաջ ելանէր նմա ’ի դաշնս յայնկոյս գետոյն Տափերի խաբարի ամենայն բանաւ կօքն բազմութիւն . անցեալ ընդ խաբարի Տափերայ , մտեալ ’ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ , յեկեղեցին դառնային , , : Եւ ’ի Դ . 55 . յետ պատմելոյ զքանդումն Արտաշատայ ’ի զօրաց Շապուհի Պարսից արքային , ասէ . “ Եւ անցուցին (զգերիան) ըստ Տափերի խաբարի , և առնէին համար գերւոյն , ’ի մէջ շերտափակ զօրացն պատէին , , : Ի բանից աստի Բուզանդայ յայտ է թէ կամուրջն Արտաշատու ասացեալ յԱգաթանգեղոսէ՝ է նոյն իսկ կամուրջ Տափերայ . և է նոյն իսկ կամուրջ Երասխայ առ Արտաշատաւ , որ յիշատակի առ Տակիտոսի գիրք ԺԴ . գլուխ 39 . որպէս և առ մերոյն Վաղարայ 250 և 299 . որ և էր մեծ , քաջայարմար անցից այնչափ բազմութեան զօրացն՝ զոր յիշէ . “ Սաստիկ և բազում այրընտիր զօրօք դիմեալ անցանէր (զօրավարն Պարսից) ստիպով ընդ խաբարի գետոյն Երասխ . և ’ի գիւղաքաղաքին՝ որ կոչի Արտաշատ՝ բանակէր այն օր , , : Բայց այլ էր կամուրջն Մեծածորի՝ առ Վաղարշապատաւ գոլով , որ և յիշատակի յԱգաթանգեղոսէ ’ի վերոյ , և ’ի Թղթ . 24 . ասելով . “ Ընդ կողմն պողոտային որ հանէր ’ի Մեծածորի խաբարի . . . ’ի ճախճախուտ տեղի մի մօտ ’ի պարկէն փոսին՝ որ շուրջ գայր զքաղաքան , , Վաղարշապատու :

Ս) անս շինուածոյ կամրջացս չէ յայտ ’ի գրոց , արդեօք փայտաշէն էին թէ քարաշէն . բայց պատմի ’ի վաղեմի ժամանակն կամուրջն քարաշէնս կանգնեալ ’ի վերայ մերոյն Երասխայ և ’ի նոյն իսկ ’ի մեծէն Աղեքսանդրի , և ’ի սաստկութեւն ընթացից ջուրց նորա քակեալ ամենայն , զոր և յիշէ Նալմատ ծննդոց Դ . 12 . զորոց և զմնացորդս կամարաց մինչև ցայսօր է տեսանել ասէ . յայնմանէ դէպ

լինէր մեծի քերթողին Վիրգիլիոսի յիւր Ենէական երգն գիրք Ը. տող 727. քերթողական բարբառովն ճահագրել, “Զայրացուկս առնուլ Երասխայ ընդ կամուրջ”, ՍՂ ‘ի նորոգել ապա Օգոստոս կայսեր՝ փոխեալ բարբառոյն ասել, բանիւ Ստատիոսի քերթողին ‘ի ն. գիրս Անտառաց. “Արդ ընդունող կամընջն Երասխ”, Բայց և այս կամուրջ՝ սուգ ինչ զինի քակեալ ասի յԵրասխայ : Եւ քանզի յապա ժաւմանակս ‘ի գիրս մեր յիշատակին կամուրջք Երասխայ, և այժմ’իսկ յաւուրս մեր է տեսանել զմնազան կամուրջս ‘ի վերայ նորա, որպէս նաև Վալմէտ գրէ, զորմէ տես և ‘ի նոր Հայաստան 83. ապա զնախագրեալ բան Վիրգիլիոսի վամս ոչ ընդունելոյ կամուրջ, անկ է իմանալ վամս առանձին ինչ կողմանց Երասխայ, զոր օրինակ կողմանն Բասենոյ, զորոյ և զաւանդութի արդարև նաև այժմ’իսկ լսեմք ‘ի բնակչաց, բազում անգամ ‘ի հնունձն փորձ փորձեալ բազմաց ‘ի Հասանդալայ քաղաք Բասենոյ շինել կամուրջ, և ‘ի գերեւ ելեալ ապա հնարիւք հովուի. ուրումն կարացեալ շինել. վամս այնորիկ և յանուն նորա Զօպն թէթթիսի անուանեալ մինչև ցայժմ¹ :

Զ. Հոսն Երասխայ :

Ուրեք ուրեք յիշատակին և Հոսն կամ Ծանծաղ տեղիք Երասխայ, քաջայարմարք անցանելոյ ընդ այնս առանց նաւակի : Ար. Ղազարայ 299. յիշատակի Հոսնն մերձ յԱրտաշատ. “Եւ հասեալք յեղբ գետոյն (Երասխայ) սաստկապէս ըստ ժամանակի իւրոյ պղտորուին, և զկամուրջն Արտաշատու գտին աւերեալ, և էր ինչ որ ‘ի տեղեացն բնակչացն, և էր ինչ որ ‘ի սաստկութէ ջուրցն գիմեցմանց. և տարակուսեալ զօրքն խնդրէին տեղիս անցից և ոչ գտանէին... իսկ քաջ զօրավարն Հայոց Վահան մամիկոնեան մերձեալ ‘ի տեղի մի յեղբ գետոյն, և տեսաւագրեալ զինքն նշանաւ խաչին սրբոյ կենսատուի իջանէր ‘ի գետն. և ոչ ընդ յոյժ տեղի Ծանծաղ անցանէր խաղաղութիւն ընդ ջուրմն, որ և տեղին ամենայն գնդին լինէր ճանապարհ անցից անհոգութիւն”, ՍՂս էր Հոսն, կամ տեղի անցից. բայց առ սաստկութեւ ջուրցն և առ թշնամութեան բնակչացն պարտ է համարել զայն

¹ Զորմէ տես ‘ի նոր Հայաստան Թեան ‘ի գլ. Դպրութեան, ուրանօր թղթ. 90 : Յն և յայտ Հնախօսու. խօսիմք զՆարարարագիտութենէ :

գլխարկութի, զոր պատմէ : Զի և առ Տակիտոսի¹ սուղ ինչ հեռի յԱրտաշատայ յիշատակի Հունն Երասխայ : Այլ իմն Հունն Երասխայ յիշատակի առ Ղեմնդեայ² որ էր առ Զրադա քաղաքաւ : “Առնուին ’ի գերութի... զդատաւ կերտս Նախըւանու... և զայլս գերի վարեալ կանամբք և մանկտեալ, անցուցանէին ընդ գեանն Երասխ, ընդ Հռոմն Զրադայու” :

Է. Խառնոսն Երասխայ ’ի Կուր և ’ի Ծով :

Մերս Խորենացի յաշխարհագրութեն, ’ի ստորագրուէ Աղուանից, վասն Երասխայ դնէ խառնիլ ’ի Կուր գետ յասելն. “Մինչև ’ի Խառնոսն Երասխայ ’ի Կուր գետ” : Բայց ’ի ստորագրութեն մեծին Հայոց՝ Կուր գետոյն տայ խառնիլ յԵրասխ յասելն. “Մինչև ’ի մուտս Երասխայ ’ի Կասբից Ծով” : Ուր Երասխայ տալով զմուտս ’ի Կասբից Ծով և ոչ Կուր գետոյ, կամի ասել՝ Թէ Երասխ է որ ընդ ունի զԿուր, և ոչ Կուր զԵրասխ : Զիարդ և իցէ՝ օտար ազգաց մատենագիրք վասն Կուր գետոյ ասեն ընդունել զԵրասխ, և Կուր գետոյն տան զմտանելն ’ի Ծով. բայց վասն բերանոյ նորա ընդ որ մտանէ ’ի Ծով՝ ոչ միաբանին, յասել ոմանց՝ Թէ միով բերանով մտանեն Կուր և Երասխ, և ոմանց՝ Թէ ուրոյն ուրոյն : Զորոց զկարծիս յիշէ Պլուտարքոս ’ի վարս Պոմպէոսի³. ուր ’ի գրելն զԿուր գետոյ ասէ. “Ի լեւանց բղիւեալ ’ի Վրաց և յինքն ժողովեալ զԵրասխ յաշխարհէն Հայոց, գնայ ընդ երկոտասան բերանն Թափէ ’ի Ծովն Կասպից. իսկ կէսք ասեն՝ ոչ ’ի միասին ընդ նմա գնալ Երասխայ (ընդ Կուր գետոյ), այլ ուրոյն (բերանով.) և անկանէ ապա ’ի նոյն Ծով մօտ առնա” : Երկոցունց միանգամայն միով բերանով մտանել դնէ Պլինիոս Կ. 9. ’ի բանն յառաջ բերեալ ’ի վերոյ, որ դնէ Երասխայ նախ խառնել ’ի Կուր գետ, և ապա նովաւ հանա դերձ զեղուլ ’ի Ծով : Սոյնպէս մի դնէ Ապպիանոս ’ի միհրդատեան պատմութեան, յորժամ զԵրասխ դնէ մի ’ի վտակացն Կուր գետոյ, միայն մեծ քան զայլ վտակն : Այլ Ստրաբոն ԺԹ. 501. ուրոյն ուրոյն դնէ. զի յեռ ստորագրելոյ զԿուր գետ, ասէ. “Ոչ հեռի անտի և Երասխ զեղու (’ի Ծով), սաստիկ ընթանալով ’ի հայաստանեաց” :

1 Ցակիտոս գիրք ԺԳ. 39.

2 Ղեմնդ, ԿԼ. Բ :

3 Հատոր Կ. Թղթահամար 286 :

Եւ 'ի 527. 'ի ստորագրելն զԵրասխա՝ վասն նորուն միայնոյ գրէ, թէ յետ անցանելոյ առ Արտաշատաւ, « ապա ընդ երասխեան դաշտն 'ի ծովն Կասպից զեղու » : Պատգովէսս Է. 13. զմիջնն ունի զերկոցունց կարծեաց՝ ասելով վասն Երասխայ, թէ յականց իւրոց « սաստկադին ընդ արեւելս խաղացեալ մինչեւ ցլեաուն կասպիական, և ընդ Հիւսիս խոտորեալ, ըստ մասին մտանէ 'ի ծովն Վրկանայ, և ըստ մասին խառնի 'ի Կիւրոս (Կուր) գետ » :

Հայսչափ տարաձայն կարծեաց ստուգադոյն համարիմ՝ զմերոյ խորենացւոյն, միով բերանով դնելով զմուտ երկուցունց 'ի ծով. որպէս յայտ է 'ի վերոյգրեալ բանից նորա, որ առաւել տեղեակ էր քան զայլմն՝ իւրում աշխարհի, և տեղեկացեալ նաեւ 'ի մերոց համազգի ճանապարհորդաց՝ վասն որոյ յասելն նորա 'ի ստորագրութեան Վրկան կամ Կասպից ծովուն, թէ « Ձգի երկայնութի նորա 'ի բերաւ նոյ Երասխայ և Կուր գետոյ », չէ պարտ ուրոյն ուրոյն առնուլ, այլ մի և նոյն բերան համարել երկոցունց գետոցս սակս 'ի մի խառնելոյ նոցա յառաջ քան զմտանելն 'ի ծով, զոր և այժմեան ընթացք նոցա հաստատեն . ուրում հաւանեալ է և Վոսի : Զայս եղեալ, մեք աստանօր վասն Երասխայ ունիմք գրել, զոր ինչ օտարազգի մատենագիրք գրեն վասն բերանոյ Կուր գետոյն : Արդ զթիւ բերանոց Կուր գետոյ, որպէս Պլուտարքոս՝ նոյնպէս և Ապպիանոս երկուսասան դնեն թուով. նոյնպէս դնէ և Ստրաբոն, բայց ոչ հաստատելով այլ պատմին, ասելով անցանէ. և 'ի թղթ. 531. զԵրողոտոսին գրեալն յիշէ, որ 'ի քառասուն բերանս կամ առաջն բաժանեալ դնէ զմերս Երասխա՝ Ապպիանոս զերկուսասանեալն ևս բերանս յարմարս

1 Որպէս ինքն իսկ վկայէ յասելն յաշխարհագրութե իւրում. « Քան զի զլուանականաւ և զկասպիականաւ (ծովու) և մերոց իսկ արանց պատահաց չուրջ անցանել » :

2 Եւ զԵրողոտոսին զգիտիմ ասալ ցուածն կամելով ուղղել, համարիմ թէ վասն ականց կամ աղբերացն մերոյն Երասխայ լուեալ էր զայս Երողոտոս. որպէս և իմանայ Կալմէտ ծննդոց Է. 13. զի յայնժամ կատարեալ ուղղեալ գտանեմք զքան Երողոտոսի վասն տեղւոյն՝ ուստի բոլնէ մերս այս Երասխա, և համոժայն գտանեմք յոր և նման տանէին այժմեան գրից ականց Երասխայ, որ ելանէ 'ի

լերանց Պնկէօլայ. ուստի արգարե բոլնն քառասուն և առաւել ևս աղբիւրք ասա և անդ, որք սկզբնաւորն ոչ միայն զմերս զայս Երասխա, այլ նաեւ զայլ գետս մեծամեծ : Երողոտոս օտարազգի զայս նշանաւոր լեռան Մարիանս անուամբ ծանոյց, զոր ևս կարծեմ լինել աղաւաղութիւն մերս հաշտեմք անուան. ընդ որ արգարե անցանէ դօպ այդ բազմազգիւր և ջրարաշխ լերին : Զայս այսպէս եզեալ՝ ասեմ, թէ սխալմամբ կամ իւրն և կամ գրչացն վասն բերանոյն եզեալ կան այն թիւք 'ի բանս Երողոտոսի, և յաւելեալ նաեւ այլ բանք արգարե չգիտեմք, որք ոչ յարմարին

ակնարկէ լինել 'ի նաւարկութիւն. բայց Ստրաբոն զոմանս միայն . զի գետք որք խառնին, ասէ, 'ի նմա՝ բազում տիղմն բերեն, և բազում մանր կղզեակս գործեն և լճակս, զոմանս 'ի բերանոց նորա լուռն տղմով, անմատոյց գործեալ նաւուց, զորոց կարես տեսանել 'ի գիրս նորա 'ի Թղթ. 501 . որպէս և զայլ ստորագրութիւն¹ :

ԿՈՒՐ

Լայն գետ Թէպէտ այլէ 'ի չորեքունց գետոց՝ զոր 'ի սկզբան անդ առաջարկեցաք ստորագրել, բայց նախ քան զխառնել նորա յԵրասխ՝ իբր վտակ ինչ նորա համարելով կամ մանս, միանգամայն ընդ նմա յայսմ վայրի կամեցաք ստորագրել, որոց և երկոցունց տեղեկութիւնք յարակից են միմեանց :

Լեռնա սորա ածանցեալ է գուցէ 'ի Կրի. քաղաքէ, որ կայ այժմ առ նովին գետով. առ Մատթէի 'ի մկէ. և առ Թումայի արծրունւոյ Դ. 8 . գրի Կուռ : Առ Յունաց և հռոմայեցւոց մատենագիրս գրի Գիբոս և Չիսոս, որ 'ի մեզ դառնայ Կիւրոս . զոր 'ի Կիւրոս Թագաւորէ այսպէս անուանեալ ասէ Ամմիանոս², զնախկին անունն խափանեալ, յորժամ եղեալ էր 'ի մօտ գրաւել զԹագաւորութիւնն զսկիւթական : Եւ այսպէս ոչ ուզիղ Գիբոս գրի առ Պտղոմեայ, և Գիբոս առ Պուտարքոսի և առ Դիմնի . իսկ առ Ապպիանոսի 'ի միհրդատեան պատերազմի Գիբոս : Ստեպ մականուանեն զսա Գիբոս մեծ նախնի պատմագիրք մեր Խորենացի, Եղիշէ և Ղազար :

Լեռն սորա 'ի Ստրաբոնէ դնի 'ի Հայս . զի յետ գրելոյ 'ի ԺԿ . 500 . Թէ բազուկք ինչ Կովկաս լերին ձգին 'ի Հայս և 'ի Կողքին՝ ասէ . “ Ի մէջ նոցա է դաշտավայր գետովք ուռգեալ, յորս Գիւրոս (Կուր) է մեծագոյնն, որ 'ի Հայաստան բոլեալ նոյն հետայն 'ի նոյն դաշտավայր զեղու ” : Իսկ Պլինիոս Դ. 9 . գրէ . “ Կիւրոս (Կուր) բոլե է 'ի հէնիւ-

ռախայ է՝ զոր գրէ Ստր. ԺԿ . 429 . “ Մերձ 'ի Պերսեպոլիս Աղէքսանդրէանց ընդ Երասխ ” : Բայ 'ի սոցունց գնեն և այլ երրորդ 'ի Մարկիանոս աշխարհին, զՕքսոս գետն նաև Երասխ կոչեցեալ համարելով . այլ այս աւելորդ է, որպէս և 'ի վերոյ յիշեցաք :

¹ Աշխարհագիրք գնեն և զայլ երկուս Երասխս 'ի Միջագետս և 'ի Փարսս, ընդ որս չէ պարտ շինթել զայս մեր Երասխ : Ասան Փարսից Ե-

րասխայ է՝ զոր գրէ Ստր. ԺԿ . 429 . “ Մերձ 'ի Պերսեպոլիս Աղէքսանդրէանց ընդ Երասխ ” : Բայ 'ի սոցունց գնեն և այլ երրորդ 'ի Մարկիանոս աշխարհին, զՕքսոս գետն նաև Երասխ կոչեցեալ համարելով . այլ այս աւելորդ է, որպէս և 'ի վերոյ յիշեցաք :

² Ամմիանոս գիրք ԻԳ . ԳԼ . 6 . Թըւ. Թահամար 254 :

քեան լերինս, զորս այլք Քորաքսեանս կոչեցին», : Եւ Կ. 13. կրինէ. « Կիւրոս բղէն 'ի Քորաքսեանս, որպէս ասացաք », : Այլ Հէնիդքեանս և քորաքսեանս լերինք՝ քանզի ըստ մասին 'ի Հայաստան անկանին, յայտ է թէ 'ի Հայաստան եղելոց մասանցն բղեկալ կամի նշանակել զԿուր, որով և համաձայնի ընդ Ստրաբոնի : Ի ստորոտէ նոյն քորաքսեանս լերանց բղեկալ դնէ և Մելա Դ. 5 :

Ի նիւայ սորա քերէ առ հիւսիսային կողմամբ մեծին Հայոց . որ և բաժանէ զՀայս 'ի Վրաց և յԱղուանից . վանս որոյ և աշխարհագիրք 'ի Վիրս և յԱղուանս դնեն զընթացս սորա . նմին իրի ասէ Ստրաբոն Ժ. 491. « Ի ծովէն Կասպից մինչև ցաահմանակցութի Աղուանից և Հայաստանեայ ընդ որս Գիրոս (Կուր) և Արաքսիս (Երասխ) գետք ընթանան . սա (Երասխ) ընդ Հայաստան, նա (Կուր) ընդ Վիրս և ընդ Աղուանս հոսեալ », : Եւ 'ի Թղթ. 500. ստորագրելով զընթացսն ասէ. Կուր գետ « ընկալեալ և զԱրաւանս որ 'ի Կովկասոյ իջանէ, և զայլ ջուրս, ընդ անձուկ ձորոփոր յԱղուանս հասի. այլ 'ի մէջ սորա և Հայաստանեաց յորդահոս ընթանայ ընդ գաշտավայրս պարարտարօտս, յինքն ընկալեալ նաև բազում վտակս, զԱլագոնն, զՍանտովանն, զՌեդաքիսն, և զՍանիսն, յարմարս 'ի նաւարկուի, Թափի 'ի ծովն Կասպից, որ երբեմն Գորոս կոչէր », : Ստրաբոն գրէ ապա. « Ի Հայաստանեաց անձուկ է Զանապարհ առ գետս Կիւրոս (Կուր) և Արաւկոս », որք նախ քան զԽառնիւն 'ի միասին՝ ունին քաղաքս պարսպափակս՝ յապառաժուտս կառուցեալս, վերտասան ասպարիզօք 'ի միմեանց տարակայեալս », : Առ մերոն միայն զերկուց քաղաքաց յիշատակուին գտանեմք, ընդ որ անցանէ Կուր գետ. մին է Տփղիք, զորմէ Թումա արծրունի Դ. 8. « Հրաման ետ հասանել 'ի վերայ քաղաքին Տփղիք կոչեցեալ . . . հասեալ Բուհայ անց ընդ գետն մեծ՝ որ Կուռն կոչեն . և յորձանուտ շարժման գարնանային հասանացն տեղի տուեալ ելանել զօրուն, և ընակել շուրջ զքաղաքաւս », : Իսկ միւս քաղաքն է Խաղխաղ . զորմէ Ղաղար 110. « Փութացան անցանել ընդ գետն մեծ՝

1 Այս գաշտավայր է կարծեմ որ յիշատակի առ Խոր. Ժ. 8. « Առ մեծ գետովն որ հասանէ զգաշտ մեծ, որ անուանի Կուր », :

2 Չայս Արաւկոս գետ զոր ընդ Կիւրոսի խառնել ասէ, ևս համարեմ վեր

պակ գրաց, փոխանակ գրելոյ Արաւ. Կիւ, որ է Երասխ : Ողպէս և առ Չինիսով ուրիշ գրեալ կայ Արաւկ, որ նոյնպէս պարտ է լինել Արաւ, որ է Երասխ . զորմէ անս անդ :

զոր Կուր գետն կոչեն, և ընդ առաջ եկին նոցա մինչև 'ի գետին որ կոչի խաղիւսաղ յերկրին Աղուանից», : Ուրանօր գրէ եղիշէ. «Փութանակի անցանէն ընդ մեծ գետն Կուր առ նուն, և պատահէր նմա մերձ 'ի սահմանս Վրաց հանդէպ խաղիւսաղ քաղաքի, որ ձմերոց էր Թաղաւորաց Աղուանից», : Թոմա մեծոփեցի զայս Կուր գետ կոչէ «Աղուանից գետ», : սակս անցանելոյ գետոյս առ աշխարհաւն Աղուանից :

Ս) ասն բերանոյ Կուր գետոյս Թէ որպէս դժուարին գործեն զմեւո նաւուց ընդ նա տիղմք և կղզեակք՝ գրեցաք սուղ ինչ յերասխ գետ, այլ զառաւելն կարեն գտանել 'ի Ժղ գիրս Ստրաբոնի. Թղթ. 501 :

Շ) Կարկայ սորա շունիւք ինչ յիշատակուի 'ի գիրս մեր, բայց եթէ առ Մատթէի 'ի Թիւն մկէ. որ յիշատակէ կամեւրջ շարժական ասելով. «Եկեալ Սժւլտանն Գան ձակայ բազում զօրօք, և 'ի վերայ Կուր գետոյ Կարհանջ կապեաց, նաւէր այնու, և արս վաթսուն հազար անցունէր յերկիրն Արխաղաց. և լուեալ Թաղաւորն Վրաց առաքեաց զգօրս, և Կարհանջն փլցոյց, և զամենայն զօրսն զոր անցան՝ առհասարակ կոտորեաց», :

ԵՓՐԱՏ

Ա. Անան Գեօրց :

Ի գիրս Յունաց և հռոմայեցւոց գրի ետիրաք : Առ մերում Աբաթանդեղոսի յՏԻ. կոչի Եփրատիան Գեօ : Ի սուրբ գիրս մականուանի Մեծ Գեօ. իսկ առ Եղնկացւոյն 'ի ճառն Լուսաւորչի, Գեօ Երեմբուալի :

Բ. Ան Եփրատայ :

Ի. յս գետ մեծ յերկուս զանազան տեղիս ունի զիւր ակն, զոր և յայտնի դնէ Վարդան աշխարհադիր ասելով. «Գետն Եփրատ յեկեղեաց գաւառին է, և Գ Ան 'ի յԱրզրում (ի Կարին) է, և երկրորդ Ան 'ի յԱրշէշ է. 'ի

3 խաղիւսաղ որ էր յՈւտի նահանգին՝ յառաջագոյն ձմերոց էր Թաղաւորացն հոյոց, որպէս յայտ է յԱբաթանդէ.

զոտէ. բայց զմեծ Աղուանք տեղեցին Ուտի նահանգին, և այս քաղաքն ունին Թաղաւորացն եղև ձմերոց :

սուրբ Ոսկենից՝ ելանէ և անցանէ ընդ Տարօն և գնաց ընդ ասորեստան», : Վասն որոյ և 'ի ստորագրութեան՝ չորից գետոց տապադրեալ զինի աշխարհագրութեան՝ գրեալ կայ վասն ականց Եփրատայ. «Ելանէ 'ի Հայք 'ի Բագրեանդայ, և 'ի Կարնոյ լեռանց մօտ 'ի յԱրծն քաղաք», : Բագրեանդ այլուր է, և Կարին այլուր. այլ սովին կամի ասել, թէ յերկուս յայլևայլ տեղիս ունէր զակունս իւր, զմինն 'ի Բագրեանդ, մանաւանդ թէ 'ի Ծաղկոտն գաւառի՝ որ սահմանակից էր Բագրեանդայ, և զմիւսն 'ի լեռինս Կարնոյ : Զքոյն կամի ծանուցանել և խորենացի յաւելն Գ. 59. վասն դրից Կարնոյ քաղաքին. « Ոչ կարի 'ի բացեայ տեղեացն՝ ուր Եփրատայ մասինն ինչ բղխեն աղբիւրք ականց », : Ուր խորհրդով յաւել ծախին ինչ. կամելով ասել՝ միայն մասն ինչ Եփրատայ է, որ աստ 'ի Կարին բղխէ. զի և մասն ինչ բղխէ այլուր : Եւ այսպէս Եփրատ յերկուց երեւելի վտակաց ունի զսկիզբն իւր, որք լինին մասունք նորա. մի մասն կամ՝ մի վտակն ելանէ 'ի Կարնոյ լեռանց, իսկ միւս վտակն 'ի Ծաղկոտանէ սկզբնաւորելով առաջի Բագրեանդայ ընթանայ : Աստանօր նախ գրեացուք զվտակէն Կարնոյ, ապա ստորեւ զվտակէն Բագրեանդայ :

Գ. Առաջին վրտէ Եփրատայ, որ 'ի Կարին :

{ Յարտաքնոց Պլինիոս Ե. 24. յիշէ զբղխելն 'ի Կարնոյ. «Եւփրատ ծագի 'ի նախարարութեան Հայոց մեծաց 'ի Քաղանդիտէ. (որով կամի նշանակել զԿարին, իբր Կախային լսեցով.) ոնց աւանդեցին նոքա որք 'ի մօտոյ տեսին. Դոմիտիոս Կորբուլլոս 'ի լեառն Ապա (եղ զակն Եփրատայ), իսկ Լիկինիոս Մուկիանոս առ ստորոտով լերին զոր Քաղաղէն կոչեն՝ երկոտասան հազար քայլիւ (12 մղոնօք) 'ի վեր քան զԶիմարա, 'ի սկզբան անդ կոչեցեալ Բիքսուրադէս», : Այս վտակ ելեալ յականց իւրոց, յետ սուղ ինչ ընթաւ նալոյ գործէ լիճ՝ որպէս նշանագրէ անդէն խորենացի՝ թէ այն աղբիւրք Եփրատայ « Հանդարտ գնացիւք յառաջացեալ ծովմասն մօրաքառ երեւութիւք », : Զոր այսպէս

1 իմա զսկզբն որոց Ոսկենց յակունս Եփրատայ 'ի Ծաղկաղբուրք միջնացեալ 'ի լեռն Ծաղկեոյ կամ Ծաղկաց, ը այնմ 'ի Շարակնոցի. ''ի

ստորագրել Մեղա Գ. 8. յասեղն. «Եւ փրատ ահագին բացեալ բերանով ոչ միայն ելանէ ուստի ծագի, այլեւ լայնացեալ անկանի. ոչ անընդհատ հատանէ զանդատտանս, այլ ընդարձակ ճապաղեալ 'ի լիճ', եւ ընդերկար զնստեալ, եւ առանց ձորոփորոյ յարօտս հանդարտացեալ, ապա ուրաշօր հատանէ զամբարտակս, գետանայ», : Այս լիճ է նոյն զոր Խորենացին կոչէ Շամբ, մօտ 'ի Կարին. զորմէ տես ստորեւ 'ի ծովն Կարնոյ. իսկ այժմ կոչի Սաղլըն. զորմէ տես 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթ. 60 :

Բանք Բուզանդայ Գ. 16. ակնարկեն եւ 'ի կողմանս Սեպուհլերին ունել այլ ակունս այսր վտակի Եփրատայ, ուրանօր ասէ վամն Գինգ Զգնաւորին. « Վիճակ բնակուածեան ունէր զանապատն՝ ուստի բղիւսեալ հոսեն ակունք Եփրատ գետոյն. անդէն բնակեալ ընդ ծագս վիմացն, ուր յառաջու կայեանքն էին մեծին Գրիգորի առաջնոյ, որում տեղեացն Ոսկիք կոչեն», : Այս անապատ առաջին բնակուածեան Գրիգորի՝ որով կամի նշանակել զՍեպուհ, է նոյն՝ զոր Եզնկացին 'ի նախադրուածեան մեկնուածեան քերականին կոչէ՝ Անապատ 'ի սահմանի լերին հանգըստեան սրբոյ Լուսաւորչին, այն է Սեպուհ :

Դ. Երկրորդ վտակ Եփրատայ, որ եւ Արածանի :

Բղիւն 'ի լեռն ծագկաց որ 'ի Ծաղկոտն գաւառին Այրարատու. որպէս դնի 'ի Ճառլնտրի, 'ի հին վարս սրբոց Ոսկեանց. « Կրօնաւորեցան 'ի լերինս ուրեմն ծմաւ կայինս, յակունս Եփրատայ, 'ի խառնուրդս ձորոց ուրեմն, որ սկիզբն առեալ իջանեն ('ի լեռնէն) որ կոչի Ծաղկէ. յորոյ անուն եւ շէնքն կոչին մինչեւ ցայսօր ոտն ծաղկոյ » : Եւ 'ի Յայսմաւուրս ՏԻ Խարայէլի յօգտստ. Իէ. ասի. « Սղբս բնակեալ 'ի լեռն ծաղկոց, յակունս Եփրատայ գետոյն », : Վամն այսր ակնս պարտ է իմանալ, զոր Պլինիոս Ե. 24. յետ յիշելոյ զակն Կարնոյ, որպէս տեսաք 'ի վերոյ, ասէ Թէ Կորթուլոս 'ի լեռնս Ապա ասաց լինել զակն Եփրատայ. իսկ Լիկինիոս առ ստորոտով Քաբօղէն լերին : Լեռնս Ապա կամ Ալոս, պարտի լինել լերինք Ապահունեաց գաւառին Տուրուբերանոյ¹. իսկ Քա

1 իսկ եթէ զանունս Ապա առջուց որպէս կրճատեալ յանունէն Ըսկադիւն, ոչ ծանուցաք 'ի գրեթէ զեռնէն Ալոս, յայժմ ուղիղ լինի

տեղի ակնն Եփրատայ, բայց ոչոր երկրորդ վտակն միայն, եւ ոչ առաջնոյն, զորմէ գրէ Պլինիոս :

բողէն՝ է լեռան կապոյտ յԱրշարունեաց գաւառին Այրարատու . երկղբին ևս լերինք հեռի են ՚ի կողմանց կարնոյ , այլ մերձ ՚ի կողմանա ծաղկոտան , ուստի բղիւն այս երկրորդ վտակ Եփրատայ : Աստի յայսմանէ իմաստասիրեմք , թէ սոքա երկղբին հռոմայեցիք ՚ի շրջին զայնու կողմամբ՝ տեսին անդ զայս երկրորդ վտակ Եփրատայ , ծանեան և զլերինս Ապահունեաց և զկապոյտ , այլ վեր ՚ի վերոյ լուեալ ՚ի ճնակեաց վամս ակնաց Եփրատայ՝ մին յայսմ լերին և միւսն յայսմ լերին եղ զակն Եփրատայ : Բայց այն էր ակն երկրորդ վտակին Եփրատայ , օտար յոյժ ՚ի նշանագրելոյն ՚ի Պլինիոսէ . նմին իրի և Պլինիոս իբր այլ իմն կարծիք յիշատակելով միայն զնոսին , ինքն զիւր եղեալ վտակն ստորագրէ անդէն . որ է վտակն Եկեալ ՚ի կարնոյ ¹ :

Եւս երկրորդ վտակն է՝ այս ինքն եկեալն ՚ի ծաղկոտանէ և ՚ի Բագրեւանդայ՝ որ ՚ի գիրս մերոց պատմագրաց ՚ի պատմութիւն Տարօնոյ և Բագրեւանդայ ստեպ յիշատակի Եփրատ անուամբ . զոր օրինակ և յայս բան Յոհաննու կաթողիկոսի . “ Իսկ բիրտ բռնաւորն Ահմատ նստէր յարեւմտից Տարօնոյ , բանակեաղ անդ կալեալ առ ամին Եփրատ գետոյ ” : Որպէս և առ Վարդանայ աշխարհագրի ՚ի յիշին զմկրտութի Տրդատայ ՚ի Բագրեւանդ գաւառի , “ ՚ի գիւղաքաղաքն Բագրեւան առ ամին Եփրատ գետոյ , ՚ի ստորոտ Նպատ լերինն ” : Բայց սոյն այս վտակ է՝ որ յի-

¹ Եւ այսպէս առ բարեք բացաւորուի բանից Պլինիոսի՝ պարս և ա. սել. Թէ ինքն զակն Եփրատայ գնէ ՚ի լերինս կարնոյ . իսկ բանքն զինի հետեւեալք՝ են կարծիք այլոց զորս բերէ արեւել . Թէ կորուլուս ՚ի լեռան Ապա գնէ զակն նորա . իսկ Լեկինիոս ՚ի լեռան Գարգէն : Եւ զի յերկուս զանազան տեղիս էին ակունք Եփրատայ որպէս ասացաքն՝ Պլինիոս զմին յիշէ որ է կարնայինն , իսկ կորուլուս և Լեկինիոս զմիւսն յիշեն որ է Երազիտոս . բայց ոչ կարելով որոշուի նշանագրել զլեռան ուստի բղիւնէր ակն , կորուլուս եղ զակն յԱպահունեաց լերինս , իսկ Լեկինիոս ՚ի լեռան կապոյտ , որք գուցէ եին ա. կունք այլեայլ փոքրիկ գետակաց որք խառնէին յԵփրատ . բայց նոցա թուեցաւ լինել բուն ակն Եփրատայ : Այլ կեցեալ որ ոչ գիտէր յերկուս զա-

նազան տեղիս լինել ակնաց Եփրատայ , ՚ի գրելն Թղթ. 323 . ապ . Լեւոնոյ զԱպա լեռնէ , այնպէս կարծէ՝ Թէ Պլինիոս զակն Եփրատայ գնէ ՚ի լեռան Ապա , վան որք և զայս լեռան յարեւմտեան հիւսիսային ծայր Հայոց աշխարհիս եղ , ասէ . Պլինիոս ըստ որում զազրկւած Եփրատայ անդ գնէ , և անտի հասցուցանէ ընդ զա. պագովիս ՚ի հիւսիսային հարաւ : Բայց մեր որք գիտեմք զերկուս ա. կունս լինել և զերկուս վտակս , ասեմք Թէ Պլինիոս զակն կարնոյ եղ ՚ի հիւսիս արեւմտեան որպէս եր . իսկ կորուլուս միայն զլեռան յիշէ Ապա , որ ոչ էր ՚ի հիւսիս , այլ ՚ի միջաշխարհին Հայոց . և այն էր այլ Թէ Եփրատայ , կամ երկրորդ վտակ ընթացեալ յարեւելոյ յարեւմտոս , օտար յեղն լայն ՚ի Պլինիոսէ :

շատակի և Աբաթաի անուամբ . որպէս յայտ առնէ այս բան Զինորայ յերես 38 . “ Դէմ եղեալ կամէաք անցաւ նեւ յայնկոյս գետոյն յամրոց մի կռեցեալ Թարձենք ” . և իշխանքն անցեալ գնացին մինչև ի դուռն Մուշ քաղաքին . . . և դարձուցեալ զմեզ յեղերացն Աբաթաի . . . իբրև հեռացաք ի գետոյն իբր ձիոյ արշաւանօք երկու կամերեք , և իբրև մերձեցաք առ փոքր ձորակին , և կա մէաք անցանել միաբան և գնալ ի օեղի մեհենիցն , քան զի անդ իսկ էր խորհեալ գնել զմնացեալ նշխարոն , ապա Զորիք կառացն յայն կոյս ձորոյն ոչ կարացին անցանել ” : Ուր առ Ագաթանգեղոսի ի սմին պատմութե նշխարացն և Զորոցն ոչ յիշատակի Աբաթաի , այլ Եփրատ . յորմէ յայտ է թէ էր նոյն : Սոյնպէս և առ Յոհաննու մամիկոնեանի յերես 28 . յիշատակի . “ Եւ փախտաւկան արտաւալ անցուցին ընդ Աբաթաի , և հանին ի Բարբէ ” : Եւ քանզի առ Ագաթանգեղոսի Բարբէ լեառն առ Եփրատաւ գնի , յայտ է յայսմանէ՝ զի աստէն Աբաթաի ասելով ի մանայ զԵփրատ . վասն որոյ և Վարդան աշխարհադիր իբր մի գետ երկողումիք անուամբք կոչէ . “ Աբաթաի գետն է Եփրատ ” :

Եւ յա Աբաթանի վտակն է՝ որ յիշատակի առ օտարազգի մատենագիրս Աբաթաի անուամբ . որպէս առ Պլինիոսի Բ . 24 . առ Տակիտոսի . ԺԵ . 15 . առ Դիոնի գիրք կէ . Թղթ . 710 . և առ Պուտարքոսի ի վարս Լուկուղղոսի Թղթ . 66 : Ի գիրս մեր ոչ միայն այս վտակ , այլ և յետ միանալոյ երկողունց վտակացս՝ համօրէն մեծ գետն Եփրատ՝ որ գնայ ի Բաբելոն , և ընդ մէջ նորա անցանէ , Աբաթաի կոչի . զոր օրինակ ի հին հայկական Թարգմանութե Քրոնիկոնին Եւսեբեայ Թ . 18 . ուր գրէ՝ Թէ Բելոս “ ասէ զաբիղացւոց երկիրն հաստատել ի վերայ Դկղաթ գետոյ , և Աբաթաիայ ընդ մէջ անցանել ” : Եւ ի Թղթ . 53 . յԱբիւղենոսէ բերելով . “ Զի և ընդ մէջ Տարսնի գետն Կիւղնոս անցանիցէ , որպէս գուցակ Աբաթաիայ ընդ մէջ Բաբելոնի ” . զոր և օրինակելով կրկնէ Արողիկ Դ . 42 : Եւ ի Թղթ . 55 . Նարուգոդանոսոր զԲաբելոն պարսպէր , ասէ . “ Եւ զգետն Աբմակաղէս յԱբաթաիայ հանեալ տանէր ” : Ըստ նմին և ի գիրս Փիլոնի երկայեցւոյ՝ ուր յունարէն գրի Եփրատ , Թարգմանիւն մեր

1 Այսպէս գնի ի սպագիրն ըստ ռազրի փոխանակ անուանն Թարգմանի , չորից ձեռագրաց . իսկ ի փոմ ձե . գնի հ . Ա . Բ . Բ . :

ստէպ դնէ հայերէն Արաժանի : Եւ քանզի զայս անուն էառ Եփրատ յանուն Արաժանի վտակին՝ որ զեղու 'ի նմա, զայլ գիտելիս ունիս տեսանել ստորեւ 'ի ստորագրութե անդ Արաժանի վտակին :

Ե . Ընթաց Եփրատայ :

Սալմասիոս (Սամէ) չունելով զառաջնորդութի պատմունէ և աշխարհագրութե ազգիս, վասն որոյ և անտեղեակ գտլով սկզբնաւորութե ընթացից Եփրատայ յերկուց զանազան վտակաց, բազմօք տառապի 'ի պլինեան ընդդիմադրուիս իւր առ լէ . գլուխ Սոլինոսի, 'ի միաբանել զբանս նախնի աշխարհագրաց, և ոչ կարէ : Մէք յայնմ վայրի յառաջ բերեալ զբանս նախնեաց՝ ջանասցուք ըստ կարի միաբանել և ուղղել :

Երգ Պլինիոս 'ի Ե . 24 . զառաջին վտակն Եփրատայ յի շէ . զի յետ դնելոյ զակունս նորա 'ի սահմանս Կարնոյ, զորոյ զբանս տես 'ի վերոյ, ապա վասն ընթացից նորա առ սէ . “Նախ հասի ընդ Տէրքսէնէն (Դերջան)” . ապա ընդ Անահատկանն (Եկեղեաց) . զգաւառս հայաստանեաց տարանջատեալ 'ի Կապադովկիոյ . . . ընդունելով զգետս Լիգոս (Գայլ), Արսանիս, Արսանոս” : Զհետեւեալ բանս Պլինիոսի իմա յետ միանալոյ ընդ նմա միւս վտակին Արաժանոյ եկեալ 'ի ծագկոտանէ, ուր ասէ . “Առ Ելէձիայիւ ընդ առաջ պատահէ նմա Տօրոս լեռան, ոչ զգէմ դնէ, թէպէտ և երկոտասան հազար քայլ (12 . մղն) լայնութեամբ առաւելեալ . ուրանօր 'ի վեր բղէ՛ կռչեն Օմիրա, իսկ ուրանօր ընդհատանէ՛ (կռչեն) Եփրատ . ուր նոյնպէս է ապառաժուտ և սրընթաց . . . Առ Կղզիիուպօլեաւ Կապադովկիոյ զընթացսն յարեմուտս դարձուցանէ . յայնմ վայրի զառաջինն Տօրոս զինի ընդ նմա, որ և պարտեալ և ընդ մէջ իւր հերձեալ, այլով իմն օրինակաւ յաղթօղ ելանէ, և խորտակեալ 'ի հարաւ կոյս մղէ . և այսպէս այս վեգ բնուէ հաւասար ելանէ . այնմ՝ գնալով ուր կամի, այնմ՝ խափանելով գնալ ուր կամէր” : Սոյնպէս և Մելա զառաջին վտակն Եփրատայ ստորագրէ եկեալ 'ի Կարնոյ, զորոյ զբանս եղաք 'ի վերոյ .

1 Սիւպի Սալմասիոս որ զՏէրքսէնէն վեգ գրեալ կարծէ առ Պլինիոսի . և հետեւելով ամենց ուղղէ 'ի Քրեթօնի :

2 Եկեղեաց գաւառն է որ առ Պլինիոսի կոչի աստէն Անահատիս, սակս հաշակաւոր մհհհինն Անահատայ որ անդ :

ուր յետ ամբողջիկ ասէ . « Եւ ընդունելով զեւտակս՝ արագ-
ընթաց եւ խորիմացեալ ընդ Հայս եւ ընդ կապադովկա-
ցիս յարեմուտս խաղայ, եւ թէ ոչ ընդդէմ ելանէր Տո-
րոս, ՚ի ծոցն մեր (միջերկրական) ունէր թափիլ . (այլ)
անդուստ ՚ի հարաւ դառնայ, եւ ընդ Սարդիս եւ ընդ արա-
բացիս ընթացեալ »¹ :

Իսկ Ստրաբոն ոչ զայս վտակ յիշէ զեկեալն ՚ի Կարնայ,
բայց այլազգ. ՚ի Մելայէ եւ ՚ի Պլինիոսէ՝ զերկրորդ վտակն
Եփրատայ յիշէ, որ է Արածանին, յասելն ԺԿ. 521 .
« Եւ փրատ առաւել մեծ է (քան զՏիգրիս), եւ ՚ի բազում
սահմանս խաղայ դիւրաթեք ձորոգեւտով . ակունք նորա
են ՚ի հիւսիսային կողմանս Տորոսի, անդուստ հոսեալ ընդ
մեծ Հայս յարեմուտս կոյս մինչեւ ցփոքր Հայս » : Զհե-
տեւեալ բանս Ստրաբոնի իմա յետ միանալոյ ընդ նմա միւս
առաջին վտակին եկելոյ ՚ի Կարնայ . « Զայս (այս ինքն է
զփոքր Հայս) յաջմէ ունեւելով, իսկ յահեկէ զԼիսիդիսի՝² .
ապա ՚ի հարաւ կոյս զինքն դարձուցանէ »³ . եւ ՚ի նմին դար-
ձի զսահմանօք Կապադովկիոյ քերէ, զորս յաջմէ թո-
ղեալ եւ զԳոմմադիսի, իսկ յահեկէ զԱրիդիսիսինի⁴, եւ ըզ-
Սոփիսի Հայոց մեծայ, մտանէ յԱսորիս⁵ » : Զնոյն կրկնէ

1 Պարս է ՚ի մեծ գնել թէ որպէս Պլինիոս՝ նշնպէս եւ Մելա թեպէս
զառաջին վտակն ստորագրեն եկեալ
՚ի Կարնայ ՚ի հիւսիսայ ՚ի հարաւ,
բայց նախ քան զգառնալն ՚ի հարաւ,
գնեն սուղ քն խոտորումն ընդ արե-
մուտս, որում ընդդէմ ելեալ ասեն
Տորոս լեռան՝ այլ ընթանալ ՚ի հա-
րաւ : Եւ արգարէ հայելով յայժմեան
ընթացս Եփրատայ ՚ի կողմանս Մա-
րաշոյ՝ որ ՚ի հեռուն կոչէր Գոմմադիսի,
յոյժ մերձեանայ ՚ի միջերկրական ծով,
որ լինի խոտորելով յարեմուտս :
Բայց Սալմասիոս (Սոմէս) ՚ի Թղթ .
441 . հայելով միայն ՚ի բառն Արեւ-
մուտք, զոր գնէ Մելա, զստորագրու-
թի Մելայի նշն համար ընդ ստորա-
գրուած Ստրաբոնի, այլ ժայռապար .
զի Մելա ոչ յիշէ ամենեւին զակն նո-
րա բոխեալ յարեւել, եւ յարեւելոյ
գալ յարեմուտս՝ որպէս յիշէ Ստրա-
բոն : Ա. Մ. քանզի Մելա ընդ բոխելն
Եփրատայ գնէ ՚ի լեռ՝ ձեւանալ, վասն
որոյ ըստ Պլինիոսի ՚ի գէղ զայ միայն
Եփրատայ կոչոյն, համոզոյն մերոյ,
ուր գնեն լեռ եւ մարքն եւ Պոկոպոկոս

2 Ազաւաղանօք գրեալ կոչ այսպէս
առ Ստրաբոնի . պարս է լինել Ագի-
լիսինի, որպէս ծանուցանէ եւ Քսե-
լանտեր եւ Քաղապոսն (Քաղապ) ՚ի
վերջածուէն Ստրաբոնի, որ է Եկե-
ղեայ : Ցես ՚ի մեծ Հայս 12 . 13 :

3 Այս վտակ Եփրատայ եկեալ
յարեւելոյ յետ միաւորելոյ ընդ միւս
վտակին իջելոյ ՚ի հիւսիսայ յաջմէ ու-
նի զփոքր Հայս, իսկ յահեկէ զԵկե-
ղեայ կամ զԱգիլիսինի, նմին իրի ուղ-
ղագոյն գնէր Ստրաբոն՝ եթէ զգար-
մուտն գետոյս ՚ի հարաւ յառաջ
գնէր :

4 Զայս եւս պարս է ուղղել յԱգի-
լիսինի, որպէս ծանուցանեն եւ մեկ-
նիւք :

5 Պոկոպոկոս գրէ վասն Եփրատայ,
թէ յետ ընդունելոյ յիշէ զվտակն
Արիսի որ է Արիսիսի, « Երթեալ
մտանէ յաշխարհն՝ որ ՚ի նախնեաց
կոչի Լեկոպոկոս (Սոփոսակ Ասորիք) .
եւ այժմ անուանի փոքր Հայք » : Ցես
ղոյլ բանսնորս ՚ի մեծ Հայս ՚ի Թղթա-
համարն 13 :

Ստրաբոն և 'ի Թղթահամարն 527. « Եւփրատ 'ի Հիւսիսային կողմանս Տօրոսի բոլեւալ, 'ի սկզբան անդ յարեւելս կոյս ' հոսի ընդ հայաստան, ապա 'ի հարաւ զինքն դարձուցեալ, զՏօրոս հատանէ ընդ մէջ հայաստանեաց, Կապադովկիոյ և Գոմմադինոյ »:

Պատգմէս ևս Դ. 13. զայս վտակ Եփրատայ ստորագրէ, այս ինքն է՝ Վարծանին, զի զակունս Եփրատայ դնէ յարեւելս, և զընթացս նորա ընդ արեւմուտս, ապա զխոտորումն նորա 'ի հարաւ, որպէս եղ Ստրաբոն. բայց ոչ յիշէ բոլեւել 'ի լեւան Տօրոս, և 'ի լեւան Ալու, որպէս յիշեաց Ստրաբոն: Այլ սովին չէ պարտօտար համարել 'ի ստորագրութենէ Ստրաբոնի և այլոց, որպէս համարի Սալմասիոս. զի որպէս յաւաքն ասացաք, Ստրաբոն զերինս Տօրոսի ընդարձակ ձգէ յոյժ. և զի Սալմասիոս զլամազանութիւնն առնու առաւել յայլելայլուն թուոյ աստիճանաց Պատգմեայ, բայց և նոյն ինքն Սալմասիոս գիտէ, թէ քանի վերպակք դառնին յաստիճանս նշանակեալս 'ի Պատգմեայ. գիտէ և յիշէ իսկ թէ զեարդ վերպելով զտեղին զորս պարտ էր Պատգմեայ դնել առ Երասխաւ՝ դնէ առ Եփրատաւ: Վասն որոյ չէ պարտ յամենայն գրեալնս Պատգմեայ շշտութիւն խնդրել:

Եւ այսպէս զայս վտակ Վարծանի իբրեւ բնիկ Եփրատ ստորագրել, որպէս ստորագրեաց մանաւանդ Ստրաբոն 'ի վերոյ՝ չէ ինչ ընդդէմ մերոց մատենագրաց. զի և մերքն իբրեւ բնիկ Եփրատ կոչեն զոս, և ոչ վտակ կամ գետակ ինչ հոսեալ Եփրատ. նոյնպէս դնեն անցանել ընդ լերինս Տօրոսի, որպէս գրեցաք 'ի գլուխն Լեւանց: Եւ թէպէտ զլեւան ծաղկոց, ուր դնեն մերքն զակունս Եփրատայ, ոչ յիշեն լինել մասն Տօրոսի. այլ գիտեմք զի Ստրաբոն յոյժ ընդարձակ առնու զգօտի Տօրոս լերին, որպէս գրեցաք 'ի ստորագրութեն Տօրոսի. վասն որոյ և 'ի գիրս Ժն. 'ի Թղթ. 521. դնէ զԵփրատ բոլեւել 'ի Հիւսիսային մասունս Տօրոսի, որպէս զՏիգրիս 'ի հարաւային մասունս Տօրոսի, յասելն անդէն՝ թէ Տիգրիս բոլեւ 'ի նոյն լեւանէ ուստի և Եփրատ, միայն թէ զտեղի միաւորութեան այսր վտակին՝ ընդ միւս վտակին Եփրատայ իջելոյ 'ի Հիւսիսոյ կամ 'ի Կարնոյ՝ յոյժ 'ի վեր յեկեղեաց տանի դնէ Ստրաբոն: Իսկ եթէ Ստրաբոն 'ի Թղթ. 527. զԵփրատ միան

1 Վերիպակաւ եզեալ կայտառածը Դուգս. որպէս նա ինքն Ստրաբոն նշու Յօդ. Եւր. փոխանակ գրելոյ Յօդ. Զաբոնեալ էր յաւաք:

դամայն ընդ Երասխայ դնէ բղետել 'ի լեառն Ալլոս կամ Ալոս , այս ևս չէ ինչ ընդդէմ վերոյիշեալ բանից իւրոց , այլ է որոշակի նշանագրել զանուն լերին . զի 'ի Թղթ . 531 . զԱլլոս լեառն կացուցանէ մամն Տորոսի , և որպէս յայտ է զԱլլոսն ևս համարի լինել լեառն գօտեօր :

Երդ քանզի Հայք բնակիչք աշխարհին զերկոսին ևս վտակն համարեցան իբրեւ բնիկ Եփրատս , Ստրաբոն ևս որ մերձակայ էր Հայոց՝ ըստ նոցա Եփրատ կոչեաց և ստորագրեաց զայն վտակ՝ որ ունէր զընթացս յարևելից յարևմուտս : Այժմեան քննարանից եւրոպեանց վասն այնորիկ հակառակ երևին բանք նախնի աշխարհագրաց , զի ոչ գիտեն զսովորական բարբառ բնակչաց , այլ ինքեանք զմին 'ի վտակացս համարին իբրեւ այլ գետակ ինչ խառնեալ յԵփրատ , որպէս և յայտնի յիշէ Կելլարիոս ֆ . 11 . 'ի խօսելն զԵփրատայ . “Իսկ վասն զի այլովք գետովք առաւտանայ (Եփրատ) յարևելից և 'ի հիւսիսոյ իջելոց , յայնմանէ եղև ամանց՝ զմեծագոյնն 'ի նոցանէ որ զայլ յարևելից՝ համարել փոխանակ բնիկ Եփրատայ , իսկ ամանց զհիւսիսայինն ” : Լաւագոյն եր զայս համարումն ապա ոչ աշխարհագրաց՝ այլ բնիկ բնակչաց , որք ոչ զմին ևեթ , այլ զերկոսին ևս , այս ինքն՝ զեկեալն 'ի հիւսիսոյ կամ 'ի Կարնոյ , այլ և զեկեալն յարևելից կամ 'ի Ճաղկոտանէ՝ համարեցան և կոչեցին Եփրատ . իսկ աշխարհագրաց անկ է գրել , որպէս համարին և որպէս 'ի կիր պոնուն բնակիչք իւրողանիւր աշխարհաց :

Եթէ զայս տեղեկուծի 'ի պատմագրաց աղբիւս ունէր Մալմասիոս , ոչ այնչափ տառապէր 'ի լէ . գլուխ գործն Սալինոսի , կամ 'ի միաբանել զբանս այլեայլ մասեանագրաց , Պլինիոսի , Մելայի , Ստրաբոնի և Պտղոմեայ , և կամ առ 'ի մերժել՝ մինչև ցբառեակ մեծամեծ Թուղթս երկարաձգել զլէճ իւր . և ոչ գրէր 'ի Թղթահամարն 442 . “Եփրատ ոչ կոչէր՝ բայց եթէ ուրանօր հասանէր 'ի սահմանս Կիլիկիոյ և Գոմմաղինոյ ” : Զի բնակիչքն և նախ քան զհասանել յայն սահման՝ Եփրատ կոչէին զերկոսին ևս վտակն , Թէ զեկեալն 'ի հիւսիսոյ 'ի կողմանց Կարնոյ , և Թէ զեկեալն յարևելից 'ի կողմանց Ճաղկոտան և Բազրեանդայ : Իսկ այն անծանօթ անուանքն Բիքսուրագէս և Օմիրա կոչեցեալք 'ի նախագրեալ բանս Պլինիոսի , գուցէ էին փոքրիկ գետակք ինչ խառնեալք յԵփրատ :

Եւ յաւափ ինչ վասն յիշելոցն Ստրաբոնի և այլոց զըն-

Թացից Եփրատայ 'ի հայաստան : Իսկ զոր գրե Ստրաբոն Դ. 80. յԵփրատոսթենեայ բերելով, Թե զանազանուի երկայնութե այսոցիկ կողմանց յայնմանե պատճառի, ըստ որում "Եփրատ ուր ուրեք 'ի հարաւ կոյս հոսի, բազմօք զկնի յարեւել կոյս ընթանայ", անդամօր բան նորա է զընթացից յետ ելանելոյ Եփրատայ արտաքոյ հայաստանեաց, որ ոչ հայի 'ի բան մեր :

Զ. Նաաբիւնի Եփրատայ, և առաքանի :

(1) Նաաբիւնի 'ի վերին կողմանս Եփրատայ 'ի հայաստանեայս յիշէ Պլինիոս Ե. 24. ուր 'ի խօսեւն զընթացից Եփրատայ, ասէ. "Տաքուսա հեռի է 'ի Չիմարայ եւ Թանասուն և հինգ հազար քայլիւ (75 մղոնօք). անդուստ նաաբիկն 'ի Բասդանա (յօրինակս ինչ Սարդանա) յիսուն հազար քայլիւ (50 մղոնօք) 'ի Մելիտինէ Կապադովկիոյ", "Նոյնպէս սուղ ինչ ստորե գրէ. "Ի սահմանս 'ի դարձեալ նաաբիկն քառասուն հազար քայլիւ (40 մղոնօք). անդուստ 'ի Սամսադա գլուխ (գլխաւոր քաղաք) Կոմմագենայ", "Նաև երոգոտոս գիրք Ե. գլ. 52. յիշէ զնաաբիկութիւն 'ի նոյն վերին կողմանս Եփրատայ ասելով. "Եզր հայաստանեաց (փղբուն Հայոց) է գետն՝ ընդ որ անցանեն նաաւք՝ Եփրատ անուն", "Իսկ Ստրաբոն Ժ. 740. 'ի խօսեւն զասորեստանեաց պատմէ՝ Թէ զիարդ 'ի հարաւային յայն կողմանս մարթ է նաաբիկել 'ի ծովէ 'ի վեր ընդդէմ ջրոյն մինչև ցԲաբելոն ընդ երեք հազար ասպարեզս. և Թէ որպէս պարսիկք կամօք իւրեանց սահման գործեցին², ընդ որս զահաւելժ հոսին ջուրք, առ 'ի խափանել զնաաբիկութիւն առ ահի արշաւանաց Թանամեաց, զորս մեծն Աղէքսանդր քակեալ հարթեաց որչափ և կարող եղև :

Իսկ 'ի Թղթ. 740. գրէ զառատանալցն Եփրատայ.

¹ Վասն սահմանոցն զոր յիշէ ասան Պլինիոս, ոչ ուրեք յիշատակի ասէ Սալմաստ 'ի Լէ. գիրս Սլեյնոսի 'ի Թղթ. 443. այն զի՝ հին Խանապար հորգումն, ասէ, 'ի Սաղաղոյ 'ի Մե. լիսինէ, և անտի մինչև ցՍամսադա, ընդ գետեզրս Եփրատայ ճառապարհ լինել ցուցանէ, և ընդ այն ամենայն միջոց նաև նաաբիկութիւն լինել յԵփրատ : Այժման սահմանք ևս ստորե. են յոյժ արտաքոյ աշխարհ.

հիս Հայոց, զորոց կարեն տեսնել 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթ. 21 :

² Բուզանդ. Դ. 14. յերես 115. 'ի հայաստան 'ի կողմանս Առաքիստոյ յիշել երեւի զայսպիսի սահման՝ բոլոց բնական, հոսանի կոչելով, որ և մինչև ցայժմ գտանի անգին, զորմէ անս 'ի մեծ Հայոց 113. և 'ի նոր Հայաստան 194. որ փոքր է և ընտառօքն քան զԵփրատայ :

“Գեան Եփրատ առատանայ յամարայնի սկսեալ յեւ
գարնան, յորժամ ձիւնը լուծանին 'ի հայաստան,», Թոյր
սակս, ասէ, հարկ լինի անդէն յասորեստան փոս բա-
նալ, որպէս բանան յեգիպտոս վամս 'սեղոսի : Այլ վամս
այսր ճոխագոյն գրէ Արրիանոս յարշաւանս Ագէքսանդրի
գիրքէ . “Եւփրատ 'ի լեռանց հայաստանեաց հոսեալ 'ի
ձմեռնային ժամանակի, 'ի մէջ գետեղերաց իւրոց ընթա-
նայ, ըստ որում ոչ բերէ յինքն յորդուծի ջուրց, այլ 'ի
մեւտոս գարնան՝ եւ առաւել ընդ ամառնային արեւադար
ձիւ առատացեալ ընթանայ, եւ 'ի վեր ամբարձեալ քան
գետեղերս իւր՝ ողողէ զանդաստանս ասորեստանեաց .
զի յայնժամ ձիւնը 'ի լեռինս հայաստանեաց լուծեալ՝
զջուր նորա առաւելուն յոյժ յոյժ,», Պատմէ ապա թէ
մրպէս 'ի գաղարիլ լուծանելոյ ձեանց՝ նուազանայ յոյժ
Եփրատ յայն կողմանս ասորեստանեաց, մինչև հարկ լինի
ինուկ զանցս, ընդ որս հոսի 'ի ջրանցս ձեռագործս բնակ
չաց, յորս գլխաւորն էր ջրանցքն Պալլակոպայ :

Այլիւր հրաշալի իմն պատմէ Պողիբիոս գիրք թ . “Գեան
Եւփրատ, ասէ, զառաջին սկիզբն իւր 'ի հայաստան կա-
լեալ, անդուստ ապա ընդ Արրիո խաղացեալ, եւ ընդ սահ-
մանս նմին յարակցեալս, բերի 'ի Բաբիլոն . . . նախ քան
զմտանելն 'ի ծով սպառի 'ի փոսս բացեալս յանդաս-
տանս, յորմէ գէպ լինի Եփրատայ ունել ընդթի հակա-
ռակ այլոց գետոց, զի ձորոփորք այլոց գետոց այնչափ ա-
ռաւել առատանան՝ որչափ առաւել սահմանս հատանեն,
նոքա 'ի ձմեռային ժամանակի բարձրանան յոյժ, իսկ 'ի
տօթ ամարան զիջանին . սա յայնժամ լայնեալ ծառա-
լեալ զեղու արտաքս՝ յորժամ չնիկ աստղն ծագի, եւ ձո-
րոփոր նորա ընդարձակի յԱրրիո (իմն եւ 'ի Հայս) . ուս-
տի ցորչափ երկար ընթանայ, նոյնչափ եւ փոքրկանայ .
որոյ պատճառն է, զի ոչ 'ի հաւաքմանէ ձմեռնային անձ-
րեաց ունի զիւր աճումն, այլ 'ի լուծեալ ձեանց, եւ նը-
ւազի յորժամ 'ի ձորագետոյ նորա յանդաստանս դար-
ձուցանեն զջուր նորա, եւ բազմապատկեն յուռդումն,»,
Վասն որոյ անաքանին, ասէ, յայնժամ նաւարկուծիւնը .
քանզի նախնիք բազում ջրանցս բացեալ, ընդ նոյն անցս
զջուրն Եփրատայ յայլ եւ այլ պէտս իւրեանց ածէին, որ-
պէս պատմէ Ստրաբոն : Իսկ Երոդոտոս Թ . 180 . վամս
Նիբոգորիս Թագուհւոյն, որ զկնի Համիրամայ, պատմէ բա-
զում փոփոխուծիս ընթացից Եփրատայ գործեալ 'ի նոյն
կողմանս Բաբիլոնի :

Ի գիրս մերոցն յիշատակութի ինչ ոչ գտանեմք զառա-
տանալոցն Եփրատայ՝ ի ձմեռնային ժամանակի, այլ զառ-
ուելոյ նորա յիշատակէ ինչ Բուզանդ Ե. 3. ի գաւառին
Տարօնայ, յասելն. « Եւ էին աւուրք ձմերոցնայ, և սառա-
կացեալ (սառուցեալ) կցեալ էր գետն Եփրատ », Զոր
ստորեւ պարզէ ասելով, թէ Մուշեղ զօրավար ետ հրա-
ման կատել զմարդպետն, « և իջուցանել զնա ի գետն
(Եփրատ), և դնել ի վերայ սառինն կցելոյ գետոցն. և
սատակեցաւ անդէն », :

Ե. Կանարժ և Կեղացի Եփրատայ :

Տակիտոս (գիրք ԺԷ. ԳԼ. 7.) յիշէ զկամուրջն Եփրա-
տայ, զոր կայսրն հրամայեաց շինել վասն անցանելոյ ի
փոքր Հայոց ի Սոֆէնէ, որ է Ծոփք գաւառ ի մեծ Հայոց,
առ ի խաղալ ի վերայ Պարթեւաց. Իսկ ի ԺԵ. 7. յիշէ և
զայլ կամուրջ Եփրատայ, ուր Կորբուլոս հռոմայեցի առ
ձակեաց յԵփրատ նաւս գերանակապս աշտարակաշէնս առ
ի զինիլ ընդդէմ թշնամեաց, որպէս զի մի արգելցեն զչի
նուր կամրջին, որպէս պատմէ ի գլուխն 9. Աբ Խորենա-
յւրն Դ. 13. յիշատակի նաւակամուրջ. « Եւ զօրացն
Պարսից կողմնապահաց հատեալ զբուսն նաւակամրջին
Եփրատու, զգուշանային անցիցն », Եայտ է թէ այս կա-
մուրջ ի վերայ լատից միշտ կայր. անդէն, ուրանօր մերս
Տիրան յաջնութի ժամանեալ Յուլիանու կայսեր՝ հալա-
ծական արար զգորս Պարսից, և յայսկոյս անցոյց զգորս
նորին կայսեր : Աբ Պլինիոսի ըԲ. 15. յիշատակի ի Զեք-
մա քաղաքի առ Եփրատ գետով կամուրջ յերկաթի շղ-
թայից, զոր շինեալ էր մեծին Աղէքսանդրի. զի ի հնուն
Զեքմա քաղաքս այս էր տեղի անցանելոյ ընդ Եփրատ ,
յորմէ ընկալաւ և զանունն. քանզի ընդ այս էանց մեծն
Աղէքսանդր, նաեւ Բաղքոս ի խաղախ իւրում ի Հնդկիս .
ընդ այս սովոր էին անցանել և Պարթեւք, որպէս գրէ
Դիան գիրք խԹ. Թղթ. 403. վասն որոյ և Պլինիոս Ե.
24. ի յիշելն զԶեքմա, եօթանասուն և երկու մղձուխ
տարակայեալ ի Սամոսատայ՝ կուէ քաղաք անհաւոր վտն
անցից Եփրատայ : Ուր Հարտուին ի վերլուծութի իւր նաեւ

1 Նաեւ այժմ սովորական անցք առ քաղաք : Ցես ի հատորն նոր Հայաս-
տանայն կարտաւանաց և ճանապարհոր-
դաց է աստ, որ այժմ կուէ Պրեշիք
տանի ի Թղթ : 338 :

վասն այսր իմանայ զյիշատակեալն Ստրաբոնի 'ի ժղ. 746. ուր կոչէ Հին Կոնստնտինոպոլսի Թափաքաւ. նոյն ինքն Ստրաբոն յիշէ ապա 'ի 747. և "զկամուրջն որ այժմ առ Կոմմադինիւ է, ասէ, և զայն (կամուրջ) որ երբեմն առ Թափաքաւ էր", որ էր 'ի ձեռս միկտոնացւոյ, ուր էր Մծբին:

Եւ իհրուցք Եփրատայ յիշատակին առ Քսենոփանի 'ի 7. գիրս արշաւանաց Կիւրոսի, ուր գրէ. "Նաև վասն աղբերացն Եփրատայ ոչ յոյժ տարափայեալ ասէին 'ի Տիգրիսէ. և ուրեք ուրեք ունել վարդս անձուկս": Եւ Յորոյ մին յիշատակի և առ մերում Խորենացւոյ 'ի 7. 40. յասելն. "Իսկ նոցա անցեալ ընդ Կիւրոսոյ Եփրատայ կամրջին, ընկեցին զփայտն զինի իւրեանց, այլ նորա (Վարազդատայ) հասեալ վազեաց զԵփրատաւ առաւել քան զգահոնացին Քիոնայ վազս քսան և երկուց կանգնոց չափ", և Այս տեղի մարթ է լինել 'ի վերին կողմանս հայաստանեաց և Եփրատայ 'ի օսհամանի Դարանաղեաց գաւառի. զի սուղ ինչ 'ի վերայ յիշէ զգծուարս Դարանաղեաց: Բայց Եփրատ 'ի ստորին կողմն աշխարհիս Հայոց լայնանայ և խորանայ, զոր օրինակ յիշատակի առ Խորենացւոյն 7. 79. 'ի գրելն զՏրդատայ. "Աւեալ զգէնն իւր և զկազմած ձիոյն 'ի լուղ ընդ լայնատարած խորայտատակն անցանէր ընդ Եփրատ, 'ի բուն զօրն իւրեանց ուր Լիկիանոն էր": Իսկ Երոդոտոս գիրք 3. գլ. 180. Թղթ. 85. վասն ստորին կողմանց Եփրատայ՝ ուր Բարիլոնն էր, գրէ. "Ընդ մէջ բաժանէ (զԲարիլոն) գետն անուանեալ Եփրատ, որ է մեծ և խոր և արագ ընթաց, 'ի հայաստանեաց ընթանայ 'ի ծովն Կարմիր":

1) Եւ իտեղք Եփրատայ բազում են քան զՏիգրիսի, որպէս գրէ Ստրաբոն ժղ. 743. զի յետ ասելոյ՝ Թէ Տիգրիս 'ի հարաւային կողմանց հայաստանեաց ընդունի զՋուրս, ասէ վասն Եփրատայ. "Իսկ Եփրատ յերկոցունց կողմանց ևս (Հայոց աշխարհի) ընդունի զՋուր, ոչ 'ի միոջէ լեռնէ միայն՝ այլ 'ի բազմաց": Եւ ասել, ասէ, և զերկարութիւն ընթացից գետոյն Եփրատայ, որ ընթանայ ընդ միջոցս մեծին և փոքուն Հայոց, ապա ընդ Կասպադովկիս, և ընդ Տօրոս" և այլն:

1 իմա զծովն Գարսից. քանզի նախ փոյ. Արաբիոյ, և Ափրիկոյ, կոչեն ինք զԿամուրջն ծովն որ առ Երբ Գար. Եւ Լիւրիլ:

ՏԻԳՐԻՍ

Ա. Անան գեորգի:

Եթանցեալ է 'ի գէփ բառէս Հայոց, որպէս և վկայէ հռոմայեցին Տերենտիոս Վարմն 'ի գիրս Լատին լեզուի Դ. 20. «Տիգրիս... անուն 'ի հայկական լեզուէ (է ածանցեալ)». զի 'ի նմա և տէգն և արագընթաց գետն՝ Տիգրիս կոչի»: Բայց որք զՏէգն յայլոց լեզուաց ածանցեալ ասեն, որպէս Պլինիոս Դ. 27. Սարաբոն և Եւատաթէոս 'ի լեզուէն Մարաց. իսկ Կուրտիոս. Դ. 9. 'ի լեզուէն Պարսից, տգթ այսպիսիք կամ զի չեն տեղեակ հայկական լեզուիս, և կամ զի մի և նոյն լեզու համարեն զմերն ընդ նոցին, զամն այնորիկ այնպէս եղին. այլ զանուն գետոյն պարտ է տալ այնմ լեզուի՝ որում է սեփական գետն. արդ Տիգրիս է գետ սեփական մերում աշխարհի, և անունն Տէգ՝ է սեփական մերում լեզուի և ստէպ 'ի կիր արկեալ: Կոչեցաւ և Դիլաթ առ Յովն. պոսի 'ի քաղղէական բացատրութեան սուրբ գրոց, և 'ի Թարգմանութիւն արաբացւոց և Պարսից, որպէս երբեմն և առ մեր մատենագիրս, և 'ի հայկական Թարգմանութիւն Փիլոնի, և յայլ գիրս, որ ածանցեալ է յերկուց անուանց Տէգ և Հոփ, որ է անուն տեղւոյ՝ ուրանօր բղխէ. զի մին յականց Տիգրիսի բղխէ առ Հատախաւ, յորմէ եւ անունս Ղաթ և Հոփ. որպէս կոչի մինչև ցայժմ յայլոց աչգաց: Սոյն այս անուն է որ 'ի սուրբ գիրս յերայականն կոչի Շիփղէլ, փոփոխուի ինչ տառից. իսկ առ մեզ 'ի Դատիկի Ժ. 5. երկուքումբ ևս անուամբք կոչի. «Առ ափն գետոյն մեծի՝ որ է Տիգրիս՝ Դիլաթ», Գտանի և այլ անուն Բափփիգրիս, զոր տան նմա Պլինիոս Դ. 27. և Սարաբոն Ժ. 729. այլ այս է անուն ստորին կողմանց Տիգրիսի, զկողմամբք բերանոյն հեռի յոյժ 'ի հայաստանեաց:

1 Զոր օրինակ առ Առաջիկայ Բ. 3. կոչի Դիլաթ. և առ Մատթէի 'ի Թիւն խոս. «Իջանէր 'ի վերայ Յիշրաէմէրա քաղաքին որ անուանեալ կոչի Ափիթ, 'ի վերայ Դիլաթ գե-

տոյն»: Ուր յայլում օրինակէ գրի Ափիգ: Եւ 'ի Թիւն խոս. «Իջ քահնա զկանգաղոյն, որ կոչ 'ի վերայ Ափիգաթ գետոյ»: Ուրանօր խոսի զԱփից:

Բ. Ա. Ֆ. ՏԻԳՐԻՍԻ :

Այս արդան աշխարհագիր այսչափ ինչ նշանագրէ վասն տեղւոյ ականց Տիգրիսի . “ Զորրորդ Հայք , ուստի ելանէ գետն Տիգրիս , որ Դիլաթ կոչի ” : Այլ Վարդանն 'ի մեկ նուէ ծննդոց չ . 14 . մի ըստ միովն որոշէ զտեղին ասելով . “ Տիգրիս , որ Դիլաթ կոչի , ելանէ 'ի չորրորդ Հայոց , 'ի Հաշտէն գաւառէ , և 'ի գեղջէ Ուրայ ” : Վասն որոյ և առ Յոհաննու մամիկոնենի Գիրեհէ կամ Կրեհէ գիւղն Հաշտենից՝ անուանի Զրաւաթ վայր : Թարապին մատենադրաց Պլինիոս չ . 27 . գրէ վասն Տիգրիսի . “ Բղէն 'ի գաւառին Հայոց մեծաց յականաւոր ինչ աղբերէ 'ի դաշտավայրի . անուն տեղւոյն է Ելէկոսինէ ¹ , ուրանօր դանդաղ ընթանայ՝ անուանի Տիկիդո . ուրանօր արագ ընթանայ՝ յերագուէն Դիլիթ (Տիգրիս) սկսանի կոչիլ . այսպէս կոչեն Մարք զՏէգն ” : Իսկ Ստրաբոն ժա . 521 . վասն Տիգրիսի գրէ բղէնէլ յայնմ լեռնէ՝ ուստի բղէնէր և Եփրատ . որով բղէնէլ դնէ 'ի լեռինն Ալուս կոչեցեալ . զի յԱլուս լեռան եդ և զակն Եփրատայ : Կուրտիոս գիրք է . ընդհանրապէս 'ի լեռանց Հայաստանեայց դնէ բղէնէլ զերկոսին գետս զԵփրատ և զՏիգրիս :

Այլ բաց յականէ կամ յաղբերէ աստի որ 'ի չորրորդ Հայս՝ միւս ևս ակն է Տիգրիսի՝ բղէնէլ 'ի լեռինս Կորդուաց : Այս ակն յիշատակի 'ի ստորագրուէ չորից գետոց տպագրեալ զկնի աշխարհագրուէ Խորենացւոյն ասելով . “ Տիգրիս 'ի Կորդուաց լեռանց ելանէ ” : Զայն յիշատակէ և ստորագրուի ամենայն գետոց տպագրեալ զկնի առաջնոյն . բայց քանզի Կորդուաց լեռն է գօտեւոր , թէ յորում մասին Կորդուաց ելանէ՝ յաշխարհագրուէ Վարդանայ կարեմք որոշել , թէ ելանէ 'ի Զերմաձոր գաւառէն Մոկաց . զի վասն սորա գրէ՝ թէ Զերմաձոր Ըսթաի է : Արդ թէպէտ Ըսթաի անուն ոչ յիշատակի առ նախնիս , բայց գոյ մինչև ցայժմ վիճակ և քաղաք համանուն կոչեցեալ Ըսթաի . ուր բղէն Տիգրիս 'ի վերոյ քան զքաղաքն , և ընթանայ առ քաղաքան Ըստաիս . վասն որոյ և յօրինակի միում՝ Վարդանայ աշխարհագրի գրեալ կայ . “ Աղձնիս ,

¹ Ի տպագրեալն գրի Ելէկոսինէ . Թուին լինել աղաւաղութին Ուրայ առ Սոլեմոս գրի՝ “ Ի բարձր վայրի անուան՝ զոր եդ Վարդան : որ Ելէկոս անուանի ” : Այս ամենայն

Հիգան և Հափակ, առ Տիգրիս գետովն կայ», : Զորմէ տես և 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթ. 163. 164. յորոյ այժմեան ընթացիցն կարեմք իմաստասիրել և զհինն. որում 'ի գէպ ելանէ և ամենայն ստորագրութի նախնեաց. քան զի Կորդուաց լեռնն անցանէ նաև ընդ նահանգն Մոկաց՝ ուր է Զերմաձոր և Հատախ. վասն որոյ օմն կարէր գնել բղխեալ 'ի լեռանց Կորդուաց, և այլ օմն 'ի Զերմաձոր գաւառէ Մոկաց. նա մանաւանդ խորենացին 'ի պատմութե պատկերի Աստուածամօրն՝ 'ի լեռանց Կանգուարայ իջանել ասէ, որ էր յԱնձեացեաց գաւառ Վառպուրականի. « Եւ է տեղին այն... լեռնամէջ վիմաց 'ի վերայ գետոյն մեծի որ կոչի Տիգրիս, հուպ 'ի բերդն ամուր որ կոչի Կանգուառ, և միւսոյն Ագուաւաց քար, ուստի ջուրք բազումք հոսին 'ի լեռանց ամրոցին (Կանգուարայ) ըստ գաղնանային մասանցն, զան անցանեն ընդ հիմունս տաճարի Տիրուհոյն, և խառնեալ օժանգակեն զգետն մեծ Տիգրիս», :

Վրէ նոյն Վարդան աշխարհագիր, Թէ Զուլամերկ գաւառն՝ յոր անկանի Հատախ՝ է հին Զրմաղն, զի ասէ. « Զրմառ (յայլում օրինակի Զղմառ) Զուլամերկ է», : Որ յայտնի է լինել Զրմաղն, որ էր 'ի փոքր Աղբակ կոչեցեալ գաւառի 'ի նահանգին Կորձէից. արդ՝ Կորդուաց լեռինք նոյնպէս անցանէին ընդ Կորձէս, և առ Կորդուօք անցանէր Տիգրիս : Եւ այսպէս ըստ մերոց մատենագրաց մի ակն Տիգրիսի էր 'ի Հաշտեան գաւառի չորրորդ Հայոց. իսկ միւս ակն 'ի լեռինս Կորդուաց որ 'ի նահանգին Մոկաց և Կորձէից, ուր է Հատախն. բայց այս երկրորդ ակն և վտակն Տիգրիսի՝ չեղև առ մեզ երևելի, որչափ եղև երկրորդ վտակն Եփրատայ եկեալ 'ի ծաղկոտանէ :

Համաձայն բանից մերոց մատենագրաց մերձ 'ի Կորդիս գնէ և Պողոմէոս Ե. 13. յասելն. « Իսկ յարեւելից ականց Տիգրիս գետոյն՝ է Վակրավատինի (Բագրեանգ). և ընդ նովառ Կորիսի», : Որպէս և Քսենոփոն 'ի 7. գիրս արշաւանաց Կիւրոսի, 'ի Քարտուքս գնէ զազիւրս Տիգրիսի, յասելն վասն զօրաց Յունաց. « Եթէ ընդ Քարտուքեան լեռինս ճանապարհորդէին, 'ի Կամելն՝ անցանէին ընդ աղբիւրս Տիգրիս գետոյն 'ի Հայաստան», : Արդ Քարտուք և Կորդուք են նոյն անուն, որպէս գրեցաք 'ի ստորագրուէ լեռանց Կորդուաց : Նոյնպէս Համաձայն ելանեն և բանք այլոց մատենագրաց Յունաց և հռոմայեցւոց, որք բաց 'ի ընդիկ աղբերէն Տիգրիսի՝ գնեն և զայլ

աղբիւր, սովին միայն տարաձայնեալ, զի նոքա զայն համա-
րին երկրորդ անգամ՝ ի վեր բղիւումն մի և նոյն Տիգրիսի
յետ ընկղմելոյ յերկիր։ Մի՛ զի Ստրաբոն, որ զան Տիգ-
րիսի եզ ՚ի վերոյ ՚ի նմին լերին ուստի բղիւէ Եփրատ, որ
էր Այոս լեռն, սուղ ինչ զինի դնէ ՚ի լեռն Նպատ .
զի ՚ի ստորագրեն զՏօրոս՝ գրէ ՚ի Թղթ . 522 . « Ապա ևս
քան զևս վերամբարձեալ Նպատ կոչի, ուր են աղբիւրք
Տիգրիսի ՚ի հարաւային կողմն լերին » :

Երկրորդ՝ Ստրաբոն անգէն ՚ի Թղթ . 521 . ասէ, Թէ
« Աղբիւրք Տիգրիսի և Եփրատայ տարակայնին ՚ի միմեանց
իւր երկու հազար հինգ հարիւր ասպարիզօք » : Զնոյն
գրէ և Դիոգորոս սիկիլիացի հատոր Թ . Թղթ . 125 . գիւրք
Թ . « Յետ Նեղոսի և Գանգէսի՝ գետք ականաւորք ընդ
ամենայն Արիա՝ են Եփրատ և Տիգրիս . որոց աղբիւրք են
՚ի լերինս հայաստանեաց, տարակայեալ ՚ի միմեանց հա-
զար հինգ հարիւր ասպարիզօք . և ընդ Մարս և ընդ
Բարեղազինի ընթացեալ մտանեն ՚ի Միջագետս » : Արդ
2500 ասպարիզք առնեն 293 մղոն . այսչափ հեռաւորու-
թիւ աղբերաց ընդդէմ ելանէ բանիցն՝ զոր ասաց Ստրա-
բոն վաճառ երկուց գետոց Եփրատայ և Տիգրիսի բղիւել ՚ի
մի և ՚ի նոյն լեռնէ . ապա յայտ է Թէ Ստրաբոն խօսի աստ
զհեռաւորուէ երկրորդ ականն կամ աղբեր, և ոչ զհեռա-
ւորուէ առաջին ականն՝ որ ՚ի միում լերին էր ընդ Եփ-
րատայ . նա՛ ըստ ասելոյ Սալուստիոսի նաև ՚ի միում աղ-
բեր . Պի՛ գրէ Սենեկա, Թէ Սալուստիոս պատմագիր ստու-
գաբան հաստատէ, Թէ Տիգրիս և Եփրատ ՚ի Բոլէ աղբերէ
հոսին ՚ի հայաստան . նոյնպէս և Լուկիանոս և Բոյետիոս
մի գնեն զաղբիւրն Եփրատայ և Տիգրիսի : Զայս քաջայայտ
ևս ունիս տեսանել ստորե :

Գ . Ընկադ Տիգրիսի :

Պլինիոս Է . 27 . յետ դնելոյ զան Տիգրիսի, ասէ վո-
րնթացից նորա . « Հոսի ՚ի լիճն Արեթուսա . . . և ան-
ցեալ (ընդ այն լիճ) սակս ընդ առաջ ելանելոյ Տօրոս լե-
րին՝ ընկղմի ի քարայր ինչ . ուր ընդ երկրաւ ընթացեալ
՚ի միւս կողմանէ նորին ՚ի վեր ելանէ, տեղին կոչի Զօրօ-
անտա ¹ . նոյն լինելն (գետոյն) յայտնի է, զի զընկղմեալն

¹ Որ է Զարուստի հին գաւառ ՚ի է մեր ՚ի մեծ Հայք ՚ի Թղթահամարն
նահանգին Պարսկահայրոյ, ուր գրեալ 154 : Զայս ասելով Պլինիոս՝ մերձենայ

'ի վեր բերե . ապա ընդ այլ լիճ անցանէ որ Թոսրիգէս կոչի , և դարձեալ յերկիր սուգի . և յետ քսան և հինգ հազար քայլի (25 մղանայ) 'ի Նիմֆէոս ելանէ , : Այլ Ստրաբոն ժն . 529 . միայն զմի լիճն յիշէ , զորոյ զանուն կոչէ Արսինի , որ և Թոնիդիս . "Ընդ այս (լիճ , ասէ) , Տիգրիս բերի 'ի Նպատ լեռնէ հոսեալ , և ոչ խառնի 'ի լիճն սակս աբադուեն , յորմէ տուաւ նմա անունն . զի զտեգն Մարք Տիգրիս կոչեն : Տիգրիս բազում ազգս ձկանց ունի , այլ լճին մի միայն է տեսակ . 'ի ներքին խորշ լճին Տիգրիս 'ի յորձանուտն ընկղմեալ և ընդ երկայն ասպարեզ ընդ երկրաւ հոսեալ , առ ընթեր խալժնիդեայ 'ի վեր յառնէ ' . անդուստ առ Օրեաւ և առ պարսպաւ Համիրամայ ընթանայ , զկորդիս յաջմէ թողեալ " : 1 :

Այս բանք Պլինիոսի և Ստրաբոնի յայտ առնեն , թէ զոր մերքն իբրեւ երկրորդ ակն Տիգրիսի յիշեն , սգա համարին 'ի վեր յառնել մի և նոյն գետոյ , որպէս ասացաք 'ի վերոյ . զի զոր ինչ տեղի յիշեն սոքա՝ անկանին մօտ յայն կողմանս՝ զորս մերքն յիշեն : Զօրօմնտա Պլինիոսի է Զարուանդ դաւան Պարսկահայոց : Խալժնիդիս Ստրաբոնի է Այլի դաւառն Պարսկահայոց , Ալօնք կօչեցեալ 'ի Պլինիոսէ : Օրեայ տեղին է Երմբեա , ընդ այլ տեղիս Պարսկահայոց յիշատակեալ 'ի Թոմայէ արժուանոյ , զոր նա Երմբեա ծովակ կոչէ : Հուսկ յետոյ Ստրաբոն յիշէ և զկորդիս , ուր մերքն եղին զայս ակն . որպէս և համառօտուածի նորին Ստրաբոնի ժի . 1305 . առաւել որոշելով ասէ , թէ յետ սուղանելոյ յերկիր , " առննթեր կօրդուաց 'ի վեր յառնէ , " : Արդ յայտ է թէ ոչ միայն յայսմ՝ այլ նաև 'ի ստորագրուին այլ ամենայն տեղեաց չիք գտաւնել ըստ ամենայնի համաձայնութի , այլ զընդհանուրն և եթ բաւական պարտ է համարել : Ուր ստոյգ ինձ երևի , թէ ընդ ընթացից այսմ երկրորդ ականն Տիգրիսի շփո-

առ տեղին հին Զրնազ դաւառին կօրդուացի , ուր է Էսպաղ՝ տեղի երկրորդ ազգերն կամ ականն Տիգրիսի . զի Պարսկահայոց ըստ համանակից է կօրդուացի :

1 Զընկղմին Տիգրիսի և անգրէն 'ի 'ի վեր յառնել յիշէ նաև Սենեկա 'ի ժ . գիրս Բն . գլ . 8 :

2 Զայն առաւել որոշ բանիւք կրկնէ Ստրաբոն ժի . 746 . ասելով . "Տիգրիս հոգի ընդ լիճն որ Թոնիդիս ասի ընդ մէջ լայնուեն նորա . իսկ 'ի

հասանիլն անգ 'ի միւս եզրն՝ տոտիկ խոխովմաք և կարկաջմաք ընդ երկիր սուղանի . և այսպէս ընդ երկոր ընթացեալ մինչև ամառն լիճն 'ի տեսանել , գործեալ 'ի վեր յառնէ ոչ հեռի 'ի կօրդուաց . և եթէ հաւատացուք Երատոսթենէսայ , այնչափ սրննթաց ընդ լիճն անցանէ , մինչև թէպէտ լիճն աղի է և զուրկ 'ի ձկանց՝ բայց յայնմ վայրի բազմաանայ , և ձկանք առատանայ , :

Թեալ խառնեն Ստրաբոն և այլք նաև զընթացս այլոց ինչ վտակաց Տիգրիսի՝ որք գան 'ի հարաւային կողմանց աշխարհիս Հայոց, և խառնին 'ի Տիգրիս' : Յուսարիսոս, Թէպէտ գնէ զսուղին Տիգրիսի համաձայն Ստրաբոնի և Պլինիոսի, բայց յանուանս տեղեաց ոչ համաձայնի . զի գիրք իմ . գլ . 3 . 'ի յիշեն զհայաստան, առէ . " Յորոյ լեւանցն բղէն Տիգրիս գետ . զառաջինն նուազաջուր, ապա յետ քանի մի ասպարիզաց յերկիր սուգեալ, յետ հազար քայլից մեծ ինչ գետ լեալ 'ի գաւառն Սօֆէնէ (ծոփք) 'ի վեր յառնէ, և այնպէս 'ի լիճս Եփրատայ անկանի , , :

Դ . Աստուրի և Կասպիոսի Տիգրիսի :

Եւս գետ ոչ այնչափ առատանայ՝ որչափ Եփրատ ըստ Ստրաբոնի, որ և զպատճառն նշանագրէ ասելով . ԺԳ . 742 . " Տիգրիս 'ի հարաւային կողմանց հայաստանեաց՝ որք մերձ են 'ի Բաբելոն՝ ընդունելով զջուրս ձեան, այլ ոչ յորդու . ԹԷ, սակս հոռելոյն 'ի հարաւային կողմանց, արդարեւ սակաւ առատանայ , , : Անդ 'ի Թղթ . 739 . գրէ, Թէ մարթէ և նաւարկել 'ի ծովէ 'ի վեր, մինչև ցՕթին, որ էր Հասաստան քաղաք ասորեստանեաց, և մինչև ցայն տեղի՝ ուր զկնի շինեցաւ Սելեկիա . այլ Պարսիկք առ ահի արշաւանաց Թինամեաց որպէս յԵփրատ՝ նոյնպէս և 'ի Տիգրիս՝ սահման կամ քարավազ գործեցին 'ի խափանել զմուտս Թինամեաց . զոր Հուստիոս համարի գործեալ 'ի Նիտոկրիս Թագուհւոյն ասորեստանեաց, որ ըստ պատմելոյ Երոդոտոսի գիրք ն . գլ . 185 . ճարտարամիտ էր յոյժ : Մեծն Աղէքսանդր քակեաց զայն սահման, այլ Պարսիկք անդրէն գործեցին զանդիտեալ 'ի Թինամեացն յեկելոց 'ի ծովէ . նմին իրի կային այն սահմանք և յաւուրս Յուլիանոսի կայսեր, ուղ յիշէ Ամմիանոս գիրք իմ . գլ . 1 . այլ զկնի բարձան առհասարակ, քանզի պատմին նաւակաց համարձակ անցանել ընդ Տիգրիս և ընդ Եփրատ, բերելով զվաճառս Միջագետաց, Պարսից և Հնդկաց :

Հաղազս կամրջին Տիգրիսի այսչափ ինչ յիշատակունք տանի առ Դիոնի, Թէ Տրայիանոս հրամայեաց բերել 'ի Մծբնայ որ ինչ պէտք էին 'ի կառուցանել կամուրջս, առ 'ի անցանել յԱտիավէնի, մերձ 'ի լեռան Քարտիւնոն . ուր կամի գրել Քարտու, որ է լեռան Կորդուաց :

ԾՈՐՈՒՆ ԿՈՒ ԾՈՐՈՒՆ ՈՐ Ե ՓԱՍԽՍ

Լ՝ յժմ կոչի տաճիւրէն Չորագ կամ Ծոյրոտի՝. զորմէ գրէ Լատարիւրացի գլ. ԺԿ. «Իսկ որ՝ի Տայան մտին, առեալ զերկիրն, և հասեալք մինչեւ ՚ի գետն մեծ որ կոչի Ծոյրոտ. և զկնի գետոյն դարձեալ իջին յաշխարհն խաղաեաց»։ Այս բան ցուցանէ զլինթացս գետոյս լինել առ սահմանօք Տայոց, և աշխարհին խաղաեաց. յորմէ մարմէ է իմաստասիրել և զակն նորա լինել ՚ի կողմանս Տայոց, զորմէ չիք ինչ յիշատակութի. զի որ ասի ՚ի գետագրութե տպագրեալ զկնի աշխարհագրութե խորենացոյն՝ ՚ի Սէնթադ երևել, մեզ անյայտ է։ Այս Ծորոտ գետ յիշատակի և ՚ի գիրս Յոհաննու մամիկանենի յայն գլուխ՝ որոյ վերնագիրն է. «Վասն մահուան Տիրանայ՝ որդւոյ Վահանայ, և պատերազմին՝ որ յեղերս աղի ծովուն»։ Ուրանօք ասէ վասն Վաշտայ Վրաց արքայի. «Առեալ զՊարսիկս էանց ընդ գետն Ծորոտ, և գնաց ՚ի քաղաքն Համամայ՝ որ կոչի Տամբուր. Եհար սրով և հրով»։

Լ՝ այս անուն Ծորոտ գետոյն ոչ գտանի ՚ի սուրբ գիրս, թէպէտ և գետն յիշատակի այլով անուամբ ծնն. Բ. 11. որ է Փիսան՝ մի ՚ի չորից գետոց դրախտին. զի հայկական անունս ելեալ յանուանցս Ծոր, ուղի, յայտ առնէ զուղիօրէն Ծորիլ սորա սատակութ, և զյաճախութ աճելոյ և զեղանելոյ, որում յարմարել կամելով Մովսէս՝ եղ զառնան փխտն, որ ըստ եբրայեցւոց նշանակէ աճիլ, զեղուլ, զորմէ տես ՚ի գլ. Բնակչաց։ Նոյնպէս անլուր է այս անուն ամենեւին ՚ի գիրս օտարազգի մատենագրաց Յունաց և հռոմայեցւոց, բայց գետն հռչակեալ յոյժ, այլով անուամբ կոչելով, զի Ֆալէս կոչեցեալ գետն առ նոսա՝ ըստ մեզ Փասիս, յայտնի տեսանի լինել նոյն ինքն Ծորոտ գետ. զորոյ զպատճառն մի ըստ միովէ յառաջ բերցուր։

Լ՝ ասի՝ որպէս զԾորոտն գիտեմք ելանել ՚ի հայաստանեաց, նոյնպէս և զՓասիս գետն նախնիք ելանել ՚ի հայաստանեաց։ Ստրաբոն ԺԿ. 529. ՚ի գետս հայաստան աշ-

3 Յես ՚ի նոր հայաստան ՚ի Թզմա համարն 29։

2 Գուցէ կամէ ասել ՚ի Սանեոյ. որ է ՚ի Ճանեոյ. բայց Ճանի ըստ աշխարհագրութե խորենացոյն է խաղ-

աք, որ է մի ՚ի գաւառացն Կողքի. այլ զՓասիս որ է Ծորոտ՝ բոլորեալ գետն նախնիք ոչ ՚ի Կողքիս, այլ ՚ի հայս։

խարհիս՝ ի կարգս առաւել ծանուցեալ գետոց որք ի Պոնտոս ծով իջանեն՝ դնէ զՓափս և զԼիգոս՝ որ է Գայլ գետ փոքուն Հայոց : Եւ ի Ժն. 498. գրէ. « Կողքիս ըստ մեծի մասին իւրոյ առ երի կայ ծովու . ընդ այն ըն թանայ Փափս գետ մեծ բղխեալ ի հայաստանեաց . յինքն ընդունելով զՂլաւքոս և զԻբոն, որք հոսին ի մերձակայ լեւանց » : Դիոնեսիոս ի գրելն զՓափս գետոյ ի տողն 694. « Սկզբնաւորեալ, ասէ, զառաջինն յԱրմենիոս լեռնէ », : Մեկնիչն Ապոզոնեայ առ Ժն. գիրս, տող 401. « Ի լեռուն հայաստանեաց » դնէ : Եւ թէպէտ առ Ապոզոնեայ գրի՝ յԱմարանդեան լեւանց հոսեալ, որպէս և առ Պլինիոսի՝ ի Մոսքեան լեւանց, այլ որպէս ծանուցանէ Բազաւպոն ի վերլուծութիս Ստրաբոնի ի թղթ. 498. « Երկաքանդիւր ևս լերինք են ի հայաստան », : Զբանս Պլինիոսի յառաջ բերցուք, որ Գ. 4. զառաւել տեղիս յիշելով ծանօթացուցանէ. զի յետ յիշելոյ զՌարէզուս (Տրապիզոն), ասէ. « Յայնկոյս քան զայն՝ ազգն Արմէնօքալիպք (որք են Խաղտիք) երեսուն հազար քայլիւ (30. մղոնիւք) տարակայեալ ի Հայոց մեծաց . . . իսկ ի յեղերս (են) Հենիովքք, Ամբրեւիքք, Լաղք : Գետք (են) Ագամբսիս . . . և առաւել ականաւոր գետ Պոնտոսի (է) Փափս, Ժագի ի Մոսքեանց », : Ուր գրէ Հարտուին մեկնիչ, ի բանից Ստրաբոնի լուսաւորեալ, թէ Փափս « ունի զիւր ակն յայնմ՝ կողմանէ Մոսքիքան սահմանին զոր Հայք ունին . զի Մոսքիքա է եռամասն . մասն ինչ անկաւնի Կողքիսաց, մասն ինչ Վրաց և մասն ինչ Հայոց . . . . զի յերկրի սոցա (Հայոց) ուր դառնայ յարեմնւտս, ի լեւանց՝ զորս Պտղոմէոս Կովկասեանս կոչէ՝ բղխէ Փափս, ոչինչ հեռի ի նոյն իսկ ականց Եփրատայ », : Այս լերինք են զոր Ստրաբոն Ժն. 500. սահմանակիցս դնէ Կողքիսոյ, յասելն՝ թէ Փափս Ժագի ի վերոյ կացեալ լեւանց. այս ինքն ի լեւանց որ ի վերոյ կան Կողքիսոյ . զորոյ ըզբանս տեսցես ստորեւ : Համաձայն նախնեացս այսոցիկ և Պրոկոպիոս ասէ վասն Փափս գետոյ ելանել ի Հայոց, և խաղալ յաշխարհն եգերացւոց կամ կողքիսացւոց :

Երկրորդ՝ զոր ինչ գրեն նախնիք վասն ընթացից Փափս գետոյ՝ ըստ ամենայնի համաձայնի ընթացից Ծորոնայ կամ Ծորոնայ՝ զոր զայժմուս տեսանեմք . զի գրեն վասն

1 Հակ. առ Պաղոմեայ Ե. 10. ի Ժն. Լաղք, որ ի բաղադրեան օրինակի վեղերեայ Ժողովուրդս Կողքիսոյ գնին վերականգն գրեալ կոյ ԶԼաղք :

Փաստի ընթանալ առ Կողքիսիւ՝ մերձ 'ի Տրապիզան և 'ի Լազս . ըստ այսմ՝ ևս Ճարի անցանէ առ սահմանազ փաշայուլէ՝ Տրապիզանի, որ 'ի հնումն կոչէր Կողքիս, իսկ այժմ՝ Լազիսթան կամ Լազք, յանուն միոյ 'ի հին գաւառաց Կողքիսոյ՝ կոչեցեալ Ղաչիս, զոր յիշէ խորենացին 'ի ձեռագիր աշխարհագրութիւնում: Զայս յայտնի կաշուցանէ Քսենոփոն 'ի 7. գիրս արշաւանաց Կիւրոսի . ուր պատմէ՝ թէ յորժամ զօրքն հասին 'ի Փասիս գետ՝ ուր իբր հարիւրոսնեան ունէր լայնուի, որ է ասել 'ի սկիզբն գետոյն, և 'ի գնալն յառաջ տան փարսախաչափ, անդ խալիվք (որ է խաղտիք), և Դաօզք (որ է Տայք), և փառանք ընդ առաջ ելին նոցա: Որով կամի ասել թէ 'ի մերձակայս Փասիս գետոյ էին սահմանք խաղտեաց և Տայոց, որպէս է և Ճարիայ: Յայտնի ցուցանէ և Ստրաբոն յասելն ԺԿ. 500. «Զորեքէին են մուտք 'ի Վիրս . մին ընդ Ստրաբոնա բերդ Կողքիսեանց, և ընդ անձուկս որք 'ի Թիկունս նորա են, ընդ որս Փասիս հարիւր քսան կամրջօք կցեալ առ խոտորմանն՝ սաստիկ և սրնթաց հոսի 'ի Կողքիս, հեղեղօք անձրեաց 'ի բազում ծործորս պատառեալ զտեղին, և 'ի ձորավայրս դարձուցեալ», : Զինչ առաւել յայտնի քան զայս սակս ընթացից Փասիս գետոյ ընդ Կողքիս, և յարմար այժմեան սրնթաց ուղիւն յոր ձանաց Ճորոխ գետոյ՝ : իսկ 'ի Թղթ . 498. ինքն Ստրաբոն զՓասիս քաղաք կառուցեալ առ Փասիս գետով կոչէ Կոլլիսապոլս քաղաք՝ ասելով . « Առ երի Փասիս կայ համանուն քաղաք Շահաստան Կոլլիսապոլս . զորով 'ի միոյ կողմանէ պատէ գետ, 'ի միւս կողմանէ լճակ, իսկ յերրորդ կողմանէ ծով: Սոյնպէս և Պլինիոս յայտնի ցուցանէ ին. 13. ուր 'ի յիշելն զԱգրոն կամ զԱգրոն՝ ասէ, թէ լաւագոյնն լինի « ի Կողքիս առ Փասիս գետով », :

Երրորդ պատճառ զՓասիս համարելոյ նոյն ընդ Ճարիայ՝ այն է, զի որպէս նախնիք առ Փասիս գետով, կամ 'ի կողմանս Փասիս գետոյ դնեն լինել ասէի, զոր յանուն

1 Որպէս ունիմք գրել 'ի խաղտիս, Կողքիս կոչի և Եփէր, որ է մի և նոյն աշխարհ, և 'ի գիրս մեր յաճախակի անուանեալ, որոյ մի 'ի գաւառացն է խաղտիս, և է այժմ 'ի սահմանին Տրապիզանի :

2 Յորդանթի ջուրոց որք գտանին 'ի սահմանին խոտորոց, և թափին 'ի Փասիս կամ 'ի Ճորոխ գետ, երեւին

լինել պատճառ այս մեծի խոտորմանն Փասիս գետոյ՝ զոր յիշէ տասանօր Ստրաբոն, զի և բազմուի ծործորոց և ձորոց յիշատակեալ առ 'ի նմանէ, թուին լինել ստորագրութի երկրն խոտորոց, զորմէ ասն 'ի նոր Հայաստան 133 .

3 Զայսմանէ տես 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթահամարն 95 :

Կողքիսոյ կոչեն, նոյնպէս և առ մերս Ծորո՛ր կամ Ծորո՛ր գետով գտանի հանք ոսկւոյ, զորմէ տեսցես 'ի գլուխն Բերոց և Վաճառուց:

Նորորդ պատճառն է, զի թէ ոչ դիցուք զԾորո՛ր լիւնել Փասիս գետ նախնեաց՝ զարմանք մեծ են, թէ նախնիք որ զառաւել մանուկս 'ի գետոց զգլխեալսն 'ի հայառ տանեաց յիշեցին, զիարդ զանց արարին և լռեցին յիշել զայս գետ մեծ, զոր օրինակ է Ծորո՛ր, որ և ընթացայ պատելով առ հասարակ զհամօրէն Կողքիսիւ, որ էր աշխարհքաջածանօթ նոցա՝ գոյով ծովեղբեայ: Այս և եթ պատճառ բաւական է յայտնի կացուցանել, թէ նոքա յիշեցին արդարեւ զԾորո՛րն, բայց այլով անուամբ յիշեցին, այնինքն է Փասիս:

Այս ամենայն պատճառք որպէս գէտ յանդիման ցուցանեն թէ Ծորո՛ր կամ Ծորո՛ր է նոյն ինքն գետն Փասիս անուանեալ առ նախնիս օտար ազգաց, նոյնպէս և յայտ առնեն՝ թէ Փասիսն ոչ է այժմեան Ֆարլ գետն, որպէս կարծեցին ոմանք պատրեալք 'ի մերձաւորուէ անուանց: Նախ՝ զի այժմեան Ֆարլն՝ որ և կոչի Ռիժն, ոչ ելանէ 'ի հայաստանեաց, որպէս գրեցին նախնիք վասն Փասիս գետոյ, այլ 'ի կովկասեան լեռանց որ կան 'ի հիւսիսոյ վրաստանի, հեռի յոյժ յաշխարհէս Հայոց: Վասն որոյ եթ զայժմեան Ֆարլն համարեսցաք լինել Փասիս նախնեաց, զամենայն մատենագրաց բանս՝ որք առ հասարակ դնեն 'ի Հայո թղխեալ, պարտ է ստել: Երկրորդ՝ այժմեան Ֆարլ գետ ոչ ընթանայ առ Կողքիսիւ, այլ 'ի հիւսիսոյ արեւելից յարեմուտս եկեալ յիմէրէթէ, որ է Ալուխ պաշ, մը տանէ 'ի Պանտոս կամ 'ի սեաւ ծով, յաջմէ կամ 'ի հիւսիսոյ ունելով զՄհկուէլ, իսկ յահեկէ կամ 'ի հարաւոյ՝ զԳուրիէլ, որք հեռի են յոյժ 'ի Տրապիզոնէ և 'ի Լազից՝ զորս յիշեաց 'ի վերոյ Պլինիոս, որպէս յիշեն և այլ նախնիք: որք և 'ի հնումն անկանէին 'ի Կողքիս: Վասն որոյ

1 Թեպէտ 'ի գրեմ զսաղմեաց ունիմ խանել վասն Կողքիսոյ, բայց առքաջ անգիւտութի վասն Փասիս գետոյ՝ հարկ է աստանոր ծանուցանել զառդ անգի այս աշխարհին: Արդ պարտ է գիտել թէ զիպակ ինչ ընդհանուր սփռեալ կայ 'ի գիրս և յաշխարհացոյցս եւրոպացւոց առհաւարակ վասն անգի այս աշխարհի: զի զանուն Կողքիս, ըստ նոցա Գու-

րիս, որ առ մերս կոչի և Եգեր, հաւմարելով նոյն անուն՝ որ այժմ կոչի Չերգէս, կամ ըստ նոցա Չիրքասափա, յայնմանէ իւր հարկապարտել գնեն զԿողքիս անգ՝ ուր է այժմ ազգն Չերգէս, այնինքն է 'ի հիւսիսեղբայր Պանտոս ծովու: Բայց բանք նախնեաց յայնմի ցուցանեն՝ թէ Կողքիս էր 'ի հարաւեղբայր Պանտոս ծովու: Մի՛ զի գնեն անգ՝ ուր են Լազք, կամ

և ոչ իսկ յարմարի ճանապարհորդուէն զօրաց Յունաց, զորոց Քաննոփոն պատմէ անցանել ընդ Փասիս, զի այն զօրք ամենեւին ոչ մերձեցան յայժմեան Ֆարշ գետ, քանզի և գնալն անդ՝ էր հեռացուցանել զճանապարհ իւրեանց. և ոչ իսկ գտանին առ Ֆարշիւ խաղաղք և Տայք, զորս գտին այն զօրք առ Փասիս գետով, որպէս յիշեցաք ՚ի վերայ: Երրորդ՝ ոչ գտանի անդ ՚ի կողմնա Ֆարշ գետոյ առ կի, որպէս գրէ և Պիշինկ ՚ի Վրաստան ՚ի խօսելն զՄընկ Բէլայ, զոր վրիպանօք կարծէ լինել Կողքիս՝, ասելով. « Զիք անդ ոչ հանք ոսկւոյ և արծաթոյ, և ոչ հատք ոսկւոյ յաւազս գետոյ. վասն որոյ չիք անդ գտանել և ոչ զհետս անգամ, առ կարօղ լինելոյ յուշ ածել զհաշակաւոր զառասպելյան Գեղման ոսկւոյ՝ զոր Արգանաւորօք տաւրան յայտմաշխարհէ: » Եւ այսպէս ՚ի գնելն զայժմեան

բոս խորենացւոյն Ղազք. արդ զլազս նախնիք՝ նաև յետագայոց յոյն մասն. նազիք Բուքանդարանին՝ առհասարակ գնին ՚ի հարաւակողմն Փոնտոս ծովու. այսինքն անդ՝ ուր և են այժմ նոյն լազք. որ է ՚ի սահմանի փաշայ. ուն Տրապիզոն: Վասն որոյ լաւիկիս կոչեն զԿողքիս՝ Սուրբաս, Ենդծէս, Պոկոպիտ, Ագաթիս և Գրիգորաս: Եւ ՚ի ք. Ժողովն Կոստ. տարագրէ « Թեոփոսոս եպիսկոպոս փառաբ ՚ի լազիկիս »:

Երկրորդ՝ զԿողքիս կամ զՂազք Թէ մեր մասնադիրք և Թէ արաղքինք սահմանակց գնին աշխարհիս հայոց, իսկ Չերքէնք ոչ են սահմանակց: Եւ երրորդ՝ ճանապարհորդուելուն զօրաց Յունաց պատմեալ ՚ի Քաննոփոնեայ՝ յայտնի ցուցանէ Թէ այն զօրք որք կամէին ՚ի Պարսից գառնալ ՚ի յաւատան, անցեալ ընդ հայաստան՝ հասին յակունս Եփրատայ. ան գանօր զկողմնիք փառս գետոյ մտել ՚ի Կողքիս՝ հասին յեզերս Փոնտոս ծովու և մտին ՚ի նաւ, ոչքա յայտ է Թէ ՚ի մերձակայ անցն Փոնտոս ծովու գնացին առ ՚ի մտանել անգէն ՚ի նաւ, և ոչ Թէ Թողւլ զմերձակոյն և գիւմիլ ՚ի հեռակայն. արդ և Թէ Կողքիս լինէր ՚ի հեռակայնօք Փոնտոս ծովու, ուր են այժմ Չերքէնք, յետ աւարտելոյ զհայաստան տակաւին բաղում ճանապարհ ունէին առնել, և զարեւելան ակաղիք ծովու վայ.

բայց ինչպէս գտաւոր բաղումս առ ՚ի գառնել Չերքէնք: Այլ իմն պաշտ գառնի յոմնս և վասն այժմեան լազ աղբիւն. զի նոյնպէս պատեալ ՚ի մերձաւորութեան անուանի որք գտանին ՚ի մէջ լազ և լիւիկ անուանց, զլազս գնին առ Կասպից ծովու ուր են լէշիք: Բայց ոչքա են երկու այլ և այլ աղբիւն. լէշիք են ՚ի հեռակայնէք անուանեալ աղբ. արաւառացոյ առ Կասպից ծովու, իսկ լազ՝ որպէս աւսացաք, են առ Փոնտոս ծովու ՚ի հարաւայ ակաղիք կողքեացոյ:

Ի Որպէս գնէ և Մառգինիէ ՚ի բառն Թիւրսի. ուրանօր գրէ. « Կողքեացիք յաւուրս մեր ծանուցեալք որոշակի ընդ անուանալիս կուէլ, Չերքասեանք (Չերքէս) և Ժօրծեանք (Վիքք) »: Մոյնպէս գնէ և Կալեփս պիսլամաք ՚ի մէկն. ծննդ. ք. 11. և այլք. նաև Հոսեփոս ՚ի գիրսն վա. Ճառակահուութե նախնեայ գլ. ծջ. Թղթ. 404. ուր զՄիկեէն գնէ լինել նախնի Կողքիս, ըստ նորա Չիրքաս. պիս, և ասէ Թէ այժմ անաղք յերկիրն Թուրքայ կամ օսմանեանց զերկաթ. այլ երկաթի գառնիք և ալ գործիք որք գան յերկիրն օսմանեանց և ՚ի Պիշինկ Չերքէնք, ոչ է աշխարհն Չերքէնաց՝ կոչեցեալ յաւարազաց Չիրքասիս, այլ է աւան ինչ Տաճկաց ՚ի փոքր Ափսոս Չերքէն անուանեալ, հեռի յոյժ յաշխարհէն Չերքէնաց:

Ֆարլ լինել Փափս գետ նախնեաց, ոչ յարմարին ոչ ճանապարհորդութի յունական գորաց պատմեալ 'ի Քսենոփոնեայ, ոչ ճանապարհորդութի Արգոնաւորդաց, և ոչ իսկ ստորագրութի զոր տան նմա նախնիք: Բայց ընդդէմ այսմ՝ 'ի գնեւն զԾորի գետ հայաստանեաց լինել Փափս, այս ամենայն յարմարի անվրէպ ըստ ամենայնի:

Իսկ թէ ընդէր արտաքինք Փափս կոչեցին զԾորի, մարթ է լինել այսմ՝ 'ի զանազան պատճառաց, որպէս և յայլ գետս և 'ի քաղաքս ինչ է տեսանել զայս՝ կրկին անուանս տալ մի և նոյն տեղւոյ. զոր օրինակ զԵփրատ կոչել Արածանի, զՏիգրիս կոչել Շադ, սոյնպէս և զԾորիս կոչեցին Փափս յանուն միոյ 'ի վտակաց ինչ իւրոց՝ որոց անուանք ոչ յիշատակին 'ի գիրս մեր: Բայց հայեւով 'ի նախագրեալ բան Քսենոփոնեայ՝ թուի Փափս կոչեցեալ յանուն Բասենոյ. ուստի կամ վտակ ինչ համանուն Բասենոյ հոսեր 'ի Ծորիս, և կամ յաւէտ՝ որպէս ինչ թուի, Ժողովուրդ ինչ Բասենոյ 'ի Ժամանակին սփռեալ կայր մինչև 'ի մերձակայս Ծորիսայ կամ Փափս գետոյ. զի զայն ցուցանէ նախայիշատակեալ բան Քսենոփոնեայ յասեւն՝ թէ յորժամ զօրք Յունաց հասին 'ի մերձակայս ականց Փափս գետոյն, անդ որպէս Ժողովուրդ ինչ Խաղտեաց և Տայոց՝ նոյնպէս և Բասենաց ընդ առաջ ելին նոցա: Մարթ էր կոչիլ այսպէս և յանուն Արեոյ կամ Արեոյ. որ է Արեոյ Փոր գաւառ Տայոց, ուր բղիւնէր թերեւ և վտակ ինչ Ծորիսայ, զորոյ զվերջին վանին 'ի բաց թողեալ, զանունս Արեոյ այլայլեալ փոխեցին 'ի Արեո, ապա 'ի Փափս: Որով և վայրապար կարծէ Պօշար՝ զանունս Փափս ածանցեալ յԱսորուոց լեզուէն:

Հայեւով 'ի բանս Պրոկոպիոսի, այլ իմն պատճառ կարեմք նշանակել վասն անուանակոչութեա Փափս. զի զոյ գետ ինչ Ագամբսիս կոչեցեալ մերձ 'ի Ծորիս որ և Փափս. վասն այսր գրէ Պրոկոպիոս թէ կոչեցաւ այսպէս, զի յետ մտանելոյ 'ի ծով՝ ոչ խոտորի. քանզի յունական անունս Ագամբսիս՝ նշանակէ անխոտոր: Եւ քանզի Պրոկոպիոս այլուր զԱգամբսիս գետն նախ Վրատ յորջորջեալ, խառնեալ շփոթէ ընդ Փափս գետոյ, նմին իրի յարմարագոյն երեւի զայս անխոտոր ընթանալն 'ի ծով

1 Պօշար 'ի որդաբն տշխարհաւ որպէս խօսելով, որպէս ունիս տեղումն 'ի ստորագրութեան Ախմարիս գետոյն:
 2 Բանք Պրոկոպիոսի վասն այսր են շփոթեալ, ուրիշ պոսկէս և ուրիշ

առնուել վաճառական գետոյ . յորմէ զհետ դայ ասել, թէ ուրեմն փասիս կամ ծորոխ նախ քան զմտանելն 'ի ծով՝ բազում խոտորմունս ունի յընթացս իւր, որպէս և տեսանեմք արդարեւ նաեւ այժմ. և որպէս հաստատեմ նաեւ բնիկ անուն տեղւոյն մինչև ցայժմ մնացեալ, զի գոյ տեղի որ կոչի Խորորչուր, որ յայտ է թէ սակա խոտորման գետոյս զայս անուն ընկալաւ : Արտի իմաստասիրեմք թէ նախնիք Յունաց 'ի մեր հայկական Խորորչուր անուննէ առեալ՝ զգետն ծորոխ կոչեցին նախ Խորորչուր կամ Թեթուր, ըստ նոցա Գաթիսի . այս անուն ապա աղաւաղանօք փոխեցաւ 'ի Փասի . իսկ ուրանօր 'ի ծով մտանէր՝ սակա ուղիղ ընթանալոյն կոչեցին Ափոր, ըստ նոցա Ափաթիս, որ ապա եղև տեփական անուն մերձակայ գետոյն :

(1) Կաթարիս և Զհորչիս փասիս գետոյն յիշեն նախնիք . զի Ստրաբոն Ժն . 500 . գրէ . « Փասի ծագի 'ի լեռանց 'ի վերոյ կացելոց 'ի բազմաց ականց բլրեւելով . իսկ 'ի դաշտավայրս այլ ևս վտակս ընդունի, յորոց են Ղլաւքոս և Իբբոս . և այնպէս լցեալ և նաւարկելի դործեալ զեղու 'ի Պոնտոս . առ որով է և քաղաք համանուն, և լիճ 'ի մօտակայս », իսկ Պլինիոս . Դ . 4 . գրէ . « Մարթ է նաւարկել (ընդ Փասիս) ամենայն մեծամեծ նաւուք ընդ երեսուն և ութ հազար քայլ (38 . մղոն) . իսկ անտի ('ի վեր) փոքումք ընդ հարուստ ասպարեզս, ունելով 'ի վերայ կամուրջ հարիւր և քսան », Որչափ թուով եղև Ստրաբոն 'ի յառաջագրեալ բանս :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ

Գեորգ Դանուս, որք էամ բոլորն և էամ ընթանս 'ի Հայս :

Ընտ ամենայն գետք ըստ մեծի մասին են վտակք նախագրեալ գետոց՝ յորս խառնին, յաւէտ յեփրատ և յերասիս . սակաւք ոմանք են միայն որք ուղղակի թափին 'ի ծովս : Յորոց զյիշատակեալն 'ի գիրս մեր և օտար ազգաց՝ կարգեցուք աստէն ըստ կարգի այրուբնից :

ԱԶԱՑ

Իտրենացին 'ի Գ . 8 . գրէ վասն փոքուն Խոսրովայ . « Անտառ մի առ Ալաթ գետովն անկէ, որ յանուն նր կոչի մինչև

ցայսօր ժամանակի», Եւ քանզի Բուզանդ Պ. 8. զանտառն յայտնի դնէ յԱյրարատիս գաւառին, 'ի Գառնոյ մինչ 'ի Դուին ձգեալ, յայտ է թէ Ալաք գետ բոլիս է անցանէ յայսմ արարատեան նահանգի. վասն որոյն Վարդան աշխարհադէր գրէ. «Ալաք գետ Գառնու ջուրն է», Եւ երեւի լինել վտակ Երասխայ: Բայց քանզի յորժամ յերկուս բաժանեցաւ կաթողիկոսութիւն Հայոց 'ի սկզբան անդ 'ի բաժինն Յունաց Եւ Պարսից, յայնժամ Յոհաննէս կաթողիկոս զայս գետ դնէ բաժանիչ երկոցուն ասելով. «Վասն զի գետն Ալաք զսահման բաժնիցն երկոցունց ընդ մէջ հատանէր», Եւ վասն որոյ թուի թէ ընթացք նորա անցանէր ընդ վերջին արեւմտեան սահմանն Այրարատ նահանգին. զի սահման կաթողիկոսին որ 'ի բաժնին Յունաց՝ ոչ երեւի յայնժամ հասանել մտանել նաեւ 'ի միջին սահման անդ այրարատեան նահանգին: Կամ թէ այլ իմն Ալաք գետ պարտ է դնել զնշանագրեալն Յոհաննու կաթողիկոսի. զի Եւ բանք Խորենացւոյն Պ. 9. կարծիս տան նաեւ ընդ աշխարհն ծովաց անցանել Ալաք գետոյն, կամ որ նոյն է ընդ նահանգն չորրորդ Հայոց. զի ասէ անդ՝ թէ հարաւային գունդն ոչ կարաց ժամանել 'ի գործ պատերազմին, ըստ որում՝ առ արքային Խոսրովայ ելին յաշխարհին ծովաց», Եւ քանզի սուղ ինչ յառաջ գրեաց՝ թէ Խոսրով զհետ էր անկել անտառ առ Ալաք գետով, ապա երեւի թէ Ալաք գետ անցանէր նաեւ ընդ աշխարհն ծովաց, Եւ անտառն Եւ գուցէ ձգէր մինչեւ ցանդ:

ԱՌՈՒՐԵԱՆ

Ի՞նչ սովին գետով կառուցաւ 'ի Ք. Երուանդայ քաղաքն Բագարան «'ի վերայ գետոյն Ախուրխայ», որպէս գրէ Խորենացին Ք. 40. իսկ յառուրս բազրատունեաց՝ Անի քաղաք. որ գտլով յարշարունիս, Եւ 'ի Շիրակ գաւառ Այրարատ նահանգի, յայտ է թէ Եւ այս գետ էր յԱյրարատ նահանգ: Եր սա վտակ Երասխայ, զոր յայտ առնէ այս բան Խորենացւոյն Ք. 39. «Զորով պատ առեալ Երասխայ՝ ընդդէմ Ախուրխան հոսի գետ», Ստեպ յիշատակի 'ի պատմութիւն Անի քաղաքին, որ առ Մատթէոսի ուռ հայեցւոյ 'ի թիւն 27. գրի. Ահուրս, յասելն վասն միւռնին, թէ Պետրոս կաթողիկոս՝ պահեաց 'ի յԱհուրան գետն երկաթի ամանաք իբրեւ լիտր չորս հարիւր վաւսըն զի մի գուցէ անկանիցի 'ի ձեռն Հոռոմոց. (որ) կայ

պահեալ մինչև ցայսօր ժամանակի . 'ի գիշերի արարեալ զայս մերձ 'ի դուռն քաղաքին Անոյ , : Վասն գետոյս այսչափ ինչ միայն յիշէ Վարդան աշխարհագիր . " Ախաբս գետ Անու ջուրն է " : Այժմ կոչի Ագիայ Էջի :

ԱԿԱՄՍԻՍ

( ) այսմանէ Արողիկ Է . 4 . " Եւ ինքեանք անցեալ ընդ գետն Ագիայ , որ 'ի Տայոց բլրեալ երթայ զՀիւսիսով արեւմտից անցանելով , ընդ որ մտանէ 'ի Պանտոս " : Պիւնիոս Է . 4 . 'ի յիշեն զԼազս , և զազգ կողքիսացւոց , յիշէ և զայս գետ , առ որում գրի Ագաթիս , որպէս և առ Արրիանոսի 'ի նաւարկունէ : Զայս գետ յիշէ նաև Պրոկոպիոս , յետ յիշելոյ զԼազիկիա և զՏրապիզոն . գնելով զայլևայլ տեղեկութիւն . " Յաջմէ (Տրապիզոնի , առէ) ամբարձեալ կան ամենայն լերինք ճանիկեանք , որոց սահմանակից է Հայաստան (բաժինն Հայաստանեաց) որ ընդ տէրութիւն Հռոմայեցւոց : Ի ճանիկեան լերանց աստի Հոսի գետն Վրաս (ըստ հնչման լա . Պոսս) , որ ընդ անտառախիտ և ընդ լեռնախիտ երկիր շրջեալ՝ ապա 'ի Լազիկիա բերի , և 'ի Պանտոս ծով մտանէ : Ուրանօր մերձեանայ 'ի ծով զանունս Վրաս թողեալ՝ այլ իմն անուն ընդունի 'ի յետագայ դիպուածոյս . զի բնակիչն յետ այնորիկ կոչեն զնա Ագաթիս այսինքն Անիստոր . ըստ որում 'ի մտանէն 'ի ծով՝ ոչ գիտէ խոտորիլ . զի այնպէս ուղիւօրէն իմն վազս առեալ սրբնթաց թափի 'ի ծով կոհակա ալեաց յուղելով , մինչև ընդ հարուստ ասպարէզս չտալ անցս 'ի ծովու " : Այլ յայտ է թէ Պրոկոպիոս աստանօր զճանիկեան լերինս խառնէ ընդ լերինս Տայոց , ուր եղ մերս Ասողիկ զանն Ակամսիս գետոյս , որպէս և այլուր՝ զանունս Վրաս (զոր աստ միացոյց ընդ Ակամսիս գետոյ) , շփոթէ ընդ Փասիսի յասեն . " Ի Հայս բնակիչս Ֆարանկիոյ , մերձ 'ի սահմանս ճանիկոյ բլրէ գետն Վրաս . . . ուր յաջմէ են սահմանք Վրաց , և 'ի հանդիպոյ վերջինն Կովկաս . . . անդ յառաջ խաղացեալ այս գետ՝ ուրանօր և Կովկաս և Վիրջ աւարտին , ուղիւիւք ջուրցն վտակաց մեծապէս առատանայ . և փոխեալ զանունս Վրաս ընդ անունն Փասիսի՝ յառաջ ընթանայ , ընդունակ լեալ նաւաւց մինչև ցծովն Պան-

1 Պատերազմ Գլխաց գիրք Է . 2 Պատերազմ Պարսից գիրք Է .
ԴԼ . 29 :

տոս, ուր Թափի. անդ յերկուց կողմանց ևս գետոյն՝ է
Լազիկիա », : Որ 'ի հնումն էր կողքիս :

ԱՂՍՑԵՒՈՅ ԳԵՑ

(Օ որմէ կիրակոս. « Բնակեցաւ նա (Մխիթար Դօշ) 'ի
վանքն որ կոչի Գետիկ 'ի գաւառին Կայոնոյ, որ 'ի վերայ
գետոյն մեծազնի, զոր անուանեն Աղսեոյ գետ », : Կայոն,
որ պարտ է լինել Կայեն՝ էր բերդ 'ի Ձորոփոր գաւառին
Գուգարաց, և զվանան կարծեմ՝ յանուն այսր գետոյ ա-
նուանեալ՝ Գետիկ :

ԱՅԾՍԱՆԱՅ ՁՈՐ

(Օ ենոր 'ի պատմելն զկործանելոյ կռոց Դեմեորեայ և
Գիսանեայ, ասէ յերես 35. « Երթեալ իշխանն Սիւնեաց
յաւանն Կուառս, հաւանեցոյց զգօրս գեղջն գալ 'ի
մկրտուի. որք յանձն առին և եկին ընդ նմա. և առեալ
սրբոյն Գրիգորի իջուցանէ զնոսա 'ի ձորն Այծանայ, և
մկրտեաց զնոսա », : Զենոր որովհետեւ 'ի պատմութեան
կործանման կռոց Դեմեորեայ և Գիսանեայ գրէ զայս
անդանօր, յայտ է թէ էր 'ի Տարոն. և քանզի զմկրտելոյ
խօսի, չոր ասելով աստ՝ իմանայ գետակ փղբրիկ : Գուցե
նոյն է ընդ սմա և Ածանայ չորն յիշատակեալ 'ի Թումայե
արծրունոյ, զորմէ տես 'ի մեծ Հայս 505. այլ 'ի լինելն
նոյն՝ պարտ է ասել թէ այս գետակ անցանէր և ընդ
Վասպուրական : Տես և 'ի Ծովակս :

ԱՊՍԱՐ

Գետակ բղխեալ 'ի Բարիաւոր կամ 'ի Պարխար լեռանց
բաժանիչ փոքուն և մեծին Հայոց 'ի հիւսիսոյ արեւմտից,
զորմէ ասէ Պլինիոս Խ. 9. Մեծ Հայք ձգէ « գերկայնու-
թի իւր մինչև ցփղբ Հայս, զատուցեալ 'ի նմանէ Արսար
գետակաւ որ հոսի 'ի Պոնտոս, և Բարիաւորիս լեռամբ
որք բղխեն զԱրսար », : Որ և 'ի Խ. 10. զՄաքրօն ազգն ընա-
կեալ դնէ առ Արսարաւ :

1 Յերկուս օրինակս փոխանակ Ած- գիւն Պօլսոյ պակասին և այլ բանք
անոյ եղեալ էայ Եման. իսկ 'ի տպա- յազարս գրից այսր ձորոյ :

ԱՌԵՍՑ

{խշատակեալ առ Թումայի մեծօրինակաց . “ Թո՛ղ զազ քատս որ 'ի վերայ գետոյն Արփաու և Մարմէտու կային,, եւ քանզի Մարմէտ գետ մինչեւ ցայժմ կայ, որ Թափի 'ի ծովն Վասպուրականի, և այս գետ 'ի նոյն ծովն զեղուլ երևի' . Տես և 'ի մեծ Հայո 196 :

ԱՐԱԾԱՆԻ ԿՈՒ ԱՐԾԱՆԻ

{Թէպէտ բազում են ջուրք և վտակք որք խառնին յԵփրատ, այլ 'ի մէջ վտակաց նորա անուանի է կոչեցեալն Արածանի . յոր անուն զերկուս ջուրս պարտ է որոշել . մի՛ զմինի զԵփրատ գետ, զայն որ գայ յարեւելից յարեւմուտս բղկեալ 'ի լեւոն ծագկէ և կոչեցեալ Արածանի, զորմէ գրեցաք 'ի վերոյ 'ի ստորագրութե Եփրատայ . իսկ մեւս ջուրն Արածանի՝ է վտակ որ խառնի յայս Թե Եփրատայ . և զիւր անունն տայ նաև նմին Եփրատայ, զոր ստորագրեցուք աստանօր : Առդ այս վտակ Թուի կոչեցեալ յառն գեղջն զոր յիշէ Լաստիվերացի 'ի գլ . Ժէ . զկողմամբ Հարթայ . “ Եկեալ 'ի քաղաքագիւղն Հարթայ որ կոչի Մանկանգում . . . սուր 'ի վերայ եղեալ կոտորեցին . . . և առեալ զգերի և զաւար չոգան 'ի գեօջն Արածանի, քանզի ընդ այն իսկ անցանէին,, : Եւ սոյն այս վտակ երևի որ առ Յոհաննու մամիկոնեանի ուրեք ուրեք կոչի Արծնի . զոր օրինակ . “ Յեղր Արծնոյ ” . . . բանակեցան . իսկ Պարսիկքն յարուցեալ զհետ մահն նոցա, և տուեալ գետոյն՝ նեղէին զնոսա ,, :

{, ակա առ Պլինիոսի Ե . 24 . զերկուս գտանեմք յիշատակեալ յայտ անունսուղ ինչ ասարբերուք . զի յետ ասելոյ Թե Եփրատ (եկեալն 'ի Կարնոյ) ընդունի գետս զԼիգոս որ է Գայլ գետ եկեալ 'ի փոքուն Հայոց, և զԱրանիտ որ է Արածանի, եկեալ 'ի Հայոց մեծաց . ապա իսկ և իսկ յիշէ զԱրանիտ իբրայլ Արանիտայէ, յորմէ 'ի գէպ գայ Համարել զսա ուրոյն վտակ, զայն որ սեփական անուամբ Արածանի կամ Արծնի կոչի 'ի մերոց, որոյ խառնեւոյն 'ի մեծագոյն վտակ՝ ետ

1 Ի միւս օրինակի Մեծօրինակաց փոխանակ գետոյն գնի գետոյն, բայց ոչ շարագրութեն ցուցանէ ինչեւ վերակ, զի յայժմ պարտ էր գրել :

Թո՛ղ զազ քատս որ 'ի վերայ գետոյ անկեալ կոչին յԱւետ և 'ի Մարմէտ աւետ :

2 Այսպէս է ը միոյ 'ի ձեռագրաց :

զանուն իւր և նմա, որ նոյնպէս կոչի 'ի մերոյ' Արծաթի. բայց յոյովակի կոչի Եփրատ : Այս Արծի անունս է որ առ Պրոկոպիոսի գրի Արփի, զոր և համարի մի 'ի վտակաց եկեալ 'ի բաժնէն աշխարհիս Հայոց' որ էր ընդ տէրուն Գարսից . զորոյ զբանս տես 'ի մեծ Հայս 'ի թղթ . 13 :

Այժմ քննեսցուք զբան Պլինիոսի. որ Դ. 27 . յետ գրելոյ թէ Տիգրիս գետ ընդ երկուս լիճս անցեալ առ Նիմֆիոս տեղեալ 'ի վեր յառնէ' ասէ . "Այնչափ մօտ Արաֆիոյ (գետոյն) հոսի սա (Տիգրիս) 'ի գաւառին Արրհէնէ, ողվկայէ Կզոգիոս Կեսար, մինչև յառատանալն ընթացակցին (երկրքին) Արսանիաս և Տիգրիս), բայց ոչ խառնին . Արսանիաս թէթեազոյն ունի զընթացս գրեթէ Է մղնոս չորս, ապա անջատեալ ընկզմի յԵփրատ, : Զայս առաջուած Կզոգիոսի պարտ է իմանալ վասն այնր կողման ընթացից Տիգրիսի՝ որ մօտ էր յակունս իւր . զի որովհետև Տիգրիս բղկէր 'ի Հաշտանս, և Արածանի անցանէր ընդ մէջ Տարօնոյ և Հաշտենից Է Յոհաննու մամիկոնենի, զորմէ տես 'ի մեծ Հայս 60, անդանօր հարկ էր լինել այնր ընթացակցուէ : Յիշէ Տակիտոս ժե . 15 . զկամուրջ արկանեն 'ի վերայ Արսանիոս գետոյ, այս ինքն է Արածանի, զոր մերքս կոչեն Եփրատ . բայց ըստ նախագրելոցս գտանեմք առ ամենայն մատենագիրս և զբոլոր գետն Եփրատ՝ կոչեցեալ Արածանի . " Ընդ սորա մէջն անցանէ գետն Կիզնոս, որպէս Արածանի ընդ մէջն Բաբելոնի " : Արդիկ Դ . 42 :

ԲԺՈՒՆԵԱՑ ԳԵՑ

{ } իշատակեալ 'ի Խորենացոյն 'ի Ճանապարհորդութե Հռիփսիմեանց, որ թուի լինել 'ի Վասպուրական նահանգի, և թերևս պարտ է լինել Բղնունեաց գետ :

ԳԱՅԼ ԳԵՑ

{ } որմէ Ագաթանգեղոս յերես . ԺԴ . " Եկին հասին յեկեղեաց գաւառ 'ի գետին երիզա ... իջին բանակեցան առ ափն գետոյն՝ որ Գայլն կոչեն " : Դարձեալ 'ի թղթ . ԵԺԲ . յիշէ զանցանել սորա առ երէզ աւանաւ Դարանաղեաց գաւառի : Այս է Աֆոս գետ անուանեալ յայլոց ազգաց . (զի լիֆոս յունարէն՝ է գայլ, յորմէ և լատինս լիֆոս .) զորմէ ունիս տեսանել 'ի փոքր Հայս . այլ քանզի եկեղեաց և երէզ են 'ի մեծ Հայս, յայտ է թէ այս գետ

բղիտեալ 'ի փոքր Հայս՝ ըստ մասին անցանէր նաև ընդ մեծ Հայս :

ԳԻՆԴՐԻԴԻ . Տեա 'ի մեծ Հայս Թղթ . 142 :

ԳԻՆ

Վիանդի Խորենացի ք . 61 . յիշէ Զախմբի Գինայ , յայտ առնէ լինել գետ յԱյրարատ նահանգի :

ԳՕՐՄԱ

Վեա յիշատակեալ 'ի տարեգրութի Տակիտոսի գիրք ԺԴ . 'ի շրջակայս հայաստանեաց և ասորեստանեաց :

ԴԻԼԻԳՕԱ

{ յիշատակեալ առ Քսենոփոնեայ 'ի Կ . գիրս արշաւանաց Վիւրոսի , ոչ այնչափ հեռի յակնաց Տիգրիսի . “ Գեղէցիկ էր , ասէ , այլ ոչ մեծ . բազմութի գիւղօրեից էին շուրջ զգետովն . այս տեղի կոչէր Հայաստան ընդ արեւմուտս ” :

ԶԱԽ . Տեա 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթահամարն 147 :

ԶԻՐԳԻՍ

1) տակ Տիգրիսի որ ընդ Պարսկահայս ընթանայ . զի ասէ Պլինիոս Դ . 26 . “ Իսկ Կորաթեանց առ երի կան Ալօնք , ընդ որս Զէրպի գետ 'ի Տիգրիս անկանի ” : Ալօնք ըստ մեզ են բնակիչք Այլի գաւառին Պարսկահայոց . որ գոլով 'ի հարաւակողմն առ ասորեստանիւ , 'ի գէպ գայ 'ի Պարսկահայս բղիտեալ անցանել և խառնիլ ապա 'ի Տիգրիս : Հարտուին 'ի վերլուծուին Պլինիոսի զԶէրպի համարի նոյն գետակ՝ որ առ Պաղլմէսի կողմ Լորդոս վանն երազուէ : Այս գետակ նոյն Թուի լինել՝ որ այժմ կոչի Զարպ :

ԹՈՒԽ

Վեա՝ որ ելանէ յԱղձնիս , և մտանէ 'ի ծոցն Բզնու նեաց : Զմտանելն սորա 'ի ծոցն՝ յայտ առնէ Թումս արծրուանի գիրք Կ . 'ի խորագրի ե գլխոյն . ուր ասէ . “ Պար-

տուն Սմայատայ (որ էր նա Սմայատ արքայ) յԱհմատայ՝
'ի սահմանս Աղձնեաց, 'ի վերայ գետոյն Թուփ կոչե-
ցեալ, որ իջանէ 'ի ծովն Բզնունեաց, իսկ զըզլեւն՝ ստու-
րէ 'ի բնադրի անդ յայտ առնէ յատելն: «Գնացեալ ընդ
եզր ծովուն Բզնունեաց, չէ կողմն Ապահունեաց, և բնա-
կեցաւ յափն գետոյն՝ որ իջանէ յԱղձնեաց խոխովացն»,
Առ Յահմանու կաթողիկոսի գրի անգէն Թուղ կամ
Թուղի: «Հասանելն 'ի ջուր ինչ գեղջ մի Թուղի անուն»,
յորմէ երեւի լինել գետակ փոքրիկ, 'ի Թուղի գեղջէն
ընկալեալ զիւր անուն:

ԼԻԳՈՍ

Որ Թարգմանի գայլ. զորմէ Պլինիոս Կ. 26. «Լիգոս 'ի
Հայաստանեաց բերի». որ ընթանայ 'ի Միջագետս, և
խառնի 'ի Տիգրիս, որպէս կարծէ և Հարութն: Չէ պարտ
զայս շփոթել ընդ միւս Լիգոս կամ Գայլ գետոյ՝ որ է 'ի
փոքր Հայս:

ԼՈՓՆԱՍ

{Նշատակեալ առ Եղեշէի 'ի Թղթ. 131. «Փախստա-
կան առնէին մինչև յամուր տեղիս մայրեացն առ խորա-
գոյն դարիւքն Լոփոս գետոյ», Այս պատերազմ քանզի
եղև յայս կոյս Կուր գետոյ, հանդէպ խաղխաղ քաղաքի,
որպէս դնէ նա ինքն 'ի Թղթ. 129. վամն որոյ և այս գե-
տակ էր յՈւտի նահանգի, յորում էր և խաղխաղ:

ԿԱՐՄԻՐ

Ստակ Երասխայ 'ի Ճուաշ գաւառ Վասպուրականի.
«Իսկ վայր խաղացեալ (ասէ Թոմն արծրունի Կ. 11.) 'ի
Մառապանն աւան, առ Կարֆի կոչեցեալ գետով, որ ի-
ջանէ 'ի գետն Երասխ», Բանդի Մառապան էր 'ի Ճուաշ,
և այս գետ լինի անդ:

ԿՈՐԴՈՒԱՑ ԳԵՑ

{Նշատակի առ Բուզանդայ Կ. 26. 'ի Կորդուաց գաւառ-
ին, ըսյց յայտ առնէ լինել փոքր՝ յատելն վամն Կորդուա-
ցոց. «Դարձուցին ընդ այլ չքնեցին զգետն»:

ՀՐԱՋԴԱՆ ԿՈՒ ՀՈՒՐԱՅՑԱՆ

Գետ Այրարատու. զի խորենացին ւն. 11. գրէ վասն Վարժ անուն պատանւոյն, թէ ւն. Արտաշէս “ շէնս պարգեւէ նմա առ եզերք գետոյն՝ որ անուանեալ կոչի Հրաչ դան ”: Եւ յայնմ հետէ տեղին այն կամ գաւառն կոչեցաւ Վարժանունիք: Եւ Յոհան կաթողիկոս գրէ վասն Սեաղայի և միաբանելոցն ընդ նմա ընդդէմ Հօլ ոստիկանին. “ Եւ բանակ նոցա նստէր առ եզերք Հորասպան գետոյ, հանդէպ դաստակերտին Կաւակերտի ”: Եւ քանզի Վարժանունիք և Կաւակերտ են յԱյրարատ նահանգի, և այս գետակ յայտ է թէ ընդ այն անցանէր: Վարդան աչ խարհագիր նաեւ զգաւառն որոշէ ասելով. “ Հորասպան գետ ԲՃՆՈՅ Զուրն է ”: Արդ ԲՃՆԻ էր ՚ի Նիգ գաւառի Այրարատ նահանգին:

ՂՈՐՂՈՍ . ՏԵՍ ԶԵՐԳԻՍ :

ՄԱՄՈՒՇԵՂ

Ո այսմանէ Բուզանդ Ե. 27. “ Բնակեցաւ նա (սուրբն Եպիփան Ճգնաւոր աշակերտ Դանիէլի) ՚ի մեծ Ծովոս յանապատին, որ կոչի անուն տեղւոյն Մամբրէ, ՚ի վերայ գետոյն, որ անուանեալ կոչի Մանուշի. . . Եւ էր մօտ ՚ի գետն Մանուշի աղբիւր մի, և ձովն բազում եղանէր ընդ ակն աղբերն. և բազում մարդիկ հանեալ զձովն օգտէին ՚ի նմանէ ”:

ՄԱՆԱՆԱԴ

Ղ տակ Եփրատայ, զորմէ Լաստիվերտցի ՚ի գլուխ ինք. “ Երթեալ ժողովոյն բազմութի մինչև յեզր գետոյն Եփրատայ, ուր Մանուշի ՚ի նմա խառնի ”: Թերեւս այս է զոր խորենացին Դ. 45. “ ուղի անուամբ յիշէ ՚ի ստորագրեւն զայրն Մանանաղայ գաւառին. “ Որ ինչ զերծաւնի, յանհարկն ուղիս սաստկութե անկանի ”:

ՄԱՐՄԷՑ

Ղ իշատակեալ առ Թոմայի մեծօրէցայ. “ Թող զազքատս որ ՚ի վերայ գետոյն Արեստու և Մարգարոս կային ”:

Այս դեռ սովորն անուամբ կայ մինչև ցայժմ, որ զեղու 'ի ծովն Ագթամարայ, որ է Բզնունեաց ծով, զորմէ տես 'ի նոր Հայաստան 135 և 136. Տես 'ի վերոյ և զգեան Առեստ :

ՄԵԾԱԾՕՐ

Օ որմէ խորենացին չ. 49. “ Երթեալ Արտաշեսի 'ի տեղն, ուր խառնին Երասխ և Մեծաօր ”: Յայս բան խորենացւոյն հայելով 'ի կարգս վտակաց եղաք աստ . բայց հաւանեալ եմք թէ Մեծաօր եր ծովակ կամ լիճ. ուստի ելեալ ջուրն վտակ կազմեալ, և առ Արտաշատու անցեալ, գնայր խառնէր յԵրասխ : Զկամեալ Մեծամորի յիշէ Ագթամարեղոս Թղթ . Խ : Տես աստ և 'ի կարգս Ահայ, և 'ի մեծ Հայս 437 :

ՄԵՂՏԱՑ ԳԵՑ

Ուրեք ուրեք յիշատակի 'ի դիրս Զինորայ . որպէս և Սահասայ Ժնակ, և Մօր . ուր քառասուն այր ասէ մօրահեղձ արարին : Այս ամենայն են 'ի Տարմն :

ՄՈՒՐՑ

Ուսակ Երասխայ զորմէ խորենացին չ. 65. 'ի գրեին վտան Վաղարշայ Թագաւորին . “ Ծնաւ 'ի վերայ Ճանապարհին, 'ի գաւառին Բասեան, 'ի տեղւոջ ուր խառնին Մուրց և Երասխ ” : Այս է որ առ Պլինիոսի Խ. 9. գրի Մուսի . “ Երասխ... աճեցեալ վտակաւն Մուսի ” : Այժմ կոչի Հասնդաւարս ջուր :

ՆԻՉԻՓՈՐԻՈՍ

Ուսակ Տիգրիսի առ Տիգրանակերտիւ բառ Տակիտոսի . զորոյ զբանս տես 'ի մեծ Հայս յերես 76 :

ՌԱՀ

Ուիայն ուրեք առ Կորինս պատմագրի գտանեմք զիշու տակուծին . որ գրէ, թէ յորժամ Մեարսպ դառնայր 'ի Միջագետաց հանդերձ նշանագրօք, և եկեալ յայրարատեան գաւառ մերձ լինէր 'ի Թագաւորական քաղաքն որ

էր Վաղարշապատ, յայնժամ Թադատորն և ամենայն ազատագուհին ելեալ 'ի քաղաքէն՝ «Պատահէին երանելուն (Մեարտայ) զափամբ Ռահ գետոյն», Թորմէ այսչափ ինչ իմանամք, թէ այս գետ անցանէր մօտ 'ի Վաղարշապատ. զոր չէ պարտ շփոթել ընդ միւս մեծի Ռահ գետոյն, որ է 'ի Սկիւթիա, կամ յափական Սարմատիա, և Թափի 'ի ծովն Կասպից :

ՅԱՐՕՆԱՅ ԳԵՑ

Թումա արծրունի յետ յիշելոյ զտեղիս Հաղամակերտ, Զարեհաւան, Ռենայ, ասէ. «Գիշերագնաց հասեալ մինչ 'ի Տարեայ կոչեցեալ գետ. և 'ի միւսում առաւօտին հասին 'ի վերայ բանակին», և յայտատակեալ բանակ էր 'ի կողմանս Զարեհաւանի կամ Պարսկահայոց, որպէս երևի 'ի գրեւոյն :

ՅՂՄՈՒՑ ԳԵՑ

Օրմէ Եղիշէ 'ի Թղթ. 205. «Կարգէր և կազմէր զճակատն... առ ափն Տղհա գետոյն», անցանէր ընդ Արտաղ գաւառ. զորմէ տես 'ի մեծ Հայս 205: Անուանըս Տղհա և Մեծամօր՝ ըստ նշանակութե երևին նոյնանալ:

ԳԱՅԱՂ

{Խշատակեալ 'ի Խորենացոյն Զ. երկցս անգամ 'ի գլուխն 65. եղեալ զընթացս նորա առ առանասն Վարդգէսի. այսինքն է՝ առ Վաղարշապատաւ. բայց այլ ինչ տեղեկութի չունիմք զամանէ: Միայն Վարդան աշխարհագիր այսչափ ինչ գրէ. «Բասաի գետ Կարդոյ ջուրն է»:

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ

Ծովակ, Լիճ, Մօր, և Զեբնոփ:

(Ը) Է գտանին 'ի հայտատան աշխարհիս նաև լիճք, վկայէ 'ի նախնեաց Սարգսն Ժն. 529. գրելով. «Են և Լիճ մեծամեծք 'ի հայտատան», և Լիճ անուամբ պարտ է իմանալ՝ զոր մերքն կոչեն Ծովակս. զի անդէն յիշէ զԲա.

պատան որ էր ծովակ : Խորենացին յաշխարհագրութեան նաեւ զԹիւ նոցա նշանագրէ զնելով երկս ծովակս 'ի մծ-
Հայս . զորս պարտ է իմանալ վասն մեծագունիցն . քանզի
առաւել քան զերկս Թուով գտանեմք յիշատակեալ առ-
մատենագիրս . վասն որոյ և ըստ Հին օրինակի աշխար-
հագրութեն վեց դնին ծովակք , որ առաւել 'ի գեղ իսկ
է . զորոց մի ըստ միջէ գրեցուք յառաջիկայդ :

ԾԱՊ. ԲԶԵՈՒՆԵԱՑ

Կոչեցաւ այսպէս յանուն Բաղ նահապետին , զորմէ
գրէ Խորենացին ն . 12 . “ Իսկ որդի նորա Բաղ յարեմը-
տից հիւսիսոյ զեզր ծովսն աղայ (Ժառանգէ) . և զգա-
ւառն և զծովն անուանէ իւրով անուամբն ” : Այլուր 'ի
ն . 16 . միայն ծով . աղի կոչէ , յատեն վասն Երմիքամայ .
“ Գայ հասանէ ... յեզր ծովակին աղայ ” : Զորառնառն այս-
պէս կոչելոցն դնէ Մարիբաս առ Խորենացւոյն ն . 11 . 'ի
գրեւն վասն Հայկայ . “ Հասանէ յեզր ծովակի միոյ ' որոյ
աղի են ջուրքն , մանուշառ ունելով ձկունս յինքեան ” : Թէ
այո է ծովն Բզնունեաց ' յետագայ բանքն յայտնեն . մի'
զի մերձ յայս ծով եղև Հայկայ ճակատիլ ընդ Բէլայ , որ
յետ սպանանելոյ զԲէլ , զտեղի ճակատուն շինէ , առէ Մա-
րիբաս , և կոչէ Հայք . որոյ գաւառն անուանեցաւ Հայոց
ձոր . արդ զծովն Բզնունեաց մատենագիրք դնեն զկող-
մամբ Հայոց ձոր գաւառին : Երկրորդ նշան դնէ Մարի-
բաս ձկունս մանուշառ ունել . արդ և ծովն Բզնունեաց , որ
այժմ առի ծով Վսեայ կամ Ագթանոսայ , միայն մանր ձուկն
բերէ Տաւեիս անուանեալ : Տես վասն այսր 'ի նոր' Հայաս-
տան 'ի Թղթ . 135 :

Կոչի սա նաեւ ծով Բուդոնեաց առ Բուզանդայ 'ի 7 .
10 . “ Սոյնպէս և առ սոյն Ընձաքիարս լերինն 'ի ծովեզրն
Բուդոնեաց ծովսն ” : Կոչեցաւ այսպէս յանուն Բուդոն-
եաց գաւառին , որ էր յայլ կողմն նոյն ծովուն : Առ յե-
տագայ պատմագիրս յաւէտ ծով Վասպուրական գտանեմք
յորջորջեալ յանուն նահանգին ' ուր էին Բզնունիք և
Բաշտունիք գաւառքն . Վասպուրականի . զոր օրինակ առ-
Վարդանայ , որ գրէ 'ի Թուականին շԺԺ (1110) . “ Ի նմին
ամի 'ի Ժամանակս ձմերանի 'ի մթին գիշերի անկաւ հուր
'ի բարձանց 'ի ծովն Վասպուրական , և գոչեալ ծովուն անկաւ
զքամաքաւն , և դարձաւ ծովն 'ի գոյն արեան . և մեռան
ձկունքն . և 'ի լուսանալ առաւօտուն կուտեալ կային առ

ցամաքումն՝ իբրեւ զփայտակոյտս անտառաց, Սոֆալէս յանուն Վասպուրականի կոչի և առ Թումայի մեծափեցւոյ յառեւն. «Եւ ոչ գոյր վարդապետ ՚ի ծովեղերս յայտ Վասպուրականի», Արդ թէպէտ այսպէս յանուն Վասպուրականի և յանուն գաւառաց նորա կոչի այս ծով, բայց Խորենացին յաշխարհագրութեան դնէ ՚ի Տուրուքեան, ասելով. « Ունի և ծով զԲախտեայի, Հարիւր մըն երկայն, և վաթսուն լայն», Զբառիւ այսր ծովուն յիշէ Սամակէլ ՚ի ճիւղ. (697). ասելով. «Կարաձմեռն, յորում Բախտեայ ծովն սառեաւ»,

ԾԱՊԱԿԱԳԱՌԻՑԱՆ

Ուր ՚ի ապագրեալ աշխարհագրում Խորենացւոյն գրի Բապոսն: Ստրաբոն ժն. 529. յետ գրելոյ՝ թէ ՚ի Հայաստան գտանին ծովակք մեծամեծք, ասէ. «Երոց մին է Մանդիսի, զոր Կապոսայ թարգմանեն, մեծագոյնն յետ Մեդիսի՝ որպէս ասեն. Զուր նորա աղի, մինչև ցԱտրպատական յանգեալ. յայտ ծովակ նաեւ աղ ՚ի գոյ ելանէ»,

Եւ քանզի Ստրաբոն յայտ բան ասէ՝ թէ այս ծով էր ՚ի Հայաստան, և այնպիսի անուամբ կոչի՝ որ Թարգմանի Կապոսայ, յայտ է թէ նոյն է զոր Խորենացին ըստ ձեռա գրաց կոչէ Կապոսն, որ է նոյն կապուտակ բառն, որ և է բառ Հայկական: Բայց ոչ է Թարգմանութի Մանդիսնք անուանս, որպէս կարծէ Ստրաբոն, այլ պարտ է ասել՝ թէ բաց ՚ի Հայկական անուանէս՝ այլով անուամբ ևս կոչէր Մանդիսնք. այս անուն ըստ մեզ է Մոպոսն, որպէս գրեալ է մեր այլուր: Վասն որոյ յայլեայլ բանից նախնեաց և յայժմեան գրից՝ թուի մեզ Կապուտակ ծո-

1 Զայն զայս գիտած մեծաւ մաւ սամիք պատն և Մամիկոս ՚ի Թիւն մը. ՚ի նմն Թուականի ՚ի ձմրայնի. «Եղև յաւուր միում նշան ահաւոր և սուկակ ՚ի յաշխարհն Հայոց. ՚ի միում միման գիշերին կարեալ եղև հուր ՚ի Քրնակն հաստատուէ երկնից. և ՚ի բարձրուէ անո՞ գոլացելէ, և հալոյ զարկաներ զԾովն Վասպուրական. և սասակապէս գոլնաց ծովն. և յոյս յետ Հարկաներ զցամաք, և զապաց ծովն և ցամաք ահաւոր դողմամբ. և փոխեաց զծով ՚ի գոյն իւր ՚ի գոյն ալեան, և հուրն այն պատառեաց զհաստա-

տուն անդնդոց: Իսկ ՚ի յաւառտուն անանկին տատակեալ զբաղմութի մկանց ծովուն, և կոչին կուտեալ մկուձքն առ եղև ծովուն որպէս ըլլա փայտակոյտ մայրեաց. և հոռեալ և զն վայրքն ՚ի սասակ բաղմութեն. և անանկին զցամաքային վայրքն, զի պատառեալ և հերձեալ էր ՚ի բաղում անոյն ահաւոր խորութի»,

2 Ի հիմն օրինակի աշխարհագրութե Խորենացւոյն յետ յիշելոյ զԿապոսն ծովակն, գրեալ կայ. «Ուր գտու ... ինն գործեն», Ուր որպէս յայտնի է, գոյ բան եղծեալ:

վակս այս՝ի միայ կողմանէ անկեալ՝ի Կորճայք նահանգ մեծին Հայոց, ի միւս կողմանէ՝ի Պարսկահայս, կամ որ նոյն է՝ի Հեր և ի Զարեանդ. իսկ յայլմէ կողմանէ յԱտրպատական. Զառաքինն յայտ առնէ Մանգիւսնք անուան՝ զոր տայ նմա Ստրաբոն, որ ըստ մեզ է Մոզոզանք գաւառ ի Կորճէս նահանգի. յայտ առնեն և գիրք Սաղամասքազաբի Կորճէից, որ կայ մինչև ցայժմ, և է յարեմտեան կողմն Որմալայ ծովակին, որ ի հնումն կոչէր Կապուտակ. Զերկրորդն ցուցանէ բան Մաղաբիայ ի պատմութեան Թաթարաց. զի ի կրկին տեղիս ի նմին Զարեանդ գաւառի յիշատակէ ծով առի. զոր ես համարիմ նոյն ընդ սմա. « Կալան, ասի, և եդին ի բանաի ի մէջ Ալէ ծովն, որ կայ ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառի, իսկ զերկրորդն՝ նախագրեալ բան Ստրաբոնի յայտ առնէ յԱտրպատական յանգիստ ասելով. զոր և խորենացին հաստատէ՝ ի Մարս զնելով զայս Կապուտան ծովակ յաշխարհագրութեան իւրում, մի՛ վասն յանգելոյ յԱտրպատական, որ էր նահանգ Մարաց. և երկրորդ՝ վասն Մարաց տիրելոյ յայնժամ. զի յաւուրս նորա, որպէս ինքն գրէ, զգազում տեղին առեալ էին ի Հայոց Ատրպատականք, որք են Մարք. Զայս այսպէս եղեալ՝ աւելորդ է այնուհետև նոյնացուցանել զայս Կապուտան կամ Մանգիւս ծովակ նաև ընդ Սաւադա ծովակին, որպէս առնէ Սէն Մառէն ի յիշատակարանի իւրում. զոր նա ինքն Ստրաբոն զնէ յԱտրպատական և ոչ ի Հայս, և ուրոյն ստորագրէ ժամ. 523. զատուցանելով ի Կապուտակէն. Տես և ի նոր Հայաստան 249 զծովակն իւրմիոյ:

ԾԱՆՈԹ ԳԵՂԱՄԱՑ

( ) այսմանէ խորենացին ամ. 12. « Իսկ Գեղամ. . . գնաց զմեզ լերամբն արեւելեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ. շինէ զեզր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր աւանում և սա զլեւանն անուանէ՝ Գեղ, և զէնսն՝ Գեղաքունի, որով կոչի և ծովն. »: Յայս անուն կոչի ուրեք առ Թումայի արծրունւոյ 7. 8. « Կացեալ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի երանելին Մաշտոց եղեալ ի կղզոյն Գեղաթանի լճին, »: Բայց այլուր Գեղաթանի կոչել զծովն՝ չէ մեր գտեալ, այլ յանուն Գեղամայ. որպէս առ նորին խորենացւոյն 7. 46. « Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսիւ ելանէ առ ափն ծովան Գեղամայ, զթիկամբք Արագածն կոչեցեալ

լերին,, : Եւ 'ի Դ. 46. «Գնաց եւ խորոզ 'ի բանակէն իւրմէ առ Ծովան Գեղամայ, զոր Մարտի կոչեն, ընդ առաջ Արշակայ,, : Եւ այսպէս այս ծովակ անկանի 'ի Գեղաքունի գաւառին Սիւնեաց, զորով բնակէր հայկազուն ցեղ եւ իշխուեալ Սիւնեաց, ուրոյն 'ի գահադուխ իշխանէն Սիւնեաց : Տես եւ 'ի մեծ Հայոյ 264 : Մեծութիւն եւ խորութիւն այսր ծովակի երեւի 'ի ծովամարտիկ պատերազմէ, որ պատմի 'ի գիրս : Կղզի սորա, որ էր մի միայն, յիշատակի նոյն պէս 'ի գիրս . որպէս յայտ բան Յոհաննու կաթողիկոսի . « Իսկ Սեան կղզի որ 'ի Ծովակէն Գեղամայ,, : Զոր եւ ընդ ժամանակս ժամանակս առին հազարացիք, որպէս առին նաեւ 'ի Թաւին 282 (702) . ըստ գրելոյ Սամուէլի . «Մահ մէտ զԾովն Գեղամայ արձակեաց, եւ առ զՍեան,, :

ԾԱՊ. ԳԱՅԼՈՑՈՅ ԷՄ ԳԱՅԼԱՅՈՅ Եւ ԳԱՅԼԱՅՈՒԱՅ

( ) այս յիշէ խորհրացին յաշարհագրութեւ իւրում, եւ դնէ յԱյրարատ նահանգի . յիշէ եւ 'ի պատմութեան իւրում Դ. 62 . « Խնամացեալ էր ընդ նախարարս Վասպուրականի, որում տուեալ էր զաւանն Տատոնս հանդերձ ագարակօքն, եւ զայդին մեծ՝ յոր մօտնէր առուն՝ դետ հանեալ 'ի ծովէն Գալապոսայ,, :

ԾԱՊԱԿ ԳԱԼԱԿԱՅԻՍ

Ի Տայս ցուցանէ լինել այս բան Լաստիվերոցոյն Գ. Դ. ուր նախ պատմեալ թէ Գէորգի Վրաց իշխեցօղն եհաս 'ի վերայ քաղաքին Ուխթեաց, որ է 'ի Տայս, եւ ետ աւերել զգաստակերտս նորա՝ յաւելու զինի : « Իբրեւ լուաւ զայս Թաղաւորն (Հոռոմոց), եւ քան զեւ 'ի բարկութիւն բրբ գեալ դառնայ 'ի վերայ նորա . եւ պատահեալ զօրքն մի մեանց մերձ 'ի ծովակն որ կոչի Պալէպոյէ, հասադին զըզդումս զմիմեանս հարկանէին,, :

ԾԱՊ. ԿԱՐԵՈՅ

( ) այսմանէ Ղազար 259 . « Եւ զօրավարն Հայոց Վահան մափկոնեան երթայր ընդ կողմն արեւելից Ծովան Կաթոյ . . . ընդ կողմանն հիւսիսոյ Ծովան վրիպեալք . . . մերձեալք 'ի գիւղ մի Կարնոյ, որում անուն էր Արծաթի,, : Այս այն է՝ ուրանօր խորհրացին Դ. 59 . դնէ զաւանս

Եփրատայ. այս ակունք ջուրը ասէ, “Հանդարտ գնացիւք յառաջացեալ Ծովանս Մօրաբար երեւութիւք... և զեղերդք Մօրի շամբք և բազմութի եղեգանց”, Զոր խորենացին զեղերդք Մօրին դնէ, Պրոկոպիոս 'ի պատերազմ Պարսից Խ. 17. 'ի Մօրն անդ դնէ՝ այսպէս ստորագրելով. “Եփրատ ընդ անձուկս ինչ սկիզբն առնէ իւրոց ընթացից. ուստի ընդ բոլեւն աներեւոյթ լինի աչաց, ոչ յընդ երկրեայս սուղելով, այլ հրաշալի իմն գործելով. քանզի տիղմ թանձր կուտէ 'ի վերայ ջրոց. իսկ ինքն այսպէս հոսի՝ մինչև ծաւալել ասպարէզս յիսուն ընդ երկայնութի, և քսան ընդ լայնութի. և այս տիղմ եղեգնասեր այնչափ յորդ է և կարծրանիւթ, մինչև ցամաք թուիլ որոց մատչինն, և տալ անցս անքոյթս հեծելոց և հետեւ ակաց. նա զի և բազմութիւն օայլից ընդ այն ճանապարհորդեն հանապազօր. այլ ոչ երբեք պատահէ գլորիլ. և չէ մարթ 'ի միտ առնուլ թէ զինչ ինչ կայցէ 'ի ներքոյ: Այլ քանզի ամի ամի սովորուի է հուրք կիզուլ զչամբն առ 'ի չխափանել եղեգանց զճանապարհն, դէպ լինի երբեմն առ սաստիկ յուզելոյ հողմոյն՝ ճարակիլ հրոյն, և մինչև ցիտրին արմատն հասանել, յայնժամ մարթ է տեսանել զջուրն ընդ ծերպ ինչ անձուկ. այլ դարձեալ կուտեալ տղմոյն՝ զինի սուղ ինչ ժամանակի տեղին դառնայ յառաջին իւր տեսիլ: Յետ այնորիկ Եփրատ ընթացայ յԱդիլիսինի”, որ է Եկեղեաց դաւառ: Այս ծով է զոր համառօտիւ ստորագրէ և Մելա, որպէս եղաք 'ի սուրբագրութե ականց Եփրատայ: Յայս ծովակ խորենացին դնէ անթառաձէ յնայ և զանազան կառուց:

ԾԱՌԱՅ ՀԻՒՍԻՍՈՅ

{ } Իշատակի առ խորենացւոյն Թ. 6. յասելն վարն Խ. Վաղարշակայ. “Իսկ 'ի ցրտանալ հիւսիսոյ 'ի դառնահոտ փչելոյ՝ խաղայ իջանէ 'ի դաշտն մեծ. և անդ զափամբ Մօրին մեծի բանակի 'ի տեղւոջ՝ ուր դեմն մեծ 'ի Ծովանէ՝ հիւսիսայ սկիզբն առեալ իջանէ և խառնի 'ի Մօրն մեծ”, Ասելոյն գեոն Դեժ՝ թուի ինձ լինել Կուր գետ. զի այս գետ էր որ առ մատենագիրս մեր ստէպ կոչէր Գետ մեծ, որպէս ասացաք 'ի ստորագրուէ նորա. մանաւանդ զի դնէ 'ի մեծի դաշտի, ուր և դնէ Ստրաբոն զալին Կուր գետոյ: Տես անդ զգնան նորա: Այս ծովակ թուի լինել այժմեան Փառաձն կոչեցեալն, զորմէ տես 'ի նոր Հայաստան 27. 127:

ԾԱՌԱՅ ՄԵԾԱՄՈՐԻ

{Եղատակի յայտ բան Յոհաննու կաթողիկոսի, յա-
մեն. «Ծառայք նորա (խաղիմաց ոստիկանին) ըմբռնեալ
զեղբայր մեծին Յովսէփայ (ք. Յովսէփ կաթողիկոսին), յա-
կունս Մեծաճոյ՝ սպանեալ ընկեցին զնա 'ի Ծովաֆն, որ է
'ի հիւսիսայ կողմանէ ականցն»: Տեղ ստորեւ Մեծաճոյ:

ԾԱՌԱՅ

Ի չորրորդ Հայտ. որոյ կղզեակ ընդ ժամանակս ինչ
եղև կաթողիկոսարան. այլ զամանէ չունիմք այլ ինչ տե-
ղեկութիւն առ նախնիս, բայց միայն զայժմեանն, զորմէ
տեսն 'ի մեծ Հայտ 61. և 'ի նոր Հայաստան 240: Գուցէ
այս է յիշատակեալն Յուստինոսի իմ. 3. աւր ասէ վասն
Տիգրիսի, թէ 'ի դաւառն Սոֆէնէ, որ է Ծովք կամ չոր-
րորդ Հայք, 'ի վեր յառնէ, և 'ի լին կամ 'ի Ծովակս եփ-
րատայ անկանի:

ԾԱՌԱՅ ՅԸՄԱՆԱՅ

{Եղատակի առ Թովմայի արծրունաց Գ. 11. յառել
նորա. «Եւ ելեալ 'ի Հաղամակերտ քաղաքէ յինն ժա-
մու ուրբաթու առաւրն, և անցեալ ընդ Ծովաֆն Յելիւս,
և ընդ Վարազի Զարեհաւանի»: Այս անուն է որ առ
Ստրաբոնի Ժա. 529. պլաշլութեամբ գրի Օֆիւ. եղեալ
մօտ 'ի պարիսպն Էամիրամայ:

ՅԶՐԿԱԾՈՒՄ

{Եղատակեալ առ Կիրակոսի. «Ի գլուխ վասնաց (Գեա-
կայ) շինեցին ինքեանք դիւղ մի մերձ 'ի Ծովակն փոքրա-
գոյն անհնարին խորութեամբ. և անուանեցին զգլուղն
յանուն Ծովակին՝ Տղկածով. քանզի բազումք մօրասեր և
տղմասեր սողունք կային»: Գետիկ վանք՝ քանզի էր 'ի
Զարոփոր դաւառին Գուգարաց, և այս Ծովակ էր
յայնմ դաւառի. զորոյ լինելն Ծովակ անոյշ ջրոյ՝ յայտ
առնեն սողունքն յիշատակեալք:

ԾԱՊԱԿ

Որ 'ի Սիւնիս զհողմամբ Շաղատայ յիշատակի առ Ստեփաննոսի օրպէլեան գլ. ԺԿ. յասեմ. "Եւ դարձեալ Թաղք մի Շաղատայ 'ի լերինն ծովուն յեզր Ծովի միջ,"

ԾԱՊԱԿ

Որ զհողմամբ Գանձակայ. Տես զլեառն Աշարակ :

ԾԱՊԱԿ ԱՐՄԻՆԻ ՀԱՄ ԹՈՆԻԴԻՍ

Երկրորդ ծովակ հայաստանեաց. զսայիշէ Ստրաբոն ԺԿ. 529. ասելով. "Արմինի որ և Թոնիդիս՝ է ծովակ բարակաւոր, մինչև զաղանդութի հանդերձից 'ի բաց քերել, և զգործ Թափի լնուլ 'ի մաքրել գնոսա. որով և ջուր նորա ոչ լինի ըմպելի. ընդ այս (ծովակ) Տիգրիս բերի," Անունս Արմինի գուցէ ածանցեալ է յանուանէս Այծառնա, զոր մերքն Ձոր կոչեն, որ էր փոքրիկ գետ կամ ջուր 'ի կողմանս Տարօնոյ. այլ գուցէ նոյն ջուր 'ի տեղւոջ ինչ ունէր ծովակ կամ լիճ. և է այն զորմէ գրէ Ստրաբոն :

ԼԻՃԻՔ

ԼԻՃ ԱՐԵԹՈՒՍԱՅ

Երկրորդ ծովակ հայաստանեաց. զսայիշէ Ստրաբոն ԺԿ. 27. ուր գրէ վառն Տիգրիս գետոյ, թէ "Հոսի 'ի լիճն Արեթոսայ, որ զամենայն ծանոնս արկեալս 'ի նմա՝ 'ի վեր ունի. և բորակ ծխախառն 'ի վեր չնչ. մի միայն ազգ. ձկան է նորա. և այն ոչ խառնի 'ի ձորոգեան (Տիգրիսի) որ ընդ մէջնս.

1 Անուն Թոնիդիս այլապէս էր գրել նորա, այսպէս և գ. ուղղագրոյն համար 'ի ձեռագրի Ստրաբոնի, այլ Բոնիան. որպէս գրէ նա ինքն 'ի վերջու. աւեր Թորգմանիչ նորա Թոնիգիս գտել ծուռ Ստրաբոնի : Զայս անուն կրկնէ առ Դիոնիսիոսի Բերթիդիսայ, և առ Ստրաբոն և 'ի դիւր ԺԿ. 'ի Թղթա. Եւստատիոսի, որ ազար զմեկնութի համարն 746 :

մէ վասն Անատոլիայ, թէ 'ի չինեին զԹեոքուպոլիս քաղաք, “ եւ 'ի վերայ Զէրժ բղենալ աղբերայն (որք մտնէին 'ի քաղաքն) յարկս վիմատաշ քարանց չինեաց ” : Այս ան աղբիւր է, զոր բազմնք յառաջ յիշէ Քսենոփոն, 'ի Գ. գիրս արշաւանաց Նիւրսի, որ առ ջերմունեն եւայր, ասէ, գոլորշիս հանելով, և լուծանէր զձիւնս որ 'ի շրջակայս. զի զճանապարհորդութի նորա ցուցանէ լինել մերձ յակունս Եփրատայ. որպէս է և այս յիշատակեալն Խաբենացւոյն : Այս Զերմնակ կայ մնայ մինչև ցայժմ, զորմէ տես 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթահամարն 76. ուր գրեալ կայ զԵրժայէ :

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՆԵՐՈՐԴ

ԲԵՐԻ ԿԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ԱՍԿ բարեբերուն համօրէն աշխարհիս մերոյ ոչ գտանեմք բան ինչ գովեստից առ մերս, այլ վառանձին գաւառաց ինչ, զոր օրինակ խորենացին չ. 8. զկող գաւառ Տայոց կոչէ Արփաւնոր և Հադաւփ : Ի Գ. 44. զՎանանդ գաւառ Այրարատու կոչէ Խոփաւփ, Արփաւնոր և Հադաւփ, որ է ասել ցորենաբեր. իսկ ն. 12. զԸրակայ գաւառ կոչէ Արփաւնոր¹ : Ի մատենագրաց մերոց Ղազար փարպեցի և եթ ուրոյն գովեստ կարգեալ ՚ի թղթ. 20. ՚ի վերայ ողջոյն այրարատեան նահանգին առ հասարակ մի ըստ միջէ զգերս դաշտավայրաց նորա, և զլանջակողման լեռանց նորա ներքողելով յայս կնքէ զբան իւր ՚ի թղթահամար 22. « Զայսպիսի զղջակերտ գաւառ, զնաշխարհիկ և զամենալի ըստ տուչուն ամենախնամ արարչին աստուծոյ զայրարատեան գաւառ, որ է գլուխ աշխարհիս Հայոց, զգաւառն համբաւատենչ, ըզգաւառն ամենալի, որ բերէ յինքեան զօրինակ լիութե ըստ բանի գրոյն զերկրին եգիպտացւոց և զգրախտին աստուծոյ », Զայս վերջին գովեստ՝ Ընտուենեաց երկրին ընծայէ հեղինակն հին վարուց սրբոյն Յակոբայ ՄԺ ծնայ, ասելով ՚ի ճառքնորին. « Ասաց ոմն ՚ի պատմագրաց, եթէ նախ քան զանէծան սրբոյն Յակոբայ՝ նման էր երկիրն Ռչտունեաց գրախտին աղենայ », Եւ առ հասարակ ընթեռնելով զգիրս նախնեաց մերոց, իմանամք զաշխարհս Հայոց ամենայն բերովք բարգաւաճեալ, և առ ամենայն

¹ Յորոյ արգաւանդութե վկայուէ ևսկան գարունն պարենի վան իւր և բերէ զայն՝ զի Արմաղիս նահապետ վան բազմուն արգւտց իւրոց : Եւ անմեր քաղաք զորդին իւր զյուլովածին տի յայնմանէ զոյց համբաւեալ ՚ի և զշատակեր յայս գաւառ Ըրակայ մէջ առակոց. Թէ Իւ Ըրաւի Երկրի Եւ առաջեաց առ ՚ի գտանել անդ բա. Թէ Ըրաւի Երկրի Եւ :

ինչ քաջագէտ՝ ի բերս այգեստանեաց խաղողոյ, ի բերս պարտիզաց բանջարոյ և պտղոյ, և ի բերս անդատտանաց ցորենոյ, յորժամ գուցէ մշակութի երկրի. սրպէս ահա այս բան Յոհաննու կաթողիկոսի յայտ առնէ զերեսին ևս տեսակս գետնոյ մշակեալ առ Սիմէրամբ. «Աղբւր մի բազմաբուխ առ ստորոտով Սիմն կոչեցեալ լերինն ցամաքեցաւ, յորմէ բազում Այգեստանք և Բուրաստանք տընկոց (որք են այգիք և պարտեզք), և Արտավարք (որք են անդաստանք ցորենոյ) ոռոգանեալ բուծանէին», :

Իսկ Տին աշխարհագիրք օտար ազգաց տուաւել խօսին զաշխարհէն Մարաց և Պարսից, քան թէ զմերմէս. և ի յիշատակեալ զեղմնաւոր դաւառս Մարաց և կամ Պարսից, նոցին նմանեցումն և զեղմնաւորութի կողմանց ինչ հայաստանեաց, եւ այս ոչ եթէ ի պատճառս նուառ տութե ինչ կամ անարդասաւորութե երկրին մերոյ, այլ սակս մեծուե տէրութե Մարաց և Պարսից, որոց քանզի տէրութի ընդարձակ էր և հզօր, այնր աղագաւ նախագաւ տէին զնոցուն աշխարհէ ճառել քան զմերոյն. զի մերն մեծաւ մասամբ ընդ այլով տէրութի էր անկեալ, նմին իրի առ նախնիս Յունաց և հռոմայեցոց բազում բերս կարծեմ անուանեալ յանուն Մարաց, Պարսից և Պարթեաց, որք էին բերք հայաստանեաց, բոտ որում մասունք ինչ մերոյ աշխարհիս կամ ընդ տէրութի նոցա էին, և կամ յանուն նոցա կոչէին, զորմէ խօսեցաք ի գլուխն Անուան աշխարհիս։ Օրինակի աղագաւ ասեմ ի մէջ և զոր գէպ եղև տեսանել մեզ և առ Պրոկոպիոսի, որ ոչ ի կարգէ նախնի դարուց պատմագրաց որ է։ Սա ի ն. 15. պատերազմին Պարսից նախ զաշխարհ մեր ոչ հայաստան (Աբմէնիա), այլ Պարսկահայք (Բէռասաւմէնիա) կոչէ սակս գոլոյ ընդ մեծի տէրութի Պարսից. երկրորդ՝ զհամբառ ոսկւոյ, որ էր ի հայաստան յԱրդնի, ոչ կոչէ յանուն Հայոց՝ այլ Պարսից, ասելով. «Ուր են հանք ոսկւոյ թագաւորին Պարսից», : Զայս եթէ ի նախնի դարուց պատմագրաց որ ասացեալ էր, զնոյն հանք ոսկւոյ որ ի հայաստան էր, յաշխարհին Պարսից պարտ էր մեզ համարել՝ անծանօթ գոլով պատմութեան այնր ժամանակին։ Սոյնպէս և բազում բերս կարծեմ յիշատակեալ առ նախնի մատենագիրս յանուն Ասորւոց, և յանուն Կապադովկիոյ, որք էին բերք փոքուն Հայոց, զորս թողցուք հետաքննին խուզարկուաց. զոր օրինակ զառիկն՝ որ ելանէ ի Կորձէք նահանգ Հայոց մեծաց, կոչեցին նաև յանուն Ասորւոց :

{Հարտաբնոց Ստրաբոն առաւել քան զայլս գովէ զբարեբերութի աշխարհիս Հայոց, կոչելով 'ի ժն. 511. 512. "Ամենաբարի երկիր հայաստանեաց", :Եւ 'ի պատմին զառաւել բերոց Վրկան աշխարհին Պարսից, զնոյն է տեսնել, առէ, և 'ի Շակաշէն և յԵրասխաձոր դաւառու հայաստանեաց. բայց առաւել զհովիտս աշխարհիս գովէ ասելով ժն. 528. Թէ 'ի հայաստան բազում են հովիտք կարի իմն բարեբերք : Եւ արդարեւ անուանք բազմաց դաւառաց աշխարհիս յայտ առնեն, Թէ 'ի հայաստան բազում էին հովիտք, վասն որոյ և բազում տեղիք բարեբերք. զոր օրինակ 'ի չորրորդ Հայս' է դաւառն Բալահովիտ, 'ի Տուրուբերան' Ագիովիտ, 'ի Մոկս' Արգաստովիտ, 'ի Վաւպուրական' Արձիշակովիտ, Ագովիտ, Կուղանովիտ, միւս Բալաստովիտ. յԱյրարատ' Կոգովիտ : Թող և զորս Ձոր և Փոր անուանեալ դաւառու, որք են բազումք. զոր օրինակ Սալնոյ ձոր, Զերմնաձոր և այլն. յորս առաւելութի է բերոց :

{Եւ սոքա տեղ է դասել և զգաշտավայրս, զորոց գրեանդէն նա ինքն Ստրաբոն. " Ի սոցա սակի են Երասխեան դաշտք, ընդ որս ընթացեալ Երասխայ յեզերս Աղուանից Թափի 'ի ծոցն Կասպից, " : Ընդ անուամբ Երասխեան դաշտի՝ մարթ է իմանալ զգաշտն Շիրակայ, և զգաշտն Շաբուր առ Երասխ գետով, որոյ բեղմնաւորութիւնն մինչև ցայժմ համբաւեալ է առ հմնւո աշխատեսս՝ որք երբեմն տեսին զնա քաջ մշակեալ յամենայնի. երկայնութի նորա տեւէ 'ի Դրենայ մինչև յԵջմիածին, 'ի հնումն Վաղարշապատ անուանեալ : Նաեւ զայն դաշտ առ ստորոտով արարատեան լերին՝ այժմ դաշտ Պայկզիտոյ կոչեցեալ, զոր Մարկոս Պոլոս 'ի Ճանապարհորդութե իւրում յերեք տասներորդ դարուն տեսեալ, գովէ զբեղմնաւորութի նորա և զճարակիլ բազմութ անտանոց 'ի նմա : Սոյնպէս և զգաշտն Մուղան անուանեալ. որ եղև միշտ դադար բանակի Մուղալ Թաթարաց, ուր միշտ հանգչէին սակս կարի իմն արգաւանդութեանն. իսկ զտեղին կարծեմ լինել 'ի Փայտարական նահանգի մերձ առ Երասխ, գէթ ըստ մտնին, ձգեալ մինչև 'ի ծոցն Կասպից :

{Այսչափ բեղմնաւորութի երկրի նաեւ զպատուականութի օդոյ հայաստանեաց աշխարհիս պատճառ գտանեմք, յոյր սակս օտարազգի Թաթաւորք՝ բազմաց աշխարհաց տիրօղք, Թողեալ զայլ աշխարհս իւրեանց, 'ի հայաստան աշխարհի կամեցան ջինել զիւրեանց ամարանոց և զբո

սամնաց տեղի. Համիրամ 'ի Վան, Վաղարշակ 'ի Հայս 'ի ստորոտս Պարխար լերին, Հուլաւուն խանն Թաթարաց 'ի Ծաղկոց լեւան, ուր և յառաջագոյն կայր ամառանաց նախնի Թագաւորաց մերոց, ասէ Մաղաբիւս 'ի պատմաւ Թեան Թաթարաց: Այլ յայսմ վայրի մի ըստ միջէ կարգեսցուք զոր ինչ բերս գտանեմք յիշատակեալ 'ի գիրս նախնեաց մերոց և արտաքնաց:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա

Պոռոգ, Բանջար, և այլ Բոյս:

ՍԶԱՐ 'ի Թղթահամարն 19. գովելով զմեծատաբած դաշտս այրարատեան նահանգին և զգեղեցկանիստ լերինս նորա, ասպա ասէ. Սղբս մատակարարեն « զանուշահոտ զմեղրահամ քաղցրուի բանջարացն, և զզանաղանուսն իւզաբուղին սերմանցն. իսկ 'ի լանջակողմանսն կամ 'ի սարահարթ տեղին՝ յոր դիպեցուցեալ զհայեցած նորոգատեսիլ մարդոյ՝ հանդերձս ինչ և ոչ ծաղկաբոյս գոյնս կարծեցուցանեն սփռեալքս պարարտաբոյսք, և պարարտաբոյսք, պարարտահամք, որոց Թանձրախիտ աճ մուշք խոտոցն... սաստկաբուրուսն անուշահոտ ծաղկանցն՝ որ զարանցն քաջաց որսասէր նետողացն, և զհօտարած բացօթեգացն բնձեւելով առողջուի, զօրաց ուցանեն զգգայութի խելացն և նորոգեն », խորենացին Գ. 59. զերկիրն Վարնոյ գովելով այսչափ ինչ ասէ. « Դաշտքն ունին զթանձրուի խոտոց և զքաջաբերուի սերմանաւոր պտղոց »: Բայց յաշխարհագրուէ իւրում 'ի յիշեցն զԺԷ. նահանգս մեծին Հայոց՝ յիշէ սակաւուք նաեւ զպտուղս և զբերս իւրաքանչիւրոց. զորոյ զկարգացն և մեք զհետ երթեալ աստանօր յիշեսցուք զնոսա. ապա յառաջ բերցուք և յիշատակեալսն յօտարազգի մատենագրաց:

Վալեր: Խորենացին դնէ յԱղձնեաց նահանգի:

Սաղափրդ: Դնէ 'ի Տուրուբերան նահանգի:

Պիսթալ: Դնէ 'ի Տուրուբերան. բայց զարմանալ արժան է, զպտուղ ջերմ աշխարհի գտանել 'ի ցուրտ երկրի, զոր օրինակ էր նահանգն Տուրուբերան. Թեպէտ և 'ի տպագրեալն և 'ի ձեռագրի միում փոխանակ պիսթալ՝ գրեալ կայ. « Եւ պիսթալ նաւ »:

Վահրշապ: Դնէ 'ի Մոկս ասելով. « Ունի 'ի մրգաց Գա

կրչակ, Բուր 'ի տպագրեալն ղնի Հրչակ, և ապա փակա-
գծիւ ղնի Գահրալակ :

Ստերգոր : Դնէ 'ի Մոկս, որ առ Աղաթմանդեղոսի
'ի կարգա ծաղկանց յիշատակի : Առ եւրոպացի ընապա-
տումն գտանեմք Մանրագոր կոչեցեալ զայն արմատ մար-
դաձե, զոր մերքն այժմ 'ի հայաստան կոչեն Լոյրակ, որ-
պէս ունիս տեսանել ստորե . բայց յիշատակեալն խորե-
նացւոյն ոչ թուի լինել նոյն :

Շաղթակ : Դնէ 'ի Վորձէս, որ այսպէս գրի յերկուս
ձեռնագիրս . իսկ 'ի միւսմն Շահրակ . 'ի տպագրեալն Շա-
փակ :

Վիկի : Քանցի 'ի Գողթման գաւառ Վասպուրականի ա-
ռատութի էր խաղաղոյ և գինւոյ, խորենացին զայս ցու-
ցանել կամելով, կոչեաց զայս գաւառ յաշխարհագրուն
իւրում Գողթն գինեւոր : Իսկ Ղազար 19. զայրարատեան
գինին յիշէ ասելով . “Մատակարարէ . . . զանպակա-
սութի հացի և գինւոյ” : Ի գիրս օտարագրի նախնի մա-
տենագրաց առ Ստրաբոնի գտանեմք յիշատակեալ զգի-
նին հայաստանեաց . որ 'ի Խ. գիրս . Թղթ . 73. գովելով
զառատութի գինւոյ, Թղոյ, ցորենոյ, և մեղու Վրկան
աշխարհին, Զնոյն է տեսանել, ասէ, “նաև 'ի Սադասի-
նա և յերասխեան (գաւառ) հայաստանեաց” : Զնոյն
կրկնէ և 'ի Ժա . 509 : Արդ Սադասինա է Շակաշէն գա-
ւառ Ուտի նահանգին . իսկ երասխեան անուամբ կամ
իմանայ առհասարակ զգետեղերս Երասխ գետոյն, և
կամ զքնիկ գաւառն Երասխաձոր : Զառատութի գինւոյն
մարթ է իմաստասիրել նաև 'ի բանից անտի Երողոտոսի՝
ուր պատմէ զվաճառականութի գինւոյն 'ի հայաստան աշ-
խարհէս ընդ հեռաւոր աշխարհս տարեալ և 'ի Բաբելոն՝,
որպէս ունիս տեսանել 'ի գլուխն Վաճառականութեան :
Վասն որոյ և զքանս Պլինիոսի, որ 'ի խօսելն զգինւոյ 'ի
ԺԳ. գիրս իւր, խօսի և յիշէ զՊարթեացն, և զՀայոցն
լուէ, համարիմ յանուն Պարթեաց իմանալ նորա անդէն
և զՀայոց աշխարհիս միանգամայն, որպէս և յայլ բա-
զում տեղիս է տեսանել այսպէս ընդ անուամբ Պարթեաց
բովանդակել և զմեր աշխարհ : Զառատութի գինւոյն

1 Գուցէ վասն այսր աղիւ գինւոյն
հայրատանեաց զոր 'ի Բաբելոն կրէին
վաճառականք մեր, պարտ է իմանալ
զքան Աթենէոսի որ ասէ . Բաբելոնեան
գինին է զոր կոչեն Նիկտար . այսինքն է

գինի գերազանց՝ գին տրժանաւոր :
Զի բազում բերք և վաճառք կոչին
ոչ յանուն տեղւոյն ուստի եւանեն,
այլ յանուն տեղւոյն ուր Ժողովին և
վաճառին :

նախնի ժամանակին մարթ է խմատասիրել նաև յայնչափ բազմատեսակ առատութիւն այժմու ժամանակիս որ գտանի յաշխարհիս Հայոց, զորմէ կարեն տեսանել ուրեք ուրեք նաև 'ի ստորագրուէ նոր Հայաստանի :

Սորոք . } Ի Սիւնիս զնէ Խորենացին զայսոսիկ, յորոց
Սորոք . } առաջինն յերկուս օրինակս գրի Արք :

Սարգստէ : Լինի, ասէ, յԱրցախ նահանգի :

Սահալ . } Ի Փայտակարան զնէ ասելով . “ Լինի 'ի
Սարի . } նմա Բաժնի անբաւ և Գարի ինքնապոյս ” :

Ձիւնի . } Զայսոսիկ զնէ Խորենացին յԱւտի . յորոց
Սարգստէ . } զձէթն Սարգստն զնէ 'ի սահմանակից
Սահի . } նահանգն 'ի Գուգարս 'ի խօսեմն զաշ-

խարհէս Հայոց ժամ . “ ԶՏեա զայ Կօկարինի (Գուգարք) . քանզի համօրէն այս նահանգ բարդաւաճեալ է պտղովք և բնտանի մշտադալար ծառովք . բերէ և Ձիւն աւառ ” : Նման իրի վամս համօրէն հայաստանեաց ընդհանրապէս առեալ պարտ է իմանալ զայս բան Հարհաւոյն, որ 'ի Թուզթն խոտովանութե հաւատոյ ասէ . “ Ի հայաստանեայց աշխարհն ոչ են ձիւթնիք վամս ցրտութե օդոցն, հարկ եղև զայն ինչ ձէթ՝ որ գիւտ է յաշխարհն 'ի նիւթ առնուլ մեռունի ” : Զի որչափ ինչ ելանէր յԱւտի կամ 'ի Գուգարս, 'ի հարկէ 'ի պէտս իւրեանց վարէին :

Սարգստէ . } Ի Գուգարս ասէ լինել զայսոսիկ . յո-
Հաճարծառ . } րոց երկրորդն յերկուս օրինակս գրի
Սորգիւն . } անջատմամբ Հաճար ծառ : Զանալութն
Տօսի . } քանզի 'ի կարգս ծառոց յիշէ ոչ որո-
շելով ամենեկն յայլոց, մարթ է առնուլ փոխանակ ծառոց կամ բուսոց ինչ . Թէպէտև այլուր որպէս և 'ի գիրս Օրինաց 'ի կարգս կենդանեաց դասի : Այլ Խորենացւոյն ոճ յաշխարհագրութե է գիյետ յիշելոյ զբոյսս կամ զպրտուղս, 'ի յիշեմն զկենդանիս իւրաքանչիւր նահանգաց մեծին Հայոց՝ որոշէ ասելով . և 'ի հաւուց կամ 'ի գաղանաց ունի զայս և զայն . իսկ աստանօր 'ի մի կարգ տեսանեմք յիշատակեալ ընդ այլ ծառս :

1 Ի կարգս աստի ծառոց անկ է զգարմանալի ծառ նորա տես 'ի մեծ յիշել և զծառն Գի, որ տախտակ մա- զգարմանալի ծառ նորա տես 'ի մեծ Հայս 'ի Սիւնի գաւառի Սիւնեաց 'ի Թզթ. 278. զորմէ պատմեմք պատմութե :

Թաղ. } Ջայս ամենայն 'ի Տայս դնելով, ցու-
 Լառն. } ցանէ զքաջաբեութի այնր նաճանգին:
 Երոյ. } Որպէս և այժմ՝ երեւի 'ի Բերդադրակ,
 Սերէիլ. } որ Թուրք լինել մասն ինչ Տայոց տես'ի նոր
 Պողտիսի. } Հայաստան 'ի Թղթ. 132. տես և 'ի 123.
 Լաւ. } առհասարակ վր Վիլլիսա նաճանգին:
 Կիւսմանն կամ Ամոնմ' : Ջայսմանէ գրէ Վարդան 'ի
 մեկնութե Ելից Ը. 23. « Կիւսմանն . . . արմատ է բանջարոյ՝
 որ լինի 'ի Տմորիս Հայոց », : Որում մեկնիչն Երեմիայ տայ
 և անուշաճտութի 'ի կարգս խնկոց դասեալ՝ ասելով .
 « Մի 'ի խառնուածոցն խնկոց Կիւսմանն է, պտուղ
 բանջարոյ, որ և գտանի 'ի Տմորիս Հայոց, և յայլ աշ-
 խարհ », : Տմորիս է նոյն իսկ Կորդիք, նմին իրի օտարազգի
 մատենագիրք 'ի Կորդիս դնեն զայս բոյս, զոր նոքա Ամոնմ
 կոչեն . . . ոնց Ստրաբոն ժ. 747. յասելն՝ . « Բանգի յուռ-
 Թէ է այս աշխարհ յարօտս և 'ի բոյսս, մինչև բերել նաև
 բոյսս մշտադալարս, և 'ի խնկոց զԱմոնմ », : Անդ դնէ և
 Յովսէպոս . բայց փոխանակ գրելոյ Կորդուք կամ Բար-
 տու, վերպակաւ գրեալ է Գէրօն, ոնց նշանագրէ Պօշար .
 « Ետ զաշխարհն Գէրօն ասացեալ, (իմա Կորդուք) երկիր՝
 որ առատ բերէ զԱմոնմ », : Ի Կորդիս դնէ և Փիլարդերիոս
 հին մեկնիչ Վիրգիլիոսի : Իսկ Պլինիոս ժ. 13. դնէ
 յՈւտի նաճանգ ասելով . « Խաղողն Ամօն 'ի գործածու-
 Թէ է . . . բուսանի նաև յայն կողմն Հայաստանեաց, որ
 կոչի Օգէնն », : Բայս անուն կոչէ զՈւտի : Պտուղ Ամօնոյ
 գօլով՝ նման խաղողոյ՝ Պլինիոս կոչէ խաղող, զոր և 'ի
 գործ ածէին 'ի բաղադրութե թիւրակէսի, որպէս և ցու-
 ցանէ Քարապիոս : Յիշեն զայս և Դիոսկորիս և Ալիէնն .
 նա, կոչելով Բոյս հոյսափսեայ . այլ Վիրգիլիոս, Ստա-
 տիոս և Սիզվիոս յանուն ասորեստանեաց կոչեն . զի Կոր-
 դիք գօլով սահմանակից ասորեստանեաց՝ բազումք շփո-
 Թէին ընդ երկրի նոցա :

Կապէ : Խորենացին դնէ 'ի Տուրուբերան, որ առ Ջե-
 նոքայ տիրապէս որոշելով վր Տարօնոյ գաւառի նորին յի-
 շատակի 'ի Թղթ. 49. « Երկիրս խոտաբեր և մեղրաբուլս .

1 Որպէս գրեալ է մեր 'ի մեծ Հայոս
 147. Չիւսմանմ կոչեն լառն մասն
 նաղիք զայն՝ զոր եւրոպէացիք այժմ
 կոչեն Քանկլա . բայց այդ ոչ բոյս
 է սեփական Հնդկաց առաւել Սէլան
 կղզւոյ, զոր չէ պարտ շփութել յայմ

բուսայ 'ի մերոց կոչեցեալ Կիւսմանն :
 2 Որպէս և ասէ Պօշար 'ի որդաղան
 աշխարհագրութեան գիրք Խ. գլ. 3.
 Թղթ. 19. Թէպէտ և Ստրաբոն խառ-
 նէ անգէն և զՄիլադեսոս :

և որպէս մմանապի իջանէր յերկնից անդ առ Հրեայան , նոյնպէս և աստ 'ի մերում երկրիս 'ի վերայ անտառացս իջանէ քաղցր առաւել քան զմեղը՝ որ կոչի Գալտօն , , , Զայս և այժմ ևս է տեսանել 'ի Մուշ , որ է Տարօն , զորմէ գրեալ եմք 'ի նոր Հայաստան 'ի թղթ . 56 . նաև 'ի Պու . խարա լինել պատմեցին մեզ նորոգ ազգային ճանապարհորդք :

Ս) Եր : Խորենացին գնէ 'ի Տուրուքերան . յոյր սակս և զՏարօն գաւառ Տուրուքերանոյ կոչեաց Զինոր Թղթոս . իսկ Ստրաբոն թ . 73 . և Ժա . 509 . 'ի խօսեին զառաւորութենէ մեղու Վրկան աշխարհի , ասէ . “ Ի Ծառս (Վրկանին) են բձիձք , և Թլիս 'ի Կերեոյ կոսի . զնոյն է տեսանել 'ի Մա գիանա Մարաց (գաւառի) , և 'ի Սաղասինա և յԱրաքսեան հայաստանեաց , , գաւառի , որք են Հակաշէն գաւառ Ուտի նահանգին , և Երասխաձոր գաւառ Այրարատու : Զայս և Պլինիոս Ժ . 8 . յիշելով յաւերու ասել , թէ Օնէսիբերիդոս աւանդէ զի 'ի Վրկան աշխարհին Պարսից , որ սահմանակից է Հայոց , գտանին Ծառք՝ յորոց մեղք կաթէ ընդ առաւօտն ժամս երկուս :

Լ) Երթի : Յիշատակի 'ի հին բժշկարանս մեր , որ է արմատ բուսոյ ամենեւին նման մարդոյ . և այժմ գտանի 'ի հայաստան , յաւետ յերգիւռում և յեջմիածին . տաճիւրէն կոչի Եղթիսանէմ . նաև Հիսնիսիսիս Գեօրիս : Զայս և մեզ գէպ եղև տեսանել 'ի Բիւզանդիա յամին 1814 . առաքեալ յերգիւռումայ . որոյ գլուխն էր 'ի չափ վեցամեայ կամ եօթնամեայ մանկան : և ամենայն ինչ անթերի ձևացեալ 'ի նմա , աչք , ունչք , բերան և շրթունք . և որ զարմանալին էր , շրթունքն էին յերկուս հերձեալք , և կակուղ քան զայլոց տեղեաց որպէս բնական մարդոյ . միայն գոյն դիմացն 'ի գոյն մեռելոյ : Ի գլուխ նորա լի էին ծերոյք , և 'ի ծերոյան անդ լի աղուամազք : Ականատեպք ասացին մեզ թէ գտանի 'ի կողմանս Եջմիածնի առաւել մեծ 'ի չափ բնական մարդոյ ամենայն ձևով լրացեալ . գտանին և 'ի կողմանս Մշոյ և Բաղիշոյ , այլ մանուշք և անձեք : Ի կիր առնուա զայս 'ի դեղորայս , զորոյ զուր և մեզ գէպ եղև ըմպել , որ լեղի էր և դառն որպէս զխաշնդեղոյ : Սմա ունել ասին զայն ամենայն

1 Զտեղեկութենէ նախնեաց ժամս նախ սկսեալ 'ի թղթահամարոյ 719 . Գալտիէ՝ կարես ընթերցուող գոր ինչ 'ի Պլինեան ընդգրկմագրութիս : գրէ Սալմասիոս (Սոմէս) զասն ման .

զորութիւն, զոր ինչ ձեռն բոյան առ Չինս : Տես 'ի վերոյ
և զՄանրագոր :

Մարդաճաղիկ : Յիշատակի նոյնպէս 'ի բժշկարանս , որ
և գտանի այժմ 'ի հայաստան , զոր և ոմանք այլ 'ի նա-
խագրեալ Լույսիկն համարին :

Յետ դնելոյ զպտուղս և զբոյսս յիշատակեալս 'ի մե-
րոյ , արդ կարգեսցուք և զորս յիշատակեն օտարազգի
մատենագիրք :

Բառնոս կամ Մարտի Արմէնիայա : Այն է ծիրան . իտա-
լերէն Մելիայա . իսկ գաղղիարէն Ապրիլ : Յիշէ զայս Պլինիոս
ԺԲ . 13 . ուր թուելով զսորս զանազան տեսական ,
է ասէ և տեսակն Արմէնիայա , այս ինքն Հայկական , յար-
տաքին ազգէ եկեալ , անուշահոտութիւն երևելի : Այս
պէս յամուռ հայաստանեաց անուանեալ ասեն . զի 'ի
սկզբան անդ հռոմայեցիք յաշխարհէս Հայոց բերին 'ի
Հռոմ , և անտի ծաւալեցաւ յայլ կողմանս Եւրոպիոյ :

Ստեփանիոս . յունարէն Ստեփան . լատիններէն Լէվիտի-
ոս կամ Լէվոսդիտոս . գաղղիարէն Լիվէշ : Յիշէ զայս Պլի-
նիոս ԺԲ . 3 . ասէ , թէ գտաւ 'ի կիւրենական գաւառի , բայց
ընդ ամս բազումս պակասեալ անդէն , այժմ ոչ այլ ուս-
տեք գայ առ մեզ , ասէ , “ բայց որ 'ի Պարսս , 'ի Մարս և
'ի Հայս ելանէ առատ ” : Այլ ըստ պատմելոյ Արրիանոս
սի գիրք Դ . ելանէ և 'ի Կովկաս , որ մերձ է առ Հայս .
որպէս պատմեցին ընկերք մեծին Աղէքսանդրի յորժամ
եղին 'ի Կովկաս : Հիւթ նորա , որ Լոսիւր կոչի , ասէ Պլի-
նիոս , բազմեք 'ի գործ ածի 'ի բժշկականս , մինչև 'ի կշիռ
արծաթի դրամոյ վաճառել . զորմէ ճոխագոյն ճառէ ան-
դէն : Յիշէ զայս և Դիոսկորիս գիրք Դ . գլ . 94 :

Սորոս : Պլինիոս ԺԴ . 18 . յետ ստորագրելոյ զայս բոյս
կամ զեղիպտական ծաղիկն , այն ինքն է Դոնաու-ճար ա-
րարացւոյ , նաև յեփրատ գտանի ասէ , յերեկոյէ մինչև
ցկէս գիշեր 'ի ջուր ընկղմեալ . իսկ 'ի ծագել արեւու
անդրէն յերեոս ջրոյ երևեալ ինքն և ծաղիկ իւր . յորոյ
արմատոյն և 'ի սերմանէն ազգ ինչ հացի գործէին եգիպ-
տացիք :

Լարդոս : Ի գրեւն զայսմանէ Պլինիոս ԺԶ . 13 . Ասորւոյ
նարդոն է , ասէ , գովեալ յերկրի մերում . և զի զգա-
լում ինչ զմեր որ 'ի փոքր Հայս է , և որ 'ի հարաւակողմն

1 Զգուք կարևոր տեսանել յաշխարհ Թոմահամարն 193 :
հազարութեան 'ի Դ . հասար Միոյ , 'ի

աշխարհիս՝ յանուն Ասորւոցն կոչեն, մարթ է և վանս
այսր նարդարի կարծել. մանաւանդ զի գիտեմք և այժմ
զլինելն նորին և ՚ի Հայս:

Սրէգաս, և չ են տեսակք ինչ խիտոյ կամ ռեմոյ,
կալպանոմ.) զոր Պլինիոս ժբ. 17 և 25. գրէ ելանել
յԱսորիս յԱմանոս լերին: Եւ զի Ամանոս լեռան զհա-
րաւային կողմամբ փոքուն Հայոց զՎիլիկիաւ անցեալ,
մինչև ՚ի Մելիտինէ քաղաք փոքուն Հայոց հասանէր ըստ
Ստրաբոնի, վանս որոյ Ասորւոց անուամբ պարտ է աստ
իմանալ զփոքր Հայս:

Կլաւդիոմ: Ըստ Պլինիոսի ինչ. 10. խոտս այս բուսանի
յԱսորիս և ՚ի Պարթևս, խիտ տերեւովք, նման ասէ Բա-
բալէոսի, որ գաղղիարէն կոչի Բաւօզ. ըստ մեզ մեկնս,
խոշնաւ, և նշանագրէ անդէն զգորութի սորա ՚ի դեղս-
րայս: Ուր Ասորւոց և Պարթևաց անուամբ պարտ է իմա
նալ և զՀայս. մանաւանդ զի լսեմք և այժմ ՚ի բնակչաց
՚ի կիր առնուլ աֆալիսի դեղորայս նովին խոտովք և սեր
մանք, որոցն պատմէ Պլինիոս:

ՅՕԴՈՒՍԺ Բ

Հանգ, Մեփաղ:

( ) ԼԻՆԵՆ մեծագոյց ՚ի հայաստան ընդհանրապէս
յայտ առնէ այս բան Զինորայ ըստ միոյ ձեռագրի. ուր
յետ պատմելոյ զհիմնարկութի վանաց եղիպարու կամ Ա-
ռաքելոյ, ասէ, թէ Տրդատ Թադաւոր զյիշատակ առա-
քելոցն տօնել հրամայեալ, զբանտարկեալս և զպատժա-
պարտս “ աղատել տայր ՚ի Թադալի ”: Եւ յայլում ձե-
ռագրի. “ Տօն ցնծութե՛ հրամայեաց կատարել Թադա-
ւորն, աղատեաց զորս ՚ի բանտի և ՚ի Թադալի ”: Ուր-
չափ ինչ յիշատակին ՚ի գիրս Մեծաղք կամ Հանք, կար-
գեացուք աստանօր նախ՝ զորս գտանեմք ՚ի գիրս մեր,
ապա զորս ՚ի գիրս օտարաց:

Եւ խորեհրացին դնէ զայս հանք ՚ի բարձր Հայս. զնոյն
յայտ առնեն և անուանք երկուց գաւառաց բարձր Հայոց,
յորոց մին է Դարանաղի, զորմէ տես ՚ի մեծ Հայս ՚ի թղթ-
3. և միւսն Մանանաղի. տես անդ ՚ի 22. զնոյն ցուցանէ
և անուն Աղիովիտ գաւառին Տուրուբերանոյ: Բուղանդ
նաև յԱպահոնեաց գաւառին Տուրուբերանոյ դնէ տե-
ղի Աշի որո՞հ կոչեցեալ. իսկ Վիրակոս ՚ի պատմին զհար-

կապահանջից թաթարաց, որ յաւուրս Մանգու խանին, ասէ. «Եւ զամենայն Աղահանս առին որ 'ի Կոր', և որ յայլ կողմանս կողմանս », և Սոյապի ինչ գամանեմք յիշատակեալ առ մատենագիրս մեր վասն Աղահանսոյ. բայց յայժմեան առատուէ պարտ է իմաստասիրել և զնախնոյ ժամանակին, զորմէ տես 'ի նոր Հայաստան թղթ. 33: Յօտար ազգի մատենագրաց վեկետիոս յիշատակէ Ազ Կայիւնիս²: Իսկ առ Պլինիոսի լմ. 7. գամանեմք յիշատակեալ զԱզ Գեոքոյ, ուր ասէ. «Նաև ազգիւք գետոց Թանձրանան յԱզ. (իսկ) մնացեալ ջուրք գետոյն իբր ընդ սաւուցիւք հոսին, որպէս է տեսանել առ գրունս Կասպից, որք կոչին Գեոք Ազի. զնոյն է տեսանել և առ Մարս, և առ Աւմէնիոս»³:

Ի քամարիս կամ Աքամարիտ: Պլինիոս ինչ. 17. յիշէ զսա ընդ այլ հրաշալի մանաւանդ ընդ Թիւնաւոր բերս, և դնէ ելանել 'ի Հայս և 'ի Կապադովկիս: Եր սա տեսակ ինչ աղի, որ առ կարծրութեն զայս անուս էառ, Արդամարիս կոչելով:

Ի, առ: Խորենացին ասէ ելանել յԱղձնիս և 'ի Տուրու բերան. իսկ Ստրաբոն ժղ. 747. դնէ 'ի կարդս բերաց Մի ջաղեատաց, որ ոչ տարաձայնի 'ի Խորենացւոյն, որովհետեւ Աղձնիք ըստ մասին անկեալ գալով 'ի մեջ Տիգրիսի և Եփրատայ՝ ուրեք ուրեք ընդ Միջագետս համարի, ոպ կաբես տեսանել 'ի մեծ Հայս 76-78. մը Թողդուք՝ զի Սարս բոն անդանոր խառնել երևի զԿորդիս ընդ Միջագետաց: Պլինիոս Դ. 27. 'ի ստորագրելն զՏիգրիս, յորժամայս գետ ընդ երկրորդ լիճն անցանէ, ասէ, կոչեցեալ Թաթրիգէս, որ է Տոսպ, գարձեալ ընդ երկիր ընկզմի, և զինի 25 մղոնաց 'ի վեր յառնէ 'ի չքմակայս Նիմֆեոսի: Ուրանոր գրէ Հարատուին 'ի վերլուծութիս իւր, Թէ այսպէս կոչէ Պլին

1 Գի գիւղակա գրեալ յոյս է լինել Գիւլ, որ է գիւղաբաղդ 'ի Ճա կառ գաւառ Արարատու: Ուրեք ուրեք է Գալ գաւառ Տոյոյ՝ Գրիգորի:

2 Վեկետիոս գիրք Գ. գլ. 4. ըստ ապագրութեան լիւրեց. հատոր Խ. Թղմանեալ 249:

3 Ստրոն Աւմէնիոս անուամբ Երս գոտոս գիրք Ը. գլ. 72. լեռն գնէ ուստի հոսեր Ալիս գետ որ 'ի Պափղա գոմիս. ժամն այդ խմանալ յաւեա ջրան Պլինիոսի այն ասիպէ, զի և

գետն ժամն այսպիկ Ալիս անուանել յաւ, որ է Ալի, ըստ որում անցանէ ընդ աղբուր կամ ընդ Աղահանս, որպէս գրէ Ստրաբոն: Այլ քանի այս լեռնն միայն առ Երզրատոսի յիշատակի՝ լեռնն եղական, որպէս կոչէ Գեղարքոս 'ի խանք զԱլիս գետոյ, եթէ ումք անհաճոյ Թուոնք, յոյն ժամ անուան Աւմէնիոս՝ առջի քիտանակ հայկական անուան ինչ կամանդ, այլ և կամ աղբուրէս:

նիստ զտեղին՝ ուր ելանէր ձիւթ . զի և Ամֆանոս¹ ասէ թէ մերձ 'ի լիճն Սօսինճիգէն (Տոսպ) ելանէ կուպր . և ուր Տիգրիս յընդերկրեայ անցից 'ի վեր յառնէ, անդ ելանէ նաւ, որ է ազգ ինչ ձիւթոյ նման կարոյ :

Երբիւր : Զայս հանք ևս խորենացին գնէ յԱղձնիս և 'ի Տուրուբերան . տեղին Աղձնեաց ուր ելանէր երկաթ՝ կոչեր յանուն երկաթոյ, որպէս է տեսանել 'ի Ճաւաղնարի 'ի հին վարս Մծնայ հայրապետի՝ Թարգմանեալ յԱսորւոց . “Հասեալ 'ի գաւառն Աղձնեաց 'ի բլուրն Երեմեհայն” : Որպէս և ձորն կոչի անդէն Ձոր Երեմեհայն : Այս երկաթահանք Աղձնեաց էր սահմանակից Ըւշտունեաց գաւառին Վասպուրականի, որպէս յայտ առնէ Բուզանդ Գ . 10 . յատեն վասն արբոյն Յակոբայ Մծնայ . “Գայր հասանէր 'ի լեռան Երեմեհայն և Վապարհայն, և որ ընդ նմայն էին, ի Ըւշտունիս . և բաժանէր լեռան բարձր, ուստի երևէին գաւառքն (Ըւշտունեաց) բովանդակ, ու բուժ անուն Ընձաբիարս կոչէին” : Իսկ Ղազար 'ի Թղթ . 20 . յԱյրարատ նահանգ յիշէ ելանել երկաթ : Պլինիոս լի . 14 . 'ի խօսելն զերկաթոյ՝ երկրորդ տեսակ պատուական երկաթոյ գնէ զերկաթն Պարթեական . ուր առեալ վասն սահմանաց պարթեական տէրութե՝ և զՀայս բովանդակէ 'ի նմա, որպէս և այլուր է տեսանել : Մանաւանդ զի ակնատեղք կարի իմն առատութիւն պատմեն մեզ և այժմ զհանքաց երկաթոյ 'ի հայաստան, որք անդործ կան աստ և անդ : Առատութիւն էր երկաթոյ և 'ի Խաղտիս, զոր իբր մասն հայաստանեաց պարտ է համարել : Պոնտոսի Քալտիք կամ Քալիվք, որ է Խաղտիք, ասէ Փորմալէոն հատ . 10 . պատմ . Մեաւ ծովու . Թղթ . 145 . ընկէին յաշխարհի ինչ ընդհատեալ 'ի գօտոյ լեռանց, յորս էին բազում երակք զանազան հանքաց, մանաւանդ արծաթոյ և երկաթոյ պատուականի, վասն այնորիկ և հռոմայեցիք այսմ իրազեկ լեալ՝ զերկաթն կոչեցին Քալիս . յանուն աշխարհին : Եւ 'ի Թղթ . 155 գրէ, Քալիվք Պոնտոսի (Խաղտիք) 'ի ժամանակս պատերազմին Տրոյայ էին հռչակաւորք սակո հանքաց իւրեանց, յաւէտ երկաթոյ և պողպատի : Զայսմանէ Պօշար զկարծիս այլեայլ մատենագրաց 'ի մի վայր ածեալ, յաւելու ապա . “Որ զինչ և իցէ, այլ ընդ այս չիք երկայել, զի Քալիպոս այս ինքն պողպատ՝ 'ի Քալիպոս ազգէն այս ինքն 'ի Խաղտեաց

¹ Ամֆանոս գիրք իգ . Թղթ . 400 . ըստ տպագրութե՝ Վաթնիկոս :

զանազան կալաւ . զի չիք այլ ուրեք պողպատ աղնուազոյն քան ի խաղտիս , . 183 : Որպէս և զպողպատն ելեալ ՚ի կողմանց Դամասկոսի՝ յանուն տեղւոյն կոչեն այլազգիք Տէճւնը :

Կապար : Բուզմադ ուն զտեղին ուստի հանելին երկաթ՝ յիշէ՝ կոչելով լեառն Երկաթահատաց , սոյնպէս զնոյն լեառն կոչէ անդէն և Առան Կապարհապաշ , որով յայտնի ցուցանէ լինել անդամսօր և հանք կապարի :

Պիլիկ : Ղազար ՚ի Թղթ . 20 . յիշէ պղինձ ելանել յԱյրարատ նահանգի : Աբ Կիրակոսի յիշատակի Պիլիկահայ , իբր անուն վանաց , յասելն . “ Վախճանեցաւ և իւանէ եղբայր Զաքարեայ , և Թաղեցաւ ՚ի Պիլիկահայի ՚ի դուռն եկեղեցւոյն (Գետկայ) զոր շինեաց ինքն , առեալ ՚ի Հայոց Վրաց ՚ի վանս հաստատեաց , . 20 : Զոյն կրկնէ և Վարդան : Եւ քանզի Գետիկ վանք անկանի ՚ի Զորոփոր գաւառին Գուգարաց , և այս հանք պղինձոյ՝ զոր անունն յայտ առնէ՝ անկանի անդ :

( ) առի : Խորենացին դնէ ՚ի Կորճայս , որ է տաճկերէն Ջընդ . Խառլերէն Օռֆիդիոս , կամ Օռֆիոս Ռեւու . որ և կոչի Դեղին առֆիդիոս . այսինքն Դեղին Ռիդիդ : Վասն այսր կարեւոր է ՚ի միտ առնուլ զոր գրէ Սալմասիոս Թղթ . 813 . զնախնի մատենագրաց . “ Զարմանք են զոր ասէ (Այեթիոս) Թէ Արմէնիաքա պօլուսի ՚ի Հայոց և յԱսորւոց կոչի Զառնափա կամ Զառնափա . զի նովին անուամբ արարացիք զմկնդեղն կոչեն Զառնիփ . որ և քաջայայտ է լի նել նոյն անուն : Ապա կամ Այեթիոս սխալի որ զայն անուն Ասորւոց կամ Հայոց՝ որով կոչէր մկնդեղն , նոյնա ցուցանէ ընդ հայկեան Պօլուսի (կաւոյ) , և կամ արարացիք : Բայց այս ինչ հաւաստի է՝ Թէ կարմիր մկնդեղն նաև ՚ի հայաստան ելանէր . և այս է զոր բնակիչքն տիրապէս կոչէին Զառնափա . ընդ որում նոյն Թուի լինել Առֆիդիոս կոչեցեալն Ստրաբոնի , յորմէ ապա շփոթեցին զայս Առֆիդիոս ընդ հայկեան Պօլուսի , . :

Կա հայկեան : Յիշատակի առ մեզ ՚ի բժշկարանս ինչ , որ առ Գաղէնոսի կոչի Հող հայկեան . առ բնաբանս կոչի Կա , կամ Հող , և Պօլուս արմէնս , որ նոյն է ասել Կոչի . կոչեն և Հող քիտալ հայկեան , հռչակաւոր՝ սակս մտանելոյ ՚ի բաղադրութի Թիւրակէսի , որ է կարմիր աղօտաղոյն , և է նոյն որ տաճկերէն ևս յանուն հայաստանեաց կոչի Քիւ երմէի . զորմէ գրէ Սալմասիոս ՚ի Թղթ Թահասարն 812 . “ Հայկեան հոն Գաղէնոսի՝ որ է ոսկեղոյն՝ զանազանի ՚ի Հայկեան սանդիսէ Ստրաբոնի , և ՚ի Հայ-

կէսն կապուտագոյն քարէ Դիոսկորեայ . իսկ յաղագս գունոյ մարթ է վիճել՝ թէ Հայկէսն հոգի Գաղենոսի՝ նոյն է ընդ Հայկէսն սանդիսի Ստրաբոնի . թէպէտ և սա կարմրագոյն է, իսկ նա ոսկեգոյն , : Այսա գրէ յերկար թէ Ժրպէս մատենագիրք շփոթեն զերկոսին գոյնս սակս մեք ձաւորութեն, զմինն առեալ փոխանակ միւտոյն . “ Աբգարե, ասէ թղթ . 813 . Աբգնիտա (Հայկէսն) հոգի Գաղենոսի՝ զոր Ռաբան գրէ լինել, այս ինքն է՝ ոսկեգոյն, այլ ինչ է ամենեւին , Աբգնիտէն Պլինիոսի որ է կապուտագոյն , և , Աբգնիտէն Դիոսկորեայ, որ նոյն է ընդ Աբգնիտէն Պլինիոսի , և ոչ իսկ կարէ նոյն լինել ընդ Աբգնիտ ներկոյն Ստրաբոնի . որ է Սանտիքս կամ Սանտարաքտ հանքային . զի այն է կարմիր, իսկ Աբգնիտա հոգի Գաղենոսի է ոսկեգոյն : Բայց բազումք յետ Գաղենոսի զհոյն Աբգնիտա նոյնացուցին կամ ընդ Աբգնիտ Դիոսկորեայ , և կամ ընդ Աբգնիտ ներկոյն Ստրաբոնի , : Դարձեալ գրէ անդէս . “ Աբգնիտա՝ կոչեցեալն ՚ի Պօզոսէ Էկկինեդայ , և յՈրիպատիոսէ՝ որ զմազս արտեանանց աճեցուցանէ , նոյն է ընդ կապուտագոյն Աբգնիտ Դիոսկորեայ , զոր յիշեցաք ՚ի վերոյ : Ասէ դարձեալ . “ Աբգուարիոս (ի գրելն) զմիզոյ գլ . թ . զԱբգնիտ Պօսոս կարմրագոյն լինել աւանդէ , զոր Յոյնք կոչեն Իֆէոթիոս . և նոյնագոյն ցուցանէ լինել ընդ կնքեալ հողոյն Լեմնոսի . . . ՚ի նոյն կարծիս են և արարացիք . ուստի չեն ինչ զարմանք զի փոխանակ Աբգնիտն պօլոսի այժմ՝ ՚ի կիր առնուն զկարմիրն Լեմնոսի , որովհետեւ նոյն են գունով . և վասն այնորիկ ոչ ՚ի զուր մարթ է հաստատել , թէ որ ինչ երեկ զարդիս Աբգնիտն պօլոսն՝ նոյն էր որ յաւուրս Աբգուարիոսի . բայց թէ արդեօք նոյն է լէ Աբգնիտն հողոյն Գաղենոսի, (երկուամամբ) . զի նա Ռաբան լինել ասէ այնմ , այս ինքն ոսկեգոյն . իսկ Աբգնիտն Աբգուարիոսի՝ կարմրագոյն դեղին : Ի սոցունց առտի զանազանի հանքային Սանդիսի Ստրաբոնի . թէպէտ և զայն Աբգնիտն գոյն կոչէ , : Կիրակոս ՚ի Ժամանակս Մխիթարայ գօշի յիշէ “ Բով մի յԱբասաձոր , ՚ի սահմանս Բջնոյ , որ էր ՚ի Նիգ գաւառ Այրարատու . այլ թէ որոյ հանքի էր բով , ոչինչ յիշատակէ : Արդ յիշեացուք և զհանքս , որք ՚ի գիրս օտարագրի մատենագրաց գտանին , կամ որք խառն ՚ի մերմն և յօտարինս :

Պաղյդ : Պլինիոս լԷ . 15 . զնէ ելանել ՚ի Հայս :

Խրեօսոչլա : Պլին . լԷ . ՚ի վերջն է . գլխոյն զայս յիշելով ասէ լինել հիւթ հոսեալ յերակս ոսկւոյ , նաեւ ՚ի բովս

արծաթոյ. զորոյ և զբաղադրեալն յիշելով՝ ասէ, թէ պատուականագոյնն ելանէ՝ ի հայաստան, և զգործածու թիւն նորին՝ ի ներկս և ի գեղորայս պատմէ, զի խառնելով ընդ հիւթս խոտոյ իրիք՝ ներկէր զկտաւս ի գոյն գեղեցիկ և կենդանի կանաչ: Տես և զԱռնիւհոմ ի կարգս քարանց:

Սիւսիմ առնիւհոմ: Որ է ասել Հանք հայաստանեաց. զայս յիշէ Պլինիոս լե. 6. ի խօսելն զներկոց:

Սիւսի: Մի ի բերոց աշխարհիս Հայոց բազմօք յիշատակելոց առ նախնիս: Նախ առաջին խորենացի Խ. 23. ըզհանք ոսկւոյ ծանուցանել կամի ըստ մեզ, ուրանօր ներբողելով գրէ վասն մեծին Տիգրանայ. « Միթերս Ոսիւոյ և արծաթոյ . . . բազմացոյց », Այսինքն՝ յառաջնմէ եղեալ կամ գտեալ միթերս (որով անուամբ ի գէպ է իմանալ զհանքս) բազմացոյց մեծն Տիգրան, յորմէ արգարե արժանի լինէր ներբողելոյ: Այլ քանզի ոչ ի միում և եթ վայրի հայաստանեաց գտանեմք յիշատակեալ առ նախնիս լինել հանք ոսկւոյ, այլ ի զանազան տեղիս, նորին աղագաւ ուրոյն ուրոյն գրեացուք զնոցունց:

Սիւսի Արարատ: Ղազար ի յիշելն ի թղթ. 20. զլինելն զանազան հանքաց ի նոյն իսկ ի թագաւորաքնակ նա հանգն Այրարատ, նախ առաջին զոսկին յիշէ ասելով. « Իսկ դաշտացն ամենալլու թիւն զկտամն աշխատատիրացն կորզելով . . . զաւրնդերկրաւ ծածկեալ օգուտս ուսուցանեն, գանձել անձանց զլահ, և զվայելս այսր աշարհիս ի մեծութի թագաւորաց, և ի հաստատութի հարկահանաց զՍիւսի », և այլն: Իսկ ի 203. յիշէ և զՍիւսիկոս. որ է հանք ոսկւոյ, ուստի լինի հատանել զոսկի. զի ասէ. Այրն Վրիւ « երթեալ լինէր ամբաստան զՎահանայ առաջի թագաւորին Պերոդի ասելով, թէ ինձ ի գործ Սիւսիկոսն չես ինձ մօտ երթալ », Ուր Գործ Սիւսիկոսն ասելով ծանուցանէ զգործ հատանելոյ զոսկին ի հանքաց: Սոյնպէս և ի յիշելն ստորեւ զառաւելութի ոսկւոյն, իմանամ վր. ոսկւոյն զոր հատանելն ի հանքաց. զի ասէ վասն Վահանայ. « Ժողովեալ զամենայն Սիւսի աշխարհին Հայոց . . . առեալ փութանակի զբազմութի Սիւսի և հասանէր ի դուռն . . . և լուեալ զՎահանայ զքանիօնութի բազմուն Սիւսի զոր բերեալ էր, և ուրախանայր յոյժ . . . զայդչափ Սիւսի զի՝ բերէի, որ մինչև ցմահ իմ թէև կարի շատ կէի, իմում անձինս՝ այլև տասանց ևս ընդ իս թողակ շատ էր և բաւական », Այս ամենայն բանք ցուցանեն ի հանքաց

ժողովեալ զոսկին և ոչ 'ի հարկաց. այլ հանք Այրարաւ տու ամենեկին անծանօթ է առ մատենագիրս օտար ազգաց:

Ուի Սպերայ կամ Կոդիտայ: Ստրաբոն 'ի խօսեղն ժն. 529. զաշխարհէս Հայոց, յԻսթորագիտիս տեղւոջ զնէ ոսկի, ասելով. Ի հայաստան "են և հանք Ուիտայ յԻսթորագիտիս առ Գամիլալայիւ. ուր մեծն Աղէքսանդր զՄէմնան առաքեաց զօրոք", առ 'ի բերել 'ի հարկէ զոսկին: Այս անուն է որ 'ի Թղթ. 503. գրի առ նմա Սիսիէրիդիտի. և 'ի Թղթ. 530. Սիսիէրիդիտի. որք են այլայլու Թիք անուանա Սպեր, որ էր գաւառ 'ի նահանգին բարձր Հայոց¹: Այլ զարմանք մի մեծ այս են Թէ զհարդ այս պիտի հանք ոսկւոյ, առ որ մեծն Աղէքսանդր զօրս առաքեաց 'ի բերել, անյիշատակ մնացեալ կայցէ 'ի գիրս այլոց նախնեաց: Իսկ Թէ որչափ անուանի էր հանքն այն ոսկւոյ, ցուցցուք և 'ի սուրբ գրոց 'ի յաջորդ գլուխն Վաճառակնառու, Թէ ոսկին Սոփերայ այնչափ հաշակեալն յաստուածաշունչ գիրս² էր նոյն իսկ ոսկին Սպերայ: Հաշակեալ էր նոյնպէս և 'ի հնագրութիւն հեթանոսաց, բայց ոչ յանուն Սպերայ կամ Սիսթիրադայ, որպէս կոչէ Ստրաբոն³, այլ յանուն սահմանակից ազգին որք են կողքիսացիք. Թէպէտ և առ նոսա գտեալ ոսկին⁴ էին քերածոյքն 'ի ջուրց դետոց. զի ըստ մեծի մասին զայս յիշեն նախնիք. Եւստաթիոս 'ի մեկնութե Գիմնիսեայ գիրք ԼԳ. գլ. 3. գրէ. "Ոսկի առ նոսա ուղիք բերեն": Նոյնպէս և Ապպիանոս 'ի միհրդատեան գիրս. զորոյ ըզբանս տեսցես ստորեւ: Զնոյն ասէ և Ստրաբոն ժն: Պիւնիոս և Եթպատմէ երկուց Թագաւորաց Կողքիսոյնոր երկիր գտեալ, և անտի հանեալ բազում արծաթ և ոսկի, որպէս ունիս տեսանել ստորեւ: Այսու նոր երկրաւ իմա նամք զերկիրն Սպերայ նշանակեալ 'ի Ստրաբոնէ. որու՞մ իրազեկ լեալ նոյն Թագաւորք կողքիսացւոց՝ Թէ ոսկին զոր ջուրքն բերէին⁵ էին քերածոյք բնիկ հանքացն՝ որ 'ի լերինս Սպերայ, ետուն բրել զերկիրն և անտի հանել

¹ Բազմոյն համանուն կառուցեալ կայ առ գետովն Եպրատի կամ Փափոս կոչեցեալ, որպէս և այժմեան գիրք նորա յայտ առնեն, որ կոչի Իսիլ: Սահմանակից է Յայոց, և Խաղտեաց, որ Թէպէտ էր գաւառ Կողքիսոյ, բայց լի բնակութիւն Հայոց, յորմէ և կը

չեցաւ Արմէսուիլի:

² Ստրաբոն մտածեաց բնակիչ գուրով այսօրիկ կողմանց՝ տեղեկագոյնս քան զայլոն գրեաց ժամայր, յանուանէ ցուցանելով Թէ բնիկ տեղի հանքացն էր Սպեր:

զոսկին: Ասան որոյ որչափ ինչ յիշատակի առ նախնիս Յունաց և հռոմայեցւոց Ոսկի Կողբիւոյ աշխարհին, առաւտուութի և սկիզբն նորին է հանքս այս Սպերայ. և թէ ուստի այս յայտ իցէ, միտ գիր:

Եւ աջին պատճառն է գետն փասիս, առ որով կառուցեալ է Սպեր. զի գետս այս փասիս, որ առ մեզ Ճորոխ կոչի՝ ողջ ցուցաք ՚ի գլուխն Գետոց, որովհետեւ ըստ մեծի մասին առ աշխարհաւն Կողբիսոյ բերէ, և ՚ի նմին աշխարհի թափի ՚ի ծովն Պոնտոս, զամենայն տեղիս և զքաղաքս որք առ փասիս գետով են, և որք առ փասիս վերաբերին, կողբիսացւոց համարէին, և յանուն Կողբիսոյ կոչէին. նա զի՝ Կողբիս ասելով շփոթէին, կարծեմ, և զայն քաւառ Տայոց՝ որ Կող կոչէր:

Երկրորդ՝ զի զհանեալ ոսկին ՚ի լերանց Սպերայ՝ վաճառականք առեալ կամ ընդ գետն փասիս որ է Ճորոխ՝ և կամ ընդ ցամաք իջուցանէին ՚ի նաւահանգիստս Կողբիսոյ, և անդուստ ընդ ծով տանէին յայլ և այլ աշխարհս: Զի հարկ է ասել՝ թէ վաճառականք զվաճառս Հնդկաց և այլոց արեւելեան աշխարհաց բերէին ը ցամաք մինչև ՚ի հայաստան. քանզի ՚ի վաղեմի ժամանակս յայնոսիկ ցամաքային վաճառականութիւն էր ծաղկեալ. յետ այնորիկ ապա և ծովային: Եւ ՚ի հայաստանէ սփռէր ՚ի ծովեզերս միջերկրականի և սեւաւ ծովու, և ովկիանոսի ևս ընդ Տիգրիս և ընդ Եփրատ: Զայս և յայժմեան անցից մարթ է իմաստասիրել. քանզի նախ քան զգտանել ճանապարհին ընդ հրուանդանն Բարեյուսոյ, նաւք արարացւոց ՚ի մերձակայ տեղեաց հնդկայնոց զվաճառս Հնդկաց առեալ բերէին ՚ի Մաշկաթ, անտի ՚ի պարսկային ծոց, անտի ՚ի Սիւլէյիշ ընդ կարմիր ծով, և ՚ի Սիւլէյիշէ անցուցանէին ընդ ցամաք յԱղէքսանդրիա. և անտի նաւք վենետիկեցւոց բարձեալ սփռէին յայլ և այլ նաւահանգիստս Եւրոպիոյ: Արդ սովորութիւնն է, որ պէս և այժմ ևս, զվաճառս կոչել ոչ յանուն տեղոյն ուստի ելանեն, այլ նաւահանգստին մանաւանդ՝ ուստի բառնան վաճառականք. որպէս և ապակի անթթ որք ՚ի Պոյեմիա գործին՝ յարեւելս կոչին այժմ ոչ յանուն Պոյեմիոյ, այլ յանուն Թրեստու, ուստի բառնան ՚ի նաւս:

1 Որպէս և առ նախնիս յանուն զորս Սալմաստոս առ Սոլեմոս. Թզթ. Կապագոսկիոյ անուանեցան ինչ ինչ՝ 812. Կապածի լինել բերս աշխարհին

Լըրորդ՝ զի և հանօղք հանքաց սակւոյ էին կողքիոսցիք. զի նախնիք յիշեն զաղգս կամ զժողովուրդս ինչ հանօղս սակւոյ, որք էին ժողովուրդք 'ի Կողքիս կամ 'ի շրջակայս նորա բնակեալք. " Ի դրանց կովկասեանց (գնալով, ասե Պլինիոս Դ. 11.) ընդ լեւինս կորդուացւոյ (են աղգքն) Վալլք, Սուարնք, աղգք աննուանելիք, բայց բրօղք են հանքաց սակւոյ. 'ի ոռոյմանէ (յառաջ գնա-

հայոց. " Գուշէ, ասէ, Առֆնիւմ (հուշեալն) Սարարնի էյէ նոյն ընդ աննորապէսն մինչեւոյ. զի Դիոս կողմս պատմէ թէ կարմիր մինչեւն եւ լանէ 'ի Պանտա և 'ի Կապադովկիա. (բայց) հարստան գոյով գրակից Կապադովկիոյ՝ գուշէ ընոյն հանք առաւորէ, որպէս և զայլ բազում հանքս, զխարուսագլանն, զերթաքօլլան, և ընժանիս : Ըստ այսմ զխապադովկեան զադն գեղնադոյն՝ այլք հուշէին Հայ. ինս... Պատմեզ այսմ է Նեոփիտոս մոյնակեալ :

1 Բանիք բազում այլապէսք գտաւին յանուանակոյունէ անդ այսր աղգքի, 'ի գեւոյ է յիշել աստէն զամենայն առ 'ի չքնթել : Արք զոր ասա Պլինիոս Սուարնս հուշէ, Սարարն ժա. 499. հուշէ Սոսի, որպէս և ասէ Քա. զաւազն 'ի վերլուծուին Սարարնի. զի և գիրք նշանադրեալք յերկոյցունց զհոգնաքն զաղքոյ ընոյն ցուցանեն, նաեւ գործք և արուեստ նոցա զոր յիշեն. զի որպէս զՍուարնայ գրէ Պլինիոս լինել հանօղս սակւոյ՝ նոյնպէս և Սարարն զՍոսնայ գրէ լինել հաւաքօղս սակւոյ 'ի գեւոց : Նոյն համարի և Հարաուին 'ի վերլուծուին Պլինիոսի Դ. 11. զայն զոր Պաղմէոս Ե. 9. 'ի խոսնին զառիական Սարմատոյ գնէ առ Պանտափա զերկոյցեանս, և կից ընդ նոյն զՍուարնայ. " Այսինքն (ասէ Հարաուին, են սղքս) այն աղգ. Սոս. նայ, որոյ 'ի բրելոյ զհանքս գեւոյ եղև այսպէս մանանուանելի. զի որպէս նշաւ նադրեալ Պլինիոս, սղքս ևս առ Պանտա (գնալով), 'ի կողմանէ անին բղհեմիդեանս և զԱքես... գուշէ զՍ. քաղէս, որ է գաւառ Տայոյ :

Իսկ այլ միմէնէք Պաղմէոս՝ զանունս Սուարնայոյ ուղղեն 'ի Սուարնայի : Այս Սոսի, անուն առ Սարարնի ժա. 497. 'ի մեռագիրս գրէ Դոսի, և խա-

սի, նաեւ Բոսի. նոքն աղագուս կասեմքք ինչեւ Բոսիս կամ Ճօսօր գաւառք Տայոյ, իբրեւ ուրոյն ժողովուրդք առեալ, որպէս և զայլ գաւառս մեր առեալ անանեմք. քանիք զանիքն Սոսնայ կամ Դոսնայ գնէ Սարարն 'ի մերձակայս ինկոյցեանց և մոյցեանց՝ ուր և անկանէր Տայք նա հանդ մեր :

Չէ պարտ շինթել ընդ ասա, ասէ Քաղաւազն 'ի նախադրեալ վերլուծուին, և զաղգն Սոսի յարկորչեալ. զոր Սարարն յիշէ ժա. 548. և գնէ՝ թէ " 'ի հնումն հուշէին Մաքրօք, և փոքր Հայք... զոր և Պլինիոս Դ. 4. յիշէ : " Աղք Սաննայ հենիդեանց, և հուշելով : Ուր ծանոցանէ Հարաուին մեկ ներով, իոր թէ " 'ի հենիդեանց և 'ի Սաննայ, որք և Մաքրօք (հուշն), են խառնեալք, որպէս և Արմէնաքիւրք (հուշեան) 'ի յԱրմենայ և 'ի խալիպաց, գոյով խառնեալ, այսինքն 'ի Հայոց և 'ի խալիպաց :

Այս Սոսի, անուանեալ աղք հուշեան յապա ժամանակս Ճօսի, որպէս վիսյէ Պրոկոպիոսի պատերազմն Պարսից գիրքն. գլ. 150. " Ճօսի 'ի հնումն Սոսի հուշէին, աղք խալիպաւ, առ վորեալ աւազակուիք կեղեքել քնթել բակայ հառմայեցիս : " Իսկ Ճօսի, որպէս գրէ խորենայքն յաշխարհաւ գրուին, էր մի 'ի գաւառացն Կողքիոյ անուանեալ Ճօսի. որ և խալիպայ վասն որոյ պարտ է ասել թէ Սոսի որք զինքն Ճօսի հուշեցան, են նոցա որք առ մեզ խալիպի հուշն, և առ նախինս Յունաց Առֆնայալից, ասիս բազմուին Հայոց 'ի նմա. յորմէ զհետ գայ ասել, թէ հանօղք հանքաց սակւոյ էին նոյն իսկ խալիպի, զոր նախնիք օտար աղքաց հուշեն Սոսի, ընդ որս թուի խառնել նոցա նաեւ զմեռն ինչ մերս Տայոյ նահանգին :

լով) մինչև Գոհնտոս (են) բազմազան ազգք հենիղքեանց»,¹ եւ 'ի ԼԷ. 3. գրէ նոյն ինքն Պլինիոս, թէ յառաջ ժամաւ նաեւաւ «Թագաւորեցին 'ի Կողքիս Սալաւկեանք եւ Եղուպոքեանք, որոց գտեալ երկիր անդարման, բազում արծաթ եւ ոսկի պատմեն հանեալ նոցա յազգին Սուանաց եւ 'ի Թագաւորութեն, որ եւ ոսկի գեղմամբքն է հուշակեալ. նաեւ ոսկի կամարք պատմեն նորա լեալ եւ արծաթի գերանք եւ սիւնք եւ նեցուկք»:

Չորրորդ՝ զի ոչ միայն յընդերկրեայ հանքաց հանէին՝ որպէս ասացաւ 'ի վերոյ, այլև զորս ջուրք գետոց աստ եւ անդ տանէին զմանր հատիկս աւազոյ ոսկւոյն, կողքիսացիք ճարտարք՝ կամ փորոքեալ անթովք եւ կամ գեղմամբք խաշանց ժողովէին, 'ի ջուր արկանելով զգեղմունս. որպէս յայտնի գրէ Ստրաբոն ժն. 499. վաճառ Սոանաց ժողովըրդոց Կողքիսոյ. «Նաեւ առ սոսա (առ Սոանս) ասեն բերիլ ոսկւոյ յուղիւից՝ զոր եւ ժողովեն բարբարոսք ծակոտկէն անթովք, եւ ասրախիտ գեղմամբք, յորմէ եւ ել առասպելն Ոսկի Գեղման», Սոյնպէս գրէ եւ Ապպիանոս 'ի պատերազմին միհրդատեան. «Յայնմ լերին (Կովկասու) բազում աղբիւրք են՝ որք բարձեալ բերեն մանրագոյն աւազս ոսկւոյ որք նուազ տեսանին. իսկ բնակիչքն գեղմունս թաւամազս 'ի գետս ընկղմեալ, այնպէս ժողովեն ոսկի աւազս կռուեալս 'ի նոսին՝. եւ գուցէ այսպիսի եղև այն ականաւոր ոսկի մորթն Այետայ»:

1 Այսպիսի ինչ նաեւ վասն Հընդիսոյ աշխարհին գրէ Ստրաբոն ժն. 711. 'ի Մեդաութենիս բերելով. «Գետոց հասաւ աւազոյ բերել՝ յորոց եղանէ հարկ արքայի. զնոյն է առ սանել եւ 'ի վերս... 2 սոյն երկրորդէ նոյն ինքն Ստրաբոն եւ 'ի Թղթաւ համարն 718:

2 Չայս օրինակ ժողովելոյ զոսկին գրէ եւ 'ի նորս Գանձի՝ 'ի չլեկայս Լուիզ բեղին, որով զգեղմն զոյն կամ զերթն ոսկեփայլ երեւեալ, մարթ է կոչել Ոսկի Գեղմ. որպէս համարեցին բանաստեղծք եւ այլ նախնիք, ոչ 'ի վեր հանելով. զձեռն ընտ առաճառն, Կեղծեցին նաեւ պաշտօնս լինել Ոսկի գեղման երկուցուս եւ մի վիշապ, որք ըստ իս՝ են երկփայտեան լերնք՝ յորս եր հանք ոսկւոյն, եւ ջուրք՝ յորս գտանէին ոսկեհասաւ աւազ. զի զայն լերինս

Յայնք համարեցան մասունս լերինն Տօրոսի, յիս ընդարձակ առեալ լըզգաթ Տօրոսի, որպէս յայտ առնէ նաեւ ստորագրութիւնն Ստրաբոնի զՏօրոսէ. եւ զի անունս Տօրոս կամ ըստ նոցա Ղաւրոս՝ նշանակէ առ նոսա Տուլ, առ իմ ետ նոցա կեղծել զկենդանի ցուլս երկուս, եւ ասել թէ ոչ թողուն մասնել, եւ են պահապանք. այս է պառճառն յոր սակաղորւս եգին պահապան, եւ ոչ զառիւծ ըստ սովորութեանն. իսկ վիշապ կոչեցին զՋուրն, մի՞ զի իրեկ վիշապ ինչ կեալ պահեալ ունէր զոսկին, որպէս եւ սովոր էին կեղծել, յորոյ 'ի բերանոյն գեղմամբքն իբր թէ բանութք եւ հնարիւք հանէին զոսկին. որպէս եւ այժմ՝ սուղ ինչ հեռե 'ի Կիւմիշխանայէ ընդ ջրով տեսանեն զհանքս ոսկւոյ, այլ իբր 'ի բերան վիշապի կեալ մնալով ոչ կարեն

վերայ 'ի խօսեւն զոսկոյ: Այլուր զոյն Ալիվա՝ կոչէ Հոմերոս Ալիզոն: Ըստ սմին օրինակի և 'ի դրեւն Պլինիոսի ԼԳ. 12. Թէ Պոմպէոս զՓառնակայ զարծաթի արձանն՝ նոյն պէս և զՄիհրդատայ Եւպատորեայ, և զԿառուսակիս և զարծաթիս յաղթանակաւ եմայծ 'ի Հռոմ, յայտնի տայ մեզ իմաստասիրել, Թէ Միհրդատ և Փառնակէս (որ էր հաւ Միհրդատայ, և զառաջինն Թագաւորեաց 'ի Պոնտոս), 'ի հանքաց՝ որ էր մերձակայ Պոնտոսի, առին և ետուն բերել զոսկին և զարծաթն, որ էր հանքն Սպերայ յիշատակեալն 'ի վերայ: Որպէս և առհասարակ պոնտացիք որք դրակից էին փոքուն և մեծին Հայոց, յայտ է Թէ միշտ 'ի հանքաց Սպերայ բերէին զարծաթ և զոսկի 'ի պէտս իւրեանց, և ոչ Թէ 'ի հեռաստան աշխարհէ: Փռուսպէոն 'ի նախայիշառակեալ վայրի զտեղիս արոհելով 'ի միմեանց՝ դնէ Թէ 'ի Կողքիս հանէին ոսկի, իսկ 'ի Խաղտիս արծաթ: Երեմիա գլ. Ժ. 'ի կրկին տեղիս 4. և 9. յիշատակէ "Արծաթ ընտիր եկեալ 'ի Թարշայ": Արդ քանզի Թարշիշ ըստ մեզ է Տարսնս Կիլիկիոյ, որպէս ունիս տեսանել 'ի գլուխն Վաճառականութեան, յայտ է Թէ վաճառականք որպէս զոսկին նոյնպէս և զարծաթն 'ի Սպերայ առեալ բերէին 'ի Թարշիշ, և վասն այնորիկ յանուն Թարշայ կոչէին յայնժամ:

Այճի կամ Մարմարիոն: Վասն հանքաց կ'չոյ 'ի վերայ Մասիս լերին՝ տես 'ի ստորագրութե նոյն լերին: Իսկ Դիոդորոս սիկիլիացի՝ զեւ հրաշալին պատմէ ասելով. "Ըամիրամ նաև վէմ եհատ 'ի լերանց հայաստանեաց հարիւր երեսուն ոսնաչափ երկայն. քսան և հինգ լայն և Թանձր. զայս բազում լծօք ջորեաց և եղանց 'ի գետ անդր Եփրատ բերեալ, 'ի վերայ սայլի ետ դնել, և ըստ ընթացից գետոյն 'ի Բաբելոն ածեալ, կանգնեաց յաղբունի ճանապարհին 'ի հրաշալի տեսիլ անցաւորաց, կոթող կոչեալ 'ի ձեռն, և ընդ եօթն հազակաւոր հրաշակերտս աշխարհի դասեալ,":

1 Դիոդորոս սիկիլիացի հատոր Խ. սէլինկայ:
Թղթ. 125. ըստ տպագրութե վէս.

ՅՕԴՈՒՆԺ Գ

Ահա՛նք, կամ Բարինք պարտաւորներ :

Ի ՆԱՀԱՆԳԻՆ Այրարատայ գտանէին ակունք, զորմէ վկայէ Ղազար 'ի Թղթահամարն 20. 'ի ներքողեան նորին նահանգին՝ ասելով. «Իսկ դաշտացն ամենալըութի զկամն աշխատասիրացն կորզելով. . . ուսուցանեն դանձել անձանց զշահս. . . և զպարտաւորս Բարին, զոր ընկալեալ արուեստող ձեռաց զարդարեն զթագաւորս մեծատեսիլ զարդեօքն, յօրինուածովքն զոր 'ի խոյրոն և 'ի Թագան և 'ի Հանդերձան ոսկեհուռս պաճուճեալս ընդելուզանեն », և Այն բան խորենացւոյն զոր 'ի վերոյ բերաք, Թէ մեծն Տիգրան զմեքս Բարին պարտաւորաց բազմացոյց, ցուցանէ Թէ կամ ինքն եզիտ զհանքս, և կամ յաւէտ զգտեալ հանքս քարանց պատուականաց 'ի վաղուց՝ ինքն Տիգրան բազմացոյց յաշխարհիս Հայոց : Եւ ընդ այս չէ պարտ զարմանալ, Թէ հայաստան գոլով երկիր ցրտային, զհարդ մարթ էր գտանել անդ հանքաց պատուական քարանց, զոր սեպհական կարծեմք լինել ջերմային գաւառաց . զի Պլինիոս 'ի սկիզբն լէ . Գրոց, որպէս և Իսիդորոս և Մարկոստէոս զսկիզբն ականց դնեն 'ի Կովկաս, որ է ցրտագոյն, 'ի նախնի առասպելեաց Յունաց բերելով : Նոյն ինքն Պլինիոս անդէն 'ի գլ . 1 . յիշէ զպատուական ակն Միհրդատայ արքայի, զոր Պոմպէոսի առեալ առաքեալ էր 'ի Հռոմ : զոր մարթ է կարծել 'ի մերձակայ հանքաց աշխարհիս Հայոց ստացեալ Միհրդատայ : Այլ աստանօր յիշեսցուք զքարինս զորս յանուանէ յիշեն նախնիք :

Ի Կարէշ, Եւանէ 'ի չորրորդ Հայոս, որպէս դնէ խորենացին յաշխարհագրութե : Ստրաբոն ժե . 'ի Կապադովկիա ասեծնանել . իսկ մասն ինչ Կապադովկիոյ էր նոյն իսկ փոքր Հայք : Պլինիոս լէ . 2 . յԱրեւելից գայ, ասէ, և գտանի յայն տեղիս Աքիոյ՝ ուր սաստիկ է յորդութի ձեան, զոր օրինակ է 'ի հայաստան . զի ստոյգ է ասէ լինել սառն . յոյր սակս և Յոյնք կոչեցին Քոնստանտին, ըստ հայումն՝ սառնատեսակ, զորոց և զմեծութի ստորեւ արձանագրէ : Այսպէս դնեն և Իսիդորոս, Ստատիրոս և Սենեկա, Թէ ձիւնն սառուցեալ երկարուք ժամանակի դառնայ 'ի բիւրեղ : Ինչ Թ ուի Թէ բիւրեղ կոչիցի նաեւ այն՝ որ իտալե-

րէն կոչի Պոփո կամ Ասվաճաթնա, որ է կապոյտ կանաչա գոյն, կամ կանաչ ծաղագոյն, անուանեալ Չէլաթնի:

Երկրորդ կամ Սարդիան: Իտալերէն Սառփոնիս. ասաճ կերէն Հոփի: Պլինիոս ԼԷ. 6. 'ի ճառեն զՍարդանիկ քա- րէ, յիշէ և զՏայաստանեացն. որոյ քանդի կրկին են տեսակք անուանեալք Արեւելեան և Արեւմտեան, այն որ ելանէ 'ի հայաստան՝ է արեւելեանն, որպէս գրեն և այժ- մեան ընապատումք, որ է պատուականագոյնն, ուստի 'ի կիր առնուն և 'ի յօրինել անօթս և մատանիս՝ կոչեցեալ Քոփո: Զայս Սարդիան, որպէս և զՔալէտոնիոս քարն, նոյն համարին նախնիք ընդ քարի՝ որ կոչի Օնիս, այս ինքն եղունգն և եղենգնաքար, ուղ և վկայէ Պօէջ Պօտեան¹:

Երկրորդ կամ Սարդիան: Իտալերէն Սառփոնիս. ասաճ կերէն Հոփի: Պլինիոս ԼԷ. 9. գրելով վասն այսր քարի թէ ելանէ 'ի Հնդկիս, յապառաժն Արաբիա, յեգիպտոս և 'ի Գաղատիա, ապա ասէ ելանել նաև " 'ի փղոր Հայս", Գոյնն է մանուշակագոյն կարմիր:

Քոփո: Այսպէս անուանի տեսակ ինչ քարի նման Բոփո, այլ ասինքն. զոր հռոմայեցիք 'ի կիր առնուն 'ի հարթել և 'ի սրբատաշել զկճեայ արձանս, նաև 'ի փայլե- ցուցանել զակունս: Զորմէ ճառելով Պլինիոս ԼԷ. 7. ասէ թէ 'ի հայաստանեաց եկեալքն գերազանց գտան քան զեկեալն 'ի Կիպրոսէ, զորս յառաջագոյն 'ի կիր առնուն: Յիշէ զայս և Թէոփրաստէս 'ի խօսեն զքարանց, և Ստե- փաննոս բիւզանդացի, որ ասէ 'ի բառն Ասիոյ. "Հայք... առաքեն զքարն, որով զակունս քանդակեն և ծակեն", և Կամի ասել, թէ որք կամէին ընդ թելս անցուցանելով կախել 'ի պարանոցէ զակունս, նոքա ծակէին սովին հայ- կեան քարամբ: Սալմոսիոս 'ի թղթահամարն 813. յա- ռաջ բերէ զվրիպակս Գաղենոսի, որ զայս Արմէնիում քարն զոր 'ի կիր առնուն 'ի հարթել զակունս՝ շփոթէ ի Արմէնիոս Դիոսկորեայ, որ էր ներկ կապուտագոյն. զի այս քար պնդակազմ, որ էր ազգ ինչ Քոփո անուանեալ քա-

¹ Այս Պօէջ Պօտեան 'ի գիրան ա- կանց գրէ, թէ "Ապփանոս վկայէ Միհրդատայ Թադաւորին Պոնտոսի ունել 'ի գանձարանի իւրում բաժակս յՕնիս (քարէ) երբև երկուս հազարս, բայց հաւատի է ոչ միայն 'ի յՕնիս սեայ, այլ նաև 'ի Սարտոնիքեայ և 'ի Քալէտոնիոյ էին յօրինեալ. զի Սա- րտոնիքս և Քալէտոնիոս առ նախնիս փոխանակ Օնիքսի առեալ լինէին",

Առ որոշումն սոցա ծանիր. զի լատի- ներէն Սառփոնիքս՝ որպէս ասացող, կոչի առճիւրդէն Հոփի. և Քալէտոնիոսն կոչի Ափ Հոփի: Իսկ Օնիքս կամ Օնիքիում՝ է ազգ ինչ այնք քա- րի՝ որ յեւրոպացոց սովորաբար կոչի Ապրա, առճիւրդէն Սիւլլանի, ուս- տի Ակադա Օնիքէ, առճիւրդէն կոչի Քոփո իւլիանի:

բանց, որոյ ընդ սեփական անունն կոչէր Չփրի, որպէս կոչեն Խիբիոս և Խիդորոս, այլ է ամենեկն յԱբգիտոս ներկոյ՝ որ էր փշրելի, զոր նկարիչք 'ի գործ ածէին 'ի գոյնն կապուտակ :

( ) Բլաբիտ կամ Չփրիտ : Պլինիոս լէ . 10 . յեփրատ ասէ ելանել այսմ քարի :

(Եփրատ . գաղղիարէն Սաֆիր . տաճկերէն Կէօ Եփրատ . Պլինիոս լէ . 9 . դնէ ելանել 'ի Մարո . որպէս և Մարտո . դէոս 'ի գիրս քարանց, գլուխ 53 . և քանզի ոմ գրեալ եմք այլուր 'ի գլուխն Անուան, օտարազգի մատենագիրք բազում ուրեք զսահմանս Հայոց ընդ սահմանս Մարաց մի համարեալ շփոթեն ընդ միմեանս, վասն որոյ եղաք աստէն : Կալմէտ 'ի մեկն . ծննդոց թ . 11 . կարծէ վասն այսր Սաֆիր քարի՝ գուցէ յանուանէ ժողովրդեան 'ի մերձակայս ընակելոյ առեալ զիւր անուն . և առ 'ի գտաւ նել ժողովուրդ ինչ նմանանուն յայն կողմանս, այսինքն է 'ի կողմանս Փասիս գետոյ՝ զանազան անուանս յառաջ բերէ . բայց անգիտանայ զանունս Սփր, որ է 'ի նոյն կողմանս զոր ինքն ինդրէ . և հնչմամբ առաւել քան զայլս մերձեայ առ անունս Սաֆիր . ո՛ւր թողցուք զի օտարազգի մատենագիրք բազմօք փոփոխեալ զանուն Սպերայ, այլեայլ անուամբ կոչեցին, որպէս ունիս տեսանել 'ի յաջորդ գլուխն Վաճառականութե :

( ) Դրոսիս . լատիներէն Զմարտիս : Պլինիոս լէ . 5 . զերկօտասան տեղակս դնէ սորա, այլ 'ի մշնոցա Սկիւթա կանն ասէ լինել ագնուագոյն, " որք կոչին յանուն այնր ազգի՝ առ որս և գտանին ", Եւ քանզի մասն ինչ Սկիւթիոյ ձգէր մինչև ցգետն Փասիս, որ է Զօրոս, մարթ է կարծել թէ գուցէ 'ի կողմանս Տայոց կամ Գուգարաց ելանէր այս անն . այլ օտարազգիք յանուն Սկիւթիոյ կոչեցին : Եւ զի սկիւթացիք 'ի սկզբան անդ քանզի առ Երասխաւ ընակէին, որպէս ունիս տեսանել 'ի գլուխն Բնակչաց, մարթ էր թէ յանուն նոցա կոչեցին զայն անն որ սեփական էր կողմանց Երասխայ, որովհետեւ Ղազար 'ի նահանգին Այրարատու որ առ Երասխաւ ձգէր՝ դնէ անանս պատուականս :

( ) Կոլիտ . լատիներէն Կոլարէ : Ստրաբոն ԺԳ . 747 . 'ի յիշէն զՄիջագետս և զԿորդիս, բերէ ասէ " զնաւթ, և զքարն Ղալիտ, որ զօձս փախուցանէ ", Ըստ այսմ գրէ և Պլինիոս լէ . 19 : Եւ զի անդէն զԿորդիս ընդ Միջագետս իսառնել երեւի Ստրաբոն, զի դնէ բերել և զԱմսմուս, զոր

բերէ կորդիք, վասն այսորիկ եղաք աստ : Զայս քար այժմեան ընաբանք կոչեն Թորոնիսի քար, և Մեա չեկրիպար, որ է տեսակ ինչ հանքային կարոյ, ուստի արուեստաւորք բազում ինչ յօրինեն, զորմէ կարես տեսանել առ ընտպաւ տուան :

Մոռութեան կամ Միոռութեան : Նախնիք այսպէս կոչէին անօթի յօրինեալս 'ի քարանց անտի՝ որք կոչին Սարգսիս, Բալէքսիս, և Օնիս . տաճկերէն Հաթի, Ափ Հաթի, և Միոռնիսի, որք էին անօթք պատուականք, յարգոյ յոյժ առ հռոմայեցիս : Այս է զոր յիշէ Պլինիոս լէ . 2 . ասելով . “Արեւելք առաքէ զՄոռութեան . զի անդանօր 'ի բազում յերեւելի տեղիս գտանին, յաւէտ 'ի տեղիս տէրուէ Պարթեւաց” : Ուր յիշելովն զԱրեւելք, և զԲաղամ քեդիս, և զսահմանն Պարթեւաց քեդուէ, բովանդակէ և զհայաստան . զի բազում ուրեք անուամբ Պարթեւաց տէրուէ՝ իմանային նախնիք սահման ընդարձակ, 'ի մէջ առեալ նաեւ զՀայո : Եւ ևս զի այն քարինք ուստի գործէին զանօթման՝ ելանէին նաեւ 'ի հայաստան : Տես 'ի վերոյ և զՍարգիսն :

Մոռութեան . այսինքն է՝ Արմէնիսի կամ Հայիսի : Անուանի 'ի կարգա ներկոց . բայց Պլինիոս լէ . 6 . քանզի Բար կոչէ, յայն սակս եղաք աստ . “Հայաստան առաքէ, ասէ, զաւուսանեալն յանուն իւր (զԱրմէնիս . ըստ մեզ Հայիսի) . այս ևս է քար ըստ օրինակի Խրիստոսլայի գումաւոր . և պատուականագոյնն է՝ առաւել կանաչն՝ որ հարկանի յերկնագոյն” : Ուր գրէ Սալմասիոս թղթ . 811 . “Առաւել կանաչագոյնն զոր Պլինիոս պահանջէ վասն լաւագոյն Արմէնիսի՝ բազմօք տարբերի յերկնագունէն, և յաւէտ սեփական է Խրիստոսլայի, որ և նոյնպէս գտանէր 'ի հայաստան . որոյ և պատուականագոյնն յիշատակի 'ի Դիոսկուրեայ և 'ի Զոսիմոսի, (կոչելով) Խրիստոսլայ արմէնիսի, որ պէս նաեւ 'ի Պլինիոսի : Բայց եթէ ասասցուք թէ Պլինիոս չիմեմէ զԱրմէնիպա Խրիստոսլայն ընդ գումայ տիրապէս Արմէնիսի կոչեցելոյ . . զի և զպատուականագոյն Խրիստոսլայն որ առաւել կանաչագոյն է՝ Դիոսկուրիս կոչէ Արմէնիսի” : Ոմանք յայժմեան ընաբանից զԱրմէնիսիս կոչեն Ածոռ . Արեւորիս, որ ըստ արտաքին կերպարանացն ոչ շատ զանազանի 'ի բուն իսկ ի Լածոռ : Կամ Ածոռոռ . յորջոր

1 Պոէչ պօսեան 'ի գիրսն ականց քանի յորդի էին Միոռնիսի անօթք, գրէ . “Օնիսիս բաժակք առ հռոմայ 'ի բազմոց մատենագրաց անկ է իմաւ եջիս կոչէին Միոռնիսիս . իսկ թէ տառերն” :

ջեալ քարէն . տաճկերէն Լաճիկեր . բայց տարբերի 'ի նմանէ , զորմէ բազմօք խօսին ընաբանք . և Սալմասիոս գրէ անդէն , թէ Աբգիտան չէ քար՝ որպէս կարծէ Պլինիոս , այլ հող¹ : Յիշեն զայս Աբգիտան նաև Դիոսկորիս՝ և Վիտրովիս . այս է յիշեալն նաև Ստրաբոնի ժն . 529 . ասելով . Գտանի 'ի հայաստան և "Օբսիդիոս որ կոչի Աբգիտո , գումով խալքիս " , այս ինքն է ծիրանի : Ուր Սալմասիոս զՕբանտիքոսն ուղղելով , փոխանակ այնր զնէ Ստեփոս կամ Ստեփո . որ նշանակէ , ասէ , զամենայն տեւտակ կարմրոյ . և զայս Ստեփոսն նոյն համարի ընդ Սանտարաքայի , որ է հանք 'ի գոյն Կինաբարիսի :

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ

Կէնդանի :

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ յաշտարհագրութե իւրում վասն բարձր Հայոց գրէ ունել Երէն Բաղան . զնոյն գրէ և վասն չորրորդ Հայոց . իսկ վասն Այրարատու գրէ ունել Երէն և Հաս , և զամենայն պարագայ : Բայց Ղազար 19 . առաւել որոշակի գրէ ունել Այրարատ նահանգին "զդաշտս մեծատարածս և Որսուից" . զլերինս շուրջանակի գեղեցկանիստս և պարարտարօտս , զհոծեալս Երէնի կճղակաբաժնիւք , և որոշայնովքն , և այլովք ևս բազմօք ընդ նոսին " : Ապա 'ի պատմելն զորսորդութի իշխանացն 'ի Թղթ . 21 . ասէ . " Եւ տեսանել է յամենեցուն ընթրիս որպէս և շեղջակոյտս ինչ 'ի վերայ միմեանց , զԵրէնի բազմութի , և զնոցուն գլխոց կարգմանց զառաջագրութի . յորոց ուրախացեալ բերկրին ձկնակերացն և մսակերացն անձինք առաւել քան զխորտկաց անուշութի " : Նման ոմին գրէ Խորենացին և վասն լերանցն Կարնոյ 'ի պատմութե իւրում Գ . 59 . "Արեւիքն , ասէ , լի են Երէնի կճղակաբաշխիւք և որոշայնովք նաև զանատուն պաշարս բազմացունցանն , մեծահասակս , քաջամարմինս , և յոյրս ցուցանեն համակեալս 'ի գիրութե " : Իսկ Ստեփաննոս օրպելեան 'ի գլ . ժն . յիշէ " զլերինս Որսասոսն և բազմաջուր վայ-

1 Զայսմանէ բազմ ինչ կարեւոր յապի 1689 :
 գտանել անգին առ նոյն Սալմասիոսի 2 Դիոս . գրէ Ե . 42 . 105 : Վիտ .
 'ի Պլինիոս ընդգիտարութի 'ի Թղթ . Բով . գրէ Ե . 42 . 5 :
 810—814 . 'ի ապ . Ուրեղեղեայ .

րացն Սիւնեաց, և Եւթումն արծրունի Գ. 11. 'ի յիշեն զԳետն աւան 'ի շուաշուտ գաւառ Վասպուրականի, ասէ. " Ի խաղս գետոյն Երասխայ, ուր հոյլքն Երեմի խայտան. և վայրենեացն Խոյլի, և Արտաշատ մերիքն, և Երամակը Ծոռոյ պատրաստական. առ որոյն հրճուանք առ ձեռն պատրաստ հոլովին, ընդգէմ նայելով լեռանց պարատեան ազամն Մասեաց, և Որչափ ինչ յիշատակին 'ի գիրս 'ի կենդանեաց աստի՝ կարգեսցուք յառաջիկայդ:

Եթեմն: Խորենացին յաշխարհագրութե իւրում դնէ զսա 'ի Պարսկահայս: Յիշատակին նաև 'ի Ճանապարհորդում Զուր Զուրիսիմեանց Այծեմունք մշկապորտը. " Եւանեն 'ի հայաստան գաւառ 'ի խորին խորշ լերին մշկունեաց. 'ի սմա ասի Այծեմունք մշկապորտ լինել, և:

Եթեմն: Խորենացին դնէ 'ի Պարսկահայս: Իսկ Ղազար 21. 'ի ներքողեն զԱյրարատ նահանգ՝ յիշէ զկենդանիս նորա զԵթեմն և զԱյծեմն:

Եթեմն. } Կոյնպէս անդամոր յիշէ զայսոսիկ Ղա.
Եթեմն. } զար. զորոյ զբանս կարեն տեսանել ուր
Սարազ. } ունիմք խօսել զորոտրդութի:

Զի, կամ } Ստրարան Ժ. 529. 'ի խօսելն զաշխար.
Եթեմն. } Հէս Զայոց՝ ասէ, Թէ " Այնչափ բազմութի
Զիոյ բերէ այս աշխարհ, ոչինչ ընդհատ 'ի Մարաց յայտմանին, և Այս 'ի Թղթ. 530. պատմէ Թէ Արտաւազդ Թագաւոր " բաց յայլոց հեծելազօրաց եցոյց Անտոնիոսի նաև գունդ ինչ վեց հազար հեծելոց համակ ուսուսողի. նեւոց և կրթելոց, յորժամ միանգամայն ընդ նմա խաղայր 'ի վերայ Մարաց, և Զբազմութիւն Զիոց հայաստանեաց յայտ առնեն և սուրբ գիրք 'ի պատմին յեղեկ. Ինչ. 14. զվաճառականութիւն զոր առնէին ընդ Տիւրքոսի. զորմէ տես 'ի յետագայ գլուխն: Ստրարան 'ի Թղթ. 525. որոշէ նաև զտեղին. զի յետ գրելոյ Թէ երկիրն Մարաց է լեռնային, միայն առ գրամբ կասբից գիր է և հովիտ բարերբ, ապա ասէ. " Այս աշխարհ, որպէս և հայաստան, գերազանցն 'ի դարմանս Զիոյ, և այնորիկ աղագաւ Զիւրոյ կոչի գաշտավայրն, ընդ որ անցանեն որք 'ի Պարսից և 'ի Բա

1 Այս այն գաշտավայր է անուանի, որ առ յետն պատմագիրս մեր կոչի Մուղտ, ուր և ագանք բանակ բազմութե հեծելազօր Մուղտ Բաթրաց: Ուրից 'ի յետնոց կոչի և Դուրս, բայց վերայի գրչաց երեւի ինչ

այդ, փոխանակ գրելոյ Դուրս. յոր անուն կոչեն 'ի հայաստան զամենայն գիր և տափարակ տեղիս: Մերձու որ անուանս Մուղտ՝ գտանեմք առ նախնիս զանունս Գուրս, որ է գաւառ Վասպուրականի:

բխեն Գան 'ի Կասրա, յայնմ վայրի յիսուն հազար մատակ ձիոց ճարակիլ ասեն 'ի Պարսից, և լինել այնմ արօտ արքունական, 1: Զայս թէպէտ 'ի Մարս գրէ Ստրաբոն, բայց քանզի առ Կասրիւք դնէ, պարտ է դնել առ Փայտակարանիւ որ էր 'ի սահմանի Կասրից, որպէս ցուցեալ է մեր 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթ. 319. և որպէս երեւի ինձ՝ նաև 'ի նմին իսկ Փայտակարանի. իսկ 'ի 528. յիշէ Ստրաբոն գաւառս ինչ Հայոց մեղ անծանօթս, որք են Փանիւնի, Գոմիսիւնի և Օրփիսոդէնի, զորս կոչէ բերօղս բազմու թէ ձիոց և հեծելազօրաց: Բայց Քսենոփոն զայլ տեղիս Ձիարօս յիշէ 'ի հայաստան մերձ յակունս Եփրատայ, զոր պարտ է իմանալ վամս վտակին եկելոյ 'ի Կարնոյ. զի պատմէ 'ի Դ. գիրս արշաւանաց Կիւրոսի, թէ յետ անցանելոյ ընդ ախունս Եփրատայ՝ յորժամ հասին 'ի գիւղ ինչ հայաստանեաց մերձ 'ի խալիվ նահանգ, տեսին ձիս արօտականս, և հարցեալ ծանեան զի էին ձիք կարգեալք առ 'ի տալ հարկ արքայի. և էին փոքրիկ քան զձիս Պարսից, բայց առաւել աշխոյժք և ոգելիցք. որք գուցէ էին 'ի նուցունց՝ որք այժմ կոչին յանուն Խնուսի՝: Որով բանիւ յայտ առնէ, թէ հայք յայնժամ ձի տային 'ի հարկ Կիւրոսի Պարսից արքայի. այլքանզի 'ի գիրս այլ և այլ ցեղք նոցա յիշատակին, տես զոր ինչ ունիմք գրել ստորև: Պիւնիոս Դ. 8. պատմէ զխաղալոյ ձիոց Միպարիդեանց ասելով. “Այնչափ է ընտելութիւն (ձիոց), զի հեծելազօրք Միպարիդեանց առհասարակ ընդ լեւին զերգ նուագաց, խաղալով իմն սովոր են շարժիլ, 1: Եւ զի Միպարիդք ըստ մեղ են Սպերացիք, որպէս ունիս տեսանել 'ի յետագայ գլուխդ, վամս որոյ զայս բան Պլինիոսի պարտ է իմանալ վամս ձիոց Սպերացւոց:

‘Եթէն. որ է մօտ 'ի մերս Նոյի. պարսկերէն Նեպէճ. տաճկերէն Եէպէճ աբ: Որպէս ազգ ինչ ձիոյ նշանակի առ արտաքին մատենագիրս. քանզի Երողոտոս գիրք է. գլ. 40. պատմելով զհամալս զօրաց Քսերքսի Պարսից արքայի ասէ. “Եւտ սորա (անցանէին) ձիք սրբազանք գեղեցիկ զարդարեալք, Նիսէոս կոչեցեալք, սակս գուլոյ 'ի Մարաց աշխարհին դաշտավայր՝ լայնածաւալ Նիսէոս յորջորջեալ, որ բերէ ձիս մեծամեծս, 1: Սոյնպէս և համառօտութիւն Ստրաբոնի գրէ. “Առ դրամիք Կասրից որք մերձ են

1 Յես 'ի նոր Հոյստատն 'ի Թղթա
համարն 43 և 81:

2 Այս է նոյն դաշտավայրն նոխա
յիշատակեալ 'ի Ստրաբոնէ:

Պարթևաց՝ է դաշտն Նիսէոս, յարմար յոյժ յարօտ ձիոց, և
Ըստ այսմ նաև Եւստատիոս. « Հռչակաւորն այն Նիսէոս
դաշտավայր էր յաշխարհին Մարաց, դարմանօղ մեծա-
մեծ Ձիոյ՝ զորս Նիսէոս կոչեն », Իսկ Պլինիոս Գ. 25. Նի-
սէոս գգաւառն կոչէ, որպէս ասէ Կելլարիոս. որով անուամբ
այլք դաշտավայրս դնեն ՚ի ծայրն Մարաց. իսկ Իսիդորոս
քաղաք դնէ Նիսէոս կոչեցեալ ՚ի Յունաց, և Բարիսանիոս
մականուանեալ. այսինքն Պարթևաց նիսա, զայն զոր բար-
բարօպն Սաւրի կոչէին, ասէ: Զոր մարթ է իմանալ զԱ-
լաան կամ զԱլեան դաւառ Փայտակարանի: Յիշեն զՆի-
սէոս ձին և Պլուտարքոս ՚ի վարս Պիւլոսի, և Ստեփաննոս
բիւզանդացի:

Եւ այս անուն կամ դաշտավայրի և կամ գաւառի՝ է
հնչումն յունական, որ ըստ բնիկ հնչման Մարաց և Պար-
սից պարտի կնեւ Նիսիւք. ըստ հայումն Նիոյփ. զի այսպէս
գրի առ մատենագիրս մեր. որպէս առ Բուզանդաց Ե. 37.
« Հրաման տուր Նիոյփ մատուցանել, Թող հեծայց », Եւ
՚ի Գ. 14. « Հրապուրեաց (Հաւասպ արծրունի) զմարդպետն
իջանել ՚ի կառաց անտի, և հեծանել ՚ի Նիոսփ », Եւ
առ Ղազարայ 235. « Զոր հեծուցեալ ՚ի վերայ իւրոյ Նի-
ոսփ », Նոյնպէս յիշատակի և առ Յոհաննու կաթողի-
կոսի յասեւն վանն Խ. Սմայտայ արքայի. « Թագ արքայ-
ութե նմա բերեալ մատուցանի յիշխանէ անտի յիսմայե-
լեանն Աբշնէ... և Նիոյփ իբրեւ օգտապարիկ », Եւ Թէ.
« Բեհեզս նոցա մատուցանէր, և կամարս և մանեակս ու-
կեղէնս, և Նիոյփ սրավարս », Առ Թոմայի արծրունւոյ
Գ. 15. Նիոփ գրի, զոր կարծեմ վերպակ գրչաց. « Նոյն-
ժամանս աճապարեալ աշտանակեալ ՚ի նիւս Նիոփ երի-
վարին (կամ ՚ի նիւսն, այս ինքն յուս շոգ երիվարին) »:

Ի գրեւոցս ցայս վայր յայտ է, Թէ Նիսէոս ձայնգ անուր՝
ըստ արեւելեայց է Նիոյփ, կամ Նիսիւք, և էր անուն տե-
ղւոյ, ըստ ոմանց դաշտի, և ըստ ոմանց գաւառի կամ
քաղաքի. և յոմանսն տեղւոյն նաև այն տեսակ ձիոյ՝
զոր ըստ Երոզոտոսի բերէր նոյն երկիր, կոչեցաւ Նիոյփ
և ըստ այլոցն հնչման Նիսէոս¹, Նոյն նախագրեալ բանք

1 Առ նորին Թոմայի արծրունւոյ
Գ. 4. յիշատակի և վարօքն ասելով.
« Եւ Նիոյփ-Նիոփ իւր մատոյց նմա զըն-
տիւր երկւորն », Ուր յորինակին վեր-
պակաւ գրեալ կայ Նիոյփ-Նիոփ:

2 Այժման խնամ քաղաք և գաւ-

առ Թերեւս յայս տեսակ ձիոց ընկա-
լաւ զիւր անուն, իբր նիւս, կամ Նիս...
քանզի որպէս գրեալ է մեր ՚ի նոր հայ-
աստան ՚ի Թղթաշտմարն 81. անուա-
նի են յոյժ ձիք խնուսոյ:

նախնի մատենագրաց յայտ առնեն թէ այն տեղի էր 'ի Մարա, բայց յայնմ սահմանի Մարաց' որ էր սահմանակից Հայոց աշխարհիս. զի Ստրաբոն ժա. 509. գրէ, թէ "Մամն Վրկանայ է նաև 'Նիսէա. բայց այլք անջատեն զայն անտի", : Այն զի՝ դնելով այլոց առկապիւք և առգրամբ կասպից՝ յայտ առնեն դնել 'ի Փայտակարան, որպէս ասացաք 'ի վերոյ, որ 'ի բազմաց հետէ համարէր ընդ աշխարհս Մարաց, և կոչէր նաև կասպք։ Այլ 'ի բաց թողեալ զքննուի տեղւոյն՝ պարտ է քննել թէ արդեօք և հայաստան աշխարհ բերէ՞ր զնոյն տեսակ ձիոյ 'Նոյսի կամ 'Նիսէոյ յորձյորէալ։ Ստրաբոն ժա. 525. 'ի ճառերն զՄարաց՝ յերկուանօք խօսի. "Զ'Նիսէոյ ձիւս, զորս վարեն թագաւորք, զընտիրս և զմեծամեծս, ոմանք աստի (յաշխարհէն Մարաց) ասեն առնուլ, այլք 'ի հայաստանեաց", : Բայց 'ի Թղթ. 529. և 530. 'ի ճառերն զհայաստանեաց հաստատելով գրէ. "Այնչափ բազմութի ձիոյ բերէ այս աշխարհ (հայաստան), ոչինչ ընդհատ 'ի Մարաց յայնմ մասին, մինչև նաև աստ ծնանին 'Նիսէոյ ձիւք, զորս սովոր էին վարել թագաւորք Պարսից. և Սասանայն հայաստանեաց ամի ամի քսան հազար մորուկս առաքէր", : Ոչ միայն թագաւորք Պարսից՝ այլ և մերքն 'ի կիր առնուին ըզ'Նիսէոյ կամ զ'Նոյսի ձի, որպէս յայտ առնէ Բուզանդ Դ. 12. ուր ասէ վասն երկրորդի Արշակայ թագաւորի, թէ ետ խաղայ եպիսկոպոսի "Բազում 'Նոյսի զարբունաւ կան ձիոյ՝ արքունի օճառովք, ոսկիովարաւանդ ապրգը մոյն", :

Ս ասն կերպարանաց 'Նոյսի ձիոցս գրէ Ստրաբոն ժա. 525. ունել "տեղիլ իմն սեփական. որպէս և որք Պարթևականն կոչին այժմ, տարբեր (են) 'ի յունականաց, որպէս և 'ի մերոց", : Նախագրեալ բանք յունաց մատենագրաց ասեն լինել մեծամեծ և ընդհանր, իսկ մերքն կոչեն "բաւար, սրբաւիշ, օդապարիշ, որք ցուցանեն զերագութիւն ընթացից այս ազգ ձիոյ, որով և յայտ առնեն մի և նոյն տեսակ ձիոյ լինել զոր այժմ կոչեն Գիւնկլան", : Գրիգոր մագիստրոս 'ի Թուղթն որ առ Գրիգոր Մոկաց եպիսկոպոս, յիշէ այսպիսի ինչ վասն բնութե 'Նոյսի յասելն. "Եւ

1 Ցես վասն այս 'ի նոր հայաստան 'ի Թղթահամարն 42 : Բայ 'ի նմանութե բնութե զոր ասն երկրորդաց սոցա 'Նոյսի և Գիւնկլանի, նաև ծնունդ և սնունդ նոցն համաձայնի. զի որ

պէս զ'Նիսէոյ կամ զ'Նոյսի ձի Մարք և Հոյք են որք պահէին, և միայն յաշխարհի նոցա ծնանէր, ասէ Ստրաբոն, սոյնպէս են այժմ և Գիւնկլանի ձիւք : Ցես անդ 'ի նոր հայաստան :

մահաշունչ հոտ քաղուն քարգոնական նշոգի նախ բուրեք քան զկառան»,¹

Պարթևական նշոգ : Պլինիոս Կ. 25 . յիշէ զայս ձի ասելով . « Պարթևներն նիսէա ագնիւ » : Նիսէա կոչելով յայտ առնէ թէ էր նոյն իսկ տեսակ ձիոյ՝ զորմէ խօսեցաք 'ի վերոյ . և քանզի նիսէա կամ Նոթոյգ միայն 'ի Մարս և 'ի Հայս ծնանէր ուղ գրեցին մատենագիրք նախայիշեալք , յայտ է թէ աստ Պարթևերն՝ կոչէ զայն որ սեփական էր Մարաց և մանաւանդ Հայոց աշխարհիս . ընդ որ չէ պարտ զարմանալ , զի որպէս գրէ անդէն Պլինիոս . « Թաղաւորութիւնք Պարթևաց առհասարակ են ութուտասանք , զի այսպէս բաժանեն զքաւառս . . յորոց մետասանքն որք վերին անուանին , սկսանին 'ի ոահմանեցութենէ հայաստանեաց » : Արդ քանի գիւրդին լինէր մատենագրաց շփոթել , և զմերձակայ տեղիս հայաստանեաց՝ զոր օրինակ էր Փայտակարան նահանգ մեր տեղի նիսէա ձիոյ , յանուն Պարթևաց կոչել ուրեք ուրեք , մանաւանդ յետ տիրելոյ պարթևազեան տոհմին 'ի վերայ մեր : Զնոյն իմա ասել և վասն բանին Ստրաբոնի Թ. 163 . ուր զձիս սպանիացւոց նմանեցուցանելով ձիոց Պարթևաց , այսինքն է հայաստանեաց որ ընդ տէրութեամբ Պարթևաց , ասէ . « Արագութեամբ և յաջողութեամբ ընթացից գերազանց են քան զայլս » :

Տաճիկ նշոգ , այսինքն արագընթաց երիվար . մանաւանդ յԱրաբիա , զի Աբադ՝ է երազ : Անունս Տաճիկապան ըստ խորենացւոյն է մի 'ի դաւառացն Արաբիոյ . վասն որոյ և ասելն Տաճիկ յի՝ է ասել Ձի արաբայի . որպէս ասի և Գայլ արաբացի , այս ինքն սրընթաց : Ուրեք ուրեք մարթ է կարծել այսպէս կոչեցեալ և զայլ տեսակ ձիոց յԱրաբիա՝ որք ունին զքնութիւն նման տաճիկ ձիոյ : Վասն որոյ եւ այսպիսի մակդիր անուամբ՝ ոչ զայլ տեսակ ձիոյ կոչեցեալ համարիմ գլոխոյն առ Ստեփաննոսի օրպելեան , որ գրէ վասն Անգոկայ իշխանին Սիւնեաց՝ որ գնաց յաւարի առնուլ զՏիւրան « արամիք ընտրելովք , ժիր և քաջ Տաճիկ նշոգ » : Զի ոչ ոք 'ի նախնի մատենագրաց գնէ յԱրաբիա ծնանիլ նոյնքս , կամ որ նոյն է նիսէոս :

Նախայիշեալ նշոգ : Այս է տարբեր իմն անուն յիշատակեալ 'ի Թուղթն դաշանց . ուր 'ի Թուեւն զգէնս և զջարդս զորս ետ մերոց զօրաց մեծն Կոստանդիանոս , նախ յիշատակին

1 Զի զԲաբելոն Պաղոթոս գնէ լինել տեղի 'ի Պարթևս :

Ծուլային օրաթոփէլ երեւորի. ապա Երեւել երեւորի, Նոյի Ծուլային: Յայն սակա թուի այսպէս կոչեցեալ, ըստ որում ընդ Ծով տայր բերել կայսրն զերիվարն զայնոսիկ յաշխարհաց անտի յորս ծնանէին. որք են Մարք և Հայք:

Ձիւ հրաշալի: Ի գիրս մեր յիշատակին ուրեք ուրեք և ձիւ գերագոյն քան զայլ ընտիր ձիւս, զորս յիշեսցուք աւտանօր առ 'ի ցուցանել զազնուուի ձիոց աշխարհիս Հայոց. քանզի թուին լինել ձիւք սեփականք աշխարհին՝ և ոչ օտարք. այսպիսի էին երկու ձիւք ք. Տիրանայ թագաւորին, զորոց գրէ խորենացին ք. 62. Սորա "ձիոց երկուց լեալ թեթև առաւել քան զՊիգասոսս երագուծք անբաւ, զորս ոչ երկրակոխս, այլ օդազնացս համարէին. յոր խնդրեալ հեծանել Դատաքէի ուրումն իշխանի Բրդնունեաց, պարծէր ընչեղագոյն գոլ քան զարքայ", Բուզանդ ք. 20. վր ձիոյն ք. Տիրանայ արքայի պատմէ. "Ձի մի էր երիվար արքային Տիրանայ, զորմէ կարի զարմանային. և էր ձին գունով ճարտուկ ճանձկէն, սա լի էր քաջութիւն, անուանի և հոյակապ, մեծ և բարձր երկայն քան զամենայն ձիս, և տեսանելով քան զայլս գեղեցիկ, զանազան՝ որ համեմատ նմա այլ ոչ գտանէր. զորմէ յերթաւ իւրոյ դեռ պանուծեն՝ սենեկապետն արքային Փիսակ մասնեաց զձին Վարազայ", Եւ յլ Տիրան ոչ կամելով ասէ զնոյն տալ Վարազայ, զայլ ձի ետ փոխանակ այնր. "Ի խնդիր անկանէր, ասէ, զնոյն գոյն ձի, զնոյն նշան, զնոյն պատկեր, բաց 'ի մեծութենէն՝ զի այնչափ ուրեք ոչ գտանէր, զնոյն նման զնոյն կերպարանս ճարտուկ ճանձկէն գտեալ", Իսկ 'ի ք. 2. յիշէ զայլ իմն ձի զարմանալի. "Եւ էր 'ի Ժամանակին յայնմիկ երիվարն Մուշեղի (զօրավարին Պապայ արքայի) ճերմակ ձի մի. իսկ թագաւորն Պարսից Հապուհ յորժամ առնոյր գինի 'ի մատուան ըմպել... ասէր. ճերմակաձին գինի արբցէ. և ետ նկարել զտաշտ 'ի պատկեր զՄուշեղ ճերմակաւն. և 'ի Ժամ ուրախութեն իւրոյ գնէր զտաշտն առաջի իւր, և յիշէր հանապաղ զնոյն բանս ասելով թէ ճերմակաձին գինի արբցէ", :

Եւ Նազար 'ի թղթ. 19. զայրարատեան իշանց գրէ ասելով. "Թանձրախիտ աճմունք խոտոցն զանթիւ արօտականս ընտանի իշան, և զանհամբոյր բոյլս վայրենի էրէոցն յագեցուցեալ, թանձրաթաղանթս, առողագաւակս, սոնքացեալս գիրութիւն զքնաւ մարմինն ցուցանեն", Անուանք երկից գաւառաց Մոկաց նահանգին՝ յանուն այսր կենդանւոյ յորջորջեալք, որք են իւրոյ Գաւառ,

Իշայր, Միս Իշայր, ցուցանեն զազմութիւն ընտիր ընտիր իշոց յայնմ Մոկաց նահանգի, նաեւ զտուրեառութիւն նոցա յայն տեղիս:

Որդի, յորմէ Որդան Կարգի: Խորենացին յաշեարհադրութեան վասն Այրարատոյ ասէ. «Ունի Այրարատ . . . և Որդի յարմատոյ սիդոյ, 'ի զարդ կարմրութեանոյ», ուր 'ի տպագրեալն գրի. «Որդի սիդաբերեալ յարմատոյ առ 'ի զարդ», և այլն: Յիշէ զայս և Ղազար 'ի Թղթ. 20. ասելով. «Նաեւ զարմատս եղէգնասեր բուսոցն ոչ ընդունայն մոռցանէ յինքեան ամենաբաղձ գաշան Այրարատոյ, այլ և 'ի նմանէ ծնեալ Որդանս 'ի զարդ կարմրատեօիլ գունոց ընծայէ օգտասիրացն շահ և շքեղութիւն», Որդան Կարգին հաշակեալ 'ի գիրս մեր՝ գոյն կարմիր գեղեցիկ, յորդանէ աստի լինի. և կոչի լատիններէն Քոլլիէլա դիմիդառ. գաղղիարէն կոչի Քոլլիէլ: Այս որդն է 'ի կարգի այնց միջատաց՝ զորս ընաբանք կոչեն Բոօկալ Դիմառ. կամ Կալ Դիմառ. որոյ չորացեալն գայ այժմ՝ յԵւրոպիա 'ի Մեքսիկանէ որ յԱմերիկա. որ քանզի անձն իմն էր՝ ընդ բազում ժամանակս ոչ ծանեան եւրոպացիք Թէ իցէ որդն, այլ յապա ժամանակս Թանալով 'ի ջուր կամ 'ի գինի 'ի յայտ ել ձև որդանն: Իսկ առ օսմանեանս գայ յարեւելից, և է նիւթ շահաւոր 'ի վաճառականութե, առ որս կոչի Չիլէս այսինքն ծաղիկ, որ 'ի սկզբան անդ Թուի ոչ որդն, այլ ծաղիկ ինչ կարծեցեալ առ նոսա և անտի ընկալեալ զայս անուն: Գլխիւ գոյնն որ նոյնպէս է որդն, ըստ ընապատմից այլ է յառաջնոյն:

60 ԴՈՒԱԾ Ե

Գաղան:

ԴՈՒԱԾ: Խորենացին յաշեարհադրութե վասն չորրորդ Հայոց գրէ ունել 'ի Գաղանայ զԱւիւծ. որում և համաձայնի այժմեան վիճակ. զի յորժամ չեւ էր շինեալ Արդնի քաղաք, լի էին անդ անտառք, և յանտառն լի առիւծք, և այլ գաղանք, որպէս գրեալ է մեր 'ի նոր Հայաստան 241: Իսկ Բաղանդ 'ի Կորդուաց գաւառին յիշէ զառիւծ, յասելն Ե. 26. վասն Շաղիտայի. «Չոգաւ 'ի գաւառն Կորդուաց . . . և ընակէր 'ի մէջ Աւիւծոյ. աւելիքան զքոսն Աւիւծ հանապազ շրջինն ընդ նմա», Որում համաձայն

նի և Ստրաբոն ժ. 747. որ 'ի Միջագետս դնէ զԱրտեմիդի Ստրաբոն անդէն և զԿորդիոս խառնէ ընդ Միջագետս, որպէս և զԱմմոնիոս բոյն դնէ 'ի Միջագետս, զոր այլք առաւել Կորդուաց ընծայեն, Համաձայնի և Խորենացոյն, զի որպէս գրեալ է մեր 'ի մեծ Հայս 39. 40. նաեւ չորրորդ Հայք կոչի Միջագետք. բոտ որում անկանի ըստ մասին 'ի մէջ Եփրատայ և Տիգրիսի, Թէպէտե 'ի սկըզբնաւորութեան անդ գետոցս : Թոմա արծրունի 7. 11. նաեւ 'ի Ճուշուոտ գաւառ Վասպուրականի 'ի խաղս գետոյն Երասխայ յիշէ զԱրտեմիդի Դրիս. զորոյ զբանս եղաք 'ի վեր անդր :

Ինչ կամ Ինչ : Զայս Խորենացին դնէ 'ի Մոկս ասելով. Ունի " 'ի գաղանաց զԻնչ գեղեցկախայտուց " : Զոր Բուզանդ 'ի մեծ Ծովս դնէ յասելն է. 27. վասն սրբոյն Եպիփանու աշակերտին Դանիէլի. " Ժողովէին առ նա արջք և Ինչ " :

Ս Կէր. լատիններէն Դիլիս : Զայս գաղան Ովիդիոս լատին բանաստեղծ դնէ 'ի Հայաստան. զի 'ի պարսաւելն զկամաւոր վիժմունս, ասէ. " Զայս և ոչ Վաֆերի գործեն 'ի քարանձաւս Հայաստանեաց " :

Ինչաւ : Տես վասն այսր զոր ինչ գրեալ ունիմք 'ի գաստ Բուսոց 'ի նաճանգին Գուգարաց :

ՅՕԴՈՒՆԺ 2

Թուղանք :

Ս ԱԶԱՐ 'ի Թղթաճամարն 20. 'ի յիշելն զբերս Այրարատու յիշէ և զբազմութիւն Թուղոց նորա ասելով. " Մնուցանէ յինքեան երկիրն ջրովք արուեստիւք զառաւելութի չառուի յուրախուի և 'ի ռթափումն որսատենչ ազատացն . . . Եւ կամ այլ բազում և անհամար ցամաքայնոցն և ջրայնոցն ջոկք Թուղոյն " : Ապա 'ի պատմելն զորսորդութիւն մանկանց իշխանացն, գրէ. " Բազմազան վայրենի չառու ձաքս և ձուս 'ի կղզեաց գետոյն բերեալ մատուցանեն ընծայս իշխանացն " : Իսկ Խորենացին յաշխարհագրութե իւրում վասն բարձր Հայոց գրէ ունել Հաս պիպսիս : Զնոյն գրէ և վասն չորրորդ Հայոց, և վս Այրարատու, ըստ ձեռագրաց : Այլ 'ի պատմութեան իւրում 7. 59. 'ի յիշելն զծովացեալ մօրն զոր գործեն

աղբիւրք եփրատայ որ 'ի Կարին դաւառ բարձր Հայոց, դնէ 'ի նմա զբազմութի ջրային թռչնոց ասելով. « Յարում (են) անբաւութիւն . . . զանազան Հաւառ ճարակաւորաց, յորոց 'ի ձուռց միայն կերակրեալ լինէին ընակիւքն, »: Այլ յայտարար թռչնոց աստի յանուանէ յիշատակեալքն 'ի գիրս մեր՝ են սղբա:

Դիպչուի: Խորենացին յաշխարհագրութե վաղձնեաց նահանգին գրէ ունել Հաւ Դիպչուի. որ յայլ եայլ օրինակս գրի է Դիպչուի, է Գոհն, է Գոհն:

Կաթա. } Խորենացին վամն Մոկաց նահանգին գրէ
Սալմի. } ունել ի Հաւառ զԿաթա: Իսկ Ղազար 20. յԱյրարատ նահանգին յիշէ զերկուսին եւ ասելով. « Մնուցանէ յինքնան երկիրն . . . զերկջաձայն քաղցրաձայն առապարասեր, վիմասոյզ, սորամուտ երամն Կաթա-այի է Սալմի-այի, »:

Կաթա: ՅՈւտի նահանգին դնէ Խորենացին լինել ի Հաւառ զԿաթա:

Իյար: Յիշատակի առ Ղազարայ 20. յասելն վա Այրարատ նահանգին. « Մնուցանէ . . . զերկջաձայն թփաւ մուտ մացառազող պարարտամարմին զանուշահամ աղց Այարայի վայրենեաց, »: Որ գուցէ էր կոչեցեալն տաճկերէն Եապան Խորոյի. իսկ իտալերէն Ֆալմի:

Փոր: Ի նահանգին Այրարատայ դնէ Ղազար 21. ասելով. « Մնուցանէ . . . զջրասուղակ մամրախնդիր խողակեր մեծանձունք է յաղթամարմինք Հաւ-ի Փորի, է Թանչի, է Սափ, »:

Իյտանօր յիշատակեսցուք է զթռչունն անուանեալ 'ի Դուււնըֆօռ ճանապարհորդէն Թափաւոր Ափաւառ զոր Սօնինի 'ի վերջին ընապատում բաւարանս կուէ Թաւառ Հայաստանեայ. Թէպէտ է 'ի ներքոյ պատկերի նորա՝ որ գտանի 'ի հանդիսարանի գրատան փարիզու՝ գրեալ կայ Թաւառ Պարսիկան: Այս թռչուն չէ է ծանուցեալ. է հայելով 'ի գերեցեկութիւն նորա զոր ցուցանէ պատկերն՝ անկ էր կարգել 'ի դասս սիրամարգաց, քան թէ ազաւուց՝ յորո եղ Դուււնըֆօռ:

ՅՕԴՈՒԱԾ Է

Ձխանք:

ԱԶԱՐ 'ի Թղթահամարն 20. 'ի գովելն զԱյրարատ նահանգ յիշէ և զձկունս նորա ասելով. «Գետոցն գնացք բազմակերպ Ձխանք՝ մեծամեծօք և փոքումբք՝ զանազանեալ համովք, և այլևայլ տեսովք ուրախացեալ լըռացանէ զշնորհս ընչից, և յագուրդ որովայնից ժրացելոցն, և անվեհեր ջանացողացն», Ապա 'ի Թղթ. 21. 'ի պատմելն զձկնորսութենէ, ասէ. «Որոց գէտակն կալեալ լոտ հանապազօրեայ ջրայոյզ ջրածուփ Ձխնաքի մանկունք՝ ընթացեալք 'ի յառաջ նախարարագունդ որերոյն՝ Ձխանք 'ի յորսոյ . . բերեալ մատուցանեն ընծայս իշխանացն . . . յորոց ուրախացեալ բերկրին ձկնակերացն և մսակերացն անձինք», Խորենացին յաշխարհագրութե վամս չորրորդ Հայոց գրէ ունել Ձխանք. յայտ է Թէ 'ի ծովակին՝ որ 'ի յետագայ ժամանակս ծովք կոչէր, զորմէ գրեցաք 'ի գլուխն Գետոց: Եւ 'ի Գ. 59. 'ի յիշեն զՄօրն գործեալ յաղբերացն Եփրատայ որ 'ի սահմանին Կարնոյ՝ դնէ լինել 'ի նմա անբառաւթ Ձխանք: Իսկ Բուզանդ Գ. 8. յիշէ զՁխնաքիսանս արքունի առ գետակաւ յԱրեւստն աւանի՝, որ էր յԱրբերանի դաւառ. Վասպուրականի առ ծովուն Բզնունեաց: Զնոյն յիշէ և Գ. 22. որոց անունն իսկ յայտ առնէ, Թէ էր անդ ձկնարան արքունական 'ի տեսութի կամ 'ի զբօսման արքայի 'ի վերայ գետակին՝ որ գուցէ էր այժմեան Մարմէտ կոչեցեալն; ուր արդարեւ մինչև ցայժմ է տեսանել զորսորդութի անբաւ բազմութե Տառետի ձկան: Ասողիկ Գ. 4. յիշէ տեղի ինչ Ձխնաձառ 'ի Նիգ գաւառին Այրարատու: Եւ Կիրակոս յիշէ Զծովիս և զլէճս Զխնաք, յորոց տուրս առնուին Թաթարք:

Իսկ տեսակ ինչ ձկան յանուանէ յիշատակեալ միայն 'ի Թուղթն Մագիստորոսի առ իշխանն Մամիկոննից գտանեմք, որոց սահմանն էր Տարօն. «Խոստացար երբեմն մեզ նպաստ առաքել Ղարախի» (Ձկունս), և այն յատուկ Կար-

1 Ցես զան Բուզանդայ 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթահամարն 196:

2 Ցես 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթահամարն 135:

Տբախյոյ¹, արտակիտեալ զնա կարծիւք 'ի կարկաջահաս
և 'ի կոհակաւէտ ականակիրոգ ականց»:

«Սլինիտս ըն. 3. յիշատակէ զհրաշալի ձկանց ասելով.
« Կտեսիաս գրէ լինել 'ի հայաստան ազգիւր ինչ, ուստի
ելեալ Ձկանին սեպոյն, առժամայն մահ բերեն 'ի կե-
րակուրս»: Զնոյն պատմէ և Անգիկանոս»:

1 Յես Կարգաբեկ «ի նոր Հայաստան 'ի Թագաւորն Կէ. և այլ ուրիշ

ԳՆՈՒՅԻ ՈՒՓԻՆՐՈՐԳ՝

Վ Ա Ճ Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ւ Ւ Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ԱՌԱՋԻՆ արուեստ մարդոյ պարտ է ասել զերկրա-
գործութիւն, և երկրորդ զվաճառականութիւն. զի որպէս
առ 'ի դարման կենաց հարկ էր գործել զերկիր, հար-
կաւ ապա և զյաւելեալն 'ի բերոց տանել այլուր 'ի վա-
ճառ, առ 'ի զփոխարէնն առնուլ անտի որ պակասեր յեր-
կրի իւրում, և որում ինքն կարօտէր: Զայս եղեալ,
պարտ է ասել թէ որպէս երկրագործութիւն նախ առա-
ջին 'ի հայաստան սկիզբն էառ, որպէս ունիմք գրել 'ի
գլուխն Դպրութե և Արուեստից, սոյնպէս և վաճառա-
կանութի '։ որպէս և յայտ է 'ի սեփական յօժարուէ
ազգիս 'ի վաճառականութի, անդսովն 'ի ընութե հա-
կամէտ գորով յայն արուեստ: Զսոյն անհարկէ և բան
խորենացւոյն յաշխարհագրում, ուրանօր ասէ. «Քանզի
զյունականաւն և զկատպիականաւն և մերոց իսկ արանց
պատահեաց շուրջ անցանել», : Արդ ոչ եթէ առ 'ի
զբօսանս ինչ կամ առ ընդվայրայած հետաքննութեան
ասէ զմերօցն շուրջ անցանել զծովեղերք երկօցունց ծո-
վուցս՝ զմիջերկրականին, զոր յունական ծով կոչէ, և
առաւել զկատպիականին, որ դժուարին էր յոյժ սակս
խուժադուժ ազգացն ընակելոց յարեւելեան և 'ի հիւսի-

1 Զայս ընդունի և Հունիոս. որ
'ի գիրս վաճառականուն և հաւար-
կութե նախնեաց ապագրեալ 'ի Լին
1763. գլ. Գ. Թղթաւանօր 15. գրէ.
"Գեաները Եփրատոյ որպէս խան-
ձարուրք եղն (այսինքն սկզբնաւորու-

թն տեղի) մարգկային աղբի, նոյնպէս
և վաճառականութե », : Արդ եղբք
Եփրատոյ որք եղն տեղի սկզբնաւո-
րութեան մարդոյ՝ էին 'ի հայաստան.
ապա և սկզբնաւորութի վաճառակա-
նութե եղև յաշխարհէս հայոց :

սային ծովեզերս նորա, այլ առ 'ի շահ վաճառականութե. Զայս հաստատէ և Ստրաբոն ԺԹ. 506. յասելն վասն Արսիք կոչեցեալ ազգին որք բնակէին յառաւել հիւսիսակողմն Կասպից ծովուն, և 'ի կողմն Տանայիս գետոյ. "Եւ այսպէս (Արսիք) նաեւ տուրեւառուի առնէին, ուղտուք զհնդկային և զբարբիւրնեան վաճառս առեալ 'ի Մարաց և 'ի Հայոց, նաեւ զոսկի կրէին առ փարթամութեանն": Ապա Մարք և Հայք էին որք զայն վաճառս բերէին:

Եւ յլ յառաջ քան զգրելն վասն վաճառականութե մերոց՝ արժան է սակաւուք յուշ առնել, թէ վաճառականութին ընդ ցամաք առաւել նախկին է ժամանակաւ քան զծովայինս. և այն 'ի գիւրնոց սկսեալ նախ՝ յետ այնորիկ ապա և 'ի գոռաւարինս ժամանէր: Քանզի հարկ էր նախ իւրաքանչիւրոց զիւր վաճառան տանել յիւր սահմանակից աշխարհ. և բնակչաց այնր աշխարհի՝ տանել յայլ գրակից աշխարհ. և այնպէս յաշխարհէ յաշխարհ փոխադրեալ լինէին վաճառք: Այլ իբրեւ բազմացաւ տուրեւառութիւն՝ յաճախեցին և վաճառականք, որով և պէտք եղեն սահմանելոյ նորոյ արուեստի. և յայնժամ սկսան ընկ զարուեստաւորքն Կարտան կազմել, ուղտուք և գլրաստսք տանելով զվաճառան 'ի հեռաւոր աշխարհս. զոր օրինակ է տեսնել առ իսմայելացիս և մագիանացիս, զորոց գրեն սուրբ գիրք Ծննդոց ԼԷ. 25. 28. որք յաւուրս Յակոբայ նահապետի զվաճառս Արարիոյ տանէին յԵգիպտոս: Այս արուեստաւորք յորժամ հասուցանէին 'ի ծովեզերեայ աշխարհս, նաեւ բարձեալ անտի տանէին

1 Զի յորժամ 'ի սկզբն սեզ ընդ ցամաք լինէր վաճառականութիւն՝ փոխադրութի վաճառաց ոչ ուղղակի 'ի հեռաւոր աշխարհս, այլ 'ի մատաւորս լինէր. զի և սեզ եղեալ վաճառականք միանգամայն գնոյ առեալ բաւական շահել տային բերողացն. սոքա ևս հետզհետէ առնէին յիւրեանց մերձաւոր աշխարհս մինչև 'ի գալ վաճառաց կամ 'ի ծովեզերեայ սեզին, և կամ յայն վաճառասեզիս ցամաքի ուր սովոր էին ժողովել զվաճառս: Անդ հաւաքէին և վաճառականքն նաւուք եկեալք սակաւօրեայ շանս, պարս պարսեալ ընդ ցամաք. և անտի գնեալ իջուցանէին զմարտալ վաճառան 'ի ծովեզերս՝ առ 'ի տանել

նաւուք ուր և կամէին: Այս կարգ պահի մինչև ցայժմ յայն երկիրս՝ յորս ընդ ցամաք առնեն վաճառականութիս որպէս զայս Հնդկաց՝ պարսիկ վաճառականք գրողիք Հնդկաց առնուն, որպէս զի վաճառեցեն իւրեանց գրողի վաճառականաց որք են յամանեան աշխարհս, և նոքա բերեալ վաճառեն վաճառականաց մերձակայից: Այսպէս մերձաւոր մերձաւորի վաճառելով ոչ պարտափն յերկարութէ շանս պարսին, և ոչ թողուն առանց շահու զգրամ իւրեանց զայնչափ երկար ժամանակս, որպէս թողուն նոքա որք զերկար շանսպարս հասանն առ 'ի գնալ 'ի հեռաւոր աշխարհ:

յայլ ծովեզերեայ աշխարհս: Եւ այնպէս ծովագնաց վա-
ճառականութեն յետոյ ուրեմն սկիզբն լինէր քան զցա-
մաքայնոյն, որպէս և Հոււտիոս իսկ ասէ՝ թէ մատենա-
գիրք որք Ոսկի դարուն կացին ստորագրողք, զվաճառա-
կանութին ցամաքային նմին սեփականեն, և Երկաթի
դարուն՝ զծովայինն, զոր հնարեաց, ասեն, ագահութիւն:

Եւ ոչ 'ի պատճառս ծաղկելոյ վաճառականութեան
ծովայնոյն, դադարէր ինչ կամ խափանէր ցամաքայինն.
քանզի արարացիք ոչ միայն ընդ ծով, ասէ Հոււտիոս 'ի
գլ. ԺԳ, "այլ և ընդ ցամաք առնէին վաճառականու-
թիւն ընդ փիւնիկեցիս, ընդ Ասորիս, ընդ Միջագետս
և ընդ համբէն քնացեալ ազգս Ասիոյ մինչև 'ի ծովեզերս
Պոնտոսի", Զորոց և զվաճառականութիւն ընդ ցամաք
յիշէ Դիոդորոս սիւրիլիացի, 'ի մէջ բերելով զճանապարհ
Եամպուլայ՝ որով յայտնի լինի հնութիւն տուրեառու-
թեան արաքացւոց ընդ ցամաք, որպէս ասէ նոյն ինքն
Հոււտիոս 'ի թղթ. 331. որ և 'ի թղթ. 342. յիշէ զվա-
ճառականութիւն փիւնիկեցւոց՝ որք առնէին ճանապար-
հաւ ցամաքի յԱսորիս, 'ի Միջագետս և յասորեստան
մինչև 'ի սահմանակից տեղիս Հնդկաց, ուստի բարձեալ
բերէին վաճառականք նաև զկապիկս, զսիրամարդս, ըզ-
ժանիս փղաց, որք յիշատակին 'ի սուրբ գիրս: Եւ քանզի
'ի յաճախելոյ վաճառականաց 'ի քաղաքս ինչ՝ 'ի նոսին
առաւել ծաղկէր արուեստս այս, նմին իրի քաղաքն այ-
նոքիկ կարգեցան վաճառատեղիք, զոր մերքն կոչեն Շա-
կափան քաղաք. ուրանօր յամենայն սահմանաց գիւմէին
վաճառականք, բերելով և գնելով զվաճառս: Զայսոսիկ
կարեւոր է 'ի միտ առնուլ, զի գիւրիմաց լիցին զոր ասելոց
եմք զկնի՝:

{ Եւ ազգս վաճառականութե ազգիս՝ յանուանէ յիշա-
տակի նախ 'ի սուրբ գիրս. առ Եզեկիէլի՝ յատեն ինչ. 14.
"Եւ 'ի տանէ Թորգոմայ ձիովք և հեծելովք և ջարովք
լցին զվաճառս քո": Թորգոմ՝ անուամբ պարտ է իմա-
նալ զՀայս. որպէս պատմուիք մեր յայտնի ազգաբանուի
ցուցանեն զայս, և որպէս համարեցան նաև Եւսեբիոս,

1 Ի գիրս վաճառականութեան և
նաւարկութե նախնեաց գլ. Գ. Թղթ.
Թահմար 15:

2 Ի գաղութն մասն պակասի առ
հարապէս գիրք պատմութե վասն
ցամաքային վաճառականութե նախ.

նեաց. զի գրեալքն Հոււտիոսի ճա-
ռեն առաւել զծովային վաճառակա-
նութե. ուր գլխաւորեալն նաւար-
կութն ընդ զանազան ծովս՝ կարգ ինն
'ի վաղեմի ժամանակս տարեալ հանէ
քան զոր գնեն այլք:

Թէոգորեոս, սուրբն Խիդորոս խորալացի¹ . ուստի զբան մարդարեւին պարտ է իմանալ, Թէ Հայք այնչափ առատաւք բերեւին զձիւս և զըորիս 'ի վաճառանոցս Տիւրոսի առ 'ի վաճառել' մինչև խուլին զվաճառանոցս նորա . արդ Թէ քանի առատութի եր ձիոց 'ի հայաստան' գրեցաք 'ի գլուխն Բերոց, յերես 196 : Որպէս ընդ տիւրացիս առ նէին մերքն վաճառականութի, նոյնպէս և ընդ այլ աշխարհս, զոր Թէպէտ յանուանէ ոչ յիշատակեն գիրք, բայց 'ի պատմութեց յայտնի է իմաստասիրել : զոր օրինակ ընդ դրակից կողքիսացիս, ընդ որս կարի շատ երևի լինել տուրևառութի մերոցն, որպէս նաև ընդ Պարսս և ընդ այլ հեռաւոր աշխարհս՝ զորս ստորև ունիմք յիշատակել :

ՅՕԴՈՒՄՆԻ Ա

Ուղի և Ճանապարհք Վաճառականութեան :

ՎԱՅԱՍՏԱՆ Թէպէտ է ցամաք աշխարհ՝ բայց դիրք նորա շուրջ պատեալ կայ 'ի Զուրց, կանգնեալ գոլով իբր 'ի միջոցի անդ երկից ծովուց՝ Պմնտոսի, Կասպից և միջ երկրական ծովուն . և քանզի յիւրում սահմանի անդ ունի նաև գետս մեծամեծս ընդ ամենայն կողմն, նովին գետովք հաղորդի և ընդ նախայիշատակեալ ծովոգ : Են նորա գետք չորք երևելիք, զորոց խօսեցաք 'ի վեր անդր . որք են Փասիս կամ Ճորոխ՝ որով հաղորդի ընդ Պմնտոս ծովու . Երասխ՝ որով հաղորդի ընդ Կասպից ծովու . Եփրատ² և Տիգրիս՝ որովք հաղորդի նաև ընդ Ովկիանոս ծովու : Գետս այս Եփրատ 'ի կողմանս Սամաւա

1 Որպէս բերէ Կալմէտ Ծննդ. Ժ. 3 . Թէպէտ և Թալմուտեանք իմանան զԳերմանիա. մեկնուին երուսաղէմեան փոխանակ Թորգոմայ կամ Թոգորմայ զնէ Վալդիւիս, յոր անուն զՓաւլոգիս կոչէին, սակ Պոլար, լատին հեգինակք. մեկնուին արարացւոց զանունս Թորգոմ՝ առնու փոխանակ մասին ինչ Վրաց . Ժամանակագրութի աղէքանդրեան համարի զՎրացոս Ժողովուրդ սկիւթացւոց : Եւրոպի մասեմագրաց Պոլար Թորգոմ անուամբ իմանայ զՎալդիւիս, ըստ որում համբաւեալ էր միոյ և ինչոյ յղովութի, զոր մեր

ժէ Կալմէտ . իսկ բազումք համարին լինել Թուրքանիս որ 'ի Թաթարստան և 'ի Սիւլթիս . այսմ կարծեաց զհետ երթայ և Կալմէտ չորքեկին անհիշմ պատճառք առ անծանօթ գողոյ պատմութե աղէիս : Բայց Աբրահմ յիւրում Գանձարանին արամեան թղթ . 31 . սակս գողոյ ծանօթ պատմութե և լեզուի աղէիս՝ զանունս Թորգոմ փոխանակ Հայոց իմանայ 'ի նախադրեալ բան Եւրեկէիք :

2 Գաղթականք բնակեալք յԱմասս ծովէկերեայ քաղաք Պմնտոսի՝ վաճառականութիւն առնէին, սակ

տայ և Մարաշայ մերձեւայ յոյժ 'ի միջերկրականն ծով. անդ ընթերակից իւր ունի զայլ գետս որք իջանն յԱնարգարայ և 'ի Տարսոն '։ 'ի ձեռն սոցա հազորդի նաև ընդ միջերկրական ծովու, սուղ ինչ ճանապարհ տանելով միայն ընդ ցամաք '։

Եւ յայիսի ունելով գիրս հայաստան աշխարհ՝ դիւրացուցանէ յոյժ զվաճառականութիւն ընդ ամենայն աշխարհ. և յայտ առնէ թէ 'ի հնումն բացեալ էր ընդ ամենայն կողմն աշխարհի ճանապարհ վաճառականութե առաջի մերոց վաճառականաց. զի յամենայն կողմանց բերէին զվաճառ 'ի նախագրեալ շրջակայ ծովսդ. և 'ի ծովուց անտի կէս մի լը գետս՝ և կէս մի ընդ ցամաք գային ընդին 'ի հայաստան։ Սոյնպէս և ընդ նոյն ճանապարհս վաճառք հայաստանեաց գնային սփռէին յայլեայլ աշխարհ. զորոյ և զլիշատակութիւն ինչ գտանեմք նաև 'ի գիրս Յունաց և հռոմայեցւոց, որով ինքն հայաստան լինէր միջոց այս ամենայն ճանապարհաց, և միջոց վաճառականութե արեւելից և արեւմտից '։

Ա. Արաբիէն ուղի ընդ Կասպէց ծով '։

Եւ ամն այսր ուղւոյ գտանեմք յիշատակութի յերկուս երեւելի մատենագիրս. զի Ստրաբոն ԺԶ. 509. յետ գրելոյ՝ թէ Վրկան աշխարհ բաժանի Ոքոս և Ոքոսս գետովք մինչև 'ի բերանս նոցա՝ որովք 'ի ծով մտանն, " Ի սոցունց, ասէ, Ոքոսն ընթանայ ընդ Նիսէա. ոմանք զՈքոսն հոսիլ ասեն 'ի յՈքոսս. Արիստորուղոս գրէ՝ եթէ 'ի գետս զոր տեսեալ է ինքն յԱրիա, մեծագոյն է Ոքոսն՝ բաց 'ի հնդկայնոց. ասէ եթէ և դիւրաւ նաւարկելի է . . .

Ֆուստէն 'ի պատմութեան վաճառականութե տեալ ծովու, հասոր Զ. ԹԷԹ. 162. վարժամացուցէք սոցա էին մերձակոյ երկիրքն մշակելաք և բազմամարդք, որք կին Գամակենէ, Գանատս, և " Հայաստան, զոր Եփրատ իւր թէ մեկնէր ընդ պարսկայնն ծովս, որ յՈւլիանոս։

1 Սղբս են Պետան գետ և Սարոս, այժմ կոչեցեալ Զհան և Չաղբոս, զորոց կարն տեսնել 'ի նոր Հայաստան 371. 'ի ձեռն սոցա կարէ հազոր դիլ նաև ընդ միջերկրական ծովու։

2 Այսմ ոչ մտադիր ըստ հուս.

պիոս 'ի գիրս վաճառականութեան նախնեաց գլ. ԺԶ. ԹԷԹ. 46. Պարսկց երկրին ընծայէ զայն զամենս, որ անկ էր հայաստանեաց. զԳանատս ծով տայ Պարսից՝ յորմէ հեռի էր յոյժ. նոյնպէս և Ղլփբաս և զՅիզբիս տայ Պարսից, որոց վերջին ծայրք մայն ընթանային ընդ Պարսս։ Բայց անխորշելի թերութիւն է այդ բազմոց 'ի մատենագրոց ոչ 'ի ակախանութի երկրն հայել զբռնէ խափն, այլ 'ի մեծուի տերուն. եթէ ընթերակից իւր ունի այն երկիր զմեծ ինչ տերութի, նմա ընծայեն զամենայն։

և բազում վաճառք Հնդկաց ընդ այն (գետ ասէ) բերին 'ի ծովն Վրկանու (որ է Կասպից), և անդուստ յԱլլվանիա (յԱղուսան) փոխադրին ընդ Կիւրոս (ընդ Կուր գետ), և ընդ տեղիս որք զհետ գան՝ ածեալ լինին 'ի Պոնտոս», և Նոյսպէս և Պլինիոս Կ. 17. 'ի Վարրոնէ բերելով ասէ. «Նա ինքն (Վարրոն) յաւելու, առաջնորդութիւն Պոմպէի տեղեկացեալ զաւուրս եօթն 'ի Հնդկաց 'ի Բակարիա հասանել առ գետն իջարոս որ 'ի յՕքսոս զեղու. և անտի ընդ Կասպից ծով 'ի Չիրուս (Կուր գետ) բարձեալ, հնգօրեայ և ոչ աւելի՝ ցամաքային ճանապարհաւ մարթէ բերել զհնդկային վաճառս ընդ Փասիս 'ի Պոնտոս», և Նա ինքն Պլինիոս Կ. 15. այլ իմն ճանապարհ յիշատակէ զնալոյ 'ի Հնդկիս, որ էր կարդ ճանապարհորդութիւն մեծին Աղէքսանդրի. ասելով թէ Գարտուքանց, կամ որ նոյն է Կորդուաց, առ երի կան Բրադիք. զոր ես համարիմ Թրափի գաւառ Պարսկահայոց, որոց էին դրունք Կասբից. ընդ ելանելն ասէ արտաքս քան զդրունս՝ էին Կասք ժողովուրդ ծովեզերեայ, որք էին սահմանակիցք Հայոց, կամ թէ ըստ մասին 'ի նոյն իսկ 'ի Փայտակարան նահանգ Հայոց : Ի յազգէն Կասպից մինչև ցկուր գետ՝ են, ասէ 125 հազար քայլ. այսինքն 125 մղոն. իսկ 'ի նոյն գետոյ մինչև 'ի դրունս Կասպից նաւարկելով 700 հազար քայլ. այսինքն 700 մղոն. «Զի զայս կարգ կալան ասէ, ճանապարհորդութիւն մեծին Աղէքսանդրի 'ի դրանց աստի մինչև ցսկիզն Հնդկաց», Ի բանից աստի երկոցունց 'ի յայտ գայ՝ թէ յայնմ ժամանակի՝ հնդկային վաճառք ճանապարհաւ ցամաքի գային 'ի Պոնտոս այսպէս. նախ՝ եօթնօրեայ ճանապարհաւ բերէին ընդ ցամաք իջարոս գետ, իջարոս գետոյ յՕքսոս գետ. անտի 'ի ծովն Կասպից, անտի 'ի Կուր գետ՝. անտի ընդ ցամաք հնգօրեայ ճանապարհաւ 'ի Փասիս կամ 'ի Ճորոխ գետ՝ որ իջանէ 'ի ծովն

1 Զբերած Նրբախոյ բազում աշխարհագիրը յանուն Կուր գետոյ կոչեն. որովհետեւ Նրբախո գնեն վտակ Կուր գետոյ, այսինքն որ խառնի 'ի Կուր գետ, և ոչ թէ Կուր յՆրբախոն որքն ազգաւ. զի ցեղեանն Կուր՝ պարտ է բազում ուրիշ առնուլ փոխանակ Նրբախոյ. և վտակ նոյն իսկ թիկ Կուր գետոյ պարտ է գիտել, զի յընթացին իւր ընդ ալմէ ունի զհայ. աստան, և 'ի ձախմէ զՎիրս և զԱղուսան. զի Կուր գետ է որ բաժանէ

զՀայոս 'ի Վրաց և յԱղուսանից : Ցեռոր ինչ գրեցաք 'ի ստորագրութեւ երկայունց գետոցս : Բայց պարտ է ես ասել թէ այս ճանապարհորդութիւն վաճառականունէ կատարել առաւել ընդ բնիկ Կուր գետ. զի սակաքարս վաղ գտանելոյ յՆրբախո գետ՝ նաւարկութիւն ընդ այն կարել լինել 'ի Կասպից ծովէ մինչև 'ի Սիւնիս, ուրանոր էր քարավանն Նրբախոյ. անտի 'ի վեր հարկ էր զվաճառած փոխադրել յալլվան :

Պոնտոս . և անդառա ծաւալէր 'ի յունաստան և ընդ ա-
մենայն Եւրոպա : Եւ այսպէս այս կարաւան վաճառակա-
նաց և այս ճանապարհորդութիւն , որ եկեալ 'ի Հնդկաց
անցանէր ընդ հայաստան կամ առ հայաստանեօք , գիւ-
րաւ տայ ամենեցուն իմաստասիրել ' թէ նաև Հայք գնալ-
ին և գալին ընդ այն ճանապարհ . իսկ որք ոչն երթային՝
գիւրաւ առնէին տուրեւառուի լը վաճառականս նոյն կա-
րաւանին , որ առաջի նոցա և ընդ երկիր նոցա անցանէր .
զվաճառս Հնդկաց առնելով 'ի նոցանէ , և զիւրեանց վաճա-
ռքս տալով նոցա : Յիրէ զայս և Հռէտիոս գլ . ԺԶ . ասելով .
“ Ծոփն Կասպից և Պոնտոսի մատակարարէին Հայոց զվա-
ճառս ” զորս վաճառէին Պարսից և վրկանեանց 'ի կարեւոր
պէտս նոցա . ընդ այս ճանապարհ լինէր ոչ միայն տուր-
եւառութի հիւսիսայնոց 'ի Պարսս , այլ նաև Հնդկաց և
Չինաց՝ որոց վաճառք իջանէին 'ի Ծոփն Կասպից ընդ գետն
Օքսոս . և 'ի Ծովէ աստի ելեալ ընդ գետն Կուր՝ մերձե-
նային 'ի Ծոփն Պոնտոս , ուստի սիւռէր ընդ ամենայն Եւ-
րոպա ” :

Բ . Երկրորդ ուղի ընդ Պոնտոս :

Որպէս գրեցաք 'ի վերոյ , զտուրեւառութի արեւելեան
վաճառացն՝ մանաւանդ Հնդկաց , մերքն առնէին ընդ կա-
րաւանին՝ որ գայր 'ի կողմանէ Կասպից Ծովուն . իսկ ըզ-
տուրեւառուի արեւմտեան վաճառացն առնէին ընդ Ճա-
նապարհ Պոնտոս Ծովուն : Զայսր ճանապարհի զհամադա-
մանս ստորագրէ Ստրաբոն ԺԶ . 498 . “ Մարթ է , ասէ ,
նաւարկել 'ի վեր ընդ Փասիս մինչև 'ի Սարաբանա (Թուի
աղաւաղեալն անուանս Սպերայ) , որ է բերդ , յորում և
քաղաք մարթ է կանգնել , և անտի կառօք ճանապարհ
հատանել ընդ ցամաք մինչև ցկիւրոս ” , այսինքն ցկուր
գետ : Ահաւասիկ միաւորութի երկուց ճանապարհաց 'ի
Կասպից Ծովէ մինչև ցկուր , զոր 'ի վերոյ ստորագրեցաք .
և 'ի Պոնտոս Ծովէ մինչև ցնոյն Կուր գետ , զոր աստ եդ
Ստրաբոն : Արդ յայտ է թէ վաճառականք աշխարհին մե-
րոյ այսպիսի ունելով ճանապարհ գիւրուք առնուին վա-
ճառս արեւմտեան աշխարհաց 'ի Պոնտոս Ծովէ , և գիւրաւ
առաքէին զվաճառս իւրեանց 'ի Պոնտոս՝ ինուցանելով 'ի
Կողքիս ընդ Փասիս գետ . զի Կողքիս գտնով աշխարհ սահ-
մանակից և Ծովեզերեայ՝ առաւել յաջողէր անդէն վաճա-
ռուի իւրեանց . ուր ոչ պակասէր գալուստ նաւուց 'ի զա-
նազան աշխարհաց նաև 'ի հին Ժամանակս անդ :

Դ՛յս ճանապարհորդութիւնը, 'ի բաց թողեալ զոր ինչ կեղծեցին առասպելաբանութիւնը քերթողաց, էին վաճառականութիւն, որպէս և յայտ առնեն ամուսնիք վաճառացն՝ զորնորք և ճանապարհորդք հետեւողք նոցա խնդրէին և 'ի Կողքիսոյ առեալ տանէին 'ի յունաստան և յայլ աշխարհս արեւմտեայս։ Առեալ վաճառքն՝ որպէս ընդունի և հուստիոս՝ էին ոսկի, ցորեան, աղ, վուշ, մեղր և մոմ, մորթ ոչխարի և այծեաց, բոյսք բժշկականք՝ մաւնաւանդ խաշնդեղ։ Արդ այս վաճառք յայտ առնեն՝ թէ լի մեծի մասին գային ժողովէին 'ի Կողքիս 'ի սահմանակից աշխարհաց մանաւանդ 'ի հայաստանեաց. զի բազումք 'ի սոցանէ ոչ գտանին 'ի Կողքիս։ Սեփական վաճառք հայաստանեաց ասեմք լինել ոսկի, ցորեան, աղ, մորթ ոչխարի և այծեաց, սակս յաճախ գոլոյ յաշխարհիս Հայոց. և խաշնդեղ, զոր մինչև ցայժմ առաքէ յայլ աշխարհս։ Զայս և զայլ բազում վաճառս առաքէր հայաստան 'ի սահմանակից իւր աշխարհ 'ի Կողքիս սակս գոլոյ ծովերեայ. ուստի նաւք Յունաց բարձեալ տանէին 'ի զանազան աշխարհս արեւմտեայս։

Դ՛յլ առ կատարեալ տեղեկութիւն վաճառականակի վաճառականութեան ընդ Պոնտոս ծով, թէ երբ սկիզբն էաւ, պարտ է գիտել. զի նաւարկութիւնն ընդ Պոնտոս ծով անագան ուրեմն սկսաւ քան զնաւարկութի միջերկրական ծովուն։ Զառաջինն բնակիչք փոքուն Ասիոյ և փոքուն Հայոց՝ ընդ ճանապարհ ցամաքի և ընդ ճանապարհ գետոց իջուցանէին զվաճառս իւրեանց յերկրս միջերկրական ծովուն 'ի Յոնիա, 'ի Կիլիկիա և յԱսորիս, յորս ծաղկեալ էր վաճառականութիւն. իսկ 'ի Պոնտոս՝ նախ քան զայլն եգիպտացիք ասին նաւարկեալ մինչև 'ի Ժայր նորին. յորս Ոսիրիս արար, ասեն, առաջին արշաւանս եգիպտացւոց 'ի Պոնտոս։ Վաճառ Յունաց ևս կարի իմն հնազոյն ճանապարհորդութիւնը յիշատակին 'ի գիրս մինչև 'ի Ժայրն Պոնտոսի, մանաւանդ 'ի Կողքիս. զոր օրինակ ճառապարհորդութի Փռիքոսի։ Ա՛յլ այս նաւարկութիւնը են պատմութիւն առասպելեալ ժամանակաց. ճմարիտ քան զայլ գոտիկ համարեալ է նաւարկութի Արգամաւորդաց՝ առաջ նորդ ունելով իւրեանց զՅասոն ոմն 1205 ամօք նախ քան զՔրիստոս՝ քայց և սոցայս ոչ կալաւ անընդհատ յաջորդութի

1 Փռմուլէոն 'ի պատմ. վաճառ. Թ. Թղթահամար 27. գրէ թէ նախ աւանդութիւն սեւա ծովուն, հատ. քան զՅասոն միայն սոցաք նաւէին

նաւարկելոյ, այլ բազմաք զկնի. զի և փիւնիկեցիք որք իւր առաջինքն էին 'ի նաւարկութեան՝ չէին ելեալ նախ քան զսողմնեան ժամանակ արտաքս քան զմիջերկրական ծով. մանաւանդ զի զոր ինչ խնդրէինն՝ զայն ամենայն վաճառս գտանէին 'ի ծովեզերեայ վաճառատեղիս միջերկրակա. նին, յորս բերէին թափէին վաճառականք ցամաքի 'ի զմանազան աշխարհաց: Եւսերիոս յիշատակէ զմի միայն ճանապարհորդութի փիւնիկեցւոց 'ի Բիւթանիա, բայց չիք գտանել նոյնպէս զյաջորդութիւն նորա. զի որպէս գրէ Ստրաբոն, նախնիք երկնէին անցանել ընդ նեղուցն Պոնտոսի՝, 'նա ինքն Ստրաբոն գիրք Դ. պատմէ թէ յաւուրս Հոմերոսի, որ էր առ ժամանակօք Սողոմոնի, նախ առաջին տուրեւառութի սահմանեալ եղև ընդ հիւսիսային կիմներեանս 'ի տաւրիկեան Գերսանի. զի թէպէտ նաւարկութի Արգոնաւորդաց սուղ ինչ յառաջ քան զպատերազմն Տրոյայ եր լեալ, որք և զկիմներացիս գնացեալ տեսին, բայց չեղև ինչ զկնի այնր տեւել նաւարկութեան այնորիկ առ գոմարին և երկարատև գոյլոյ ճանապարհին, և առ չգտանելոյ անդէն տուրեւառութի շահաւոր. զի սկիւթացւոց ատելի էր փարթամութի: Առաջին որ ետ ծանօթութի այնց սահմանաց՝ եղև Միհրդատ Եւպատոր, որ տիրէր 'ի ծովէն Կիլիկիոյ մինչև ցծոմն Բոնիոյ և 'ի Պոնտոս՝. իսկ առ Տրայանոսիւ յերկբայս էին արդեօք Մէոտիս ծովակն իցէ՝ կցեալ ընդ Ուկիանու ըստ գրելոյ Պլինիոսի Է. 62. զԿոզքիս և զԵւառն Կովկաս 'ի ծագս աշխարհի կարծէին կառուցեալ. և յաւուրս Կիլիկիոնի տեսաւ նեն զբերան Պոնտոս ծովու մեծ ինչ էր համարեալ: Այսմ ամենայնի ծանօթ լինել կարեւոր է առ 'ի վերայ հասանել զոր ինչ ունիմք գրել ստորև:

Ի՞նչ թողեալ գնալնի ժամանակաց նաւարկութիս, այն ինչ յաւուրս Բունաց կայսերաց համարձակեալ էր նաւարկութիւն ընդ Պոնտոս, յայնժամ նաւք Բունաց 'ի Կոզքիսոյ բարձեալ տանէին զվաճառս Ասիոյ, ընդ որս և

Ժովեղերոյ բնակիչ Մարմարա ծովան. առաջին գտէք Արգոնաւորդք եղևն ասէ, 'ի Պլինիոսէ բերելով գիրք Է. գլ. 5. 6. Ասան որոյ 'ի Թղթ. 4. Թասն եղև ասէ առաջին որ եմատ նաւա 'ի Պոնտոս, որ և գրուի էր Արգոնաւորդաց:

1 Նոյնպէս երկնէին անցանել մասնէն յՈւկիանոս ըստ գրելոյ նորին

Մարմարի գիրք Ե. որչ յետ որոյս կան պատերազմն եղև փիւնիկեցւոց նախ առաջին անցանել ընդ հերակ. լեան արձանս, որ է ասել մտանել յՈւկիանոս:

2 Նոյնպէս և զբաւալք նորս եղևն որք նախ առաջին սկսան տալ ծանօթութի այնց սահմանաց մինչև 'ի Մէոտիս ծովակ ըստ նորին Մարմարի:

զմերոյն հայաստանեաց'ի զանազան աշխարհս արեւմտեայս և առաւել 'ի Նիկիոմիդիա, որ յաւուրս Աթանինոսի յերկրորդ դարուն էր մթերանաց հռչակաւոր: Զայս հաւտատէ և ստորագրութի անսւանի վաճառատեղոյն Կողքիսոյ կոչեցեալ Տիոսկորիաս. զորմէ ունիմք խօսել 'ի վաճառատեղիս որ արտաքոյ աշխարհիս Հայոց: Տես անդ:

{Եւ ժամանակաց յորժամ վաճառականութի Աղէքսանդրիոյ ծաղկիլ սկսաւ, դադարեցաւ յայնժամայս ճանապարհորդութի Պոնտոսի. այլ յետ եօթներորդ դարուն 'ի տիրել անդ Սարակինոսաց'ի վերայ Եգիպտոսի, Աղէքսանդրիոյն նուազեալ՝ վերստին բացաւ նախնի ճանապարհորդութի Պոնտոսի: Այդուստ առնուին վաճառականք զՀնդկային վաճառս, ուր բերէին ընդ ճանապարհ Կասպից ծովու և Կուր գետոյ, որպէս գրեցաք 'ի վերոյ, մինչև նոյն իսկ վնետեկեցիք որք յառաջ յերեքասաներորդ դարուն ընդ ճանապարհ Եգիպտոսի առնուին զվաճառս Հնդկաց, ապա սկսան ընդ ճանապարհ Պոնտոս ծովու բերել. բայց ներելալ յոյժ 'ի ծովասպառակաց որք յաճախեալ էին, անդրէն դարձան ընդ ճանապարհ Եգիպտոսի բերել. և այնպէս յամին 1388 խափանեցաւ վաճառականութի Պոնտոս ծովուն:

Գ. Երբորդ ադի ընդ Եփրատ:

Այլ աճառականութի հայաստանեայց ընդ Ովկիանոս ծով՝ էր ընդ երկուս գետս՝ որք իջանեն 'ի պարսկային ծոցն Ովկիանոսի. մանաւանդ ընդ Եփրատ, առ որով բազում քաղաքք վաճառատեղիք կային 'ի հնումն 'ի ժաւանակաց անտի Համիրամայ կառուցեալք, յայն քաղաքս իջուցանէին զվաճառս իւրեանց, յորս երեւելի էր քան զաւմենեսին Բաբելոն: Յիշէ զայս Դիոդորոս սիկիլիացի ն. 125. ասելով. «Բայց Համիրամ նաև զայլ քաղաքս կառոյց առ Եփրատաւ և Տիգրիսիւ, ուր վաճառատեղիս սահմանեաց 'ի նոսա. որք զվաճառս 'ի Մարաց և 'ի Բաբելոն գալիսոյ և յամենայն մերձակայից բերեն... Եւ զի են գետք մեծամեծք, և ընդ աշխարհս բազումն ընթանան, բազմք գիւրացուցանեն զճանապարհ վաճառականաց, որով մերձակայ տեղիք գետոցս բազում և բազմահարսւտ վաճառատեղեօք ճոխացեալ կան՝ մեծապէս առաւելեալ զգիարթամութի Բաբելոնի», Զայս բան անուամբ Մարաց իմա նաև զՀայս, որպէս բազում ուրեք իմանան հին մա-

տենագիրը սակայն ընդարձակեալ տերութե՛ն Մարաց նաե՛կ 'ի վերայ կողմանց ինչ աշխարհիս Հայոց. զի Եփրատ ոչ գոլով սահմանակից Մարաց՝ Հայք էին առաւել որք երթեւեկս առնէին ընդ այս գետ որ ընթանայր ընդ հայաստան :

(1) այս յայտ առնեն և բանք Երողոտոսի՝, ուր պատմէ զնաւարկութի Եփրատայ զոր առնէին Հայք սակայն տանելոյ վաճառս 'ի հայաստանեաց 'ի Բաբելոն, և թէ զիարդ շինէին հայկազունք զնաւս իւրեանց բոլորակաձև և մորթապատեալ առ 'ի նաւարկել 'ի Բաբելոն ըստ տանելոյ ընթացից գետոյն Եփրատայ . « Ի հայաստան, ասէ, որ կայ 'ի վերոյ ասորեստանեաց՝ յոստոց ուռենեաց զկողմն (նաւուն) գործեն . մորթ ածեալ 'ի վերայ արտաքուստ պատեն զայն ըստ օրինակի յատակի . ոչ զխելս նաւուն և ոչ զառաջն սրածայրեալ ունելով, այլ վահանաձև բոլորակեալ » : Զայսպիսի նաւ բեռնաւորեալ լի վաճառօք՝ մասնաւոր գինւով թողուն, ասէ, վարիլ 'ի գետ անդր, երկուց ոմանց միայն զեկավարելով թիակ 'ի ձեռին . ապա գրէ . « Մեծամեծք նաև մանուկք գտանին 'ի նաւուց աստի . յորոց մեծամեծքն տանին նաև կշիռս հինգ հազար տաղանդոյ . այլ իւրաքանչիւրքն կրեն 'ի կենդանեաց էշս . մեծամեծքն առաւել բազմութիւնս՝ նաւարկօք իբրև հասանեն 'ի Բաբելոն և զբեռն դատարկեն, զկողս նաւուն և զամենայն վաճառեն, այլ զմորթման յէշս բարձեալ վարեն 'ի հայաստան . զի ընդդէմ գետոյն նաւարկել ընաւ չէ հնար սակս սրբնթաց լինելոյ . և վասն այնորիկ ոչ 'ի փայտէ՝ այլ 'ի մորթոյ գործեն զնաւն : Յորժամ այսպէս վարեալ իշոց դառնան 'ի հայաստան՝ զայլ նաւս կազմեն նովին օրինակաւ » : Զինչ վկայութի առաւել քաջայայտ քան զայս վասն վաճառականութե մերոց ընդ այս ուղի Եփրատայ 'ի վաղեմի ժամանակն յայնոսիկ :

Իայց վասն ընթացից գետոցս Եփրատայ և Տիգրիսի՝ գրէ Մտրաբոն ԺԳ. թէ յառաջագոյն մարթ երնաւարկել 'ի վեր ընդդէմ ընթացից գետոցս 'ի Տիգրիս մինչև ցտեղին՝ ուր ապա շինեցաւ Սելեւկիա քաղաք . իսկ յԵփրատ՝ մինչև 'ի Բաբելոն, որպէս գրէ նա ինքն Մտրաբոն ԺԵ. 729 . այլ Պարսիկք առ 'ի չտալ անցս թշնամեաց՝ քարավազս կամ սահմանս գործելով խափանեցին . վասն որոյ և վաճառա-

1 Գիրք Խ. ԳԼ. 194. Թղթահամար Սմեաբդամ, յամին 1763 :
 92. ըստ տպագրութե վէստէինկայ

կանք յայն տեղիս ընդ ցամաք ճանապարհորդելով զնային 'ի վաճառատեղիս, որպէս ծանուցանէ անգէն : Բայց մեծին Աղէքսանդրի բարձեալ զայն ամենայն արգելն՝ ազատ եթող զնաւարկուին . 'ի բերան Եփրատայ կառոյց նաւահանգիստ մեծ՝ որ տանէր նաւահագար. ուր նաւատորմի իւր, որում նաւապետ էին 'նէսիկրիդէս և 'նէաղք, 'ի բերանոյ Ինդոս գետոյ եկն եհաս անդ 'ի բերան Եփրատայ : Պարսիկք ձեռն արկին անդրէն արկանել զնոյն արգելն . զի Ամմիանոս իդ. 1 . վկայէ մնացեալ նաւ յաւուրս Յուլիանոսի, այլ վերստին բարձան այն արգելք, ազատ թողեալ զճանապարհ ընթացից Տիգրիսի և Եփրատայ . յայն սակս և բազմութիւն վաճառականաց 'ի Միջագետաց և 'ի շրջակայ սահմանաց, որպէս և 'ի Հնդկաց, գային ժողովելն 'ի կղզիս որ 'ի բերանս գետոցս կային . և 'ի նաւահանգիստն զոր Պարսիկք պատրաստեալ ունէին 'ի բերան Եփրատ գետոյն, առ 'ի յընդունել զվաճառս եկեալս յատարաց՝ մանաւանդ յարաբացոց՝ զոր յիշէ Ստրաբոն :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ

Վաճառաբեղի : Կամ Ըսկաստան խաղաղ, որ 'ի Հայս :

ՍԱԻ գիցուք աստէն զայն քաղաքս 'ի մէջ հայաստան աշխարհիս, որոց վաճառականութիւն յիշատակեալ են 'ի գիրս մեր, և որք Ըսկաստան : անուամբ կոչին : Ապա յիշեցուք և զայն վաճառատեղիս՝ որք արտաքոյ են աշխարհիս մերոյ, բայց կամ 'ի մերձակայս, և կամ յայնպիսի տեղիս՝ յորս յայտնի երևի երթեկեկել և մերոց վաճառականաց :

ԴՈՒՒՆ

Ի վեցերորդ դարուն էր վաճառատեղի հռչակաւոր ծաղկեալ յոյժ տուրեւառուք . յորում բերելին ժողովելն զամ վաճառս յամենայն կողմանց, 'ի Վրաց, 'ի Պարսից, 'ի հռոմայեցոց, ևս և 'ի Հնդկաց, և գրեթէ յամենայն

1 Ըսկաստան անունն ածանցեալ է 'ի մեզոյ 'ի Ըսկաստան Պարսից, որպէս ոմանց էր կարծեալ, այլ 'ի հայկական բառէն Ըսկի և Ըսկ . նմին իբր Ըսկաստան կոչեն մերքն զայն

քաղաքս՝ ուր լինի շահիլ, ուր են առատութի վաճառաց, և երթեկեկութի վաճառականաց, որ յունական ձաթիկոյն Էփոնիս, որ է վաճառատեղի :

ազգաց . տես վասն այսր զբանս Պրոկոպիոսի 'ի մեծ Հայս 463 : Որոյ տուրեւառութի տիրեաց նաեւ ցիններորդ դար . զի և Թումա արծրունի 'ի յիշելն ասէ 'ի 7 . 4 . “ Յորում Հահաստանն Դուին՝ մարդախիտ՝ պարսպաւոր պամնի . չօք պատուարեալ , և տուրեւառիկ վաճառականութի ” :

ԱՐԾՆ ԻՄ ԱՐԾՆ

Օ այսմանէ Լաստիվերոցի գլ . 7 . “ Հրամայեալ է քեզ թագաւորն (կայսրն Կոստանդ Մոնոմախ) տեղի բնակուե 'ի Կարին գաւառին յԱրծին աւանի . և ելեալ հայրապետին (Պետրոսի գետագարձին) գայ 'ի մեծանիստ և 'ի Հահաստան քաղաքս մեր ,” : Եւ գովելով զվաճառականութի սորա ասէ 'ի գլուխն ժն . “ Ծով և ցամաք երկնէր և առատանայր կրել 'ի սմա զգորութի իւր ,” : Գովելով և զվաճառականն սորա ասէ . “ Վաճառականք սորա փառաւորք . . . և իբրեւ ակն պատուական լուսագեղ պայծառութի փայլէր քաղաքս ,” : Եւ թէ “ Վաճառականք՝ եկեղեցւոյ շինողք և զարդարիչք , կրօնաւորաց օթեանք և հանգուցիչք , և առ աղքատս ողորմածք և դարմանիչք . ոչ գոյր խաբէութի 'ի վաճառմն և ոչ նենգութի 'ի տուրեւառիկ փոփոխմունմն . ընդ բամբասանօք էր վաշխից և տոկոսացն շահքն , և խոտեալ անարգեալ էր 'ի նուէրո ընծայից պատարագ նոցա ,” : այսինքն որոց 'ի վաշխիցն շահէին :

ԲԱՂԻՇ

Օ սմանէ այսչափ ինչ ասէ Թումա արծրունի թ . 6 . “ Եւ կէզքն հասանէին մինչ 'ի Հահաստանն Բաղէշ ,” :

ԿԱՐՍ

Ի մտասաներորդ դարու բնակիչք Կարուց էին քաջ վաճառականք , զորս Լաստիվերոցին կոչէ “ Մեծահարկի և պատուական վաճառականք ,” : Եւ զքաղաքացիսն կոչէ , “ Հարստացեալ բազում ընչեղութի , 'ի ծովէ և 'ի ցամաքէ ամբարեալ :

ՀԱՀԱՍՏԱՆ ԲՈՆԱՎԻԺԻ

Ի իսկն անուամբ և եթ յիշատակի առ Ղազարու 'ի Թղթահամարն 210 :

ՄԵԼՑԵՆԻ

Վաղաք 'ի փոքր Հայս, զորմէ Լատիվերացի 'ի խորա գրի ին . գլխոյն . “ Կործանուամ Մեշտենոյ Շահաստան քաղաքի ” : Իսկ 'ի ընադրին յիշէ զվաճառականս նորա , որոց փարթամութիւն ճոխացեալ էր քաղաքս այս , որպէս յայտ առնեն և այլ պատմագիրք :

ԳՈՄԱՆԱ

Վաղաք փոքուն Հայոց . զորմէ Սարաբն ժ. 559 . “ Մարդաշատ է Կոմանա , և վաճառատեղի աղանաւոր եկելոցն 'ի հայաստանայց ” : Ուրանօր և պատմէ զիսուռն բազմութենէ ժողովելոյ անդ յամենայն կողմանց 'ի պատ ճառս տօնին :

ՍՈՓԵՐ ԿՈՒ ՍՊԵՐ

( ) այս ևս դնեմք 'ի կարգս վաճառատեղեաց հայաստան աշխարհիս . զի որպէս ունիմք ցուցանել Սոփեր կամ Սովքեր անուանեալ տեղին 'ի սուրբ գրոց՝ նոյն գոլով ընդ Սպեր տեղւոյն՝ որ աշխարհիս Հայոց , 'ի հնումն էր երեւելի վաճառատեղի հայաստանայց վամն սոկւոյն իւրոյ , ուստի առնոյր Սողոմոն և մեծն Աղէքսանդր . նաև ճանապարհորդուիք 'ի Կողքիս և 'ի Փասիս գետ , յիշատակեալք 'ի նախնի մատենագրաց՝ մանաւանդ Արգանաւորդացն , էին յաւէտ վամն գնոց առնելոյ զսոկին Սոփերայ կամ Սպերայ , և որ 'ի շրջակայս նորա :

Ի՞նչ 'ի ցուցանել զայս՝ հարկ է 'ի հիմանց անտի 'ի վեր բերել զամենայն , որ կարեւոր է յոյժ ոչ միայն 'ի տեղեկութի աշխարհիս մերոյ , այլ նաև 'ի կատարեալ բացատրութի սուրբ գրոց և նախնի մատենագրաց Յունաց և հռոմայեցեաց , առ որս մինչև ցայժմ չգիտի և մթին մնացեալ կայ ինդիրս այս առ անտեղեակ գոլոյ նոցա պատմունք և աշխարհագրութե ազգիս : Առ 'ի քաջ բացայայտուի բանիցս յերիս բաժանեմ ինդիրս , խօսելով նախ զպէսպէս անուանց և զտեղւոյն Սպերայ , որք յաղաւաղելոյ ելին առ զմանազան մատենագիրս : Երկրորդ՝ զյարմարութի ճանապարհին Սողոմոնի առ մերս Սոփեր կամ Սպեր : Երրորդ՝ զմայարմարութի ճանապարհին առ այլ Սոփեր

կարծեցեալ տեղիս՝ զորս հնարեցին այլեայլ մատենա-
գիրք :

Երդ սկսեալ յառաջնոյն , անունս Սոփի 'ի Թարգմա-
նութե եօթանասնից գրի . իսկ յայլ Թարգմանութիւն աս-
տուածաշունչ գրոց՝ փոխանակ այնր գրի Օֆէր , որ 'ի մեզ
դառնայ Ոֆէր կամ Ուֆէր , որպէս և գրի 'ի Դ . Թագաւա-
րութիւն ի Բ . 49 : Բանք ծննդոց Ժ . 29 . յայտ առնեն՝ Թէ
անունս այս ելեալ իցէ յանուանէ նահապետին Ուֆիրայ ,
որ էր որդի Յեկտանայ , որդւոյ Եբերայ , որդւոյ Մա-
ղայի , որդւոյ Արփաքսադայ , որդւոյ Սեմայ : Սուրբ գիրք
յետ Թուելոյ անդէն զերեքաստան որդիս Յեկտանայ՝
յորո է և Ոֆիր կամ Ուֆիր , որոչէ ապա Թէ յորում
վայրի եղև ընակութիւն ամենեցուն սոցա , ասելով Ժ . 30 .
“ Ամենեքին սոքա որդիք Յեկտանայ . և եղև ընակութիւն
նց 'ի Մատեաց՝ մինչև 'ի գալ 'ի Սովփերա (Օֆիրա) լեառն
արևելեայց , ” : Ամենեքին որք տեղեակ են պատմութե
սուրբ գրոց , և պատմութե և աշխարհագրուն ազգիս ,
յայտնի իմանան զիմաստ բանիցս սուրբ գրոց՝ Թէ որով-
հետև ընակութիւն Նշի և աճումն և բազմանալ սերնդոց
նորա սկսաւ առ ստորոտով լերին Մատեաց , յառաւել
բազմանալն նոցա հետզհետէ՝ որդիք Յեկտանայ սփռեալ
ծաւալեցան 'ի լեռնէն Մատեաց մինչև 'ի լեռնս Սովփեր
կամ Օֆիր . և զի նոյն է անունս այս ընդ անուան միոյ յոր-
դւոցն Յեկտանայ , յայտ է Թէ և այն լեռնս էաւ զիւր
անուն յանուանէ նորին : Զի որպէս սովորուի էր նախնի
նահապետաց՝ յանուանէ որդւոց իւրեանց կոչէին և զա-
նուն տեղւոյն ուր ծնաւ , կամ ուր զառաջինն կալաւ ընա-
կութիւն , որպէս և 'ի պատմունք ազգիս է տեսանել :

Օայս եղեալ զիւրաւ մարթ է իմաստասիրել , Թէ
Սոփի տեղին և լեռնս որ յիշատակի 'ի պատմութիւն մեր , և
որ կայ մինչև ցայժմ , է սոյն իսկ Սոփի կամ Ոֆէր և Օ-
ֆէր տեղին սուրբ գրոց , որովհետև նմանութիւն անուանն
զսոյն ցուցանէ . զի զոր մեք Ըսոփի հնչեմք , նախնիք գու-
ցէ Սըսփի կամ Սուսփի հնչէին : Զնոյն ցուցանէ և յարմա-
րուի տեղւոյն . զի գոլով չափաւոր հեռաւորութիւն տարա-
կայեալ 'ի լեռնէն Մատեաց , այնչափ միջոց երկրի բաւա-
կան տեղի լինէր 'ի ընակութիւն սերնդոց երեքաստան որ-
դւոցն Յեկտանայ : Տես և զոր գրեցաքն 'ի գլուխն լերանց
վասն անուան Մատեաց լերին :

Պօշար ն . 15 . բազմօք նկրտի վկայութիւն երկուց արա-
բացի մատենագրաց հաստատել , Թէ Յեկտան և որդիք

նորա յԱրաբիա կալան ընակուծի. բայց կալմէտ ծննդ. 7. 25. 'ի դէպ իսկ ցուցանէ՝ թէ այն ոչ էր Յեկտան որդի Եբերայ, զոր յիշատակէ աստէն Մովսէս 'ի գլուխ Ժ. այլ միւս Յեկտան որդի Աբրահամու և Քետուրայ՝ զոր յիշէ 'ի ծննդ. ին. 2. և զորմէ խօսի, ասէ, առաջին մատենադիրն արաբացի. իսկ միւս մատենագիրն վրիպանօք կարծէ լինել որդի Եբերայ: Արդ որդիք սորին Յեկտանայ որդւոյ Աբրահամու էին որք ընակեցան ընդ արեւելս երկրին քանանացոց և Բերսաբայ՝ ուր ընակէր Աբրահամ, զոր ակնարկէ Մովսէս ին. 6: Եւ արդարեւ նոյն իսկ պատմութիւն Մովսէսի յայտ առնէ, թէ որովհետեւ սկիզբն մարդկային ազգի առ Մասիս լերամբ սկզբնաւորեալ եղև, բազմութիւն նոցա մինչև 'ի Ժամանակս Եբերայ և Յեկտանայ չէր այնչափ՝ մինչև հարկ լինել առ անձկութեն թողուցմանակայ սահմանս, և առ գտանելոյ տեղի ընակութե՝ հատանել ճանապարհ բազմօրեայ, մինչև գալ հասանել յայնպիսի հեռատան աշխարհ, զոր օրինակ էր Արաբիա: Արդ այս յարմարութիւն Սոփեր անուան և տեղոյն՝ յայտնի ցուցանէ՝ թէ նաև այլուր Սոփեր անուանեալքն որք յիշատակին 'ի սուրբ գիրս՝ են մի և նոյն ընդ այսմ տեղոյ. բայց նախ քան զցուցանելն զայս՝ յառաջ բերցուք զայլևայլ աղճատեալ անուանս, որովք կոչեն նախնի մատենագիրք զայս տեղի:

Սիւքիթիթիս: Վասն այսր և վասն այլ մերձաւոր անուանց յիշելոց 'ի Ստրաբոնէ, 'ի Կիկերոնէ և 'ի Պերփեռուսէնայ, որք առհասարակ են այլայլեալ, տես 'ի մեծ Հայոս 'ի թղթ. 25: Թիշէ զայս և կալմէտ 'ի ճառն իւր որ վասն տեղոյն Սոփերայ, եղեալ յառաջ քան զմեկնուի ծննդոց. հաւանեալ նոյն տեղի լինել որ 'ի սուրբ գիրս կոչի Սոփեր:

Սիւպար. կամ ըստ յունական հնչման Սիվար: Դիողորոս սիկիլիացի գիրք 7. կոչէ զայս՝ Աբուսիթ Իդիսացոց. այլ յայտ է թէ այս է աղաւաղեալ անուն Սոփերայ. որ գուցէ 'ի նախնի Ժամանակն յայնոսիկ եղև երբեմն ընդ իշխանութիւն կողքիսացոց, և արքունիք թագաւորաց նոցա. կամ որ առաւել հաւանական է՝ քանզի անդ եղեալ հայկազուն իշխանքն մեր՝ խառնեալ էին յոյժ ընդ կողքիսացիս, մինչև Արմէնոպոլիս կոչիլ գաւառի ինչ նոցա, թերեւ վասն այդորիկ զպալատն հայկազուն իշխանին Սպերայ կոչեաց Դիողորոս յանուն կողքիսացոց: Եթէ Պօշար ունէր զծանութեան ինչ մերոյն Սպերայ, ոչ ճգնէր 'ի թղթ:

289 . վայրապար բռնադատուի ածանցեալ դնել յանժառնութ անուանեց Յունաց Սի և Պարի , կամ Վարի ¹ . ըստ որում ուրեք ուրեք 'ի գիրս Եզրատայ , Դանիէլի և Եսթեւրայ փոխանակ արքունեաց դնի , ուր 'ի ընադրին երբայեցւոց դնի Պիրա :

Սաբիր : Անուն աղճատեալ հակառակ նախագրելոյն՝ փոխադրուի վանկից . այսպէս գրի առ Երողոտոսի ² , ուր բաց յանուանեն նաև գիրքն որոյ յայտ առնեն լինել Սպեր . զի դնէ առ Կողքիսիւ , որպէս էր և Սպեր . Թէպէտ և յայլմէ կողմանէ շփութ գրէ , որպէս և յայլ տեղիս ինչ :

Սաբիր կամ Սաբիրէս : Յայտ անուն կոչէ Երողոտոս ³ զազգ ինչ ասելով . “ Ի Մէոտիս ծովակէ մինչև 'ի Փասիս և 'ի Կողքիս երեսուն աւուրց ճանապարհ են քաջագօտի առն . բայց 'ի Կողքիսոյ առ 'ի հասանել 'ի Մարս՝ ոչ այնպէս երկար ընթացից պէտք են ճանապարհի , այլ մի միայն ազգ անջրպետ մտեալ կայ ընդ մէջ Սաբիրէս (անուանեալ) , զորով անցեալ՝ իսկ և իսկ պատահէ աշխարհ Մարաց ” : Արդ ընդ մէջ Կողքիսոյ և Մարաց ուրոյն ազգ , որպէս կոչէ Երողոտոս , մի միայն Հայք են . իսկ 'ի Հայս սահմա նակից Կողքիսոյ , որպէս դնէ Երողոտոս , և Սպեր . զի որպէս ունիս տեսանել 'ի մեծ Հայս՝ զՍպեր դնեն սահմանակից Խաղտեաց , իսկ Խաղտիք և մի 'ի գաւառացն Կողքիսոյ :

Յայտմանէ յայտ է Թէ աղաւաղութի գրեալ կայ յայտ բան անուն Սաբիր , փոխանակ գրելոյ Սպեր . յայտ է ևս՝ Թէ յոյժ ընդարձակ էր 'ի հնունն անուն (գուցէ և սահմանն) Սպերայ . զի գիտեմք 'ի պատմութե ազգիս՝ Թէ այն տեղիք , որք էին նահանգ Հայոց աշխարհիս՝ ընդ ժաւանակս ժամանակս զօրացեալ ընդարձակեալ անուանի եղեն . և զանուն իւրեանց նաև 'ի վերայ այլոց գաւառաց և նահանգաց ձգեալ իբր ուրոյն աշխարհ և ուրոյն ազգ կացուցին . յորոց սակի են և Կորդուք կամ Քարտուք , նաև Աղճնիք , որք իբր օտար աշխարհ և օտար ազգ յիշատակին 'ի մատենագրաց . որպէս և Պարսկահայք նահանգ

1 Պաշար Թէպէտ հմուտ յոյժ առաւելեալ քան զբազում հնագէտս՝ բայց յայտ պակասի , զի փոխանակ հայելոյ նախ 'ի կարգ պատմութեն , 'ի գաղտնորուի գրից տեղեացն , ապա 'ի մերձաւորութի անուանց նոյն տեղեաց , ինքն ընդհակառակն զմերձաւ

որուհի անուանց միշտ նախագանալ քան զկարգ պատմութեն , ուրանօր դասնէ տեղի ինչ մերձաւոր անուանի՝ Թէ և հեռաւոր ինչ նմանութի , նոյն համարի զերկուսն :

2 Երողոտոս . գիրք Գ . ԳԼ . 40 :

3 Գիրք Խ . ԳԼ . 104 :

մեր՝ յանուն երկուց գաւառաց իւրոց չեր և Զարեանդ կոչի՝ ի գիրս : Մի յայտպիտեաց աստի պարտ է դնել նաև զՍպեր . զոր Թէպէտ խորենացին միայն ՚ի կարգս գաւառաց բարձր Հայոց դասէ , բայց յառաւել չին ժամանակս յայտնի երևի անուանի լեալ , և իբր մեծ աշխարհ ինչ յիշատակեալ ՚ի նախնի մատենագրաց , մինչև առհասարակ ՚ի նորին անուն կոչել զքնակիչս այնր կողման որպէս ուրոյն ազգ ինչ , այլ էին նոքին իսկ Հայք :

Եւ այն իսկ Երողոտոս որ գիրք Գ. յիշէ զքսան նահանգս տեղութե Դարեհի Պարսից արքայի , զՍպեր , զոր նա գրէ Սաբիր , օտար կացուցանէ ՚ի Հայոց , ուրոյն յիշելով զՀայոս յերեքտասաներորդ նահանգի . որպէս և Գ. 94 . յուրում տասան նահանգի իբր ուրոյն նահանգ ինչ միակցեալ յիշէ զայնպիսի տեղիս՝ որք էին գաւառք և անուանք աշխարհիս Հայոց , այլ ազնատեալ անուամբք . սղբա են Մաբիր , Սաբիր և Ալար . յորոց Ալարօսն է Ալահորօս գաւառ Վասպուրականի . Սասրիւն է Սպեր գաւառ բարձր Հայոց , որպէս ասացաք . յորմէ յայտ է Թէ այս գաւառք յայնժամ էին ընդարձակեալ և իբր զատուցեալ ՚ի մէջ , որպէս զԿորդուք , և որպէս զՓայտակարան , և այլն : Թէ Սասրիւն յիշատակեալ յԵրողոտոսէ՝ է Սպերն , ցուցանէ և այն՝ զի ՚ի յիշելն Գ. 79 . զգնազան գունդս Քսերքսի ՚ի զանազան ազգաց և ՚ի ժողովրդոց , զՍասրիւս ուրոյն յիշելով մերձ ցուցանէ առ կողքիսացիս , որպէս էր Սպեր : Կալմէտ ՚ի մեկնուէ ծննդ . Գ. 11 . կամելով գտանել զտեղի Սեֆար լերին՝ որ ՚ի մեզ է Սովէր լեռան , նախ յերկրայս լինի Թէ իցէ Սարգսն տեղին յիշատակեալ ՚ի Սարգսնէ ժն . 500 . այլ ապա հաւանի առաւել ընդ Սաբիր տեղին յիշատակեալ յԵրողոտոսէ ՚ի նախագրեալ բանն . « Զորս կացուցանէ (ասէ Երողոտոս) մի միայն ժողովուրդ՝ որք զԿողքիս ՚ի Մարաց բաժանեն , » : Եւ ՚ի ճառին իւրում որ յաղագս Սոփերայ՝ զանունս Սաբիր և Սաբիր նոյն ցուցանէ լինել ընդ Սոփեր տեղւոյն սուրբ գրոց , որպէս նաև ՚ի բառարանի իւրում ՚ի բառն Օֆիր :

Սեֆարսի : Անունս այս յիշատակի ՚ի սուրբ գիրս ՚ի Բ. մնացորդ . Գ. 6 . ուր ասի . « Եւ զարդարեաց զտունն ակամբք պատուականօք ՚ի փառս , և ոսկւով սրբով ՚ի Սեֆարսիայ , » : Մեկնիչք զոսկին Սեֆարուհիմայ նոյն համարին ընդ ոսկւոյն Սովփերայ . և զի Կալմէտ զՍովփեր դնէ ՚ի Հայոս , նոյնպէս և զՍեֆարուհիմն դնէ ՚ի Հայոս , նոյն համարելով ՚ի ճառին իւրում ընդ նախագրեալ անուանս զորս մատե-

նազիրք յիշեն զկողմամբ Վողքիսոյ և Փասիս գետոյ : Եւ թէ ծանօթ լինէր նմա անուան և տեղին Սպերայ , քանի առաւել յարմարութիւն ընտրէր նոյնացուցանել զանունս Սեփարաթ ընդ Սպերային անուան :

{ } Եւ խօսելոյ զգնազան անուանց Սեփերայ կամ Սպերայ՝ խօսեսցուք զնոյնութենէ տեղւոյն որ 'ի զանազան տեղիս սուրբ գրոց յիշատակի , սկսեալ յաւուրց անտի Սողոմոննի : Զայս յայտ առնէ բաց 'ի մերձաւորութիւն անուանց՝ զորոց գրեցաք մինչև ցայժմ՝ նաև բերքն Սոփերայ . զի որպէս 'ի Սոփեր ելանէր ոսկի՝ յոր սակս գային նաւք Բիւրամայ արքային Տիւրոսի և Սողոմոննի առ 'ի բառնալ և բերել , նոյնպէս և 'ի Սպեր ելանէր ոսկի , որպէս վկայէ Սարգսն . զորմէ տես 'ի գլուխն Բերոց : Եւ որպէս ոսկին Սովփերայ էր ագնիւ և առատ , զի այսպիկ կրկին առաւելութիւնք են զոր ընծայեն նմա սուրբ գիրք տեպ յիշատակելով , նոյնպէս և ոսկին մերոյն Սպերայ էր ագնիւ և առատ : Վասն ագնուութե վկայեն սուրբ գիրք յասելն ծննդոց Է . 11 . “Անդ ուր ոսկին է . և ոսկի երկրին այնուրիկ ագնիւ , , : Սովին բանիւ կամի ասել Մովսէս , թէ 'ի քանի տեղիս սուրբ գրոց յիշատակին ագնիւ ոսկիք , այն ամենայն են ոսկիք այսր տեղւոյ : Եւ զի որպէս գրեցաքն , ոսկին տեղւոյն էր ոսկին Սոփերայ , որ է Սպեր , յայտ է թէ այն ամենայն ագնիւ ոսկիք յիշատակեալք 'ի սուրբ գիրս՝ էին ոսկիք Սպերայ . զորս առեալ վաճառականաց տանէին 'ի զանազան տեղիս՝ մանաւանդ փոքուն Ասիոյ . Իբրեւ մեծով ասել Մովսէսի առ Հրեայս , թէ այն ամենայն ագնիւ ոսկիք՝ զորս տեսանէք բերեալ 'ի վաճառականաց աստ և անդ՝ բերեալ են 'ի Սպերայ , որ 'ի սուրբ գիրս կոչի Սովփեր : Այս երկիր էր շրջակայ սահման աղբերն Փիսոն գետոյն , առ որովանցանէր նոյն գետ . այնգունակ և մերս Սպեր բերող ագնիւ ոսկւոյ՝ մինչև ցայժմ կայ կառուցեալ 'ի շրջակայ սահման աղբերն Շորոխ գետոյն . զոր որպէս ցուցաք 'ի գլուխն Գետոց , և սոյ ունիմք ցուցանել 'ի գլուխն Բնակչաց , է նոյն իսկ Փիսոն գետ , որ յօտար աղգաց կոչեցաւ Փասիս :

Իսկ վասն առատութե ոսկւոյն Սպերայ վկայեն արտաքին պատմութիւնք 'ի գրելն զճանապարհորդաց՝ որք աստի և անտի նաև 'ի հեռաւոր աշխարհաց ընդ Պանտոս նաւարկելով գային 'ի Վողքիս և 'ի Փասիս գետ առնուլ զուկին . բայց առ նոսա ոսկին կոչի յանուն Վողքիսոյ , զորոյ զպատճառն եղաք 'ի գլուխն Բերոց 'ի խօսելն զոսկւոյ .

տես անդ : Նա զի՝ Կալմէտ 'ի Ճառին իւրում զքան Յորայ ինք . ուր Յոր զազնիւ ոսկին նմանեցոցանել կամելով ի մաստուութե , յիշէ տեղի ինչ ասելով 'ի 6 . " Տեղի շափիւ զայի քարինք նորա , և հոգ նորա ոսկի " , իմանայ զայն վասն տեղւոյ և հոգոյ և ոսկւոյ Սոփերայ , որ է ասել Սպերայ . զի ինքն Յոր 'ի 16 համարն մեկնելով յայտնի յիշէ զայս յանուանէ . " Եւ ոչ բարձցի ընդ ոսկւոյն Սովփերայ , ընդ եզնդանն պատուականի , և ընդ շափիւղայի " : Այս է արդարեւ նոյն իսկ երկիրն Սոփեր կամ Սպեր , ուր ելանէ ոսկի ազնիւ , և յորոյ սահմանակից երկիրն գտանին եղենգ նաքարն պատուական և շափիւղայ , զորոց գրեցաք 'ի գլուխն Բերոց : Սոյնպէս և այլով անուամբք յիշատակեալքն 'ի զանազան տեղիս սուրբ գրոց , որպէս Ոսկի Կիւրայ երգոց Է . 11 . Ոսկի ոփալայ Դանիէլի Ժ . 5 . և Ոսկի Խալաթայ երեմ . Ժ . 9 . զայս ամենայն համարի Կալմէտ 'ի մեկնումն ծանոդոց Զ . 11 . լինել մի և նոյն ոսկին Սոփերայ , այսպէս անուանեալ պէտպէս այլայլութիւն յանուանէ Փասիտ գետոյն , աւորով էր Սոփերն կամ Սպերն :

Իւրդ զՍոփեր տեղին զառատացեալն այսպէս ազնիւ ոսկւով թէպէտ յարտաքնոց ոչ դք ծանեաւ՝ թէ իցէ Սպեր տեղին 'ի Հայս , ըստ որում չէր ինչ ծանօթ նոցա . բայց եղեն ոմանք առ նոսա՝ որք ծանեան զՍոփերն լինել 'ի Հայս . 'ի նախնեաց եղև Եւստաթէոս անտիոքացին , որ 'ի գիրս վեցօրէից զՕֆիրն կամ զՍոփերն եղ լինել 'ի հայաստան . իսկ յարդեաց Կալմէտ . որոյ առանձին ճառ կար գեալ վասն այսր 'ի սկիզբն մեկնութե ծանոդոց՝ պէտպէս պատճառօք հաստատէ . որպէս և յիւրում բառարանի եք գրոց 'ի բառն Օֆիր , պնդելով թէ այս տեղի է 'ի հայաստան 'ի կողմանս ականց Տիգրիսի և Եփրատայ , ուրանօր սփռեցան որդիք Յեկտանայ , յորոց և մին կոչէր նովին անուամբ Օֆիր , ըստ մեզ Ոսփիր . և յուզելով գտանել 'ի հայաստան տեղի ինչ նմանաձայն անուանս Օֆիր կամ Սոփիր , գտանէ զՍօֆարս , յոր անուն կոչեաց Յուստինիանոս կայսր զչորրորդ մասն բաժնին Հայոց , որ ընդ տէրութիւն իւրով : Այլ թէ Կալմէտ ծանօթ լինէր պատմութե և աշխարհագրութե ազգիս՝ յայտնի իմանայր լինել զՍպերն , յոր անուն կոչի մինչև ցայժմ . զի Սօֆարսն է այլայլեալն Ծոփոց անուան :

Այս կարծիք առաւել ևս քաջայայտ հաստատեսցի 'ի բացատրելն թէ նաւք Գիրամայ և Սողոմոնի զիարդ գնային 'ի Սպեր , զոր օրինակ պատմեն սուրբ գիրք գնալ 'ի

Սովիներ : Չէ անկ ասել 'ի Փիւնիկիոյ 'ի Պոնտոս ծովնաւարկեալ նոցա , և անտի ընդ Փասիս ելեալ 'ի Սպեր . զի փիւնիկեցւոց նաւարկութիւն 'ի հեռաւոր սահմանս և 'ի Պոնտոս՝ ոչ գոյր յառաջ քան զԺամանակ Սողոմոնի : Վասն որոյ զնաւարկութի սողոմոնեան նաւուց 'ի Սպեր՝ այսպէս պարտ է զնել ըստ կալմէտի : Նաւք Սողոմոնի ելեալ 'ի Գասիոնգաբերայ , որ է 'ի կարմիր ծովու , և անցեալ ընդ նեղուցն Պապիւլմանտէլ՝ նաւարկէին 'ի պարսկային ծոցն . անդուստ մտանէին 'ի Տիգրիս և յեփրատ մինչև ցայն վայր՝ ուրանօր մարթ էր նաւարկել յայն վաճառատեղիս՝ զորս ունիմք յիշել ստորե . և անտի կամ արք նորա ճաւնապարհ արարեալ ընդ ցամաք գնային մինչև 'ի Սպեր առ նուլ զոսկի , և կամ վաճառականք կողմանց Սպերայ բերէին մինչև 'ի նոյն վաճառատեղիս 'ի վաճառել : Այս արք Սողոմոնի և Քիրամայ յայն վաճառատեղիս Տիգրիսի և եփրատայ ժողովեալ գտանէին և զայլ զանազան վաճառս բերեալ 'ի զանազան աշխարհաց , որպէս և 'ի չընդկաց , զորս յիշէ սուրբ գիրն առնուլ և բերել նաւուց Սողոմոնի . որք են կապիկ , ոիրամարգ , ժանիք փղաց և այլն : Կամ թէ 'ի դարձին մտանէին նաւք Սողոմոնի և ' յայլ նաւահանգիստս Արաբիոյ և Եթովպիոյ՝ ուր գտանէին զնոյն վաճառս . զի կապիկ բազում է յԵթովպիա , զորս կարէին առնուլ նաւք Սողոմոնի յարեմոտեայ ծովեզերաց կարմիր ծովու : Սիրամարգք 'ի հնունդ կոչէին Հաւք Մարաց , սակս բազմուէն նոցա 'ի Մարս , ուստի կարէին բերել 'ի վաճառատեղիսն եփրատայ և Տիգրիսի , յորս գնային նաւք և արք Սողոմոնի . որպէս և ըստ գրելոյ Դիոդորոսի սիկիլիւացւոյ՝ 'ի Բաբելոն գտանէին բազմութիւն սիրամարգաց զանազան գունովք : Իսկ զանտաշ փայտս ամուրս և զականս պատուականս , զորս յիշեն սուրբ գիրք¹ , մարթ էր բերել նոցա 'ի նոյն իսկ 'ի կողմանց Սպերայ . քանզի մօտ են անդ մինչև ցայժմ ծառախիտ անտառք Համէլէնոյ , գլտանին նաև ակունք ինչ մերձ յայն կողմանս հայաստանեաց , զորս յիշեցաք 'ի գլուխն Բերոց :

Եւսպիոսի նաւարկութի 'ի զանազան նաւահանգիստս մտանելով , և ընդ զանազան վաճառատեղիս շրջելով ընդ ցամաք , առ 'ի տալ զվաճառս իւրեանց և առ 'ի առնուլ

1 Ընդ Մարս իմա ասել և զՀայս , հատոր Խ . Թղթահամար 165 :

որպէս բազում ուրիշ տառչեալ է մեր : 3 Է . Թագաւորութեանց . գլուխ

2 Դիոդորոս սիկիլիացի գիրք Բ . Ժ . 11 . 12 :

զվաճառու այլոց աշխարհաց, հարկաւորապէս պէտս ունէլն երկարուէ ժամանակի, գէթ երեսուն ամսոց . այս է՝ զոր սուրբ գիրք երեւմ ժամանակ տան այնմ նաւարկուէ երթալոյ և դալոյ . Թէպէտ և բենեդիկտեանն Ֆէյեօ այլազգ իմանայ զբանս սուրբ գրոց . որպէս Թէ յերիս ամս միանգամ գնալ նաւուց ընդ այն ճանապարհ, և ոչ Թէ զերիս ամս ծախել 'ի ճանապարհորդութե : Այսպիսի նաւարկուի 'ի սակս վաճառականուէ ոչ օտար ինչ է, զի և վամս այլոց ազգաց ընթերնումք այսպէս նաւարկեալ 'ի հնումն վաճառականուէ աղաքաւ . զոր օրինակ է այն զոր պատմէ Ստրաբոն ԺԿ . յԱրիստոբոլեայ բերելով, Թէ բնակիչք Շէրրայի, որ էր քաղաք առ ծոցով Աբարիոյ, զվաճառս իւրեանց բերէին նաւուք մինչև 'ի Բաբիլոն . իսկ անտի 'ի վեր ելեալ ընդ Եփրատ մինչև ցնափոսք՝ գնային ընդ ցամաք մինչև 'ի Միջագետս, 'ի հայաստան և յատուրեստան : Սոյնպէս և զոր ինչ պատմէ Պլինիոս Կ. 23. վամս ճանապարհաց արեւելեան վաճառականաց՝ նման են այսմ նաւարկութե արանցն Սողոմոնի :

Սէ ինչ օտար և ասեմն՝ նաւուց Սողոմոնի նաւարկեալ 'ի Սոփեր կամ 'ի Սպեր, որոց ոչ լինէր դէպուղիդ նաւարկել 'ի Սոփեր . զի որպէս բերէ Կալմէտ 'ի ճառն իւր օրինակի աղաքաւ, 'ի Հոլանդիա գնալ ասեմք զնմանէ՝ որ 'ի վերջին ծայր նորա գնայ յառնուլ զվաճառս Հոլանդայի 'ի վաճառականաց հոլանդացւոց անդ գտելոց : Ի Բերիա գնալ ասեմք նաւուց վաճառականաց, որք գնան յԱնտի որք նաւահանգիստ Բերիոյ, Թէպէտ եւօրեայ հեռի 'ի նմանէ, բայց առ 'ի բառեալ զվաճառս Բերիոյ . սոյնպէս վամս սողոմոնեան նաւուց 'ի Սոփեր ասի նաւարկել . զի նաւարկուի նոցա էր վամս վաճառականաց և վաճառացն Սոփերայ կամ Սպերայ :

( ) այս ճանապարհ նաւարկուէ Սողոմոնի 'ի Գատիմն գարերայ կամ 'ի կարմիր ծովէ 'ի պարսկային ծոց, անտի 'ի վեր յԵփրատ, ճոխագոյն բանիւ ստորագրեալ 'ի Կալմետայ 'ի նախայիշեալ ճառին իւրում, 'ի քննելն մեր ուշիմմոք՝ գտանեմք յարմարագոյն պատմութե սուրբ գրոց և այլոց նախնեաց քան զայլ ամենայն կարծիս, զորս մեզ նիչք և հնադիրք մինչև ցայժմ հնարեցին առ 'ի չգոյէ տեղեկութեան աշխարհին մերոյ, զոր և այսպէս առաջի դնեմք : Նախ առաջին զայն պարտ է յուշ ածել՝ զոր 'ի վերոյ 'ի գլուխն Բերոց եղաք, Թէ այժմեան հանք ոսկւոյ և արծաթոյ, որ 'ի Կիւմիշեանէ, է նոյն հանք ոսկւոյն որ 'ի

հնու մն ինչէր յանուն Սպերայ կամ Սոփերայ: Պարտ է ասել ևս՝ թէ հանքն Արցնոյ և Կապանոյ միով անուամբ կոչէր յայնժամ՝ ի հեռաւոր տեղիս յանուն Սպերայ կամ Սոփերայ, սակա անուանի գոլոյ յայնժամ Սպերայ, որպէս գրեցաք ի վերոյ:

(1) այս իմացեալ, յայտ է ապա թէ այս երբեակ հանք առատաբերը, հանք Սոփերայ անուանեալը, կարի մեր ձակայ էին տիւրացւոց և սիդոնացւոց, ևս և Հրէից, քան զայն հանքս Սպանիոյ և Սփալային Ափրիկոյ՝ զոր ոմանք Սոփեր կարծեցին լինել: Տիւրացիք ՚ի հարկէ լսէին և ի մանային՝ թէ առ Տիգրիսիւ մերձ յակունս իւր յԱրցնի՝ էր առատաբեր հանք սակոյ: Իսկ առ Եփրատու ՚ի Կապան տեղւոյ էր այլ հանք առատաբեր արծաթոյ: սոյնպէս և ՚ի վերին կողմանս Եփրատայ ոչ այնչափ ինչ հեռի՝ էր այլ հանք որ այժմ՝ Կիւմիշլիանէ անուանի, իսկ յայնժամ կոչէր յանուն Սպերայ կամ Սոփերայ, որ էր առ Փասիս կամ Ճորոխ գետով: Արդ զայսոսիկ զերեսին ևս հանքս յայնչառակ ժամանակաց բացեալս ՚ի շրջակայ սահմանս Եփրատայ վերուստ ՚ի վայր իւր ՚ի մի կարգ դասաւորեալս լըսելով ՚ի վաճառականաց և ՚ի ճանապարհորդաց եկելոց, և տեսնելով իսկ արդեամբք զերթեւեկս վաճառականաց ամենայն շրջակայ աղբաց, զիարդ ՚ի բաց թողուին տիւրացիք, առ որս մօտ էր ճանապարհ և գիւղին, և երթային ՚ի խնդիր ելանէին այն հեռաւոր հանքացն Ափրիկոյ և Սպանիոյ՝ զորս տարապարտ հնարեցին ոմանք: և զիարդ յանձն առնուին զանհարկն վիշտս և զշփոխակ վըտանգս: զի զոր ինչ խնդրէին տիւրացիք և նաւք Սոգոմունի՝ և յորոց սակս երթային, ամենայնս գտանէր ՚ի մօտս կայս՝, որպէս ասացաք:

Երդարև որ անաչառ մտօք խորհեցի զայս, ինքնին հաւանի այսմ կարծեաց, և մերժէ զմիւսն, որ և ՚ի բազումս

1 Ի ստղծմանն ժամանակի զնել կարգաւորեալ նաւարկութի ՚ի Հընգիկո՝ ընդգրկեմնայ նախնի պատմութեց: շտտ է ընթեռնուլ զնաւարկուէ Կէտրքոսի, զորմէ գրէ Արքիանոս: Ուր Կէտրքոս, զոր մեծին Արքեանդրի գլուխ և զորպետ էր կայսրոյեալ նաւատորմին իւրոյ զգործն և զնաւան տանել ՚ի Հնդկաց ՚ի պարսկոյնն ծոցն, որպէս իստի՝ իւր թէ յառաջ քան զինքն անծանօթ էր համբոն այն նաւարկութի, ոչ գիտելով թէ ինչ ծով

կամ լինչ ցամաք ունէին պատահիլ: Որ արդարև ոչ նալին օրինակա իստեր, եթէ տիւրացիք կամ ստղծմանն ունէին երթեկեկեալ յառաջ չեցն ծովը Հնդկաց, որ և յայտ է թէ համապարտեալ լինէր մինչև յառաջ մեծին Արքեանդրի: Յետ ՚ի Ծհատոր փոքր աշխարհաբոց տալեալ ՚ի համալսարանին Օքտոնոյ՝ ՚ի Լեզգան զոր ինչ գրէ Արքիանոս՝ սկիզբն վտան Կէտրքոսի:

է բազմօրինակ . որպէս 'ի նախնեաց Յովնայոս 'ի Հնգիկս գիմեալ գտանել զՕֆիր կամ զՍոփեր , գրէ՝ : Թէ Սողոմնն հրամայեաց իւրոց նաւուց զնալ և նաւարկել "յաշխարհն Հնգիկաց" 'ի հնումն Սոփերս կոչեցեալ , իսկ այժմ՝ Ուկի երկր , առ 'ի բերել ոսկի" : Ուստի առեալ , ասէ , իբր քառասուն տաղանդ ոսկւոյ՝ դարձան առ Սողոմնն : Բայց ոչ դք եգիտ մինչև ցայժմ զանունս Սոփեր 'ի Հնգիկս . Ղուկաս Հօլսդէյն զամենայն Հնգիկս այսպէս անուանեալ կարծէ , բայց է հնարեալ ըստ կամի . կամ՝ Սուփար ինչ տեղի համարի , որ 'ի կղզին կելիբեանց : Այլք եգիկն զՍոփերն 'ի Մալապար , 'ի Սէյլան , 'ի Տապուսամիա . ըստ որում՝ ամենայն վաճառք , որոց 'ի խնդիր էին նաւք Սողոմննի , գտանին ասեն 'ի նմա : Այլք Սոփեր կամ Օֆիր կարծեցին լինել զՀիւրմուզ տեղին՝ որ 'ի բերան պարսկային ծոցոյն , ընդդէմ ամենայն պատմուե զոր սուրբ գիրք արձա նագրեն : Ոմանք 'ի Բէկու եգիկն , որոյ բնակիչք , ասեն , սերունդ են Հրէից անդր տարագրելոց 'ի Սողոմննի՝ 'ի հանել զհանքս : Եւ այլք 'ի Սումադրա , 'ի Պէնկայա , և այլն :

{ } այսմ է գլխաւոր վերպակ սոցա , զի զամենայն վաճառս յիշատակեալս 'ի սուրբ գրոց՝ համարեցան լինել բերս մի և նոյն երկրի . ոչ զմտաւ ածին Թէ նաւք Սողոմննի գնային 'ի վաճառատեղիս՝ ուր ազգի ազգի վաճառս 'ի զանազան աշխարհաց հաւաքեալ , կարէին գտանել 'ի նոսա զորս կամէին : Քոլոմպոս գտիչ Ամերիկոյ՝ եգ զՍոփեր յԱմերիկա , ըստ որում՝ ետես անդէն բազում այրս ընդերկրեայս հարուստ տարածութեք ձգեալս , զորս կարծեաց լինել գործ գործավարացն Սողոմննի 'ի հանել զոսկի : Այլք եգիկն 'ի Բէրու ոսկեբեր աշխարհին Ամերիկոյ , նկարեալ նաև զճանապարհորդութի նաւուց Սո-

1 Յովնայոս 'ի հնախօսուե Հրէից գիրք Է. գլ. 6 :

2 Գիտեմք արդարեւ 'ի հին աշխարհագրութե՝ Թէ Ամերիկա ծանօթ էր նախնեաց , բայց ըստ ասելոյ Պերխոնիոսի 'ի վերլուծուիս Եփանոսի՝ էր ծանօթութի յոյժ նուազ . ուր նաւք ամանք կամ յալիկոծուէ անկեալ էին և կամ ըստ պատահման ինն անգ դընդեալ և անոթ եկեալ . այլ համարձակ երթնել նաւուց վաճառակաւ , նայ , որպէս ցուցանէ պատմութիւն որ վասն Քիբամայ և Սողոմննի նաւուց , միայն 'ի միջերկրական ծովու էր , և

'ի մերձակայս կարմիր ծովու : Վասն որոյ ասել Թէ նաւք Քիբամայ գնային և գային 'ի Բէրու Ամերիկոյ , այս է ըստ կամի հնարեալ , զի ոչ գայր 'ի նախնումն նաւարկութի անգր քան զհերակրեան արձանս , որպէս ցուցանէ 'ի բանից նախնեաց և զեւլարիոս յաւարտ իւրում աշխարհագրութե : Այսպէս ըստ պատահման էր և նաւարկութի շուրջ զԱմերիկէն հազիւ երեք ըսալ , այլ ոչ նաւարկութեք համարձակք , որպէս նաւարկէին՝ էր . Թային և գային նաւք Սողոմննի և Քիբամայ :

ղումնի ընդ որս երթեկէին : Ոմանք եղին յԱփրիկէ . յորս երեւելի գտաւ Հոււետիոս , որ 'ի գիրս նաւարկութե Սողոմոնի , և 'ի գիրս նաւարկութեան նախնեաց զԼ . Ը . Թղթ . 32 . ասէ՝ Թէ Օֆրի կամ Սփիթի էր ընդհանուր անուն ամենայն արեւելեան ծովեղերեայց Ափրիկոյ , և տիւրապէս աշխարհին Սփայլլի՝ ուր առատութի է ոսկւոյ . յոր սակս քանի՛ աշխատուի կրէ 'ի մեկնել 'ի Թղթ . 63 . որպէս և Թարշիշն էր , ասէ , ընդհանուր անուն համբէն արեւմտեան ծովեղերեայց Ափրիկոյ և Սպանիոյ՝ ուր առատուի է արծաթոյ : Բայց ըստ կամի յորջորջումն է այդ : Համարի եւ՝ Թէ միջերկրական ծով կցեալ էր Զրանցիւք ընդ կարմիր ծովու . այլ վասն այսր բացման Զրանցիցս չէ մարթ գիտել , արդեօք կային 'ի ժամանակս Սողոմոնի :

Եւ հա յայսչափ այլեւայլուն կարծեաց ոչ գտանէ ընթերցողն յարմարագոյն քան զմեր առաջարկեալն 'ի վերոյ , յորում ամենայն ինդրեալքն նաւուց Սողոմոնի միանան : Առատութիւն ոսկւոյ և արծաթոյ իբր բնական իմն երկրին Եփրատայ և մօտակայ սահմանաց նորա : Նոյնութի առնուն տեղոյ Սփիթի կամ Սփիթի անուանելոյ , Համառօտութի և զիւրութի ճանապարհի , նաև գիւտ այլ ամենայն վաճառաց զորս գտանէին աստ և անդ 'ի ճանապարհի , և կամ 'ի վաճառատեղին յորս գնային : Յաւել 'ի վերայ և զյարմարութի բանից նախնեաց ընդ տեղոյն , և ընդ անուանն :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ

Վաճառադիտի Կամ Ըտհապանի , արարոյ կայապանեաց :

ՍԵՆ ևս վաճառատեղիս՝ որք Թէպէտ էին արտաքոյ աշխարհիս Հայոց , այլ կամ 'ի մերձակայս էին , և կամ առ երրեակ ճանապարհօք վաճառականուէ զորս 'ի վերոյ յիշեցաք , յայտնի է Թէ յաճախէին և մեր վաճառականք՝ գնալով և կամ առաքելով վաճառս . վասն որոյ յիշեցուք աստանօր զանուանա նոցա , նախ զորս են առ Եփրատաւ և Տիգրիսիւ , և ապա զայլն :

1 Սար. ԺԷ. 804. վասն Սեոտափ Բագուարին Եգիպտոսի գրէ յայտնաւորեալ , այլ ըստ Արիստակի և ըստ Պլինիոսի Կ. 29. առ երկուդ ողորդոյ ըսոյց կարմիր ծովուն՝ որ

մասն է Ովկիանու՝ գաղարեալ . իսկ Երեզուտոս , և Դիոգորոս Բիւրիլոսցի վն նկարագրոյ արքային գրեն բունն հարեալ 'ի բանալ , և 'ի վշտապան Դարեհէ աւարտեալ ըստ Երեզուտոսի :

ԲԱԲԻԼՈՆ

Այս շահաստան մեծանուն քաղաք ընդ այլ վաճառատանէին հայաստանեայք նաև գինի, որպէս յայտնի յիշէ երոզոտոս. զորոյ զբանս կարես տեսանել 'ի վերոյ 'ի ստուրազրուէ երկրորդ ուղւոյն վաճառականութե :

ԹԱՓՍԱՔ

Լազուժուրէք յիշատակեալ 'ի նախնի աշխարհագրաց, որ կառուցեալ կայր առ Եփրատաւ յԱրորիս. զսա նոյն հա մարին որ 'ի Գ. Թաքաւորութիւն Գ. 24. գրի առ մեզ Թափս : Մինչև ցատտ կարէին գալ նաւք Սողոմոնի . ստի տանել սփռել զվաճառս իւրեանց աստ և անդ, և փոխանակ այնր բաւնալ զտակին Սոփերայ կամ Սպերայ եկեալ 'ի հայաստանեայց . յորմէ կարես իմաստասիրել և զերթեկութիւն մերոց վաճառականաց :

ԳԱԼՄԻՐԱ

Հռչակաւոր քաղաք 'ի Փիւնիկիա որ առ Լիրանանու, միօրեայ հնդի յԵփրատայ, զորոյ զշինուէ Սողոմոնի ընծայէ Յովսեփոս, Թագնս կոչեցեալ 'ի Զ. Մնացորդան Դ. 4. ըստ այլ Թարգմանութե Թափօր, որ Թարգմանի արձափ : Երևելի եղև յորժամ Ողենասոս պալմիրացի իշխէր անդ ընդարձակեալ զտէրուին . յետ որոյ քանզի գըշխոյն Զենոբիա կին նորա առաւել ընդարձակէր մինչև ցկապադովկիա 'ի վերայ յարձակեցաւ Արեղիանոս կայսրն, զբաւմբ ածեալ զՊալմիրա, և զԶենոբիա գերեալ : Ի ժամանակին յայնմիկ քաղաքս այս ժողովարան էր վաճառաց եկելոց յամենայն կողմանց Արիոյ, և անտի անցանէր յարևմուտս . յորմէ կարես իմանալ գլաճախութի նաև մերոց վաճառականաց, մանաւանդ բնակելոցն 'ի Կապադովկիա, որ ըստ մատին էր 'ի փոքր Հայոս :

ՈՐԻՍ

Կառուցեալ առ Տիգրիսիւ . որ ըստ Ստրաբոնի Թղթ . 739. էր ժողովարան վաճառաց շրջակայ սահմանաց . ստրաբոն Պարսիկք արկին արգելս առ 'ի չթողուլ նաւարկել Թշնամեաց :

ԳԱԴՆԱ

Վարդապետ Միջագետաց, յորում առ ժամանակօք Կոստանդնույ կայսեր լի էին վաճառականք, որպէս գրէ Ամմիանոս ժգ. 3. ուր 'ի սկիզբն սեպտեմբերի ամի ամի լինէր տօնավաճառ մեծ, յորում ժողովէին անբաւ բազմութիւնք առ 'ի գնել զվաճառս Հնդկաց և զաշխարհին Սերէսաց և զայլոց աշխարհաց. զի անդ բերէին յամենայն կողմանց ընդ ծով և ընդ ցամաք: Նոքա որք ընդ ցամաք բերէին՝ անշուշտ ընդ Պարսիկս անցանէին կարաւանօք, ասէ Հուսեփոս թղթ. 359. և 360. իսկ որք ընդ ծոցն Պարսից գային, ընդ Եփրատ 'ի վեր ելանէին մինչև առաջի Պագնէի, որ չէր ինչ հեռի յԵփրատայ:

Սոքա են վաճառատեղիք առ երկրբումիք գետովք Եփրատայ և Տիգրիսի. իսկ արտաքոյ սահմանաց երկուց գետոցս յիշատակին և այլ երեւելի վաճառատեղիք 'ի մասին Ասիոյ, յորս գնալ և մերոց Հայկազանց վաճառի կամ տուրեւառութե ազագաւ ընդ վաճառականս նոցա՝ ոչինչ իւրք երկրայիմք, զորս յառաջիկայդ յիշեսցուք սկսեալ 'ի հնագունէն:

ԴԻՈՍԿՈՐԻԱՍ

Հռչակաւոր վաճառատեղի մերձ առ Պոնտոս ծով, նորոգեալ յԵւպատորն Միհրդատայ, զորմէ գրէ Ստրաբոն ժա. 498. « Դիոսկորիա՝ սկիզբն է պարսնոցին (իմա ցամաքին) որ ընդ մէջ Պոնտոսի և Կասպից ծովու, հասարակաց վաճառատեղի ազգացն 'ի վերոյ և 'ի մերձակայս բնակելոց. քանզի ասեն եօթանասուն և ըստ ոմանց նաև երկից հարիւր ազգաց 'ի նմա ժողովիլ », Սոյնպէս և Պլինիոս չ. 5. « Քորսքսեանք (սանին) 'ի Կոզքիս քաղաք Դիոսկորիա, առ գետովն Աթլէմունթա, որ այժմ է անապատ. այլ երբեմն այնչափ էր ծաղկեալ՝ մինչև երկից հարիւր ազգաց այլալեզուաց 'ի նմա հաւաքիլ աւանդէ Դիմոթենէս. և ապա մերոց (հռոմայեցւոց) հարիւր և երեսուն թարգմանօք առնել անդէն վաճառականութի », :

Երդ զիմրդ մարթ էր չառնել երթեւեկով վաճառականութի և մերոց Հայկազանցս յայսպիսի վաճառատեղի, յորում էր խուռն բազմովի այնքանոյ այլալեզու ազգաց և ազանց, և որ մերձակայ գրիւքն կարի նպաստամատոյց նոցա, առ 'ի տանել անդ զվաճառս իւրեանց, և զեկեալմս

'ի Պմնտոսէ ածել յաշխարհն իւրեանց . նա զի Պլինիոս Բօրաբնայ քաղաք կոչելով ցուցանէ լինել 'ի սահմանակցուէ քօրաքանանց կառուցեալ , որ ըստ մասին էր 'ի Հայս : Յայտ է ևս թէ քանի մերձաւորուի էր մերոց ընդ եզել րացիս՝ որք են կողքիսացիք . քանի խառն ընակուի Հայոց ընդ խաղտիս , որ է մի 'ի գաւառացն Կողքիսոյ , մինչև յօտարազգի մատենագրաց կոչիլ վարանորիկ Աւմէնօքալիվս : Յայտ է ևս անտի՝ զի Ստրաբոն գրելով ժա՛մ. 506. Թէ բարձրագոյն մասունքը Կովկասու այնոքիկ են՝ որք 'ի հարաւակողմն ձգին , և ընակեալ կան 'ի զանազան ժողովրդոց , սղքա ասէ ժողովին 'ի Դիոսկորիաս շահաստան քաղաք Կողքիսոյ 'ի պատճառս գնելոյ զաղ : Արդ աղն գալով առատագոյն բերք հայաստանեաց սահմանակցաց Դիոսկորիասայ , յայտնի է թէ վաճառականք մեր էին որք տանէին 'ի Դիոսկորիաս 'ի վաճառել : Որպէս կովկասային աղինքս այնոքիկ՝ նոյնպէս և հիւսիսակողմանք Պմնտոս ծովու 'ի Դաւրիոյ և 'ի Մհոտիս ծովակէ և 'ի շրջակայ սահմանաց գային 'ի հարկէ 'ի Դիոսկորիաս առնուլ զվաճառս ասիացւոց , քոխանակելով ընդ վաճառաց իւրեանց :

ԹԱՐԸԻՆ ԿՈՒ ԹԱՐՍՍՍ

Հռչակաւոր վաճառատեղի՝ բազում ուրեք յիշատակեալ 'ի սուրբ գիրս . զորոյ զտեղւոյն քանզի բազում մէջ է առ մատենագիրս՝ հարկ է մեզ խօսել ճոխագոյն ըստ կարգի :

Պատմուիք նախնի ժամանակաց ուսուցանեն մեզ , թէ առ 'ի գտանել զտեղի քաղաքի իրիք նախնի ժամանակաց , զայս կանոն պարտ է ունել անվրէպ . իբր զի 'ի գտանելն զոմն յառաջին նահապետաց համանուն նոյն քաղաքի , զորմէ է խնդիրն , 'ի նմանէ անկ է համարել հիմնեալ և անուանեալ զայն քաղաք . նոյնպէս և զտեղի նորին քաղաքի անդ անկ է յուզել , ուրանօր էր ընակուածին նոյն նահապետին :

Օ այս եղեալ հիմն և կանոն բանիցս , քանզի 'ի ծննդաբանութե մովսեփ Ժ . 4 . գտանեմք որդի Յաբելայ լինել Յաւան , և որդի Յաւանայ Թաբէս , կամ որ նոյն է Թաբէշ , նմին իրի զտեղի Թաբէշ քաղաքին՝ որ է համանուն նահապետին , պարտ է յուզել կամ 'ի հայաստան՝ ուրանօր եղև առաջին աճումն և բազմանալ մարդկան , կամ 'ի շրջակայս հայաստանեաց՝ յորս նախ առաջին սփռե-

ցան մարդիկ : Արդ քանզի 'ի Կիլիկիա 'ի սահմանակից աշխարհն հայաստանեայց գտանեմք քաղաք հին յոյժ Թաբուս անուանեալ յօտար ազգաց, իսկ 'ի մեզ Տարսն յորջորջեալ, կայ մինչև ցայժմ և կոչի Թէրսիս կամ Թէրշէշ, զայս քաղաք պարտ է ասեմ համարել նոյն՝ զոր սուրբ գիրք բազում ուրեք յիշատակեն Թաբսիս ա. նուամբ, և ցուցանեն լինել ծովեզերեայ քաղաք վաճառատեղի անուանի, յոր սակս յաճախէին նաւք փիւնիկեցւոց, ապա և նաւք Սողոմոնի 'ի սակս զանազան վաճառաց :

Եւ եթէ չասիցեմք զայս Թարսիս կամ Տարսոն թէ նոյն երեւելի վաճառատեղի իցէ յիշատակեալ 'ի սուրբ գրոց, զիարդ մարթ է հաւատալ եթէ փոքրն Ասիա ծաղկեալն 'ի ժամանակին բազմութ ժողովրդոց և վաճառաց, յերկից կողմանց ևս պատեալ ծովովք, 'ի միոյ կողմանէ և եթ 'ի Պոնտոս ծովէ ունիցի զծովեզերեայ իւր վաճառատեղի հռչակաւոր, իսկ 'ի միւս յերկոսին կողմանս պատեալ հարուստ տարածութ միջերկրական ծովու՝ չունիցի բնաւ : Զի արդարեւ այլ ինչ վաճառատեղի երեւելի ծովեզերեայ ոչ յիշատակի 'ի գիրս, բայց միայն 'ի Կողքիս՝ որ է իբր 'ի ծայր Պոնտոս ծովու : Ապա պարտ է ասել թէ նաև այս Տարսոն կամ Թարսիս էր մեծ վաճառատեղի փոքուն Ասիոյ 'ի միջերկրական ծովու, որպէս և Կողքիս 'ի Պոնտոս ծովու : Զայս մեր կարծիս հաստատեն 'ի նախնեաց Յովսեփոս, Քաղգէական մեկնութիւնն և արաբացիք :

Եւ 'ի խնդիր ելանել յուղել 'ի հեռաւոր աշխարհս առ 'ի գտանել զԹարսիս, որպէս ոմանք 'ի Սպանիա, ընդ գէմ ելանէ կարգի պատմունք . քանզի 'ի վաղեմի ժամանակսն անդ գնալն յաշխարհ հեռի՝ էր սակս գտանելոյ զտեղի բնակունք . Թարսիս գոլով Թոռն Յարեթայ՝ բազմամարդութիւն չէր այնչափ առաւելեալ 'ի ժամանակին 'ի հայաստան՝ մինչև չգտանել տեղի բնակունք ոչ անդ և ոչ 'ի շրջակայս նորա, որպէս էր Կիլիկիա և Թարսիս քաղաք նորա, և ստիպել հատանել զանդունդս ծովուն առ 'ի գնալ 'ի Սպանիա : Եւ ևս 'ի դնելն զԹարսիս 'ի Սպանիա, պարտ էր ասել թէ այնպիսի հեռաւոր աշխարհ յայնմ ժամանակի այնչափ ճոխացեալ լինէր վաճառականութիւն, ունելով զայնպիսի հռչակաւոր վաճառատեղի . իսկ համօրէն փոքրն Ասիա, յորում հաւաքէին ամենայն արեւելեան վաճառք և որ յերկից կողմանց ևս պատեալ էր երեւ-

րի ծովովք, զրկեալ կայր յամենայնէ, չունելով ինչ երևելի վաճառատեղի 'ի միջերկրական ծովու :

( ) այս ամենայն 'ի միտ առեալ՝ ստորագրեսցուք այժմ՝ զյարմարուի Տարսոսի առ վաճառատեղի լինելոյ վաճառայն ամրացիկ զորս յիշեն սուրբ գիրք : Տարսոս քաղաք, որպէս ունիմք գրել 'ի Կիլիկիա, մերձ էր յոյժ 'ի ծովեզր. Կիզնոս գետ ընդ մէջ նորա անցանելով զեղջր 'ի միջերկրական ծով, ընդ որ մարմ էր նաւուց նաւարկել մինչև 'ի քաղաքն. Եփրատ գետ, որպէս գրեալ էմք 'ի վերոյ, յընթանալն առ սահմանօքն եփրատացոց և Կիլիկիոյ՝ մերձենայ յոյժ առ միջերկրական ծով : Վաճառականք մերոյ աշխարհիս և այլոց շրջակայ աշխարհաց՝ որք զոսկին Սոփերայ կամ Սպերայ և զվաճառս Հնդկաց և այլոց աշխարհաց բերէին 'ի վաճառատեղիս որ շուրջ զԵփրատ գետով. իսկ յԵփրատայնայն կամ այլ վաճառականք բերէին 'ի Տարսոս, կամ գէպուդիզ ընդ ցամաք, և կամ ընդ Պիւռամոս և ընդ Սարոս գետս որք իջանեն 'ի միջերկրական ծով կարի մօտ 'ի Տարսոս. յորոց զՊիւռամոս գետ նաւարկելի կոչէ Ստրաբոն ԺԶ. 536 : Փիւնիկեցիք որք էին առ միջերկրական ծովու, ընդ նաւուց Սալամմոսի գնացին 'ի Տարսոս կամ 'ի Թարշիշ, գտանէին և բերէին անտի զամենայն վաճառս փղօռն Արիոյ, և զվաճառս միւս կողմանց Արիոյ և զՀնդկաց՝ զշիշատակեալս 'ի սուրբ գրոց ¹ :

Եւ այսպէս ըստ ամենայնի յարմարի բանից սուրբ գրոց. մանաւանդ զի Թարսիս ուրեք ուրեք յայնպիսի տեղիս յիշատակի 'ի սուրբ գիրս, որ գրեթէ յայնի կացուցանէ լինել զՏարսոս կամ զԹէրսիս Կիլիկիոյ : Զի 'ի գիրս Յուգիթայ Ժ. 12. յայնի յիշէ զգօրս Հողովեռնեայ դալ 'ի Կիլիկիա, զի ասէ. «Եւ բանակեցան . . . 'ի ձախակողմն վերին Կիլիկիայ. և 'ի 13. աւար հարկանել ասէ, ըստ երբայակաւ նին, զամենայն որդիսն Թարշիշայ, Թէպէտ և մեր բնագիրն եղեալ է Հոամոսիայ : Սոյնպէս և վասն Յոնանու գրէ ն. 3. «Եջ 'ի Յուպէ, և եգիտ նաւ որ երթայր 'ի Թարսիս » : Այսպէս իսկ և իսկ գտանելն Յոնանու նաւ պատրաստական գնացոյ 'ի Թարսիս՝ յայտ առնեն սուրբ գիրք թէ Թարսիս չէր այնչափ ինչ հեռի 'ի Յուպէ, և ոչ էր

¹ Զի յայնմ ժամանակի չէ եր առ. կաին յաջորդեալ համարձակ երթեալ. կուի նաւուց ընդ Պոնտոս ծով, առ

'ի կարել ըստ կամի ընդ այն ճանապարհ առնել վաճառականութի :

գնալ 'ի Սպանիա, ուր գնեն ոմանք զԹարսիս¹ : զի յայն պիտի հեռաւոր աշխարհ, զոր օրինակ էր Սպանիա, նաեւ այժմ հազիւ երբեք գէպ լինի գտանել նաւ պատրաստական : Թող և զայն զի 'ի Ժամանակին յայնմիկ չէր այսպէս յաջողեալ նաւարկուի : Սաղմոսերգուն հաւ . 10 . կամելով յայտնել թէ Թագաւորը արեւմտից և արեւելից առհասարակ ունէին ճանաչել զքրիստոնէութի, և պաշտել զՔրիստոս, յարեւելեան կողմանէ յիշէ զԹագաւորս Արարայ և Սաբայ . իսկ յարեւմտեան կողմանէ՝ զԹագաւորս Թարշիշ և կղզեաց : Եայն բան ևս անունս Թարշիշ 'ի գէպ գայ Տարսոնի . զի կղզիք կոչին ըստ սուրբ գրոց՝ ոչ միայն կղզիք միջերկրական ծովուն, այլ նաեւ նմ ծովեղերեայ աղզք և տեղիք նոյն ծովուն : Սոյնպէս պարտ է իմանալ և 'ի բանս Եսայեայ, յորս միանգամայն ընդ կղզիս յիշատակի և Թարսիս, այն է Տարսոնն Կիլիկիոյ . որ երբեմն գոլով զօրաւոր յոյժ, 'ի կարգս այլոց Թագաւորութեանց յիշատակի :

Իսկ զոր սուրբ գիրք ուրեք ասեն 'ի Գասիոնգաթեայ նաւարկել նաւուց առ 'ի գնալ 'ի Թարշիշ, որ էր 'ի կարմիր ծովուն, ընդգէմ ելանէ ամենայն կարծեաց, այլ նոցա մաւ նաւանդ՝ որք 'ի Սպանիա գնեն զԹարշիշ . զի յայնժամ պարտ է ասել թէ 'ի Գասիոնգաթեայ ընդ կարմիր ծով նաւարկեալ, ընդ Բարեյուսոյ հրումանգան Ափրիկոյ անցեալ, այլև զհամօրէն Ափրիկէիւ շուրջ եկեալ, այնպէս գնային 'ի Սպանիա . յորում Ժամանակի ընծայել նաւաւարաց այսչափ ծանօթութի ծովուց, և այսչափ համար ձակութիւն, չէ ընդունելի : Ես այսպէս իմանամ զբանս սուրբ գրոց . այն նաւք ելեալք 'ի Գասիոնգաթեայ՝ 'ի կարմիր ծովէ գնային 'ի պարսկային ծոցն, և մտեալ 'ի վեր ելանէին յԵփրատ . շրջէին 'ի զանազան վաճառատեղիս որ առ Եփրատաւ, և որ 'ի շրջակայ սահմանս Եփրատայ և Տիգրիսի առ 'ի առնուլ զանազան վաճառս, զորս մին ունէր և միւսն չունէր : Արդ որպէս շրջէին 'ի սոսա՝ նոյնպէս և 'ի նմին ճանապարհորդութեան շրջէին նաեւ 'ի Թարսիս կամ 'ի Տարսոն, և 'ի մօտակայ տեղիս Տար-

1 Զի արդարեւ եթէ Թարսիս լիներ յԱփրիկէ կամ 'ի Սպանիա՝ որպէս գնեն ամառք, առ 'ի նաւարկել յայնպիսի հեռաւոր տեղի յայնպիսի Ժամանակի՝ հազիւ երբեք գտանէին նաւք ելանելոյ 'ի ճանապարհ, արդ՝ Եսնան

որ կամեր փութով փախել, զիսկ 'ի Եռպէ իջանէր առ 'ի փութով գտանել անդ նաւ պատրաստական գնալոյ 'ի Թարսիս : Բայց եղեալ զՏարսոն, հանապազօրեայ կարէր գտանել նաւ :

սոնի՝ յորս բերեալ ունէին վաճառականք¹ . 'ի նմին ճանապարհորդուէ ելանէին նաեւ 'ի Սոփեր , կամ անձամբ գնալով անդր՝ և կամ յաւէտ 'ի ձեռն վաճառականաց բերեալ ունելով յայն վաճառատեղիս զոսկին Սոփերայ : Վասն որոյ թէպէտ զանազան տեղիք էին Սոփեր և Թարսիս , բայց իբր մի և նոյն ճանապարհորդուէ յիշատակի 'ի սուրբ գիրս . օրինակ իմն 'ի Գ. Թագաւորութմն Թ. 26 . 28 . կոչի՝ նաւարկուէ 'ի Գասիոնդաբերայ 'ի Սովփերա . ապա ստորեւ Ժ . 12 . նաւարկուէ 'ի Թարսիս : Զի որպէս գնալով ընդ միջերկրական ծով գէպուզիդ 'ի Թարսիս՝ անդուստ առնուին բերէին զվաճառս զանազան աշխարհաց , և զոսկին Սոփերայ կամ Սպերայ , զորս վաճառականք բերեալ ունէին անդր . սոյնպէս և 'ի Գասիոնդաբերայ գնալով Է կարմիր ծով՝ 'ի վաճառատեղիս Եփրատայ առ 'ի բերել զոսկին Սոփերայ՝ առնուին բերէին միանգամայն 'ի նմին ճանապարհորդուէ նաեւ զվաճառս Թարսիս² :

Եւ այսպէս ըստ մեզ մի և նոյն Թարսիս է յիշատակեալն 'ի սուրբ գիրս , այլ ճանապարհորդուէն կրկին . մի ընդ միջերկրական ծով , ընդ որ կամէր գնալ և Յանան 'ի Յապէ մտանելով 'ի նաւ . իսկ միւս ճանապարհ էր ընդ կարմիր ծով՝ 'ի Գասիոնդաբեր մտանելով 'ի նաւ : Այս ճանապարհորդուէ է՝ որ ուրեք 'ի սուրբ գիրս կոչի յանուն Սոփերայ , սակս անուանի գոլոյ ազնւաւորէն և առատուէ ոսկւոյն Սոփերայ . այնր ազազաւ փոյթ մեծ էր վաճառականացն անդր գնալոյ . կոչի և յանուն Թարսիս , քան զի անուանի էր և առատ վաճառքն նորա քան զայլ ամենայն վաճառատեղեաց . նմին իրի և ուղեւորացն ցանկալի ճանապարհք նորա : Յաւել և զայս , զի Կիլիկիա գոլով երբեմն յոյժ զօրաւոր և երեւի 'ի նմին իրի և Թարսիս կամ Տարսոն իւր մայրաքաղաք անուանի էր յայնժամ :

Եւ յալմէտ՝ որ նոյնպէս զԹարսիս համարի լինել Տարսոն Կիլիկիոյ , 'ի մեկնուէ ծննդոց Ժ . 4 . կրկին նշանա-

1 Զի Տարսոն գոլով առ միջերկրական ծովու՝ ի նմա գտանէին զվաճառս արեւելեան աշխարհաց Արփոյ բերեալ ընդ ցամաք . նաեւ զվաճառս արեւմտեան աշխարհաց Եւրոպոյ և Աֆրիկոյ բերեալ ընդ ծով , վասն այնորիկ և երկար ժամանակի պէտս ունէր այս ճանապարհորդուէ ըստ սուրբ գրոյ :
2 Քանզի յայտ՝ ճանապարհորդուէ Թեան գտանէին զայլ և այլ վաճառս՝

զոր ոչ գտանէին գէպուզիդ գնալով 'ի Թարսիս կամ 'ի Տարսոն ընդ միջերկրական ծով . որպէս և գէպուզիդ գնալովն անդ՝ գտանէին կամ գիւրազնի առնուին զայնպիսի վաճառս՝ զոր ոչ կարէին առնուլ 'ի միւս ճանապարհորդուէն գնալով ընդ Եփրատ . վասն որոյ և փոփոխակի ընդ երկուս ճանապարհս գնալն 'ի զանազան տեղիս :

կու՜ք ասէ մարթ է առնուլ զԹարսիս սուրբ գրոց . մի՛ փոխանակ քաղաքին Տարսոնի . և երկրորդ՝ փոխանակ մեծ և երկայնաձև նաւուց՝ զորս 'ի կիր առնուին 'ի զնալն ընդ Թարսիս , որպէս և ակնարկեն , ասէ , սուրբ գիրք յայս բան Գ . Թադաւորուեց Ժ . 22 . “Նաւ Թարսոսացի էր Սոզոմանի արքայի 'ի ծովու ընդ նաւս Բիրամայ ,” : Եւ որպէս ցուցանեն բանք Սաղմոսի խէ . 8 . աստուածային մեծի զօրուն գործ գրեն խորտակել զնաւս Թարսոսացի : Եւ յեապեայ Կ . 9 . իբր մեծ ինչ համարին նաւք Թարսոսացի : Եւ այսպէս աւելորդ լինի մեկնութի այլոց . զի են՝ որք ասեն եթէ Թարսիս անուամբ իմանայ սուրբ գիրն զհամօրէն Ովկիանոս , այլք զծով հասարակ , ոմանք երկուս Թարսիս զենեն . զմին 'ի ծովն միջերկրական , և զմիւսն 'ի Հնդկիս : Կղերիկոս զԹասոս կղզին զնէ՝ 'ի մերձաւորուէ անուանց յայս կարծիս բերեալ : Զայլ կարծիս և զհերքումն նոցա իբրեւ մեզ աւելորդս 'ի բաց Թողում . նոյնպէս և զկարծիս Պօլարայ և Հուստիոսի՝ որք զԹարսիս զենեն 'ի Սպանիա՝ . զորոց կարեն տեսանել 'ի մեկնութե Կալմէտի՝ ծանդոց Ժ . 4 . նաեւ յիւրում բառարանի , զորս հերքէ . և հաստատէ զՏարսանն Կիլիկիոյ լինել Թարսիս սուրբ գրոց : Զի արդարեւ այսմ կարծեաց համաձայնին ամենայն բանք սուրբ գրոց՝ սւր ուրեք խօսին զնաւարկուածենէ Թարսիս , որպէս փոքր 'ի շատէ ծանուցալք : Վասն որոյ վայրապար Նիքօլային 'ի Ծէ . ճառ սուրբ գրոց . հաւտոր է . յետ ընդունելոյ զկարծիս Կալմէտի՝ յաւելու զինի ընդունել և զկարծիս Մառդինեայ , զնելով զերկուս Տարսոնս կամ Թարսիս , զմին 'ի Կիլիկիա , և զմիւսն 'ի Սպանիա , որ է ինքնատուղծ գիւտ . Թող և զնաւարկուի փիւնիկեանց ըստ կամի ստորագրեալ համաձայն Մառդինեայ : Եւ որ այս Թարսիս կամ Տարսոն Կիլիկիոյ՝ այսպէս հըռլակաւոր վաճառատեղի , և այսպէս մօտաւոր առ Հայս և առ Եփրատ , ինքնին յայտ առնէ թէ յաճախէին անդ 'ի Ժամանակին և հայկազուն վաճառականք մեր տուրեալ ունեթեւ աղագաւ , և վասն վաճառացն ոսկւոյ՝ յոյր սակս գային առնուլ նաւք Բիրամայ և Սոզոմանի . և ոսկին այն էր ոսկին Սոփերայ կամ Սպերայ , որպէս ասացաք , վա-

1 Գտեալ անդ անգի՝ որ փոքր մի նմանաւորութիւն ունի Թարսիս աւուան . ուրքանգի ոչ գտանին վաճառք Հնդկաց , որք են Ժամեք փոսց , փրամարդք և կապիկք , զորս բերելին

նաւք Սոզոմանի , ասեն թէ այն նաւք 'ի Ճանապարհի մասնէին 'ի զանապան նաւահանգիստս Ափրիկոյ , և անգուստ բարձեալ բերելին :

Ճառ աշխարհին Հայոց բերեալ անդր ընդ Եփրատ և ընդ ցամաք 'ի մերոց վաճառականացն և կամ յայլոց : Այսուքիկ կրկին վաճառատեղիք զորոց գրեցաքն, Դիոսկորիաս առ Պոնտոս ծովու, և Թարսիս կամ Տարսոն առ միջերկրական ծովու, երկդքին ևս սահմանակիցք հայաստանեայց՝ Թէ քանի՞ դիւրացուցանէին զվաճառականսւն աշխարհիս Հայոց, յայտ է ամենեցուն :

ԱՆՏԻՈՔ

Ի մէջն անդ մետասաներորդ դարու պատմի առ Մատթէոսի իբր եօթանասուն արանց 'ի մերոց հայկազանց բերեալ յայս երեւելի քաղաք վաճառի ազադաւ ընդ մերթոյ ձուկն աղի ապխտեալ, որ Թուրի լինել Տաւրէն ձուկն ծովուն Բզնունեաց, որոյ անբաւ բազմութի ապխտելոյ այժմ ևս է նիւթ վաճառոյ 'ի շրջակայ երկիրս :

Եւ լ. քանզի առ Յոնա ամենայն աղեալ ձուկն Տաւրիտի կողի, նմին իրի համարիմ 'ի նախնի դարուց սկզբնաւորեալ զվաճառականսւն այսր ձկան 'ի մերոցս՝ և յայնմանէ զամենայն աղի ձուկն 'ի նորին անուն Տաւրիտի յորջորջեալ 'ի Յունաց. մինչև Ալեքսանդրասայ, որ Ժամանակակից էր Ոսկեբերանի, նաև զաղի միւսն կողել Տաւրիտի : Ի վաճառաց աստի աղի ձկան՝ զոր 'ի հեռաստանէ բերէին մերքն, իմանամք Թէ ևս առաւել 'ի մօտակայ սահմանաց աշխարհիս Հայոց բերէին և զայլ վաճառս յԱնտիոք քաղաք բազմամարդ :

ՅՐԱԳԻԶՈՆ

{ Ետ դադարելոյ կայսերունն Յունաց 'ի Բիւզանդիոյ՝ սա եղև վաճառատեղի ամենայն քրիստոնէից բնակելոց 'ի Պոնտոս, 'ի Կապադովկիա, 'ի հայաստան, և 'ի Վիրս : Այս փոխադրէին վաճառականք զամենայն վաճառս Հնդկաց՝ որք գային 'ի հայաստան 'ի հարաւոյ ընդ ծոցն պարսկական և ընդ Եփրատ. իսկ յարեւելից՝ ընդ ծովն Կասպից և ընդ Փասիս գետ. և 'ի Տրապիզոն տարեալ փոխանակէին ընդ վաճառաց արեւմտեայց, զորս նաւք վերետեցւոց բերէին անդր :

ԳՈՒԻԱՐԱ

Ի յետագայ Ժամանակս աստ լինէր վաճառատեղի արեւելայց, որ է քաղաք 'ի հիւսիսակողմն Օքսոս գետոյ,

սակաւ ինչ հեռի 'ի Սըմըրղանդայ, 'ի ձեռս Էօզպէք Թաթարաց, յոր անուն կոչի այն ընդարձակ աշխարհ՝ որ զՄոսկովս բաժանէ 'ի Չինաց: Ուր նաեւ յաւուրս մեր տեւաք զերկուս 'ի մերոց հայկազանց, յաշխարհէն Պարսից աստ 'ի Պուխարա անցեալ, և անտի 'ի Բիւզանդիա եկեալ ընդ ցամաք:

ՍԸՄԸՐՂԱՆԴ

1) յայրաքաղաք Դրանսօքսանիոյ յայնկոյս Օքսոս գետոյ, որ էր Մարաքանտա նախնեաց, և եղև արքայանիստ Լէնկ Թէմուրայ. յետ Պուխարայի սա եղև վաճառատեղի մեծ, ուրանօր բազմուիք գտանէին Պարսից, Թաթարաց, չընդկաց, նաև Չինաց, 'ի վաճառել զպատուական վաճառս. ընդ որս և մերոց հայկազուն վաճառականաց երթեկեկէլ անդր՝ չիք ինչ տարակոյս:

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ

Դրան:

( ) ԴՐԱՄՈՑ առաջին Թագաւորութեց Արշակունեաց և Բագրատունեաց չունիմք ինչ տեղեկութի. զի որչափ ինչ դրամք գտանին այժմ 'ի հանդիսարանս հնութեանց՝ դրոշմեալս յանուն Թագաւորացն արշակունեաց Տիգրանայ, Աբգարու, Արտաշիսի, Արտաւազդայ և այլն, ոչ այնչափ 'ի դէպ գան ընիկ Թագաւորաց մերոց. քանզի այն Թագաւորք հայաստանայց ամենեկն անծանօթ են 'ի գիրս մերոց պատմագրաց, և միայն ծանօթք 'ի գիրս հռոմայեցոց. յորմէ յայտ է Թէ հռոմայեցիք յորժամ ընդ տէրութիւնս գրաւէին զկողմանս ինչ հայաստանայց՝ կացուցանէին զոմն գլխաւոր 'ի վերայ երկրին՝ որ գանձն իւր կուէր Թագաւոր Հայոց, և յանուն իւր դրամ հատանէր: Այլ հռոմայեցիք եւթ ճանաչէին զնա Թագաւոր Հայոց, բայց ազգն ոչ ճանաչէր. ոյր վամս և ոչ 'ի կարգս իւրոց Թագաւորաց անցուցանէր:

1 Որ կամ տեղեկութիւն առնուլ զուրեմէ՝ կարէ գտանել առ գրամագիրս՝ որք են՝ Փաւլոս, Վայլան, Բեւեհն, Էքէլ և Ռաշ, որոյ մասեան

գոլովքաւորան գրամաց, գիրտու կարէ ընթերցած զմից մից զանունս և զգրամն գտանել:

(I)ր ինչ առ մեզ գտան ցարդ, եւ առհասարակ դրամը ռուբլինեանց. զորոց ընդարձակ տեղեկութիւնն հանդերձ բազմաթիւ պատկերօք դրամնց գտցեն ինդրոդք 'ի նամակն Սեսդինեայ հռչակաւոր դրամագրի, որ մեռաւ 'ի 1832. 'ի Փլորենտիա քաղաքի.¹ Իսկ զգրամն յորոյ 'ի մի կողմն է պատկեր Լեւոնի Թագաւորին մերոյ, և 'ի միւս կողմն գիր արաբացւոց յանուն սուլտանին Իկոնիոյ Բէյ-քապատ Բէյխիւսընզվ կոչեցելոյ՝ գտցեն առ Լա Բազզի 'ի պատմութեքիստոնէուն եթովպացւոց և Հայոց: Յանկալի էր տեսանել զգրամնն որք գտանին այժմ, որպէս լսեմք, յաւերական առ ստորոտով Մասեաց լերին. զի այն, որպէս Թուի, գոլով աւերակ Արշակաւանին, 'ի նմա գտեալքն պարտին լինել դրամք արշակունեաց. զորոց որպէս և զբազրատունեացն զգրամն ոչ գտին մինչև ցայժմ. կարծէ Սեսդինի ոչ դրոշմեալ նոցա դրամն յանուն իւրեանց, այլ զգրամն Յունաց 'ի կիր արկեալ.² Քանզի և Խորենացին Զ. 11. վամն ն. Արտաշէսի իբր նոր իմն գրէ. «Դրամ առանձին զիւր պատկերն հարկանէր», Ապա արշակունիք քան զինքն յառաջեալք ն. Վաղարշակ, և ն. Արշակ կամ ոչ հարին դրամն ըստ նորա, և կամ ոչ իւրեանց պատկերօք³:

I. յլ վամն Ժամանակի բազրատունեաց այնպիսի իմն գրտանեմք օրէնս 'ի դատաստանագիրս Մխիթարայ գօշի, որ ցուցանէ Թէ յաւուրս բազրատունեաց հատանէին դրամ: Թագաւոր, ասէ, «եթէ դահեկան և դրամ հատանիցէ, իշխանութիւն կալցի ըստ իրաւանց դատաստանին, այլ իշխանաց ոչ է իրաւացի հատանել դահեկան և դրամ. և եթէ հատանիցէ՝ հրամանաւ լիցի Թագաւորին», Թէպէտ և մինչև ցայժմ ոչ տեսաք ուրեք դրամն բազրատունեաց:

I. պատմութիւն երեքտասաներորդ դարու ուրեք ուրեք 'ի մերոց յիշատակի Սպարապետ անուն դրամ, յորմէ՝ և կամ 'ի ձայնէս Յոսիպի՝ ածանցեալ է Լոսի անուն յաշխարհիկ բարձառ. մեր. և այլ դրամ Կարիբ անուն առ Վարդաշայ: Այլ յայտ է Թէ Սպիտակն էր դրամ արծաթի. իսկ Կարմիրն դրամ ոսկի: Յիշատակի և դրամն կօշեցեալ

1 Տես վամն այս և 'ի վերջին հատար Դարապատումն. մասն առաջին. Թղթ. 239:

2 Որպէս և վամն Պարսից սակաւ ոսկի դրամն հատանել վիսյէ Սորաբոն Ժն. 735:

3 Վամն անծանօթ դրամնց Պօլ-իւսպէտ անուանելոյ՝ յորս տեսանին բազմաշն տառք Հայոց, տեղեւն 'ի գլուխն Դպրուէ: Տես և 'ի նախորդ շեալ հատար Դարապատումն Թղթ. 240:

Դանկ (որ է տէնգ , տէնկ) նաև 'ի գիրս նախնեաց , բայց առ Թովմայի մեծոփեցւոյ գրեալն Թանկայ՝ Թուի ունել զառաւելագոյն արժէս . զի գրէ . " Եւ զկանայս հաւատացելոցն որ էին մտեալք 'ի կղզին Լիմն կոչեցեալ , աւելի քան զերկու և զերեք հարիւր Թանկայ վաճառեաց " : Եւ առորեւ գրէ . " Ամենայն մարդագլուխ քառասուն Թանկայ առնուն , Թող զԲարայ և զՉարեք " : Այլիմն գրամ յիշատակի առ նորին Թովմայի մեծոփեցւոյ Փօլի անուն յասելն . " Ի միոյ եպիսկոպոսէ հազար և ութ Փօլի առին , " : Որոյ անուն որպէս յայտ է՝ նոյնանայ ընդ անուանա Փաւլ , որ և Փող (աֆլէ) : Ի գիրս վաճառականութե՛ կիլիկեցւոց ընդ իտալացիս՝ յիշատակի և այլ անուն գրամոյ Թոֆօլի՝ ձայնեալ . գուցէ ածանցեալ յանուանէս Թաֆաօրի՝ կամ Թաֆաօրի՝ . զորմէ կարեա տեսանել 'ի Կիլիկիա :

ԳՐՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ԲՆԱԿԻՉՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ԱՅԱՍՏԱՆ աշխարհ երկու մեծամեծ փոփոխութիւն կրեաց 'ի կողմանէ ընակչաց իւրոց 'ի պատճառս երբեակ համաշխարհական փոփոխութեց որք եղեն 'ի վերայ աշխարհիս: Առաջնոյն պատճառ՝ եղև առաջին լինելով մարդոյ յոջնէ 'ի դրախտին որ 'ի Հայս: Երկրորդին պատճառ՝ եղև երկրորդ անգամ ընականաբար մարդոյ 'ի լերինս այսր աշխարհի, իբր մազապուր զերծեալ անդրէն յոջն չանալոյ 'ի համաշխարհական ջուրցն հեղեղէ նոյեան տապանան: Իսկ երրորդին պատճառ՝ եղև համաշխարհական ցրումն 'ի հայաստանեաց 'ի Սենաար, և 'ի Սենաարայ 'ի հայաստան, 'ի պատճառս աշտարակին: Զորոց մի ըստ միովէ խօսեսցուք յերկու յօդուածս բաժանելով:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա

Առաջին սկզբնաորութիւն բնութեան մարդկութեան
յաշխարհին Հայոց:

ԱՅՄԵՐՈՒԹԻՒՆ առաջին ընակութե հայաստանեայց սկսանի յառաջին ընակութե համօրէն մարդկային ազգի. զի Աստուած կամելով ընտրել ընակարան քաջադէպ առաջին մարդոյն Ադամայ զոր ստեղծ, զհայաստան ընտրեաց: Եւ կամելով յօրինել պարտեզ ինչ աշխարհի՝ զի իցէ ընակարան նախաստեղծ մարդոյն՝ 'ի հայաստան յօրինեաց, այսինքն է զդրախտն, որ եղև առաջին պարտեզ աշխարհի: Այս ամենայն քաջայայտ ցուցանի նախ 'ի նոյն իսկ պատմութե և 'ի ստորագրութե սուրբ գրոց: Երկրորդ՝ 'ի յարմարութե դրից հայաստան աշխարհիս:

Ա. Սորաֆրաթի սուրբ Գրոց զոհողոյ դրախտին :

Բանք սուրբ գրոց այնչափ յայտնի են՝ զի չէ մարթ-
յերկրայս լինել զսմանէ . բայց առ ՚ի չգոյէ ուրուք մին-
չև ցայժմ ՚ի մերոց հայաստանեայց , որ մատենագրէր յա-
ղաքս իրացս այսոցիկ , իւրաքանչիւր աղգ գրեաց զոր ինչ
և կամեցաւ , եդ գգրախտն ուր և կամեցաւ , ոչինչ հայ-
ելով ՚ի յարմարութիւն հարադատ պատմութեան սուրբ
գրոց , որում խելամուտ լինել չէր ինչ գծուարին : Այն-
չափ բազմացան տարաձայնութիւն կարծեաց յաղաքս այսո-
րիկ , մինչև ՚ի սուրբ գիրս համօրէն չիք գտանել երբեք
ուրեք այլ խնդիր ինչ բազմադիմի նման սմին :

Եւ այնչափ բազմութիւն կարծեաց առաւելապէս յերկուց
պատճառաց աստի ծագեցաւ : Մի՛ զի չկացին անյողգողգ
՚ի գլխաւոր նշանն զոր տայ Մովսէս վասն տեղոյ դրախ-
տին : Եւ երկրորդ՝ զի անծանօթ մնացին ամենայն կող-
մանց հայաստանեայց : Յառաջին պատճառէ զհետ ե-
կին այն կարծիք , որ միայն ՚ի մեծուի գետոց հայելով՝ ուր
և գտին գետս մեծամեծս , մինչև ցայն վայրս տարածեցին
զսահման դրախտին . որպէս Յովսեփոս , Եպիփան , Եգիպ-
տացի քուրմ ոք առ Լուկանոսի , և Յանսենիոս , սկսեալ
՚ի Տիգրիսէ և յեփրատայ մինչև ՚ի Գանգէս զնդկաց և
մինչև ՚ի Նեղոս գետ Սփրիկոյ տարածեցին զտեղի դրախ-
տին , զփոսն կարծեցեալ Գանգէս գետ , և զԳեհն
Նեղոս : Ոմանք ոչ ՚ի գետս՝ այլ յանուանս տեղեաց հայ-
ելով՝ զորս յիշէ անդէն Մովսէս , ուր և գտին մերձաւո-
րութիւն ինչ անուան ՚ի միում կամ յերկուս վանկս , և
մինչև ցքանի մի տառս , բաւական համարեցան անդ դնել
զդրախտն . նորին աղաքաւ գտան ոմանք որք եդին յԱ-
տանա ՚ի կողմանս Նիլիկիոյ . ըստ որում ունէր մերձաւո-
րութիւն ընդ Ագին կամ Եդեմ անուան . և այլք ոմանք
՚ի Մէտինէ Արաբիոյ :

Սոյնպէս արարին և վասն Եւիլատ անուան . զի ուր և
գտին ՚ի սուրբ գիրս յիշատակեալ զայս անուն՝ անդ ե-
դին զգրախտն , որպէս թէ ՚ի սուրբ գիրս գտանէր նաև
աշխարհագրութիւն համօրէն աշխարհի : Իսկ այլք ոմանք
՚ի բերսն միայն հայելով՝ զորս անդէն յիշէ Մովսէս , ուր
և գտին զայն բերս , այսինքն զոսկի և զականս , անդ եդին՝
առանց հայելոյ ՚ի գլխաւոր նշանն տեղոյ դրախտին , և

ոչ յընդդիմութիւնն որ այլուստ ելանէին¹ : Եղեն ոմանք և յարդեաց՝ որք 'ի պատիւ Պաղեստինոյ հայելով՝ անդ ասացին լինել զդրախտն . յայս տարադէպ կարծիս կայ Հարտունին այրն բազմահմուտ . և զայն մերժեն անդգիացի հեղինակք ընդհանուր պատմութեան իբրև առաւել անտեղի քան զմիւս կարծիս, յորում օշինչ գտանի 'ի նշանացն զոր տայ Մովսէս . մի՛ զի Մովսէս յայտնի ցուցանէ լինել 'ի հեռաստան աշխարհ ըստ դրից հրէաստանի կամ անապատին Արաբիոյ . և երկրորդ՝ յայս կարծիս անյուշ ծանելի կնճիւք ընդ առաջ ելանեն 'ի մեկնել զբանս սուրբ գրոց, մինչև նոր Միջագետս կեղծել փոխանակ Միջագետաց որ ընդ Տիգրիս և ընդ Եփրատ . Թող և զայլ անյարմարութիւն ըստ ջուրց առատութե, ըստ բերոց, նաև ըստ օդոյ, զոր և կալմէտ մերժէ² : Այլք եղին յԱսորիս զկողմամբ Լիբանանու կամ Դամասկոսի յակունս Յորդանան գետոյ . զգետն խրիստորոս համարելով լինել Փիսն գետն Մովսէսի, իսկ զգետն Որոնդիս՝ Գեհն . աստ գնէ Յոհաննէս կղերիկոս կամ Քլէոք :

Ի՞նչ թէպէտ այսքան բազմացան կարծիք առ մատենադիրս, բայց առհասարակ ստիպեալ 'ի յայտնի բանից սուրբ գրոց, ոչ մեկնեցան յերկուց գետոցն Տիգրիսի և Եփրատայ, որոց անուանք քնացեալ կան մինչև ցայժմ . այլ թէ յորում կողման այսոցիկ գետոց եղև դրախտն, տարաձայնին 'ի միմեանց : Ի սոցանէ ոմանք եղին 'ի Միջագետս, Կրոտիոս եղ 'ի Բաբելոն . Կելլարիոս յաշխարհին քաղզէացւոց, յԵփրատայ և 'ի Տիգրիսէ ձգեալ մինչև ցՀինդիկս՝ զգետն Փիսն կարծելով լինել Իբասիս գետ Հինդկաց . իսկ զԳեհն՝ Գանգէս գետ . այսպէս մինչև ցՀինդկոս ձգելով զտեղի դրախտին՝ գտանէ յարմարելով զամենայն բերան և զսահմանն զոր յիշեն սուրբ գիրք : Վասն այսր կարծեցեալ գիւրութեան յայս կարծիս բերի այրն

1 Չէ արժանի յիշատակելոյ և զոմանց զանհեթեթ կարծիս 'ի նախնուքն, որոց թողեալ ամենեկն զնկարագրական զմաստ սուրբ գրոց, իբր առաւել մեծապատիւ ամենելով զանգին Եգիպտոյ, եգին պարսպոյ հոգադնոյս, կամ յօգս 'ի մէջ ամպոց, զոր օրինակ աբրիք Հրէից . կամ 'ի լուսնի, և կամ յայլ ինչ տեղի երկնային, զորոց զբազմաւորութի կարծեաց կարեն տեսնել առ կալմէսի, առ կօք.

գի և առ Գեոգի տատաւածարան : Արքա 'ի գերե հանել կամէին զառիստան Մովսէսի, որոյ յայտ հազգնով գնելով զբաբելոն՝ ճգնի յառաջ բերել պէտպէս նշանս առ 'ի Ծանօթ կացուցանել առաջի Հրէից, զէրկուց հեռաւոր գետոց զսահման երկրին յիշելով զբով ընթանային, և զերեւելի բերս՝ որք են սօկի և ակունք :

2 Ի մեկնութե Եննիգոց Բ. 14 :

բաղմահմուտ յամենայն հնուիս՝ բաց 'ի հնուեց մերոյ ազգին՝ որում՝ անծանօթ էր բնաւին . իսկ վասն ընդդիմութեն որ ելանէ յայնչափ ընդարձակ տարածութենէ դրախտին՝ դիմէ յամենակարողութին Աստուծոյ: Այլ ամենակարօցն Աստուած կարող էր զհամօրէն աշխարհ յօրինել իբրեւ զգրախտ մի . այլ ընդէր առնիցէ զայդ . զի նա զգրախտն իբրեւ պարտէզ առանձին յօրինեաց վասն մարդոյն և եդ զնա անդ . և թէ առ ինչ՝ ասէ գիր . “Գործել զնա և պահել”, Ծննդ. Խ. 15 . որով յայտնի ցուցաւ նէ լինել 'ի չափաւորեալ ինչ սահմանի, որպէս վայել է պարտիդի:

Այլ քան զկարծիս ամենեցուն՝ առաւել հռչակեցաւ նոցայն, որք զգրախտն յայնմ վայրի լինել ասացին՝ ուր Տիգրիս և Եփրատ յաշխարհին քաղցեացուց միանան երկօրեայ ճանապարհաւ 'ի վեր քան զՊասրա, ուրանօր է քաղաքն Խուռնա . և յետ ընթանալոյ իբր փարսախս 5 , որ կոչի այժմ՝ Շադ Իւլ արապ, դարձեալ անջատեալ յերկուս առաջ՝ գնան անկանին 'ի ծոցն պարսկային . միացեալ տեղին Եդեմն է ասեն . երկու առաջին գետք են Տիգրիս և Եփրատ . իսկ երկու վերջինք՝ Փիսոն և Գեհն . Նախկին յիշատակող կարծեացս է Վալվին, որում զհետ եղև Սկալիգեր, որ հիացմամբ գոչէ . Ոչինչ քաջայայտ քան զայս բացատրութի, ոչինչ ճշմարտագոյն, և ոչինչ հմտագոյն: Յայն կարծիս են Պետաւիոս, Պօշար և Մուսիոս, յիրս ինչ միայն տարաձայնք յիրերաց: Իսկ յետ պաշտպանելոյ բաղմահմուտն Հուստինոսի ճարտարմուռք իւրով առաւել քան զամենայն կարծիս տարածեցաւ . որպէս և վկայէ Վելլարիոս 'ի խօսելն զԵթովպիոյ թղթ . 952 . “Դրախտն ըստ կարծեաց բաղմաց 'ի Ժամանակի մերում” եղև 'ի չրջակայ սահմանս, ուրանօր Եփրատ և Տիգրիս զուգընթանան . ըստ որում այն գետ զերկիրն Քուշ (զԵթովպիա) պատել, գեթ ուռգել ասի յերկրորդ գլուխ Ծննդոց” : Այլ թէ քանի ընդդիմանայ ստորագրութե սուրբ գրոց, մի առ մի յիշատակեսցուք:

‘Եթ’ սուրբ գիրք ասեն . “Եւ գետ ելանէր յեդեմայ ոռոգանել զգրախտն”, յեդեմայ կամ 'ի կարծեցեալ դրախտէն Հուստինոսի ոչ ելանէ գետ, այլ մտանէ, ոչ մի՝ այլ կրկին գետք, որք են Տիգրիս և Եփրատ . և գետն Շադ իւլ արապ կոչեցեալ յիւրում՝ Եդեմ՝ կարծեցեալ տեղւոջ՝ չէ կազմեալ 'ի ջուրց անդանօր բղխելոց, որպէս պարտ էր լինել ըստ գրելոյն Մովսէսի, այլ 'ի ջուրց 'ի

Հեռաստանէ եկելոյ. այսինքն է 'ի ջուրց Տիգրիսի և 'Եփ-
րատայ, որով իւր կարծեցեալ Եդեմն ոչ է ջուր բոխող, այլ
ընդունող: Երկրորդ՝ ասէ սուրբ գիրն. «Եւ անտի բաժանի
'ի չորս առաջ», : Ի Խուռնա՝ ուր ասէ լինել զգրախան
Հոււտիոս, ոչ բաժանի 'ի չորս առաջ, այլ յետ մտանելոյ
յերկուս միայն բաժանի. իսկ 'ի մնացեալ յերկուս առաջ
արդէն իսկ բաժանեալ էր բազմօք յառաջ քան զմտանելն
'ի դրախտն. որով ըստ այսմ'երկու գեաք մտանեն 'ի ներքս
'ի կարծեցեալ դրախտն Հոււտիոսի, և երկու գեաք մի-
այն ելանեն 'ի դրախտէն արտաք: Երկու առաջինք որք
են Տիգրիս և Եփրատ՝ են տիրապէս գեաք բոլեալք յա-
կանց. իսկ միւս երկուք Փիսոն և Գեհան՝ ըստ այսմ' կար-
ծեաց ոչ են տիրապէս գեաք բոլեալք յականց, որպէս
ասեն սուրբ գիրք, այլ ձեւացեալք 'ի ջուրց երկուց առաջ
նոց Տիգրիսի և Եփրատայ: Այս օրինակ մեկնութե թէ
քանի օտարացուցանէ զհարազատուի բանից սուրբ գրոց,
որ միօրինակ խօսի զբոլեալ չորեցունց գետոց 'ի տեղաջ
դրախտին՝ յայսնի է ամենեցուն: Վասն որոյ թէպէտ զա-
ռաջինն 'ի ճարտարելոյ Հոււտիոսի բազումք ընկալան
զայս կարծիս, բայց որ զկնի կացին քաջ քննիչք բանից
սուրբ գրոց, մերժեցին. զի մտացածին գիւտ է և անհա-
րազատ մեկնուի բանից սուրբ գրոց՝ ռեզ և դրից տեղախն:

Երրորդ՝ վասն Տիգրիսի ասէ սուրբ գիրն. «Նա է որ
երթայ յանդիման ասորեստանի», : . . . . . այսինքն յետ ելանե-
լոյ 'ի դրախտէն՝ խաղայ 'ի կողմն ասորեստանեայց: Եթէ
դրախտն լինէր 'ի Խուռնա ըստ ասելոյ Հոււտիոսի՝ ոչ
կարէր այսպէս գրել վասն Տիգրիսի, այլ պարտ էր ասել
Նա է որ գայ յերկրէն ասորեստանեայց:

Չորրորդ՝ յառաջ Տիգրիս և Եփրատ չէին միացեալ, այլ
ընդ զանազան ձորոփորս 25 կամ ըստ այլոց 7 մզմիւրք 'ի մի
մեանց տարակայեալ գնային զեղուին 'ի ծոցն պարսկական,
որպէս գրէ Պլինիոս Ի. 27. և որպէս անհարկէ Ստրաբոն
Ժ. 729: Ապա բոլորովին չքանայ այս կարծիք. զի հիմն
նորա որ է լիճն, ուր չորեքկին առաջք ջուրց տեսանին
այժմ, է նոր ձեւացեալ, որ ոչ գտանէր առ ժամանակօք
Մովսէսի:

Հինգերորդ՝ զերկու առաջնս զայնտիկ Փիսոն և Գեհան
կարծեցեալս 'ի Հոււտիոսէ՝ չէ մարթ դասել 'ի կարգս
գետոց, որպէս և վկայեն նաև անգղիացի մատենագիրք
ընդհանուր պատմութե. զի այս առաջք 18 փարսախա-
չափ միայն ընթացեալք զեղուն 'ի ծոցն պարսկական, ուս-

տի չունին ոչ զայն երկայնութիւն, և ոչ զայն շրջապտոյտ ընթացս պատելոյ զընդարձակ սահմանաւ երկրի, զոր օրինակ ստորագրեն սուրբ գիրք:

{ } Ետ ցրելոյ զայս հռչակեալ կարծիս սոցա, զոր և այլովք փաստիւք մերժեն Պէռդի աստուածաբան և Նալմէտի մեկնութեան ծանոցոյ թ. 14. և այլք, զանց առնեմք զայլովքն: Բայց են որի մի և եւթ հանգամանս օղոյ հայեցեալ չյիշեալ ընաւ և զայլ կարեւորոն, ի հնդիկս ասացին լինել զգրախան, այնու և եւթ զի ոչ լինի, ասեն, անգ ձմեռն և ցուրտ գոնդակ. և զի մշտադալար է երկիր նուրա, և զանազանութի պտղոց բազում, տեղի դիւրապատրաստ ի մնանգ մարդոյ, զոր չիք, ասեն այլուր տեսանել: Բայց սոքա ոչ յիշեցին զներհակման ընդդիմութիւն, որք նոյնպէս ընդդէմ ելանեն նոցա. զքերմութիւնն հնդկաց տարապայման տանջիչ և լքուցիչ մարդոյ յամենայն զօրութե իւրմէ, որ և բերէ պէսպէս ցաւս. զայնչափ փոքրիկ կենդանիս պատճառեալս ի ջերմութե, անհնարինն:

1 Կեղտորիս հատոր թ. գիրք Է. գլ. 16. ի գլ. քաղցեացւոց աշխարհին՝ խօսելով զգրախանն, բազում փաստիւք մերժէ զայս կարծիս հռչակութիւն Մովսէսի ստորագրութիւն ասէ, մա նաւանգ զերկուց գետոցն փխտնի և գահանի՝ յայտնի ցուցանէ լինել գետս հեռաւոր ինչ աշխարհի. վասն որոյ և զընթացան նոցա ստորագրէ Մովսէս. և զգտնազան բերա աշխարհին՝ ընդ որ անցանէին յիշէ, առ ի ծանօթ կացուցանել Հրէից. իսկ և թէ ի խուռնա լինէր գրախան՝ չէր հարկ այնչափ նշուշն տալ որովհետեւ մերձ էր անապատին Արաբիոյ՝ ուր էին յայնժամ Հրէ այլք որպէս ոյնջ նշանակէ վասն Եփրատոյ սակս մերձ և ծանօթ գոյոյ Հրէից:

Եւ ետ, որպէս զՅեզրէս և զԵփրատ կոչէ գետս՝ նշանակէ և զՅիսն և զԳահն, յայտ առնելով թէ և սոքա էին ուրոյն գետք նման նոցա. այլ թէ ըստ գրից Հռչակութիւն լինէր գրախան՝ զիւրք կարէր Մովսէս զմասն ինչ նոյն գետակս Տեգրիսի և Եփրատայ՝ իւր այլ գետս անուանել. և զիւրք տարագրեալ լինէր զլերկն ծաղր գետոցն փոխափոխէ ստորագրել, որպէս են փխտն և Գահն, իսկ զմէկ գետն որք են Տեգրիս և Եփրատ՝ ամենեւին

ոչ ստորագրել, այլ փայն յանուանէ յիշել: Զիւրք անգէպ էր իմաստնոյն Մովսէսի, նախ զառաջին մասն գետոյն յիշել, ապա առ այլ գետ անցանել, զիսկ անգրէն գտնեալ յառաջին գետն:

Զայսովք և զայլ ընդդիմութիւնս բերելով Կեղտորիս ի թղթ. 647. ըստ ապ. 1 իրաւոյ 1773. ասէ. "Յայսպիսի և յայսպիսի գոծուարութե անկեղծեալ կոյ կարծիք հռչակութեանն. սուտ են ապա և ինքնատեղծ՝ որ ինչ ասի անգէն զժողովեաց Եփրատոյ", "Գեղեցիկ յաւելու անգէն ի թղթ. 645. և Ըվարց մեկնիչ Կեղտորիս. "Մովսէս ասէ թէ ամենայն Զուր որ հոսի՝ ի չորս գետս հաւաքի. ոչ ասէ թէ ի չորս վտակաց մի գետ լինի, կամ թէ չորեքն վտակք զնոնն ի մի գետ", "որպէս հարկ էր ասել ըստ կարծեաց Հռչակութիւն: Այլք ետ այսպիսի ընդդիմութե հաննն ասելով, թէ ըստ գրից գրախան Հռչակութիւն պարս էր գրել Մովսէսի, ոչ թէ գետ Երաննի ի գրախանն՝ այլ թէ գետ ամանիւր և կեալ ի յոյժ հեռաւոր սահմանաց. ոչ թէ յետ ուսգեղոյ զգրախան, այլ նախ քան զառաջին բաժանէր, ոչ ի չորս առաջն՝ այլ յերկուս միայն:

զացուցիչս և փնասակարս 'ի նոյն իսկ 'ի բնակութիւնս և 'ի հանդերձս նոցա, որոց սակս միշտ բողբ լսեմք 'ի նոյն իսկ 'ի բնակչաց Հնդկաց . զպակասութի կարեւոր և սովորական պտղոց ինչ մանաւանդ տանձի և խնձորոյ՝ այնչափ սեփական դրախտին համարեալ 'ի նախնեաց, մինչև զարդելեալ պտուղն նոյն համարել նոցա : Արդ քանզի և այս ամենայն նոյնօրինակ անյարմար կացուցանեն զհնգկաստան վասն գրախտին, ապա պարտ է կալ մեալ յայն բան՝ թէ յորում և բաժնի լինէր դրախտն՝ առանձին խնամովք Աստուծոյ միշտ միօրինակ մարթ էր պահել մշտապար և մշտապտուղ, եթէ մնային նախահարքն յանմեղութիւնսն, որպէս ասեն ամենեքին, որով վայրապար լինի այնուհետև և խօսել իսկ յազազո այսոցիկ :

Եւ այսպէս 'ի բաց թողեալ զամենայն, աներկբայ հաւտաւիմք յայն կարծիս զոր բանք սուրբ գրոց ցուցանեն : Արդ բանք ուրբ գրոց իբր յայտնի ցուցանեն զդրախտն լինել յայնմ վայրի՝ յորում բոլին չորեքիկն գետք . և զի 'ի չորեսին անդ՝ անուանք երկուց գետոց նոյն մնացեալ կան մինչև ցայժմ՝ յոր անուն կոչէ և Մովսէս, այսինքն է Եփրատ և Տիգրիս, ապա պարտ է զնել զդրախտն յակունս անդ Եփրատայ և Տիգրիսի . ուստի և զակունս մնացեալ երկուց գետոց Փիսնի և Գեհնի, որոց անուանք ոչ ուրեք գտանին այժմ, մնայ յուղել 'ի մերձակայս նոցա, և ոչ 'ի հեռաւոր աշխարհս . ապա թէ ոչ պարտ էր զմի ծայրն դրախտին ձգել մինչև 'ի Հնդկիս կամ 'ի Գանգէս գետ . և զի՞նչ հարկ այնուհետև Դոսթ կամ Պարթի կոչել զայդչափ աշխարհածաւալ ռահման երկրի և յանձնել Աղամայ միայնոյ գործել զհող նորա իբրև զիւր պարտեզ, որպէս ասեն գիրք, զի և ոչ իսկ բազմութիւն թուանց նորա բաւէին գործել : Արդ քանզի ակունք Եփրատայ և Տիգրիսի վկայեալ է յամենայն նախնեաց լինել 'ի հայաստան, եթէ գտցուք 'ի մօտակայս ակունց սոցա և այլ ակունս երկուց համանման մեծամեծ գետոց՝ յայտնի ցուցանի լինել նոյն՝ որ ինչ Փիսն և Գեհն, թէ և անուանք նոցա այժմ այլայլեալ իցեն, յորմէ և յայտնի ցուցանի դրախտն լինել 'ի հայաստան : Ահա զայս ամենայն լրացեալ տեսանելով 'ի հայաստան աշխարհի և երեւելի մաւտենադրաց ոմանց յեւրոպացւոց, 'ի հայաստան եզին ըզդրախտն, թէպէտ և յիրս ինչ տարածայնք . որք են Սանսոն, Ռէլանտ, Կալմէտ, Բասինի՝ ուսուցիչ երբայական լեզուի և սուրբ գրոց 'ի համալսարանին Դուռնոյ, Մա

կալօգդի կոմս, Ղուկաս, Աբգիխի, և Լուսին աշխարհա գիր Թագաւորին Գաղղիոյ, որում զհետ երթայ և Պէռ գի և Նիքօլայի մեկնիչ: Ապա և մեք յայտմ վայրի յառաջ բերեալ մի առ մի զնշանսն զարձանագրեալս 'ի սուրբ գրոց, ցուցցուք զյարմարութիւն վասն աշխարհիս հայաստանեայց:

Ի աջին նշան տեղւոյ դրախտին նշանագրեալ 'ի սուրբ գրոց' է Ջրաբուրդի Ըստաւոր տեղի: Երկրորդ՝ լինել ընդ Աբեւել: Երրորդ՝ լինել 'ի տեղւոյ հեռի յԱրաբիոյ կամ 'ի հրէաստանէ՝ ուր էին Հրեայք: Չորրորդ՝ լինել 'ի չափաւորեալ ինչ սահմանի: Հինգերորդ՝ 'ի չափաւորեալ ինչ տեղւոյ գտանել զակունս չորից մեծամեծ գետոց: Յայս հինգերորդ նշան հային այն ամբ բերք և անուանք սահմանաց զորս յիշեն սուրբ գիրք վկնի 'ի ծանօթացուցանել ըզ գետս: Մեք նախ ճառեսցուք աստանօր զԵդեմ' և զԱրևելք տեղւոյ բանիւք սուրբ գրոց: Երկրորդ՝ զգործցունց գետոց: Իսկ զքրարբի զառատութե Զուրց տեղւոյն վկնի 'ի գրից հայաստանեաց ցուցցուք:

“ Եւ տեկեաց Աստուած զԻրական յԵդեմ ընդ Արևելս... Ծան. Բ. 8:

(1) անուանս Եդեմ կամ Աբի փոխանակ յատուկ անուանս տեղւոյ առնունս սուրբ գիրք երբայեցւոց, նաև Թարգմանութի եօթանամնից՝ ուստի է և մերն, և արաբացւոց և Ասորւոց: Իսկ բացատրութիւն քաղղէական Ոնքելոս անուանեալ, և Վուլփադայն լատինացւոց առնու փոխանակ նշանական անուան՝ որ է փափկութի. նոյն իսկ Թարգմանութի եօթանամնից որ աստ փոխանակ յատուկ անուան տեղւոյ առնու, 'ի 15. փոխանակ փափկութե առնու. բայց և հարք Յունաց բազում ուրեք փոխանակ անուան տեղւոյ առին: Արդ եթէ այսպէս փոխանակ անուան տեղւոյ առցուք, չէ պարտ ճգնել առ 'ի նոյնացուցանել ընդ այլ տեղիս՝ որք 'ի զանազան տեղիս սուրբ գրոց Եդեմ կոչին՝ յաւէտ ըստ այլ Թարգմանուեց, և ոչ տարադէպ բռնադատուք զայս և զայն տեղի Եդեմ կոչեցեալ 'ի սուրբ գիրս՝ համարել տեղի դրախտին, լոկ սակս մերձաւորութե անուանց, ոչ հայելով 'ի յարմարութե տեղւոյն. և զգրախտն յակնաց Տիգրիսի և Եփրատայ հեռագոյնս ձգել, որպէս ոմանք առնեն 'ի զանազան տեղիս մուրեալ: Այլ նախ հայել 'ի գտանել զակունս չորից գետոց, և ուրմանօր բղնեն՝ անդ և 'ի չքնակայս նորա յուզել զտեղին Եդեմ:

յայնժամ թէ և գտցի այլայլուի ինչ տառից՝ ոչ կորուսանէ զիւր հաւանականութիւն :

(Որք յեւրոպացւոց զգրախան 'ի հայաստան գնեն, զԱտիապէնէն զնահանգ ասորեստանեաց գտանեն մերձաւոր անուանս Եդի կամ Ադի. բայց այս հեռի է թէ տեղեօք և թէ անուամբ : Գտանեն և զայլ անուն Մաֆէն, զոր Սեբաստո Ռուփոս յարչաւանս Դուկուզդասի գլ. 15. կոչէ "Մաֆէն ամենալից գաւառ Հայոց" : Աւ Երոզոտոսի և ոգտանեմք ուրեք ուրեք յիշատակեալ երկիր ինչ մերձաւոր անուանս . որպէս գիրք Է. գլ. 49. յասելն . "Կիլիկեցւոցս սահմանակից են նոյն Հայք, որքա ևս բազմախաչնք. Հայոց (սահմանակից են) Մադիէն" : Եւ գիրք Խ. գլ. 189. Կիւրոս, ասէ, յորժամ "եկն առ դեան Գինտի, որ 'ի Մադիէնէն՝ լերինս բղէեալ, ընդ Տաբամոսոս՝ ընթալեալ՝ 'ի միւս դեան Տիգրիս թափի" : Եւ գիրք Է. գլ. 52. յետ յիշելոյ զդեան Եւփրատ և զՏիգրիս՝ ասէ . Ի սոցանէ "առաջինն (Եւփրատ) 'ի հայաստանեաց հօռի. իսկ միւսն 'ի Մադիէնաց" :

Սահման սորա անտոյգ անորոշ մնացեալ կայ առ աշխարհագիրս . զի և նա ինքն Երոզոտոս ստորեւ իբրեւ այլ երկիր համարելով ասէ . "Ի հայաստանեաց աստի յերկիրն Մադիէն գնալով" : Իսկ Ստրաբոն ժն . Մադիէնա Մարաց կոչէ . այլուր 'ի գրելն զԱտրպատականէ, անկանի ասէ "յարեւելս հայաստանեաց և Մադիանայի, և յարեմուտս մեծին Մարաց" : Վասն որոյ և Կելլարիոս գիրք Է. գլ. 18. գնէ զՄադիանա "ի մէջ հայաստանեաց և Մարաց, բայց այնպէս զի առաւել Մարաց քան հայաստանեաց սեփական լինել" : Եթէ զՄաֆէն Ռուփոսի նոյն համարեսցուք ընդ Մադիէն երկրին զոր ասէ Երոզոտոս, անշուշտ գաւառ է Հայոց. իսկ եթէ այլ համարեսցուք, առ ժան է յերկբայս լինել արդեօք նոյն պարտ է համարել ընդ Մադիանային Ստրաբոնի, թէ այլ 'ի նմանէ : Ես այսպէս համարիմ թէ այլ գաւառ իցէ, զի զՄադիէն Երոզոտոս գնէ սահմանակից այնց Հայոց՝ որք սահմանակից էին Կիլիկեցւոց . և 'ի Դ. 72. զՄադիէն ցուցանէ լինել սահ

1 Յայլ օրինակս գրի Մադիէնէն :
2 Ոմանք ուզղեն 'ի Տարիս, որ է Տարս :

3 Բանդի գետեմք զի ոչ միայն Եւփրատ այլ նաև Տիգրիս գետ ելանէ յաշխարհէս Հայոց, պարտ է ասել թէ Մադիէն կոչեցեալն Երոզոտոսի

էր գաւառ ինչ Հայոց, բայց ընդ ժամանակս ինչ ընդարձակեալ, և զորաւոր և տնուածի գտեալ, և վասն այնորիկ իբրեւ ուրոյն երկիր յիշատակի Երոզոտոսէ, որպէս տեսանեմք լեալ և յայլ գաւառս մեր, զոր օրինակ են Կորդուք, Հեր և Զարեանդ և այլն :

մանակիցս Պափղաղանիոյ, Լիկիոյ և Կապադովկիոյ . տես ահա քանի հեռանայ 'ի Մադիանայէ Ստրաբոնի, զոր սահմանակից կացուցանէ Ատրպատականի : Իսկ վասն Տիգրիս գետոյ քանզի ասէ Երոդոտոս բղիւնէ 'ի Մադիանայ' սովին յայտնի ցուցանէ 'ի հայաստան լինել զՄադիանայ . զի ամենեքին զակն Տիգրիսի դնեն 'ի Հայս . որով ևս առաւել յայտնի լինի այլ 'ի Մադիանայէ Ստրաբոնի լինել : Ո՛ւր Թողցուք զի Երոդոտոս նաև զԵրասխ գետ 'ի Մադիանայ բղիւնեալ ասէ, որպէս ունիս տեսանել 'ի ստորագրուէ Երասխ գետոյ . արդ զՏիգրիս և զԵրասխ որպէս և զԵփրատ 'ի հայաստան 'ի միօրէ լեռնէ բղիւնեալ դնեն նախնիք :

Եւ յայկէս ապա այլ իմն տեղի համարեալ զՄադիանայ Երոդոտոսի 'ի Մադիանայէ Ստրաբոնի, համարիմ զՄադիանայն նոյն լինել ընդ մերում Հալպէան, գաւառին ծովաց կամ չորրորդ Հայոց . զի Տիգրիս գետ բղիւնէ 'ի Հալպէան, որպէս եղ Երոդոտոս 'ի Մադիանայ . և Հաշտեանք սահմանակից է փոքուն Հայոց, և փոքր Հայք սահմանակից է կիլիկեցոց որպէս և եղ Երոդոտոս . և չէ ինչ Թէ քանի մի տառք այլաձայն հնչիցեն 'ի նոսա, զի զայդ և յայլ անուանս է տեսանել, փոխանակ է տառիս՝ եգեալ Տ, և զտառս շ 'ի բաց Թողեալ . վասն որոյ և յառաջին բանն Երոդոտոսի, զոր բերաք 'ի վերոյ, յորինակս ինչ գրի Մադիանայն : Մարթ է յարմարիլ Հալպէան և այն՝ զոր դնէ Երոդոտոս, Թէ արահէտ ճանապարհս որ տանէր 'ի հայաստանեաց 'ի Սուս՝ անցանէր ընդ Մադիանայ, զի կարէր նոյն ճանապարհ անցանել նաև ընդ Հալպէան :

Իսկ Մադիանայ զոր ասէ Ստրաբոն, է Մադաղան, գաւառ Կորճէից . մի՛ զի մերձաւորութիւն անուան յայտ առնէ, և տառին փոխեալ 'ի ա : Երկրորդ՝ յարմարութիւն տեղւոյն . զի սա, ասէ Կելլարիոս, ոչ էր Մարք, այլ 'ի մէջ Մարաց և Հայոց . որպէս էր Կորճայք նահանգ, և նորին գաւառն Մադաղանք . ո՞նչ և Պարսկահայք նահանգ՝ կոչեցաւ Հեր և Զարեմանդ . և զի Մադաղանք օտարացեալ էր 'ի Հայոց՝ կարծեցին լինել այլ իմն օտար աշխարհ, վասն որոյ և եղին արտաքոյ հայաստանեաց : Զնոյն յարմարութիւն տեղւոյ ցուցանէ և բան Ստրաբոնի, զի զԲապտոման ծովակն դնէ առ Մադիանայ . իսկ այս ծովակ էր 'ի մէջ Պարսկահայոց, Կորճէից և Ատրպատականի, յորս զԿորճէս յիշեաց Ստրաբոն յանուն իւրոյ գաւառին Մադաղան, ըստ իւր Մադիանայ : Եւ երրորդ՝ Թէ ոչ գիցուք 'ի հայաստան՝ ոչ դք կարէ գիտնել Թէ ուր պարտ է դնել զՄադիանայ Ստրաբոնի :

{Ետ նոյնացուցանելոյ զՄարիին տեղին Երողոտոսի ընդ տեղւոյն Հաղորդելոյ ասեմ թէ Եդեմ տեղին ևս չի իրին էնոյն. ընդ Հաշտեանք կամ Հաշտեանք, իբր Հեշտինք կամ Հեշտեայք, քի փափկուի: Այլ թողեալ զքննուի նմանուէ առ նուանն՝ որոյ այլայլուի յաճախեալ է յոյժ նաև. յայլ նմանուանս, գիրք տեղւոյն առաւելապէս յարմարի այնմ. ուրովհետև Տիգրիս գետ Եդեմայ, ոնչ ասացաք, բղխէ 'ի Հաշտեանից. և զի չեն հեռի անտի և ակունք միւս գետոց. և զի նման Եդեմայ է տեղի շատաջուր. վասն որոյ և Գիբեհ գետը Հաշտեանից՝ կոչի 'ի գիրս Ջրատար վայր, նման Եդեմայ: Նմին իբի իբրև յուռթի և ջրարբի և զուարճալի տեղի սահմանեալ լինել ընակարան արքայորդաց. և որպէս ինձ թուի, 'ի Հաշտեանք գաւառին անկանի գէթ ըստ մասին և այժմեան Պինկէօլ լեռան, ուր ունիմք գրեթէ զգրախան. որպէս տեսցի ստորև:

{Ինչև յայս վայր ցուցեալ ըստ բաւականին, թէ Եդեմ՝ առեալ նաև իբր յատուկ անուն տեղւոյ՝ անկաներ 'ի Հայաստան, զոր և հաստատեն ակունք չորից գետոց որք 'ի Հայաստան 'ի նոյն կողմանս բղխեն, այժմ խօսեալ ցուր զյարմարութիւն Աբեւից անուան: Երբայական բառս Միւլէփոմ զոր դնէ Մովսէս, կրկին բերէ նշանակուի, մի՛ Աբեւից, և երկրորդ՝ Իսկէփան: Թարգմանութիւն եօթաւ նամանից՝ ուստի է մերն՝ և արաբացւոյն՝ դնեն ընդ Աբեւից. այլ բացատրութիւն քաղղէական, և Վուլկադայն լատինացւոց դնեն Իսկէփան: Բայց 'ի դէպ ևս է Աբեւից իմանալ, ըստ որում բազումք 'ի նախնեաց՝ որպէս Յովնեպոս և հարք Յունաց և լատինացւոց ըստ մեծի մասին այնպէս իմացան, մինչև սովորուի կալաւ առ քրիստոնեայս ընդ արեւելս աղօթելոյ՝ սակս յարեւելեան կողմն լինելոյ գրախտին, ոնչ վկայեն Վիւրեղ երուսաղէմացի, Բարսեղ, Գրիգոր Նիւսացի, Աթանաս և Յոհան դամասկացի:

{Երդ Մովսէս զգրախտն եգ չէ Արեւելս կամ չէ գրից առ նապատին Արաբիոյ ուր գրէր, կամ ըստ գրից հրէաստանի ուր Հրեայք ունէին ընակել. իսկ աշխարհս հայաստանեաց ըստ երկոցուն ևս անկանի ընդ Արեւելս. զի այնպէս պարտ է առտէն իմանալ զբառս Աբեւից, որպէս իմանայ Մովսէս 'ի նոյն գիրս ծննդ. Ժն. 2. յասեւն. "Եւ 'ի խաղալն նոցա յԱբեւից": Արդ յայս բան ամենեքին վկայեն զարարատեան լերինս իմանալ Մովսէսի Աբեւից անուամբ. որ է ասել հայաստան: Եւ Պօլար իմաստութիւն քննեալ զբան գրոյն գիրք ն. գլ. 7. ասէ՝ թէ Մովսէս

յայտ բան զհետ երթայ սովորուէ ասորեստանեայց, որը զեզր Արեւելից և Արեւմտից առնուին յերկուց եզերաց Տիգրիս գետոյ. զսահման տէրուէ իւրեանց որ անկանէր յայնկոյս Տիգրիսի, կոչէին Արեւել. որպէս և զսահմանն որ յայնկոյս Տիգրիսի, կոչէին Արեւմուտ. ըստ այսմ՝ բաժանման ասէ արարատեան լեռինք կամ հայաստան, ուստի խաղացին մարդիկ յայնժամ առ ՚ի ցրուիլ, ուղիղ կոչին Արեւելք, և մարդիկ արդեամբք ասին նախ զառաջինն, Արեւելի խաղացեալ, Ահա սովաւ յայտնի երեւի անհաւտառութի կարծեաց նոցա որք զդրախտն եղին ՚ի կողմանս Պաղեստինոյ, կամ Արորուոց և կամ Բաբելոնի, յոր կողմն անկանի և դրախտն զոր հուստիոս ասէր. զի զայն կողմանս ոչ երբեք Արեւելք կոչէ Մովսէս :

Երդ եթէ ՚ի հայաստան իցէ դրախտն, որպէս ցուցաք, ոչ ապաքէն անբաւ հեռաւորութի բացեայ է ՚ի կողմանց անապատին Արաբիոյ կամ հրէաստանի, որ է երրորդ նշան դրախտին : Իսկ վասն չորրորդ նշանին՝ տեսցես ստորեւ ՚ի ստորագրել մեր զԵդէմ տեղին թէ քանի չափաւորեալ սահման է, յարմար ՚ի լինել պարտեզ Ագամայ ՚ի գործել և ՚ի պահել : Այլ նախ քննեսցուք զգետս :

« Եւ գետ ելանէր յԵդէմոյ ոռոգանել զգետն, և անոի բաժանի ՚ի չորս առաջ. անուն միւսն Փիսոնն . նա է որ պատէ զամենայն երկինք Եփրատոյ . անգ ուր տակն է . և անի երկինք այնորիկ աղին, և անգ է սուտակն, և անգ գահանակ : Եսնդ. Բ. 10 - 12 :

Ելալմէտ, և ամենեքին որ ՚ի հայաստան ասացին լինել զդրախտն, զայս գետ Փիսոն կոչեցեալ ՚ի սուրբ գրոց իմանան լինել այն զոր նախնի արտաքին մատենագիրք Յուսաց և հռոմայեցւոց կոչեն Փատիս, ըստ մեզ Փատիս գետ : Զայս ուղիղ խորհեցան. այլ զի ասեն՝ թէ Փատիսն նախ ետաց է այժմեան Ֆարշ անուանեալ գետն, որ և կոչի Բիւն՝ մոլորին յոյժ. և յայս մոլորուէ կան առհասարակ այժմեան եւրոպացի մատենագիրք : Բայց պարտ է ասել,

1 Զայտանի ըստ բաւականին գրեցաք ՚ի գլուխն Գետոց, ՚ի ստորագրութե փափոք. անս անգ : Այս վերապէ արդեաց զայժմեան Ֆարշ գետն կարծեայ լինել հին գետն փափոն՝ յետ կասեցոյց զանգղիացի հեղինակս ընդհանուր պատմութե լրագրանելոյ զմեր կարծիս, և ՚ի հայաստան

գնելոյ զգետն, որք և վերապարտադատեն զնախնի տակալ ՚ի հատորն Թ. 44. Թ. 104. 1. « Յայտնի է թէ Ֆարշն ոչ բոլի է ի լրանոց հայոց մերձ յաղագրութե և յափուստ Եփրատոյ. Երաւոյն և Տիգրիսի, որպէս Ստրաբոն, Պաղմէստ, Ղիսնեփոս և այլ Թաւրիսի աշխարհագիրք ստուք գրե-

Թէ փխտն գետ սուրբ գրոց՝ որ յարտաքնոց կոչի Փասիս , է ծորոխ կամ Շորոխ գետն հայաստանեաց , որոյ ածանցեալ յանուանցս Ծոր , ուղի , կամ ջուր ուի , յայտնէ զուղիսորէն Ծորիլ և զհոսիլ սորա . կամ զյաճախութի սղխից ջրոց 'ի նմա Ծորելոց , որք պատճառեն ստեպ ստեպ աճել և զեղուլ . աստի ահա առեալ է երբայական անուան փստն , որ նշանակէ աճել , դիւրալ : Այս գետ է սաստիկ սրբն Թաց . նմին իրի և յայժմեան տաճկական զրոյցսն առ 'ի մէջ յիշատակեալ 'ի նոր Հայաստան 'ի ստորագրութե Բաբերդոյ՝ յիճոր կամ յանդուփս կոչի գետս այս , վասն իւրոյ յորդութեն : Բղխէ 'ի լերանց՝ որ մօտ է յակունս Սարջամ գետակին , որ և այն է մի յականց Եփրատայ : Տես ահա այսպիսի մեծամեծ գետոց այսչափ մերձաւորութի քանի յարմար կացուցանէ զհայաստան ստորագրութեան դրախտին՝ զոր Մովսէս նկարագրէ :

Վննեսցուք այժմ զերկիրն Եփրատ , զորով պատէր Փիստին : Անունս Եփրատ է մի յերեքտասան որդւոցն Յեկտանայ , զորոց զնախկութիւն սուրբ գիրք ծննդոց Ժ. 30. ցուցանեն լինել 'ի լեռնէն Մառեաց մինչև 'ի Սպեր . և զի սղբա որպէս օրէն էր բազմաց նախնի նահապետաց՝ յանուն իւրեանց կոչէին զտեղին բնակութեան , յայսմ միջոցի պարտ է յուղել զտեղին Եփրատ : Արդ որպէս Ուփիր որդի Յեկտանայ բնակեցաւ 'ի Սպեր , և յանուն իւր կոչեաց զտեղին , որպէս գրեցաք 'ի գլուխն Վաճառականութեան , հաւանական երեւի յոյժ՝ Թէ նաև եղբայր նորա Եփրատն անմիջապէս զկնի Ուփիրայ յիշատակեալ 'ի սուրբ գրոց . Ժ. 29 . բնակեցաւ առ լինութեւն նորա . վասն որոյ 'ի մերձակայս Սպերայ պարտ է խնդրել զտեղին Եփրատ , և ոչ այլուր . և ահա զմին 'ի հին դաւառացն Կողքիսոյ որ և մօտ է 'ի Սպեր՝ յաշխարհագրութեան խորենացւոյն ըստ երկուց ձեռագրաց կոչեցեալ գտանեմք Եփրատն . զայս անուն համարիմք զյիշատակեալն 'ի Մովսէսէ

ցին , յորմէ և նախաշատակեալ մեր հեղինակք (որք են Կալմէս , և այլք որք 'ի հայաստան եղին զգրական) պատրեալ գտան : Այլ բղխէ ասնն Գարշն 'ի լեռնէն Կովկասու , և ոչ ընթանայ 'ի հարաւայ 'ի հիւսիս որպէս նորա կարծեցին , այլ ընդ հակառակսն 'ի հիւսիսայ 'ի հարաւ : Առ որս պարտ է ասել , նախնիք ոչ ստուծն այլ ճշշմարտութի գրեցին , զի Գարշն կոչէին ոչ զայժմեան Գարշն , այլ զԾորոխն

կամ զՇորոխն . բայց արդիւր փառեցան որք զայժմեան Գարշն կարծեցին լինել Գարշն նախնեաց :

Ի Գտանին և այժմ 'ի գիւղերս Համշենոյ անուանք ինչ տեղեաց՝ որք ունին մերձաւորութի ինչ Ֆիստն առ նուն . զոր օրինակ են Վիժա գիւղ . և Պէժանկէտ վասի Շորոխայ . զորոց կարեն անսանել 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթահամարն 397 :

Եւիլա անուամբ, միայն զառաջին վանկն երա՛ն թաղեալ, որ յայնչափ հնութեանց ժամանակին գիւրին էր յաւելլուլ կամ պակասիլ, որպէս և յայլ բազում անուանս է տեսնել: Համարիմք ևս թէ՛ ժամանակս Մովսէսի գաւառս այս անուանի եղեալ՝ յանուն նորա Եւիլա կամ Եւիլա՝ կոչէր համօրէն Կողքիս, և կամ մեծ մասն սահմանին Կողքիսոյ. վասն որոյ և Մովսէս զայն անուն յիշէ: Չայս այսպէս եղեալ, զարմացիր ընդ ճշգրտուն ստորագրութե Մովսէսի, ուրանօր գրէ վասն Փիսան գետոյն. զի արդարեւ՝ այս ծորոխ կամ Շորոխ գետ՝ ոչ որպէս կարծեցեալ Փիսանն հուետիտի իբրև ջրանցք ինչ սահեալ՝ վաղ վաղակի թափի՛ն ծով, այլ որպէս աստուածային տառք յայտ առնեն, իւրով շրջապոյտ ընթացիւքն զօրէն կիսաբոլոր լուսնի բոլորելով պատի զբազմատարած ինչ երկրաւ, որ որպէս ասացաք՝ յաւուրս Մովսէսի կոչէր Եւիլա, յանուն Եւիլայ նահապետին որ՝ ի սերնդոցն Սեմայ. իսկ ապա՝ կոչեցաւ Կողքիս. թող և զայլ գիւրամեք խոտորմունս նորա, որպէս նշանագրեցաք՝ ի ստորագրութեան Շորոխ գետոյ, տես անդ՝ ի թղթահամարն 147:

“ Անդ՝ ուր ոսկին է՝ և ոսկի երկրն այնորիկ աղէիս ”:

{ Յայս բան զասեւն անդ՝ չէ պարտ իմանալ վասն Եւիլա տայ, այլ վասն Փիսանի. կամելով ասել. Փիսան գետն անդ է, ուր ոսկին է. և ոսկի երկրին այնորիկ՝ առ որով անցանէ Փիսան գետ՝ է աղիւս. ոչ որոշելով թէ այս հանք ոսկւոյ յաջմէ թէ՛ ի ձախմէ էր Փիսան գետոյն: Իսկ յազազս այսր ոսկւոյ ըստ բաւականին գրեցաք՝ ի գլուխն Բերոց և Վաւառուց, թէ որպէս ոսկին այսր կողման, ընդ որ ան-

1 Բազում մեկնէք ի մեծ եղեալ թէ Եւիլաս առ նոյն է ընդ աչ Եւիլաս տեղաց որք յիշատակն ի սուրբ գիրս, առնեմեալ ծփին ի բազում շփոթութիւն. և փոխանակ լուստարեցոյ զսուր գիրս բացատրութիւնսն՝ առաւել ևս մթաղեն: Բայց ժան Եւիլաս անուանս արժան է գիտել, զի յատուածաւանջ գիրս Հրեից գրի յաւելաք թէ զքչիւ զհետ երթեալ Շեման Հրեից՝ զայս անուն խնդրեցէ գտանել արտաքոյ աստուածաւանջ գրոց առ Ճօրոփ

կամ Փափո գետով, զոցէ զանունս յաղտի մերձ առ այն, քանի զի առնից փոփոխուի այլալեւ, որ մշտ մտք է լինել յայնչափ հնութե ժամանակ, և յաւիտ անուանս փոփոխ ի յաղտի: Թող զի՛ն նոյն կողմանս գտանեմք և զանգին Գայլտաղաք. որոյ երկու անալին վանէք կարէին հնչիլ յաղտց յաւելա կամ յաւելա: Գտանի ի Համբէն և տեղի և գետ Եւիլաք կոչեցեալ, զորն կարես տեսանել ի նոր Հայաստան ի թղթահամարն 397:

ցանէ փասիս կամ Ճորոխ գետ, ագնիւ էր և անուա-
նի՝ ի սուրբ գիրս յանուն Սոփերայ կամ Սպերայ կոչե-
ցեալ, որ էր քաղաք կառուցեալ առ Ճորոխ կամ Փիսոն
գետով, իսկ առ արտաքինս յանուն Կողքիսոյ յորջոր-
ջեալ. որպէս նաև մինչև ցայժմ ի յարգի է, և կոչի յա-
նուն Կիւմիշեանէի. որոյ բովք կամ տարբեր են յառաջ-
նոցն՝ բայց նոյն հանք է որ ձգի աստ և անդ ի լերինս նոյն
կողմանց, և կամ նոյն բովք են՝ բայց ի նախնունմն կոչէր
յանուն Սպերայ : Զի և յայլ բազում տեղիս տեսանեմք,
զմի և զնոյն բերս և զվաճառս երբեմն յայտ անսան ա-
նուանեալ, և երբեմն յայն, որպէս և այլուր ասացաք :

“ Եւ անդ է սուտակն, և ակն գահանակ ” :

Իւերլորդ համարիմ աստէն ի քնին մտանել յորոշումն
ականցս . զի զերայական անուանան ոմանք այս ինչ նշա-
նակուած առնուն, և ոմանք այլ . նոյն իսկ և եթմանառ
նից թարգմանուի ուրեք այսպէս և ուրեք այնպէս առ-
նու . բանասերք կարեն վասն այսր հայել ի մեկնիւս : Ըստ
է մեզ ծանուցանել ընթերցողին, թէ ի նոյն կողմանս
մինչև ցայժմ ելանեն այսպիսի քարինք . զոր օրինակ ի
ծովեզերեայ քաղաքն Կիրէսուն ելանէ այժմ քար Աբիք,
կամ Հաքիք, որ լատիներէն կոչի Սարտոնիքս, նաև Օ-
նիլք . անդ ելանէ նաև Այնիհուր : Արդ որպէս աստ որ
ի հնումն էր ի սահմանին Կողքիսոյ՝ նոյնպէս և ի շրջակայ
երկիրս փասիս կամ Փիսոն գետոյն մարթ էր ելանել այ-
սոցիկ քարանց, ուր գուցէ այժմ ոչ ելանէ կամ առ ան-
փոյթ լինելոյ բնակչաց ի հանել, և կամ առ յաճախ հա-
նելոյ սպառեալ գոգցես զամենայն . զի և ի հանքս անդ
անդամանդաց որ ի Հնդիկս՝ թողուն զոմանս առ ի
պողաբերել զայլս, ապա թէ ոչ ի հանելն զամենայն,
հանքն չքանայ և ոչ բերէ ինչ : Զայս այլափոխութի եր-
բեմն ելանելոյ բերոց ինչ և երբեմն ոչ նաև յայլ տեղիս
է տեսանել . որպէս ի Կիպրոս ի հնումն պէսպէս ակունք
ելանէին, այլ այժմ ոչ գտանին բնաւ : Զքանադան ակունս
որք ելանէին ի հնումն յաշխարհիս հայաստանեաց՝ յի-
շատակեալ է մեր ի գլուխն Բերոց . յորոց ոմանք գուցէ
գտանէին և յայն կողմանս՝ որք էին ի շրջակայս փասիս
կամ Փիսոն գետոյ : Եւ ի նոր Հայաստան . յերես 105 .
գրեալ է մեր՝ թէ առ Գուրիչայ գետով ելանէ Նեճեֆ

քար լուսանցոյց թափանցիկ, զոր փոխանակ ապակւոյ՝ ի կիր առնուն ի պատուհանս :

“ Եւ անուն գետոյն երկրորդի Գեհաֆն . նա պատէ զամենայն երկիրն
եթովպացւոց ” . Եսէիդոյ ք. 13 :

Գեհոն անուամբ գետ չիք ուրեք գտանել յարտաքին գիրս, այլ Օքսոս գետ յիշատակի ի գիրս նախնեաց, զոր արաքացիք քանդի Ջահուն կամ Զէյհուն կոչեն, յայտ մերձաւորութիւն անուանց հայեցեալ ոմանց՝ զՋահունն կարծեցին լինել Գեհոն սուրբ գրոց . բայց քանի ընդդիմանայ այնչափ հեռաւորութիւն սահմանաց, մինչ զի առ հաւսանել յեփրատայ մինչև ի Ջահուն՝ պարտ է անցանել յայնկոյս քան զՎասպից ծով, զի յարեւելեան կողմն նորա մտանէ ի նոյն ծով . և առ ի հասանել յակունս ուստի բղխէ Ջահուն գետ՝ պարտ է զնալ գրեթէ ի Հնդկիս : Զայսչափ ընդդիմութիւն յանձն առնուլ ոչ արժանի դատեցան քաջ հնաբէտք՝ միայն զմերձաւորութիւն անուան գտանելոյ աղաքաւ . և այն ոչ ի վաղուց անտի եկեալ, այլ ի յետագայ արաքացւոց . զի ի նախնեաց միայն Օքսոս անուն նորա է մեզ յայտնի : Եւ քանզի ի հաստատուէ քանից սուրբ գրոց գիտեմք ի միում չափաւորեալ վայրի բղխել չորից ականց գետոց՝ հարկ է առ ի գտանել զգրախանս ոչ այնչափ հեռանալ յականց Տիգրիսի և Եփրատայ, զորս յայտնի նշանագրեն սուրբ գիրք յանուանէ : Վասն որոյ ամենեւին որք զգրախանս դնեն ի հայաստան, զԵրասխ գետն կոչեցեալ համարին Գեհոն ի սուրբ գրոց . մի՞ զի բղխէ ի նոյն լեռանց՝ ուստի բղխեն Տիգրիս և Եփրատ համաձայն ստորագրութե Մովսէսի . երկրորդ՝ զի և անունս Գեհոն՝ յարմարի ընթացից Երասխայ . վասն երկուցս այսոցիկ ճիշտագոյն գրեալ է մեր ի ստորագրուէ Երասխայ ի գլուխն Գետոց, տես անդ զամենայն . իսկ աստ մնայ այժմ քննել վասն յարմարութե եթովպացւոց երկրին, զորով պատել ասի Գեհաֆն :

{ Յաղաքս այսր անուան գիտել պարտ է նախ՝ զի որչափ ինչ վայրք յօթանամնից թարգմանուէ Եթովպիա անուանին՝ այն տեղիք յերթայականին իբր ի բազումս կոչին Քուս¹ . զոր և կրկին պարտ է որոշել յԱմերիկէ և յԱսիա :

¹ Զայս հաստատէ Յովսէփոս ի “ Եթովպացիք որոց գլուխ եղև (Քուշ հնախօսուէ զիբք Թ. ԳԼ. Դ. յասեռն . որդի Քամայ) . նաև այժմ ի մէջ իւ .

Յափրիկէ՛ Բոս կամ Եթովպիա կոչեցեալ համարին զայժմեան Հապէշս . իսկ յԱսիա՝ զԱրարիա՝ Գիտե՛լ պարտ է երկրորդ, զի որ ըստ երբայեցւոյ Բոս կամ Բուշ անուանի՝ ըստ քաղզէացւոյ հնչման Բոսի կոչի : Արդ կալմէտ մերձաւոր այսր անուան գտանէ զԳուլթս կամ զՍկիւթացիս , որք ըստ նախնեաց 'ի սկզբան անդ առ Երազխաւ բը նակէին, որ է ասել 'ի հայաստան . վասն որոյ առէ՝ Մովսէս զայնր ժամանակի բնակչաց խօսելով գրեաց , թէ Երասխ կամ որ նոյն է Գեհն՝ պատէ զամենայն երկիրն Բոս , կամ ըստ եօթանամից զերկիրն Եթովպացւոյ . յորոյ հաստատուի՝ Նիքոլային՝ որ ընդ կալմետի 'ի հայաստան լինել ասէ զգրախոս , յառաջ բերէ զբանս Մակաւօղդեայ , որ գրէ վասն Եթովպացւոյ՝ թէ համարին զնա քեանս իլեայս 'ի հայաստանեայց :

Լսչափ ինչ գրեն սղբա որք անծանօթ էին բնաւ աշխարհագրուէ հայաստանեայց . բայց մեք որպէս ծանօթք՝ գտանեմք զնոյն անունն զոր Մովսէս անուանեաց՝ 'ի հայաստան աշխարհիս . այն է՝ Բոսսփ գաւառ յԱրցախ նահանգի , որ և էր առ Երասխաւ : Վասն որոյ յայս բան Մովսէսի 'ի բաց պարտ է առնուլ զայն աշխարհս Եթովպիոյ Բոս կոչեցեալ 'ի Հրէից . զի միտք Մովսէսի ոչ էր զԵթովպիա ծանուցանել , այլ զի 'ի հայաստան՝ առ որով անցանէր Երասխ , գտեալ տեղի նովին անուամբ յորջորջեալ Բոս , որ այն ինքն է Բոսսփ , զայն կամեցաւ ծանուցանել . յորմէ իմաստասիրեմք թէ 'ի նախնի ժամանակս անդ Մովսէսի՝ այս Բուստի գաւառ Արցախայ ընդ արձակ ձգէր , յորոյ անուն կոչէր և համօրէն նահանգն Արցախ՝ գուցէ և շրջակայ սահմանք նորա , որպէս և յայլ գաւառս ինչ տեսանեմք այսպէս լեալ :

Լսլ Եթէ պնդեցեն ոմանք թէ Մովսէս յայտմ վայրի Բուս անուամբ զԵթովպիա կամեցաւ նշանագրել , զայն սահման ընդ որ անցանէր Երասխ , ըստ սոյն կարծեաց ևս 'ի գէպ իսկ վասն հայաստան աշխարհիս յարմարի բան Մովսէսի : Այլ առ 'ի հասու լինել այսմ պատճառի՝ պարտ է նախ գիտել զառուան անուանս Բոս կամ Եթովպիա , թէ

բնոյց որպէս և յամենեցեւ յԱրփա Բուսէջ կոչին , : Եւ Հերոնիմոս 'ի ծննդ . Ժ . գրէ . " Բոս կոչի մինչև յայսօր յերբայեցւոյ Եթովպիոյ , , :

1 Հարուստն զանդաւան Արաբս համարի . իսկ Պաշար Բոս կոչեցեալ

համարի զերջանկին և զապաւածն Արաբս բոս մասին . վս որոյ Կելարիոս 'ի խօսելն զԵթովպիոյ Թղթ . 955 . լաւագոյն համարի իմանալ ընդ անապատ և ընդ ապաւածն Արաբոյ մի անգամայն :

որով առամար 'ի կիր առնուին նախնիք . յորոյ առաւել հաստատութի յառաջ բերցուք զբանս Մառզինեայ աշխարհագրի, որ այսպէս գրէ 'ի բառն Եթովպա . Այս է ասէ անուն " հասարակ զանազան աշխարհաց յԱսիա և յԱֆրիկէ, Թէպէտ և յայժմեան աշխարհագրութի միայն վերջնոյն (Աֆրիկոյ) տուեալ լինի . Յոյնք Եթովպոյի կոչն զամենայն ժողովուրդս սեւամորթս կամ Թիսամորթս : . . . Անունս Եթովպոյի չէ անուն ազգի իմք սեփականեալ, այլ անուն մակդիր ընծայեալ 'ի Յունաց փոխանակ ընիկ առնուան (ազգին) որում անգէտ եմք . այս նաև 'ի լեզուս այլոց էանց . ըստ այսմ և աշխարհագիրք ոմանք՝ կամ ստորագրողք Աֆրիկոյ կոչն Աշխարհ սևոյ, որ չէ սեփական անուն մասնաւոր ինչ դաւառի, այլ է ոճ իմն որ ունի զտեղի յատուկ անուան , Գրէ ևս անգէն . " Այս ճըշմարիտ է Թէ նախնիք բազում անգամ զանուն Հնդկաց տային եթովպացւոց, և զանունն եթովպացւոց տային ընիկ Հնդկաց , Գրէ նաև Թէ առ Պրոկոպիոսի Եթովպա կոչի հնդկաստան . որպէս և առ այլ մատենագիրս եկեղեցական և քաղաքական պատմունք է տեսնել . զպատճառս այսորիկ Թուէ ասէ՝ Ֆրէրէ, յորոց առաջինն է նմա նունն որ կայր 'ի հնումն 'ի մէջ եթովպացւոց և բազում ազգաց հնդկայնոց :

Այսմ ամենայնի 'ի վերայ հասեալ այժմ յառաջ բերցուք և զճանօթունն զոր տայ մեզ հին աշխարհագրութի հայաւ տանեայց, Թէ յՈւտի նահանգին գտանէր ժողովուրդ ինչ՝ որոյ նախահաւ կոչէր Սև կամ Սևոս, և վասն այնր նաև համբոյն այն ժողովուրդ կոչէին Սևորդի . " Սակա Սև կոչեցելոյ հաւուն իւրեանց (ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս)

1 Մառզինի աստանոր աւարէ 'ի բառն Վոյսի (ըստ նոյս Բուքիտէ) տեսնել Թէ որպէս կողմնացիք Կոչեան եթովպացիք, և Վոյսիան Կոչեաւ Եթովպա . բոլոր անգէն ոչ ինչ յիշէ վասն այսր . Այլ Գալար յիշէ 'ի Գալարի գիրք Գ . ԳԼ . 31 . Թղթ . 186 . ուր յիտ ասելոյ Թէ Երոզոտոս և Պնդարոս զկողմնացիս որտանն լինել Թիսամորթ որպէս զԵթովպացիս, ապա ասէ . վասն այսորիկ Թուի " եկեղեցական մատենագրաց եթովպոյի կոչել զԵթովպացիս, և Եթովպոս զՎոյսիս . Հերոնիմոս 'ի ցուցակն գրէ զՄատթիոս աւարելոյ . Ի Բուքիտէս ուր է հոսանք Արտար

(գետոյ) և նաւահանգիստն Հիսոփ՝ քարոզեաց զուստարանն : Արեւմտեան 'ի Բուքիտէս, կամ որպէս Մոսկովիտա ասէ՝ յերկրորդ Եթովպա, կամ Բուքիտէ 'ի Վոյսիս, քանզի անդ է Արտար գետակ, և նաւահանգիստն Իսոփ՝ է 'ի խաղաղանս անդ . նոյն երկրին 'ի հիւսիսեկողմն, ուր ինչ 'ի վերայ քան զՄոսկովիտն . . . ըստ այսմ և Մոսկովիտա գրէ զԱրտարոս աւարելոյ . Ի մենն Սեբաստուպոլիս քարոզեաց, ուրանոր է հոսանք Արտար (գետոյ), և գետն Գալար . անգանոր ընակին ներքին եթովպացիք . . . այս ինքն է կողմնացիք :

ազգն յայն անուն Սևորդի անուանելին , Եւ այլուր . “ Ի նախնայ իւրմէ Սեփայ՝ Սևորդի ազգն անուանելին ” : Այս անուանակոչութի յանյիշատակելի ժամանակաց յաւարջին հաւուց իւրեանց այսպէս յորջորջեալ , ցուցանէ ոչ գովանաբերայ անուն . մանաւանդ կոչելն զայն Ագգ աւուուամբ՝ յայտնի կացուցանէ ՚ի սկզբանն անդ լինել անդէն բազմութի ժողովրդեան Սեա կամ Սևորդի՝ կարգացեալ , որք ուրոյն ազգ և ուրոյն ժողովուրդ կացուցանելին : Զայս հաստատէ և բան Կուսդրատոսի առ Ստեփաննոսի ՚ի բառն Օգիտի որ է Ուտի , ուր վամն ուտեացուց որ են Սևորդիք , ստէ լինել Մեծ ճան կոյսարմեայց , որով տայ մեզ իմաստասիրել թէ երբեմն բազմացեալ էին սոքա , և ՚ի բազմութեան ծաւալեալ . այլ բնիկ բնակութի նոցա գոյով յՈւտի նահանգի՝ գեան Կուր անտի՝ և գեան Երասիս աստի՝ պատ առեալ շուրջանակի ընթանայր , յոր և նման օտարագրութեան Մովսէսի՝ որ պարէր ստէ :

Եւ այսպէս ճշմարտութի կարէր Մովսէս Բոս կոչել զայս երկիր , որովհետեւ նախ՝ նոյն անուամբ գոյր երկիր յԱրցախ նահանգի , զոր եւ համարիմ յամուն որդւոյն Բամայ որ անդամոր բնակեցաւ այսպէս յորջորջեալ , որ նոյնպէս կոչէր Բոս Իմ Բուշ . որպէս և Սիմ լեառն կոչեցաւ յանուն Սեմայ վո անդ բնակելոյ նորա : Եւ երկրորդ՝ այսպէս կոչեաց Մովսէս վո յարակցեալ Ուտի նահանգին , որոյ ժողովուրդ կոչելին Սև . զի և զայլ սեաւ ժողովուրդս Բոս կամ Եթովպիա կոչել սովորութի էր առ նախնիս , ոնչ ա-

1 Յն զՈւտի նահանգ . Դ մեծ Հայոց ՚ի թղթահամոյն 335. 340. 351 :

2 Որպէս և գրեալ ունիմք այլուր , ինք թուի Սեւորդեաց կամ Սեւորդաց աստի գաղթական ելեալ գնացեալ ՚ի Սեփութիս , և անդ ուրոյն ժողովուրդ կացուցեալ , որք այլոյնեաց անուամբ կոչեցան ապա առ պատմութիւն օտար ազգաց Սեւորդի :

3 Այս Սեա և Սևորդի անուն թուի ինք յառաջ եկեալ անգամն ՚ի սկզբանէ ՚ի ժամանակաց անտի Բամայ որգւոյ Նոյի , և ՚ի Բուշոյ որգւոյ Բամայ , որովհետեւ նաեւ առ այլ աղբալ գետնի աւանգութի պատմութի թէ Բամ սեւագրանի որեւիցէ , որ է սեւ՝ սեա . և թէ գեմբ նորա էին սեւացեալ : Եւ զի յետ ելանելոյ և ընդ որդւոյ Նոյի ՚ի տապանէն՝ նախ

քան զքրտիք նոցա՝ ՚ի հայաստան եղև բնակութի երեցունց նոցա . և զի նաեւ նոյն իսկ գեպուածն անդ ՚ի հայաստան եղև , յոր ասիս սեւացեալ պատմի գեմբ Բամայ՝ կամ Իրոյ , և կամ յառիս ըստ բարցականին առեալ ասիս անպատկառ գործոյն յորժ հաւանական երեք թէ բնակութի Բամայ և Բուշոյ որգւոյ նորա եղև յորն ժամ յՈւտի նահանգի . և ուտեացուց հաւն յիշատակեալ ՚ի Յոհաննու կաթողիկոսէ Սև անուանեալ՝ էր նոյն իսկ Բամ կամ Բուշ . նորին ազգաւ և ուտեացիք կոչեցան Սևորդի : Զայս հաստատել երեք և այն՝ զի որպէս վան Բամայ՝ նոյնպէս և վան ուտեացուց այլանգակ իմն բարս ունեւ պատմին գեմբ :

սացաք՝ի վերոյ բանիւ Մառգինեայ, և որպէս վկայէ այնմ նաեւ Նելլարիոս՝ ասելով, թէ զհնդկաստան սակսեաղէմ գալոյ բնակչաց կոչեցին նախնիք Քուշ կամ Եթովպի . քան զի Նելլարիոս՝ի ճառի գրախտին յետ ասելոյ՝ի թղթ . 650. թէ « Եթովպիա գրեթէ վերջին ծայր է մեծին Ասիոյ, ուստի սփռեցան եթովպացիք նաեւ յԱֆրիկէ, զի այսպէս վկայեն բազում նախնի մատենագիրք », զկնի՝ի թղթ . 651. այսպէս գրէ . « Ապա քանզի Սեաւ, այսինքն եթովպացի էին ժողովուրդք հնդկաստանի և մերձակայից՝ անշուշտ մարթ էր արդեամբք Եթովպի կոչիլ, և կոչեցեալ իսկ է, որպէս մինչև ցարդ ըստ բուսականին ցուցաք, և այժմ նաեւ ի սրբազան մատենագրաց ցուցցուք . զի յԵրեմ. ԺԳ. 23. Եթովպացի լինել ասի՝ որ է Թխամորթ . միթէ փոխիցէ՞ ասէ Եթովպացին զմորթ իւր » : Ուր ի մեղ դնի Հնդիկ . մի համարեալ Հնդիկ ասել կամ եթովպացի : Արդ թէ հնդկաստան վասն Թխամորթ գունոյն բնակչաց Եթովպիա կոչեցաւ, ապա ևս առաւել անկ էր մոխէսի Եթովպիա կոչել զայն սահման Երասխայ կամ Գեհանի, որոյ բնակիչք զինչ և իցէ պատճառաւ արդէն իսկ կոչէին Սեաւք կամ Սևորդիք : Զայս սովորուի նաեւ յայսմ և ի մերում ժամանակի է տեսանել, ուր արարալցի կամ Արար կաշեմք նաեւ զայն ազգ և զայն այր՝ որ նրմանի գունոց նոցա :

Այսչափ բանք և նշանք առաւել քան զբաւականն թուին ինձ ցուցանել զյարմարութի Երասխ գետոյն ընդ Գեհանի, որով և ծանիցես զընդունայն խորհրդածութի անգղիացի հեղինակաց ընդհանուր պատմութե, որք ի հատ . Թ. գլ . Թ. յոդ . 1. գրեն, թէ ստորագրուի Մոխէսի զԵգեմայ է անկատար . ըստ որում չէ մարթ ասեն իւրք իրօք ըմբռնել՝ ողջոյն ինչ աշխարհի պատեալ լինել ի գետոյ, որպէս ասի անդ վառն Եւիլատայ պատեալ ի Փիւսոնէ, և վասն Քուսայ կամ Եթովպիոյ պատեալ ի Գեհանայ, առանց լինելոյ այնք աշխարհի կղզի ինչ : Առ որս տեղեակք աշխարհագրուե հայաստանեաց ունին ասել թէ արդարեւ՝ Կողքիս որ է Եւիլատ, այնպէս պատի ի Փիւսոնէ կամ ի Ճորոխայ՝ որ իբր ցամաք կղզի է ձևացեալ, սոյնպէս Արցախ և Ուտի նահանգք միանգամայն առեալք որ է Քուս կամ Եթովպիա սուրբ գրոց, այնպէս իմն պատի յԵրասխայ և ի Կուր գետոյ՝ որ նոյնպէս իբր ցամաք կղզի երևի ձևացեալ . բայց ինքեանք չեն ամենեկին ծանօթ : Եւ քանզի նաեւ վասն ցամաք կղզւոյն ի դէպ իսկ

բազում պատմագիրք պատեալ տան 'ի ջուրց, նորին աղագաւ և Մովսէս Ճմարտութեամբ ասաց պարեալ:

{Յաղագս ստորագրուե մնացեալ երկուց գետոց Տիգրիսի և Եփրատայ ոչինչ յիշատակեսցուք աստանօր, քանզի 'ի գլուխն Գետոց ունիս ընդարձակ գտանել զնոցունց, թէ զիարդ երկողքին ևս բոլին 'ի հայաստան ոչ այնչափ հեռի 'ի միմեանց, յարմար ամենեկն տեղւոյ դրախտին: Զայս ինչ միայն յուշ արասցուք, զի և Մովսէս զերկուս զառաջին գետն առաւել բանիւք ստորագրեաց, յայտ է թէ սակս առաւել հեռի և անծանօթ գողջ չրէից, որպէս էր հայաստան. իսկ զՏիգրիսէ՝ սակաւ. այլ զԵփրատայ ոչ ինչ յիշեաց ընաւ բաց յանուանէ. յայտ է թէ վասն զի այս կրկին գետք՝ և առաւել Եփրատ, քաջածանօթ էր չրէից, զի անցանէր մօտ 'ի հրէաստան և ընդ Արարիա: Սովաւ ահա դարձեալ 'ի դերեւ ելանեն կարծիք շուտիոսի և Հարտուինի:

Բ. Յարմարոյ գրից կայասրան աշխարհին:

Երդ մատիցուք առ երկրորդ ցուցումն դրախտին՝ որ 'ի յարմարուէ դրից հայաստանեաց առեալ: Նախ՝ եթէ որ 'ի ցամաք վերին կիսագնտոյս գննելով հայիցի առհասարակ, զհայաստան գտցէ գրեթէ 'ի կեդրոնի՝ կամ մերձ 'ի կեդրոն աշխարհի, նոյնաչափ գրեթէ տարակացեալ 'ի մեծ ծովէն Ովկիանու 'ի չորեցունց ևս կողմանց: Արդ քանի յարմար էր մտաց Արարչապետին՝ որ զմարդն տէր և իշխան կամէր կացուցանել 'ի վերայ համօրէն երկրի, բնակեցուցանել 'ի կեդրոնի ցամաքին, որ է ասել 'ի միջին վայրի աշխարհիս՝ ուրմանօր է հայաստան, ուստի մարթ էր նաև դիւրաւ սփռիլ յետագայ սերնդոց մարդոյ ընդ չորս կողմունս աշխարհի: Յիշատակէ զայս և Կալմէտ 'ի մեկնութեան ծննդոց Բ. 14. ասելով. "Բազումք 'ի նախ

1 Որք յերողացուց մտադիր և զեն այսմ, նղբին ևս գտին զայս յարմարութ. յորս երեւի աշխարհագիրն Մալք Պոպէն 'ի սկիզբն Բ. գրոց, որ է պատմութի աշխարհագրութն, յետ գրելոյ թէ Մովսէս զերկրորդ սկզբնաւորուի մարդկային ազգի գնէ 'ի հայաստան՝ այլով իմն օրինակաւ գտանէ զայս յարմարութ ասելով. "Նշանա-

ւոր իմն է արդարեւ՝ տեսանել զասհմանն (հայաստան) ուստի Մովսէս ի շուշանէ պրոտուէն Ժողովոցոյ, լինել գրեթէ առաւել միջնովայր քան զայլ ամենայն սահման բնակեալ 'ի նախնուսն. քանզի Հնդկէք յարեւելից՝ դասնախնայիք կամ Գուրթ 'ի հիւսիսոյ՝ սեռաւ կամ եթովպացիք արեւմտեայք, սոցա երեքին ևս Ժողովոցոց

նույն զւերինս հայաստանեաց՝ առ որովք զենմք զերկրաւոր դրախտն, միջին տեղի համարեցան մերում ցամաքի ։

Երկրորդ՝ դիրք հայաստանեաց անկանի 'ի մէջ երեւելի ծովուց համօրէն աշխարհիս, 'ի միոյ կողմանէ Պոնտոս ծովու, 'ի միւս կողմանէ Կասպից ծովու, որ յառաջ ժամանակաւ հաղորդէր ասեւ ընդ հիւսիսային Ովկիանոս յայլմէ կողմանէ ընդ միջերկրական ծովու, և յայլմէ՝ ընդ հարաւային Ովկիանոս ծովու ։ Ի վերայ այսորիկ յաւել և զգետս հայաստանեայց, որ 'ի նոյն ծովս արձակելով գետս մեծամեծ՝ հաղորդի ընդ նոսա. միանգամայն ցուցանէ և զբարձրուն դրից իւրոց, որպէս և վայել էր տեղւոյ դրախտին. յոյր սակ տեղին ուր մեք զդրախտն ասեմք լինել՝ կոչեցաւ 'ի նախնի բնակչաց իւրոց Բարձր Հայք, որ "Ըստ անուանդ (ասէ Խորենացին) բարձր է քան զամենայն երկիր. քանզի ընդ չորս կողմանս արձակէ գետս ։

Երրորդ՝ եթէ աշխարհագիր ոք զննելով կամիցի գտաւ նել ուրեք նշանս ինչ կամ նմանուն ուրուական՝ իւր մնալորդս ինչ աւերակաց դրախտին, գտցէ արդարեւ ինչ ինչ 'ի լերինս նահանգին բարձր Հայոց և նորին շրջակայ սահմանացն, զոր յայսմ վայրի մի ըստ միով յառաջ բերցուք ստորագրելով, և զայժմեան դիրս համեմատելով ընդ դրիցն Եդեմայ ստորագրելոյ 'ի Մովսիսէ ։

Եդեմ տեղին յայժմեան դրից իւրոց ստորագրեալ ։

Ի դէպ իսկ գրեն անգղիացի մատենագիրք յընդհանուր պատմութ. հտ. Խ. գլ. Խ. յօդ. 1. Թէ որոյ կամք են ըստ օրինի 'ի վերայ հասանել տեղւոյ դրախտին, հարկ է ճանաչել զտեղեկութիւնս նոր և ճշգրիտ աշխարհագրաց և ճանապարհորդաց ։ Եւ քանզի ոչ ոք յեւրոպացի ճանապարհորդաց չըջեցաւ 'ի հայաստան զննելոյ մտօք զտեղի

առհասարակ 'ի հնուն բնակեալք 'ի սահմանս՝ որք կրնն զանուանն նոցա, գրեթէ հաւատարմօքն տարակայնալ գտանին 'ի հայաստանեաց և 'ի Միջագետաց ։

1 Յայն բան այնպէս ցուցանեն նոյն հեղինակք, իւր թէ նախնիք սխալ կամ շփոթ ստորագրեն զգետս ։ Բայց մեք 'ի գլուխն գետոց ցուցալք վասն չորեքուոյն գետոցս. թէ նախնիք ոչ

սխալեցան զաֆն Փաֆս գետոյ գնելով 'ի Հայս, զի նոքա Փաֆս ասելով զՃորոխ իմանային. այլ արգիւք սխալեցան, որք զՓաֆսն կարծեցին լինել յայժմեան Ֆարշ գետն և ոչ Ճորոխ. ցուցալք նոյնպէս վասն ընթացից Եդրատայ, թէ զոր Սալմաստոս սխալ համարի զԵդեմալն 'ի Սորարոնէ, ոչ է սխալ, այլ է ստորագրուի միւս վտակն նորա՝ զոր այլս ոչ յիշեն ։

դրախտին , և ոչ իսկ զայնու կողմամբ աշխարհիս Հայոց շրջեցան ուր են ակունք չորեցունց գետոցս , յայն սակս անծանօթ մնաց առ նոսա տեղի դրախտին , և մնայ մեզ լուսաբանել զնոյն աստէն աշխարհագրական տեղեկութիւնք :

Վշմանք մնացորդաց Եդեսիայ կամ տեղւոյ դրախտին են այսոքիկ . Նախ՝ յուռթի և ջրարբի տեղի , լի առատու թեամբ ջուրց : Երկրորդ՝ առատ բեղմնաւորութիւն բերոց : Երրորդ՝ քաջալաւութիւն օդոյ : Զերեւին զայսոսիկ ոչ ուրեք գտցէ որ յաշխարհի այնպէս միանգամայն ՚ի միում վայրի հաւաքեալ , որպէս ՚ի լեւինս որ ՚ի բարձր Հայոս և ՚ի չորրորդ Հայոս ձգին . և այժմ՝ կոչին Պինկէօլ լեւինք , իբր բիւր լճակ , և կամ բիւրակն : Այս լեռան է գօտեւոր , որ սկսեալ ՚ի կողմանց Տարօնոյ , այս է ՚ի Դէքմանայ՝ ձգի ՚ի կողմն Երզնկաւմայ ընդարձակ տարածութիւն : Ի լեւանց աստի և ՚ի ստորոտէ նոցա աստ և անդ բոլորն աղբիւրք յորդախաղացք բազմութիւնք յոյժ , որք գործեն նաև լճակս և գետակս յարմար բանիցն ասացելոց ՚ի Մովսիսէ՝ Ծանր գոց . ք . 6 . “ Աղբիւր ելանէր յերկրէ , և ոռոգանէր զամենայն երեսս երկրի ” : Ի Պինկէօլ բազմութիւնք են աղբերաց , բայց քանզի ամենեքին են ՚ի միում վայրի , նմին իրի իբրեւ զմի աղբիւր՝ համարեալ խօսիմք զմաննէ առ տեղեալս ըստ բանի Գրոյն , թէ “ Գետ ելանէր յԵդեսիայ ոռոգանել ըզդրախտն ” . 10 : Ի Հաշտեանք տեղին որ ըստ մեզ է Եդեսի , և այժմ՝ սահման է նոյն գօտեւոր Պինկէօլ լեւին , զանազան ջուրք կան ՚ի զանազան տեղիս բոլորեալ , բայց կարի մօտ առ միմեանս հաւաքեալ՝ գետակս կազմեն , որք աստ և անդ ընթանալով ոռոգեն զսահման ինչ լայնածաւալ , կամ զայն տեղին՝ ուր էր երբեմն դրախտն . այս է զոր առաջ “ և գետ ելանէր ” . զի իբրեւ մի գետ համարի : Նոյն գետակք են որոց ոմանք ՚ի մի կողմն ընթացեալ և ոմանք ՚ի միւս՝ ապա սկզբնաւորեն զգետնս զորս յիշեաց Մովսէս :

( ) Ինչ քան զայս առաւել յարմարագոյն նշան . յարմար նաև նախայիշեալ բանին , ուր ասաց թէ “ ոռոգանէր զամենայն երեսս երկրի ” . զի արդարեւ աստի ՚ի սահմանացն Պինկէօլի ելանէ ջուր՝ զոր աղբիւր կոչէ Մովսէս , բայց ջուր բազմաբաշխ , որ առ յորդութե իւրոյ աստ և անդ ՚ի վեր բոլրէ . և յետ ոռոգանելոյ զդրախտն՝ ելանէ նաև արտաքոյ դրախտին ՚ի չորս ալաջս բաժանելով , որովք ոռոգանէ և զամենայն երեսս երկրի , որպէս ասաց Մովսէս ՚ի նախագրեալ բանն ք . 6 . այսինքն է զայն ամենայն երեսս երկրի՝ որչափ ինչ առաւել Ծանօթ էր յայն .

ժամ առ չքեայս . զի Եփրատ և Տիգրիս սուգանեն ըզլայնածաւալ երկիրն՝ որ ձգի մինչև 'ի ծոցն Պարսից . Եւրասի կամ Գեհն մինչև 'ի ծոցն Կասպից . Շորոխ կամ Փիտոն մինչև 'ի Պոնտոս . և ուր այսպիսի յարմարութի 'ի դրուէ Հուստիոսի : Միայն յընթեռնուլ ուրուք զստորագրութի Խորենացւոյն վասն աղբերն Եփրատայ Դ . 59 . Թուի գտանել ամենայնիւ զնոյն ստորագրութի զոր առնէ Մովսէս վասն աղբերն Եգիպտոս :

Ոմանք 'ի տեղւոյ դրախտին յուզեն գտանել լճակս . և ահա յայտմ վայրի են ոչ մի՝ այլ զանազան լճակք . 'ի չորրորդ Հայո՝ է լճակն անոյշ ջուրց՝ անուանեալ Ծովից, այժմ՝ փոխեալ 'ի լճակ, յորոյ մերձակայս բղխէ Տիգրիս : Ծովին Կաֆոյ, ուստի բղխէ Եփրատ . Ծովին Կիսիսոյ, ուստի բղխէ Կուր գետ : Ի սմին միջոցի են և տեղիք շատաջուրք՝ յիշատակեալք 'ի գիրս, զի 'ի չորրորդ Հայո են տեղիքն կոչեցեալք Բաղաղէիւր, Ճապաղուր . 'ի բարձր Հայո է գաւառն Կարին, զոր Խորենացին Դ . 59 . կոչէ Հափուր . մերձ են յայն՝ աղբիւրք ականց Եփրատայ, որք և ծովնսն՝ որպէս ասէ . նոյն իսկ տեղի Կարնոյ քաղաքին էր առ ստորոտով այնպիսի լերին՝ ուր եգիպտոսէ՝ « բազում աղբիւրս ականակիտոս և մանուշա բղխեալ », : Սուղ ինչ հեռի 'ի քաղաքէն Կարնոյ 'ի Բասեն՝ է տեղին Արժաթաղիւր . որպէս և այժմ 'ի Խոսրովերան տեղին լի աղբերքք, զորմէ կարես տեսանել 'ի նոր Հայաստան :

Եւս ամենայն ծովակք, աղբիւրք և ջուրք են 'ի միում չափաւոր կողարաւորեալ վայրի . այս սահման այժմ ըստ մասին կոչի Պինկէօլ՝, և ըստ մասին ձգի նաեւ արտաքոյ սահմանին Պինկէօլի, բայց է անընդհատ յարակցեալ տեղի՝ որ բովանդակէ և զակունս չորից նախագրեալ գետոց , յորս թէ և իրական այլայլուի ինչ համարեցուք լեալ 'ի ժամանակաց անտի Մովսէսի մինչև ցայժմ, այլ

1 Գտածի և առ Կապուկոյ յիշատակութիւն Պինկէօլ լերին 'ի մեկնութե Ծովից Դ . 10 . բերեալ 'ի պատմութե քաղաքաց յիշատակածու յամեն 1681 . ուր յիս ստորագրելոյ նման մերուան՝ բերէ զտականութի ժողովրդեան ան գանձօր լինելոյ գրախտին :

2 Մտա պարտ էր յաւելուլ և 'ի նախնեաց զքան Երազոտոսի, եթէ յայտնի վն ականց Երասխայ գետալ էր նորա 'ի 40 ականց բղխել, որպէս իմանայ և Կալմէտ . այլ քանիք Բե-

րան անուանէ, ևս համարեմ վերջաւոր շնորհեալ նորա . զի այսպէս բազում բերանօք մտանել 'ի ծովն Կասպից՝ միայն վասն Վալիայ կամ Եթիլ գետոյն գրեն այլք . իսկ Վերասի 'ի բազում աղբերաց սկզբնաւորիլ՝ նաեւ այժմ անան գիրք Պինկէօլ լերին յուցանէ . ուրանօք գուցէ առաւել քան զքառասուն աղբերս բղխեն և սկզբնաւորեն զգետս . մանաւանդ զի 'ի Մադիէ նեան տեղւոյ գնէ, որ ըստ մեզ է այլ աղբի հաշտեալք անուան, ուր ան-

այս ամենայն մասանց համաձայնութի մինչև ցայժմ մնացեալ յայտ առնեն՝ թէ չէ լեալ պլայլուի ինչ երեւի, այլ փղբր. զոր օրինակ եղև ՚ի շինուի Կարնոյ քաղաքին, յորում ժամանակի անհետ եղեն այն աղբիւրք անկեալք ընդ շինուածովք տանց:

1) ամեն երկրորդ նշանին՝ որ է բեղմնաւորութի երկրին, չէ հարկ ընդ երկար դեգերիլ, քանզի այլուր նշանաւ գրեալ է մեր զվկայութիս նախնեաց վասն բեղմնաւորուն հնոյ ժամանակին. որպէս և վասն այժմեան ժամանակի ՚ի նոր Հայաստան: Մի միայն առատութի բերոց որ ՚ի Պինկէօլ՝ զարմանալի է. ամենազան ծաղկունք նորա ինքնաւ բոյրք իբրև ուրոյն հրամանաւ գողցես աստի. և անտի ՚ի չորից կողմանց աշխարհիս բերեալք և տնկեալք, առ ՚ի գործել անդ դրախտ կամ բուրաստան արքայապայել: Այնքաւ բազմութի զանազան բանջարոց և խոտոց նորա առ նեն զտեղին իբր դեղարան ամենայն ցաւոց, ևս և ցաւոց աչաց՝ ի քննութի բժշկաց և բուսաբանից. ընդ որս հիացան երկուք ոմանք ճանապարհորդք եւրոպեանք՝ որք քանի մի ամբոյառաջ անցին ընդ այն: Արտք լերին խամբերդոյ որ մի է ՚ի լեւանց Պինկէօլի՝ ունին ուրոյն իմն զօրութի ՚ի վեր քան զսովորական կարգ. բնութ արարտացուցանելոյ զխաշինս, նաև ոսկեզօծելոյ զատամուշս նոցա: Այսմ արարտացուցիչ զօրուն նաև ՚ի նախնեաց վկայէ Գորգիոս պատմագիր, որ ՚ի սկիզբն է. գրոցն զբեղմնաւորութի ջուրց Տիգրիսի և Եփրատայ խօսելով ասէ. «Որ ՚ի մէջ Տիգրիսի և Եփրատայ է երկիր՝ այնչափ յուռութի է և արարտարօտ, մինչև հեռացուցանել ասեն զխաշինս ՚ի ճարակելոյ, զի մի պայլեացին ՚ի յգիսնալոյ. իսկ պատճառ բեղմնաւորուն են ջուրք յերկոցունց գետոցս հոսեալք, գրեթէ ընդ համօրէն երկիրն ընդ այն մղեալք ընդ երակս ջուրց»:

Եւս ամենատեսակ բազմութի բուսոց Պինկէօլ լերինն ոչ ապաքէն հաստատէ զասացեալն Մովսէսի Բ. 9. որ ըզծաւոց միայն յիշէ՝ յասելն, «Եւ բուսոյց ևս տէր Աստուած յերկրէ զամենայն ծառ գեղեցիկ ՚ի տեսանել, և քաղցր ՚ի կերակուր, և զծառն կենաց ՚ի մէջ դրախտին»:

Կանի մասն ինչ Պինկէօլի: Այլ տես և զոր գրեցաքն ՚ի ստորագրութն Երասի գետոյ:

1 Զորմէ կարես տեսնել ՚ի նոր Հայաստան ՚ի Թղթաճամարն 80: Եղն զբութի ունի և երկիր այնր կողմն

Տարօնոյ որ սահմանակից է Պինկէօլի. զոր օրինակ է երկիր ուրք Սահակոյ գեղը, ուր ՚ի հնումն եր Աշտիշատ Տաւրոնոյ, զոր վայր ձգեալ պարտ է գնել զսահման Եգիպտոյ, որ և էր սահման կցեալ ընդ Հաշտինք գաւառին:

Զի կրկնեն աստանօր սուրբ գրոց սակս բուսուցանելոյ զամենայն ծառս, վասն դրախտին է ասացեալ, որպէս և վկայեն մեկնիչք. քանզի վասն ամենայն աշխարհի արդէն իսկ յառաջագոյն գրեալ էր Խ. 11. 12. Որպէս ջուրք Տիգրիսի և Եփրատայ, նոյնպէս և ջուրն Երատսայ կամ Գեհնի ունի զնոյն զօրութի բեղմնաւորելոյ, զի ընդ որ և անցանէ՝ պարարտացուցանէ զերկիրն՝ մանաւանդ զԱյրարատ նահանգն, զորմէ գրեալ եմք՝ ի զանազան տեղիս՝ թէ զիարդ գովեալ են առ նախնիս ոչ միայն Այրարատ, այլ և երասխեանս դաշտք. յաւել և զայս բան Մեսրոպայ, որ ՚ի թիւն ժք. ասէ. « Իսկ Հայր մարդպետն հանդիպեցաւ երթալ յարարատեան գաւառն և յամենալից աշխարհն, որ նման է դրախտին ասի. ամենալից ամենայն պտղովք և ցանկալի ամենայն մարդկան »:

Իսկ վասն երրորդ նշանին՝ որ է քաջալաւութիւն օդոյ, ամենայն ճանապարհորդք վկայեն մեծաւ գովութեք, առ որս ես ինքն հարցանէի բազում անգամ. և այժմ Գիւրտք խաշնադարմանք վայելեն, սփռեալք առհասարակ յայն գօտի լերին Պինկէօլի, որք և վարեն կեանս քաջաւորջս, ոչինչ կրելով ՚ի սովորական փետից յաճախելոց յայլ տեղիս. երկարակեացք են առաւել քան զսովորականն, չնչելով զօդ քաղցրաշունչ և քաղցրահոտ, և յստակ ամենեւին յապականադործ գոլորշեաց:

Երդ զինչ առաւել քան զայստիկ իցէ տեսանել նշանս յարմարս իբր յաւերակաց անտի դրախտին մնացեալ. Արդարեւ այս կրկին փաստք, որ է ընական պատուականութի տեղոյ մինչև ցայժմ մնացեալ, և քաջագէտ յարմարութի ստորագրութե բանից Մովսէսի, յիմ երկուամնաց արտաքոյ կացուցանեն. և իբրու վճռաւ որոշեալ զվէճն, որ վասն տեղոյ դրախտին, բուռն առնեն իմ անաչառքնողաց, վս հայաստան աշխարհիս տալ զիւրեանց հաւաքնութի. Եւ զի համառօտ ասացից, որովհետեւ գլխաւոր նշանք Մովսէսի՝ են բղիւռմն չորից գետոց յարեւելեան սահմանի, միշտ ընտրելի է այն կարծիք՝ որ ցուցանէ այժմ ընդ արեւելս և ոչ ընդ հարաւ, տեղի ինչ չափաւոր՝ սկզբնաւորող չորից գետոց. վասն զի բղիւռմն և ընթացք գետոց չեն այնչափ ինչ ընդ փոփոխութեամբ անկեալ, մանաւանդ չորեցունց միանգամայն. Իսկ յետագասել պարտ է զայն կարծիս՝ որք զերկուս գետս յայս ինչ տեղի՝ և զերկուս գետս յայլ ինչ տեղի՝ բազում տարակայութեամբ հեռացեալս՝ սահմանս առդնեն դրախտի. նոյնպէս

յետագասել անկէ և զայն կարծիս՝ որոյ երկու գետքն և ոչ խոկ արժանի են տիրապէս գետս անուանելոյ, որպէս բերէ հուետեանն կարծիք։ Իսկ քան զամենայն առաւել անընդունելի կարծիք նոցա, որք ոչ այնչափ 'ի գետս հային, քան որչափ գտանել զանուանս տեղեաց յիշատակելոյ։ Վասն զի անուանք տեղեաց միշտ ընդ փոփոխութեամբ են անկեալ։

Հայն սակա այսքան անհետեւ կարծիք 'ի վեր երեւցան, զի որք յայսպիսիս պարապեցան՝ փոյթ կալան առաւել զանուանս տեղեաց գտանել, որք են Եգեմ, Եփլատ, Եթովպիա, քան թէ զգետն։ և որ առաւելն է՝ յայն առանան միայն կարծեցին գտանել՝ որ 'ի սուրբ գիրս և Եթովպիայեանին աստ և անդ, որպէս թէ զամենայն տեղիս աշխարհի յիշեալ են սուրբ գիրք։ անայլալելի համարեցան զանուանս տեղեաց որք գիրաւ այլայլին։ և այլալելի համարեցան զըզմանն և զընթացս գետոց՝ որոց գծուարին է այլայլել քան զանուանս տեղեաց։ այսպէս կարծէ Քլէքք՝ յԱրորիս դնելով զգրական։ Բայց որ զուղին գտանել ինդրիցէ ուր բղմանա՞ք չորից գետոցն գտանին, անփոյթ արարեալ զանուանս տեղեացն ճշգրտելոյ՝ յորժամ չիցեն նոքին բացայայտք, այլ հաւատեալ գիրափոփոյք իցեն, նա 'ի բազմագիւմի վերպանաց զերծ կայ։ Յայն հայեցեալ և մեր, 'ի հայաստան ասացաք լինել ըզգրական։

Եւ ընթերցասէրն ինքնին տեսեալ թէ քանի համաձայնութի է մերս կարծեաց ընդ սուրբ գրոց ըստ տեղեաց և ըստ գետոց, կամակար հաւանեսցի ասացելոցս՝ 'ի բաց թողեալ զոմանց նրբունի և զվայրաքննին ճշգրտութիւն, որք զքանն Մովսէսի ճշգիւ կալեալ՝ յուղեն գտանել մի միայն աղբիւր յԵգեմ տեղւոջ, որոյ ջուր յետ ոռոգելոյ զգրականն՝ 'ի չորս առաջս բաժանեսցի։ այսպէս ասեն անգղիացի մատենագիրք ընդհանուր պատմունք՝ թէ չիք այն գետ որ ոռոգանէր զգրականն։ և յորմէ ելանէին այլ գետք քառեակք։ Սոյնպէս և Պէռօթիէ 'ի բառն Բառապիլ՝ գրէ։

1 Այլ ինքեանք՝ նոյնպէս գրեթէ և Պէռօթիէ՝ որք յոյս բան Մովսէսի այսչափ ճշգրտի հետազոտեն, ապա զյայտնի բանն Մովսէսի չարաւոր մեկնարանեն ըզուանելով գիտրծին հուետիսի, սուղ ինչ տարբերութ։ զի 'ի գրուն հուետիսի ոչ ելանեն չորք գետք։ այլ երկուք մասնեն և երկուք

ելանեն, յորոց երկուքն ոչ պատեն զառաջաւ ինչ, որպէս գնէ Մովսէս։ չունին զընթացս նոյն գետոց, որպէս գրէ։ այլ սուղ ինչ Զամաղարտ արարեալ անկանին 'ի Ծով։ և յայլ այսպիսի անանգուն անկանին, զորս յիշեցաք 'ի վերայ։

“Մովսէս ոչ ասէ ինչ, թէ դրախտն էր յազոռնս անդ չորից գետոց. այլ ասէ՝ թէ գետն ինչ ելանէր ՚ի տեղւոյն անուանեալ Եդեմ, առ ՚ի ոռոգել զգրախտն, որ ապա բաժանէր ՚ի չորս գլուխս կամ ՚ի չորս առաջս”, Ուր եթէ այսպէս իմանալ պարտ էր, ապա չէր անկ Մովսէսի գետս կոչել զնոսա, գետն երկրորդ, երրորդ, և գետն չորրորդ ասելով, ո՞նչ դնի յերայականն և յայլ ամենայն Թարգմանութիւնս. այլ պարտ էր զնոյն բառ առաջ կամ Գլխի կոչել. զի չորք գետք նորա են, որք քառեակ զանազան ակոռնս ունին։ Ապա իմաստք բանից Մովսէսի է. Զուր ելանէր յԵդեմայ՝ զոր կոչէ աղբիւր. այս Զուր թէ և ՚ի զու նազան տեղիս Եդեմայ ելանէր, տակաւին մարթ էր ասել Զուր կամ աղբիւր ելանէր յԵդեմայ, և ոչ թէ արտաքոյ Եդեմայ. ապա անտի՝ այսինքն ՚ի տեղւոյն Եդեմայ՝ նոյն Զուրք որք ՚ի զանազան տեղիս նորին Եդեմայ բղխէին, չորս գետս կազմեալ ընդ չորս կողմունս ընթալնային։ Վասն որոյ զմակբայս անտի՝ պարտ է իմանալ ոչ վասն աղբերն՝ որպէս իմանայ Պէռօփէ, իբր ասել յաղբերէ անտի, այլ վասն տեղւոյն՝ այն է վասն Եդեմայ։ Եթէ այսպէս ասասցուք, ապա և բան Մովսէսի Համաձայնի ընդ բանից արտաքին մատենագրաց նախնեաց, որք զուռնս երկից գետոց ևս՝ Եփրատայ, Տիգրիսի և Երատխայ, ՚ի մի և ՚ի նոյն լեռն ասացին լինել. վասն զի էր լեռնս գօտեւոր, որ մի Համարի։ Նոյնպէս դարձեալ Համաձայնի և այժմեան դրից, զի Պինկէօ՛՛ ուստի բղխեն այս գետք, է նոյնպէս լեռնս գօտեւոր, որ յիւրմէ բղխէ զԶուրս ոռոգիչս նոյն վայրաց, և սկզբնաւորողս նոյն գետոց։

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ

Երկրորդ Բնախոհ՝ հայաստանեայց յառուրս Նոյի։

Եւս ընաջինջ լինելոյ մարդկային ազգի ՚ի Համաշխարհական Զրհեղեղին, քանզի բնակութիւնոյի և որդւոց նաբա եղև ՚ի հայաստանս, վասն որոյ և երկրորդ բնականալ մարդոյ ՚ի վերայ երկրի՝ երկրորդ բնակուի է աշխարհիս Հայոց. քանզի տապանն, յորում պատասպարեալ էր Նոյ նահապետ, հանգեալ ՚ի Հայս. անդ ել ինքն և որդիք իւր։ Յայսնի է այս. բայց քանզի զտեղին, ուր ել Նոյ, զանազան մատենագիրք և զանազան Թարգմանութիւնք

անժաշունչ գրոց այլևայլ անուամբ կոչեն, նմին իրի այլևայլ կարծիք 'ի վեր ելին. և զի բնակիչք աշխարհին Հայոց՝ որք տեղեակ էին աշխարհին իւրեանց, ամենեկն լուռ կացին ոչինչ մատենագրեալ յազագոս պատրիկ, նմին իրի օտարազգիք անծանօթք՝ անյապի այլևայլութիւն անուանց հնարեցին, մինչև շփոթել գլխովին և զյայտնին : Վրոն որոյ աշխատութիւն յանձն առեալ ջանամբ զգրիպանս նոցա ուզգել, և զայլևայլ մատենագրաց բանսն լուսադաշնել առ տեղեալ :

Եւ զեւանեմն 'ի Նոյի 'ի Հայոց՝ յայտ առնեն նախ սուրբ գիրք Ծննդոց Խ. Կ. գրելով վստապանին ըստ եօթանաւ նից, որ է մերն. « Եւ նստաւ տապանն յեօթներորդում ամսեան 'ի 27 ամսոյն 'ի վերայ լերանց Արարոսայ », : Այսպէս դնի և յերթայակամն և 'ի սամարացին. ուր Արարոս ասելով սուրբ գիրք, իմանան զհայաստան. մինչև 'ի Թարգմանուէ լատինացւոց որ կոչի Վր-Նաթա, և 'ի Թարգմանուէ Արորւոց փոխանակ Արարատայ՝ դնի Ար-Ռիթա, որ է Հայաստան, նոյն համարելով զԱրարատ և զԱւամէնիա, որ պէս և է իսկ հաւաստեալ : Ոչ արտաքոյ հայաստանեաց դնեն և Թարգմանութիւն արաբացւոց, և բացատրութիւնն քաղզկահկան՝ անուանեալ Թարգ-Ոմիւր, յորժամ ըզտապանն 'ի Նոյի իջեալ ասեն 'ի վերայ լերանց Քարթա կամ Քարթա. որովհետև և այս լերինք Քարտա որ է Կորդուք՝ էին 'ի հայաստան : »

Եւ զերորդ յայտ առնեն համաձայնութիւնք նաև արտաքին երևելի պատմագրաց նախնի հեթանոսութեան ժամանակի ընդ սուրբ գրոց յայտ բան. որք թէ և այլ և այլ անուամբ կոչեցին զլեւոն ուր էջ տապանն 'ի Նոյի՝ զորոս յիշեցաք 'ի գրեմն զՄասեաց, բայց զաշխարհն ուր էր լեւոն ան՝ միշտ կոչեցին Հայաստան, կամ որ նոյն է Ար-Ռիթա : Ըստ այսմ ահա Աղէքսանդր բազմամկեպ 'ի Քրոնիկ կոնին Եւսեբեայ, հատոր Կ. Թղթ. 34. պատմելով զնաւաշինութիւն Քսիսութեայ որ է 'ի Նոյ, և զՋրհեղեղն, յետ գաղարելոյ, ասէ, ջրհեղեղին 'ի քակեմն զձեղուն հաւին՝ գէպ եղև նմա « տեսանել երթեալ յեցեալ զնաւն 'ի լեւոն ինչ », : Ապա 'ի 36 գրէ. « Եւ եթէ տեղին յորում վայրի ելեալ կային (մարդիկ 'ի նաւէ), Հայոց աշխարհն է », : Սոյնպէս գրէ և 'ի 36. 37. նոյն Բազմամկեպն. « Եւ

1 Որպէս և ցուցաք 'ի գլ. Կ. 'ի խօսելն զԱնուանէ հայաստանեաց : 34 և 'ի գլուխն Լեւոնց զՄասիս :

2 Վասն այսոցիկ տես 'ի գլուխն Լեւոնց զՄասիս, և զԳորգուոց լեւոն :

ի նաւէն ուր չողաւ դադարեաց ՚ի Հայս, և ցայժմ սա-
կաւ ինչ մասն ՚ի կորդուացւոց լերինն ՚ի Հայոց աշխարհին
մեալ նշխար ասեն, : Ուր նախ զնաւն ՚ի Հայաստան դա-
դարեալ ասէ . ապա նաև զլեառն կորդուաց՝ ուր զմա-
ցորդս ինչ տապանին ցուցանէին՝ ՚ի Հայս դնէ : Աբիւդե-
նոս ՚ի նոյն Քրոնիկոնին Եւտեբեայ թղթ . 50 . գրէ վասն
նաւուն Նոյի . « Եւ նաւն երթեալ յաշխարհն Հայոց դա-
դարէր . և ՚ի փայտիցն դեղ օգնականութիւն ընակչաց աշ-
խարհին պարգեւէր , : Սապէս և Բերոս քաղղէացի ըստ
վկայելոյ Յովսէպոսի ՚ի նմին Քրոնիկոնին Եւտեբեայ թղթ .
63 . « Վիպագրեաց և վասն արկղակերտ տապանին՝ որով
Նովքոս (Նոյ) նախնին մերոյ ազգին ապրեցաւ, և երթեալ
դադարէ ՚ի գլուխ լերանց Հայաստան աշխարհին , : Ի Հայ-
աստան դնէ և Մեղոն ՚ի թ . գիրս նախապատրաստութիւն
Եւտեբեայ :

Եւ յոցիկ նախնի Հեթանոս մատենագրացս Համա-
ձայնին նաև քրիստոնեայ մատենագիրք, յորս Եւստաքէոս
անտիոքացի ՚ի յորրորդ դարուն գրէ . « Տապանն (Նոյի)
ամբարձեալ ՚ի ջուրց եկաց ՚ի դադարէն լերին ինչ որ է
՚ի Հայաստան : Եւ Ոսկեբերանն . Թեոփ . Ճառ Ը . թղթ .
389 . « Հաւատայցէք արդեօք եթէ եղև ջրհեղեղ, եթէ
առանցելոց ինչ բանք թուիցին ձեզ . ուր և լերինքն յորս
տապանն դադարեաց՝ վկայեն , զՀայոց լեռանցն ասեմ , :
Եւ ՚ի Ճառն սիրոյ . « Ապաքէն և զարդին լերինք Հայաս-
տանեայ (վասն ջրհեղեղին) վկայեն , ուր եկաց տապանն
(Նոյի) . ոչ ապաքէն է այժմ անդանօր պահեալ կան նըշ-
խարք նորուն ՚ի մեր խրատ , : Արատոս ՚ի Դ . գիրս գրէ .
« Տապանն (Նոյի) հանգուցեալ կայր ՚ի բարձրաբերձ լերինս
Հայաստանեայ , : Եւ Իսիդորոս սիվիլիացին յեթններորդ
դարուն ՚ի ԺԴ . գիրս Սկզբնաւորութեց . գլ . 8 . « Արա-
րադ (է) լեառն Հայաստանեայ , յորում պատմութիւն վը-
կայեն նստեալ տապանին յետ ջրհեղեղին , : Ըստ այսմ
գրեն և այլք բազումք :

Եւ յորրորդ ընդ այսչափ մատենագիրս քրիստոնէից և Հե-
թանոսաց՝ յաւել և զՀամաձայնութիւն պատմութեւն և ա-
ւանդութեան և յիշատակարանաց ազգայնոց անդանօր
ընակելոց ՚ի սկզբանէ հետէ , որ առ ողջամիտ քննաբանս

1 Զորոյ զանո յիշէ և մեր խորե-
նայի Թ . 6 . գրելով . Բիււոս , որ է
Բերոս , « Եւստ . քան զուրգն ասէ

և զբազմաբարդառն լինելոյ ձայնի ազ-
գի մարգկան , և զնիկ նաւարկութեն
Քրիստոնեայ (Նոյի) ՚ի Հայս , :

է ապացոյց զօրաւոր: Զի մինչև ցայժմ ցուցանեն զլեւառն Մասիս՝ ուր նստաւ տապանն Նոյի. ցուցանեն զտեղին և զկողմն երևելոյ գլխոց լեռանց Երևան կոչեցեալ, զորմէ գրի ծննդոց Խ. 5: Արդ լերինքս այսօրիկ են յաշխարհիս Հայոց, զորս Ոսկեբերան կոչեաց՝ ի վերոյ ի վկայուի ջրհեղեղին. ապա ընդունէր նա ինքն զայս աւանդութի ազգային: Յուցանեն դարձեալ և զտեղին՝ ուր ել՝ Նոյ ի տապանէն, և նախ առաջին իջեանս կալաւ, անուամբն վկայեալ Նախնաւ քաղաք կոչելով, զորմէ ոչ միայն ազգն՝ այլ և Յովնակոս վկայէ. որպէս կարես տեսանել ի մեծ Հայո 220. յաւել և զվկայութի Եւսեբիոսի ի գիրս տեղեաց, որ ասէ ըստ Թարգմանաւն Հերոնիմոսի. « Այժմ զտեղին Հայք կոչեն Եւս », որով բանիւ զնոյն զտեղին Նախնաւան կամի նշանագրել: Սոյնպէս ի սկզբանէ անտի յայտնի ցուցանեն զտեղին այգւոյն զոր տնկեաց Նոյ նահապետ լը պատմելոյ Մովսէսի, որ է Ահուրի: Դարձեալ զտեղի Թաղման Նոյի, Առնոյոս կոչելով: Զտեղի Թաղման միջոք նորա Նոյեմզարայ ցուցանեն՝ Մարտիր կոչելով: Այս ամենայն յիշատակարանք են՝ յոյր սակս նահապետք

1 Անգղիական պատմութի ընդհանուր հտ. Թ. 42. Բ. 104. 2. յալ լոյն վերապաշտ առեալ Ներեան գնէ զանկէն այգի. և վախճումն քաղաք կառուցեալ ի Նոյն՝ երկրայական համարի. որովհետև սուրբ գիրք, ասէ, զՆոյ ի վառի ցուցանեն բնակեալ յորենալ լեռում: Որպէս թէ Հայք պիտի ասել թէ Նոյ նահապետ յառաջ քան զարքենայն իւր շինեաց զքաղաքն Նախնաւ. և որպէս թէ շինեաց քաղաք՝ որպէս շինեն այժմ: Այլ աւանդութի աղբիւն է, թէ նախկին բնակաւորն Նոյի եղև ի Նախնաւում, յոր սակս և կոչեցաւ այսպէս, ոչինչ ասելով արդեւ ընդ յարկաւ առուստասկերտ ասն՝ թէ ընդ վրանաւ. և ոչ թէ իւր սկսաւ շինութի ասնց ի Նախնաւում, աղիւսակերտ կամ քաղաքէրտ: Բայց ի Նախնաւում զինի շինեցաւ քաղաք:

2 Համաձայնութի այսպիսի անուանց տեղեաց ընդ պատմութի սուրբ գրոց չեն ինքնաստեղծք, որ հետի է ի բնութենէն աղբիւն. չեն ի յետագայից այսպէս կոչեցեալ, կամ ի Հրէից ուսեալ, որպէս ոմանք գրեցին, որ է մտադածին. և թէ անանցելոյ ինչ

բանք էին՝ ոչ ընդունէր Ոսկեբերան և ոչ բերէր ի վկայութի ի վերոյգրեալ բանս իւր: Այլ արգարե զարմացիս ի վերայ ոմանց արգի եւրոպեանց, որք յորժամ ի գիրս կամ ի բերանս արարացոց բնակեաց գտանեն ինչ աւանդեալ վասն հին անուանց քաղաքացի իւրեանց, արգի մտք ընդունին իբրեւ ամենեւին ճշմարիտ, և պիտի ի համազել զայս. իսկ յորժամ ի գիրս կամ ի բերանս մերոց հայեաղանց լսեն ինչ, որք և հին ունին ի սուրբ գիրս, իբրեւ ի աւանդական ինչ կարծեաց և իբրեւ ի ծիծաղական ինչ զուցոց խորշին և մերժին: Զայս ոչ ըստ ոչ լախոհ ճանարանից ինչ խորհեալ տեսանեմ, այլ ի կանխակալոյ գառմանէ յառաջեկեալ, և յանձնաւ լի ներլոյ բնաւորութի արեւելեան աղբաւ: Գի առ հայեաղութն հետի է ամենեւին զայսպիսիս կեղծել զոչոյս ինքնա ստեղծման մանաւանդ վասն հնութեց. որոց և ոչինչ փոյթ և ամենեւին. այլ զի բնիկ տեղեղ նոյն գիւղաւանց են որք վկայեն: Իսկ զայս կառեմ փեղծելոյ՝ յաւելաւ վասն այլոց աղբաց պարտ էր ունել:

ազգիս ոչ երբեք մեկնեցան յԱյրարատայ. և նոյն նահապետք և թագաւորք այնչափ բազալքս շինեցին անդ յԱյրարատ նահանգի: Այսչափ համաձայնութի միահամուռ սրբազան և արտաքին մատենագրաց, և ազգային պատմագրաց և յիշատակարանաց, արդարեւ ստիպեն զամենեւին մտադիւր ընդունել զայս խնդիր և մի բնաւ հակառակիլ: Բայց 'ի բազմութե անդ այնչափ նորանոր մատենագրաց եւրոպեանց գտանին և ոմանք որք ընդդիմանան այսմ, բերելով զյետագայ ընդդիմութիւն:

Առաջին ընդդիմութի է առեալ 'ի բանից սուրբ գրոց, որ գրի 'ի ծնունդան Ը. 11. ազաւնոյ բերել առ տապանն 'նոյի տերեւ ձիթենւոյ շիւղ 'ի բերանի իւրում. իսկ 'ի հայաստան չիք ասեն ձիթենի: Այլ թողեալ զայժմեանն վիճակ, 'ի հնումն խորենացին յԱւսի նահանգին հայաստանեայց ասե լինել ձիթենի. իսկ յօտար ազգաց՝ Սարաբոն դնէ 'ի Գուգարս: Թող զայն, զի մարթ էր ազաւնոյ 'ի վերայ մերձակայ լերանց տապանին գտանել շիւղ ինչ ձիթենւոյ ոչ 'ի Ծառաց կտրելով, այլ 'ի գետնի գտանելով այլուստ բերեալ անդր 'ի ջուրց հեղեղին:

Երկրորդ ընդդիմութի բերեն զայն բան ծննդոց Ժ. 2. ուր վասն սերնդոց 'նոյի որք բնակեալ կային զարարատեան լերամիջ, գրէ՝ յարեւելից խաղացեալ 'ի դաշուն Սեննաար, ուր շինեցաւ Բաբելոն. արդ հայաստան ոչ անկանի ասեն յարեւելս ըստ գրից Սեննաարայ, այլ 'ի հիւսիս: Ար 'ի մեկնել զայս՝ յառաջ բերեն ոմանք զթարգմանութիւն ինչ, յորս փոխանակ անուանաւ 'Աբելից՝ եգեալ կայ Ի սիլվանէ կամ Ի սիլվէ, զոր իբր անգոր մերժէ և Պօշար: Այլք զանուանա Աբելից՝ տանին հպեցուցանեն անուանա Սեննաար, ըստ որում Սեննաար կամ Բաբելոն ըստ իմիջ անկանի ասեն յարեւելս արարատեան լերանց. այլ քանզի իրօք 'ի հարաւ անկանի, վասն որոյ և անտեղի է մեկնութիւնդ:

Ահիջ ասեն նախ առաջին խաղացեալ նոցա յարարատեան լերանց 'ի դաշտ ասորեստանեայց կամ Սուսիանաց (Սիսիանաց), և անգուստ յարեւմուտս 'ի Բաբելոն. վասն որոյ զանուանա 'Աբելից, ասեն, պարտ է առնուլ վասն ասորեստանեայց և Սուսիանաց: Բայց զոր ասեն դժբանախ ասորեստան խաղացեալ է մտացածին կտրծիք. վասն որոյ և Պօշար Ժ. 7. Թղթ. 31. այսպէս բացատրէ. Սուրբ գիրք խօսին, ասէ, աստանօր ըստ օրինի ասորեստանեայց, ընդ որոց սահման ընդ մէջ անցանելով գետն Տիգրիս, յեր-

կուս մատուան բաժանէր գրեթէ հաւասարս . յորմէ և նա լաւ զմանն՝ որ յայնկոյս Տիգրիսի , կոչէին Աբե-Եփես . իսկ զմանն՝ որ յայնկոյս Տիգրիսի , կոչէին Աբե-Դոստ , որպէս և յիշեցաւ 'ի վերոյ . արդ արարատեան լերինք ուստի յայն ժամ ելին 'ի Ճանապարհ՝ քանզի յայնկոյս Տիգրիսի անկաւ նէին , վասն որոյ և ուղիղ գրի վասն մարդկանն՝ , Աբե-Եփես՝ խաղացեալ : Այլ թէ զիարդ անցին յայնժամ ժողովուրդք ընդ գետն Տիգրիս , չէ պարտ տարակուսիլ , զի ծանօթ էին յայնժամ շինութե նաւակաց . թող զայն՝ զի մարթ էր նոցա անցանել նաև առանց ինչ նաւակաց մերձ յա կուսն Տիգրիսի , կամ ընդ հունս նորա , որպէս անցին ա մենայն զօրք մեծին Աղէքսանդրի մերձ 'ի Նինուէ և յԱբ բեղա , ուր լայնացեալ է գետն Տիգրիս . որպէս պատմեն Գիսգորոս սիկիլիացի , Գորգիոս և Աբրիանոս :

Ինչդիմանութիւնքս այսոքիկ չեն բաւական տկարացու ցանել զգօրութի միաբան վկայութեան սուրբ և արտաքին գրոց զորս յիշեցաւ . բայց գտաւ առ եւրոպեանս ոմն՝ որ արտաքոյ ամենայն կարծեաց զարարատեան լեռան դնէ 'ի գօտի ինչ լերանց մերձ 'ի Չին , և անդ ասէ . Նոյի որդիս ծնեալ և բազմացեալ և զթագաւորութիւն Չինաց հիմնեալ , և անտի սփռեալ յայլեայլ աշխարհս : Բայս կարծիս կայ Շուքֆըրտ մատենագիր . զոր թէպէտ և լոկով բանիւ մարթ էր մերժել , բայց անգղիացի հեղինակք ընդհանուր պատմութե հատ . Ի . գլուխ 16 . 'ի խօսելն զՏնութե Չինաց , բազում աշխատանք եօթնեւտասն պատճառս 'ի մէջ բերեալ , մերժեն 'ի հիմանց զայս օտարախորթ կարծիս : Գտաւ և ոմն Կորորիոս Պեքանոս , որ զԲարորամիտոս լեռան , որ ըստ նախնեաց գօտի է Տօրոսի և ոչ Կովկասայ՝ որպէս նայն կարծէ , համարի լինել լեռան Աբարատ . և առաջին աշխարհ յետ ջրհեղեղին բնակաւորեալ զՄար կիանա գաւառ Պարսից դնէ . ուստի ելին ասէ գաղթա կանք ընդ Ներքովթայ 'ի շինութի աշտարակի , որ անկանի յարեւելս Սենաարայ , և ոչ 'ի հայաստանեայց եկին՝ որ անկանի 'ի հիւսիսոյ Սենաարայ : Այլ ամենայն գործք սորա լի են այսպիսի մտացածին գրութիք :

Այլ ոմն Վալդեռ Ռալէյի անուանեալ՝ զԱբարատ ոչ դնէ 'ի հայաստան , այլ 'ի լերինս ինչ որք անկանին 'ի մէջ

1 Այսպէս Աբե-Եփես կոչելոյ սուրբ վկայութի բերէ Կալմէս 'ի Թ . հա գրոց և զայլ տեղիս՝ որ ըստ գրից հոչ տարանկայ են անկեալ , զանազան տար միկնութե , 'ի ճառն որ վասն չի նութե աշտարակի :

Պարսից , Թաթարաց և Հնդկաց . և առ 'ի զայս հաստա-
տել՝ յանձնէ հնարէ , թէ կովկաս լեռոն որ է 'ի կողմն
բակտրիացւոց և սկիւթացւոց՝ մասն էր գօտւոյ Տօրոս լե-
րին՝ որ յընթանալն իւրում անցանէ ասէ ընդ հայաստան :
Բայց և սա 'ի վերոյգրեալ Կորոբիոսէ առնու զոր գրէ .
վասն այնորիկ անգղիացի հեղինակք ընդ հանուր պատմու-
թեան գլուխ Խ . Եօդ . 8 . նոյնպէս մերժեն և զայդ :

Ա . Հապորթ ինչ Գապանին 'Նոյի ցոյցեալ 'ի հայաստան :

( ) Սմանէ վասն երկուց պատճառաց ստիպիմք գրել՝
բերելով զվկայութիս նախնեաց : Մի՝ առ ստուգութիւն
իջման տապանին 'Նոյի 'ի Հայս , զորմէ ճառեցաք մինչև
ցայժմ : Երկրորդ՝ 'ի լուսաբանել զամենայն մթութի բա-
նից վասն տեղոյ լերին 'ի պատճառս հատորոց տապանին :
Երէք Բերոս քուրմ Բելայ՝ որ էր յաւուրս մեծին Ա-
ղէքսանդրի , գրելով զըրհեղեղէ առ Յովսէպոսի գիրք Խ .
Հնախօսուե . գլ . 4 . ասէ ապա . « Պատմի նաև մասն ինչ
նաւուն մնացեալ 'ի հայաստան 'ի լերինն կորդուացւոց .
և ոմանց բառնալ անդուստ զնաւթ քերածոյ , զոր կրեալ
'ի վերայ 'ի կիր առնուն մարդիկ փոխանակ բժժանաց » :
'Նման սմին և Աղէքսանդր բազմավէպ , որ 85 ամօք յա-
ռաջ էր քան զԲրիստոս , գրէ 'ի Գրոնիկոնին Եւսեբեայ , որ
պէս ըստ մատին բերաք 'ի վերոյ . « Եւ ցայժմ սակաւ ինչ
մասն 'ի կորդուացւոց լերինն 'ի Հայոց աշխարհին մնալ
նշխարս ասեն . և ոմանց քերել բերել 'ի ծեփածոյ նաւին
նաւթոյ 'ի բժշկութի և 'ի ջնջոց ցաւոց ինչ բժժանաց » :
Համաձայնի սոցա և բան նորին Յովսէպոսի յատեն . « Եւ
կիր է՝ առատ բերող ամօմայց (կինամինաց) . անդ են և
նշխարք այնր տապանին՝ որով 'Նոյ զերծեալ պատմի 'ի ջրք
հեղեղէ . և ցայսօր ևս ցուցանեն որոց կամինն տեսանել » :
Եւտ լեւոյ զբանս այսոցիկ հին պատմագրացս՝ երկու
ինչ պարտ է նկատել . մի՝ զի բազմօք յառաջ քան զՄըծ-
բնայ հայրապետն երևելի մասունք ինչ տապանին գտանէ
ին պահեալ 'ի լերինս Կորդուաց՝ կամ կարծեօք , և կամ
հաւատեալ . զի մարթ էր և նոյն իոյ որդւոց 'Նոյի բառ-

1 Առ Յովսէպոսի այս երկր գրեալ ցուցանելով նաև յառատութի ամօ-
կայ Գերձ . այլ Պօլլար ըստ սրժա- մայց կամ կինամինաց , զոր այլք 'ի
նշոյն ուղղէ զայս յանուն Կորդուաց . Կորդուս գնեն և 'ի հայաստան :

ին վկայութիւնը ցուցմամբ տեղեաց : Զայն եղեալ՝ այնուհետեւ վայրապար լինի ասեին ոմանց եւրոպացւոց, թէ երկբայական է տեղին իջանելոյ տապանին՝ Նոյի, և թէ նախնիք հակառակ միմեանց գրեն վամն այսր : Զի զոր մի թարգմանութիւն սուրբ գրոց զիջանել տապանին՝ Նոյի առաջին ի լեառն Արարատայ, և այլ թարգմանութիւն ի լեառն Արմէնիոյ, է մի և նոյն, որպէս ասացաք ի վերոյ . մին յամուռն աշխարհին լեառն Արմէնիոյ կոչելով, և միւսն յամուռն արքայանիտ նահանգին Արարատու :

{ } Ետ այսպիսի զօրաւոր վկայութիւն ի ձեռին ունելոյ զսուրբ գրոց և զազգիս Հայոց համաձայնս իրերաց, որ ի պատմականա ի վեր ենքան զամենայն փաստս, զոր և Ուկերեբան ի վկայութիւն կոչէ ի նախայիշատակեալ բանս իւր, զարմանամ յոյժ թէ զիարդ ոմանք ի մատենադրաց՝ նաեւ ի կարի հմտացելոցն՝ թողեալ զայսպիսի հաւաստիս, մտադիւր անսան ում և իցէ յօտար մատենադրաց և ճանապարհորդաց նորոց վեր ի վերոյ տեսութեամբ հմտացելոց : Տեսանեմ զբազմահմուտն Պօշար, զի առ ի մեկնել զբան Թեոփիլոսի անտիոքացւոյ, որ զնշխարս տապանին մինչև ցայսօր մնացեալ ասէ ի լերինս Արարիոյ, չգնի ի ցուցանել բանիւ Քսենոփոնեայ և Պլինիոսի՝ թէ Արարիա ձգէր նաեւ ի Միջագետս, ի բաց թողեալ և զկասկած իւր, թէ գուցէ վրիպակաւ սպրդեալ էր ի բանս Թեոփիլոսի բառս Արաբիա, փոխանակ բառին Արմէնիա ձգնի նաեւ ի մեկնել զբան Նուպեան աշխարհազրին արաբացւոյ, և զԲենիամենի եբրայեցւոյ, որք ի կողմանս Ամիայ և Տիգրիսի ասեն լինել զտապանն Նոյի . բայց որպէս ցուցաք ի վերոյ, պարտ է զբանս նոցա առնուլ ոչ վամն ելից տապա-

1 Այս սովորութիւն տեւ և այսօր նաեւ ի պատմութիւն այլոց աշխարհաց . զի նոյն է առ մատենագիրս կոչել զմեծ յամուռն համբերն աշխարհին՝ զազգիս ցւոց կամ անգղիացւոց, և նոյն կոչել յամուռն արքայանիտ քաղաքի նոցա փափգու կամ լծատաշի :

2 Զարմացիւր և ընդ հեգնական բանս Գրոմաշովն . որ ի պատմութեան տեաւ ծովու հասար 20 . Թղթ . 74 . ի մէջ բերելով թէ ամենայնք ցուցանէին զմա թեոփոսի, յորում լեւրեւնին բնաւ կերպարանք հնուէ՝ այլ լատ ամենայն մասին էր նորագեալ, անդ յիշէ յանկարծ զտապանն Նոյի որ արաբաց և գլխովն իւրում բանի :

այլ միայն հեգնելոյ ազգաւ, նման է ասէ այս՝ տապանին Նոյի, զոր այժմեան Հայք երեւակայելով ցուցանեն զԲարահուտս օտարականաց ի գլուխ իւրեանց Արարատ լեռն : Բայց պարտ էր նմա նախ զհաւաստին գիտել, և ապա այսպէս վճռելով գրել . զի լինէ Հայք որք ցուցանեն զտապանն, և ոչ իսկ ի գլուխ արաբական լեռն, աւել քաջ գիտեն նոքա թէ ոչ որ կարէ ելլանել առ Թանձրութե սառուցից . և որք ցուցանենն՝ ոչ զոջոյն զտապանն որպէս զմա . Թեոփոսի, այլ զտապանին ինչ նորա ցուցանեն, որով լատ ամենայնք վերջ ելլան իւր նմանութի :

նին, այլ վաճառք մնացեալ մասանց տապանին զորս անդ-
պահեալ ունէին :

Բ. Գիտելիք ինչ վաճառք անուան և Բնակութի Նոյի 'ի
Հասարակութի վերոգրեցեալ :

Առպէս զյիշատակութի ջրհեղեղի՝ նոյնպէս և զյիշա-
տակութի Նոյի գտանեմք 'ի գիրս Հեթանոսաց, բայց
այլևայլ անուամբ և դիպուածովք խառնեալ, յոյր սակս
ճահագրելով խորենացին Թ. 6. ասէ զնոցանէ. « Աբա-
ջինքն 'ի վիպագրացն յաղագս այսորիկ հաճեցան շարա-
գրել... ըստ ախորժելոյ որպէս կամեցան իւրաքանչիւրքն
փոփոխել զանուանսն և զգրոյցս և զժամանակս... երբեմն
'ի Ճմարտէն, և երբեմն 'ի ստէն... Ճմարտէն. իսկ ա-
նուանցն փոփոխմամբ և բազմեք այլովք ստեն », Եւ քանզի
տեղեկութի անուանց ինչ փոփոխուեց հարկաւոր է առ
իմանալ զգիրս, յայսմ վայրի յառաջ բերցուք :

Պօշար 'ի գիրսն փաղէկ անուանեալ. Թ. 1. հաստատե-
թէ Հեթանոսք 'ի գիրս իւրեանց Սաբաթոս անուամբ,
որ և կուսնոս ըստ յունին, իմանան զՆոյ, զայսոսիկ նշանս
բերելով 'ի նախնի մատենագրաց Հեթանոսաց :

Ա. Նոյ յետ ջրհեղեղի եր հայր հասարակաց ամենայն
մարդկան, սոյնպէս և Սատուրնոս յերգան Որփէոսի՝ Հայր
կոչի ամենեցուն. իսկ կինն նորա Ռէա անուն՝ Մայր ամե-
նեցուն :

Բ. Նոյ 'ի սուրբ գիրս կոչի այր արդար. սոյնպէս կոչեն
և ստորագրեն զՍատուրնոս՝ Գիտորոս սիկիլիացի, Աբ-
րեղիոս Վիկտոր, Յուստինոս, և այլք :

Գ. Նոյ եր այր հողագործ. բանաստեղծք ևս զարուեստ
երկրագործուի տան Սատուրնոսի, առ որս մի ինչ է հա-
մարեալ ասել Երկիր, և ասել Ռէա, որ ըստ նոցա եր կին
Սատուրնոսի կամ Նոյի :

Դ. Նոյ արեւալ մնաց 'ի գինւոյ. սոյնպէս զՍատուրնոս
արեւեցութե պաշտպան համարին Հեթանոսք, ոյր վաճառ
արեւեցութե աւուրք Սաբաթոսի՝ կոչեցան առ նոսա 'ի
նորին անուն :

Ե. Նոյ անէծ զորդի իւր զՔամակս տեսանելոյ զմեր-
կութի հօրն. Սատուրնոս ասեն 'ի պատճառս համանման
իրիք դիպուածոյ զորէնս սահմանեաց պատժել զորս հայ-
ին 'ի մերկ քանդակս աստուածոց :

2. 'Նոյ և տուն իւր զերծան 'ի ջրհեղեղէ . սոյնպէս և բանաստեղծք զՍատուրնոս և զՌէա կին նորա կոչեն որդիս ծովու . զՍատուրնոս կոչեն Ուլիսիս , և զՌէա Ռէդիս . իսկ նախնի հռոմայեցիք 'ի նշան Սատուրնոսի եղին զքանդակ նաւու : Ասորեստանեայք ըստ բազմավէպն Ագէքսանդրի ասէին վասն Սատուրնոսի կամ Կաթնոսի գուշակեալ զհեղեղ ջուրց , և պատուիրեալ շինել զտապան առ 'ի պահել զմարդիկ և զկենդանիս :

Է. 'Նոյ գուշակեաց զկորուստ ազգի մարդկան 'ի ջուրցն հեղեղաց . և ոչ զբապրեցաւ բաց 'ի նմանէ և 'ի տանէ իւրմէ : Սատուրնոս ևս , ասեն հեթանոսք , կորոյս զամենայն որդիս իւր բաց յերեցունց ' անուանելոց Ռիտո , Պոսիդոն , Պլուտոն . որք են Սեմ , Բամ և Յաբեթ : Իսկ ասորեստանեայք զգառս Սատուրնոսի կամելով տալ իւրեանց թաւաւորի , Բախուլթրեայ ետուն , որ էր թաւաւոր նոցա . և Բախուլթրոս կոչեցին զՆոյ : Գուցէ , ասէ Պօշար , յաւուրս Բախուլթրեայ թաւաւորի նոցա Տիգրիս և Եփրատ արտաքս քան զչափն զեղլով 'ի Բաբիլոն , և զերկիր նոցա ողողելով , առիթ ետ նոյնացուցանել :

Ը. յսպէս 'ի վերայ հասեալ զանազանութե անուանցն 'Նոյի , մնայ 'ի վերայ հասանել բնակութե տեղոյ նորա և ժամանակի : Արդ 'ի սկզբնաւորութե երանելոյ 'Նոյի 'ի Հայոս , մինչև 'ի ցրուել մարդկան 'ի Սենաար՝ անցին ամբ 100 . յայսչափ ժամանակս համօրէն ազգ . մարդկան բնակէին 'ի հայաստան . և ըստ չափու բազմանալոյ իւրեանց հեռ զհետէ սփռեալ ծաւալէին , սկսեալ յայրարատեան կամ 'ի Մասեաց լեռնէ ուր էջ 'Նոյ տապանաւն՝ մինչև 'ի շրջակայ երկիրս աշխարհիս Հայոց : Յայսմ ամենեքին միաբանին , և ընդունին թէ 'Նոյ նահապետ էր յայնժամ առաջնորդ ամենեցուն իբրև հայր և գլուխ , կառավարուի իմն՝ զոր պարտ է կոչել ընտանեկան և հայրական , վարելով կենանս յանդորրութե և 'ի հանդատեան իբրև որդիք ընդ հովանեաւ հօր : Յայսմ հարիւրեմեան ժամանակի է Ուլի դաթն՝ այնչափ հռչակեալ և գովեալ առ նախնի բանաստեղծս , որ և յաւուր միումնաւ 'ի մերոց բանաստեղծից նկարագրեսցի երգովք իբրև զնիկ բնակչաց մերոյ

1 Որդէս և գնէ Եւսեբի 'ի Քրոնիկ . կոչին Թ . 30 . " Բախուլթրոն նոյն է որ 'ի յերբայեցոց 'Նոյ կոչի , " Եայտ անուն կոչէ և Խորենացին Թ . 4 . 6 . 'ի յիշելն զքանս հեթանոսաց : Որ ըստ

նախնի մատենագրոց քաղցեացոց յիշատակեալ 'ի Սինկեդոսէ՝ էր գլուխ կամ նահապետ տասներորդ ծննդոց մարդոյ :

աշխարհին : Բայց այս ցանկալի կեանք մարդկան կերպարանափոխ եղև յորժամ զառաջինն ցրուեցան նոքա խաղալիք Սենասար, և ձեռն արկին ՚ի գործ աշտարակաշինութեն, յորում ժամանակի ոկսաւ միապետութիւն, և յաւետ բանաւորութիւն :

Օ այս շինութիւն աշտարակին 150 կամառաւել ճշգրիտ 144¹ ամօք զկնի ջրհեղեղին դնէ կալմէտ ծննդ. Ժն. 4: Նոյ եկեաց յետ ջրհեղեղին ամս 350. որպէս յայտնի գնի ՚ի Թ. 28. իսկ յետ աշտարակին իբր 150 ամս կեցեալ ասէ կալմէտ ՚ի ճառն, որ վամս լեզուաց : Զայսչափ ժամանակա ՚ի հայաստան բնակեալ պարտ է ասել զՆոյ նահապետ մինչև ցմահ իւր, որպէս ակնարկէ բան աբ գրոց. զի յետ գրելոյ բնակեալ յայրարատեան լերինս Հայոց, զկնի այնորիկ ոչինչ յիշէ վամս գնալոյ նորա պլուր. զոր յիշեր ապաքէն, որպէս յայտնի յիշէ զքնալն պլոց, և զելաննն արտաքն ՚ի հայաստանեայց. զնոյն հաստատէ և ընդհանուր աւանդութիւն հայկազանց բնակչաց աշխարհին, օրք և զտեղի Թաղման նորա ցուցանեն : Բայց սուտ Բերիոմս յիտալիա անցեալ, և անդ մեռեալ ասէ զՆոյ. այլք ումանք գնացեալ ասեն ՚ի Չինս, զոր յիշեցաք ՚ի վերոյ :

Եւ յազիկ չեն ընդունելի և ոչ միում ումեք. այլ ընդունելի կարծիք առ եւրոպեան մեկնիչս այն է՝ Թէ ՚ի ցրուիլ մարդկան ընդ զանազան կողմն աշխարհի՝ Նոյ, Սեմ և Արփաքսադ ՚ի Միջագետս և յաշխարհին քաղղէացուց բնակեցան. բայց և զայս ասեն նոքա կարծեօք միայն, առ ՚ի յարմարել պատմունւ Եւրասիամու. իբր զի որովհետև Եւրասիամ աստուածապաշտ էր, և ՚ի Միջագետս և ՚ի Քաղղէայո բնակէր, պատճառ աստուածապաշտուն նորա յարմար լինի դնել անդէն զբնականալն Նոյի : Բայց քանզի առ նախնիս Եւրասիամու մտեալ էր կռապաշտութիւն, որպէս ունիմք ցուցանել ՚ի գլուխն Լեզուի, աստի առաւել յայտ է Թէ չէր անդ Նոյ. և զի Հայկ նահապետ մեր ոչ ընկալաւ զկռապաշտութիւն, որպէս ունիմք տեսանել ՚ի գլուխն Կրօնի, այս զներհակն հաստատէ. այսինքն Թէ անդ ՚ի հայաստան էր բնակեալ Նոյ, ուր էր և Հայկ, որ ոչ Թողոյր նմա ընդունել զկռապաշտութիւն :

Պօշար ՚ի սրբազան աշխարհագրութե իւրում գիւրք

1 Արտուածաշունչ գիրք սամարացւոյն և եօթանասեղան առաւել քան 9300. ամս անցեալ գնեն ՚ի ջրհեղեղ.

զեն մինչև ՚ի բազմանալ մարդկան և ՚ի ցրուիլ ՚ի Սենասար, իսկ երբոյնցւոյն գնէ անցեալ ամս իբր 100 :

ն. գլ. 4. յուզէ և զայլ խնդիր վասն բնակուէ՝ Նոյի յառաջ քան զՋրհեղեղն, թէ ուր արդեօք եղև բնակուի նորա, և ուր շինեաց զտապանն։ Ինքն՝ ի բանիցն Մովսէսի, որ գրէ վասն տապանին Նոյի նստեալ՝ ի լեռան արարատեան, հաւանական կարծէ Նոյի բնակեալ և շինեալ զտապանն՝ ի չքակալ տահմանս ասորեստանեայց. քանզի արարատեան լեռան ասէ եր ի Կորդիս. իսկ Կորդիք եր մերձ յասորեստան։ Եւ զի տապանն անձև իմն գոլով քառակուսի՝ անյարմար եր այնմ հեռագնաց ճանապարհ առնել, որչափ ինչ ճանապարհ արարեալ դիցուք նորա, ի դէպ է ասել ի հիւսիսակողմն արարեալ. զի ովկիանոս՝ յորոյ պատսամանէ և յառատանալոյ ասորեստան և Կորդիք ընկղմեցան, ի կողմանէ հարաւոյ առատացեալ յորդեալ ողողեաց. նաև անձրեք երկնատեղացք ի հարաւային հողմոց լինին սովորաբար։ Վասն որոյ յոյժ հաւանական է, ասէ, թէ Նոյ շինեաց զայն տապանն ի տեղիս սահմանակիցս Կորդուաց, այսինքն յասորեստան, որ ի հարաւոյ առ երի կայ նորուն. զի յայնժամ՝ ի դէպ գայ տապանին վաբիլ Արարատ որ է ի հիւսիս։

Եւ ի դնելն ևս այսպէս՝ առաւել ուղիղ լինէր Պօշտբայ ասել, թէ բնակութի Նոյի նաև յառաջ քան զՋրհեղեղն եր ի հայաստան. զի թէ և ի սահմանս Կորդուաց դիցուք ըստ նորա զարարատեան լեռան՝ լինի ի հայաստան. որովհետև Կորդուաց սահմանն է ի հայաստան. այլ ինքն Պօշար առ անտեղեակ գոլոյ մերոյ աշխարհին՝ յայս գլուխ բանի յասորեստան դնէ զարարատեան լեռան. ըստ որում Կորդուք, ուր եր ասէ Արարատ, առ երի կայր ասորեստանեայց։

Գ. Բնակութի Սեմայ որդւոյ Նոյի, և սերնդոց նորա ի Հայս։

Սեմ ցուցանելոյ զբնականալ Նոյի ի Հայս, յիշեցուք համառօտիւ և զբնականալոյ որդւոց և սերնդոց նորա ի հայաստան, որչափ ինչ գտանեմք յիշատակեալ ի սուրբ գիրս և յարտաքին նախնի մատենագիրս։

Սարմանալի է համաձայնութի արտաքին մատենագրաց նախնեաց ընդ պատմութե սուրբ գրոց, որպէս ի գլխաւոր բանս պատմութե ջրհեղեղի և Նոյի, նոյնպէս և երկից որդւոց նորա, անուանցն և եթայլեայլութի։ Յիշէ

զայս խորենացին Խ. Ե. որոյ բազում մատենան նախնեաց ընթերցեալ էր, գրելով. «Առաջինքն 'ի վիպագրացն . . . յեա ջրհեղեղին երես կարգելով արս անուանին յառաջ քան զաշտարակաշինութիւն, զինի նաւարկութեն Գոխուութեայ (Նոյի) 'ի Հայս ճշմարտեն », Սղբա երեքին արքն կոչէին առ արեւելեան Հեթանոսս Զրուսն, Տիգրան և Յապոփոն¹ : որք են որդիք Նոյի՝ Սեմ, Գամ, Յաբել. որ պէս մեկնէ նա ինքն խորենացին անդանօր : Իսկ մեկնիչք դիցաբանութեց այլազգ անուանեալ ասեն 'ի Հեթանոսաց, զոր պարտ է իմանալ վասն Հեթանոսաց այլոց կողմանց . Դոս կամ Եօլիս կամ Եօփիդէս կոչեցին զԳամ և պաշտեցին . զնոյն և ափրիկեցիք պաշտեցին, բայց անուն տալով նմա Համօն, որ առաւել մերձենայ 'ի ստոյգ անուանակոչութիւնս Գամ . զնոյն եգիպտացիք մեզմ հնչմամբ կոչէին Ամօն կամ Ամօն, որպէս գրէ Պօլար : Նեպոսանոս կամ Պոսիդոն՝ որ է աստուած Ծովու՝ կոչեցին զՅաբել . իբր զի բաժին երկրի նորա եղեն կղզիք և ցամաք կղզիք, որպէս մեկնէ նոյն ինքն Պօլար : Եւ Պլուտոն՝ այսինքն մեծատուն կոչեցին զՍեմ :

Ինչպէս առ Հեթանոս պատմագիրս բազումք եղեն՝ որք ըստ չափու ծանօթութեւն իւրեանց գրեցին զանցս վասն նոյեան ժամանակի, բայց 'ի մէջ ամենեցուն նոցա առաւել հաւատարի պարտ է համարել զայն հատուած պատմութեւն, զոր մերս խորենացի Խ. Ե. բերէ յերկն աղբերաց առեալ . մի 'ի բիււոսեանն Սիբիլեայ զոր կոչէ արդարաւս . երկրորդ՝ 'ի պատմութեւն Ոլոմպիոդորոս փիլիսոփայի . և երրորդ՝ յերգոց հին Արամազնեայց . զերեւին ևս գտեալ համաձայնս միմեանց : Արդ՝ բիււոսեանն պատմէ թէ երեք որդիք Նոյի, զոր կոչէ Գոխութոս, անուանեցին Զրուան, Տիտան և Յապետոսթէ, լինէին իշխանք երկրի, որք և 'ի մէջ իւրեանց բաժանեցին զամենայն տիեզերս : Յետ այսորիկ բերէ խորենացին և զպատմեալն Ոլոմպիոդորոս փիլիսոփայի յանգիր ականդութեւն, բայց առեալ 'ի վաւերական ինչ մատենէ, որ կորուսեալ էր . «Մատենան լեալ, ասէ, նոյն Ոլոմպիոդորոս՝ զԳոխութեայ, և զորդւոց նորա, որ այժմ ոչ ուրեք երեւի . յորում ասեն կարգ լեալ բանից այսպիսի » : Ապա 'ի մէջ բերէ զպատմեալն նորա, որ է նաւուն Նոյի ելանել 'ի

¹ Յապետոսթէ ըստ առման յոյն լեզուի է ասել, Յապետոս ևս . այսինքն և Յաբել :

Հայտ, և որդւոց նորա բնակել և սփռիլ 'ի Հայտ. առ որ յաւելու խորենացին՝ թէ «կողմանք արեւելից Ջրուան զՍեմ կոչեն. և Ջրուանդ զգաւառն անուանեալ տեսն մինչև ցայժմ», Ի հաստատութի այսոցիկ յաւելու խորենացին յաւաջ բերելով և զերրորդ վկայուի, զոր նախնիք մեր 'ի պատմական երգմն որ զնախնեաց իւրեանց՝ պատմէին մինչև 'ի Ժամանակս իւր. որ այն ինքն է՝ երգն զոր բնակիչք Գողթան երգէին բամբուլով :

(Թ) Ե յոր կողմն աշխարհէս Հայոց եղև բնակութի Սեմայ՝ Ոլտմկիողորոս որոշէ առ խորենացւոյն ան. 6. ասելով. «Գնայ մի յորդւոց նորա (Քսիսութրեայ, որ է Նոյ) կոչեցեալ Սիմ... և անուանէ յանուն իւր զլեւան Սիմ» : Զնոյն երկրորդէ և Թոմա արծրունի. « Գան մտանեն 'ի լեւան Սիմ, որ յանուն հաւուն իւրոյ Սեմայ անուանեալ էր լեւանն » : Վասն լերինս տես 'ի մեծ Հայտ 70 : Յետ բնակելոյ Սեմայ 'ի լեւան Սիմ, են և պատճառք ինչ և նշանք՝ որք ցուցանեն բնակեալ նորա և 'ի Ջրեւանդ գաւառի, որպէս տեսցի 'ի գրելոցս ստորեւ :

Երգ պարտ է հաստատուն ունել զտառցեալն խորենացւոյն, թէ զոր օտար ազգք Ջրուան կոչեն՝ է այն զոր սուրբ գիրք Սեմ կոչեն. ապա զոր ինչ պատմեն արտաքինք վասն նախկին Ջրուանայ՝ պարտ է իմանալ վասն Սեմայ. և զի Սեմ բնակէր նախ 'ի Հայտ, զոր ինչ պատմեն գործեալ կամ ուսուցեալ Ջրուանայ, պարտ է իմանալ գործեալ և ուսուցեալ 'ի Հայտ : Առ 'ի հաստատել զայս ամենայն քննեսցուք այժմ զօտար ազգաց զբանս որ վասն Ջրուանայ :

ՍԵՄ որ է ԶՐՈՒԱՆ

(1) անունս Ջրուան զանազան օրինակաւ այլայլեն. զի կոչեն Ջրադաշ, որպէս է տեսանել առ Եղիշէի. զնոյն անուն մատենագիրք Յունաց և հռոմայեցւոց փոխեն 'ի Զօրասդր. քանզի զոր ինչ վարդապետութի ուսուցեալ ասեն Պարսիկք առ Եղիշէի վասն Ջրադաշտի կամ Ջրուանայ, և լեալ պետ դենի մեզութե, զնոյն ընծայեն և նոքա Զօրասդրայ : Թէ ո՞րք էր Զօրասդրս այս՝ բազում տարաձայնութի կարծեաց գտանի 'ի նոսա. Արնորիոս որ էր ուսուցիչ Լսկտանտիոսի, և որոյ գրուածք զբանասիրութե՝ հեթանոսաց 'ի յարգի են առաջի իմաստնոց, գրէ այսպէս. « Աղէ, եկեսցէ այժմ որ 'ի վերայ հրեղէն գօտւոյ Զօրասդր մոգ 'ի խորին աշխարհէ, եթէ հաւա

տասցուք երմիպպեայ հեղինակի . եկեսցէ և Բակտրիա-
ցին այն՝ զորոյ զգործոցն ճառէ Կտեսիաս յառաջին գիրս
պատմութե . (եկեսցէ) և Արմէնիոսն (Արամազնեանն)
Թռոն Ոստանայ . և Պամփիւլացին ընտանին Կիւրոսի ,
Յայս բան Արնորիոսի՝ քառեակ զանազան Ջրուանս կամ
Ջորասադրս համարին նշանակեալ Պատրիկիոս , Գարրիէլ
Նօտ կամ Նաւտէոս , և Քիրհէր . այսինքն քաղէացի ,
բակտրիացի , արամազնեան և պամփիւլիացի : Սուիդաս
հինգ Ջորասադր դնէ : Իսկ Սալմասիոս երկու կարծէ՝ այս-
պէս մեկնելով . առաջին Ջորասադր կամ Ջրուանն է ե-
թովպացի մերձ յայրեցեալ գօտի . վասն որոյ Արնորիոս
գրէ եկեալ 'ի խորին սահմանաց և 'ի հրեղէն գօտւոյ .
զայս եթովպացի կամ լիւդացի Ջրուանն , ասէ Սալմասիոս ,
բակտրիացի լինել համարի երմիպպոս . երկրորդ Ջրուանն
է արամազնեան Թռոն Ոստանայ՝ զորմէ պատմէ Կտեսիաս .
իսկ երրորդն է պամփիւլացի բարեկամ Կիւրոսի : Այլ Ուր-
սինոս գերկուս միայն Ջրուանս դնէ յիշատակեալ յայս
բան Արնորիոսի , 'ի բաց հանեալ զբակտրիացին :

{Այսմ վայրի Թողեալ մեր զայլմն , միայն զառաջին
Ջրուանայ մատիցուք 'ի քննել , որ հայի առ բան մեր :
Զսա կարի վաղեմի ասէն լեալ Արիստոտել և երմիպպոս ,
մինչև հինգ հազար ամօք յառաջ բան զպատերազմ Տրոյ-
այ . այլք 'ի նախնեաց քրիստոնէից , զորս յիշէ Փաբլի-
կիոս 'ի յունական մատենադարանին հատոր Ծ . 'ի սուրբ
գիրս գիմեալ 'ի գտանել , Ջորասադր կամ Ջրուան կար-
ծեցին լինել զՆերքովթ , զՄեստրեմ , զԱսուր կամ զԱբ-
րահամ . իսկ յարդեաց՝ Հուենիոս կարծէ լինել զՄով-
սէս . Պանիէ համարի լինել զՄեստրեմ . ոմանք կարծեն
զնա աշակերտ Եղիայի կամ Եղիսէի . իսկ այլք ոմանք հա-
մարին լինել Քամ , որ առաւել մերձնայ 'ի Ճմարտու-
թիւնն : Առաջին յիշատակուի 'ի քրիստոնեայս թէ Քամ՝
է Ջորասադր մոգ՝ գտանի 'ի գիրս՝ ընծայեալ Կղեմայ . որ
'ի Քամայ ստտի ասէ ուսաւ և որդի նորա Մեստրեմ նա
հապեա եգիպտացուց . իսկ Քամ 'ի յետագայից կոչեցաւ
ասէ Ջորասադր : Հրեայք ևս Քամայ ընծայեն զարուեստ
մոգութեան :

{Եւ յայտի այլեայլուի կարծեաց քաջայայտ ցուցանէ թէ
չիք ինչ հաւաստեալ գտանել վասն այսր 'ի գիրս օտարաց .
նորին աղագաւ համարձակիմ ասել թէ բան մերոյ Խո-
րենացուցն Ծ . 6 . հանեալ 'ի Ճմարտու աղբերաց , ունի
լուսաւորել զայս մթուծի պատմութե , և հաստատուն կա-

ցուցանել՝ թէ առաջին Զրուան կամ Զօրասագրն էր Սեմ որդի Նոյի . յորմէ և իմ ստուգիւ եղեալ ՚ի մտի՝ թէ նախնիք զգործս և զժամանակս այլեայլ Զրուանաց յփութելով ետուն երբեմն միում՝ և երբեմն միւսում, զզանազան բանս նախնեաց մեկնելով միում ևեթ ՚ի նոցանէ ընծայեմք՝ վասն երից պատճառաց :

Ի առաջին պատճառ է նոյն ինքն եղանակ խօսից նորին խորենացւոյ, որոյ երկիւղած գտլով յամենայնի, զերկբայականման տարակուսանօք դնելով, զկեղակարծան տարտամ թողլով ՚ի կամս ընթերցողին, որպէս և գիտեն հմուտք, յայսմ կարի իմն վստահութի վճռաբար գրէ ասելով . Արեւիսի, զՍեմ կոչեն Զբաւսն . զոր ոչ այսպէս ուղղակի գրէր արդեօք բազմահմուտն այն տեղեակ ամենայն մատենագրաց Յունաց և Պարսից, եթէ գտանէր ինչ երկբայութի : Զայս բան խորենացւոյն հաստատեն և կարծիք նոցա՝ որ զառաջին Զրուանն տարեալ հանեն մինչև ՚ի ժամանակս Նոյի . յայսմ միայն տարածայնեալ, զի փոխանակ դնելոյ զՍեմ, դնեն զԲամզմիւս որդի Նոյի : Այլ առաւել հաստատէ Գրիգոր տուրոյնեցի՝ որ համաձայն խորենացւոյն զՍեմ ասէ լինել Զօրասագր կամ Զրուան :

Երկրորդ պատճառ է անուն տեղւոյն . զի որպէս յայլ տեղիս հայաստանեայց յանուանէ տեղեացն իմանամք նոյն լինել և զանաւն նահապետին՝ որ անդ կալաւ զբաւկուն, ուր ոչ կարէ մտանել վերպակ, զի այս է սովորութ առ նախնիս՝ յանուն առաջին բնակողին կոչել զտեղին, սոյնպէս և զանուն Զրուանայ գտանեմք սեփականեալ նաև տեղւոյն, այն է անուն Զարուանդ գաւառին ՚ի նահանգին Պարսկահայոց, զորմէ հաւաստեալ վկայէ խորենացին, թէ որպէս առաջին անուամբն Սեմայ կոչեցաւ Սիմ լեան, ուր եղև առաջին բնակուի նորա, սոյնպէս երկրորդ անուամբն Զրուանայ կոչեցաւ Զարուանդ գաւառն որ ՚ի նահանգին Պարսկահայոց, ուր և եղև երկրորդ բնակութի նորա : Այսպիսի անջինջ յիշատակք են որով խորենացին զանուն տեղւոյն յայտ առնէ, իսկ անուն տեղւոյն զբան խորենացւոյն հաստատէ : Զմարթի ոք ուրեք զայսպիսի ինչ տեղի յանուն Զրուանայ ցուցանել . և ոչ սմին նման հին և հաւատարիմ պատմագիր գտանել այսմ վկայ . և ոչ իսկ զստուգաբանութի անսլանն ՚ի վեր հանել, թէպէտ և բազումք բազմօք աշխատեցան, զորս յիշէ Պրուքքէրոս . այլ գտցեն հաւաստեալ զստուգաբանութի նորին ՚ի մերում լեզուի : Իսկ թէ ընդէր անունն Սե

մայ փոխեալ կոչեցաւ Զարուանդ, տեսցեն ցանկացողք 'ի գլուխն Դպրունէ և Կրօնի: Այսմ համաձայն զայն գտաւ նեմք առ նախնիս օտար ազգաց, զի Պլինիոս 'ի յիշելն զայս տեղի չ. 27. յանուն Զօրօստայ յիշէ, յայտ արարեալ թէ յանուանէ Զօրօստայ այսպէս էր յորջորջեալ. տես 'ի մեծ Հայս 154: Այլք զմին 'ի Զրուանաց ասեն լինել Պարսիկ. իսկ Կղեմէս աղէքսանդրացի 'ի Ե. գիրս Յաճախապատում գործոյ իւրոյ՝ կոչէ Մար. յորմէ և արդիք կոչեն միանգամայն Պարսիկ և Մար: Աստի յայտ է թէ անունս այս ցուցանէ զԶրուանն լինել յայնպիսի աշխարհէ՝ զոր մարթ էր կոչել և յանուն Պարսից և յանուն Մարաց. և որ այլ երկիր կարէր այսպէս երկոքումք անուանիք կոչիլ, բայց եթէ այն մասն աշխարհիս Հայոց՝ որ անդատին 'ի վաղուց անտի կոչէր Պարսկահայք. ըստ ուրում ընդ բազում ժամանակս Պարսից հպատակէր. կոչէր և Մարք, զի որպէս ասացեալ է մեր և այլուր, հաւրաւային արեւելեան նահանգք մեր իբր 'ի բազումս յաշխարհին Մարաց համարէին՝ որպէս էր Պարսկահայք, սակաւոյ ընդ տէրութեամբ նոցա:

Երրորդ պատճառն է, զի թէ հաւանեցուք եթէ Սեմ էր առաջին Զրուան կամ Զօրօստայ, զոր ինչ գրեն վասն Զրուանայ ուսուցեալ և վարդապետեալ, այն ամենայն 'ի դէպ զայ Սեմայ, ող ունիս տեսանել 'ի գլուխն Դպրութե և Կրօնի: Ի դէպ զայ և ասեն Արնորիոսի վասն Զրուանայ լինել 'ի խորին սահմանաց. վասն զի հայաստան՝ մանաւանդ կողմանք Պարսկահայոց, որ և կոչի Հեր և Զարեանդ գաւառ, ուր բնակեցաւ Սեմ կամ առաջին Զրուան՝ խորին սահմանք էին վասն Յունաց և հռոմայեցոց, և սահմանդ այդ հեռի և անծանօթ էր վասն նոցա: Իսկ զոր ասէ 'ի հրեղին Գօթոյ իջեալ, ոչ սակաւ եթովպացի գոլոյ ասէ, որպէս մեկնէ Սալմոսիոս, զի անհիմն է առ ժամանակօք Նոյի ծաղկեալ համարել մոգութեան կամ ասողաբաշխուն յեթովպիա, այլ զի իջանէն Նոյի և Սեմայ տապանաւ՝ եղև 'ի բարձր արարատեան լեռնս յանծանօթ իմն սահմանէ; յայնմանէ կարէր համբաւ հանել առ յետագայ սերունդս իբր յերկնից իջեալ. և զի բարձրագոյն մասն երկնից ըստ հին ասողաբաշխութե կոչէր հրեղին Գօթի կամ Կամար, ըստ այսմ առման Արնորիոս գրէր 'ի հրեղին Գօթոյ իջեալ, փոխանակ ասելոյ յերկնից իջեալ:

Սինչև ցայս վայր ցուցեալ զքնակունին Սեմայ կամ ա.

ևաջին Ջրուանայ, լծէ նախ 'ի լեառն Սիմ' քնակեցաւ՝ որ է Սասուն, ապա 'ի Ջարուանդ գաւառ, յայտնհետէ անցցաւ 'ի նշանագրել զտեղիս քնակութեան որդւոց նորա 'ի Հայս :

ՅԱՐԱՆ և որդի նորա ՄԻՒՍ ԶՕՐՕԱՍԻՐ

Մի էր սա յորդւոցն Սեմայ, որոյ քնակուի եղև Տաւրոն, որպէս գրէ խորենացին Թ. 6. բանիւ Ոլոմնիոգորայ, աւերալ 'ի մատենէն ուր պատմեալ լինէին վասն 'Նոյի և որդւոց նորա այսպէս . « Իսկ 'ի կրտսերագունից որդւոցն նորա (Սեմայ) Տարբան անուն, երեսուն ուստերօք և հինգերեսան դստերօք և նոցին արամը մեկնեալ 'ի հօրէն, քնակէ անդրէն 'ի նոյն գետեղերն, յորոյ անուն և զգաւառն անուանէ Տարօն¹, և զանուն տեղւոյն ուր քնակեցան՝ կոչէ Ծրօնս . զի անդ զառաջինն սկիզբն եղև բաժաւ ներզ որդւոց նորա 'ի նմանէ², » : Այս ցրուումն կամ բաժանումն եղև գուցէ յաւաւրս Փաղեկայ, յորժամ ցրուեալ 'ի զանազան կողմանց հայաստանեայց խաղացին 'ի Սենաար : Այսպիսի ինչ պատմէ վասն քնակութեան Տարբանայ 'ի Հայս . բայց նաև արտաքոյ հայաստանեայց 'ի հեռաստան աշխարհ քնակեալ ասէ վասն նորա . « Նորին (Տարբանայ) դարձեալ և առ եղերբ սահմանացն բախորիացոց տեղին քնակել սակաւ աւուրս, մնացեալ և մի ոմն անդ յորդւոցն նորա³, » : Այս է ահա ճշմարիտ ծանօթութի միւս Զօրօասիւրայ կամ Ջրուանայ որ Բախորիացի կոչէր . զորմէ տես 'ի գլուխն Դպրութեան :

ԵՄԱԻՋ ԷՄՈՐՐԱՍ

Ի գիրս Ծննդոց Դ. 23. ասի . « Եւ որդիք Աբամայ (որդւոցն Սեմայ եղեն) Հուս և Եմուզ և Գաղեր⁴, » : Ու

¹ Պատմաւ քնակելոյ սոցա 'ի Տաւրոն՝ Թուի լինել գեղեցկութի գրեց, զի գտնեալ են յոյժ 'ի հին պատմութեան նաև յոյժ մասն ճանապարհորդութեան գիրք Տարօնոյ :

² Յազար քնակելոյ սոցա 'ի Տաւրոն՝ ոչ միայն այս բան խորենացոյն՝ այլ նաև աղբայրն աւանգութն վկայէ, զոր յիշէ Թումս որմբունի Գ. 3. յատեն վասն Ահմատայ որդւոց Յի-

սկի շինայ՝ որ յաւուրս Թ. Սմեաւայ աղբայրի . « Որ և գեղեցիկա Տաւրոնոյ յինչն կորեւոյ լինին անկր բնակչս ափրայապետն ամենայն Հայոց, զի և Տաւ Հայոց անուանեալ առաջին տանին զՏարօն⁵, » : Յաւել 'ի վերայ և զաւանդութի ընհանգիսն մնչև ցոյժ մնացեալ առ քնակելս Մշոյ որ է Տաւրոն, զոր և յիշատակեալ է մեր 'ի նոր Հայաստան 'ի Թղթահամբն 183 :

բանօր երբայականն դնէ՝ Հուս և Հուլ և Գեղեր : Իսկ Յովսէպոս Հնախօս . Խ. 6. ըստ ձեռագրաց զՀուլն անուա-
նէ Օդրոս, և զքնակուլն նորա դնէ 'ի հայաստան : Զայս
Օդրոս անուն Պօշար Է. 9. հաւանական կարծէ լինել
Օդուլ, այսինքն Օդինի, որ է Ուտի գաւառ աշխարհիս
Հայոց. զորմէ տես 'ի մեծ Հայս . յորմէ յայտ է թէ տեղին
անուանեցաւ Օդինի կամ Ուտի՝ յանուն նահապետին որ
էր Թոռն Սեմայ, որ գուցէ այլով անուամբ կոչէր Հուլ,
կամ Հուշ. զի և մի 'ի գաւառացն Ուտի նահապետին կոչէր
Ուշանատակ :

ԱՐՓԱՔՍԱԴ

Ելալմէտ ծննդոց. Ժ. 25. 'ի խօսելն զՅեկտանայ՝ գրէ
վասն Արփաքսադայ որ էր նախահաւ նորա՝ կամ յասո-
րեստան և կամ 'ի հայաստան բնակեալ :

ՅԵԿՏԱՆ

Ըստ սուրբ գրոց ծննդ. Ժ. 25. սա էր որդի Եբերայ,
որդւոյ Սաղայ, որդւոյ Արփաքսադայ, որդւոյ Սեմայ,
ուր երեքտասան որդիս Յեկտանայ յիշէ յանուանէ . ապա
դտեղի բնակութե նոցա ցուցանելով ասէ 'ի 30. « Ամենե-
քեան սգբա որդիք Յեկտանայ, և եղև բնակուլն նոցա 'ի
Մասեայ մինչև 'ի գալ 'ի Աովիերայ լեռանն արևելեայց » :
Պօշար ըստ իւրում սովորում յԱրաբիա յուզէ գտանել
զտեղի բնակումն որդւոց Յեկտանայ, բայց Կալմէտ արժաւ
նապէս մերժեալ զայդ՝ ցուցանէ թէ չէ պարտ իմանալ
զայն վասն այսր առաջին Յեկտանայ, այլ վասն միւս Յեկ-
տանայ, որ էր որդի Աբրահամու և Քետուրայ, զոր յիշա-
տակեն սուրբ գիրք ծննդ. ին. 2 և 6. և ինքն Կալմէտ
զառաջին զայս Յեկտան զորդին Եբերայ և զսերունդսն
բնակեալ և սփռեալ ասէ յարևելեան երկիրս 'ի Մեռ-
սեայց մինչև 'ի լեռն Սեփար, ոնչ եղեալ կայ 'ի Թարգ-
մանութեան իւրեանց, զորս տառապի գտանել : Բայց 'ի
ծննդ. Է. 11. յայսնագոյն ևս խօսելով յայս կնքէ զքան
իւր, թէ տեղի բնակումն սերնդոցն առաջնոցն Յեկտանայ
եղև հայաստան և Միջագետք և սահմանակից երկիր :
Իսկ 'ի մերում Թարգմանումն քանզի որոշագոյն եղեալ
կան անսանկը տեղեաց, և զի են անսանկը տեղեաց մե-
րոյ աշխարհին, ծանօթագոյն գոլով մերոց՝ գրեցաք 'ի
ստորագրումն Մասիս լերին, օրպէս և 'ի գլուխն Վաշա-

ռականութե, թէ սուրբ գիրք կամին յայտ առնել, թէ ընակուի սերնդոց առաջնոյն Յեկտանայ եղև յայն ամե- նայն սահմանս՝ որ սկսեալ 'ի Մասեայ լեռնէն հայաս- տանեայց ձգի մինչև 'ի Սպեր, որ 'ի սուրբ գիրս գրի Սով- փեր :

ՈՒՓԻՐ

Եւ մի յերեքտասան որդւոց նախագրեալն Յեկտանայ, զորոց զընակուի սուրբ գիրն որոշեաց 'ի Մասիս լեռնէ մինչև յարեւելեան լեռնս Սովփեր, որպէս տեսեր 'ի վե- րոյ : Եւ քանզի մինչև ցայժմ գտանեմք տեղի նովին ա- նուամբ կոչեցեալ, այն է Սպեր, որ գուցէ կոչէր և Սոպեր կամ Սովփեր, նոյնպէս յարեւել՝ այն է 'ի հայաստան, զի աստ ևս Արեւելք անուամբ պարտ է իմանալ զչայս, նմին իրի յանուն այսր նահապետի համարիմք յորջորջեալ : Այլ զի վամս այսր ըստ բաւականին ցուցեալ է մեր 'ի գլուխն Վաճառականութե, տես անդ, ուր և գտանես թէ որպէս Ուփերն գրի և Սովփեր :

ԵՒԻԼԱ

Եւ նոյնպէս մի յերեքտասան որդւոցն Յեկտանայ, զոր կից ընդ նախագրեալ նահապետին Ուփերայ յիշատակեն սուրբ գիրք. ծննդ. Ժ. 29 : Արդ որպէս տեղին Ուփերայ եղև Սպեր, 'ի դէպ իսկ յարմարի և տեղի ընակութե սու- ըին նահապետի լինել 'ի մերձակայս անդ. որպէս և ար- գեամբք իսկ գտանեմք անուն ինչ 'ի Կողքիս, մերձ յոյժ անուանս Եւիլա. զորմէ քանզի գրեալ եմք 'ի ստորագրու- թե գրախտին՝ տես անդ : Այլ աստ յաւել և զայս, թէ որովհետեւ այս անուն յաստուածաշունչ գիրս շրջից գրի խաւիլա, յոյժ հաւանական թուի՝ թէ խաղիտ էր որ առ նոսա յայնժամ խաւիլա կոչէր, և առ այլս առանց ի տառի Աւիլ կամ Եւիլա. մանաւանդ զի ունիմք վկայուի և յարտաբնոց՝ որք գրեն թէ խաղտիք նախ կոչէին խա- ւիլ. այն է Ստրաբոն, որ գիրք ԺԷ. գրէ. « Որք այժմ Բաղդիք (խաղտիք) կոչին՝ երբեմն Բալիլք կոչեցան », Ուր մարթ է լինել վերպակ գրչուե. փոխանակ գրելոյ Բալիլք կամ խալիլք՝ գրեալ Բալիլք : Եւ այսպէս չէ հարկ շրջ- նիլ և անկանիլ 'ի բազմաբանութիւն առ 'ի նոյնացուցանել ընդ այլ Եւիլատ տեղիս յիշատակեալս 'ի սուրբ գիրս, ընդ որս չիք ինչ կապակցութի :

ՌԵՆԱ

Ի դիցարանուին օտար ազգաց Ռէա է անուն կնոջ Սա տուրնոսի, որ է 'Նոյ. բայց կամելով զդիցարանուին նոցա 'ի ճշմարտուե ինչ կերպարան մուծանել, յանուանէ տե ղեաց ուր բնակեցաւ 'Նոյ և կին և սերունդ նորա, անկ է իմաստասիրել, որոց բնակութի եղև. հայաստան : Արդ 'ի Պարսկահայք նահանգի հայաստանեայց որպէս գտանեմք տեղի Զարուանդ և Զարեհաւան՝ նոյնպէս անդանօր գը տանեմք և Ռենա, յիշատակեալ առ Թումայի արծրունւոյ յասելն Դ. 11. "Ելեալ 'ի Հադամակերտ քաղաքէ . . և անցեալ . . ընդ Վարադի Զարեհաւանի և . . յՌենայ և յԱմաց գեօղ" : Յայտմանէ հաւանեալ եմք ասել, Թէ որպէս Զարուանդ և Զարեհաւան էին տեղիք բնակուէ Սեմայ՝ որ էր առաջին Զրուանն, նոյնպէս և Ռենա էր տեղի բնակուէ կնոջ Սեմայ և ոչ 'Նոյի. զի զտեղի կնոջ 'Նոյի՝ մերքն որոց անկ էր յոյժ առաւել գիտել քան զօտար ազգս առասպելասէրս՝ այլուր ցուցանեն, որ է Մարանդ, և զանուն նորա կոչեն 'Նոյեմզար : Այս Ռենա տեղին է նոյն որ առ Խորենացւոյն գրի Ըռնա կամ Առնա : Առ հեթանոսս օտար ազգաց Ռէա չաժուհին զանազան անուամբ կոչի, ռե՛ Օր, և Կիւբեղէ և այլն : Իսկ զոր Դիողորոս դուստր ար քային փոխգացւոյ կացուցանէ զՌէա, յառասպելեաց սակի պարտ է գրել : Կոչեն զՌէա նաև Մայր, որով 'ի դէպ է կոչել կամ զկին 'Նոյի, և կամ զմէն 'ի դստերաց նորա՝ 'ի մայրական խնամոցն անուանեալ. այլ որ զար մանք է՝ նաև սոսկ Մա կոչեն զՌէան. որ է աղճատեալն հայկական բառիս Մայր. Թէպէտ և նոքա այլուր տա նին զպատմութիւն այլայլելով զամենայն. բայց հայկական բառն վկայէ և ցուցանէ զքնիկ տեղին և զանձն : Համարին զՌէան պատճառ անձրեւոյ, Զահ և լապտերս առ նմա եղեալ, զփայլակն կամելով նշանակել, որ է նշան անձրեւոյ. այլ ճշմարտութիւն է ոչ սակս անձրեւ պատճառելոյ, այլ 'ի յիշատակ զերծանելոյ նորա յանձրեւոյ Զհէ զեղին :

Դ. Բնակիչ Թափեի որդայ Նոյի, և սփնորոյ նորա 'ի Հայո:

ՅԱԲԵԹ

(Յարտաքին մատենագրաց, զորս յիշէ խորենացին, ամանք փոքր մի այլայլութիւն գրեցին Յապետայի, այսինքն՝ և Յաբեթ. իսկ այլք Նեպոսանոս, որ է նոյն անուն առաւել այլայլութիւն հնչեալ. յայտ է թէ առաջին բնակիւն սորա եղև 'ի հայաստան. այլ ուրոյն տեղի ինչ բնակուեալ ոչ յիշատակի՝ որպէս յիշատակի Սեմայն, ոչ 'ի խորենացւոյն, և ոչ յայլոց. այլ զբնակուեալ սերնդոց նորա յիշատակեն սերեալ և սփռեալ 'ի փոքրն Արիա, 'ի կղզիս միջերկրեայ ծովուն, ընդ ամենայն Եւրոպէ, և ընդ հիւսիսասկսցան Արիայ, որ է հին աւանդութիւն արեւելեայց: Մեք յայտմ' վայրի նշանակեացուք միայն զնոսա՝ զորոց պատմին բնակեալ 'ի Հայո և և 'ի չքնակայս նորա:

ԳԱՄԵՐ

Իսա այլ թարգմանուեալ զնի Գոմեր, որ է առաջին որդի Յաբեթայ, զորմէ Յովսեփոս բնակեալ ասէ 'ի Գաղատիա, ըստ որում նախնի բնակիչք նորա կոչէին Գոմար, ապա կոչեցան Գաղատայի: Արարացւոց թարգմանութիւն զԳոմեր կացուցանէ հայր Թուրքաց. մրում նպաստէ, ասեն մեկնիչք, բան Եղեկիէլի լի. 6. զի յետ յիշելոյ անդէն զԳոմեր՝ յարէ զնի զառնն Թորգոմայ: Պօշար ըստ իւրում սովորութեան ստուգաբանելով զբառն՝ զՓռիւզիս բնակարան նորին ասէ լինել. զի Փռիւզիս յունարէն, և Գոմեր եբրայեցերէն և ասորերէն զմի և զնոյն նշանակութիւն ունին, ասէ, որ է ածուխ: Ի Գամերայ աստի սերեալ համարին և զԿիմմերեանն ժողովուրդս, և Բեղրոն 'ի հնախօսուեալ Կեղտաց զտիտանեանս համարի սերեալ. յորոց առաջինն Աբմոն ձայնեալ՝ բնակեցաւ 'ի փոքրն Արիա. երկրորդն Աւրանոս ձայնեալ, որ յունարէն նշանակէ երկին՝ խաղաց մինչև 'ի ծագս Եւրովիոյ. երրորդն Սատուրնոս՝ եղև առաջին թագաւոր. չորրորդն Դիոս (Եգլիս) իւրով քաջութիւն կանգնեաց զտէրութիւն տիտանեանց: Բայց առաւել հնագոյն վիպագիրն առ խոր. ան. 6. զանունս Տիտան տայ Քամայ որդւոյ Նոյի: Այսչափ ինչ յաւաջ բերաք յարտաքին մատենագրաց վասն բնակութեան

սոցա . այլ մերքն զհետ երթեալ Եւսեբեայ՝ զԿապադովկիա ասեն տեղի բնակուե Գամիրայ, որպէս և Յոհաննէս կաթողիկոս յայտ առնէ յասեւն . « Ի նորուն անուն աշխարհ կալուածոց նորա կոչեցաւ Գամիրք » : Իսկ Գամիր կոչեն մերքն ընդ Եւսեբեայ զԿապադովկիա . որով և լինի բնակիչ փոքուն Հայոց . զի մնան Կապադովկիոյ , ուր էր Կեսարիա , եր սահման փոքուն Հայոց :

ՄԱԳԱԳ

Երկրորդ որդի Յաբեթայ , զորոյ զտեղին Պօշար համարի լինել Կոկարինի գաւառ Հայոց յիշատակեալ 'ի Սորաբանէ , 'ի Ստեփաննոսէ և 'ի Պլինիոսէ . զի Գոգ է առնէ նոյն իսկ Մագոգ : Արդ Կոկարինի , ուղ գրեալ էր մեր այլուր , է նոյն իսկ Գուգարք գաւառ մեծին Հայոց , յանուն նորա կոչեցեալ իբր Գոգ հար . իբր տեղի , ուր թնակեցան առաջին հարք Գոգայ և Մագոգայ . վասն որոյ Պօշար վայրապար 'ի բարբառա Պարսից կամ արաբացոց խնդրէ գտանել զստուգաբանուի սորին . միայն թէ զտրուանդս սորա պարտ է ասել յետոյ սփռեալ 'ի լերինս Կովկասու , որում 'ի գէպ գան յայնժամ և բանք արաբացոց , որք զԳոգն և զՄագոգն (ըստ նոյն Եփեսիւս և Մէլեքիւս) դնեն 'ի լեռան Քաֆ . յոր անուն կոչեն զԿովկաս , որ և է կրճատուի անուանս Կասկաս , և անտի փոխադրեալ ապա 'ի վերջին եզերս Թաթարաց : Վասն որոյ գտանին առ նոսա և անուանք զանազան ժողովրդոց մերձ յանունս Մագոգ . զոր օրինակ են Մանգու , Մոլուք կամ Մոլդուք : Այն զի ըստ Պօշարայ պարտ է համարել փոխադրեալ նոցա նաեւ 'ի Ռուսս . զի բանն Եզեկիէլի , ասէ , որ 'ի լը . 2 . 3 . զԳոգ և զՄագոգ կոչէ իշխան Ռովամեոսովայ և Թովբելայ , ըստ այլ Թարգմանուե Ռուսայ , Մեսոքայ և Թուպալայ , ցուցանէ լինել իշխան Ռուսաց և Մոսկովաց և Թուպալաց . նա զի Թոբէլ և Մոսոք՝ էին վեցերորդ և եօթներորդ որդիք Յաբեթայ ըստ Ծննդոց Ժ . 2 : Ոմանք նաեւ զՎիրս 'ի Կոկարաց կամ 'ի Գուգարաց սերեալ համարին հայելով յանունս Դէորճիա , որով կոչին 'ի նոցունց Վիրք . ածանցեալ դնելով զայս անուն 'ի Եփեսիւս անուանէս որ է Գոգ և Գուգարք , այլ այն առեալ է 'ի սովորական անուանէ յովովից յիշխանաց Վրաց՝ Գորգի կամ Գէորգ կոչեցելոց :

Սա է Խոթնեքորդ որդի Յարեթայ : Ի զանազան կարծեաց այն է առաւել ընդունելի, որ զբնակուի առաջին նահապետաց ոչ հեռացուցանէ 'ի հայաստանեայց, ուրա նոր բնակեալ կային որդիք Յարեթայ 'ի ժամանակին . վասն որոյ ընտրելի է կարծիք նոցա, որ զՄոսղք բնակեալ ասեն 'ի Մոսղքեան լերինս : Այս լերինք զՎերս բաժանեն 'ի հայաստանեայց, և զԿողքիս բաժանեն յերկոցունց . զսոր և Պողոմէոս և Ստրաբոն ձգեն 'ի ծագաց վրաստանի մինչ և 'ի կողմն Պոնտոսի Կապադովկիոյ . իսկ Գաննոփոն, Դիոդորոս սիկիլիացի և Պլինիոս 'ի կողմն Պոնտոս ծովու : Ի սոսա Պլինիոս Կ. 4 և 10. առաւել ճշգրիտ որոշելով զտեղին, զնէ զՄոսղքս յալին անդ Փասիս գետոյ և Խպէր վտակին՝ որ զեղու 'ի Կուր : Այս ամենայն սահմանք զոր ստորագրեն սոքա՝ յարմար կացուցանեն զՄոսղքեան լերինս լինել տեղի բնակութե Մոսղքայ որդւոյն Յարեթայ և որդւոց նորա . զոր և անունն հաստատէ, և դրից մերձաւորութին : Ի լեռնականաց աստի Մոսղքեանց պարտ է ասել թէ սերեալ և սփռեալ իցեն յետ ժամանակաց այլ ժողովուրդք՝ որք կրեն զանունս Մոսղք, կամ Մոսղ, բնակեալք յօտար աշխարհս . նոյնպէս և լիւրիկեցիք, զորս Մոսղքայ տայ Յոհաննէս կաթողիկոս . “Եւ զՄոսղք որ պայազատէր զԼիւրիկիս” . զհետ երթեալ յայոմ՝ Եւսեբեայ : Նա զի անդդիացի հեղինակք ընդհանուր պատմութե հատոր 3. գլ. 2. յօդ. Կ. 'ի խօսելն ըզՄազոգայ՝ հաւանեալ են ասել, թէ 'ի սկզբան անդ առ Երասիս գետով էր ժողովուրդ ինչ Ռօս անուն, 'ի գետոյն ընկալեալ զանունն . զի Յոյնք զԵրասիս կոչէին Արաս . կամ ազաւազանօք Ռաս և Ռօս, որ է Ռօշ, զոր յիշեցաք 'ի ստորագրութե Երասիսայ . և այլ ժողովուրդ ինչ Մոսղք յորջորջեալք, բնակեալք 'ի վերայ Մոսղքեան լերանց : Վասն սոցունց կարծեն հնագիւրք, թէ յերկուց ժողովրդոց աստի՝ որք գազթեալ անկան յայնկոյս Կովկասու, ունին զծագունն այժմեան Ռուսք և Մոսկովք, և վասն սոցա իմանան զիշխանն Ռովսմեսովքայ 'ի բանն Եգեկիելի 17. 2. ուր զերկուս ժողովուրդս Ռովս և Մեսովք 'ի մի յօդէ :

1 Որոյ և պղնձն Մոսկովիտէն առ նուանեալ՝ գովեալ է յԱրխատոսելէ սակս պայծառափայլ գեղեցկութեն . որպէս և զասացեալն Եգեկիելի 17.

13. զսորին վաճառականութի պղնձի անթոյն իմանան մեկնէք : Յետ 'ի մեկնութեան Նիքոլայեայ հատոր Դ. Կառ 56.

ԱՍՔԱՆԱԶ

Իստ սուրբ գրոց է որդի Գամերայ . այլ Յոհաննէս կաթողիկոս ասէ զնա լինել որդի Թիրասայ, որ է եղբայր Գամերայ . «Իսկ որդիք Թիրասայ, ասէ, Աքքանազ, յորմէ՝ Սարմատք», Բազումք տեսեալ թէ՛ ի Բիւթանիա գտանի լիճ, գետ և ծոց Արտնիկ անուամբ, համարեցան տեղի բնակութեան Աքքանազայ լինել զԲիւթանիա . իսկ Պօշար զտեղի նորա ի փոքրն Փռիւզիա ասէ լինել . զի են անդէն քաղաքք և կղզիք Արտնիա անուանեալք, յորմէ համարի Աքքանազայ գաղթական ածեալ ի հարաւային կողմանս Պոնտոս ծովու, և սփռեալ մինչև ցնահանդէն Պոնտոս . և յայնմանէ ծովն Արտնիկ յորջորջեալ, և ապա յԵւքսիոս փոխեալ, որպէս կոչեն նախնիք զծովն Պոնտոս՝ Ապողոդորոս և Ստրաբոն յիշատակեն գաւառ ինչ լեալ Արտնիա անուամբ բացակայ ի տեղւոյն անտի փոքուն Ստիոյ ուր էր Տրովադա, ուստի իբր ի հեռաստան աշխարհէ փոքրոս և Աքքանիոս յօգնութիւն եկին տրովացոց, որպէս պատմէ Հոմերոս յերկրորդ գիրս Եդիականին : Զայս յառաջ բերեալ Վալմէտի, և ի ինդիր ելեալ գտանել ի հեռակայս Տրովադայ զերկիր ինչ Արտնիա անուամբ, ի Սարմատիա գտանէ զԱլաթն կամ զՕրսու ինչ յարմար այսմ :

Ի՛յլ պատմուի ազգիս զստոյգն այսր ամենայնի ի լոյս հանէ, ուսուցանելով նախ թէ Աքքանազն ոչ էր անուն տեղւոյ, այլ անուն համօրէն մերոյ ազգիս . յոր անուն նախ առաջին կոչեցաւ Արտնապէտն՝ զայս յայտնի ծանուցանէ Յոհաննէս կաթողիկոս յասեւն . «Նախ Արտնապէտն էր յիւր անուն սահմանեալ զմերազնեայսս ըստ երիցութեն սակի», Եւ ստորեւ զնոյն կրկնելով բացատրէ . «Իսկ Թորգոմայ զմերազնեայսս տեպհականեալ որում տիւրեալ, զԱրտնապէտն նախ անուանեալ յիւր անուն նուաճէր տուն Թորգոմայ . արդ այսպէս իմա Արտնապէտն զմեզ,

1 Յոհան . կաթ . յայս բան զՍարմատայ տայ Աքքանազայ, իսկ Բիւթանայ տայ զՍարմատայ, այլ Եւսեբիոս զՍարմատայ տայ Բիւթատայ, որ էր եղբայր Աքքանազայ :

2 Զոր և ընդունին անգլիացի մասնակիք ընդհանուր պատմութեան հատոր 10 . դժ . Բ . յօդ . 6 . այլ ան .

Հին համարի զայս Վալմէտ ծննդ . Ժ . 3 , որպէս և է իսկ հաւաստեալ :

3 Այս է առաջին անուն զմերոյ ազգիս յանուն Աքքանազայ, երկրորդն է Թորգոմէտ յանուն Թորգոմայ, երրորդն է Հայկապէտ յանուն Հայկայ, չորրորդն է Արտնապէտ յանուն Արտնայ :

և տուն Թորգոմայ . և այսպէս քեզ հաւատարմացին որ վաճառ նահապետուե ազգիս մերոյ է բան » :

Երկրորդ՝ ուսուցանէ պատմութի ազգիս՝ թէ և մերս Զարմայր եմն յօգնուի տրովադացւոց, որպէս գրէ Խո-րենացին Թ. 19 և 32. իբրու ՚ի Հոմերոսէ բերելով : Ապա ուրեմն յայտ է թէ հայաստան աշխարհ, ուստի եկեալ էր Զարմայր, հեռի գտլով ՚ի Տրովադայ, մարթ էր ՚ի Հոմերոսէ ՚ի հեռաստան աշխարհէ եկեալ դնել . և Աքքա-նազեան կոչել զայն չէր ինչ օտար, այլ մանաւանդ յարմար նախնի Ժամանակացն Հոմերոսի : Եւ այսպէս զմեր աշխարհ պարտ է իմանալ անդէն առ Հոմերոսի, թէ և այլուստ ինչ ինչ գտցին բանք մթինք . բանդի և առ այլս բազումս ՚ի նախնեաց գտանեմք մթին իմն օրինակաւ պատմեալ՝ առ անծանօթ լինելոյ նոցա աշխարհիս մերոյ : Զասացեալն մեր հաստատէ և բան Երեմիայ մարգարէի՝ ուրանօր ԾԹ. 27. ասէ . « Պատուէր տուք յինչն այրարատեան Թագաւորութեն և Աքսիապի գնդին » : Ուր իբր մի Թագաւորուի յիշատակին երկոքին, որպէս նաեւ առ մեր մատենագիրս է տեսանել ուրեք ուրեք : Այս բան Երեմիայ բռնադատէ զՎալմէտ յարարատեան աշխարհի կամ ՚ի հայաստան յուլել զԱքքանազն անուն, այլ անտեղեակ գտլով թէ անունս այս համօրէն ազգին է տե-փական, վայրապար ճգնի զԼափոյնն անուն մերձեցուցա-նել յանունս Աքսիապ :

Յասացելոցս ցայս վայր զհետ գայ, թէ բնակութիւն Աքքանազայ եղև միշտ ՚ի Հայս, յորմէ անուն նորա մնաց ՚ի վերայ ազգիս և աշխարհիս . զի զայս ցուցանեն նախա-գրեալ բանք Յոհաննու կաթողիկոսի : Իսկ եթէ նաև ըզսարմատացիս համարեսցուք սերեալս ՚ի նմին Աքքանազէ ըստ նմին մատենագրի, պարտ է որդւոց կամ յաւէտ Թուանց նորա ընծայել զհատուածին ՚ի հայաստանեայց, և ածել զաղթականս մինչև ՚ի Սարմատիս :

ԹՈՐԳՈՄ

Երրորդ որդի Գամիրայ, կոչեցեալ ՚ի Յոհաննու կաթողիկոսէ ՄԵՐԻ Թորգոմ, որոյ անուն առաւել ՚ի գործ ածի ՚ի վերայ ազգիս քան զԱքքանազն անուն . յարտաքնոց Եւսեբիոս, Թեոդորետոս, և սուրբն Իսիդորոս իսբալացի, զԹորգոմ ճանաչեն հայր հայաստանեայց . իսկ Յովսեպոս և Հերոնիմոս հայր փոխադացւոց . զոր Պօշար պաշտ-

պանէ։ Մեկնութիւն արարացւոց զաշխարհն թորգոմացւոց իմանայ վասն մասին ինչ Վրաց . բազումք յարդեաց իմանան վասն թուրքոմանաց որ 'ի թաթարս և 'ի Սկիւթիա . և զբան Եզեկիէլի ինչ . 14 . իմանան վասն նոցա . զոր և Պօշար մեկնելով զթորգոմացիս յայն բան Եզեկիէլի համարի լինել կապադովկացիս , իբր զի ձիք և էշք նորա յիշատակեալք յԵզեկիէլի՝ էին բազումք : Նոյն ինքն Պօշար երբեմն զթորգոման համարի լեալ ժողովուրդս ինչ Գաղղիոյ , որք թորգոմ կոչէին ասէ . և ըստ Ստրաբոնի ժե . սղբա զթորգոմն ունելով իւրեանց առաջնորդ՝ խաղացին եկին բնակել 'ի սահմանս Պոնտոսի և Կապադովկիոյ . բայց այս է ասէ Վալմէտ ծն . Ժ . 3 . “Հեռի յանուանէս Թփորձ՝ , Հեռի և 'ի Ժամանակաց Մովսէսի . և չէ մարթնուցանել ոչ միայն զողջոյն իսկ զազգ . կապադովկացւոց՝ այլև ոչ զմասն ինչ նորա կոչեցեալ անուամբ իւրիք՝ որ մեր ձեացի առ անունս Թփորձ ,” :

Եւսա նմ՝ յառաջ գայ 'ի սակաւ ծանօթութե պատմութե ազգիս մերոյ , որ յայտնի ծանուցանէ զԹփորձ լինել հայր մերոյն Հայկայ . և ող յանուն Հայկայ՝ նոյնպէս և յանուն Թորգոմայ սովորուի եղև կոչիլ ազգիս . վասն որոյ և այն բան Եզեկիէլի նշանագրել կամի ոչ զկապադովկացիս՝ այլ զազգ մեր և զաշխարհ , որոյ երիվարք ազնիւ են և բազումք . զոր և արտաքին մատենագիրք յիշատակեն , որպէս յառաջ բերաք 'ի գլուխն Բերոց 'ի խօսելն զձիոց : Բայց պարտ է ընդունել թէ նաև Թփորձն կոչեցեալ ազգն , որք և այժմ գտանին 'ի հայաստան՝ սերեալ են 'ի Թորգոմայ՝ . զայս ցուցանէ և անունն , և ընդհանուր աւանդութիւն որ կայ 'ի նոսա , լինել եղբորորդիս ընդ Հայս 'ի նախահաւուց անտի սերեալ : Եւ այսպէս պարտ է ասել թէ սերունդն Թորգոմայ է 'ի հայաստան . որում և յարմարի նաև բան Եզեկիէլի լԵ . 6 . ուր “ Զտունն Թորգոմայ 'ի Ծագացն հիւսիսոյ ,” ասէ գալ , յոր կողմն անկանի արդարև հայաստան . և 'ի հայաստանեայց անտի սերեալ և սփռեալ իցէ նաև 'ի հեռաստանեայս , ուր է աշխարհն

1 Յատուածաշունչն լատինացւոց այսպէս գրի տնուն Թփորձ :

2 Վալմէտ ծննդ . Ժ . 3 . այսպիսի ինչ գրէ առ այս . Զթուրքոմանիս կամ զթուրքոմանս բազում մասեւնագիրք 'ի մեծ թաթարս գնեն . բայց ստոյգ է , ասէ , զի ոմանք տեղեն թուրքոմանիսն չէ անդ , այլ 'ի մեծ

Հայս պարտ է խնդրել : Անգղիացի մատենագիրք ընդհանուր պատմութե հատոր 20 . գլ . 2 . յօդ . 6 . յետ բերել զհարծեղք պատմեալս եւրոպացւոց , յառաջ բերեն և ընդունին զոր ինչ աւանդէ պատմութե ազգիս զհայաստանեայս լինել ծնունդ և ազգ Թորգոմայ :

Թուրքօմանաց և Թուրքաց . ուստի վերստին ելեալ ընդ ժամանակս ժամանակս սփռեցան և եկին յայսոսիկ կողմանս Արիոյ , զորս յիշեն պատմագիրք :

Մինչև ցաստ եղաք զքնակուլի սերնդեան երկուց որդւոց 'Նոյի 'ի հայաստան' որչափ ինչ 'ի գրոց ստուգել մարթացաք . այլ զոր գրեն մեկնիչք և հնագիրք վասն սերելոյ և սփռելոյ երկոց որդւոցն 'Նոյի' կարծեօք միայն գրեն , զի չունին ինչ յարտաքնոց պատմութիւն հաւաստի վասն այսր . իսկ կարծիք նոցա հիմնեալ է յաւետ 'ի նմանաձայնութեանումանց : Ամենայն անուանք տեղեաց և գաւառաց , որ նմանաձայնութի ինչ ունին առ միմեանս՝ բաւական լինի նոցա առ 'ի համարձակ վճռել և որոշել' թէ այս դր յորդւոց և 'ի սերնդոց 'Նոյի յայս ինչ աշխարհ գընացեալ , և անդ բնակաւորեալ իցէ ' : Այլ քանզի ըստ սուրբ գրոց 'ի մերում' աշխարհի եղև բազմանալն այն և սփռիլ , և զի ունիմք դարձեալ զարտաքին պատմութիւն Մարիբասայ սկսեալ յորդւոց 'Նոյի համաձայն սուրբ գրոց , առաւել քան զնոցայն ընդունելի ընդէր չիցէ զոր մեքս խօսիմք . զի և ոմանք 'ի տեղեաց աշխարհիս մերոյ վկայեն . քանզի առաւել մերձաւորք են անուանց նշանակելոց 'ի սուրբ գիրս' քան զոր օտարք յուզեն յօտար աշխարհս : Մի 'ի պատճառացն յորմէ սխալեցան բազումք յեւրոպացւոց 'ի պատմութեան ցրուելոյ ազգաց 'ի նախնի ժամանակս անդ' այն է , զի զորդիս երկոց որդւոց 'Նոյի իսկ և իսկ համարեցան սփռեալ արտաքոյ հայաստանեայց , իբր անբնակ թողեալ զայն լայնածաւալ աշխարհ և զշրջակայ սահմանս : Այսմ' 'ի վերայ հասեալ և կալմէտ , ասէ 'ի մեկ նուեմ ծննդ . 'ի սկիզբն Ժ . գլխոյն . "ԅայտ է թէ բազում որդիք Յաբելի և Քամայ բնակեցան յԱրիս . և մարթ է լինել' զի նախնի ազգատոհմէ Սեմայ , Քամայ և Յաբելի , որք անդ կալան զքնակուլի իւրեանց նախ քան զչինութի աշտարակին , ոչ թողին զայս լայնածաւալ սահման . այլ յետ այնորիկ միայն 'ի զոնազան գաղթականս բաժանեալ սփռեցան յԱփրիկէ և յԵւրոպա' ըստ բազմանալոյ ազգատոհմի իւրեանց : Մինչև սփռումն ազգաց որ

1 Յորս մարթ է գասել և զգիրս Թուրքոյէր Օչալէին՝ մակագրեալ Աջլանօրէն կամ Մանկիյ . որ է ասեմ հաւաստի բնակուլի և հայրենիք սերնդոցն Յաբելի : Որոյ գրութ ազգաւ Շվէտ , անդ 'ի Շվէտս գնե զքնակուլ

Թիւն նոցա : Այս գիրք յարկնեալ է և շվեդերէն հանգերձ լատին Թարգմանութի , գովեալ յոյժ յանձանութի միայն պատմութեան մերոյ ազգիս . յորոց մին է և վիլհելմ 'ի բնապատում բուռարանն 'ի բառն Մորդ :

եղև զնի խառնակութե Բարիլնի՝ առ սակաւ սակաւ եղև, և ՚ի միջոցի հարուստ ժամանակաց » :

Իսկ վասն ընակուե Բամայ միւս որդւոյ Նոյի՝ թէ յոր կողմն աշխարհիւ Հայոց եղև նորին ընակուի յետ ելիցն ՚ի տապանէն, չունիմ ասել . զի և չիք ինչ յիշատակութի ՚ի գիրս, այլ որչափ ինչ ակնարկեն հնութիք ազգիս՝ յիշեցաք ՚ի վերոյ ՚ի խօսելն զգրախօսն :

Եւ այսպէս տեղի ընակուե առաջին նահապետաց նոյեան ժամանակին, որչափ ինչ իմանամք ՚ի գրոց և յանունն տեղեաց, եղև այսպէս . Նոյ և կին իւր ընակեցան յԱւրարատ նահանգի ՚ի միջնաշխարհի հայաստանեայց : Իսկ ՚ի հարաւոյ արեւելից ընակեցաւ Սեմնախ ՚ի Սիմ, ապա ՚ի Չարեանդ : Որսիր, որ ըստ արաքնոց թուի լինել եղբայր Սեմայ, ընակեցաւ ՚ի Պարսկահայս . որ և յանուն նահապետաց կոչեցաւ Հեր և Չարեանդ գաւառ : Ռեա ՚ի Կորճայո : Ատողիկ քոյր Սեմայ և Որսիրայ ընակեցաւ նախ ՚ի Տարոն մերձ առ Սեմեղբայր իւր, ուր է Ասողքներդ տեղին կոչեցեալ յանուն իւր . ապա ՚ի փոքր Հայս յԱտողիկ լեառն, և ՚ի կողմնս Իսիս գետոյ : Մագոգ ընակեցաւ ՚ի հիւսիսակողմն ՚ի Գուգարս : Բամ ընակեցաւ յՈւտի գաւառի, որոյ ընակիչք յանուն . Բամայ Սևորդիք կոչեցան, որպէս գրեալ եմք : Իսկ ՚ի փոքր Հայս՝ Գամեր և Ատողիկ : Ուփիր, որ և Սուփիր, ընակեցաւ ՚ի բարձր Հայս ՚ի Սպեր : Թարշիշ ՚ի Կիլիկիա : Եւ ՚ի տեղեաց աստի սփռեցան ապա ընդ զանազան աշխարհս : ԶԲուշն ՚ի Քուստի ասեմք ընակեալ, զոր իւր անունն ցուցանէ . և աստի սփռեցան ընակիչք ՚ի Սկիւթիա, ՚ի Քուշանս, ՚ի Գութս . զի այլուր ունիմք ցուցանել թէ երբեակ առ նուննքս այսոքիկ նոյն են, և ելանեն ՚ի Քուշ կամ ՚ի Գութ բառէս, յորմէ ելանէ և Մադուք, որ է ըստ մեզ մեծ Գութ : Եւ իլա ընակեցաւ ՚ի Խաղտիս, որ նախ յիւր անուն կոչեաց զնա Խափլ կամ Արիլ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ

Երբորդ Բնական Հայաստանեայց յատարս Հայկոյ
և որդւոց նորա :

ՍԻՆՉԴԵՌ 'ի հայաստան յարարատեան սահմանի բը
նակեալ կային առհասարակ ամենայն մարդիկ 'ի ջրհեղե-
ղէ անտի ցախ վայր ընդ կառավարութե 'նոյի , յանկարծ
ելեալ անտի միահամուռ բազմութե ցրուեցան . յորմէ և
զհետ եկն երրորդս այս համաշխարհական փոփոխութի ,
իսկ թէ առ ինչ ցրուել նոցա , սուրբ գիրք ոչ նշանակեն
որոշ ինչ . բայց արտաքոյ գտանեմք ինչ ինչ յիշատակուի .
զի սուրբն Եպիփան գրէ ' , թէ 'նոյ նահապետ նախ քան
զցրուիլ նոցա , իբրև հայր և տէր բաժանեալ էր զերկիրն
առ երիս որդիս իւր : Արդ զբանս Եպիփանու պարտ է ի-
մանալ ոչ վասն համօրէն աշխարհի , որպէս թէ լարաբա-
ժին արարեալ ճշգրտիւ չափ և սահման հաստատեալ իցէ
նոցա ընդ ամենայն ծագս երկրի , որպէս իմանան ոմանք ,
նմին իրի և ընդդիմանան , այլ պարտ է իմանալ բաժանումն
ընդհանուր , զերիս կողմանս աշխարհի ցուցանելով առ-
նոսա զնալ իւրաքանչիւր ընդ մի մի կողմն . և յայն կող-
մանս հաստատել զքնակուի , որպէս զի մի ծագեացի կագ-
և կուի 'ի մէջ որդւոց նոցա 'ի բազմմանաւ : Այնչափ հառ-
տատուք ասէին ոմանք լինել զայսպիսի բաժանումն 'նոյի ,
մինչև 'ի թիւս հերետիկոսաց դասել , ասէ Փիլաստրիոս ,
զնոսա՝ որք ոչ ընդունէին . բայց արդիք ուրանան զայս բա-
ժանումն 'նոյի՝ սակս ոչ գտանելոյ յայտնի 'ի սուրբ գիրս ' :
Տես վասն այսր զբան Կեղրենոսի առ Կալմէտի . Թ . 79 . Ը :
Եւ վասն Փիլաստրիոսի ասեն սովորեալ բազում ինչ 'ի
կարգս հերետիկոսութե դասել , որ ոչ է :

Իայց զսորա յիշատակուի գոյ գտանել և առ նախնի
հետնոսս , որք ըստիւրեանց մոլորութե գիցաբանելով իմն
աւանդեն , թէ երեք դիւ եղբարք միմեանց՝ անուանեալք
ըստ նոցա Եօվիս (Դիոս), Պղոտոն , և Նեպտունոս , որք

1 Յիշէ զայս և խորենային Թ . 6 :

2 Ի սուրբ գիրս այսչափ ինչ գտա-
նեմք յիշատակեալ , զի ծննդ . Ժ . 25 .
գրի . "Եւ Երեմայ ծնան երկու որ-
դիք . անուն միոյն փաղէկ (բաժա-

նումն) , զի յաւուրս նորա բաժանե-
ցաւ երկիր , : Զոր անկ է իմանալ վն
բաժանմանն երկրի 'ի 'նոյէ աւան-
դեալ :

են երեք որդիք՝ Նոյի ըստ սուրբ գրոց, բաժանեցին 'ի մէջ իւրեանց զթագաւորութիւն աշխարհի¹։ Այս է զոր յառաջ բերէ և խորենացին նա. 6. 'ի բիւրոսեանն Սիբիլեայ. "Յառաջ քան զբուրգն . . . Զրուանն և Տիտանն և Յապետոս[Թէ] լինէին իշխանք երկրի, որ ինձ Թուին Սեմ, Բամ' և Թարեթ. և 'ի բաժանել սոցա ասէ զամենայն տիեզերս ընդ իւրեանց իշխանութիւն²։ Զամենայն տիեզերս ասելով իմա, որչափ ինչ ծանօթ էր նոցա։

Սուրբ գիրք այսչափ ինչ յայտ առնեն 'ի գիրս ծանոցոց. Ժա. 2 - 4. Թէ բազմութի մարդկան յարեւելից³ ելին խաղացին, եղեալ 'ի մաի սփռիլ 'ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի։ Որով ցուցանէ Թէ բազմացեալ էին⁴ 'ի հայաստան աշխարհի, և Թէ գոյր արդէն հրաման ելանել սփռիլ աստ և անդ առ 'ի գտանել տեղի բաւական ոչ միայն առ 'ի շինել բնակարան 'ի պէտս անձանց իւրեանց՝ առ որ բաւէր յայնժամ մեծութի հայաստանեայց, այլ նաև գտանել տեղի 'ի սերմանել և 'ի հնձել, բաւական առ 'ի պէտս պարենի իւրաքանչիւր տանց և խաշանց և անդէոց իւրեանց, առ որ հարկ էր արդարեւ առ մի մի իւրաքանչիւր տեղի լայնածաւալ յաւնտ 'ի բազմանալն իւրեանց. զի յայնժամ պարենք իւրաքանչիւր մարդոյ և անասնոյ էին միայն յերկրագործութիւն իւրեանց. նմին իրի չէ ինչ անդէպ կարծել Թէ քրթմնջիւն անկեալ իցէ 'ի նոսա զիրերաց վասն պարենի։ Այնր ազագաւ նախատես լեալ նոցա ապագայ կռուոյ որ ունէր ծագիլ 'ի ժամանակս առաւել բազմանալոյ իւրեանց՝ յանձն առին բազմութի 'ի նոցանէ արտաքս ելանել 'ի բնակարանէ իւրեանց, և երթալ 'ի հեռաստան աշխարհ՝ զի վայելեացեն 'ի խաղաղութե։ Որպէս և զկնի ժամանակաց տեսանեմք գի-

1 Որպէս յառաջ բերեն վաստի 'ի գիրուհապաշտուն, և Պանքթի։

2 Այս բազմութի մարդկան 'ի հայաստանեայց ելին, որում Թէ զբարդ 'ի գէղ զայ ասել յԱրեւելից, գրեցաք 'ի վերայ 'ի յոգ. Բ. տես անդ։

3 ԶԹուոյ բազմութի սոցա պէտքն հաշիւս կարգեն. Աստուծո ծնն. Ժա. 4. չորեք հարիւր հազար արանց մարթեր ասէ լինել, նոյնչափ և կանանց, 'ի միջոցս 144 ամաց, որ է միջոց ժամանակի ընդ մէջ Զրհեզեղի և աշտարակաշինութե։ Օրինակ բերեալ առ այս զբազմանալ խորայնաշուք յԵգիպտոս, որը 70 անձինք մտին յԵգիպտոս, և 'ի միջոցս իբր 215 ամաց բազմացան Թուով մեջհարիւր հազար արանց միայն զինուորակց, որոց կենսք համառու էր քան զվերոյգրեւոյ. և պահել զքնատնիս գծաւորին, գորով ընդ խառնք գերուն. յաւել 'ի վերայ և զհրաման փարաւոնի խափանիլ բազմանալոյ իւրեանց. իսկ 'ի ժամանակս վերոյգրեւոյ՝ կենսք առաւել երկար, գարման ընտանեայց գիւրին, և զերծ 'ի խափանչաց։ Այլ ոմանք կարծի են նուազելով հաշիւն՝ հազիւ 30 հազար արանց գնեն։

առ, որը 70 անձինք մտին յԵգիպտոս, և 'ի միջոցս իբր 215 ամաց բազմացան Թուով մեջհարիւր հազար արանց միայն զինուորակց, որոց կենսք համառու էր քան զվերոյգրեւոյ. և պահել զքնատնիս գծաւորին, գորով ընդ խառնք գերուն. յաւել 'ի վերայ և զհրաման փարաւոնի խափանիլ բազմանալոյ իւրեանց. իսկ 'ի ժամանակս վերոյգրեւոյ՝ կենսք առաւել երկար, գարման ընտանեայց գիւրին, և զերծ 'ի խափանչաց։ Այլ ոմանք կարծի են նուազելով հաշիւն՝ հազիւ 30 հազար արանց գնեն։

պեալ Աբրահամու և Դովտայ, որք եւօրեայ ճանապարհաւ հեռացեալ բաժանեցան 'ի միմեանց միայն 'ի պատճառս բազմուէ անասնոց իւրեանց, և կռուոյ որ 'ի մէջ հովուաց :

Սորա 'ի հասանելն յերկիրն Սենաար՝ գտին անդ դաշտ մի՝ ուր խորհեցան կանգնել քաղաք և աշտարակ բարձր երկնաչափ, ասելով. «Արացոյց մեզ անուն յառաջ քան զսփռել 'ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի », : Այս վերջին բան յայտ առնէ զմիտս այսր բազմամբոխ և առաջին գաղթականին աշխարհիս՝ թէ էր սփռիլ ընդ ամենայն երեսս երկրի հետզհետէ 'ի բազմանալ և անդ՝ ուր եկինն : Բայց 'ի բարկանալ տեառն Աստուծոյ 'ի վերայ ամբարտաւանուէ խորհրդոց և գործոց նոցա, զմի լեզու նոցա բաժանեալ 'ի բազումս, «Դադարեցին 'ի շինելոյ զքաղաքն և զաշտարակն », ասէ գնոցանէ Գիւրն : Այսր աղաքաւ չկարացեալ նոցա կալ միաբան 'ի միում վայրի՝ սկսան սրբութիւն ընդ ամենայն աշխարհ, զոր սուրբ գիրք Աստուծոյ ընծային ասելով. «Եւ սփռեաց գնոսս տէր Աստուած անտի ընդ երեսս ամենայն երկրի », : Եւ դարձեալ. «Եւ անտի ցրուեաց գնոսս տէր Աստուած ընդ երեսս ամենայն երկրի », : Յորմէ և իմաստասիրեմք թէ նաև յառաջ քան զշինութիւն աշտարակին՝ կամք էին Աստուծոյ սփռիլ նոցա, զոր 'ի ձեռն բաժանման 'նոյի ցուցեալ էր :

Այսմ համաձայնին և արտաքնոցն բանք 'ի Պարոից և 'ի քաղդէացւոց մատենից բերեալ 'ի կատարած Թ. գրոց Խորենացւոյն՝ որ ասէ. «Քանզի 'ի բաժանել լեզուացն ընդ Թամ երկիր, ոչ խառն 'ի խուռն՝ և ոչ անառաջնորդ կամ անդլիաւոր այս լինէր, այլ աստուածայնով իմն ակնարկութիւն գլխաւորք և ցեղապետք որոշեալք զիւրաքանչիւր սահմանս ժառանգեցին կարգաւ և զօրութիւն », : Վկայէ այսմ և հեթանոս պատմագիրն Մարիբաս աւ խոր. Թ. 10. նախ գլխիւ աշտարակաշինացն յիշելով. «Անդ մեղեքնեալ այր իւրաքանչիւր, սուր 'ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով, ջանային տիրել 'ի վերայ միմեանց », : Ապա զցրուումն. «Սա (Հայկ), ասէ, խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ բռնաւորութեն Բելայ, 'ի տարածանիւ ազգի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, 'ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն անհուն խօլաց և ուժաւորաց », :

Հայնմ ժամանակի եղև և մերոյն Հայկայ որ ընդ նոսա էր, ելանել 'ի Սենաարայ : Բայց Հայկ ոչ կամեցաւ զնալ այլուր, որպէս գնացին այլք ամենեքին, այլ կամե-

ցաւ անդրէն դառնալ 'ի հայաստան ուստի ելեալն էր , որոյ կրկին պատճառք երեւին լինել :

Իրաջին՝ տհաճութիւն և զեղջ ընդ արարման՝ զոր միաբանուէք գործեցին զայն գործ ամբարշտուէն , յորմէ և ընդ պատու հասիւք անկեալ կրեցին պատիժ նորալուր յԱստուծոյ , պատիժ այնպիսի՝ զոր միշտ կրէր առ ետեղ յանձն իւր և 'ի լեզու իւր . նորին աղագաւ դառնայր յառաջին տեղին ուր ոչ գոյր այն պատիժ . դառնայր իբր փափագելով իմն տեղոյ նախնի հարց իւրոց , ուր բնակէին և վայելէին 'ի ժամանակս ոսկի դարուն , կարօտեալ իմն 'ի տեսանել ըզտեղի նախկին վիճակի անմեղուն իւրեանց : Եւ այս անտի իսկ յայտ է , զի ընդ հասանելն 'ի հայաստան՝ զառաջին բնակուէ իւրոյ զտեղին կոչեաց Հարի , զոր մեկնելով պատ մագիրն Մարիբաս առ խորենացոյն Խ . 10 . ասէ . “Այս ինքն աստէն բնակեալքս՝ ազգի տանն Թորգոմայ ,” Սո վաւ զանձուկ սրտին յայտ արար , որպէս թէ ասել կամելով , թէ մեք որք այնչափ բաղձայաք դառնալ բնակել 'ի տան հօր մերուժ Թորգոմայ , եհաս ժամ զի հասեալ բնակեցաք , միացաք ընդ ազգի տանն Թորգոմայ . վասն որոյ և 'ի յիշատակ հարցն իմոց կոչեմ զայս տեղի Հարի : Դառնայր մանաւանդ նաև 'ի տեսանել գնայ նախահայր իւր , որ տակաւին կենդանի էր , և չէր գնացեալ ընդ նոսա . զի թէ անդ լինէր՝ ոչ թողոյր նոցա գործել զայն գործ չարուէ ընդդէմ Աստուծոյ , և այնչափ զայրացուցանել զարարին :

Երկրորդ պատճառն առաւել ծանր է . զի իբր ստոյգ իմն երեւի թէ 'ի գործ աշտարակաշինուէ խառնեալ գտաւ և գործ և խորհուրդ կուտալաշտուէ , և յայնմանէ ընկալան զայն պատիժ բաժանման լեզուաց . որոյ աղագաւ

1 Թէ որչափ եկեաց նոյ յետ չի նուէ աշտարակին , գրեցաք 'ի վերջ 'ի յօգ . ք . տես անդ :

2 Մեծի չարութիւն գործ համարին և ետրին զայս շինութիւն աշտարակի փխլն , Ոսկերեան և սուրբն Օգոստինոս :

3 Որպէս նաև բան Լուսաւորյին զայս հաստատէ , առ Ագաթանգեղոսի 'ի Թղթ . ԺԺԲ . “ խորհուրդ տուեալ 'ի պաշտօն նորինաց խորհրդոց՝ չի նեղ 'ի պաշտօն մեհենից աշտարակ իմն բարձր անհնարին կոթողքն Կ գաշտն Սենապ յերկին տարեւատ .

նեայց . արդ չինել չինէին 'ի պաշտօն գից անձանց իմն անուէ մեհենաշէն կապեալ գիւաց առ իւրեանց որդինն Թողուլ ,” Եւ անոնք որք զխորհուրդ կուտալաշտուէն նոցա ցուցանել կա . մին նաև բանինն սուրբ գրոց ուր առի , Արաքոյք մեզ անուն : Զի առ Հրեայս բառս անուն՝ տուեալ լինի առնն փոխանակ անուան Աստուծոյ . իբր կամելով ասել . Արաքոյք մեզ աստուածս , կամ գրօշեալ : Այլ Գօշար 'ի արքազան աշտարակաշտութեան գիրք Խ . գլ . 14 . մարտէ զայս մեկ նութին :

գիտեմաւ և մերա Հայկ, ասէ Վարդան 'ի գողնաւ Լուսաւորչին. նա զի նոյն խակ Բէլ կամ 'Ներքովթ աստուածացուցանել կամեցաւ զինքն, ըստ որում գրէ և Վարդան 'ի պատմուէ. " Բայց Բէլ Հպարտացեալ, ասէ . . . հնազանդեցոյց զամենայն իշխանս որպէս աստուծոյ, և ապա արձակեաց զնոսա բաց 'ի Հայկայ . . . որ ոչ պաշտեաց զնա աստուած, այլ և շուն զնա կոչեաց " : և ոչ կամեցաւ մնալ ընդ բռնաւորութիւն 'Ներքովթայ: Իսկ 'Ներքովթ գլուխ չարուէ գործոյն և կռապաշտուէ պատգամ առաքելր առ Հայկ դառնալ անդրէն ուր էր ինքն, պատճառ բերեալ և զցրտուի հայաստանեաց, որ արդարեւ կարի անյարմար էր խաշնադարման արանց՝ զոր օրինակ էին նախնի նահապետք: Բայց դարձեալ ոչինչ անսալն Հայկայ՝ և յանձն առնուլ զընդերկար ճանապարհորդութիւն և զցրտութիւն երկրին՝ և մահուչափ պատերազմելն ընդ 'Ներքովթայ՝ ցուցանէ մեծ ինչ պատճառ. որ է, որպէս ասացաք, ոչ կամին միարան մնալ ընդ այնոսիկ՝ որոց գործելով զայն գործ ամբարշտուէ ամբարտակին զայնպիսի պատիժ կրեցին, որ և յայտնի մնայր արտաքուստ 'ի լեզուս նոցա. յաւել և զՀամին խառնիլ 'ի գործ կռապաշտուէ. զորմէ տեսցես և 'ի գլուխն Կրօնի:

Ի պատմուէ աստի զհետ գայ, թէ ոչ ամենեքին ելին յառաջին տեղւոյն արարատեան սահմանաց, ամայի թողլով անդ զշինուածս և զտունս զորս ինքեանք շինեցին, և ուրանօր բնակեցան յետ Զհհեղեղին. այլ քանզի այս ցրուումն էր առ 'ի գտանել տեղի ընդարձակ, մնացին անդէն ոչ սակաւք, որոց վասն մնայր բաւական տեղի ինքեանց և որդւոց իւրեանց: Այսմ վկայէ պատմուի տգգիս, որ 'ի ձեռն Մարիբասայ է տեսանել առ Խորենացոյն յասելն վասն Հայկայ 10. " Երթեալ բնակէ 'ի լեւոնոտին միում 'ի դաշտավայրի, յորում սակաւք 'ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն գաղարեալ բնակէին,,. այսինքն յառաջ քան զցրուեալսն: Զայս բան Մարիբասայ հաստատէ ապա Խորենացին նաեւ բանիւ Գողթման երգոյն, որ էր անգիր պատմուի ազգիս. վասն որոյ

1 Զայս ցուցանեն և բանք բազմաց մատենագրաց 'ի պատմութիւն մնացորդ աշտարակին 'ի Բաբելոն քաղաքի՝ եղև առաջ Բելչայ զոր պաշտէին. ուր հաւանական երևի ասել, թէ այս էր առաջին Բէլն՝ 'Ներքովթ

յորջյորջեալ 'ի սուրբ գրոց. զիք որոյ տեւաց կռապաշտութիւն նաեւ 'ի յետագայս, և 'ի պաշտօն առաւնաե միւս Բէլն, յայնմանէ համարեցան թէ այս երկրորդ Բէլն էր՝ որ նաեւ առաջին պաշտել տեսաւ:

գրէ . “ Այս արդարացուցանէ զանգիր Հին ասացեալ զրոյցս ” : Դարձեալ 'ի նոյն գլուխն ասէ . “ Յիշի և աստա նօր պատմութիւն (Մարիբասայ) . Հարաւոյ կողմանէ դաշ տիս այսորիկ առ երկայնանստիւ միով լերամբ բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք՝ ինքնակամ հնազանդել գիւց աղինն : Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս ան գիրս ” : Եւ 'ի գլ . ԺԶ . վասն Արմենակայ որդւոյն Հայ կայ , որ խաղաց 'ի բնիկն Այրարատ՝ ասէ . “ Բայց սքան չեւի իմն ասէ պատմագիրն (Մարիբաս) , թէ 'ի յովով տե զիս գտան բնակեալ 'ի մարդկանէ յերկրիս մերումցան և ջիր սակաւք յառաջքան զգալուստ բնկին մերոյ նախնւոյն Հայկայ ” :

Եւ այսպէս եթէ 'ի տեղիս տեղիս յորս կոխեցին ոտք նախնի նահապետաց մերոց՝ գտան բնակիչք անդր մնացեալք՝ որք չէին գնացեալ 'ի Սենաար , յայտ է թէ գտա նէին նաև յայլ տեղիս՝ յորս ոչ գնացին և ոչ տեսին նահապետք մեր , մի որոյ և ոչ գրեցան 'ի պատմութե Մարիբասայ : Իւրաքանչիւր խումբքս այսոքիկ սակաւք էին , այլ քանզի 'ի բազում տեղիս գտանէին , զամենեսին միանգամայն առեալ լինէին բազումք . մինչև սակս ողջոյն տոհմի նախարարութե Սկոնեաց պատմէին նախնիք լինել 'ի նոցունց , այսինքն որք ոչ էին ցրուեալ և ոչ գնացեալ 'ի Սենաար . զայս յիշատակէ Խորենացին Զ . 8 . սակաւուք ասելով . “ Այլ մոռացաք և զգժնեայ Սլաքն անուանեալ այր , զոր ոչ կարեմ հաւատեալ ասել , 'ի Հայկայ՝ եթէ յառաջագունից քան զնա եղելոց յաշխարհին (Հայոց էր) , զոր Հին զրոյցքն պատմեն լինել ” : Հին զրոյցս կու չէ աստանօր , որպէս և այլուք , զերգն Գողթան , ուստի բազում ինչ 'ի վկայութիւն ածէ :

Իւրաքանչիւր տեղի բնակութե մերոյն Հայկայ եղև Հարթ տեղին 'ի Տուրուբերան նահանգի՝ : Արմենակ որդի նորա բնակեցաւ յԱյրարատ նահանգի 'ի դաշտի Արազած լերին . իսկ Արմայիս որդին Արմենակայ բնակեցաւ յԱրմաւիր : Եւ այսպէս տեսանես 'ի սոսա սէր իմն բնակելոյ 'ի շրջակայ սահմանս լերինն արարատեան՝ իբրև յառաջին բնակարանս նախնոյն իւրեանց Նոյի :

( ) Թիւ անձանց որովք Հայկ 'ի Սենաարայ եկն 'ի հայ աստան , Մարիբաս առ Խորենացւոյն Թ . 10 . այսչափ ինչ

1 Յես վասն այս 'ի գլուխն Թ . ուր յօտարաց համբէն աշխարհիս հայ խօսեցաք յազազս Արարատ կոչելոյ աստանեալք :

դնէ . Հայկ եկն , ասէ , “Հանգերձ որդւովք իւրովք և դրա
տերօք , և որդւոյ որդւովք , արամիք զօրաւորօք , Թուով
իբրեւ երեք հարիւր , և այլովք ընդածնօք , և եկօք յարե-
ցելովք 'ի նա » : Իսկ որդիք Հայկայ և Արմենակայ Թէ
զիարդ և ուր սկսան ծաւալիլ 'ի հայրատան , ունիմք ճա-
ռել 'ի գլուխն Պատմութեան . տես տնդ :

ԳԻՈՒԽ ՏՆՄՆԵՐՈՐԴ

ԲԱԶՄԱՄԱՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ե Ի

Ս Ա Կ Ա Ի Ա Մ Ա Ր Դ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա

Բաղմամարդանալ աշխարհին :

■ **ԲԱԶՄԱՄԱՐԴՈՒԹԻՒՆ** համընդհանուր աշխարհին ինքն ինքն ընթերցողին իմաստասիրել 'ի նախագրելոց 'ի հայաստանն եղեալ¹ : Այլ 'ի պատճառս ցրուելոյ 'ի Սենաար² ,

1 Իսկ զոր ասէ Դիոգորոս ակիբիա . 34 գիրք . 20 . հատոր 20 . Թղթ . 13 .
"Յայտ է Թէ զառաջինն 'ի բազմանալ անդ աշխարհի , յԵգիպտոս ծնան , բազմացան առաջին մարդիկ սակս բեղմնաւոր բարգաւաճութեան երկրին , , , , Էջ պարտ իմանալ զի համբերն աշխարհի , որպէս վերպակաւ կարծեցին ոմանք , այլ զասն Եգիպտոսի միայն : Զի բան Դիոգորոս է նախագասել զազմաւորութի եգիպտացւոց 'ի Ժամանակին քան զայլոց ազգաց : Բայց այս բազմանալ Եգիպտոսի ոչ 'ի գերեւ հանէ զազմաւորութի հայաստանելոց , և Էջ ընդգէտմ սուրբ գրոց . այլ պարտ է առել Թէ նոքի առաջինն 'ի հայաստանն ծնան և բազմացան որքեք 'նոյր . յետ բազմանալոյ անդ յարժամ ցառեցան անոք 'ի զանազան անդիս , 'ի մէջ գաղթելոցն աստ է անդ³ առաւել բազմամարդ գառաւ Եգիպտոս սակս բեղմնաւորութի : Ըստ այսմ համեմալ նի բան Դիոգորոս ընդ սուրբ գրոց :

2 Մալք Գոնէն 'ի սկիզբն Բ . գրոց , որ է պատմութի աշխարհագրութի , յետ գրելոյ Թէ Մովսէս զանգին ուստի եղև ցրուան մարդկան՝ յայն ժպոր գնէ՝ որ գրեթէ միջնաշխարհ է նախնի բնակչաց աշխարհիս՝ ասէ . "Զարեանս բերէ անհնարին նուագութի մարդոյ յԱմերիկա , 'ի սահմանս մեծին Ովկիանոս , և հարաւային Ամերիկայ , Թեպէտ և են բաժանեց գեղեցկատեսիլք և բարերեքք : Այս երկու ինչ (մի 'ի կեդրանի լինելն հայաստան աշխարհիս , և միւսն սակաւութիւն մարդոյ 'ի հեռակայս) կարեն անշուշտ 'ի հաւանութի անել զպատմական ոք յարեւմտեան Ասիա (ուր գնէ զհայաստան) կայուցած , նեղ զանգին՝ ուստի անկ էր սկսանիլ բազմամարդութի աշխարհիս , եթէ այսմ պէտք լինէր որոշելոյ զայս ի ընդգիր . բայց առանց իսկ միջամուխ լինելոյ յանչափ բանաբնութիս , խօսես , ցուք զոր ինչ որոշանի գտանեմք 'ի բնապիւրն Մովսէսի " :

որպէս յիշեցաք 'ի վերոյ, վաղվազակի նուազեցաւ առաջինս այս բազմամարդուի հայաստանեայց։ Իսկ յետ դառնալոյ մերոյն Հայկայ անդրէն 'ի հայաստան, թէ երբ սկիզբն էառ բազմամարդութի աշխարհիս մերոյ, խորենացին Թ. 12. զծննդաբանութի ազգիս հասուցեալ մինչև 'ի Հարմայ նահապետ մեր, յետ այնորիկ ասե՛ բազմանալ ազգիս, այսպէս գրելով. « Այս Հայկ որդի Թորգոմայ, որդւոյ Թերասայ, որդւոյ Գամերայ, որդւոյ Յարեթի, նախնի հայաստանեայց. և այս ազգք նորա, և ծնունդք, և աշխարհ բնակութեան։ Եւ յայսմ հետէ (այսինքն զինի Հարմայ հօր Արամայ) սկսան ասե՛ (Մարիբաս) Բալմեալ և Թուլբէիթի, սերնդովք ասոց և ժողովբոց իւրեանց։ Իայց որ նախ բազմամարդացոյց զաշխարհ մեր յայլուստ ածելով ժողովուրդս, եղև Արամ նահապետ որդի Հարմայ. զորմէ գրէ խորենացին Թ. 14. Թէ յետ խաղալոյ յարեմուստ և 'ի կղզի ինչ վանելոյ զՊայապիս Բաղեայ, որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց, որ է ասել փոքր Արիս, « Ի տեղեացն այնոցիկ, ասե՛, մինչև ցրուն իւր սահմանսն՝ զբազում անբնակ երկիր ելից բնակչօք, որք երկրորդ և երրորդ անուանեցան Հայք, այլ և չորրորդ »։ Սովաւ կամի նշանակել զփոքր Հայս, նաև զայլ ամենայն երկիրս զորս առեալ էր ընդ իւրե՛ հալածելով զՊայապիս։ Նաև զմեծէն Տիգրանայ պատմէ Թ. 30. բնակեցուցեալ զմարդիկ 'ի շրջակայս Մասիս լեռին. բայց ոչ առ բազմամարդացուցանելոյ զհայաստան, զի զգերեաց են անգէն բանքն՝ զորս կալաւ 'ի պատերազմին Աթահազայ. որոյ նման եղև և յաւուրս Բ. Տիգրանայ, զորս ունիմք յիշատակել ստորեւ։

Ի՛յլ պայապիսի փոյթ բազմամարդացուցանելոյ զաշխարհ մեր յաւուրս Արշակունեաց գտանեմք. յորս առաջին եղև Վաղարշակ, որ որպէս յամենայնի զշինութի և զբարեկարգութի աշխարհիս տնօրինէր, նոյնպէս և յայսմ մասին ձեռներէց եղև. ըստ գրելոյ խորենացոյն Բ. 8. « Հրաւման տայ . . . և յայլ բազում տեղիս շինել քաղաքս բազմաբնակս, և շէնս գլխաւորս և մարդախիտս », Երկրորդն եղև Արտաշէս Բ. որ բազմօք գերազանց գտաւ յայսմիկ. յոյր սակս ուրոյն գլուխ կարգեալ խորենացին Բ. 56. դնէ խորագիր. « Թէ որպէս բազմամարդացոյց Արտաշէս զաշխարհս »։ Ապա 'ի բնագրին ասե՛. « Հրամայէ զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց՝ եկամուտ բազում ածելով յազգս

(մեր), և բնակեցուցանելով 'ի լերինս և 'ի հովիտս և 'ի գաշտոս»,¹ Ոչ ուրուք 'ի թագաւորաց մերոց այսպիսի ինչ շինութիւն արարեալ երբեք ընթեռնուովք :

{Թաւուրս Բագրատունեանց միայն վասն ժամանակի ն. Աշոտոյ և ն. Սմայատայ յաջորդի նորա այսչափ ինչ գտանովք առ Ասողկայ Դ. 3. «Թաւուրս սորա (ն. Սմայատայ) և իշխանութե՛հ հօր իւրոյ (ն. Աշոտոյ) էր շինութիւն և խաղաղութիւն աշխարհիս Հայոց, ըստ մարգարէութեցն հանգչիլ իւրաքանչիւր ուրուք ընդ որթով իւրով և ընդ թղենեաւ. և այսպէս թագարակաց աւանացեալ, և աւանաց քաղաքացեալ բազմամարդութիւն ընդդուութիւն, մինչև հովուաց և անգէորդաց մեծաքանայս զգնուլ պատմուչան», Այլ զայս պարտ է իմանալ վասն վերջին ամաց ն. Աշոտոյ, և առաջին ամաց ն. Սմայատայ. զի սկսեալ 'ի վերջին ամաց ն. Սմայատայ թե՛ զինչ աղէտք թշուառութեց յաճախեցին 'ի Հայոց, և քանի կոտորած մարդկան, հետզհետե՛ն ունիս տեսանել ստորեւ :

{Եւ այ՛ն յառաջ բերելոցս աստի՛այլ ինչ երեւելի յիշատակուի ոչ գտանովք 'ի գիրս վասն բազմամարդուե՛ն աշխարհիս. այլ բանդի ընդ ժամանակս ժամանակս եկք օտարք սակաւք կամ բազումք, գերեալք կամ ինքնակամք, 'ի հեռաւոր աշխարհաց և յայլոց ազգաց հատուածեալ եկին բնակեցան 'ի հայաստան, որով և բազմամարդութե՛ն աշխարհիս պտտաւք եղեն, վասն որոյ յայս յօդուած մի ըստ միջէ յիշատակեսցուք ըստ կարգի ժամանակագրուե՛ն Գաղիսիանս կոչելով զգալուստ նոցին. մանաւանդ զի բազումք 'ի նոցունց եկելոց գաղթականաց ամբարձան 'ի դահ նախարարուե՛ն, և սերնդեամբ բարգաւաճեալ բազմացեալ շքեղացուցին զաշխարհ մեր :

{Այլ նախ քան զսկիզբն արարեալ պատմել զնոցանե՛ն յառաջ բերցուք աստանօր զբանս երկուց յոյն պատմագրաց, որք յիշեն ինչ ինչ վասն գաղթականաց, բայց շփոթ և ըստ օրինակի առաստելելացն Յունաց. զի Երոզոտոս գիրք Դ. գլ. 73. գրե՛ն թե՛ն զօրս Քսերքսի «Հայք ըստ օրեւնակի փոխգացուց ելին զինեալք, գոլով արդարեւ նոցին գաղթական», Այլ այդ ամենեկին օտար է 'ի ճշմարտուէ. զի ոչ եթե՛ Հայք ելին գաղթական փոխգացուց, այլ ըստ սուրբ գրոց 'ի հայաստանեայց գաղթեալ են ամենեքին. ուստի և փոխգացիք¹ : Սոյնպէս 'ի կարգս յունական ա-

¹ Այսպիսի վերագաւ և 'ի գիրս Սեբեւայից արարածան ընուն, ուր

ուսուպելեաց գրեցես և զոր ասէ Ստրաբոն ժն . 531 . 'ի դիմաց այլոց բերելով . « Պատմեն զոմանս թրակացիս մակ անուանեալս Սարաբարա , որ է գլխատող , 'ի վերոյ հայ-ստտանեայց բնակեալ , մերձ 'ի Կուրանիա և 'ի Մարս... Աստի յայտմանէ կարծեն զՀայոս և զՄարս իւրք իրօք ազգակցեալս թեստազացոյ » որ 'ի Յատնէ և 'ի Մեդեայ սերեալ , : Սմն նման և այլուր ժՎ . 750 . յիշէ Ստրաբոն , աւանդեն ասելով՝ արգիւացոց ոմանց եկեալ զՏարսոն շի նել , այլոց առ Որմնդիս գետով բնակել , և այլոց ոմանց գաղթականս զնալ 'ի Կորաիէա , որ է Կորգիք :

Ա . Գաղթականս արարտոսար եկեալ 'ի Հայոս :

Ի ԲԱՆԱՆԱՅԻՈՑ

Եօտարազգի գաղթականաց եկելոց հնազոյն գտանին եկեալքն 'ի քանանացոց յաւուրս Յեսուայ . զոր Յոհաննէս կաթողիկոս դնէ յաւուրս Սուր անուն նահապետին մերոյ ասելով . « Սուր (նահապետ) . առ սովաւ Յեսու ժառանգեցուցանէր Խորայէլի զերկիրն աւետեաց , : Զոոսա մարթէր կոչել և Գաղթականս փխիկիցոց . զի որպէս ցուցանէ Պօշար 'ի չորրորդ գիրս . գլ . 34 . թղթ . 300 . փիւնիկեցիք սեւ ըեալ են 'ի քանանացոց . որոց անուանք խառն 'ի գործածին 'ի սուրբ գիրս : Յորժամ Յեսու գրաւեաց զերկիրն քանանացոց՝ փիւնիկեցիք մեկնեցան 'ի ծովակողմն , ուր արդէն կառուցեալ կայր Սիդոն բազաք . իսկ ոմանք 'ի նոցանէ անցին յԱփրիկէ , որպէս հին արձանագրութիւնն որ 'ի Դանձէր , վկայէ , նախ առաջին բերեալ 'ի մերոյ Խորենացոյն ն . 19 . ապա 'ի Պրոկոպիոսէ 'ի թ . գիրս Վրն դալաց : Իսկ պատուականագոյնն 'ի նոսա Քանանիդաս անուն էանց 'ի մեր հայաստան . ուր և սերեալ բազմա-ցաւ , մինչև ուրոյն ցեղ կացուցեալ ամբարձաւ ապա 'ի նախարարութի Գնթուիս անուանեալ , զորմէ տեսցես 'ի գլուխն Կառավարութե , ուր խօսելոց եմք զնախարարու-թեանց :

Նստու տապանն Նոյի , եգեալ կայ 'ի Փաիւգիա , զորմէ գրեցաք 'ի ստորա-գրութե Մատն ըրին :

ՅԱՍՏՈՐԵՍՏԱՆԵԱՑՑ

Երկրորդ կարեւոր դասել ըստ հնութեան զեկեալսն յԱսորեստանեայց, թէպէտ և սակաւք ոմանք՝ այլ աղքայ ազունք հանդերձ արամիք իւրեանց Արբաիէի և Սա- նասար, զորոց գրեն սուրբ գիրք՝ Եւ խորենացին ն. 23. յիշատակելով ասէ. «Ութսուն ամօք աւելի կամ պա- կաս յառաջ քան զԹագաւորութիւն Նաբուգոդոնոսորայ եր և Սենեքերիմս կացեալ աղքայ ասորեստանի, որ զե- րուսաղէմ պաշարեաց առ Եզեկիայիւ Հրէից առաջնոր- դաւ. զոր սպանեալ որդւոց նորա Արբաիէայ և Սահաս- րայ՝ եկին փախստական առ մեզ: Թորոց զմինս յարեմոից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ մերձ՝ ի սահմանս նորին ասո- րեստանի ընակեցուցանէ Սկայորդին՝ մեր քաջ նախնին՝ այսինքն զՍանասարն. և ի սմանէ սերեալ լցին զՍիմն ա- սացեալ լեւուսն, որք կոչեցան Սասանի ժողովուրդ. հզօր. զորոց տես ի մեծ Հայս 69. իսկ ի միւս օրդւոյ սերեցան Աբդրահիմ և Գնահիմ, զորոց տեսցես ի նախարարութիւն նոցա ի գլուխն կառավարութեւ:

Ի ՀՐԵԻՑ

{Եւ ասորեստանեայց Շամբաթ անուն ոմն եկն գաղթաւ կան ի Հրէից յաւուրս երկրորդ Թագաւորին մերոյ որ կոչէր Հրաշեայ, որպէս գրէ խորենացին ն. 22. «Առ սովաւ ասեն կեցեալ զՆաբուգոդոնոսոր աղքայ բաբելոնացւոց որ գերեաց զՀրեայս. և սորա ասեն զմի ի գլխաւորաց եբ- րայեցւոցն գերելոց խնդրեալ ի Նաբուգոդոնոսորայ Շալ- Բաթ անուն՝ ածեալ ընակեցոյց մեծաւ պատուով. և ի սմանէ ասէ պատմագիրն (Մարիբաս) լինել զազգն Բաբելո- րայս գաղթականին Հրէից՝ տես ի նախարարութիւն Բագրա- տունեաց: Բայց հետզհետէ նաեւ այլ եկք ի Հրէից գե- րելոց յաւելեալ՝ բազմազոյն գտան Հրեայք քան զամե- նայն եկեալսն արտաքուստ ի Հայո: Զի նախ միջինն Տիգ- րան, ասէ խորենացին 7. 14. ի դիմելն ի Պաղեստին, «առեալ գերի բազում և ի Հրէիցն նստի շուրջ զՊաղոմայ:

1 Է. Թագ. ԺԹ. 37. Եւայ. ԼԷ. 38. պետս մեր. զի յաջորդ նորա Պարոյր՝
2 Սկայորդին եւէ վերջինն ի նահաւ եղև առաջին Թագաւոր Հայոց:

իդ քաղաքաւ » : Զայսոսիկ առեալ գերիմն բերեալ յԱյրարատ նահանգ ընակեցոյց, որպէս գրէ 'ի գլ. 16. « Իսկ Թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութի չրէիցն նրա տուցեալ յԱրմաւիր, և 'ի յաւանին Վարդգէսի », որ է Վաղարշապատ քաղաք յԱյրարատ, որպէս բացատրէ կրկնելով 'ի գլ. 65 : Բնակեալ գերիքն յԱրմաւիր՝ զկնի փոխադրեալ եղին 'ի քաղաքն Երուանդայ, ապա յԱրտաշատ, որպէս պատմէ նա ինքն Թ. 49. յասեխ վան Թ. Արտաշէսի. « Երուցանէ 'ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութի չրէիցն՝ որ փոխեալ էին անդ յԱրմաւրայ, և նստուցանէ զնոսա յԱրտաշատ », Եւեղ ածել և զայլ գերիս Բարզափրան աշտունի սպարապետ նորին Տիգրանայ 'ի մարիսացւոց քաղաքէն. « Եւ Տիգրան, ասէ Խորենացին Թ. 19. հրաման տայ Բարզափրանայ նստուցանել զգերին չրէից որ 'ի մարիսացւոց՝ 'ի քաղաքն Համիրամայ », այն է 'ի Վան քաղաք :

Բնակեալ չրեայքն 'ի Վան՝ մնացին յիւրեանց հրէոմէ, բայց ընակեալքն 'ի Վաղարշապատ և յԱրտաշատ՝ միմեզամայն ընդ Հայս ընկալան զքրիստոնէութի, յորմէ երևի խառնեալ նոցա ազգականութի ընդ Հայս . այլ Թ. Հապուհ Պարսից արքայ յաւուրս Թ. Արշակայ մերոյ արքայի զչրեայսն խաղացոյց յերկիրն Պարսից. « Եհաս հրաման Հապուհ, ասէ Խորենացին Թ. 35. զի... զչրեայսն խաղացուցին 'ի գերութի, և զայն չրեայսն որ նոյն հրէութե օրինօքն կային 'ի Վանն Տոսպայ՝ զոր ածեալ էր Բարզափրանայ աշտունւոյ յաւուրս Տիգրանայ, զորս ընակեցոյց Հապուհ յԱպահան : Գերեցին և զայն չրեայսն որք յԱրտաշատ և 'ի Վաղարշապատ, զորս ածեալ էր նոյն Տիգրանայ արքայի՝ որ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի և Տրդատայ հաւատացեալ էին 'ի Քրիստոս », Զայս յիշելով նաև Բուզանդ. Թ. 55. զնէ և զԹիւ գերեւոյն յԱրտաշատայ ասելով. « Խաղացուցին 'ի յԱրտաշատ 'ի քաղաքէին հազար տուն երդ չրեայս, զոր ածեալն էր գերի Տիգրանայ արքայի արշակունւոյ յերկրէն պաղեստինացոյ » : Ընդ նմին յիշէ և զայլ չրեայս յայլևայլ քաղաքս ընակեալս զոր նոյն ինքն Տիգրան էր գերեալ. զսոսա ոչ յիշէ Խորենացին : Երուանդաշատայ տարան ասէ Պարսիկք երդո երեսուն հազար չրեայ. 'ի Զարեհաւանայ՝ որ 'ի Բաղրևանդ, ութ հազար երդ չրեայ, 'ի Զարիշատայ՝ որ յԱղոյհովսի, չորեքտասան հազար երդ չրեայ. 'ի Վանայ տան հազար երդ չրեայ : Ընդ ամենայն 71 հազար

տուն Հրեայ : Բայց Թոմաս արժրուենի զգերեալն 'ի Վանայ յայնժամ Տինդ . հազար Հրեայ ասէ լինել ; և ութն տասն հազար քրիստոնեայ :

Ինդ գաղթականս Հրէից պարտ է թուել և զտոհմն նախարարուէն Ամատունեաց . զի թէպէտ սղքա 'ի կողմնաց Արեաց աշխարհին եկին 'ի Հայս յաւուրս ք . Արտաշէսի , սակայն 'ի Հրէից եկեալ էին անդր . զորմէ լիով կարես իմանալ ուրանօր ունիմք խօսել զնախարարուէն նոցա :

Ի ՄԱՐԱՑ

Ղալուստ սոցա եղև յաւուրս մեծին Տիգրանայ , զորմէ գրէ խորենացին Թ . 30 . “ Իսկ զԱնդշ զառաջին կիկնն Աթդահակայ , և զբազումս 'ի սերմանէ Աթդահակայ աղջկունս , հանդերձ պատանեկօք և այլ բազում գերեօք , որչափ թէ աւելի քան զԲիւր մի , բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոց մեծի լերինն (իմա զՄասիս լեանն) , մինչև 'ի ճահմանս Գողթանն , որ են Տամբատ , Ոսկիողայ , Դաժգոյնք , և որ այլք առ եզերք գետոյն (Երասխայ) դաստակերտք , յորոց մինն է Վրանշունիք , մինչև հանդէպ ամրոցին Նախջաւա նու . և զերիս աւանան զԽրամ և զՋուղայ և զԽոշակու նիս . Իսկ 'ի միւս կողմանէ գետոյն զտղոր դաշտն , որոյ գլուխն Աթդանական , մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանոյ : Բայց զնախասացեալ կիկնն Անդշ բնակեցուցանէ որդւովքն իւրովք յանդորրութե սպառուածի փլածի մեծի լերինն (Մասեաց) . . . Իսկ պաշտօնեայս տայ Անուշայ 'ի նոյն Մարաց որ առ ոտամբ լերինն բնակեցան ” : Այս ամենայն տեղիք յորս բնակեցանն՝ այնչափ սեփականեալ գտաւ սոցա՝ զի Ղեւոնդ 'ի պատմելն 'ի գլ . ք . զառաջին արշաւանս արաքացւոց 'ի Հայս յայսոսիկ աւանս յեօթներորդ դարուն , յանուն Մարաց կոչէ . “ Մեծմանն , ասէ , զօրուն (արաքացւոց) հատեալ ասպատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից . և աւնուին 'ի գերուի զաւանս Մարաց , և զգաւառն Գողթան , և զդաստակերտս Նախջաւանու . . . անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Ջուղայու ” : Նոյնպէս և 'ի գլուխն ք . “ Գունդ մի ասպատակուէ յորդւոցն Խամայի յարձակեալ 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց , որք էին որդիք յանցանաց և զաւակք անօրէնուէ , գործէին զանօրէնութիւն յաւանս Մարաց 'ի Խրամ , 'ի Ջուղայ և 'ի Խոշակունիս ” : Այս բանք յայտ առնեն թէ նաև մինչև 'ի ժամանակս Ղեւոն

դայ յանուն Մարաց կոչելն, թեպէտ և ոչ գոյր անդ դը
'ի Մարաց. զի որպէս ունիս տեսանել 'ի գլուխն Կառա-
վարուն 'ի նախարարութե Մուրացան, յաւուրս ք. Ար-
տաշէսի կոտորեցաւ այս գաղթական :

Ի ՀԵՂԵՈՎ

{Յաւուրս ան. Վաղարշակայ արքայի եղև գալուստ սոցա
ըստ գրելոյ Զեհարայ թղթ. 35. « Դեմետր և Գիսանէ
իշխանք էին Հնդկաց և եղբարք ցեղովք. դառ ինն խոր-
հեալ նոցա Դինապեայ արքային իւրեանց, զոր իրազեկ
եղեալ արքային՝ առաքէ զոր զհետ նոցա, կամ սպանանել
կամ յերկրէն հալածական առնել. իսկ նոցա լեալ մազա-
պուր՝ անկան առ թագաւորն Վաղարշակ. և նա ետ նոցա
զերկիրն Տարօնոյ իշխանութիւն. զոր ինքեանք շինեցին
քաղաք, և կոչեցին Վիշապ » : Եւ յետ հնդեաստան ամի
սպանեալ ասէ զնոսա թագաւորին Վաղարշակայ, բայց
զտեղինն տուեալ որդւոց նոցա Կառաւայ, Մեղտեայ և
Հռունայ. որոց երեցունց ևս համանուն աւանտ ասէ շի-
նեալ և բազմացեալ, մինչև կոչել Արժ. որք և յաւուրս
Լուսաւորչին բազմութիւն պատերազմ ետուն ընդ իշխանս
Հայոց, ոչ կամելով զքանդումն մեհնից՝ զոր յանուն
նախահարց իւրեանց Դեմետրեայ և Գիսանեայ կանգ-
նեալ էին. և որ զարմանալին է՝ մինչև ցայնս ժամանակեալ
կայր 'ի նոսա սեռութիւն հնդկային. « Այլև յոյժ զարմա-
նալի էք, ասէ անդէն նոյն մատենագիրն, տեսիլ նոցա .
քանզի սեք էին և գիտաւորք և զազրատեսակք, զի ցեղով
'ի Հնդկաց էին », : Այնչափ բազմացեալ էին, զի յորժամ
արք. քրմաց ժողովեցան 'ի պատերազմել ընդ իշխանս Հայ-
ոց, միայն թիւ ժողովեալ արմնաց եղև 6946 ըստ Զեհա-
րայ թղթ 29 : Նաև Պարսից ոմանց ընակացեալ ցուցանէ
անդէն այս բան Լուսաւորչին 'ի ան. թուղթ իւր առ Վեմու-
'ի գիրս Զեհարայ. « Զոր խնամեան կոչն տեղւոյն Հրն
դիկք և Պարսիկք. յոր պանծային յոյժ ընակիչք երկրին », :
Բայց յաղագս այսր գաղթականի ոչ գտանեմք ինչ յիշա-
տակութիւն :

Ի ԲՈՒՂԱՐԱՅ ԱՍՈՑ

{Ղքա եկին յաւուրս ան. Արշակայ թագաւորի, որպէս
գրէ խորենացին ք. 9. « Ի սորա աւուրս ազմուկ մեծ լեալ
'ի գօտիս մեծի լերինն Կաւկասոս յաշխարհին Բուլղարայ :

և բազումք 'ի նոցանէ՝ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր, և բնակեցան ներքոյ Կողայ՝ յարդաւանդ և 'ի հացաւետ տեղիւ բազում ժամանակս», : Արեւոյն «բազում ժամանակս», տայ իմանալ թէ զինի փոխադրեցան այլուր. և քանզի 'ի ք. 6. գրէ զԲուլղարաց 'ի Վանանդ բնակեալ, յայտ է թէ սորա նախ ներքոյ Կողայ, ապա 'ի բնիկ Վանանդ փոխադրեալ բնակեցան. զի ասէ անդ, թէ այն տեղին՝ «զոր հինքն Անփայտ և վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածին Վզընդուր Բուղկարայ Վնդայ բնակելոյ՝ 'ի տեղեւ, յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ. և անուանք շինիցն յանուն եղբարց և զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ», : Այս դադեակն էանց ապա 'ի կարգս նախարարութեց Վանանդայի անուանեալ, զորմէ տես անդ. բայց ոչ թողին զընդաբոյս զաւաղականէր բարս իւրեանց. տես 'ի մեծ Հայս 432 :

ՅԱԼԱՆԱՑ

{ Երբժամ յաշխարհին Ալանաց յարեաւ խռովութի 'ի բռնաւորէ ումեմնէ, յայնժամ ք. Արտաշէս արքայ առաքեաց անդր զՍմբատ քաջ սպարապետ իւր. որոյ վանեալ զբռնաւորն՝ ասէ խորենացին ք. 52. « զերկիր հակառակորդացն աւերէ. զամենայն միահամուռ ածէ գերի սաստիկ յԱրաաշատ, և հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա 'ի հարաւոյ յարեւելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական դաւառ, 'ի վերայ պահելով զբնիկ աւունն Արտաշ. քանզի և աշխարհն ուստի գերեցանն՝ Արտաշ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի », : Արեւոյն «գերի սաստիկ », ծանուցանէ զբազմունի նոցա. և թէպէտ Արտաշ անուն աշխարհի նոցա մնաց 'ի Հայս, այլ յիշատակութիւն իւրեանց ոչ մնաց բնաւ, ոչ 'ի նախարարս և ոչ 'ի հասարակ ժողովուրդս, զորօրինակ մնաց միւս հատուածոյն Ալանաց. որք թէպէտ ոչ որպէս զոսոս բազմութիւք, բայց գոլով մերձաւորք Սաթինկայ տիկնոջ ք. Ար

1 Այսպէս գրէ խորենացին, և ստորե պատմէ զարշարիւն Հրէից որ. դուրս Բագարատայ տակ չաշտելոյ զիւռս. բայց Յոհաննէս կաթողիկոս այլապէս գրէ. « Յաւուրս սորա, ասէ, հատուածեալ ոմանք 'ի Հրէից բնակելոյ 'ի Բուլղարս որ 'ի Ծործորս Կով

կասաւ, եկեալ բնակէին առ 'ի ստորե Կողայ, և երկուք ոմանք 'ի նոցանէ շարշարեալք տակս ոչ աշտելոյ զիւռն՝ սրով կատարեցան », : Ուր յայտ է թէ զերկուս բանս խորենացոյն 'ի մի շփով թելով Հրեայս հատուածեալս ասաց լինել յաշխարհին Բուլղարաց :

տաշիսի, “ Կարգեցան, ասէ խորենացին չ. 58. յազդ և 'ի նախարարութի աշխարհիս Հայոց, որպէս հարազատք թագուհւոյն մեծի ”: Զորոց տես 'ի գլուխն Կառավարութեան ուր խօսելոց եմք զնախարարութեց:

Ի ԿԱՍԱԵԱՆՑ

{ Յաւուրս չ. Արտաշիսի երկիրն Կասրից ապտտամբեցաւ 'ի նմանէ. վասն որոյ Արտաշէս զՄմրատ զսպարապետ իւր ամենայն զօրք առաքեաց 'ի վերայ նոցա. որոյ երթեալ, ասէ խորենացին չ. 53. “ Զերկիրն Կասրից աւերեալ, առաւել քան զարտազեան գերին ածէ 'ի Հայո, ընդ որս և զԶարգմանոս անուն թագաւոր նոցին ”: Արտազեանն՝ նախայիշատակեալ գերիք Ալանաց են: Զայս ամենայն գերիս Կասրից բնակեցոյց Մմրատ 'ի բերդն Աւկի որ 'ի Տմորիս կամ 'ի Կորդիք գաւառ Կորճէից. բայց վասն սերնդոց սոցա չիք ինչ ամենեկն յիշատակութի:

Ի ԲԱՍՂԱՑ

{ Օ այս 'ի հարեանցի իմն յիշէ խորենացին չ. 58. յաւսն վասն Առուեղինից տոհմն. “ Ի Ժամանակս խորութեւ հօրն Տրդատայ խնամացեալ ընդ ումմն քաջի Բասդափ եկեալ հատուածի ”. այսինքն ընդ ումմն քաջի՝ որ էր 'ի հատուածոյ կամ 'ի գաղթականէ եկելոյ 'ի Բասդաց: Այլ վասն այսր չունիմք այլ ինչ ծանօթութիւն: Մարթ է և վասն միոյ անձին եւթ իմանալ աստէն զհատուածն:

Ի ՃԵՆԱՑ

{ Յաւուրս Տրդատայ եկն 'ի Հայո Մամգուն իշխան յաշխարհէն Ճենաց, որոյ սերունդ եղև մի 'ի յերեւելի նախարարութեց հայաստանեայց՝ անուանեալ Մափկանես. զորմէ ունիմք լիով ճառել 'ի գրեւն զնախարարութեց. տես անդ: Եկին և այլ թագաւորազունք 'ի Ճենաց. սոքա թէպէտ 'ի սկզբան անդ 'ի Վիրս եկին, և կոչեցան Օրպէլեանք, բայց զինի 'ի Հայո բազմացեալ՝ բնակեցան առաւել 'ի Սիւնիս. զորոց ճոխագոյն ունիս գտանել 'ի բանն որ զնախարարութեանց:

Ի ՔՐԴԱՑ

Պրէ վարդան. «Յաւուրս ժամանակացս այսոցիկ (այսինքն իբր 'ի ոլէ . և ոխ . 1186 և 1191.) էին փառաւոր իշխանքն Չաքարէ և Իւանէ որդիք Սարգսի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Չաքարի, որդւոյ Սարգսի, 'ի Քուրդ ազգէ հատուած եղեալ առ Թադաւորմն Ձորոգետոյ (Անւոյ) որ 'ի բազրատունեացն ազգէ, հաւատացին 'ի Քրիստոս և պատուեցան : Եւ տուաւ նոցա տուն բնակուեխոշոունի . և զի արիադոյնք էին՝ յառաջեցին օր ըստ օրէ 'ի բարձ և 'ի պատիւ . և յաւուրս Թամարին (Թադուհւոյն վրաց) առաւել փառաւորեցան . և ետնոցա զԹուէ (որ էր 'ի Տաշիր գաւառ Գուգարաց) . և ինքեանք քաջուք իւրեանց Թափեցին 'ի Թուրքաց յօլով բերդս և գաւառսս, : Իսկ Վիրակոս հատուածեալ ասէ զսոսա 'ի Բաբեդան խէլէ, որպէս գրեալ կայ յօրինակին զոր ունիմք : Բայց անուանք ազգաբանութե հարց և հաւուց նոցա յայտ առնեն Թէ էին ազգաւ հայկազունք բնակեալք 'ի մէջ Քրդաց :

. Բ . Օրար թողովարդս ինչ 'ի հայաստան, իբր ազգ յիշատակեալ :

Պաղթականք են և սոքա իբրև զառաջինսն . այլ զի բազմութեամբն զանազանին 'ի նոցունց, քանզի Ազգանուամբ յիշատակին 'ի գիրս, նմին իրի ուրոյն 'ի նոցանէ կարգեմք զսոսա :

ԳԱԲԱԻՈՆԱՑԻՔ

Յիշէ զսոսա Յոհաննէս կաթողիկոս յաւուրս ն . Սմակատայ արքայի, բնակեալս ասելով 'ի տեղւոյ ուրեք 'ի հայաստան, յասելն վասն Աշոտոյ իշխանին Արծրունեաց . « Հասեալ 'ի ձորակ մի զոր Փորակ Լմբա անուանեն, երեկօթս անդ առնէին յազարակի միջ յորում բնակէին Գաբառնացիս » : Բայց այլուր նաև յԱտրպատական բնակեալ ասէ զսոսա . « Ատ ապա հրաման հասեալ առ Նար 'ի Յուսփայ ոստիկանէն մեծէ չուել գնալ յԱտրպատական աշխարհ . և զապստամբեալ Գաբառնացիս կողմանցն այնոցիկ կամ 'ի հնազանդութի նոցա համոզել ... » :

Յորոց բանից յայտնի է սացա լինել 'ի Տաճկաց կամ յԱյլ ազգեաց . և մարթ է սակա աւագակունէ և ապառաժութեանց անմիտութիւն կոչել զնոսա Գաբաւանացիս : Իսկ այլ ուրեք ընդ զորս Հայոց յիշէ . զի յորժամ Սմակառ իշխանն սիւսական եւ պատերազմաւ 'ի վերայ Գողթան բռնակալին առ 'ի գրաւել 'ի ձեռաց նորա զԳողթն՝ « Անդ ապա, ասէ, զոր Գաբաւանցի իշխանին Սմակառայ՝ որ 'ի թիկանց կուսէ կային Վասակայ եղբոր նորին . . . 'ի վերայ յարուցեալք դիմաւաւ զքաջն և զկորովին Վասակ արկանէին . և ինքեանք թիկունս առ 'ի դնալ գարձուցեալ չուէին 'ի Նախջուան քաղաք » :

ԿԱՅՄԻԿՔ

Ի՞նչ անուամբ յիշատակէ զսոսա թոմս արծրունի Է. 2. յերկրորդելն զպատմութիւն . « Զայսու ժամանակաւ զայ հաւանէ Սմբատ Թագաւորն Հայոց 'ի գաւառն Ապահատնիս . հարկս պահանջել 'ի գլխոց Կայսիկն կոչեցեալ ալէ » : Սղբա բազում ուրեք յիշատակին 'ի գիրս նորա իբր այլ ժողովուրդ . որպէս 'ի Դ. 2. « Եայտ եղեալ հաստա տեցաւ 'ի վերայ Կայսիկն Ապրաւայ . . . և հեծելագունդ զօրացն Կայսիկն . . . զինի այսորիկ յառաջ խաղացեալ Ահմատ, և որ ընդ նմա Կայսիկնից գունդք, երթեալ մտանեն 'ի քաղաքն Դուին » : Զորոց 'ի Դ. 10. յայտնի ծանուցանէ լինել Տաճիկս, դնելով խորագիր գլխոյն . « Վասն ապառաժութեան Տաճկացն որ Կայսիկն կոչին » : Ապա ստորեւ գրէ վասն նա . Սմակառայ Թագաւորին մերոյ յառաջ խաղացեալ « 'ի վերայ Ապահատեանց աշխարհին . զի որդիքն Աբղուահիմանի որ Կայսիկն անուանին՝ ապառաժ բեալ էին 'ի պետութեան Թագաւորին » : Ուր և Կայսիկ աւանումբ միայն յիշէ ապա զսոսա . « Գրէ Կայսիկն առ Թագաւորն (նա . Սմակառ), խնդրէ զխաղաղութիւն . . . իսկ Կայսիկն, և որք ընդ նոսա՝ և զօրքն Պարսից՝ զմարտն 'ի գաղանիս գրգռէին » : Եւ այսպէս թէպէտ ազգ անուամբ յիշեաց՝ այլ յայտ է լինել մականունն երեւելի ցեղի ինչ Տաճկաց, որպէս յայտ է և 'ի բանէ աստի Դ. 1. « Եւ Ապրաւ Կայսիկ Ապահատեանց բռնաւոր » : Առաւել յայտնի կացուցանէ այս բան Բահանու կաթողիկոսի . « Սեազայ ոմն անուն 'ի Կայսիկ տոհմէ՝ որ առեալ էր իւր կին զԱրուսեան 'ի Բագրատունի տանէ, և 'ի ձեռն այնորիկ զմեծ մասն երկիրս բռնակալեալ սեպհականաբար իմն տիրէր » :

Սեւադայս այս զորմէ խօսի Յոհաննէս կաթողիկոս, էրյաւ
 ւուրս հոլ ստտիկանին 'ի սկիզբն իննեորորդ դարուն :

ՈՒԹԾԱՆԻԿՔ

Այդ անուամբ յիշէ և զսոսա թոմա արծրունի յա-
 սելն 'ի Է. 3. «Մինչև առցեն զԱմիւկ, և խնդրեսցեն զքէն
 արեան ագգի Ութմաշ», : Զորոց զընակունի Գ. 12. դնէ 'ի
 Բերկրի . « Եայն ժամանակս գայ ոմն Բուտէլ անուն 'ի
 զօրացն արքունի հրամանաւ Բուհայի հասանել 'ի վերայ
 Գուրգինի, և ընդ նմա քաղաքացիքն Բերկրոյ որ Ութմա-
 Նիկի կոչին », : Նաև յայլ ծովեզերեայս Բզնունեաց ծովուն
 բնակէին, յոյր սակս Գ. 17. կոչէ զսոսա ծովեզերցիս . և
 յայտնի նշանագրէ լինել Տաշիկս . « Բայց Աշոտ (արծրու-
 նի) գնացեալ տալ պատերազմ ընդ Ծովեզերցիս որ Ութմա-
 Նիկի կոչին, որք ամբանային յԱմիւկ անկասկածելի քաւ
 անձաւին . վասն զի . . 'ի Վասպուրական գաւառացն համար
 թուեալ է գաւառն այն . զի 100 ամօք յառաջ հանեալ
 էր բռնակալունն Տաշկաց 'ի Վասպուրական պետուն », :

ԶՈՒՐԱՐԻԿ

'Ի, յիսկէս Այդ անուամբ յիշէ զսոսա թոմա արծրունի
 Է. 8. ասելով . « Տեսեալ (Գաղիկ արքայ արծրունի) մերձ
 'ի դրունս ասորեստանի ամրոց մի յիշխանատանն Աղձնեաց
 'ի գեօղն Կոստոմ կոչեցեալ լինելով սեփականաբար Զու-
 բորիկ կոչեցեալ ագգի սպառապուռ . . . ջնջէ զազգն », :

ՀԱՑԱՑԻԿՔ

{ Նշատակեալ առ Վարդանայ ասելով . « Ի շէ թուին
 (1088) Պուլան ամիրայն հրամանաւ Մէլիք շահին առ
 զԳանձակ 'ի Փատլեանցն՝ որ Հադսոփիկի կոչէին », : Փատ-
 լուն էին ամիրայք որք նստէին 'ի Գանձակ, 'ի Դուին և
 յԱնի . իսկ Հատատիկ մարթ է լինել մականուն ցեղի սո-
 ցա, կամ միոյն 'ի նոցանէ :

ՀԱԾՏՈՒՆ

{ Նշատակեալ առ Արողկայ Գ. 16. ասելով թէ յա-
 ւուրս Բ. Սմպատայ արքայի՝ յամիրայէն Բաղտատայ որ

կոչէր իսկիւ խստով, « Զարհուրեալ թիւ ապիւն Համբաւնայ, որ էին ընակեալ 'ի դաշտին Արօրուց, Թողին զամուր քաղաքս իւրեանց զնփրկերտ, զԱմիթ, զԱզրունն և զայլն ամենայն, փախստեայ գնացին յաշխարհն Յունաց. և հրաւմանաւ Վասիլի (կայսեր) դարձեալ ընակեցան 'ի Հալպ, մինչև սպառեալ վճարեցան մահաւորն », Դաշտ Արօրուց կոչեն մերքն զմասն ինչ Միջագետաց նաև զՀայաստանեայց՝ որ անկանի 'ի մէջ երկուց գետոց, որպէս յայտ է յանունսն յիշատակեալ տեղեացն որք էին 'ի Հայաստան :

Սարթ եր աստանօր այլ գլուխ կարգել զենելով խորագիր. Օրար ապիւն 'ի վտուց հեթէ Բնախալ 'ի հայաստան, և մինչև յայժմ ֆայեալ: Եւ զենել 'ի նմա զԲորդոս, զԹորդոս, զԹորդին, զԲէլքանի և զայլն որք ընակին 'ի Հայոս, և բազմացուցանեն զԹիւ ընակչաց աշխարհիս: Բայց սորա քանզի բոտ մեծի մասին այժմեան ընակիչք են, արտաքայ են բանիս, ուր ճառեմք զՀին Հայաստանեայց. այլ զնոցա նէ կարես տեսանել 'ի նոր Հայաստան: Իսկ եթէ գացին ամանք 'ի նոցանէ հինք՝ այլուր յիշատակեալ է մեր զնոցանէ. զոր օրինակ զԹորդինի գտանես բան յուրեքորդ գլուխն. յօդուած Դ. 'ի խօսելն զԹորդոսայ. նոյնպէս և զԲորդոսայ՝ 'ի մեծ Հայոս, 'ի գաւառին Կորդուաց և այլուր, ծանուցանելով թէ են հին հայկազուն ժողովուրդք խառնեալք ընդ Մարս, և կոչեցեալք այսպէս յանուն գաւառին Կորդուաց. միայն առ Կիրակոսի ցեղինչ նոցա յիշատակի յերկոտասաներորդ դարու տիրապետող, զոր աստանօր յառաջ բերցուք. « Իսկ ուր. Թուին (1187, տեղ) յարեաւ բռնակալ օմն Բուրդ ազգաւ Սալահատին անուն 'ի Մասանց յոսնէ, ծառայ լեալ սուլտանին Մերտինայ... և տիրեցին սալահատեանք Պաղեստինոյ և Եգիպտոսի և Միջագետաց և մեծ մասին աշխարհին Հայոց, ինքեանք և Թուռնք իւրեանց որք կոչին Ելլին, յորոց էին Մէլիք Գէլմ, և Մէլիք Աշրափն, և այլ սուլթանք, որք տիրեցին բազում աշխարհաց » :

Գ. Բաղդատ Բալամարդտ յիշատակեալ 'ի 41րդ, որոց ոմանց Բնախիչ էին նաև յարատուսք եկելոց :

( ) Թիւ ընակչաց քաղաքացս այսոցիկ թէպէտ ոչ ճիշդութիւն աւանդեն մատենագիրք, բայց քանզի յիշատակեն զքերեալն և զսպանեալն 'ի նոսա, անտի մարթ է իմաս-

տասիրել զբաղմամբ որդու թաղաքացն այնոցիկ, զորս յառաջ բերցուք առ տեղեալս մի առ մի ըստ տանց և ըստ անձանց :

ՏՈՒՆՔ ԿՈՒՆԵՐԴԻ

Օ ԱՐԵՀԱՒԱՆ քաղաք Բաղրեանդայ . ուստի զօրք Պարսից յաւուրս Է . Շապհոյ Պարսից արքայի և Է . Արշակայ մերոյ արքայի “Խաղացուցանէին անտի Հինգ Հազար երդ. Հայ, և ութ Հազար երդ. Հրեայ”, ասէ Բուզանդ. Ի Գ. 55 :

Ս ԱՂԱՐԸԱԳԱՏ . “Խաղացուցանէին յայնմ ևս քաղաքէ իննեւտան երդս Հազար” :

Ս ԱՆ . “Խաղացուցանէին անտի երդս Հինգ Հազար Հայ, և ութեւտան Հազար երդս Հրեայս” :

Օ ԱՐԻԸԱՏ . “Աբնուին և զքաղաքն մեծ Զարիշատ որ էր” ի գաւառին Աղոյհովտի, չորեքտասան Հազար երդ. Հրեայ, և տասն Հազար երդ. Հայս” :

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ . “Աբերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ . . . քառասուն Հազար երդ. . . ի գերութի խաղացուցին” . Գ. 24 : Իսկ ընդարձակողն Սամուէլի ութ տուն Հազար ոգիս ասէ զթիւ սպանելոցն ի նմա յորժամ էառ զայն կաւատ :

ՄԵՏԱԸԱՏ . Զօրք Շապհոյ “գերեցին զամենայն քաղաքն . և խաղացուցին . . . ինն Հազար տուն երդ. Հրեայս . . . և քառասուն երդ. Հայ” . Բուզանդ Գ. 55 :

ՍՐՈՒԱՆԴԱԸԱՏ . “Աբնուին և զմեծ քաղաքն զերուանդաշատ, և խաղացուցանէին անտի երդս քսան Հազար Հայ, և երդս երեսուն Հազար Հրեայ” :

ՈԳԻՔ

ՂՈՒԽ . Յորժամ յաւուրս Ապուլէքրի յաջորդին Մահմէտի արշաւեցին ի սմա արաբացիք՝ Թափուր գտին զԴուին յարանց պատերազմողաց, զի երթեալ էին զհետ իշխանին Հայոց Թէոդորոսի ռշտունալոյ . վասն որոյ անաշխատ առեալ զքաղաքն՝ կոտորեցին և գերեցին . յորս միայն թիւ գերելոցն կանանց և մանկանց և եթ՝ եղև 35 Հազար . զայսմանէ յիշատակէ Ղեռնդ. Ի Գ. “Զգտեալ

1 Թոմա սորբուծի գնէ Հինգ Հազար Հրեայ, ութեւտան Հազար քրիստոնէայ :

2 Այս քաղաք Արտաշատ և առ պատմագիրս հռոմէյեցւոյ յիշատակի իբր քաղաք յոյժ բազմամարդ :

արմն 'ի նմա կոտորեցին, և զկանայս և զմանկտին վարեցին 'ի գերութի ոգիս երեսուն և հինգ հազար ,, : Սամուէլ 'ի թուին ոխը . այսպէս պատմէ զայս զիպուած . “ Աբգ յաւուրս կոտորանդի որդւոյ Հերակլէայ առաւ Դուին 'ի Տաճկաց ասէ պատմագիրն . և սպանին յաւուր Յայանութեանն 'ի սուրբ վկայարանի որդոյն Սարգսի երկոտասան հազար . և արեամբ կոտորելոցն ծածկեցաւ սուրբ սեղանն և աւազանն . և զայն գերեցին աւելի քան զերեսուն և հինգ հազար ,, : Ուր զթիւ կոտորելոցն պարտ է իմանալ միայն վասն նոցա որք էին յեկեղեցւոյ 'ի ներքս և արտաքոյ 'ի գաւթին : Նոյնն 'ի թուին ոժա (1162) դրէ վասն Գորգեայ թաղաւորին Վրաց . “ Աւ զԴուին քաղաք . և վաթսուն հազար գերեաց ,, : Յերկրաշարժութեանդ քաղաքիս եղելոյ յերրորդ ամի ն . Սմպատայ արքայի, զԴուին կոչեն յարդաթի, և զթիւ սպանելոցն միայն 'ի շարժմանէն՝ ասեն լինել առաւել քան զթմանասուն հազարաց :

|| ԿՈՄԻ . Լաստիվերացի 'ի գլ . ԺԸ . դնէ 'ի ոմա ոգիս երեսուն հազար :

|| ԲԾԵ . Մատթէոս դնէ 'ի սմա երկոտասան բիւր , որ առնէ 120 հազար . Կեդրենոս դնէ 140 հազար . իսկ մի օրինակ Մատթէի 'ի թիւն ճն , դնէ բիւրս հնգետասան , որ առնէ 150 հազար :

|| ԶԻ . Յետ ընդարձակելոյ զայս քաղաք չ . Սմպատայ արքայի մերձ յիս տասներորդ դարուն՝ յոյժ առաւելաւ բազմամարդութի սորա քան զամենայն քաղաքաց հայաստանեայց . զի յայնմ հետէ առ բազմանալոյ ասպատակաւոր թշնամեաց՝ ժողովուրդք յամենայն կողմանց գունդագունդ յԱնի դիմէին, և 'ի նմա հաւաքէին իբր յապա հովազոյն քաղաք . զոր և յիշէ Լաստիվերացի 'ի գլ . ԺԷ . ասելով . “ Յորոց հինէ մարդաբնակ տեղիքն փախուցեալ 'ի քաղաքն Անի ժողովեցան ,, : Մինչև ըստ ասելոյ Մատթէոսի, “ Կարծեալ զօրացն բազմաց՝ եթէ մեծ մասն աշխարհիս Հայոց (անդ) իցէ ,, : Ինչ թուի զանցանել յայնժամ մարդաշատուե նորա քան զմի միլիոն, 'ի միտ ածեալ զբազմութի թուոյ եկեղեցեաց նորա, զմեծատարած աւերակս նորա որ կայ մինչև ցայժմ, որպէս լսեմք յակնատես ճանապարհորդաց, և զբազմութիւ բնակիչս նորա զցրուեալն 'ի զանազան կողմանս զորս ստորեւ ռենիմք յի-

1 Վարդան զթիւ գերեցն դնէ 35 հազար . իսկ վասն սպանելոցն ոչ գշտր թիւ ասէ :

շատակել։ Զբաղմամարդութի Անույ ցուցանէ և այն՝ զի Յոհաննէս Թադաւոր 'ի մեռաւաներորդ դարուն միայն 'ի քաղաքէն եհան յանկարծ 40 հազար հետեակ, և 20 հազար հեծեալ։

Նոյնպէս բաղմամարդ քաղաքք էին և Գանձակ յԱրցախ նահանգի, Լոռի 'ի Տաշիր գաւառ Գուգարաց և Մանազկերտ 'ի Հարք գաւառի, զոր լի բաղմութիւն ընակչաց առէ Լաստիվերացի։ Երիզա 'ի բարձր Հայոս, ուր յետ մեռանելոյ 32 հազար անձանց յերկրաշարժութիւն յամին 1458. զինի 24 ամաց Թիւ մեռելոցն միայն՝ եղեն 30 հազար ոգիք։ Բաղաց Թադաւորութիւն էր իշխանութիւն ինչ փոքրիկ, տարածեալ միայն 'ի Սիւնիս և յԱրցախ։ այլ ըստ գրելոյ Մտեփաննոսի օրակէտան կն, «Ունէր ընդ ձեռամբ բերդս քառասուն և երիս. և անուանիքն 'ի նոցանէ երկաստան, և վանորայս քսան և ութ և գեօղս հազար չորս հարիւր և մայրաքաղաք զԿապանն»,։ Սասուն էր գաւառ ինչ Աղձնեաց, այլ Թոռնիկ իշխան նորա 'ի տաններորդ դարուն եհան միայն 'ի Սամնոյ յիսուն հազար հետեակ, և վեց հազար հեծեալ ըստ Մատթէոսի։ Այս սոքիկ են յիշատակութիւն առ 'ի նախնեաց մերոց աւանդեալք, սրբ ցուցանեն 'ի հարեանցի զբաղմամարդուի մեծին Հայոց։ Իսկ 'ի փոքր Հայոս յիշատակին Մեղտենի և Կոմանա իբր քաղաքք բաղմամարդք։

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ

Սախաւմարդանալ և նոսալիւ բնակչաց աշխարհիս։

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՅՃԱՌ ԵՌՈՒԱԶԾԱՆ ԲՆԱԿՉԱՑ

Գաղթեանի 'ի հայաստանեայց ելիալ արդարս։

ԲԱՆՁԻ առաջին պատճառ նուազելոյ ընակչաց է տարաշխարհիկ լինելն ժողովրդեան երկրին 'ի զանազան աշխարհս, վասն որոյ նախ գրեացուք զգաղթականաց աշխարհիս, որոց զինչ և իցէ պատճառաւ Թողեալ զհայաստան, և գաղթեալ յօտար աշխարհ, անդ կալան զընա-

կուլթի իւրեանց, սակաւացուցեալ զբազմամարդութիւն հայատանեայց, և բազմացուցեալ զնուազուի օտար աշխարհաց: Այլ այս քանզի ընդ ժամանակս ժամանակս եղև, առ որոշակի 'ի միտ առնուլ՝ բաժանեցուք 'ի քաւեակ յընդհանուր որոշմունս այսպէս:

Ա. Հին դաղթականք յաւուրս մերոց՝ Նահապետաց:

Բ. Հին դաղթականք յաւուրս տէրութեան Արշակունեաց և Բագրատունեաց:

Գ. 'Խոր դաղթականք 'ի նուազիւ և 'ի բաւնիւ տէրութեան մերոցն 'ի հայատանեայց:

Դ. 'Խոր դաղթականք յետ վերջին տուման Անի քաղաքին 'ի Չարմաղանայ, և յետ բաւնալոյ տէրութեան Ռուբինեանց 'ի Կիլիկիոյ:

Ա. Հին գաղթականք յաւուրս մերոց նահապետաց:

Ի գրեւորաց 'ի գլուխն Բնակչաց՝ յայտնի եղև սկիզբն Խմաղագաց լինել 'ի հայատան, անդ բազմանալ և տնտիս սրբաւիլ ընդ Խմկողմանս աշխարհի յաւուրս Փաղեկայ և յաւուրս աշտարակաշինութեան, զորս յիշեցաք յայն գլուխ: Բայց ոչ վերջացաւ անդէն, այլ նաև յետ բնակելոյ և բազմանալոյ սերնդոցն Հայկայ 'ի հայատան, դարձեալ ելեալ 'ի հայատանեայց ընդ ժամանակս ժամանակս գնացին բնակել յօտար աշխարհ, յաւետ ընդ հիւսիսակողմն 'ի մերձակայս. զորոց զյիշատակութիւն ինչ գտանեմք ուրեք ուրեք 'ի գիրս նախնի մատենագրաց Յունաց և հռոմայեցւոց թեպէտ և 'ի հարեանցի, զի ոչ էր բանն զաշխարհէ և զազգէ իւրեանց: Արդ զյիշատակեալս 'ի նոցանէ ուղղակի կամ անուղղակի, սրպէս և զյիշատակեալս 'ի մերոց, կամ եղև մեզ աստանօր յառաջ բերել, և յընդ ազօտ գրեւոր նոցին՝ զիսկուի ճշմարտութիւն 'ի վեր հանել որչափ ինչ հնար է 'ի հնագրութեան այնչափ վաղեմի ժամանակին. կարգեալ զնոսա 'ի թիւս դաղթականաց մերոյ աշխարհին, որոց անցեալ 'ի տար աշխարհ յաւուրս մերոց նահապետաց սակաւացուցին զմեր բազմամարդութիւն, և բազմացուցին զօտարին զսակաւութիւն:

ԱՂՈՒԱՆՔ

Բնակիչք աշխարհին Ազուանից որ առ օտար ազգս Աւլսիտ կոչի, էին յորդուց Սիսակայ, որդւոյ Գեղա-

մայ նահապետին , յաւուրս Աբրահամու նահապետին երբայեցուց . զի Սիսակ ելից բնակուի զաշխարհն . որ կու-
 չեցաւ Սիւնիք , որպէս գրէ Խորենացին Թ . 12 . բայց գունդ-
 ինչ 'ի սերնդոց Սիսակայ անցեալ յայնկոյս Կուր գետոյ՝
 կալաւ զբնակութի 'ի մեծի դաշտի՝ որ զինի յանուն նոցա
 կուչեցաւ Դաշու Աղուանից . այս է զոր ասէ Խորենացին Բ .
 8 . « Գունդ սիսական որ ժառանգեաց զԴաշտն Աղուա-
 նից և զլեւնակողմն նորին » : Զորոց զաշխարհն ստորա-
 գրէ Խորենացին յաշխարհագրուե՝ ձգեալ ընդ արեւելս
 'ի Կասպից ծովէ մինչ և 'ի Կուր գետ , ուր լինի սահմանա-
 կից մեծին Հայոց . իսկ ընդ հիւսիսակողմն մինչ և 'ի Սար-
 մաթիա աւ Կովկասաւ . որով լինի այլ աշխարհ 'ի մերոյն .
 որպէս և մեք ունիմք ստորագրել այլուր : Եւ այսպէս
 գաղթականն Աղուանից է հաւաստի հանեալ 'ի գրոց մե-
 րոց , և է մի 'ի հին և 'ի մեծագոյն գաղթականաց աշ-
 խարհիս Հայոց , և յերեւելի հայկազուն տոհմէն՝ զոր զ-
 րինակ էր Սիսակ . ուր և բաղմացեալ ուրոյն Թագաւո-
 րութի կացուցին : Բայց զինի նոյն Աղուանք եկին անդ-
 րէն յաշխարհս մեր գրաւելով զնահանգս ինչ մեծին Հայ-
 ոց որ յայնկոյս Կուր և Երասխ գետոց . որպէս ունիս տե-
 սանել 'ի պատմութիւնս զոր հեղգհետէ ունիմք յառաջ
 բերել : Յերեւելի գաղթականն աստի Աղուանից 'ի վերջին
 ժամանակս ել մեծ ևս գաղթական նոյնպէս . Աղուան
 յորջորջեալ . այս այն ժողովուրդ է՝ զոր Լէնկթէմուրն
 առեալ տարաւ . և բնակեցոյց 'ի սահմանին՝ որ 'ի մէջ
 Պարսից և Հնդկաց . որպէս և վկայեն պատմագիրք վա-
 րուց Լէնկթէմուրայ , և պատմութին Աղուանից տպեալ
 տաճկերէն 'ի Կոստանդնուպօլիս . և կանգնեցին անդ նոր
 Թագաւորութիւն ասհդ և հարուստ :

ԽԱՂՅԻՔ ԿՈՒ ԱՌԹԷՆՕՔԱՆԻՎՅ

Սահմանակցութի և ընտանուի մերոց ընդ Խաղտիս ,
 որ է մի 'ի գաւառաց աշխարհին Եգերայ կամ Կողքիսոյ ,
 ցուցանէ լինել անդէն գաղթական ինչ մերոց հայկազանց .
 զայս հաստատէ և Աւմէնօքայիվք անունն զոր տան նմա
 նախնի մատենագիրք օտար ազգաց . զոր օրինակ Քսենո-
 փոն ծաղիկեալն իբր 360 ամօք նախ քան զՔրիստոս՝ յա-
 ւուրս նահապետաց մերոց , և Պլինիոս ծաղկեալն յառա-
 ջին դարուն . զի թէ ոչ գտանէր անդ բաղմութի յազգէս
 Հայոց՝ ոչ կուէին յայս անուն , որ ծանուցանէ զխառն բը-

նախուժի երկոցունց : Եւ զի այնպէս յիշեն՝ որպէս թէ 'ի վաղ ժամանակաց այսպէս էր անուանեալ : Նմին իրի թուի ինձ 'ի վաղեմի ժամանակաց անտի բնակացեալ անդամօր այսր հատուածի Հայոց , այնք աղաքաւ կարգեցաք յաւուրս նահապետաց մերոց :

ԱՄԱՆՔ

{ Երկուստ միման , որդի Կորիմնի գիրք Կ. ԳԼ. 96. գրէ . "Եւ 'ի ժողովրդենէ . . լերանց Արարադայ մին եղև Ալսոս անուանեալ , : Որով բանիւ կամի ասել թէ Ալսոսը եւ եղեն կամ եկին 'ի ժողովրդենէ՝ որ նախ բնակեալ կային յերկիրն Արարատայ . որ է ասել՝ եկին յերկրէն հայաստանեայց : Հետեւեալ բանք նորա ցուցանեն զտեղին՝ ուր յետ ելանելոյ նոցա յԱրարատայ՝ եկին և բնակեցան . " Սորա , ասէ , յամենայն կողմանց փակեալ կային 'ի թիկանց լերանց . զի փակեալ էր զնոսա Աղէքսանդր մակեդոնացի արքայն մեծ՝ երկաթի փականօք և ամրակուռ դռեկաւ 'ի մուտս անդ լերանց՝ որք շուրջ պատեալ կան զսահմանօք նոցա , : Գալուստ սոցա յԱրարատայ յայտնի երևի լինել 'ի սկզբան անդ . իսկ փակելն զնոսա դռեկաւ՝ որ է դռեակն Դարբանդայ , եղև զկնի 'ի մեծէն Աղէքսանդրէ : Բայց Պօշար՝ այլազգի մանայ , ոնք թէ ասել . Արարատեան լերինք ձգին 'ի կովկասական դրանց 'ի սահմանս հայաստանեայց և Վրաց մինչև ցԱլսոս , զորս Երկուստ բնիկ , ուստի աւեալ են ասէ այս բանք , վկայէ լինել սկիւթացիս , բնակեալս առ Տանայիս գետով և Մհոտիս ծովաւ : Սկիւթացիս անուանել զսոսա չէ ինչ . որովհետեւ զամենայն զհիւսիսակողմանս և զկովկասայինս կողմին Սկիւթացիս . բայց և վասն նոյն իսկ սկիւթացւոց գտանելք առ նախնիս յիշատակուի թէ 'ի հայաստանեայց եկին անդր , որպէս ունիս տեսանել ստորև :

ԳԱՂԹԱԿԱՆՔ ՅԱՓՐԻԿԻ

{ Եւ Սալուստիոսի 'ի գիրս պատերազմին Եռգուրթայ գաանի այսպիսի ինչ յիշատակուի . զի 'ի խօսելն զՀերակլեայ , որ էր յաւուրս նահապետաց մերոց և դատաւորացն Խարայէլի , ասէ . " Զօրք նորա (Հերակլեայ) , ժա-

դովեալք 'ի զանազան ազգաց, 'ի կորնչել զօրավարին իւրեանց (Հերակլէայ), և 'ի խնդրել բազմաց 'ի նոցանէ զբռամբ ածել զիշխանուի, 'ի սուղ ինչ ժամանակի ցրուեցան : Ի ոոցանէ Մարք, Պարսիկք և Հայք, յԱփրիկէ ելեալ նաւուք գրաւեցին զայն տեղիս (Ափրիկոյ), որք մերձ են 'ի Ժողն մեր : Թիշէ ապա ստորեւ թէ լիբեացիք յաւելան առ Մարս և առ Հայս, յազթեալք 'ի հարկէ 'ի քաջութիւն Մարաց և Հայոց : Թայսմ պատմուի հնոյ ժամանակին՝ որ առ Թոյնս անուանի՝ պատմուի առասպելեալ ժամանակի, գտանեմ հետս ինչ ստոյգ պատմուի . այսինքն զգաղթիլ կամ զտարաշխարհիկ լինել 'ի կողմանս Ափրիկոյ հատուածոց ինչ ժողովրդեան Հայոց . նա զի յայտնի է և բնութիւն ազգին, յօժարեալ 'ի տարաշխարհիկն լինել բնակուի առօտար ազգս :

Ս Կ Ի Թ Ա Ց Ի Ք

Վիոգորոս 'ի խօսելն ուրոյն զսկիւթացւոց՝ ասէ . “Սաքա 'ի նախնուսն զանձուկ ունէին զաշխարհ, այլ առ սակաւ սակաւ զօրութիւն և քաջութիւն զօրացեալք, զսահմանս իւրեանց հարուստ տարածութիւն ընդարձակեալ, յառաւել ճոխուի իշխանուի և 'ի փառս ամբարձին զազգ իւրեանց : Ի սկզբան անդ առ Երասխ գետով՝ բնակեալ կային յոյժ նուազունք ումանք և անարգք սակս անպայազատութեն . ապա մին 'ի նախնի թագաւորաց այր պատերազմական և քաջ յարքայական իրո՞ւ զբռամբ ածեալ զլեւնաւայրան որ առ Կովկասաւ, և զգաշտաւայրան որ առ Ովկիանոսիւ և որ առ Մէոտիս ծովակաւ, և զմնացեալն մինչև ցՏանայիս գետ՝ յաւել յիւր աշխարհ, : Եւ ապա պատմէ թէ այս ազգ աճեաց յոյժ, առ որս եղեն թագաւորք հաչակաւորք, յորոց ծագեցան Սակք, Մազքութք և Արիմաքք, և այլք բազումք այլեայլ անուամբք : Ի բանից աստի յայտ է թէ նախնիք սկիւթացւոց էին 'ի նոցանէ՝ որք բնակէին առ Երասխ գետով հայաստան աշխարհի . ապա գաղթեալ անտի 'ի լեւնաւայրան Կովկասու, և տիրապետեալ ընդարձակեցին զսահման իւրեանց :

1 Դիոգորոս սկիւթացի հատոր Խ . Թղթահամար 155 . ըստ ապագրուի Վէստէլինկայ :

2 Զայս բան Դիոգորի վասն մերոյն Երասխայ իմանայ նաև Կալմէտ 'ի մեկնուի Նանդոյ բ . 13 : Այլ վե՛ր պակ է 'ի ցուցակի նորին Դիոգորի, ուր

Երասխ կամ ըստ նոցա Արաքսի՝ կոչի գետ սկիւթացւոց . զի 'ի Սկիւթիա չիք գետ Երասխ ձայնեալ : Եւ զայն իսկ Երասխ որ 'ի Մարկիանոս գնի յովանոց՝ հերքեալ գտանես առ 'ի մենի 'ի ստորագրուի Երասխայ :

Համաձայն Դիոդորի նաև Երոզոտոս¹ զնախնի բնակիւթի սկիւթացւոց առ Երասխաւ ասէ լինել. որոց անցեալ ասէ ընդ գետն Երասխ, 'ի Մաղքթաց հալածեալ փախեան 'ի Կիմերեան աշխարհ: Ուր Կալմէտ ծննդ. չ. 13. Իմանայ փոխանակ մերոյն Երասխայ, և զզանազան առնուանս սկիւթացւոց գտանէ 'ի հայաստան. յորոց մին է ասէ Քլիթք, 'ի Ստրաբոնէ եղեալ առ ստորոտով լեռանց Մարաց և Պարոից: Զայս ասէ առ անծանօթ գոլոյ աշխարհագրութե հայաստանեայց. զի յԱրձախ նահանգի հայաստանեայց գտանի ողջոյն գաւառ նովին անուամբ Բասփ յորջորջեալ զոր ինքն ինդրէ, և առ Երասխ գետով ձգեալ. յորմէ յայտ է թէ 'ի նախնուսն աստանօր նոցա աճեալ և բազմացեալ՝ գաղթականք սոգա ելին և որդւեցան յայն կողմանս՝ զորոց գրեն Դիոդորոս և Երոզոտոս: "Եւ մի ոք երկբայեացի, ասէ Կալմէտ, թէ Բաւ կամ Բասփ և Կիմերոյն անուանք են, ըստ այլևայլ գաւառականաց այլազգ հնչեցեալ. զի քաղդէացին զերայս կանն չ' հնչէ Թ: Վերագոյն ցուցաք զի ազգն, զոր Սաղմա նասար ած 'ի Սամարիա, էին յայնցանէ՝ զոր Թագղաթ փաղսար կամ նոյն ինքն Սաղմանասար 'ի կասբիական ծով եղերաց ած 'ի գերուի՝ յաղթեալ Մարաց պատերազմաւ: Արդ 'ի ծովեղերս անդ ոչ ուրեք գտանեմք բնակեալ Կոթա, բայց Սկիւթս միայն, որք ըստ վկայուէ վիպագրաց ամենեցուն բնակէին 'ի սկզբանէ առ Երասխ գետով. ապա ուրեմն այդան նմանաձայնութի անուանցս քաջայայտ առնէ նոյնս զնոսա գոլ, ծննդ. չ. 13: Այլ պարտ է և զայս գիտել, զի նաև բնակեալ տեղին 'ի գաղթականացս աստի Սկիւթիա կոչեցեալ, 'ի միոյ կողմանէ սահմանակից էր հայաստան աշխարհիս. զի գրէ Յուստինոս գիրք չ. "Սկիւթիա ընդ արևելս թեակոխեալ՝ 'ի թիկանց սահմանի Արիայիւ և Փասիս գետով": Արդ Փասիս գետ գոլով

1 Գիրք Թ. ԳԼ. 201: Եւ գիրք Գ. ԳԼ. 11:

2 Այսպէս առ Երասխաւ լինելն նախնի բնակուէ սկիւթացւոյ՝ յայտնի կայուցանէ լինել սոցա հին գաղթական հայաստանեայց. այլ բայց յայտնան նաև 'ի հին անունն սկիւթացւոց գտանեմք զնշան այսորիկ, զի Պլինիոս Ը. 17. գրէ. "Յայնկոյս են ժողովուրդ սկիւթացւոց՝ զոր Պարսիկք ընդհանրապէս Սակս անուանեն 'ի մերձակայ ողջէն (առեալ.

Իսկ) նախնիք (կոչէին) Արամէի": Այս Արամէի է անուն Արտաշէ, բայց ըստ սուրբ գրոց կամ ըստ Հրէից. Իսկ Յոյիք և հռոմայեցիք զԱրտիս կոչեն միշտ Սկիւթ. վասն որոյ թուի ինձ յայս բան Պլինիոսի փոխանակ անուանս Արմիս սոյրգեալ Արամէի. զի և վասն գաղթելոյ սկիւթացւոց յԱրմէիոյ կամ 'ի Հայոց՝ գոյ բաւական նշան. Իսկ վասն լինելոյ յԱրտաշէ և ոչ մի:

Ճորոխ, որպէս ցուցաբ յառաջ, անցանէր առ Տայոց նա-
հանգաւ աշխարհիս Հայոց :

ԸԱԿՔ ԿՈՒ ՍԱԿՔ

Ինչպիսի բազում գաւառս աշխարհիս մերոյ գտանեմք
առ մատենագիրս օտար ազգաց իբրեւ ուրոյն ազգ ինչ
կոչեցեալ, որպէս գրեցաք 'ի խօսեւն զանուանէ աշխար-
հիս, ըստ սմին օրինակի և 'ի գտանեւն յօտար աշխար-
հոս զազգ ինչ համանուն մերոց գաւառաց, յոյժ հաւա-
նական համարիմք յաշխարհէն մերմէ հատուած գնա-
ցեալ նոցա անդր. մանաւանդ զի գիտեմք հաւաստեալ
յաւուրց անտի առաջնոց ցրուելոյ մարդկան 'ի ժամանա-
կաց անտի Տարբանայ և Փաղեկայ մինչև յապագայ ժա-
մանակս՝ իբր սեփական իմն լեալ ազգի մերում հատուածս
առաքել միշտ աստ և անդ, ոչ սակաւուց ոմանց, որպէս
եղև թիւ եկելոցն 'ի մեր աշխարհ, այլ բազմութեան
ժողովողեան, և փոխակերպիլ յազգ յայլ յորոց միջի բը-
նակի։ Զայս եղեալ յիշատակեսցուք յայսմ վայրի գոմանս
'ի նոյն ազգաց կոչեցելոց յանուն մերոց գաւառաց, սկը-
սեալ 'ի Հակք կամ Մակք ազգէն :

Երողոտոս գիրք Է. գլ. 64. գրէ՝ Թէ "Զամենայն սկիւ-
թացիս Պարսիկք՝ Սակս անուանեն,, : Զնոյն վկայէ և
Պլինիոս Դ. 17. 'ի նախագրեալ բանս իւր. բայց յաւելու-
ասել, Թէ էին ուրոյն ժողովուրդ 'ի նոսա անուանի. "Յայն-
կոյս են, ասէ, սկիւթացւոց ժողովուրդ... բազմութի ժո-
ղովրդեան անհամար... յորս հռչակաւորքն (են) Սակք,
Մասսաճէդք (Մազքութք), Տահք,, : Վասն այսր Սակք
ազգին գրէ Ստրաբոն Ժն. 511. աստ և անդ արշաւեալ
նաև յերկիրն Հայոց աշխարհին, և յանուն իւրեանց ըզ-
տեղին անուանեալ Սագասին, որ ըստ մեզ է Հակաշէն :
Հայելով 'ի կազմութի անուանն որ է հայկական՝ իմանամք
ոչ յօտար ազգաց այսպէս յորջորջեալ, այլ 'ի բնիկ ազ-
գէն. վասն որոյ և 'ի պատմութեն Ստրաբոնի հաւանակա-
նաբար իմաստասիրեմք, 'ի սկզբան անդ Հակս անուն ժո-
ղովուրդ հայկական բնակեալ անդ յԱւտի նահանգին մե-
րում, որոց և գլխաւորի անուամբ կոչեցաւ գաւառն Հա-
կաշէն, ոնչ յայտ առնէ անունն. ապա անցմամբ ժամանակաց
բազմութի 'ի սոցանէ հատուածեալ՝ գաղթական գնացեալ 'ի
սահմանս Սկիւթիոյ, և յանուն իւրեանց կոչեցեալ նաև
զայն երկիր : Այլ մարթ էր նոցա զինի նաև անդուստ

արշաւել յերկիր մեր, որպէս ունիմք տեսանել զօրինակ սորին և 'ի վերայ Ազուանից, որոց նախ յաշխարհէս Հայոց հատուածեալ անցին 'ի սահմանակից երկիր յայնկոյս Կուր գետոյ. ապա անցնամք ժամանակաց դարձեալ անցին յայսկոյս Կուր գետոյ, և գրաւեցին զգնազան նահանգս մեր:

ՅԱՀՔ ԷՄ ԾԱՅՔ

Երեւելի ժողովուրդ սկիւթացւոց, բայց 'ի բազումս բաժանեալ, և 'ի բազմաց մատենագրաց յիշատակեալ, 'ի Ստրաբոնէ, 'ի Պլինիոսէ, 'ի Վիրգիլիոսէ, 'ի Կուրտիոսէ և 'ի Ստեփաննոսէ: Զայս ժողովուրդ գաղթական կոչեմք հատուածեալ 'ի Տայոց. զորմէ տես 'ի մեծ Հայս 368:

ՈՒՑԻՆՔ

Պլինիոս Դ. 12. Դնէ զայս ազգ առ Կասպից ծովու՝ 'ի վերոյ քան զԾովեղերս Ազուանից. իսկ 'ի վեր քան զՈւտինս՝ Դնէ զՍարմատացիս և զՈւդիտօրոս: Արդ մերձաւորութիւն անուանս Ուրիս՝ ցուցանէ լեալ գաղթական ինչ յՈւրի նահանգէ մերմէ անդր գաղթեալ:

ԳՈԳ ԵՒ ՄԱԳՈԳ

Աղբա 'ի սկիւթացւոց ազգս համարին, որք յարաբացւոց կոչին Եէճիւճ և Մէէճիւճ. այլ զԷւանէն սոցա 'ի հայաստանեայց՝ նոյն իսկ անունն յայտ առնէ. զի ըստ Պօլարայ Գօգ է նոյն որ 'ի Յոյն և 'ի հռոմայեցի մատենագրաց կոչեցաւ ասէ Կօխրէի գաւառ հայաստանեայց, այս է Գուդարը. յոյր սակս տես զոր ինչ գրեցաք 'ի գլուխն Բնակչաց վասն ընակութե Յաբեթի և սերնդոց նորա:

ՍԱԻՐՕՄԱԴՐ

Պլինիոս Դ. 12. նոյն անուն համարի ընդ անուանս Սարմատի, զոր՝ «Այլք Սարմատք (կոչեն ասէ) Յոյնք Սաւրօմադը», Գլխաւոր տեղի սոցա ասի լինել 'ի կողմանս Տաւայիս գետոյ 'ի կողմն Պոնտոս ծովու, որպէս գրէ Աբիլաքս. «Եւտ Տանայիս գետոյ սկսանի Արիա, և առաջին ազգ նորա 'ի Պոնտոս՝ է ազգ Սաւրօմադաց», Բայց ըզգալն սոցա յայլուտ յիշէ Երողոտոս գիրք Դ. գլ. 110. և

յորս զինի՝ ասելով, թէ Սաւրամադը՝ ի Սկիւթիա անցեալք ընդ Ամազոնս խառնեալ բազմանան. այլ Դիոգորոս¹ նաեւ զտեղին որոշէ. զի յետ գրեւոյ զսկիւթացւոց, զոր ի վերոյ եղաք, ասէ՝ թէ թագաւորք սկիւթացւոց զանազան գաղթականս ածին յազգաց՝ զորս պատերազմաւ ըզբռամք ածին, բայց յաւէտ զերկուս, զմին յասորեստանայց, « Իսկ զմիւսն ի Մարաց ածեալ ընակեցուցեալ առ Տանայիս գետով, որոյ ժողովուրդք Սաւրամադք անուանին, որք յետ բազում ամաց բազմուք և զօրութիւն բարաւառաշէնալ՝ զմեծ մասն Սկիւթիոյ ապականեցին, և որոց յաղթեցինն՝ զամենեսին զնոսա ընաջինջ արարեալ գրեթէ առհասարակ անշէն ամայի թողին », Սոյնպէս ի Մարաց ածանցեալ զնէ և Սոլինոս² յասելն. « Յայնկոյս քան զՍաւրամադս որք Միհրդատայ ապաւեն եղեն, և որոց ծագումն ի Մարաց եղև »:

Հառաջմէ իսկ ասացեալ է մեր՝ թէ նախնիք բազում ուրեք Մարս կոչեն զկողմանս ինչ հայաստանայց. իսկ ի բանո յիշատակեալ վկայութեցս առաւել յայտնի երեւի Մարք կոչել զհայաստան, զի արդէն այլուստ գիտեմք բազմութի ի հայաստանայց երբեմն երբեմն անցեալ ի կողմանս Կովկասու ի Սկիւթիա. և զի զմերձաւոր անունս այսր ժողովրդեան Սաւրամադաց գտանեմք ի հայաստան, որք են ժողովուրդք Սեաւորդաց, ոնք նշանակեալ է մեր ի մեծ Հայո 335. նաեւ յիններորդ գլուխն՝ ի Ճաւին որ վասն Դրախտի: Նա զի և Պլինիոս Կ. 5. զտեղի սոցա ասէ լինել ի կողմանս Կովկասու. « Սարմատացւոց ժողովուրդք (են ասէ) ի գլուխս Կովկասու. յետ որոյ (են) Սաւրամադք », Ջորոց Հարսուին ի վերլուծուէ գրէ ըզհիւսիսային մասն Վրաց գրաւեալ, զորս և Ամմիանոս³ ուղղութիւն որոշէ, ասէ, « յայլոց Սաւրամադաց՝ որք յայնկոյս քան զՏանայիս ճգին ի լայնուէ », ի մերոց Յոհաննէս կաթողիկոս զՍաւրամադս ի Ռիփատայ տերեալ համարի ասելով. « Որդիք Թիրատայ՝ Աքքանազ յորմէ Սարմատք, և Ռիփատ՝ յորմէ Սաւրամադք », Ջի զՌիփատ համարի նա որդի Թիրատայ, որդւոյ Յաբեթի. թէպէտ և ըստ սուրբ գրոց Ռիփատ էր որդի Գամբրայ, որդւոյ Յաբեթի⁴:

1 Դիոգորոս փիլիսոփայ գիրք Բ. հատոր Ե. Թղթահամար 155. ըստ տպագրութեան Վէստէլեկայ:

2 Սոլինոս գլ. ԺԵ. Թղթ. 35:

3 Ամմիանոս գիրք ԻԲ. Թղթ. 215:

4 Գրէ ինչ ինչ զՍաւրամադաց նաեւ

Կալմէս ի մկնուն Եմնգոց Ժ. 3:

5 ՉՍաւրամադս Սարստոն Է. 305. գտեւ ի կարգս այնց աղցաց՝ որք արշաւեին ի սահմանս տկար ժողովրդոց. և այնպէս տեղւոյն ի տեղի փոխեին:

Բ. Հին Գաղիական, յառաջ գերութիւն Ազգականեաց
և Բազմաթանեաց :

Ի գաղթականս յայտոսիկ ունիմք յիշատակել ոչ միայն
զնոսա՝ որք կամաւ իւրեանց յինչ և իցէ պատճառէ շար-
ժեալ, ի բաց մեկնեալ գնացին արտաքոյ հայաստանեայց,
այլ նաև զորս թշնամիք ի գերութի վարեալ տարան յաշ-
խարհն իւրեանց, որոց թիւ յոյժ առաւելու քան զմեզն :

Ի ՊԱՐՍՍ

( ) սկզբնաւորութիւն յայտոսիկ գտանեմք լեալ յաւուրս Ար-
տաշէի Պարսից արքայի. զորմէ գրէ Ագաթանգեղոս թղթ,
Ժ. Թէ յետ սպանանելոյ ի ձեռն Անակայ զմեծն Խոս-
րով Թագաւոր մեր, արշաւեալ Արտաշէի ի Հայս “զայլ
մարդիկ երկրին (Հայոց) խաղացոյց, և զաշխարհն յինքն
գրաւեաց” : Զորս յայտ է թէ ի պարսկաստան խաղա-
ցոյց : Բայց յաւուրս Զ. Հապհոյ Պարսից արքայի անհա-
մար եղեն գերեալքն ի Պարսս, զորոց զյիշատակուին զը-
տանեմք առ Բաւղանդայ որ Դ. 24. գրէ վամն զօրաց նո-
րա. “Զառանց թուոյ զմատաղ մանկուոյն զայն ի գե-
րութի վարէին” : Եւ ի 55. “Ընդ ամենայն երկիր (Հայ-
ոց աշխարհիս) ասպատակ սփռեալ՝ զամենայն այր ի չափ
հասեալ կոտորէին, զկանայս և զորդիս ի գերութի վա-
րէին” : Իսկ յորժամ և ինքն Հապուհ ել, ասէ ի Դ. 58.
յերկիրն Հայոց, և ամենայն զօրք իւր ընդ նմա, “Հասեալ
ասպատակէին յերկիրն Հայոց, և առնուին զամենայն գե-
րին ի մի վայր ժողովեցին. և (յայնմանէ) բազումք ի նա
խարարացն Հայոց թողին զկանայս իւրեանց և զորդիս և
զընտանիս, և փախեան ընդ այս ընդ այն գնացին. իսկ
զամենայն կանայս նախարարացն Հայոց, զոր թողին և
փախեանն, ասպատակն ժողովէր. և ածին զնոսա առ Հա-
պուհ արքայ Պարսից” : Իսկ վամն Սիւնեաց ընդ որս թըշ-
նամութեւ Էր Հապուհ, ասէ. “Զամենայն մանր մանկութիւն
ներքինիս հրամայէր առնել, և խաղացուցանել յերկիրն
Պարսից” :

Եւ յաւուրս Զ. Յազկերտի Պարսից արքայի, որ Էր
ի մէջն անդ հինգերորդ դարուն, բազմութիւն յոյժ ի
Պարսս երևի մնացեալ յայնցանէ՝ որք տարազիր եղեն.
որպէս նոյն իսկ Յազկերտ սպառնայր ըստ ասելոյ Եղիշէի

80. « Ոչ որում ցանկացեալդ էք (մահուան), վաղվաղակի տամ գտանել ձեզ. այլ զամենեսեան զձեզ և որ 'ի գրնդիս են' չարաչար կապանօք 'ի սագաստան տամ անցունցանել ընդ անձանապարհ տեղիս, որ և բազումք 'ի ձէնք 'ի խորշակէ յերթալն սատակիցին. և մնացեալքն անկցին 'ի բերդս ամուրս և 'ի բանտս անելս », :

Ի մնացելոց աստի էին անշուշտ այն դաղթականք կամ ժողովուրդք Հայոց՝ զորս յերև վեցերորդ դարուն եգիտ Սմբատ մարզպան բնակեալ 'ի հեռաւոր աշխարհ 'ի սագաստան նահանգն Պարսից, զորմէ պատմէ Յոհաննէս կաթողիկոս ասելով. Խոսրով Պարսից արքայ սակս քաջագործութեն Սմայատայ պատուասիրեալ, « տայ նմա և ըզմարզպանութիւն Վրկանայ. իսկ Սմայատայ երթեալ հասեալ յաշխարհն յայն, գտանէ անդ ազգս գերեալս 'ի հայաստանեայց, և բնակեցուցեալս 'ի Թուրքաստան կողմանէ մեծի անապատին որ Սագաստան անուանի, և զլեզու իւրեանց մոռացեալ, և դպրութիւն նուազեալ յոյժ : Որոց և տեսեալ զՍմայատ՝ յաւէտ իմն խրախք լինէին. և 'ի հրամանէ նորին դարձեալ աշակերտեալ ընդ հայերէն հազադայց սիղոբայից՝ զլեզուն նորոգէին, և ուսեալ դպրութիւն հայերէն հաստատէին 'ի հաւատս. և ապա զերեց ոմն 'ի նոցունց իսկ Աբէլ անուն՝ եպիսկոպոս նոցա հրամայէ կացուցանել մեծի հայրապետին մերոյ Մովսէսի (որ էր ք. Մովսէս) : Եւ այսպէս վիճակ մեծի աթոռոյն սրբոյն Գրիգորի 'ի հեռաստան երկրի զնոսա կազմէ մինչև ցայսօր ժամանակի », : Երրմէ երեւի՝ թէ մեծ բազմուի լեալ իցէ դաղթականս, մինչև հարկ լինել աթոռ եպիսկոպոսական անդամօր հաստատել. երեւի դարձեալ եթէ տեւալ իցէ մինչև յաւուրս իւր, այսինքն մինչև 'ի սկիզբն տասներորդ դարուն, նաև մինչև ցելս նոյն դարուն. քանզի Ասողիկ ևս 'ի ք. 2. վկայէ մնացեալ և յաւուրս իւր : Բայց զինի յայտ է թէ փոխեցան յազգայլ, մինչև ոչինչ յիշատակութիւն լինել այնուհետև զնոցանէ :

Իսկ յաւուրս ք. Խոսրովայ Պարսից արքայի 'ի սկիզբն եօթներորդ դարուն գտանեմք ժողովուրդ բազմախումբ փոխադրեալ 'ի Պարսս, զորմէ Յոհաննէս կաթողիկոս. « Իսկ Աշոտ ոմն հրամանաւ Խոսրովու (Պարսից արքայի) հասեալ 'ի Հայս, և գիմեալ 'ի վերայ խորտակէր զզօրս Յունաց, զի ոչ լինէր թիւ սպանելոցն 'ի դաշտին. և ինքն կալեալ զգործ պատերազմի ընդ Վաքնայ քաղաքի առնոյր զնա. և յետ երկեամբի ամաց զբնակիչս քաղաքին յԱՏ-

մատան փոխէ , : Կարնայ քաղաք յայնժամ էր 'ի բաժնին Յունաց , ուր նստէր և այլ կաթողիկոս Յոհանն անուն , զոր ընդ այլ գերի տարան , որպէս յիշէ Ասողիկ 'ի Դ. 3. «Առ նու զքաղաքն Կարնայ , և գերէ զկաթողիկոսն Յոհանն ա. մենայն բնակչօք քաղաքին տանի 'ի յԱճմատան , : Այս քաղաք Աճմատան երբեմն էր Մարաց , այլ ապա մնաց ընդ տէրութի Գարսից :

ՅԱՍՏՈՐԵՍՏԱՆ . Ի ԽՈՒԺԱՍՏԱՆ . Ի ԴԱՄԱՍԿՈՍ

Ի՞նչ եղիշիքի գտանեմք զքաղաքն 'ի մերոց Հայոց տարա գրեալ 'ի Դ. Յազկերտէ ոչ միայն 'ի սաղաստան , որպէս տեսաք 'ի վերոյ , այլ նաև յասորեստան և 'ի խուժաստան , որպէս և նա ինքն սպառնայր նախարարաց մերոց ասելով 'ի 80. «Եւ 'ի ձեր աշխարհն առաքեցից զօրս ան. թիւս հանգերձ փղօք , և զկին և զորդիս 'ի խուժաստան տամ խաղացուցանել , : Որոց անգէն մնացեալ իմանամք 'ի բանից աստի Թոմայի արծրունայ Դ. 1. «Տէր Քրիստափոր Հայոց Կաթողիկոս գրէ առ կողմանս ասորեստանի , զգուշացուցանելով մի խառնիլ ընդ նեստորականն . զնոյն գրէ և առ որս 'ի խուժաստանին էին ժողովուրդ ուղղափառացն , : Քրիստափոր գովով կաթողիկոս Հայոց , յայտ է թէ գրէր միայն առ հայկազունս , և ոչ առ օտար ազգի քրիստոնեայս , յորմէ յայնի է թէ այս ժողովուրդ խուժաստանի էին հայկազունք :

Երբեք է տարագրութիւն ազգին մերոյ յաւէտ իշխանաւորաց մերոց յայրման անդ որ 'ի Նախճաւան քաղաքի յամին 709 . ուր արարացիք զմասն ինչ այրեցին , և զմնացեալն խաղացուցին 'ի Դամասկոս : Յետ այնորիկ , ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս , «Վրիժագործ այլազգիքն յապահովս կացեալ յերկիւղէ քաջացն զօրացն (զի այրեալ էին) . և զմնացեալ ընտանիսն հրակիզելոցն գերի առեալ ածէին 'ի Դուին քաղաք , և անտի ուղարկեալ տանէին 'ի Դամասկոս . և այսպէս աշխարհս մեր ծովացաւ արտասուօք , և լցաւ բազում ողբովք , : Յետ այսր անցից նաև բազմութի իշխանաց մերոց ցիր և ցան սփռեալ աստ անգ՝ այնպէս եղև աշխարհ մեր՝ զի պակասեաց ասէ 'ի պատմութի զըրոյցք և կարգ իշխանաց մերոց :

Ի ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Ի հինգերորդ դարու յաւուրս Գիւտայ կաթողիկոսի նախարարք ոմանք արշակունիք գնացին 'ի յունապտան՝ ըստ պատմելոյ Պերփեռուսեանի և Կեդրենոսի . զորս Լեւոն կայսր ընակեցոյց 'ի Նիկիա քաղաք Մակեդոնիոյ . սղբա յաւուրս Հերակլեայ կայսեր փոխադրեցան յԱդրիանուպօլիս : Իսկ յաթերորդ դարուն յաւուրս Եսայեայ կաթողիկոսի գրէ Արողիկ ք . 4 . Թէ նեղեալ Հայոց 'ի ծանր հարկապահանջութե արաբացոց , " Երկոտաստան հազար մարդ տարադէմ գնացին յաշխարհն Յունաց , որոց առաջնորդէր Շապուհ 'ի տոհմէն Ամատունեաց , և Համամ որդի նորա . և Թշնամեացն հետամուտ եղեալ հասանն 'ի սահմանս Կողայ . և դարձեալ նոցին 'ի մարտ պատերազմի փախտական առնեն զՏաշիկս . և ինքեանք անցեալ ընդ գետն Ակամսիս որ 'ի Տայոց բղխեալ երթայ զհիւսիսոյ արեւմտից անցանելով ընդ որ մտանէ 'ի Պոնտոս . և ազդ եղեալ կայսերն Կոստանդնի՝ ընակեցուցանէ զնոսա 'ի բարւոք և յարգաւանդ երկրի " :

Իսկ յել տասներորդ դարուն Վասիլ կայսրն զբաղմունի Հայոց տարեալ ընակեցոյց 'ի Մակեդոնիա . զորմէ նոյն ինքն Արողիկ գրէ 'ի ք . 20 . " Այլ յորժամ էր 'ի Բաղդատ Թագաւորն Վարդ , և խաղաղանայր Թագաւորուին Վասիլն՝ կամեցաւ յազգէն Հայոց որ ընդ իւրով Թագաւորուին , անցուցանել 'ի Մակեդոնի ընդդէմ Բուլղարացն՝ զի շինեցեն զերկիրն . որ և տարեալ ընակեցոյց զյուրիս յաշխարհն յայն , " Ուր տեսանեմք զնոսա բազմացեալ , և ոմանց ևս խառնեալ ընդ Բուլղարս և Թագաւորեալ 'ի նոսա : Դարձեալ տարաւ Վասիլ զազատորդիսն Տայոց նահանգին . " Իսկ Թագաւորն Վասիլ , ասէ նոյն մատենագիր 'ի ք . 43 . չու արարեալ գնաց 'ի քաղաքն Ուխթեաց . և զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով . զհաւատարիմս 'ի նոսա և զմնացեալ ազատորդիսն Տայոց առեալ տարաւ ընդ ինքեան ընակեցուցանել յաշխարհն Յունաց " :

Ի ԽԱՂՏԻՍ . ՅԵԳԵՐՍ

Վանգի Խաղտիք սահմանակից էր Տայոց , և 'ի վաղուց անտի ընակուի կալեալ 'ի մերոց , որպէս գրեցաք 'ի վեր

անդր, նաև զկնի ոչ պակասեր անդ առաւել կամ նուազ ընակուի մերոցն, զի զայս Թուի ակնարկել Թոմա արծրունի 'ի ք. 1. ուր ասէ Թէ Բրիտտափոր կաթողիկոս "Գրէ և 'ի կողմն Դերջանայ և խաղտաց. ձորոյ ընակիչն", զգուշանալ 'ի նետորականաց': Եայտնի իսկ տեսանեմք առ Ասողկայ 'ի ք. 6. ընակեալ 'ի խաղտիս յիններորդ դարուն բազմուի Հայոց. "Իսկ Թեովփիլոս (կայսրն, ասէ) գնաց 'ի խաղտիս, և եւ 'ի ցամաք կամուրջ, և գերեաց զբազումս 'ի Հայոց հանդերձ ընտանեօք իւրեանց", զորս 'ի հարկէ տարաւ յաշխարհն Յունաց: Բայց ասելովն զբազումս 'ի Հայոց՝ և ոչ զամենեւին, յայտ առնէ Թէ նաև յայնժամ մնացին ոմանք անդէն:

Եւ որպէս 'ի խաղտիս եղև ընակուի մերոցն՝ որ էր մի 'ի դաւառացն եգերացւոց, սոյնպէս և 'ի նոյն իսկ յեգերս զընականալոյ մերոց գտանեմք զյիշատակութի ընդ ժամանակս ժամանակս. զի Ղևոնդ. գլ. Թ. գրէ՝ Թէ 'ի սկիզբն անդ ութերորդ դարու յետ այրելոյ իշխանացն յեկեղեցին՝ Նախճաւանայ և Խրամայ 'ի ձեռն կամս հագարացոյն՝ "Սմպատ կուրապաղատ և նախարարքն որք ընդ նմա՝ գնացեալ մեկնեցան յաշխարհէս, և անցեալ խնդրեցին յարքայէն Յունաց քաղաք ընակութեան և դադարս խաշանց իւրոց. տայր նոցա զքաղաքն որ անուանեալ կոչի Փոյթ՝ 'ի կողմանս Եգեր աշխարհին. և ընակեցան 'ի նմա ամս վեց", Զոյն կրկնէ և Ասողիկ 'ի ք. 4. ուր Թեպէտ ասէ Թէ քանզի Յոյնք ոչ օգնեցին Հայոց 'ի դէպս ինչ՝ "յետոյ յաւարի առեալ զքաղաքն և սպաս եկև զեցւոյն՝ այսրէն դարձան", բայց ոչ ամենեքին. յայտ է այս անտի, զի զկնի յիշատակին յեգերս Հայք ընակեալք, նաև կրօնաւորք:

Ի ԽԱՋԻՐՍ

Ի սկիզբն ութերորդ դարուն ընդ զորս խաղրաց յիշատակին և զորք Հայոց առ Ղևոնդայ գլ. Ժ. "Իսկ նորա (խաղանայ արքային խաղրաց) առեալ ընդ իւր զբազմուի զորացն, և զամենայն յաղթանդամ հայազունսն իւր, որոց արիուի զօրուէն հաչակեալ էր առ նոսա", Այս զորք՝ Թէ համարեացին ժողովեալ 'ի Հայոց ընակեւոց 'ի խաղիրս, և

1 Որպէս ինչ Թուի խաղտաց ձորն էր 'ի նոյն իսկ 'ի խաղտիս, որպէս և անունն յայտ առնէ. իբր ասել կամեւ լով խաղտաց ձոր: Արդ կաթողի.

կոսն ոչ գրէր անդ՝ բայց եթէ առ ժազովուրդս որ էին յազգէ իւրեմ, և ոչ առ օտարս:

Թէ 'ի հայաստանեայց, յայտ առնեն Թէ գոյր յայնժամ
երթեւեկ ինչ մերոց և բնակութի 'ի խաղիս:

Ի ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ

Դոդիկ'ի Գ. 31. գրէ. «Իսկ յաւուրս խաչկայ հայրապետի
Հայոց սփռեալ տարածեցաւ ազգս Հայոց զկողմամբն
Արեւմտից, (որով իմանայ զամենայն փոքր Ասիա) մինչեւ
ձեռնադրել նմա եպիսկոպոս յԱնտիոք Ասորոց, և 'ի Տար-
սոն կիլիկեաց, և 'ի Սուլքնդայ, և յամենայն գաւառսն
յայնոսիկ», :

Գ. Նոր Գաղթականք 'ի Նոսալի և 'ի Բառնիլ քերոն
մերոյն 'ի հայաստանեայց :

Ղարն մետասաներորդ, որ է ժամանակ 'ի վեր երեւելոյ
Պարսից Տուղրիլեանց՝ եղև արդարև դար կործանման
տէրուն մերոյ, և ցիրուցան սփռելոյ ազգիս մերոյ. քան
զի յայսմ դարու մերս Յոհաննէս Թագաւոր խոստացաւ
տալ զԱնի քաղաք 'ի ձեռն Յունաց, յորմէ զհետ եկն Գաղ-
կայ յաջորդի նորա զրկիլ 'ի Թագաւորունէ, Յունաց տի-
րել Անուոյ, և համօրէն աշխարհիս ալեկոծիլ խռովութիւն.
և յայնմ ալեկոծութե ժամանակի յաւել և Ալիսալան
յաջորդ Տուղրիլայ առնուլ զԱնի չարաչար հարուածով.
Ի պատճառս յաջախութե այսչափ աղէտից զհետ եկն և
մերոյ աշխարհախումբ ժողովրդեան Հայոց յառաջ և զկնի
փախել և անցանել ընդ ժամանակս ժամանակս գունդաւ
գունդ երևելի բազմութիւն 'ի զանազան աշխարհս, զորս
յիշեսցուք կարգաւ :

Ի ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

• Իստ Լաստիվերոցոյն այս հատուած գաղթականաց
եղև 'ի բառնիլ անդ Թագաւորութե Բագրատունեաց,
մինչդեռ վերջին Գաղիկ Թագաւոր կենդանի էր, այլ զբը-
կեալ 'ի Թագաւորունէ. զի 'ի գլ. Ժ. յետ զնելոյ զԹու-
կան նմ. (1041) ասէ. «Իսկ զկնի երից ամաց եհաս կա-
տարած կենաց տանս Հայոց. քանզի 'ի միումամի զրաւ-
եալ յաստեացս բարձան 'ի կենաց երկու հարազատ եղ-
բարքն Աշոտ և Յովհաննէս, որ ունէին զԹագաւորութի

մերոյ աշխարհիս , յորում շարժեցաւ Թառ Հաստատուն
նոցա , և այլ աչ հաւ զկայունն : Երբում ելին իշխանքն 'ի
Հայրենի ժառանգութէ իւրեանց , և եղեն պանդուխտ
յոտար երկիր . յորում աւերեցան դաւառք , և զնացին
յաւար տանն Յունաց . եղեն շինանխտ աւանք բնակուի
գաղանաց , և անդատանք նոցա յարօտս էրէոց , տունք
ցանկալիք բարձրաձեղունք և մեծամեծք եղեն բնակուիք
համբարուաց և յուշխապարկաց ,¹ :

ՅԻՑԱԼԻԱ

Սոյնպէս և զսոսա 'ի ժամանակս անկման Անի քաղա-
քին և Թաղաւորուն Բագրատունեաց գաղթեալ Հա-
մարիմք 'ի բանից աստի Ընորհալոյն , որ գրէ 'ի վէպսն
վանս Գրիգորիս կաթողիկոսի , այն է՝ Վկայասերն .

“ Եւ 'ի օրբոց գիրըս հասեալ ,
Յոր վայր նոցա նահատակեալ² :
Յարեւմտականն ժամանեալ ,
Ուր ազգ Հայոց բազում իջեալ .
Անգ ըզնոսին լուսաւորեալ
Եւ 'ի հաւատըս հաստատեալ .
Անդուստ 'ի ծովն մեծ անցեալ ,
Յեզիպտականսն փոփոխեալ ,³ :

Գրիգոր վկայասեր ըստ Մատթէոսի գնաց 'ի Հռոմ յամին
1074 . և քանզի այս ժողովուրդ Հայոց յառաջ քան զինքն
գնացեալ էին , ժամանակ գաղթելոյ սոցա երեւի լինել զինի
տիրելոյ Յունաց 'ի վերայ Անւոյ , որ եղև 'ի 1046 : Մարթ-
է լինել նաև զինի առման Անւոյ յԱլփասլանայ , որ եղև
'ի 1064 : Եւ այսպէս այս ամենայն երեւի նոյն ընդ վերնոյն
զորմէ գրեաց Լաստիվերոցի , այսինքն յետ տիրելոյ Յունաց
'ի վերայ Անի քաղաքին . որովհետև Թաղաւորութիւնն
բարձաւ , հայաստան լցաւ խռովութե՝ նաև յերկպառաւ

¹ Այս անտպատանալ աւանաց և
բնակարանաց նոցա յայտ առնէ , թէ
բնակիւքն ելին և գնացին պանդխտա-
նալ յոտար երկիր , որպէս ինքն ասէ .
և զի Յոյնք էին որ յայնժամ տիրէին ,
որպէս ժառանգութի և անդատանք
նոցա եղին յաւար Յունաց , նոյնպէս
և ինքեանք բնակիւքն անկան 'ի սահ

մանս իշխանուէ Յունաց . վասն որոյ
այս համաշխարհական սփռումն յո-
տարութի և 'ի պանդխտութի գրի-
շէ , նախ առաջին 'ի հարկէ եղև 'ի
մերձակայ սահմանակից աշխարհն
Յունաց :

² Այս է Հռոմ քաղաք , որ նահա-
տակեցան սուրբն Պետրոս և Պօղոս :

կուէ նախարարաց մերոց, յայնժամ սկսան ցրուիլ ոմանք 'ի զանազան կողմանս յունաստանի, և ոմանք յԵւրոպիա՝ մանաւանդ յԻտալիա, կամ ուղղակի, և կամ յետ անցաւ ներոյ 'ի յունաստան: Արդ Գրիգոր վկայասէր յերթաւն իւրում 'ի Հռոմ՝ 'ի հարկէ ունէր անցանել ընդ քաղաքս Իտալիոյ, որով և 'ի հարկէ ետես զայն բազմութիւն Հայոց զորս յիշէ Ընորհալին, յորմէ և մեք Արեւմուտք անուամբ իմանամք զԻտալիա. գուցէ և յետ երթալոյ 'ի Հռոմ՝ ինքն ինն շրջեցաւ 'ի զանազան կողմանս արեւմտեայց, զոր նոյնպէս ոչ կարծեմ լինել արտաքոյ Իտալիոյ:

Օայս հատուած ժողովրդեան յարեմուտս՝ յիշէ և Վահրամ, բայց առանց որոշելոյ զժամանակն. միայն յետ յիշելոյ զտառնապահս կրեալս 'ի Թուրքաց՝ տես:

“ Որք 'ի չարեացն ձանձրացեալ
Եւ նեղութեանցն չհանդուրժեալ,
Ի յարեմուտս կոյս դիմեալ
Եւ 'ի հիւսիս փախուտ առեալ,
Ըզհայրենին աշխարհ լքեալ,
Եւ 'ի յօտարս պանդխտացեալ: ”

Համաձայնին բանից Ընորհալոյն և յիշատակք ինչ զորս գտանեմք յԻտալիա. քանզի պատմի գալուտս հատուածոց ինչ ժողովրդեան Հայոց գաղթեալ 'ի Վիենտիկ յելս մետառաներորդ դարու, որպէս ունիս տեսանել ստորեւ. յորոց պարտ է լինել և երեւելի տոհմ՝ կոմնի ուրուք՝ որ մինչև ցայժմ գտանի յՈւտինէ քաղաքի. զորմէ ասեն 'ի մետասան երորդ դարուն եկեալ 'ի հայաստանեայց, և անդէն սե. բունդ կալեալ: Ի սերնդոց այսր գաղթականի պարտ է լի նել և այն յիշատակ մնացեալ 'ի 1286 ամաց հետէ 'ի Բիւզա՝ Միլանդեայ ուրումն 'ի հայկազանց, որ եղև հայր հիմնադրի մեհաստանին Կերթուսեանց՝ Սոյնպէս և յիշատակ Էսֆէ՝ կոչեցեալ կրօնաւորաց Հայոց 'ի Փլորենտիա նախ քան զմետասաներորդ դարն: Որպէս և յիշատակ ա. նուանս Արմէնի, յոր անուն կոչի Թաղ ինչ Քլասսեի 'ի տաճաներորդ դարուն հետէ. և 'ի հրովարտակին Քուռուտոսի կայսեր գրեալ 'ի 1029. եկեղեցի նորա կոչի Սուրբ

1 Զորմէ տես յաշխարհագրութիւն Գ. հատոր Եւրոպիոյ. Թղթահամար 55. 36.

2 Ցես զոցանէ 'ի Գ. հատոր Եւրո.

պիոյ. Թղթ. 16. 17. Եւ վասն յիշա. տակութիւն Հայոց եկեղեց յԱնքոնո 'ի հնուան՝ տես 'ի նոյն հատոր Թղթ. 108.

Յոհաննէս որ յԱւմէնիա : Այս Բլասսէ տեղին հեռի է 'ի Ռավէննա քաղաքէ 3 մղնաւ : Իսկ 'ի Ռիմինի տեսանի վէմ՝ գրեալ ունեւոյ 'ի վերայ : Եւ Թոմա վարդապետս շինեցի զտունս զայս չինէ :

{ } Եկելոցն 'ի մետասան կամ յերկուսաներորդ դարու պարտ է համարել և զՀայս ընակեալս 'ի Փերուճիա քաղաք երկրին Հռոմայ, զորոյ զյիշատակն գտանեմք 'ի ձեռագիր ճաշոցի որ կայ յեկեղեցւոյ սրբոյն Մարիամնա եգիպտացւոյն որ 'ի Հռոմ, գրեալ 'ի ոհթ. (1230) 'ի լեառն սուրբ Լուսաւորչի, յանապատին որ կոչի Կապոսի, այլ պարգեւեալ 'ի Դ. Լեւոնէ արքայէն մերմէ եկեղեցւոյն Փերուճիայի, որպէս գրի 'ի յիշատակարանի նորին. «Լեւոն շորհօքն Արտուծոյ և օգնականութիւնն նորին Թագաւոր ամենայն Հայոց, որդի հանգուցեալ արքային Հեթմոյ, վասն խնդրոյ Յոհաննիսի քահանայի պարգեւեցաք զԺամագիրքս զայս (իմա Ժաման գիրք, կամ ճաշոց) իւր եկեղեցւոյն սուրբ Մատթէոսի աւետարանչի որ է 'ի Փերուժ քաղաք, 'ի յիշատակ մեր և նախնեացն մերոց, 'ի Թուականութեա հայոց է՞նի » (1279) : Յիշատակին 'ի նմա և անուանք բարերարաց կամ 'ի շինութիւնն նոյն եկեղեցւոյն սրբոյն Մատթէոսի, և կամ 'ի պարգեւատուութի. որով յայտնի կացուցանէ թէ 'ի Փերուճիա քաղաքի եր ժողովուրդ Հայոց, բազում ամօք յառաջ 'ի հարկէ եկեալ քան զնախագրեալ ամն 1279. զի և իտալական անուանք նոցա յայտ առնեն, թէ էին որդիք կամ Թուոնք եկելոցն 'ի հայաստանեայց, և վասն այնորիկ իտալացեալք : Ուրեք յիշել աղաչէ և զքահանայքս « զՅակոբ Ծերունին, և զԲասիլ զհոգեւոր որդին իւր՝ զՎերատեսուչք տանս Փերուժի և սպասաւորք սուրբ առաքելոյն և աւետարանչին Մատթէոսի », :

Եթէ քան զմեզ յառաջ եկեալ հայկազունք 'ի խնդիր լինէին վասն այսր, կարծեմ բազում և այլ յիշատակս գրտանէին աստ և անդ զեկելոց գաղթականաց յտալիա, որք ըստ սովորութե ազգիս հետզհետէ փոխեցան յազգիտալացւոց և անհետ եղեն : Քանզի և վասն գեղջ ինչ 'ի սահմանս տերութե Վենետկոյ՝ պատմէին մեզ Ծերունիք ոմանք, լինել անդէն 'ի հնումն ժողովրդեան Հայոց, որոց յիշատակ միայն զեկեղեցին ասէին մնացեալ, որ կոչի յանուն սրբոյն Գրիգորի :

ՅԵԳԻԳՏՈՍ

( ) Ընի գաղթականացն արեմոեայց կամ իտալացւոց դնեմք զորս գաղթեալ եղեն յԵգիպտոս ՚ի նմին մեռասանք երորդ դարու, զորոց գրէ Մատթէոս ՚ի Թիւն Ճիջ. այս պէս . “Եւ էր Թուականունն Հայոց շիգ (1074) . և ապա զկնի այսորիկ գնաց Գրիգորիս կաթողիկոս ՚ի Վաստանդունու պօլիս, և անդուստ ՚ի Հռոմ. և եկեալ յԵգիպտոս, շրջեալ ընդ ամենայն անապատսն առաջին սրբոց հարցն, և կատարեաց զամենայն փափագումն սրտին իւրոյ . և հաստատեաց անդէն զաթոռ իւր հայրապետութեն. և կանգնեալ նորոգեաց անդէն զամենայն կարգ սուրբ եկեղեցւոյ . և բազում փառք և մեծութիւն կալաւ տէր Գրիգորիս ՚ի Թագաւորէն եգիպտացւոց առաւել քան ՚ի Թագաւորէն Հռոմոնց . և բազումք ժողովեցան Հայոց յԵգիպտոս իբրեւ երեսուն հազարաց ” :

Ի ԼԵ ՀԱՍՏԱՆ

Ի մէջ այսչափ գաղթականաց հատուածեւոց զորս յիշեցաք և զորս ունիմք յիշել՝ բազմաթիւ քան զամենեւին և երեւելի գտանեմք զԺողովուրդն գաղթեալ ՚ի Լեհաստան : Հրովարտակ Թէոդորոսի գրքին կարմիր Ռուսիոյ¹, գրեալ առ Հայս ՚ի 1062, յայտ առնէ Թէ ընդ տիրեւն Յունաց Անի քաղաքին, յորում ժամանակի գրեթէ անկաւ Թագաւորութիւն Բագրատունեաց, սկսան Հայք սրբաւիլ նաւ ՚ի մերձակայս լեհաստանի . քանզի այն հրովարտակ ցուցանէ Թէ Հայք ՚ի մերձակայս բնակեալք խընդրեալ են ՚ի դքսէն կարմիր Ռուսիոյ գալ անդր . և նորա հրաման տուեալ գալ և օգնել նմա՝ որ յայնժամ էր ՚ի պատերազմի : Բան հրովարտակին Թարգմանեալ յայնմ ժամանակի ՚ի Ռուսաց բարբառոյ ՚ի հայ՝ է այս . “Ահա մեծի դքսի Թէոդորոսի որդւոյ Դեմետրեայ առ Նաշոխալեան” Հայս որք աստ կամին գալ : Եկեսցեն յօգնութիւն ինձ . և ես տաց ձեզ ազատութիւն ընդ ամն երիս : Եւ յորժամ լինիջիք առ իս, ուր և հաճեսցի որ՝ երթիցէ ազատ

¹ Այժմէ մասն լեհաստանի կոչեցեալ Վալիսիա :

² Յանուանէ աստի Թուի եկեալ ասցա ՚ի Նախընտանայ, և զառաջին

բնակութն տեղի ՚ի Նոյն անուն յորջորջեալ . որ աշխատմամբ կոչի աստաւ Նոր Նաշոխալեան . փոխանակ կոչելոյ Նախընտանեան :

որին : Յամին 1062 ,, : Արդ քանզի տիրելն Յունաց 'ի վերայ Մնւոյ եղև 'ի 1046 . իսկ առաւմն Մնւոյ յԱլփաւլանայ եղև 'ի 1064 . այս գաղթին Հայոց 'ի կողմանս լեհաստանու՝ յայտ է թէ եղև զմի տիրելոյ Յունաց 'ի վերայ Մնւոյ , և յառաջ քան զառաւմն Ալփաւլանայ : Սոե փաննոս վարդապետ Ռօշթա մականուանեալ՝ պատմէ զուցանէ ընակեալ յայնժամ 'ի Գիով , 'ի հաստատութի այսմ բերեալ զքարաշէն զեկեղեցին Գիովայ մնացեալ 'ի Հայոց անտի :

{ Երբունիք հայկազունք ընակեալք 'ի լեհաստան՝ պատմէին միւսանգամ հատուած ինչ Հայոց առաւել բազմութիւ հասեալ անդր 'ի լեհաստան . որոյ ապացոյց են եկեղեցիք ինչ շինեալք 'ի նոցունց 'ի 1183 . յիվով , 'ի Կա մնից , 'ի Լուցկա և 'ի Լիթվանիա : Գալուստ սոցա թուի լինել զմին 1161 ամի , յորժամ Աթլան Պարսից արքայ զամս չորս ասպատակաւ աւերէր զամենայն շրջակայ երկիրս Մնւոյ ' : Մեծն Գաղթմիր արքայն Լեհաց 'ի 1344 Հայոց ընակելոց 'ի Կամնից , իսկ 'ի 1356 Հայոց իլվովցոց ետ գրով իշխանութի առանձին դատատան վարելոյ . վամս այնորիկ և սոքա հաստատեցին զատաւորս 13 . և զոմն զլուխ նոցա Վոյթ կոչելով :

{ Այսոժամանակի եղին և այն գաղթականք բազմաց հայկազանց 'ի Վերօ , ուր վտարանդեալքն էին առաւել իշխանազունքն , մանաւանդ յաղքէն Բազրատունեաց . որպէս և 'ի Միլօփոս , յեփրոպոյի , և 'ի Կիլիկիա : Զորոց զյիշատակութի որչափ ինչ գտանին 'ի գիրս՝ տեսցես յայն տեղիս յորս ուրոյն բան լինի զնոցանէ :

Դ . Նոր Գաղթականք յեղ Վերջին առման Անի Գաղաթին 'ի Զարմաղանայ , և յեղ Բառնալոյ Թագաւորութեան Ռուբինեանց 'ի Կիլիկիոյ :

Ի ՂՐԻՄ . Ի ԳԵՅՔԻ

{ Դուռնն Անի քաղաքին 'ի Զարմաղանայ՝ որ եղև յամին 1239 . էած վերջին կործանումն քաղաքին և վերջին վտարանդութիւն ընակչաց նորին , յորմէ զհետ եկն բոլր

րովին Թափուր և դատարկ մնալ Անուշ, և համաշխարհա-
կան ցրումն ազգիս մերոյ արտաքոյ հայաստանեայց,
ոմանց յեղերս ծովուն Կասպից դաղթելով, ոմանց յԱթ-
տէրխան. այլ երևելի դաղթականաց եղև գնալ 'ի Ղրիմ
և ընակիլ անդ՝ մանաւանդ 'ի Քէֆէ քաղաք նորին, որ
կոչի Թէոդոսիա: Ճանաթութիւն այսր ամենայնի առա-
ւելապէս յայսնի եղև 'ի յիշատակարանի ինչ Յայսմա-
ւուրաց գրեալ մագաղաթեայ 'ի Քէֆէ, ուստի համա-
ռօտեալ յառաջ բերցուք:

* Մէք եմք (ասէ) սերունդք Պաշաւունեաց, 'ի մեծ
Թագաւորանիտ քաղաքէն յԱնուշ... բաց 'ի զանազան
ոսկէզօծ պալատից իւրաքանչիւրոցս՝ ունեաք նաև 'ի նմա
հազար և մէկ եկեղեցիս... Յետ սակաւուց ժամանակաց
Չարմաղան խանն թաթարի առաքեալ դեսպանս 'ի քա-
ղաքն յԱնի... ամբոխ քաղաքին և ուսմիկն սպանին
զդեսպանս: Եւ զայն տեսեալ զօրքն այլազգեաց... ան-
թիւ զօրօք առին, և սուր ածեալ առհասարակ անողորմ
մաքար կոտորեցին. զսակաւ կանայս և զմանկունս թո-
ղեալ... քանդեցին զքաղաքն՝ եղծին և ապականեցին...
ապա բազումք թողլով զոսկէզօծ պալատս, և զծաղկաւէտ
դաշտս, զզանորայս և զեկեղեցիս աւեր, չուեալ եկին որ
պէս փախառական 'ի յԱխտարայ, որ է 'ի մէջ Հաշտար-
խանու և Ղազանու. ոմանք գնացին 'ի Զուլայ, ոմանք 'ի
Վան, և այլք 'ի Սիս: Եւ որք յԱխտարայ եկին՝ հրաման
առեալ 'ի Թաթար խանէն՝ ընակեցան անդ ոչ բազում
ժամանակս, որ էր զայս չիւր. Թուին (1299). վասն զի
մինչ նեղեալ եղեն 'ի Թաթարացն՝ գետպան յղեն 'ի
Ղրիմ, առ իշխանն Զինիվիզաց, որ ընակէր 'ի մէջ Ֆոէնի-
հիսարին Ֆէօդօսիու. ուխտ գնեն ընդ իշխանին Ֆէօդօ-
սիու: Ելեալ 'ի յԱխտարայէ իշխանք և ազնիւք և հասա-
րակ ժողովուրդք վառեալք զինու, պատերազմելով ընդ
Թաթարացն ճեղքեալ գան 'ի Ղրիմ, և ընակին 'ի Ֆէօ-
դօսիա, 'ի Կազարաթ և 'ի Սուրխաթ և 'ի կողմանս սռ-
ցա: Այս եղև Հէթ. Թուին (1330): Յայնժամ զօրացաւ
... և շինեցաւ զգիւղս և զգաւառս. իշխանք և ազ-
նուականք 'ի Ղարապաղարէն սկսեալ մինչև 'ի Սուրխաթ
և 'ի Ֆէօդօսիա. 'ի լերինս և 'ի դաշտս լի արարին վանո-
րէիւք և եկեղեցեօք մինչև 'ի Սուրխաթ: Եւ շինեցաւ
տունք հարիւր հազար, և զեկեղեցիս հազար. և 'ի յահ-
Հոնականաց պարսպեցին 'ի քաղաքն Ֆէօդօսիա: Իսկ այն
Թուին (1391) գայ մեծ խանն Թաթարի, պատերազմեալ

հալածէ զՂբչախ Պարսից , և տիրէ զբոլոր Ղարմ 'ի ձեռաց նորա . բայց ոչ զօրելոյն առնուլ զՖէօդօսիա , ահա մայ բարեկամացեալ զերթեկեութիւն առնէին ընդ իշխանին ջինիվիզաց , զի յոյժ սիրով էին ուխտիւք և պայմանօք մինչև ջմէ . Թուին (1468) . ապա խանն հառ զդուստրն Շիրին իշխանին 'ի կնութի որդւոյ իւրոյ ॥ :

( ) Կնի պատմէ թէ 'ի պատճառս քսութեամբն Շիրին իշխանն ձինիվիզ կալեալ զփեսայն իւր զորդի խանին եդ 'ի դիպահոյ , խանն զՍուլթանն օսմանեան կոչեաց յօդնութի , որ էր Փաթիհ սուլթան Մէհմէտ երկրորդ , որոյ խափուտան փաշայն Կէտիք Ահմէտ 300 նաւուք եկեալ պաշարեաց զԹէօդօսիա , խոստանալով հայկազանց տալ ազատութի եթէ հնազանդեսցին . իսկ իշխանն Հայոց տեսեալ զթուլութի իշխանին և զփախուստ նորա , նեղեալ նաև 'ի սովէ , երդումն առեալ 'ի փաշայէն ետուն զքաղաքն 'ի ձեռս նորա 'ի ջիդ . (1475) : Այլ փաշայն ստելով ապա երդմանն՝ ստէպ բռնադատէր թողուլ զքրիստոնէութիւն . և առ 'ի շահել զսիրտս նոցա՝ սկսանէր կեղծաւորութիւն ընտանութի ցուցանել յաճախ կոչելով 'ի սեղան իւր , մինչև առ կարի իմն ընտելութե դիւրակարաց հաճել զմիտս իշխանացն թողուլ զսուսերս իւրեանց և այնպէս դալ 'ի սեղան . իսկ իբրև պատրեալ նոցա 'ի բանս նորա առանց սրոյ եկին 'ի ճաշն , յետ ճաշելոյն՝ յիջանէին անդ ընդ սանդուխտն՝ հրամանաւ փաշային մի առ մի կոտորեցին զիշխանն . " Այսպէս , ասէ , իշխանազուք մեր և ազնիւք կատարեցան 'ի Բրիտտոս . ապա հրամայեաց Թուրքաց և Թաթարաց կոտորել զամենայն ազգս Հայոց , որք 'ի նմին աւուր բազմամարդ քաղաքն Ֆէօդօսիա սակաւաբնակ արարին . զի զծերս և զտղայս՝ զարս և զկանայս՝ սրոյ ճարակ ետուն . և զարինս նոցա յերկիր հեղեալ իբրև զվտակս գետոց ընթանայր 'ի փողոցսն . անթիւ աղջիկք և մանկունք և մատաղ տղայք գերեալ առաքեցին 'ի Պօլիս առ Սուլթանն . զսոյսս արարին 'ի Կազարաթ և 'ի Սուրխաթ " :

1 Այս բան Յիշատակարանի բաց 'ի տեղեկուէ զոր տայ վասն յետին ցրտակելոյ ժողովրդեան հայաստանեայց՝ լուսաւորէ նաև զպատմութի Ղարմու և Թէօդօսիայի որ է Քէֆէ , գրեալ յաշխարհագրութի յերկրորդ հատոր Եւրոպիոյ Թղթ . 318-328 : Յայտ

առնէ նաև զպատճառն այսպէս անմարգացեալ մնալոյ Անի քաղաքին , յորում վիշապի գտանի այժմ . պատճառս ցուցանելով ոչ զցեանաշարժութիւն զոր ոմանք գնեն , և զոր յիշեալ է մեր 'ի մեծ Հայոց 'ի Թղթ . 426 : այլ պարաշար կոտորած շարժանքին

]]Իսկանգամ այլ հատուած ժողովրդեան 'ի Ղրիմե-
կեալ գրէ այս յիշատակարան ասելով. "Ի ռժա. Թուին
(1602) 'ի յաւերեւն Զէլային զերկիրն Պարսից, բազումք
'ի յազգէ մերմէ չուեալ անտի գան 'ի Ղրիմ', 'ի Ֆէօդո-
սիա, 'ի Ղարապաղար, 'ի Պաղջասարայ և 'ի Կէօղլով. և
այլք գերի վարեցան " :

Ի ԼԵՀԱՍՏԱՆ

]]Երրորդ անգամ այլ հատուած փախուցեալ եկին 'ի
լեհաստան . սոցա գալուստ եղև 'ի Ղրիմայ . որում վկայ-
են զանազան գրուածք մինչև ցայժմ մնացեալք յիշվով,
'ի Կամենից են . գրեալք 'ի բարբառ Թաթարաց հայկա-
կան տառիւք, որպէս խօսէին բնակեալքն 'ի Ղրիմ : Ժա-
մանակ գալուստան սոցա յայտ է լինել յետ 1475 ամին,
յորժամ օսմանեանք առին զԲէֆէ, և սկսան նեղել զՀայս,
զորմէ ստորև :

]]Ինչև ցաստ զերիս հատուածս ժողովրդեան յիշեցաք
մեք զաղթեալս 'ի լեհաստան, տեսանելով զյայտնի նը-
շանմն . այլ նաև յետ այնորիկ բազում անգամ բազում
ժողովրդոց աստի և անտի 'ի հայաստանեայց հատուա-
ծեալ գալ բնականաւերեւի 'ի լեհաստան սակս գտանե-
լոյ անդ հանգիստ և ապահովութիւն որում կարօտ էին :
Զբազմութիւն եկելոցն ասեն լինել 40 հազար տուն . որ
չէ ինչ մեծ . զի 'ի միոյ կողմանէ աւերումն և անմարդոս-
նաւն հայաստան աշխարհի զոր գիտեմք 'ի պատմագրաց
վանն այնր ժամանակի, և 'ի միւս կողմանէ բազմութիւն
ժողովրդեան Հայոց բնակելոց յայնժամ 'ի զանազան քա-
ղաքս և 'ի գիւղօրէս լեհաստանու վկայեն այսմ . մինչև
ընդարձակ դաշտավայրն լեհաստանու՝ ուր զառաջինն
բնակութի կալան հատուածեալ Հայք՝ մինչև ցայժմ 'ի
բարբառ Լեհաց Օռմանսի կոչի յանուն Հայոց : Երկարա-
ձիգ փողոցն առ եկեղեցեալն ուղղափառաց որ 'ի Պոս-
տի մինչև ցայժմ Փողոյ Հայոց կոչի սակս բազմութեան
Հայոց բնակելոց յայնժամ 'ի նոյն փողոցի, ուր այժմ և
ոչ մի ոք գտանի . յորժամ 'ի 1820 դէպ լինէր մեղ անդ 'ի
նմին փողոցի Պոստի քաղաքին բնակել զամիսս ինչ, ոմն 'ի

'ի 1239 . որ բաւական լինէր այսպէս ողաւեալ, և կէս մի 'ի տարաշխար-
Թափուր Թողուլ քան 'ի բնակեաց . հիկ լինելոյ ցրուեալ :
կէս մի յայնպիսի ահագին կոտորածէն

Հայոց եղբայր ինձ զխորտակեալ հատոր տապանադրի, յորում երևէին որոշ հայկական երկաթագիրք գտեալք անդէն ընդ երկրաւ երկդրկաչափ խորութիւն ։

1) Կային այսմ բազմութե գարձեալ և կարգ դատաւարաց ի զմնազան քաղաքս լեհաստանու որք կային յայնժամ, որպէս և կարգադրութի նոցա, և օրէնք նոցա ։ Սոյնպէս վկայեն և եպիսկոպոսարանն որ տեւէ մինչև ցայժմ յիշով քաղաքի, և մնաստանն Հայոց կուսանաց, և բազմութի Հայոց քահանայից աստ և անդ ՚ի լեհաստան, յորոց լինէին երևելի քարոզիչք ՚ի բարբառ Լեհաց, մինչև գտան ՚ի նոցանէ նաև մատենագիրք օմանք և բանաստեղծք ՚ի նոցին բարբառ ծաղկեալք յաւուրս վերջին Թագաւորի Լեհաց Բօնիադօվսի Ստանիսլաւսի, որ ծաղկեցուցիչ էր բանասիրութե բարբառոյ Լեհաց ։

ՅՈՒԼԱՅ ԳՈՒՂՏԱՆ . Ի ԴՐԱՆՍԻԼԱՆԻԱ

1) Կան սոցա նախ ՚ի հայաստանեայց ՚ի Ղրիմ, և ՚ի Ղրիմայ անդր փոխադրեալ պատմի, այն է Ուլաճ Գուղտան, որ կոչի նաև Վալաքիա և Մժլտավիա ։ Բազմութիւն էին զառաջինն անդ՝ մանաւանդ ՚ի Գուղտան, յորոց երևելի քաղաքս իւրաքանչիւր գաւառաց կիսով չափ Հայք էին բնակեալք, մինչև ոմանց ՚ի նոցանէ հասանել նաև ՚ի բարձ աւագութե աշխարհին՝ Պէյ լինելով, զորոց պատմն յիշատակարանք նոցա ։ Այլ բազմութի ՚ի սոցանէ հետզհետէ փոխադրեցան ՚ի լեհաստան . և յեթմնեւտան երորդ դարուն իբր տան հազարք ՚ի բնակելոցն յՈւլաճ Գուղտան՝ անցին ՚ի Դրանսիլվանիա . ուրանօր զնոյ առեալ երկիր՝ շինեցին զերկուս քաղաքս յորջորջեալ Կէռլէ և Պաշֆալով, յորս մինչև ցայժմ բնակին և ինքեանք կառավարեն ։ Իսկ զի ոչ բազմանան անդէն՝ այն է պատճառն, զի որք փարթամանան ՚ի նոսա վաճառականութ՝ ոչ մնան անդ, այլ կալուածս և գիւղօրէս զնոյ առեալ, զնան ընտանեօք բնակիլ անդ՝ ուր են կալուածք նոցա .

1 Վասն այդ ամենայնի կարև զգտանել ինչ ինչ տեղեկութի յաշխարհադրուն ՚ի ք . հատոր Եւրոպոյ՝ մա. նաւանդ ՚ի Թղթահամարն 94 . տես և ՚ի Թղթ . 131-136 . նաև 145 . ուր և պատմի վասն հռչակաւոր պատկերի Տերամբն բերեալ յԱմբ քաղաքն, որ

ունի գրուած հին անշնթեանքի ։ Ցես և ՚ի 148 .

2 Ցես և յաշխարհադրութե ՚ի Է . հատոր Եւրոպոյ . Թղթ . 192 .

3 Ցես յաշխարհադրութեան ՚ի Է . հատոր Եւրոպոյ . Թղթ . 315 . 326 . 328 . և 331 .

և անդ յետ սակաւուց փոխին բոլորովին յազգ. օտար: Այսպէս լինէր և բնակեւոցն 'ի լեհաստան. զոր օրինակ եղև և յաւուրս մեր և Այնդօշքի անուն հայկազուն փարթամ վաճառականի, որոյ բնակութի իւր գոլով 'ի Պօստի քաղաք Լեհաց՝ փոխադրեալ ընտանեօքն հանգերձ 'ի Զեռնավուց՝ բնակեցաւ անդ, ուր չորս գիւղօրէս գնոյ էր աւելալ:

Ի՞նչ Աւաքել պատմագրի յիշատակի և այլ հատուածին, ժողովրդեան գաղթեալ յայսոսիկ կողմանս 'ի Բէֆէ, 'ի Պուղտան օր և Մոլտավիա, և 'ի Լեհ. որ Թէպէտ չէ ինչ հին, այլ տեղեկուի այնր՝ հարկաւոր ընթերցողին: Զի յորժամ, ասէ, յիւս վեշտառաներորդ դարուն բազմացան աւազակք Զալալք անուանեալք յանուանէ Զալալ կամ Զալ փաշային, և յորժամ Պարսիկք զնապիչս կողմանց ինչ հայաստանեայց վարեցին 'ի Պարսս, յայնմ հետէ բազումք 'ի մնացեւոց փախուցեալ Թագեան 'ի լերինս և յայրս, և ոչ մնաց երկրագործ. եկն ապա և մարախ՝ որոյ սորաւեալ զամենայն տիբեաց սովսաստիկ, « Եայնմ ժամանակի, ասէ Թղթ. 86. եղեն ցիրեցան ազգն Հայոց և գնացին իւրաքանչիւրք հանգէպ իւրոց երեսաց գոտնել տեղի կելոյ ... ոմանք յՈւռումէլի, ոմանք 'ի Բուղղան, ոմանք 'ի Լեհ, ոմանք 'ի Կաֆայ, ոմանք 'ի Ծովեղերան Պոնտոսի, ոմանք 'ի Թաւրէզ և յԱրտաւէլ և 'ի գաւառս սոցա. զի յազգէն Հայոց որքան զարիպականք կան յասացեալ գաւառս՝ յայս ժամանակիս և յայսմանէ պատճառէս են գնացեալք »: Այլուր 'ի Թղթ. 145. տայ և այլ տեղեկութիս վասն այսր ասելով. « Ամենայն ազգն Հայոց ելեալք վտարանդիք եղեն յիւրաքանչիւրոց տեղեաց և հայրենեաց և բնակուեց և յաշխարհաց, և տարադէմ գնացեալ ընդդէմ երեսաց, ցիրեցան եղեալք սփռեցան ընդ ամենայն աշխարհ, 'ի Կիպրոս, 'ի Կաստանդնուպօլիս և 'ի քաղաքս որք շուրջ են զնովաս, յՈւռումէլի, 'ի Բուղղան, յերկիրն Իլախաց (որ է Լեհ), 'ի կղզին Կաֆայու (որ է Ղրիմ), 'ի Ծովեղերան Պոնտոսի »: 2:

1 խանական է իբր 'ի ռժ. Թուականին, որ է ամ տետն 1601:

2 Բիւ. ասնց մնացեալ Հայոց 'ի քր. բուհըցս աստի որք ողջմ գտանին 'ի Ռուսիէի, ըստ հաշուի ամենց է այսպէս: Ի սահմանս օսմանեան՝ առեալ նաև զՈւլաճ Պուղտան բաց 'ի Պուղոյ, տունք 3060: Ի տահմանս քրիստոնէ

ից 'ի բաց առեալ զՂրիմ, տունք 1812: Ի Ղրիմ տունք 360: Ետժամ Ռուսք ման 'ի Ղրիմ, յառաջին բազմութէ մնացեալ էին Հայք 3000 տունք, յորոց փայն 1200 տունք բնակէին 'ի Բէֆէ. զորս առհասարակ վարեցին յերկիր իւրեանց:

ցեալ տեղեկացայ, նաեւ 'ի յիշատակարանաց գրոց զորս ընթերցայ, զի եօթն և ութ անգամ որիշ որիշ զինի միմանց քշեալ և տարեալ է ։

Եւ որ առաւել ողբալին է՝ յետ գաղարկելոյ 'ի Սպասան, դարձեալ բազմուի 'ի նոցանէ տարան 'ի Շիրազ . “ Այլ և յայսմ ժողովրդենէս, ասէ, զոր տարան 'ի Սպասան, հինգ հարիւր բաժանեցին և տարան յերկիրն Շիրազու և անդ ընակեցուցին ։ Քանզի Ալլահվերտի խոսնն որ էր տէր Շիրազու՝ խնդրեաց 'ի Շահաբասէն շնորհել նմա մասն ինչ յազգէն Հայոց վասն բարեմտուէ և հաւատարմուէ ազգին Հայոց, զի լիցին նմա 'ի ժողովուրդ . և թաղաւորն շնորհեաց նմա զինդիրն, և նա տարեալ ընակեցոյց 'ի գաւառն Շիրազու ” . Թղթ . 45 : Ի սոցանէ ոչ դե գտանի այժմ 'ի Շիրազ . յայտ է թէ առհասարակ սպառեցան կամ մեռանելով, և կամ գուցէ ոմանց 'ի Հնդկիս գնալով :

Եւ ինչ և ցայժմ չեղև մեզ որոշել զտեղի բազմուէ գերեզմանացն Հայոց, որք գուցէ այսր գաղթականին էին մնացորդք, և զորմէ պատմեաց մեզ ականատես ճանապարհորդ դք, թէ 'ի գալ իւրում 'ի Պաղտատայ 'ի Տիարպէքի, յետ քանի մի աւուրց ելանելոյ 'ի Ճանապարհ, թաթարն առաջնորդ նոցա խոտորեալ յարահետ ճանապարհէն՝ տարաւ եհան զնա 'ի բլուր մի մեծանիստ տափարակ, յամայի և յանապատ տեղւոյ, ուր ետես բազմութի տապանաց առհասարակ հայկական գրովք, և 'ի նոսա տապան մի մեծադիր Յարութի եպիսկոպոսի, ուր ոմանք միայն 'ի տեղեկագունից գնան, ասէր, յուխտ :

Իսկ բազմութի նախայիշատակեալ վտարանդելոցն 'ի Պարսս, առ սակաւ սակաւ անցին զնացին 'ի զանազան տեղիս Հնդկաց, և առաւել 'ի Պանկալա, ուր թէ որպէս բազմացան, և զիարդ հաճոյ գտեալ Նապապի տեղւոյն յառաջացան 'ի մեծութիւն և յիշխանութիւն, և զիարդ առ ընդարդոյս պակասուէց կորուսին զամենայն՝ անդղիացւոցն տեղի տուեալ յառաջադէմ լինելոյ յամենայնի, տես յաշխարհագրութեան 'ի Դ . հատոր Արիոյ 'ի Հնդկիս, 'ի Թղթ . 14. 65. և 'ի հետեւեալն ։

1 Գտանի և յիշատակուի ինչ 'ի չոբեքտասաներորդ դարու անդ նաեւ 'ի Չին անցեալ գնացեալ ամանց հայկաւ

զանց, զորմէ կարես տեսնել յառիարհագրութե 'ի Դ . հատոր Արիոյ . 'ի Թղթահամարն 251 :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԱՅՃԱՌ ԵՌԻԱԶՄԱՆ ԲՆԱԿՉԱՑ

Ագիտ 'ի Թեմեայ և 'ի Բեռնեի :

Յետ ստորագրելոյ մեր Թե զիարդ պակասեցին ընա-
կիւք աշխարհիս մերոյ գաղթական գնալով նոցա յօտար
երկիր , և Թե զինչ քաղաքքն այնոքիկ էին յորս մերքն
պանդխտեցան , Ժամ է արդ տեսանել գարձեալ զգատար
կանալ աշխարհիս եթէ 'ի տարագիր լինելոյ մերոցն 'ի
հայրենի աշխարհէն 'ի բռնաւորութ բարբարոսաց , և եթէ
կալով 'ի նմին 'ի ընական հարուածոց . զայսոսիկ և որ
ինչ այլ պատճառք կան զառ 'ի պատմագրաց մերոց յիշա-
տակեալ՝ մի առ մի յառաջ բերցուք աստանոր :

Ա. Բռնաւորութի և Գերութի :

Ի ԳԱՐՍԻՑ

Յաւուրս Պարսից երբեակ ընդհանուր բռնաւորութիւն
և գերութիւն եղեն պատճառք չարաչար վտարանդութե և
նուազման ընակչաց աշխարհիս . նախ՝ յաւուրս սատանեան
Արտաշի . երկրորդ՝ յաւուրս Զ . Շապուհ աբքայի . և եր-
րորդ՝ յաւուրս Զ . Յազկերտի : Առաջինոյն պատճառ եղև
մահ մերոյ մեծին խորովայ սպանելոյ յԱնակայ . երկրոր-
դին պատճառ երկու ուրացողք 'ի մերոց , Վահան՝ այլ ա-
ռաւել գլխաւոր՝ չարն Մերուժան . երրորդին նոյնպէս
երկու ուրացողք 'ի մերոց , Վարազվաղէն սիւնի , և Վա-
սակ Սիւնեաց իշխան : Զյիշատակ այսոցիկ երից համաշ-
խարհական բռնաւորութեց և նուազման ազգիս՝ ունիս աստ
և անդ գտանել 'ի Հնախօսութեա , մանաւանդ յերկոսին
գլուխն՝ Պատմութեան և Կրօնի :

Երկն բռնաւորութի պատճառ եղև ամայանալոյ աշ-
խարհիս նաև յաւուրս Կ . Յազկերտի , որ զՇապուհ զոր-
դի իւր Թագաւորեցոյց 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց . իսկ
իբրև մեկնեցաւ նա , աշխարհ մեր զամս երկիս անտերունչ
մնացեալ և 'ի խռովութե , բազմուի նախարարաց ցրուեցան
ըստ պատմելոյ խորենացւոյն Գ . 56 . « Ժողովեալ նախա-
րարացն Հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց՝ տան ընդ գնդին
Պարսից պատերազմ , հարկանեն զզօրսն . . . և ինքեանք

ցրուեալք, տիրադուկք, անձնապահապետք, յամենայն լերինս և յամուրս շրջէին... ուստի աղմկաւ և բազում խռովութիւն մնացեալ աշխարհս մեր յանխելանութեան և իսկ՝ աւերեալ ամայնայր ։ ։

Իսկ յաւուրս Պարսից Տուղրիլեանց թէ զհարդ անուշորմ եղեն գերութիւն մերոց՝ ունիմք նշանագրել ստորեւ յայս յօդուած, նաեւ ՚ի գլուխն Պատմութեան : Յայսչափ բազմութեան գերեաց ասպատակաւորաց՝ բազմութի յոյժ ՚ի մերոց գերի վարեալ ցրուեցան անկան յաշխարհս հեռաւորս, զորոց ասէ Լուսիվերոցի ՚ի գլ. ին. « Քանզի ո՞ր ան գունդք անհնարինք քան զթուրքաստան՝ կամ զեգերս երկրի խորագոյն է, յորս մեր գերիքն հեռացեալ կորեան իբրեւ ՚ի կարմիր ծովուն, որ արեամբ նոցին գերեաց ներկեալ էր ։ ։ Չգմանս ՚ի գերեաց թէպէտ վաճառակուր առնէին երբեմն, բայց նոյն կորուստ զհետ գայր ։ »

Իսկ յաւուրս Շահաբասայ թագաւորին Պարսից, որ հրամայեաց զամենայն Հայս վարել ՚ի Սպահան ՚ի թուին 1605, թէ զհարդ եղև, եղաք ՚ի վերոյ յառաջին պատճառի անդ նուազման. զի ՚ի սկզբան անդ և այլ ինչ իրք զուգընթաց եղեն այնմ, և ապա զհետ եկն բռնաւորութիւն. և զի զտեղւոյ տարագրութեան անկ էր խօսել ուր ցրուեալ գտաւ այն յոգնախումբ գաղթական՝ վասն այնորիկ անդանօր եղաք : Չսոցանէ կարեւ տեսանել յԱռաքել պատմագիր բաց ՚ի նշանագրեալ թղթահամարոցն անդէն, նաեւ ՚ի թղթ. 39. և ՚ի հետեւեալ : Տես և ՚ի թղթ. 51. թէ զհարդ զթագուցեալն յանմատոյց այրս, գտեալ առհասարակ կոտորեցին. որով՝ « Անմարդաբնակ արար, ասէ, միահաղոյն զամենալի և զյուսութի աշխարհս Հայոց ։ ։ »

2 Զի որպէս պատմէ զիրաւոս վն խուչալք թաթարաց, յորժամ եկին բնակեցան ՚ի Գանձակ, և վանցին զորոս իւանէի հազարապետի յիւր երկոտասներորդ գարու, որոց բազումք էին ՚ի Հայոց, վաճառեցին Պարսից, բայց « այնքան պահանջէին ՚ի նոցանէ կշիռ սուղ և արծաթոյ, մինչև անհնարին իննել հասուցանել. և բազումք մեռան ՚ի բռնաբանք ։ »

3 Զանց արարաք նշանագրել ըզնուաղւառն հայտատանեաց՝ որ եղև յաւուրս Ղուլի խանին Դահմասայ, իբր գործ նորադոյն ժամանակի. յա

րոյ անտանելի բռնաւորութեան բազմութի վտարանգի եղև տառ և անգ, թող զմեռեալն. բազմութի ևս անցին գնացին յաշխարհս օմանեան, մանաւանդ յԵրզնում քաղաք. վասն որոյ թիւ բնակեաց Հայոց ՚ի նմա առաւելուս յոյժ յայնժամ, և եհաւ ՚ի 10 հազար տուն, որպէս եղեալ է մեր ՚ի նոր Հայտատան ՚ի թղթ. 67 : Այն հաշիւ հանեալ է ՚ի գիւտնոց Մէհ. քէմէին, յորում ժամանակի քանդեալ երկիւրի գալուստն Դահմասայ հարկ եղև նոր իրամբանալ շտապաւ՝ մարգահարկ սահմանեցին մի փա-

ՅԱՐԱՐԱՑԻՈՑ

Ի սկիզբն ութերորդ դարուն յորժամ յեկեղեցւոյ
Նախճուանու այրեցին զընտիր զօրս Հայոց՝ թէ զիարդ
գերի վարեցին զընտանիսնոցա՝ յիշեցաք ՚ի վերոյ. որք թէ
պէտ և յաւուրս Էօմէր. ամիրապետին պատմին արձա-
կեալք յազատուի, այլ յայտ է թէ բազմաց լինէր անդ
մնալ կամ անդ մեռանել: Իսկ ՚ի մէջն անդ ութերորդ դա-
րու յորժամ Զափր ամիրապետ եդ ՚ի մոի զամենայն Հայս
յաւէտ զնախարարս դարձուցանել ՚ի տաճկական կրօն,
կամ բնաջինջ առնել կոտորմամբ և գերութիւն, առաքեաց
յայս գործ զԲաղա ոստիկան, որոյ զազմութիւն գերի վա-
րեալ վաճառեաց յօտար աշխարհս, որպէս յայտ առնէ
այս բան Թումայի արժրունւոյ 7. 4. որ քան զամենայն
պատմագիրս մեր ճոխագոյն գրեաց զհարուածոցն Բու-
զայի. «Հրաման ետ արեւհեաւ զի զբազմաւն գերեւոցն
վաճառակուր արաքեն յազգս յազգս, ում և հաճոյ
թուիցի»: Եւ ՚ի 7. գրէ դարձեալ զնմանէ. «Եւ եղև ՚ի
մօմանել նորա ՚ի քաղաքն (Դուլին), ունելով բնդ իւր կա-
պեալս բազումս և գերեալս որոց ոչ գոյր թիւ, զորս
վաճառակուր արարեալ յօտար ազգս վարիլ ՚ի ծառայու-
թիւն, գնալ հեռանալ մերժիլ ՚ի տանց հայրենի ժառան-
գութենէ իւրեանց»:

Եւ իժարպէս նուազեալ գաւառ աշխարհս և յիններորդ
դարու յաւուրս Յուսիպ ոստիկանին ՚ի զանազան պատ-
ճառաց, զորոց ճոխագոյն գրէ Յոհաննէս կաթողիկոս.
նաև ՚ի գերեւոյ և ՚ի ցրուելոյ յօտար ազգս. մինչև, ասէ,
յորժամ եկն Աշոտ սպարապետն Հայոց՝ «Ետես զաշ-
խարհս առհասարակ սպառեալ սատակմամբ, և զայլս
վաճառակուր լեալ և զմեացեալն ցան և ցիր անկեալ
և սփռեալ յօտար ազգս»:

Ի ՎԵՐԱԴԻՆ ԹԱԹԱՐԱՑ

Իսկեղեալ զգերութիւն և զկոտորածս որք պատմին յաւուրս
Լինկութեմարայ, յետ նորա ասէ Թումա մեծօփեցի, «Ասին
զՀամբուտէ. և խաբէութիւն և երկիւղիւ հազար վաթսուն և
չորս մարդոյ գլուխ ՚ի դուռն քաղաքին մինարէ շինեցին, և

բայ տալ իւրաքանչիւրոց յաւուրն. յանցանել ժամանակաց ոչ մնաց այն
Ի հաշուէ անտի ՚ի յայտ եկն այն թիւ բազմաւն, իւրաքանչիւրոց սփռեալ
բնակչաց Յաճկաց և Հայոց. բայց գորով աստ և անդ:

ինն հազար և չորս հարիւր գերի առին . թող զայն՝ որ՛ի յան-
տառաց և ՛ի մնացառաց յափշտակեցին . . . և ո՛վ կարէ պատ-
մել զթօթ տարակուսանաց և զկսկիծ մնրմղման տառա-
պեալ հայկազեան սեռիս . . . լցաւ երկիր և աշխարհ ա-
մենայն գերով և լալով, սգով և կոծով, մանաւանդ մի-
ջասահման դաւառս մեր հայրենի . զի ամենեքին փա-
խուցեալք էին, և անդ երթեալ այսպիսի փորձանաց և
որոգայթից դիպեցան, այլ և ՛ի Մսրբ և խորասան, ՛ի
Բաղտատ և ՛ի տաճկաստան, և յամենայն երկիր ցրուեալ
ցնդեցան , , Եւ ՛ի պկե . թուին (1416) պատմէ . « Զամե-
նայն աշխարհն գերի առեալ զկին և զտղայ, և գերուէ
լլին զամենայն աշխարհն հայկազեան սեռի . և զամե-
նայն քրիստոնեայքն ազգիս ողորմելի արարին . զի կարգա-
ւորք և աշխարհականք զհոգւոյ և զմարմնոյ ստացուածս
՛ի գին գերոյն ետուն . և էր որ գերուէ՝ և էր որ փախըւ
տեամբ ազատ առնէր զքրիստոնեայսն . և էր որ գաղա-
նակուր լինէին . . . կանայք զարդարանս իւրեանց կողոպ-
տէին, արք զանասունս, քահանայք և կրօնաւորք զաղքու
տունս իւրեանց ցուցին . ում ոչխար և կամ տավար կայ-
ին՝ տային ՛ի գերին և զնէին : Եւ տեսեալ անօրինացն
զյօժարութի նոցին՝ զամէն գերի հանին ՛ի տանն հազար
և ՛ի քսան հազար , , Իսկ վամս Աբանդար բռնաւորին թա-
թարաց գրէ զկնի պէդ . թուին (1425) . « Բազում գե-
րիս էաւ, և խաղաւ ջնջեաց զաղքս Հայոց ըստ տեսուե-
մածին Ներսէսի, թէ ջնջեացի ազգն Արամայ յազգէն
նետողաց , , Եւ վամս այլոց բռնաւորաց ՛ի պէթ . թուին
(1430) . « Անթիւ և անհամար կանայս, և զորդիս ամե-
նայն հաւատացելոց առան տարան ՛ի խորասան , ,

Բ . Կոորտի ՛ի Բանաստեղծ :

Ի ՊԱՐՍԻՑ

( ) պատճառս կոտորածոց որք եղեն յաշխարհի մե-
րում՝ ունիս գտանել ՛ի գլուխն Պատմութե յարշաւանս
թջնամեաց . այլ աստամօր կամիմք միայն զկոտորումն յի-
շել ուրոյն, առ ամբոփ ունելոյ առաջի աչաց, որք նուազ-
ման ընակչաց աշխարհիս եղեն պատճառք : Արդ որպէս
գերուել նոյնպէս և կոտորած օաստիկ կրեաց հայաստան
՛ի Պարսից . նախ՝ յաւուրս Արտաշրի . երկրորդ՝ յաւուրս
Հապհոյ արքայի, զորմէ ճոխագոյն պատմելով Բուզանդ

ասէ 'ի Դ. 24. «Զանթիւ մարդիկ արկանէին 'ի սուր սուսերի իւրեանց. զկանայս և զմանկտի հանէին ընդ ցից սայլից, զկէսս զոր 'ի ներքոյ կամացն (այսինքն կամեացն, կամեասայլից) արկեալ կասուին. և զարանց բազմութիւն տային 'ի կոխումն փղաց», . յորմէ զհետ դայր բազմաց վտարանդի լինել, որպէս գրէ ստորեւ. «Բազում ժողովուրդք խլեալք յիւրաքանչիւր տեղեաց, փոփոխեցան յւտարուի», : Իսկ յորժամ ինքն Շապուհ եւ 'ի Հայոս ամենայն զօրօք իւրովք առաջնորդ ունելով զերկոսին ուրացօղն, զօրք նորա, ասէ 'ի Դ. 58. ժողովէին «առաջի թագաւորին Պարսից զամենայն գերին մնացորդաց աշխարհին Հայոց. ապա հրաման տայր թագաւորն Պարսից Շապուհ զամենայն այր 'ի չափ հասեալ կոխան արարեալ փղաց, և զամենայն կին և զմանուկ հանել ընդ ցից սայլից. հազարս հազարաց և բիւրս բիւրոց սպանին, զի ոչ գոյր թիւ կամ համար սպանելոցն», : Եւ վասն Սիւնեաց գրէ. «Զազգն Սիւնեաց տոհմին զամենայն այր 'ի չափ հասեալ կոտորեցին, և զկանայս սպանին», :

Եւրկորդ՝ կրեաց հայառօտան յաւուրս Զ. Յազկերտի 'ի ժամանակս Վարդանանց, զորմէ տես 'ի գլուխն Կրօնի. եւ երբօրդ՝ յաւուրս Ծ. Խոսրովայ որդւոյ Կաւատայ յելս վեցերորդ դարուն. յետ որոյ Զ. Վարդան մամիկոնեան սպան զՍուրէն մարզպան պարսիկ, յորում ժամանակի նախարարք մեր օգնուք Յունաց ընդդէմ ելին Պարսից. «Եւ այս են, ասէ Արողիկ Զ. 2. ժամանակք մարտից երկպառակուէ, անթիւ սպանմանց, գերուէց, աւից, խռովից, կապանաց, նեղուէց, պակասուէց, խիստ սովու, սրոյ և մարդամահու, աւերելոյ աւանից, հրդեհից շինուածոց և ամենայն զնասուց բազում աշխարհաց յերկուց կողմանց հասանէր», : Զնոյն կրկնէ և Սամուէլ յամի տեառն 575 :

ՅԱՐԱԲԱՑԻՈՑ

Եւրկարապատում մատենից պէտք էին եթէ 'ի թիւ արկանել կամէպք զամենայն կոտորածս՝ զոր ստէպ ստէպ կրէր աշխարհս մեր յարաբացւոց, զորոց զյիշատակս ինչ կարես գտանել 'ի գլուխսն Պատմութեան և Կրօնի. յորս երեւելի կոտորած եղէ 'ի սկիզբն ութերորդ դարուն, յորժամ Կաշմ հազարացին 'ի հրամայելոյ Մահմէտի զօրավարին այրեաց զզօրս Հայոց յեկեղեցիս Նախջուանու և Խրամու, ապա զնախարարս կոտորեաց. զորմէ Ղևոնդ 'ի

գլ. Թ. ստէ. « Բազումք այլ 'ի նախարարացն Հայոց զոր ոչ բաւեմ մի ըստ միջէ պատմել, զնոսազամենեանն բարձեալ 'ի կենացն՝ անժառանգ առնէին զաշխարհս 'ի նախարարացն Թայմժամանակի Թափուր եղեալ աշխարհս Հայոց 'ի տոհմէ նախարարաց՝ մոռնէ ոնկ զոչխարս 'ի մէջ գայլոց. և Թշնամեացն ամէնօրինակ չարեացն յարձակեալ 'ի վերայ՝ յանհուն աղէտս պահէին զքնակիչս աշխարհիս, յորոց տաղուկացեալ յանհանգիստ նեղութեցն՝ զհառաւանս և զազազակ հեծուէն յերկինս բարձրացուցանէին », :

Վաճառակ էին կոտորածքն որ յիններորդ դարուն յաւուրս Թուսփայ, զորմէ ասէ Եռհաննէս կաթողիկոս. « Չբազում աշխարհս իբրեւ զանապատ անկտիս անջրդի ցուցեալ տապալէին, և գրեթէ իբրեւ զերկիր որ ոչ հանց մարդ ընդ նա, և ոչ բնակեցաւ 'ի նմա որդի մարդոյ, այնպէս զապառն անապատ առնէին... Եւ այսպէս անմարդացեալ և անգլուակացեալ, խռպտացեալ և անշքեղացեալ, այնուհետեւ անդաստանք մեր եղին իբրեւ զանգատ տան մացառախիտ, և ցամաքեցան բողբոջք բուռոց արտաւարաց և արօտից, և քաղաքք մեր կործանեցան առ 'ի չգոյի բնակչաց, և երկրագործք մեր սպառեցան », : Եւ ըստ ասելոյ Վարդանայ. « Չամս եօթն անիշխան լեալ երկիրս սպառեցաւ արով և գերութիւն », : Վասն որոյ և Եռհաննէս կաթողիկոս 'ի պատմելն զկնի զաւերումն զոր արար 'Նոր ոտտիկան՝ գրէ վասն Սիւնեաց և վասն այլոց կողմանց. « Աւերեալ և անմարդացեալ էր 'ի բնակչաց աշխարհն ամենայն յաւարառուէ Թշնամեացն », : Առ ժամանակօք Թուսփայ դարձեալ ցրուեցան տարագլմ յօտար աշխարհս, զորմէ ասէ Արողիկ 'ի Գ. 5. « Եւրում ժամանակի անապատ և աւերակ եղև երկիրս Հայոց, քաղաքաց քակիլ և աւանաց աւերիլ, ցիր և ցան յայլայլեղու և յօտար ազգս բնակչաց աշխարհիս, ամայնալ եկեղեցեաց և Թափուր մնալ յուխտէ պաշտօնէից և ժողովրդոց, և յամենայն բարեզարդ զարդուց անգարդացեալ եղին », :

Ղեկտալի կոտորածք պատմին և յառանձին դիպուածս. յորոց մի է և անգութ կոտորած խորիկ ամբայի Բերկրի քաղաքին 'ի մետասաներորդ դարուն. զոր լեկպետ Պարսիկ անուամբ յիշատակին, այլ արաբացիք էին որք Պարսից տիրէին. այս խորիկ յորժամ օգնուէր այլոց ամբայից հհար զԳանձի, զիշխան Հայոց, և զգունդս Եւնաց և Հայոց, 'ի դառնալն աւարաւ, ասէ Լատտիվերացի 'ի Թ. « Ի ճանապարհին քանդի ունէին բազում կալանա-

ւորս, հրամայէ խտրիկն յիջևանին ըստ անձին փորել զերկիր, և զկապեալսն զհնուլ 'ի վերայ փորուածոյն մինչև լի իսկ լինել. և մտաւ լուացաւ արեամբ սպանելոցն առ 'ի հանգուցանել զայրուց սրտին», :

Ի ՏՈՒՂԻՒԼԵԱՆՑ

Սոցա յարձակմունք 'ի մետասաներորդ դարուն յոյժ անմարդի կացուցին զհայաստան. զի զքաղաքն որոց տէրէինն, ոչ միայն կողոպտէին, այլև կոտորէին զքնակիչսն. զոր օրինակ է տեսանել յայս բան Լատիվերացոյն ժր. « Իջեալ 'ի գաւառն Մանանաղու բաժանեցան յերկուս. մի բաժինն չոգաւ 'ի յեկեղեաց. և անկեալ գիշերայն 'ի վերայ քաղաքին որ 'ի նմա, և զոր 'ի նմա գտին անպարաստ . . . զհրապարակս լի դիակամք (էր) տեսանել, և զտունս և զընդարձակ սրահս և զնրբափողոցս և զցոնկս այգեաց, և զրեթէ ամենայն սահմանք քաղաքին ներկեալ էր արեամբ կոտորելոցն . . . զկիսոց փորոտիսն հեղեալ և զլեարդն հանեալ և 'ի բերանն եղեալ. էր զի կենդանւոյն իսկ ուտել բռնադատէին . . . այսօրիկ պաշարեալ զքաղաքն՝ և որ շուրջ զնովաւ գիւղք և ագարակք, մինչև չմնալ կենդանւոյ ուրուք 'ի մարդկանէ, բայց թէ յամուրս ուրեք », :

{}Ետ այսօրիկ կոտորեցին ողբա զմեծ բազմութիւն և 'ի Բլուրս գիւղ. « Եւ եկեալ, ասէ, անօրինացն հատեալք 'ի գաւառն Կարնոյ մերձ 'ի գիւղն որ կոչի Բլուրս . . . և քանզի որ յայսկոյս Եփրատայ էին գեօղք և կրօնատառնք՝ ամենեքին անդ էին հաւաքեալք, այլև յԱրծիւնն աւանէ բազումք, յորոց վերայ հասեալ թշնամեացն առժամայն առակեցին . . . իսկ զթիւ համարոյ անկելոցն և գերեացն եօթն հազար ասացին, և կրօնաւորս վաթսուն », : Յետ գրելոյ զկոտորած Ոկոմի աւանին, ասէ. « Եւ այսպիսի ձեռնարկութիւն ամայացաւ 'ի բնակչացն երկիրս ամենայն, ոչ մնալով կենդանի բայց եթէ յամրոց ուրեք », : Ընդ այս ամենայն ողբս 'ի բերանն աւեալ գրէ. « Երկիր աւերակ թափուր 'ի բնակչաց, քաղաք կործանեալք և անդաստանք խոպանացեալք և փշաբերք, ահագին և զարհուրելի անցաւորացն ցուցանի : Եւ և քաղցրաձայն հաւուց տարմբ որք մարդասէր բարոյիւք ընտանի գոյով մարայինս ազին, որք քաղցրամեռագ ձայնիւք զվայրսն հնչեցուցանեն, և յառաւօտինսն ճռուական երգովք և բարձ-

բաձայն կարկաչիւք զերկրագործան 'ի քնոյն դանդաղա-
նաց իբրեւ խթանաւ զարթուցեալ իւրաքանչիւր արուես-
տից պատրաստաբար յարդարէին . բայց այժմ շէնք աւե-
րակք և ամայիք և անմարդիք , և նոցա ոչ գոյ տեղի բնաւ
կուլծեան » :

Ըսլքան զառաջինն զարհուրելի եղև կոտորած աղ-
գիս յԱրփասլանայ , մանաւանդ յառման անդ քաղաքին
Անւոյ 'ի 1064 . ուր յետ տիրելոյ Յունաց ամն քսան և մի ,
ապա , առէ Կիրակոս , “ Հուր հարաւային բոքոքեալ երեք
զգազանն մարդախանձ , որ հրդեհեալ բնաջինջ արար
զաղգ . մեր , ևս առաւել զքաղաքն Անի , զի պաշարեաց
գնա առուրս քսան և հինգ . և ապա առեալ զքաղաքն կո-
տորեաց զմեակիչս նորա , ոչ ումեք ողորմելով արեանար-
բու գազանն որ Արփասլան կոչէր » :

Գ . Կոտորած 'ի սովի :

Վրանդի ոչ նուազ եղեն և կոտորածք 'ի սովէ յաշխար-
հիս հայաստանեայց , մի ըստ միջնէ կարգեացուք յառա-
ջիկայս ըստ կարգի ժամանակագրուէ որչափ ինչ գտաք յի-
շատակեալ 'ի գիրս , բաժանելով զայն 'ի գարս :

ԴԱՐ Ը

( ) առաջինն առ Արողկայ գտանեմք յիշատակեալ յուլծ-
երորդ գարուն յասեւն 'ի ք . 4 . “ Ի տեսունէ եր պա-
տուհանն ռաստկացեալ ըստ յանցանաց մերոց , որ և ըզ-
կարկուտ և մարախ և զերաշտուծիւն ածեալ պատուհաս
պարտեաց մերոց » :

ԴԱՐ Թ

Ըս Սամուէլի 'ի Թուին մծիք . 805 . “ Սոքն ընդհա-
նուր 'ի նմին քաղաքին Կարնայ . գտան մեռեալք 'ի մին ա-
ւուրն երեք հազար » : Առ Թումայի արծրունւոյ յաւուրս
Ափշի . “ Ո՛վ որ , կամ որ աշխարհ , զոր ոչ կործանեաց
Ափշին . . սպանմամբ սրոյ և սովոյ . քանզի այնչափ Թանձ
րացաւ յաճախուի սովոյն՝ որ ոչ միայն զանսուրբ կենդա-
նիս ուտէին ըստ սրբութե կարգի , այլ և . . . զմարմինս
մեռելոց առանց խղճելոյ ուտէին 'ի գերեզմանացն հա-
նեալ զհետ միոյ և երկուց ամաց Թաղելոյ » :

ԴԱՐ Ժ

Մէտալի եղև և սոքն որ յաւուրս Յուսփայ ոստիկանին, զոր Յոհաննէս կաթողիկոս բազմօք ստորագրէ. զի յայնժամ բաց 'ի դառնաղէտ կոտորածէ, նաև օդ ապականեցաւ. և այնպէս 'ի յափշտակուէ թշնամեաց և յանարդիւն անպտղունց տիրեաց սով սաստիկ՝ մինչև ծիրիլ բնակչաց իբրև զդիակունս. փարթամք առ 'ի գտանել զպարէն՝ զինչս իւրեանց ծախեալ 'ի վերջին տնանկուծի հասանէին. ոմանք 'ի հարկէ սովոյն բանջարս փնասակարս կերեալ մեռանէին. ոմանք զտիրելի որդեակս իւրեանց 'ի վաճառ արկանէին ընդ դոյլն ինչ կերակրոյ, և այլք զինկերակիցս իւրեանց. Կէպք 'ի փողոցս 'ի հրապարակս մեռալով անկանէին մեռեալ. Եղեն և 'ի կանանց ոչ սակաւք որ առ տագնապ քաղցոյն զմանկունս իւրեանց եփեալ կերան. իսկ այլք զմեռեալ որդւոց իւրեանց զմարմինս. Յայնմ ժամանակի և արաբացիք ազգի ազգի տանջանս յաւելուին 'ի վերայ ժողովրդեան, զի թէ գտցի ուրեք կերակուր՝ յայտնեսցեն. Եւ այնպէս բազմութի դիականց մեռելոց 'ի տանջանաց և 'ի սովէ 'ի հրապարակս արկելոց՝ եղեն կերակուր գազանաց. և յայնմանէ սովորեալք աշխարհաւոր գայլոց բազմացան, մինչև փոխանակ դիականց յարձակէին ուտել նաև զկենդանի մարդիկ. Այս աղէտք երևի նոյն՝ զոր թոմա արծրունի պատմեաց 'ի վեր անդր վամն աւուրց Ափշնի. Ընդարձակօղն Սամուէլի 'ի թուին նա. 952. գրէ լինել սով սաստիկ առանց որոշելոյ զտեղին. և 'ի նա. 954. մարախ բազում յոյժ:

ԴԱՐ ԺԱ

Սատթէոս 'ի Թին հր. գրէ. "Ի փոխել թուականու թէս Հայոց տումարի ամս նձն. (1032) եղև սով սաստիկ ընդ ամենայն երկիր. և բազումք 'ի մարդկանէ մեռանէին յերեսաց սովոյն, և բազումք վաճառէին զկանայս և զորդիս իւրեանց յաղագս կարօտութեց հացի. 'ի բարկութէ նեղութեցս ընդ խօտին ելանէր հոգին 'ի մարդկանէ. և այսպիսի օրինակաւ մաշեցաւ երկիր 'ի սովոյն", 2. Հայս պատմէ 'ի խօտին զանցիցն եղեսացւոց. բայց զսովոյն "ընդ ամենայն երկիր", ասելով, իմանայ և զՀայս միմեզամայն:

Նա ինքն Մատթէոս 'ի ճշ. գրէ. «Եայնմ ամի (ի շէ.) եղև սով սաստիկ ընդ ամենայն երկիր, և բազումք մեռան չարաչար և դառն մահուամբ յերեսաց սովոյն. վնաս զի 'ի սաստկութի ձեանն՝ անձրև ոչ եկն յերկիր, և վաստակ ոչ եղև. և բազում պաղարերք չորացան. և եղև 'ի փոխել միւս այլ տարւոյն՝ եղև լիութի և աւատութի ամենայն կերակրաց. վս զի մէկ մութն՝ հարիւր վաստակեաց», Ասելովն՝ ընդ ամենայն երկիր եղև սով իմանայ և զհայաստան: Զայս պատմէ և ընդարձակօղն Սամուէլի 'ի նմին ամի ասելով. «Եսարդոզ ամիրայն Մուֆարհնայ՝ քառասուն մութ ցորեան և քառասուն դարի և քառասուն կորեկ ետ ցանել 'ի դաշտին, և բազում խոտ և դարման. և շատք այնու ապրեցան», Ի շին. 1076. ասէ. «Եայնմ ամի եղև ահագին սով ընդ ամենայն երկիր, և աւերեցաւ արեւելք», Ի շին. 1079. Մատթէոս 'ի Թիւն ճիշ. զարհուրելի սով պատմէ յերեսաց ասպատակելոյ Թուրքաց:

Իսկ Վարդան գրէ. «Եայնմ ժամանակի (զկնի մահուան Մէլիք շահի) եղև 'ի պատճառս մարախոյ և երաշտոյ սով սաստիկ. և 'ի յԱնի կարի իմն նեղութի մեծ, ուստի զմեռեալն Թաղել ոչ կարէին 'ի սովոյն, և ոչ օրինացն հազորդել, որ և այր մի ասեն քաջուի ցուցեալ և տէր առ Արտուած, Թաղեաց վեց հազար անձինս որում անուն էր Բեխ», :

ԴԱՐ ԺԲ

Ինդարձակօղն Սամուէլի 'ի Թուին շին. 1113, գրէ. «Եկն և 'ի դարունն մարախ յոյժ և սաստիկ», Որ լինի պատճառ սովու:

ԴԱՐ ԺԳ

Ի պատմութեան Օրդուլեանին գլ. Դ. 29. գրեալ կայ զկնի 1225 ամին, Թէ յետ ապականելոյ Թշնամեաց զերկիրն, «Տիրեաց սով սաստիկ. . . եկն և օձ՝ որ եռայր յամենայն տեղիս և յանկողինս՝ ի տուէ և 'ի դիշերի. եկեր և մարախն մեծ մինչ 'ի ծովն Ովկիանու. և էաժ սով առ հասարակ մարդոյ և անամնոյ. և ամենեքին առհասարակ տապաստ անկեալ լինէին լերանց դաշտից և ձորոց, սակս որոյ և անկաւ գայլ մարդակեր. զմնացեալն 'ի սրոյն, 'ի յօձէն, 'ի սովուն և 'ի մահուանէն, նոքա գիշատեալ սատակէին. և այս եղև երկու պատճառաւ. նախ՝ զի սովո.

րեալ էին յուտել զմեռեալն , և ապա մարդիկ ողջոյն ներգեւեալ և հքողեալ էին 'ի սովու : Եւ ահա այս պատահաս տիրէր աշխարհիս ամս եօթն » ,

Արեւիս անէ . « Ի չ և 'ի մի թուին Հայոց (1252) եկն մարախ սաստիկ այնքան՝ մինչև 'ի վերանալն ստուեր գործէր և նուազէր լոյս արեգական , և եկեալ 'ի կողմանցն Պարսից եկեր զաշխարհս Հայոց , ոչ միայն զբոյս գալարոյ , այլև զհող երկրի . զաղբ լափէր 'ի տունս . . . և զահի հաւաւ երկիր , և եղև սղուի հացի . և հասեալ 'ի ձմեռան և զմահի՝ արկին ձուս յերկիր և մեռան , և նեխեցաւ երկիր 'ի հոտոյն : Եւ 'ի գալ գարնան 'ի չք . թուին բուսոյց զձագս մարախոյն յոյժ թանձրութիւն , մինչ զի ծածկեցան հող և քարինք երկրի , և 'ի ժամ երեկոյին կուտէին 'ի վերայ միմեանց բլրաձև , և սկսան ուտել զգալարի և զխոտ և զհող : Եւ խորհեցան մարդիկ թողուլ զքնակուծիւնս իւրեանց և երթալ յօտարութիւն , ուր և գտանիցեն կերակուր . և զի յառաջագոյն կերեալ էր զըջակայ գաւառան՝ սկսեալ . . . 'ի Պարսից և 'ի Միջագետաց , վասն այնորիկ տարակուսեալք ոչ գիտէին զինչ գործեցեն : Սահայն այնուհետև . . . եկին բազմութիւն մանր հաւուց պիսակաց , զոր վասն բազմութեն տարմանումանն սովորաբար , և կարգ կալեալ տեղաց առհասարակ , սպառեաց և եկեր զամենայն բազմութիւն մարախին՝ այնքան զի և մի ոչ երևէր . . . Բայց վասն հաւուցս զբոյց զմանչիւր ասին , թէ 'ի կողմանս Պարսից աշխարհին որ կոչի Քրման . . . զջուրն յերկիր ոչ գնեն , այլ կապեն 'ի ձող և ցցեն . և անդ է գաղար հաւուցն զհետ ջրոյն ուր տանին հաւք ըստ թուոյ խորոզին , և այնպէս գան հաւքն և կորուսանեն զմարախ » : Այս է յիշատակեալն 'ի Վարդանայ՝ թէ « Ի չն . մարախ եկն 'ի վերին աշխարհս Հայոց , և աբար քնաս յոլովից գաւառաց » : Նաև 'ի պատմութեն թաւթարաց . « Եկն մարախ սաստիկ և եկեր զամենայն աշխարհն արեւելից . մինչև առհասարակ երկիրս ամենայն արեւելք և արեւմուտք 'ի յահէն զարհուրեալ յԱրտուած ապաւինեցան . . և այս եղև 'ի թուականուէն Հայոց չ » :

ԴԱՐ ԺԴ

( ) արհուրելի եղև և սոքն որ յիւ չորեքտասաներորդ գարուն յաւուրս Անկիթմուրայ , զորմէ գրէ Թումանժանի . « Յետ դնալոյ նորա 'ի յաշխարհէն մորմէ եկն

սով սաստիկ 'ի յաշխարհս մեր և տարածեցաւ յամենայն տեղիս, զի կերան զշունս և զկատու: Խորովէին զուտերս և զգետերս, այր զկին, կին զայրս սպանանէին զմեռանս և ուտէին և ոչ յագէին: և յետոյ ինքեանք մեռանէին: Եւ ոչ կարեմք պատմել զդառնութիս մեր զոր տեսաք աչօք և լուսք ականջօք, զի ջնջեցաւ մարդկութիս՝ մանաւանդ հայկազեան գաւառօք: և կատարեցաւ տեսիլ և հրամանս մեծին՝ Ներսէսի որ ասէ, յազգէն նետողաց ջըն ջեսցի տուն Արամի:»,

ԴԱՐ ԺԵ

Պատմէ նա ինքն թոմա մեծօրեցի զսօնն մեծ և գօրնս գակ՝ որ յետ Լէնկթէմուրայ, այսպէս. «Իսկ 'ի միւս գալ տմի յոր մտաք նշ. Թուականին (1431) սով սաստիկ եղէ ընդ ամենայն աշխարհս մեր հաւատացելոց և անհաւատից. զի կերան զշունս, և զկատու, զմեռելոտի, զձի և զջորի, զեշ և զուղտ, և պարապեալ պակասեաց անասունս. դիմեցին 'ի յուտերս և 'ի դոտերս, մինչ զի 'ի Թափեղ քաղաքն կերեալ էին հազար ոգի գաղանի և յայտնի: և յաւերեալ վերին կողմանքն Թափեղ քաղաքն Հեր և Զարուանդ, Օջնի և Յաղբակ. և դիմեալ գային 'ի կողմանս Քաջբերունեաց. և բազումք որ անդ մնային՝ մեռանէին. և որք եկին յԱւետտ աւանի՝ և ձկամբք և բանջարովք շատանային: Իսկ գաղանքն որ սովորեալ էին 'ի յուտել զմեռելոտիս, դիմեցին 'ի վերայ կենդանեացն որք յերկիրս մեր կային. մտանէր գայն յԱրձէշ և յամենայն գաւառս մեր, զորդին 'ի մեր գրկէն առեալ պատառէր և ուտէր, և 'ի դաշտի դիպեալ յառնէր 'ի վերայ և առժամայն պատառէր, և աւելի քան զհարիւր 'ի յԱրձէշ գաւառի գայն եկեր. Թող քաղքատս որ 'ի վերայ գետոյն Աւետտու և Մարմէտու կային: Եւ 'ի գաւառէն արորաւ տեան 'ի ձմեռնային եղանակին ելեալ գնացին 'ի կողմն Վրաց. այնքան հաւատացեալք 'ի խտութիւն օդոյն մեռեալք եղէն, մինչ զի ոչ կարացին 'ի Թիւ արկանել վանս բազմունեն, որպէս պատմեաց մեզ հոգեւոր եղբայրն մեր Զաքարիա արեղայն տեղերացի: Եւ մեծ ցորենոյն աւելի հանէր քան զվաթսուն դանկոյ 'ի բազարին Արձիշոյ. և մեռանէին ամենայն մարդիկ բնականք և օտարականք: Եւ առեալ ոմանց զինչս իւրեանց դիմեալ գնացին 'ի հեռաւոր աշխարհս, 'ի յեղնկան և 'ի Խարբերդ և 'ի

յԱմիդ, 'ի յԱրզնի, 'ի Չմշկածագ. և որք անտերունչք
 քնացին՝ մեռանէին 'ի սաստկութէ սովոյն. և ոմանք գնա-
 ցեալ խառնեցան 'ի Քուրդն Բաղիշոյ և Մշու, Սամնոյ՝
 վան աղքատութե և սովոյն դառնուն. և ելեալ 'ի հաւա-
 տոց դարձան 'ի յանհաւատութե աւելի քան զՏինդ հարիւր
 ոգի. . . . Եւ այս եօթն ամ է՝ որ 'ի ներքոյ դառն պատու-
 հատի կամք. զի սուրն կորոյս, սոյն սպան, գերին պակա-
 սեաց, գաղանք կերան զվաստակս, գորտ և մկունքն ապա-
 կանեցին զանդաստանս » :

ԵՐԲՈՐԴ ԳԱՑԱՌ ԶՈՒԱԶՄԱՆ

Բռնութի իրելոյ յայլ կրծն :

Յամենայնի անբաղդ գտաւ ազգս մեր՝ հարուած 'ի
 վերայ հարուածոց տեղացեալ յամենայն ուստեք 'ի վե-
 րայ նորա. զի ոչ միայն որ 'ի տարերացն աղէտք և կոտո-
 րածք սպառնային անմարդի կաշուցանել զաշխարհս մեր,
 այլ և որ շուրջ քնովաւ բնակեալ ազգք՝ դաշնակից եղեալ
 գոգցես ընդ միմեանս՝ գուն գործէին սպառնալու անհետ
 առնել յաշխարհէ և զանուն անդամ տառապեալ ազգիս.
 Հեթանոսացն՝ 'ի մտախապաշտ դէնս իւրեանց անհնարին
 կոտորածովք բռնադատեալ վնպ, և քրիստոնէից՝ զոր և
 ամաշեմ յիշել, վաւեալ ոչ նախանձու աստուածապաշտութե
 և ոչ հագւոյն Արտուծոյ շարժեալ, նախանձ գոգցես ընդ
 բարբարոսացն բերեալ՝ 'ի նոցին անկղիտացան 'ի չարութի՝
 զամենայն հայ քրիստոնէադերել 'ի խորհուրդս և 'ի կար-
 ճիս իւրեանց. ընդէր. զի ջնջեցիւ և բնաւ ամենեւին ան
 յիշատակ կացցէ յաշխարհի՝ թէ իցէ տունն արքմեան
 ազգ հաւատացեալ ժողովուրդ քրիստոսի : Եւսք արդ զե-
 րեւելիսն յաղէտիցս :

Ի ԳԱՐՍԻՑ

Ի՞նչ մեր անհնարին բռնութի կրեաց 'ի Պարսից վանն
 արեապաշտութե. նախ յաւուրս Բ. Հապհոյ 'ի ձեռն ուրա-
 ցելոյն Մերուժանայ և Վահանայ, զորոց ճոխագոյն գրո-
 ցես 'ի գլուխն Կրօնի 'ի հալածման Պարսից. յայնմ ժա-
 մանակի՝ որպէս յայտ առնեն նաև մատենագիրք մեր,
 անթիւ եղեն նահատակեալքն ոչ միայն յայլոց ազգաց

քրիստոնէից, այլ նաեւ 'ի Հայոց, յորոց նուագունք 'ի գիր արձանացան : Եւ երկրորդ՝ յաւուրս Ի. Յազկերտի արքայի որպէս ունիս տեսանել անդէն : Իսկ որ յաւուրս Շահաբասայ եղև բռնուի առ 'ի դարձուցանել 'ի տաճկուի, տես յԱւարել պատմագիր յերես 60. 61. 65. Թէ որդիք վտարանգեալ ջուղայեցւոց 'ի Սպահան մնացեալք զիարդ դառնային յայլազգուի, և զիարդ բռնանային նոյն ուրացեալքն 'ի վերայ մնացեալ Հայոց 'ի ձեռն Պարսից առ 'ի դարձուցանել և զնոսա :

ՅԱՐԱՐԱՑԻՈՑ. Ի ԹԱԹԱՐԱՑ

Ի սկիզբն ութերորդ դարուն առաւել սաստկացաւ բռնութիւնն արաբացւոց զինի այրելոյ նոցա զգորավարս Հայոց 'ի Նախճաւան . զոր յետ պատմելոյ մատենագիրն 'ի վարս Վահանայ գողթնացւոյ, ասէ վասն մնացեալ Հայոց, Թէ “ Զփափկասունս և զհովասունս յարդեւանս բանտից արկանէին 'ի ջերմ 'ի յամարան ժամանակս . և բազմաց լինէր վախճան 'ի ջերմութենէն . և զմնացեալն վարէին 'ի գերուի յատրեստան յաջնանային ժամանակս . և հասեալք 'ի Դամասկոս՝ զորդիս նախարարացն և զքն տանիս նոցա յարքունիս տանէին, և զմանկունս նոցա 'ի դպրոցս, և զայլս ըստ պատեհին առնէին ” : Որ է ասել Թէ զմանկունս նոցա 'ի դպրոցս տանելով ուսուցանէին զգէնս իւրեանց, և զայլս Թլփատէին :

Իսկ յիննեորդ դարուն յաւուրս Բուղայի բազմութիւնք դարձան 'ի Հայոց 'ի տաճկական կրօնս . զի Թէպէտ զինի դարձեալ ասին յերկիր իւրեանց և անդրէն ընկալեալ զքրիստոնէութի, բայց և բազումք, մանաւանդ 'ի մանկրտոյն նոցա, յաւելան 'ի դէնս և յազգս նոցա : Եւ այն պէս ընդ ժամանակս ժամանակս 'ի զանազան բռնաւորաց արաբացւոց բազմութի Հայոց բռնադատեալ դառնայր 'ի կրօնս նոցա, և խառնելով 'ի նոսա բազմացուցանէր զազգ նոցա, և նուազեցուցանէր զազգ մեր : Առ որ 'ի դէպ է յառաջ բերել զոր ասէ Թոմա մեծօրէնցի . “ Որդիքն եգիպտացւոց 'ի ծովն ընկզմեցան, իսկ որդիք Հայոց 'ի ծով անհաւատուէ . . . որդիքն մեր և եղբարք՝ որ անհաւատութի մեռան և կորեան, աչն որդիք նոցա անհաւատութի և ինուն զաշխարհս ամենայն . և մին 'ի վերջին յոր դատաստանին լինի Թէ ազգս Հայոց յայնքան մարդիկ աչն՝ որ այժմ կենդանի եօթանասուն ազգս

նման . (այսինքն սրչափ կենդանի մարդ կան եօթանասուն ազգաց նման .) զի թէ յուրիցն մարդկան արդար և պարկեշտ առն Ստուծոյ Նոյի ամենայն երկիր լցան , իսկ 'ի հազարաց և 'ի բիւրաւորաց քանի առաւել պարտին աճել և բազմանալ , :

|| Եւ առաջ բռնուի ի եղև և յաւաւրս թաթարաց , ևս և լանկթամուրեան թաթարաց , զորոց զմի միայն դիպուած յառաջ բերցուք զոր պատմէ թոմաս մեծոփեցի : Յաւաւրս լանկթամուրին , առէ , ոմն 'ի բռնաւորաց " յառաջին ա մի իշխանուէ իւրոյ " երեք իշխան յազգէս մերմէ " որ իբրև զձիւ մի 'ի մէջ ողկուզաց մնացեալ էր 'ի մէջ ազգիս , դարձոյց բռնուք յանհաւատութիւն , զորդի ի վանին զթոռն Բուրթլին " զԲուրթլ անուն յազգէ օրբէլեանց , զտէրն Որոտան , և զեղբայր նորին Սմպատ անուն տարան 'ի Սը մըրզանդ ընտանեօք իւրովք . զոր յետոյ աստուածային սղորմութիւն և ազօթիւք նոցին դարձան 'ի հայրենիս իւրեանց . և զտէրն եղեգնեաց Տարսայի՝ անուն զորդի Գորգին ուրացուցին " : Եւ այլուր գրէ թէ յետ մահուն լանկթամուրին " զմեծամեծքն սպանանէին , զմանս թլփատէին և 'ի հաւատոցն բեկէին , զկին և զորդի 'ի հարանցն յափշտակեալ գերի առեալ տանէին , :

Ի ՅՈՒՆԱՑ

|| Բաժնին աշխարհիս Հայոց որ էր ընդ տէրուք Յունաց բազմունի գտանէին յազգէս Հայոց , մինչև մատենագրաց կէս ազգին կողել զնոսա . այլ ող ունիմք գրել 'ի գլուխն Կրօնի , քանզի Յոյնք ընդ ժամանակս ժամանակս բռնադատէին զանդանօր եղեալ Հայս վարիլ յամենայնի ըստ իւրեանց ծիսի , բազմութիւն 'ի Հայոց փախստական եղին . բազմութիւն ևս լքեալ զմիկ և զհայրենաւանդ զազգային անուն և զծէս յաւելան յազգ նոցա " յամենայնի զնոցայն վարելով սովորուէ . յորոց են մինչև ցայժմ Հայհոռումք : Իսկ զմանս յիշխանաց Հայոց ' ինքեանք Յոյնք ջնջեցին , որպէս ասին պատմագիրք մեր : Այլ 'ի վերայ այսր ամենայնի 'ի ժամանակս Տիօփէն կայսեր որ է Դ . Ռոմանոս , յորժամ կամեցաւ խաղալ 'ի վերայ Ալփասլանայ , աստի

1 Եւ թէպէտ զմէ գրէ խաղաղութիւն ընդ աշխարհիս , և ուրացելոյն յաւաւրս շաղաթին անգրէն 'ի հաւատո եկեալ , բայց յայտ է թէ և քա

նիք մեռան մինչև ցայժմ յոտարութեան անդ . և քանիք ևս տեղաբնիկացն յազգի անդ թաթարաց :

և անտի ժողովեաց ասէ Մատթէոս ճլմ . 'ի Թովմ շի . 1071 . “Ըամենայն տունն Հայոց որք մնացեալ էին 'ի քաջ զօրականաց . . . և կացոյց զօրագլուխ զօրաց իւրոց զխառապ և զվատիլակ իշխանք Հայեցիք , արք քաջք և պատերազմողք ” :

ՅՕՍԾԱՆԵԱՆՑ

(I) ր ինչ փոփոխութիք եղին նուազելոյ ազգիս յաւուրս սոցա , քան զամենայն երեւելին է սահմանել նոցա Տղայտ ժողով . զի զմի 'ի տաճն մանկանց քրիստոնէից ընտրեալ 'ի զինուորութի իւրեանց գրէին , որով բոլորովին դարձեալ 'ի կրօնս նոցա , յազգ նոցա փոխէին . զորոց քանզի գրեալ է մեր 'ի ճառեւն զօսմանեան աշխարհէ , տես յաշխարհադրուէ հասար Է . Եւրոպիոյ . ԹգԷ . 63 :

ՉՈՐԻՐՈՐԴ ՊԱՏՃԱՌ ՆՈՒԱԶԾԱՆ

Ինչնախմ խառնումն յօրար ապք :

Չորրորդ պատճառ նուազելոյ ազգիս է ինքնախմ յարիլ յազգ օտար , յոր և ընտւորեալ իսկ է , մանաւանդ յորժամ գտանէ յարմարութի ինչ ընդ նմա՝ մինչև իսպառ Թողուլ զիւր հայրենի սովորութի և զլեզու , և ընդ օտարին միանալ , կամ առ շահավաճառութի , կամ սակս օտեպ կենակցութի և սուղ ինչ գիւրութի՝ զոր և յուշ առնէ Ընտր հալին 'ի վէպն իւր . ուր յետ յիշելոյ զսպառումն զօր գործեցին արաբացիք և Թուրք , որք են Թաթարք , ասէ վաճն ազգին մերոյ .

“ Ի յաշխարհէ ծննդեան ելեալ ,
Ի հայրենեաց տարամերժեալ ,
Յերկիր օտար պանդխտացեալ ,
Մինչ զի ըլլերին մոռացեալ , ” :

{ Կայտալիսի օտարութիւն եթէ գտցի կարեւոր զանազա նութի ըստ հաւատոց , շատ է այն արդեւ լինելոյ չխառնիլ ընդ օտարս . ապա թէ ոչ , չեն պէտք երկար ժամանակաց , փոխել նոցա իսպառ յայն ազգ յորում ընակեալ են . զորոց զօրինակս յիշեցաք 'ի վերոյ վաճն պանդխտելոցն

ընդ զանազան կողմանա Եւրոպիոյ՝ մանաւանդ յԻտալիա և ի լեհաստան : Իսկ վաճառականներն յԱսիա ի քրիստոնէայ ազնւոյն՝ յաւելոյն ի մէջ Վրաց գոյցես ի վաղուց անդր ելեալ փախուցեալ բազմութի չայոց, մանաւանդ ի ցեղէն Բագրատունեաց, զորոց զտեղեկութի որչափ ինչ գտաւ ինն, տեսցես ի գլուխն Պատմութե : Այլ զգաղթեալն ի Վիրս պարտ է յերկուս որոշել . մի՝ զորս բողոքովն փախեալ են այժմ՝ յազգ Վրաց, մինչև անծանօթ մնալ հայկազուն սերնդեանն . և երկրորդ՝ զորս թէպէտ փոխեալ են լեզուաւ և սովորութի, բայց ծանուցեալ է լինել նոցա հայազգի . յերկոցունց ևս բազմութի գտանին անդէն :

Իսկպէս խառնեալ գտան նաև ընդ Յոյս . զի բաց ի հռոմացեալոցն բռնութի զոր ի վերոյ յիշեցաք, և այլ բազմութի չայոց՝ որք ընդ ժամանակս ժամանակս գնացին յաշխարհն Յունաց ի մասին Ասիոյ և Եւրոպիոյ, մնալով անդ խառնեցան յազգ նոցա, յորոց եղեն այնչափ իշխանք և զօրապետք հայկազունք ի մէջ Յունաց զորս յիշատակեն պատմագիրք . յորոց մին եղև և Թոռնիկ տարմնեցին, և հռոմացեալ Փիլարտոսն անուանի ի պատմութիս մետաստերորդ գարուն, զոր և անարգելով յիշատակեն պատմագիրք մեր : Յորժամ ի շիւթ . Թուին 1076, ասէ Վարդան, Յոյն սպանին « զՎասակ իշխանն եղբայր կաթողիկոսին Վահրամայ, որ էր տուկ Անտիոքու ի նմին քաղաքի՝ նենդութի, և զօրք նորա ամրացեալ ի Վլայն ետուն զքաղաքն ի Փիլարտոսն, որ բռնացեալ յայնժամ ի վերայ բազում գաւառաց չայ ազգաւ . որոյ առեալ զքաղաքն, խնդրեաց զվրէժ արեան նորա, : Ի հռոմացեալոցն աստի եղեն և կայսերք՝ որոց յայտնի են յիշատակք հայկազուն լինելոյ :

Իայց զարմանք մեծ են, զի զայսպիսի ինքնակամ խառնումն հայկազնեայց և ընդ այլազն ազգի գտանեմք, այն է ընդ Քուրդ ազգի, որք են Մարք : Զսոսա տեսանեմք մեծաւ մասամբ ի մերում աշխարհի բնակեալ ի վաղուց անտի . զի սահման նահանգաց մեծին չայոց կոչեցեալ Կորձէք կամ Կորդուք, Պարսկահայք կամ Չեր և Զարեանդ, Մոկք, Աղձնիք, նաև Տուրուբերան գէթ ըստ մասին և Վասպուրական, լցեալ կան առհասարակ ի բազմութի քրդաց . իսկ զչայս բնակիչս նոյն նահանգաց՝ գրեթէ ըստ ամենայնի փոխեալ յազգ նոցա : Եւ այս կրկին օրինակաւ . մի մասն հայկազանց պահելով ըզքրիստոնէութի ինչ ուրուական՝ այնպէս խառնեալ կան

ընդ նոսա, 'ի միասին բնակին և 'ի միասին արշաւեն յաւար առաւթին, մինչև նաև կանանց նոցա առնացի զգեցեալ 'ի մարտ մասնել, և Հինգ հարիւր կամ հազար զօրաց զօրավար լինել և կառավարել, որպէս պտտմի վասն նախնի Ամազանաց. զայս ամենայն 'ի բազմաց տկանատեսից է մեր լուեալ: Իսկ միւս մասն թողեալ զքրիստոնէսէն, բոլորովին դարձեալ են 'ի տաճկական կրօնս Քրդաց. սոքա առաւել բազմադոյն են և առաւել տարածեալ, մինչև լցեալ կան 'ի սոցանէ նաև յարարատեան նահանգ մեծաւ մասամբ, և 'ի չորրորդ. Հայս: Ի սոսա գտանին մինչև ցայժմ Հին հայեցի անուանք, ևս և անուանք Հին նախարարութեց, զորոց ունիս տեսանել 'ի գլուխն Վառավարութե:

Եւ այսպէս մարթ է ասել թէ զկէս ազգին Հայոց բնակելոց 'ի հայաստան՝ պարտ է յուզել և գտանել 'ի Քուրդս խառնեալս 'ի զանազան ցեղս նոցա, և այն յաւետ զազնուական ցեղս հայաստանեայց. որոց՝ կարծեմ յայն ազէտալի ժամանակս արշաւանաց արաբացւոց՝ և մանաւանդ Թաթարացն՝ առ սակաւ սակաւ խառնեալ ընդ Քուրդս, ինքեանք ևս զնոցին արուեստ սկսան վարել զՀե նահարութի և զաւարառութի: Իսկ վասն Փայտակարան նահանգի մեծին Հայոց 'ի վաղուց անտի յեղափոխել յօտար ազգ՝ և ընդ Մարս բոլորովին միանալ յառաջադոյն ասացաք: Ըստ այսմ խառնեալ պատմին ոչ սակաւ հայկազունս ընդ Լազս, այլ զսոցանէ չունիմք այնչափ ինչ ծանօթութիւն:

Մարթ էր աստանոր և առանձին գլուխ կարգել վասն այնպիսի ժողովրդոց՝ սրբ թէպէտ հայկազուն են և 'ի հայաստան բնակեալք, բայց սակս այլաձայն անուանաւորուէ ընդ օտար ազգս համարին. զոր օրինակ են Հայհուռոյ, Կեկեւս, Արեւորդի, և այլք: Այլ զսոցանէ ունիս գտանել ինչ ինչ տեղեկութի 'ի նոր Հայաստան 'ի զանազան տեղիս:

Եւ այսպէս յասացելոցս քաջ իմանամք զնուազել ազգին մերոյ առաւել քան զառաջնոյ ժամանակին. զի թէ խորեանացին Խ. Կ. վասն իւրոյ ժամանակին ասէր. “ Եմք ածու

1 Սոցին նման նաև 'ի Հին ժամանակս գտանեմք. զոր օրինակ են Մարտը անուանեալ ժողովուրդ յիշատակեալ առ Պաղմկոսի գիրք Ե. գլ. 13. ընդ արևելք հարաւոյ մեծին Հայոց. ուղ և առ Ցակիտոսի 'ի կողմն տեղ բանակերանայց եղեալ. ուր ասե

զվերուծութիւն Դիլլեմնեկայ 'ի Ժգ. գիրս Ցակիտոսի. գլ. 23. հասար Բ. Թղթ. 685. զոր և ստորագրէ Գորգիոս: Զսոսա ևս համարեմ լինել ժողովուրդս Մարի գաւառին յիշատակեալ յաշխարհագրուն խորենացւոցն:

փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ», զինչ ունէր ասել վասն ազգահամարոյ մերում ժամանակի :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ

Փոխադրութիւն ազգին պեղումէ 'ի պեղի 'ի ԳԼ
Հայաստան աշխարհի :

Ի փոխադրութեան աստի ոչ եթէ յաւելուած կամ նուազութի լինէր ընդհանուր բազմամարդութե աշխարհի մերոյ՝ և նմին իրի հարկ համարեցաք դնել զսա'ի կարգիս, քանզի 'ի նուազելոյ ընակչաց ուրեք՝ 'ի հարկէ բազմանան այլուր. այլ զի զգաղթականաց խօսեցաք, և զսա ընդ նոսա դասեմք առ տեղեալս :

Արդ երեւելի փոխադրութի եղև յելս անդ չորրորդ դարուն, յորժամ Դ. Արշակ Թագաւոր մեր էանց 'ի կողմն բաժնին Յունաց, որ էր կողմն Կարնոյ և փոքուն Հայոց. զի յայնժամ, ասէ Խորենացին Դ. 42. «Գնացին զհետն ըրա հանդերձ կանամքք և որդւովք և նախարարութիք՝ որ 'ի բաժնի Շապհոյ (Պարսից արքայի), թողլով զիւրաքանչիւր արարս և զգիւղս և զգաստակերտս», :

Ի սկիզբն հինգերորդ դարուն յորժամ Շապուհ որդի Թ. Յաղկերտի՝ որ Թագաւորեալ էր 'ի վերայ Հայոց, դնաց 'ի Տիսրոն և անդ սպանաւ յիւրոցն, յայնժամ նախարարք Հայոց հարկանեն զգօրսն Պարսից, ասէ Խորենացին Դ. 56. «Եւ ինքեանք ցրուեալք տիրադուլիք անձ նապահապետք՝ յամենայն լերինս և յամուրս չըջին . . . աշխարհս մեր յանիշխանուէ ամս երիս աւերեալ ամայա նայր», : Թումա արծրունի 57. յաւելու և զայլ գիտելիս. ասէ. «Քանզի վախճանեալ էր Համազասպ մամիկոնեան, որ 'ի ժամանակին կալեալ էր զմարդպանութի Հայոց 'ի խնդրոյ սրբոյն Սահակայ յերկուց Թագաւորացն Յունաց և Պարսից, ոչ դե այնուհետև առաջնորդէր Հայոց աշխարհիս, այլ քայքայեալ ցրուեցան յոր կողմեաւ ճապարել ախորժեաց. քանզի հէնք բազումք կալան զերկիրս», :

Երկերորդ դարուն, յորժամ Վրթ ամիրապետն լուաւ զբողք հայաստանեայցս վասն Մահմէտ զօրապետին, յետս կոչեալ զնա՝ փոխանակ նորին առաքեաց Վսպուրազիդ ռոտիկան 'ի 732, որ հաւանեցոյց զՀայս հա-

տուածեալս 'ի բաժինն կայսեր Յունաց՝ գառնալ 'ի Հայո, խոստանալով խաղաղութիւն նստուցանել քնոսա յերկրի իւրեանց. իսկ իբրեւ դարձան հատուածեալքն, ասէ Ղեմնդ գլ. Ժ. «Լուեալ կայսերն՝ սորջացաւ ընդ եղեալ ապիրա տութի. և կոչեալ զառաջնորդ եկեղեցեացն զմերապօլիտն և զարքեպիսկոպոսունն, հրամայէ նզով գրել 'ի նոցա մատենի. և 'ի կատարման տօնին զատկաց հրամայէր ընթեռնուլ 'ի վերայ գործողաց ապիրատունն. քանզի 'ի տօնին յայնմիկ գործեցին զգործն անօրէնուէ, և 'ի նոյն տօնի կարգաւորեցին ամի ամի զնոյն նզովս ընթեռնուլ մինչև ցայօր, որ և տիրեաց իսկ 'ի վերայ նոցա, և եղև պատճառ. կորստեան նոցա», : Այս երկիր Յունաց, ուր բնակեալ կայր հատուած Հայոց, յայտ է թէ սահմանակից էր մեծին Հայոց, առ որս գիւրին էր հրաւեր կարգալ Ապալազիդի Տաշկաց ոստիկանի. վասն որոյ յայանի երեւի թէ էր փոքր Հայք, և մասն ինչ մեծին Հայոց՝ որ էր յայնժամ 'ի բաժնին Յունաց, ուստի ելեալ եկին յայն մասն մեծին Հայոց, որ էր 'ի բաժնի տերուէ Տաշկաց :

Ի՛նչիքն մետասաներորդ դարու Սենեքերիմ Թադաւոր Վասպուրականի էանց 'ի Սեբաստիա գաւառ փոքուն Հայոց 14000 ձիաւոր զօրք, տամբք և որդւովք. զորմէ տես 'ի մեծ Հայո 'ի թղթ. 159. 160 :

Ի՛նչ 'ի մեջն անդ մետասաներորդ դարու Գաղիկ վերջին Թադաւոր Կարուց Թողեալ զԿարս, հանգերձ աղաթօք իւրովք եկն 'ի Ծամնդաւ, որ Թուրք լինել 'ի փոքր Հայո, զորմէ տես 'ի մեծ Հայո 435. 436 :

Լ՛յսոքիկ են երեւելի փոխադրութիւնք. այլ բաց 'ի սոցունց յիշատակին 'ի գիրս և այլ փոխադրութիւնք համախումբ ժողովրդեան տեղւոյն 'ի տեղի 'ի մեջ հայաստան աշխարհիս լեալ ընդ ժամանակս ժամանակս, զորոց զյիշատակութիւն կարեն գտանել յընթացս համօրէն մատենիս, մանաւանդ 'ի գլուխն Պատմութիւն :

2 Եւսէ՛լ և քան շարունակոյ թա մոցի արժրուեւոյ. «Փոխեցին զհայրենի տունս իւրեանց հայկազունքն Արծրունիքն Սենեքերիմ 'ի Թուրք հայկազնեան տամարն նկ. և գեմ

եղեալ զնոցին յաշխարհն Յունաց, (իսն 'ի փոքր Հայո) չորհրտասն հազար արամբք. Թող զխանոցս և ըլմանկոյ. և արկան զծով Ծառայութեանն հռոմայն», :

ԳԼՈՒԻ ՄԵՏԸ ՍՆՆԵՐՈՐԴ

ԱՆՑԺ ԵՒ ԳԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա

Մկրտչապետութիւն տիրապետելոյ աշխարհիս 'ի յեւն
մերոյ նախապետաց :

ՅԵՑ աշտարակաշինութեան առաջին տիրապետող
մերոյ աշխարհին եղև Հայկ որդւովք իւրովք և որդւովք
եօթն դասերաց իւրոց, որպէս ցուցանէ արձանագրութիւն
Ագաթանգեղոսի 'ի կճեայ սիւնն կանգնեալ յապարանս
Մծբին քաղաքի, զորմէ ասէ Վարդան. «Մեծն Արշակ
ունէր չորս որդիս . . . չորրորդն (Թադաւարեցոյց) Հայոց,
տալով նմա զսահմանն՝ զոր Հայկն ստացաւ զաւակոցն
իւրովք, և որդւովք եօթն դասերաց իւրոց», իսկ թէ
զիարդ ստացաւ, պատմութիւնն Օրդուեան յայտ առնէ
Ժառանգութիւնէլ, յասելն գլ. Խ. «Ի սկզբն նահապե-
տուն աշխարհիս Հայոց և Վրաց, 'ի ցեղապետութիւն մե-
րայիս սեռի նախնոյն Թորգոմայ, ելին նորա որդիք ութ
ահաւորագոյնք և հսկայակերպք. որոց առաջինն և երի
ցազոյնն Հայկ, երկրորդն Քարթլաւս, երրորդն Բարդաւս,
չորրորդն Մովկան, հինգերորդն Վեկան, վեցերորդն Հե-
րաւս, եօթներորդն Կովկաս, ութերորդն Եգրէս: Ապա
բաժանեալ Թորգոմայ զԺառանգութիւն որդւոց իւրոց,
այլ զՀայաստան աշխարհս բոլոր սահմանոցն Հայկայ, և
զԺմակային աշխարհս Քարթլաւսայ և այլ եղբարցն»,
Ի՛շաջին տեղի ուր տիրեաց Հայկ յետ դարձի իւրոյ 'ի
Սենաարայ և արար շինութիւն, եղև Հարք գաւառ Տուրու-

բերանոյ՝ Արմենակ որդի Հայկայ եղև առաջին որ եկն յԱյրարատ նահանգ, և տիրապետեալ կալաւ ընակունի՝ ի դաշտին Արագած լերին. իսկ երկու եղբարք նորաՄա նաւազ և Խոռ՝ ի Հարբ և ի Խոռ-Խոռունիս ընակեցան. և Բազ որդի Մանաւազայ՝ ի Բզնունիս, որք առհասարակ են ի Տուրուբերան մինչև յեզր Աղի ծովուն՝ որ այժմ կոչի ծով Աղթամարայ։ Արմայիս որդի Արմենակայ կալաւ զընակունի իւր յԱրմաւիր. իսկ Շարայ որդի նորա ի Շիրակ։ Սոքա առհասարակ բայց ի Մանաւազեանց զԱյրարատ նահանգ կալեալ ծաղկեցուցին ընակունիքը։ Գեղամ-Թռն Արմայիսայ եղև առաջին, որ ել արտաքսքան զԱյրարատ նահանգ, եկն ի ծովակն Գեղաբունի, ուր ծնեալ զՍիսակ՝ Սահմանս հատանէ նմա (սոէ Խորենացին Խ. 12.) Ժառանգուիք ի ծովէն ընդ արեւելս մինչև ցոյաշտ մի՝ ընդ որ գետն Երասխ հատեալ զբարանձաւս լերանց անցանէ. . . . աստ ընակեալ Սիսակ ինու շինուիք զսահմանս ընակունի իւրոյ, և զաշխարհն կոչէ իւրովա նուամբն Սիւնիք»։

Մինչև ցատտ միայն յիշելով Խորենացւոյն գտեղիս տիրապետելոյ մերոց նահապետաց, այնպէս երևի թէ միայն յերիս նահանգս տիրապետեցին մերքն, ի Տուրուբերան, Այրարատ և ի Սիւնիս. բայց պատմութիւն Արամայ զոր յեա այսորիկ գնէ, յայտնի ցուցանէ թէ Թռուռնք նահապետացս նաև ընդ համօրէնս մեծ Հայս ծաւալեալ տիրապետեալ ունէին. զի առհասարակ զմեծ Հայս կոչէ Բնիկ իւր սահման. որ է ասել՝ բնիկ սահման Արամայ։ Որում քանզի սրիկայք ոմանք ի շրջակայ ազգաց բռնացեալ էին յիւրում ժամանակի՝ որ էր յաւուրս Խահակայ երբայեցւոց նահապետի, Արամ զբռնաւորունի հոցա վառեալ՝ զհայրենաժառանգ զերկիր իւր ազատեաց. նաև նոր երկիրս յաւելեալ ի վերայ առաջնոյ սահմանին զաշխարհ մեր ընդարձակեաց, զոր ի յետագայ յողուածդ պատմեսցուք։

1 իսկ թէ վաս եր Երկիր Արարատ, կոչէ Խորենացին, սեռ ի գլուխ Անուան հայաստանեաց։

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ

Ընդարձակութեան աշխարհիս և գերութեան 'ի քեռն
մերոց աշխարհակալաց :

Ա. Ընդարձակող և աշխարհակալ :

ԱՐԱՄ

Ա եղև առաջին աշխարհակալ և ընդարձակող . զոր
մէ խորենացին ան . 12 . “Արամայ բազում գործք քաջութե
պատմին մարտիւք նահատակուե, և ընդարձակեալ զսահ
մանս Հայոց յամենայն կողմանց , : Զոր Յոհաննէս կա
թողիկոս իբրև մեկնելով յայտ ձև փոխագրէ . “ Ընդար
ձակեալ ասի հարստահարութիւն զսահմանս Հայոց ընդ չորս
ողորտս երկրի , : որ է ասել ընդ չորս կողմանս աշխար
հիս : Իսկ թէ ո՞ր պատճառաւ եղև Արամայ այսպէս ընդ
արձակել , խորենացին 'ի 13 . գլ . յայտ առնէ ասելով .
“ Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ , որպէս ցու
ցանէ նոյն պատմագիր (Մարիբաս) , լաւ համարէր զմե
ռանելն 'ի վերայ հայրենեացն՝ քան թէ տեսանել զորդիս
օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս , և հարազա
տից արեան նորա տիրել արանց օտարաց , : Իմա , արանց
օտարաց տիրել 'ի վերայ հարազատից արեան նորա : Որով
բանիւ յայտ առնէ թէ յայնժամ օտար բռնաւորք արշա
ւեալք 'ի ներքս յաշխարհս մեր , ըստ մասին ասպատա
կութիւն , և ըստ մասին բռնակալութիւն գրաւեալ ունէին , յո
րոց ամենեցուն առ 'ի զերծուցանել Արամայ զաշխարհ
մեր , հարկ կալաւ խաղալ 'ի վերայ նոցա . և նովին պատ
ճառաւ յաւել առնուլ նաեւ նոր երկիր , և յաւելուլ յաշ
խարհ մեր :

‘Եւ ասի՝ յարեւելեան կողմանէ ազատեաց զսահման իւր
վանելով զՄարս . զորս խորենացին բանիւ Մարիբասայ
Մեդաքիս կոչէ , որոց առաջնորդ լեալ Նիւբար ոմն Մագէս
կոչեցեալ , ասպատակութիւն արշաւեալ զամս երկուս զսահ
մանս Հայոց ծառայեցուցանէր , և ոչ միայն յաշխարհէս
Հայոց արտաքս եհան Արամ , այլ և զնոյն ինքն զՆիւբար

սպանեալ, «Զաշխարհն նորա մինչև ցլեառն անուանեալ Զարասայ՝ ՚ի ծառայութի հարկի կալաւ մինչև ցլեազաւորութիւն Նինոսի ՚ի վերայ ասորեստանի և Նինուէի», : Վասն Զարասայ զայս ինչ պարտ է գիտել, զի Սորարան և Պլինիոս յիշեն զԶարիասայ քաղաք, որ ՚ի համանուն գետոյ ընկալաւ զանուն իւր, ասէ Պլինիոս Կ. 16. և ապա կոչեցաւ Պադդրում. իսկ Ստեփաննոս յիշէ զԶարիասայ : Եւ քանզի սոքա յաշխարհին բակորիացւոց են, որ ՚ի հարաւոյ պատեալ է Բարոքամիսիս լեռամբը յորոց բլբլէ Խնդոս գետ, յայտ է թէ և այս լեռն Զարիասայ էր յաշխարհին յայնմիկ : Այսպիսի ահա ընդարձակեաց Արամ զտէրութիւն իւր յարեւելից կողմանէ :

Երբորդ՝ ՚ի հարաւոյ կողմանէ կրկին քաջութիւն գործեաց. խաղաղացոյց զաշխարհ մեր, ընդարձակեալ զնոյն և յայլոց աշխարհաց, որպէս ասէ Խորենացին. «Արամ յետ վճարելոյ ճակատոյն՝ որ ընդ արեւելեայս, խաղայ նոյն զորութիւն զկողմամբ ասորեստանի. գտանէ և անդ զոմն առականիչ երկրին իւրոյ ... Բարշամ անուն », որոյ ստատիկ հարկապահանջութեամբ նեղեալ զքնակիւղ, անապատ առնէր զբովանդակ շրջակայս : Արելոյն Խորենացւոյն զհռմէս ասորեստանի, և Երկրն Խոր, իմանայ զայն երկիրս մեծին Հայոց՝ որք անուանեցան Կորձէք կամ Կորդուք, Մոկք և Պարսկահայք. զի և այլ ուրեք ՚ի գիրս իւր Ասորեստանեայց կողմն կոչէ զսոսա : Զինի գրէ. «Արամ հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ՚ի դաշն ասորեստանի արկանէ, զբազումն ՚ի նոցանէ սատակելով, . . . որպէս և զնոյն ինքն զԲարշամ : Ապա ծանուցանէ և զընդարձակելն նորա ասելով. « Իսկ զմեծ մասն դաշտացն ասորեստանի կալաւ ՚ի ծառայութե հարկի Արամ բազում ժամանակ », : Դաշտ ասորեստանի ասելով իմանայ, որպէս կարծեմ, զՄիջագետս : Զայսոսիկ երկուս կողմանս զարեւելեանն և զհարաւայինն՝ յանձնեաց ՚ի պահպանութե երկուց ցեղից, որպէս ասէ, « Սիսակեանցն զԱրեւել, և որք ՚ի Կորդուայ տանէն՝ զԱսորեստանին », . . . որ է ասել զհարաւայինն : Այնուհետև անկասկած մնաց Արամ ՚ի հրապարակեց երկուց կողմանցս այսոցիկ :

Երբորդ՝ քան զնախայիշեալ կողմանսդ երեւելի է ընդարձակել Արամայ յարեւմտից կողմանէ : Մի՛ գի որք անգն տիրապետէին, զօրաւորք էին, զորս Տիտանեանս կոչէ. «Այլ որ ինչ յարեւմուտս կոյս ընդ Տիտանեանցն է սորա գործ քաջութե՝ ասել կայ մեզ առաջի », : Ուր Տիտա-

նեան ոմն Պայապիս Գաղեայ անուն բռնացեալ ունէր զմէջոց երկուց ծովուն՝ զՊոնտոսին և զՈվկիանուն, յոր առաջին կոչէ զմիջերկրական ծովն : ԶՊայապիս այնպէս հաշտական արար Արամ, մինչև փախտական էարկ 'ի կղզի ինչ ասիական ծովուն, այսինքն է՝ 'ի կղզի ինչ արշիպելագոս գեան. որ է ասել, թէ 'ի բաց եհան զնա 'ի փոքր Ասիոյ. և ինքն Արամ եղև յայնժամ տէր համօրէն փոքուն Ասիոյ :

Երկրորդ՝ երևելի եղև ընդարձակութիւն այսր կողման՝ ըստ որում յինքն սեփականեցոյց և զմասն ինչ առեալ երկրին, և յաւել յիւր առաջին աշխարհն՝ երկու ինչ առնելով զոր չէր արարեալ 'ի միւս կողմանս : Մի՛ զի յետ դառնալոյ իւրոյ անտի՛ եթող անդ իւր իւր կողմնապահ « զոմն Մշակ անուն յազգէ իւրմէ, և բիւր մի 'ի զօրաց իւրոց 'ի վերայ աշխարհին », որոյ զօրանիստ տեղին եղև Մաթաթ քաղաք, որ զինի կոչեցաւ Կեսարիա : Երկրորդ՝ Արամ « ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցրուն իւր սահմանսն՝ զբազում անբնակ երկիր ելից բնակչօք » : Եւ առ 'ի բովանդակ յինքն սեփականել՝ « Հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական », : Վասն այսպիսի գործոց այնչափ անուանի եղև Արամ յայս կողմն, զի դաւառք երկրիս յանուն Արամայ սկսան կոչիլ. « Վասն որոյ մինչև ցայսօր ժամանակի, ասէ, անուանեն զկղիմայն զայն Պոտոսին Արմենիան, որ թարգմանի առաջին Հայք » :

Ի կողմանէ հիւսիսոյ ոչինչ պատմէ խորենացին ընդարձակեալ Արամայ, այլ առ 'ի ճշգրտիւ հաւատարմանալ առաջին բանից իւրոց՝ ուր ասաց, ընդարձակեաց յաֆնայի կղզին, և Յոհաննու կաթողիկոսի ընդ չորս ուրբոս երկրի, հարկ է ասել թէ Արամ էր որ կամ մինչ 'ի վերջին սահման 'ի Կուր գետ ընդարձակեաց զմեծ Հայս, և կամ ինքն եղև առաջին որ յայնկոյս Կուր գետոյ անցեալ՝ զՎիրս և զԱղուանս հպատակ և հարկատու կացոյց իւրոյ տէրութեան :

ՄԵԾՆ ԵՒԳՐԱՆ

Երկրորդ ընդարձակօղ. զոր և յայն սակս խորենացին 23. բանիւ Մարիբասայ կոչէ Կոթիւ, անասի, յողթօղ ընդ այլ աշխարհակալս. զի 'ի մէջ հայկազունեաց ոչ ոք դառաւ հաւասար սմա, զորոյ թողեալ զբարուց կատարելուն, և զաշխարհաշէն բնութիւն, զորս այլուր ունիմք յիշատակել, գրեացուք միայն զընդարձակութիւն աշխար-

Հիս 'ի ձեռն նորա : Ասէ զամանէ խորենացին Թ. 24. " Սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհմագոյն . և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ . . . զասման մերոյ բնակութեա ընդարձակեալ , 'ի Հինն մեր հա սուցանէ յեզերս ծայրից բնակուեց , : Որով բանիւ յայտ առնէ , թէ յառաջ քան զՏիգրան նուագեալ էր սահման աշխարհիս մերոյ , զոր Տիգրան 'ի Հին ծայրս հասոյց , այս ինքն է յայն ծայրս՝ որպէս էր 'ի հնունն աշխարհ մեր . զոր և քաջ բացատրէ ստորե յասելն . " Արութի ցուցեալ զազգս մեր բարձրացոյց , և զինք լծով կացեալս լծագիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց , :

Եւ քան զՏիգրան բազում սահմանք աշխարհիս ընդ լծով այլոց անկեալ էին ասէ , և հարկս տային . Տիգրան ձեռնութ արարեալ 'ի նոցանէ զաշխարհ մեր՝ ազատեաց 'ի լծոյ և 'ի հարկաց . և ընդ հակառակն զայլս արար մեզ հարկատուս : Բայց ի՞նչ էին որք հարկս տային մեզ ոչ յիշէ . միայն 'ի գլ. 29. գրէ վասն սորին Տիգրանայ . " Եւ ժողովէ արքայն Հայոց 'ի սահմանացն կապադոկացոց , և որչափ ընտիրք Վրաց և Աղուանից աշխարհին , և զամենայն ընտիրս Հայոց մեծաց և փոքունց , և խաղայ ամենայն զարուծի իւրով զկողմամբք Մեդացոց , : այսինքն է Մարաց , 'ի վերայ Ափղահայ : Այս բան յայտ առնէ թէ սղբա ամենեքին էին ընդ տէրուք նորա . վասն որոյ հարկատուս կացուցեալ իմանամ ես յայնժամ Տիգրանայ ըզՎիրս և զԱղուանս , նաև զամենայն սահմանս կապադոկիոյ :

Եւ այց չիմանամ զոր ասէ 'ի գլ. 24. " ԶԹոյնս ոչ տակաւ ժամանակս ընդ իւրե նուաճեալ հնազանդէր , : սակս անորոշ թողլոյ թէ Թոյնք անուամբ զորս կամի նշտ նակել . ինձ թուի զնակելն փոքուն Ասիոյ կամի ասել , առ որ 'ի գէպ գայ զոր զինի ասէ . " Զսահման մերոյ բնակութեա ընդարձակեալ 'ի Հինն մեր հասուցանէ յեզերս ծայրից բնակուեց , : Այսու յայտ առնէ թէ այն Թոյնք սահմանակիցք էին մեծին Հայոց . զոր օրինակ է փոքրն Ասիա , և ուր 'ի հնունն հասոյց մերն Արամ զեզերս ծայրից բնակութեց , որպէս նշանակեցաք 'ի վերոյ :

Եւ յայտ առաւել մեծուի և ընդարձակուի տայ խորենացին Տիգրանայ , յորժամ դաշնակից և աջակից Կիւրոսի ասէ զնա լեալ . և նովաւ հանդերձ մեծապէս ընդարձակեալ զիւր տէրուի . նմին իրի ասէ 'ի գլ. 31. " Բազումք անուանեալ Տիգրան . (բայց) մի է և միայնակ 'ի

Հայկազանցս (Տիգրան), որ ՂԱԺԳԱՀԱԿ սպանե և զտուն նորա 'ի գերութի վարեաց և զԱնոյշ մայրն վիշապաց։ Օժանդակ կամօք և յօժարութի զՎիւրոս ունելով զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց" 1 :

ՎԱՂԱՐԸԱԿ Ա

{Նորժամ մեծն Արշակ Թագաւոր Պարսից և Պարթեաց հնազանդեցոյց ասէ Խորենացին ն. 8. "զամենայն տիեզերս ընդ իւրով ձեռամբ, սա Թագաւորեցունցանէ զեղբայր իւր ՂԱՊԱՐԶԱԿ 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց, պատեհ իմն համարեալ այսպէս անշարժ իւրոյ Թագաւորութեն լինել", ։ Կամի ասել՝ Թէ գոլով այր ողջախորհուրդ, ծանեաւ Թէ յոյժ գժուարին էր նմա զամենայն երկիրն զոր առեալն էր՝ պահել ընդ իւրով հնազանդուք զերկար ժամանակս. վասն որոյ խորհեցաւ ՂԱՊԱՐԶԱԿ զեղբայր իւր ուրոյն Թագաւոր կացուցանել 'ի վերայ Հայոց, և նմին յանձնել զտէրութի կիսոյ աշխարհին իւրոյ. որպէս գրէ 'ի գլ. 9. յասելն վասն Արշակայ. "Ուրախացեալ այսպիսի միտս ունել եղբօր իւրոյ (Վաղարշակայ), որում զկէս Թագաւորութե իւրոյ հաւատացեալ էր" ։

Իսկ այս կէս Թագաւորութե իւրոյ Թէ որչափ ինչ սահման էր զոր ետ Վաղարշակայ՝ յիշէ 'ի գլ. 8. "Քաղաք Թագաւորութե տայ նմա զՄԺՔԻՆ, և սահմանս հատանէ նմա զմասն ինչ յարեմտեայ Ասորոց և զՊաղեստին և զԱրիայ և զամենայն միջերկրեայս և զԹիտաիա, 'ի ծովէն Պոնտոսի մինչև 'ի տեղին՝ ուր Կովկաս յարեմտեանն յանգի ծով, և զԱսորպատական", ։ Արեմտեանն Ասորոց մասն ասելով իմանայ զայն որ Կղեսուր կամ յունարէն Գիլիսիրիա կոչեցաւ. այսինքն Խորին Ասորիք 2 : Միջերկրեայ ասելով իմանայ զամենայն փոքր Արիա. այսինքն զայն ամենայն սահմանս որ անկանին 'ի մէջ Պոնտոս ծովու և միջ երկրական ծովու, որպէս և այլուր ծանուցեալ է մեր ։

1 Բայց մեզ անծանօթ մնայ բան Յահաննու կաթողիկոսի. որ յետ գրելոյ Թէ Տիգրան ՂԱԺԳԱՀԱԿ սպանեալ զարքունին նորա 'ի գերութի վարեր, ասէ. "Եւ օժանդակեալ ևս յԱնուշ մօրէն վիշապաց, և կաշեալ զՎիւրոս, յինքն զիշխանութն Մարաց և Պարսից գրուեալ յանգուցաներ" ։ 2 Ի յոյս է Թէ Տիգրան զՎիւրոս օժանդակեալ

լաւ, և ոչ 'ի կաշանս. իսկ յԱնուշ մօրէն ոչինչ էաւ օժանդակուի. վասն որոյ յայանի երեւի վերջակ գրեաց ասոր զեղբ. յայս բան նոյա, փոխանակ ՂԱԺԳԱՀԱԿայ կամ Կրեստով՝ Կիւրոս գրեալ։ 3 Զայսմանէ Թէպէտ գրեալ է մեր 'ի մեծ Հայս, այլ առ 'ի հաստատուի գարմեալ ունիմք խօսել։

Թիտալիա ասելով իմանայ զՍկիւթիա՝ որոյ մեկնուին է զոր յաւելու, 'ի Պմնտոս ծովէ մինչ յարեմոնեան ծով՝, այն է ծովն Կասպից։ Յայս բան իմանայ զեգերացիս, զՎիրս, զԱղուանս և զայն ամենայն ազգ. կովկասային ողբ ընակեալ կան 'ի մէջ երկուց նախագրեալ ծովուց։

Ս իշխողուն Վաղարշակայ 'ի վերայ սահմանացս յայտնի յիշէ խորենացին ք. 6. յասելն զՎաղարշակայ՝ Թէ յետ սատակելոյ զՄորիւղիկէ, «Կարգէ զկողմանս Մաժաբայ և զպոնտացիս և զեգերացիս. դառնայ առ ստորոտոյն Պարսարայ ընդ մէջ Տայոց», Եւ Թէ. «Արտ կոչեցեալ (Վաղարշակ) զվայրենի եկամուտ աղջն որ 'ի գաւառին հիւսիսոյ և որ զստորոտով մեծի լերինն Կովկասու. և որ 'ի հովիտս կամ 'ի ձորս... պատուէր տալով... հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ լինել»,

Իայց Թուի Թէ Վաղարշակ 'ի վերայ այսոցիկ սահմանաց յաւել զբաւելով և զայլ տեղիս. զի զայս ցուցանէ բան խորենացւոյն ք. 3. յասելն վառն մեծին Արշակայ պարթևի. «Թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ ('ի վերայ) մերոյ աշխարհիս՝, զհիւսիսի և զարեմուտս տալով նմա սահմանս. սա որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այր քաջ և խոհեմ (գովով) ընդ արձակեաց 'ի վերայ սահմանաց իւրոց», Եւ յայս բան խորենացին հիւսիսի և Արեմոնեան սահման կոչէ զնախա յիշատակեալ սահմանս. զի մասն Ասորոց, Պաղեստին և փղերն Ասիա, առհասարակ անկանելին ընդ արեմուտս մեծին Արշակայ որ նստէր 'ի Բաշլ քաղաքի. իսկ սահմանն որ 'ի ծովէն Պմնտոսի մինչև 'ի ծովն Կասպից՝ անկանէր 'ի հիւսիսոյ։ Արդ այսոցիկ հիւսիսի և արեմոնեան սահմանքն էին, զորս տուեալ էր Վաղարշակայ Արշակ եղբայր իւր, և զորս կոչէ իւր սահմանս. և քանզի ընդարձակեաց ասէ 'ի Վերայ սահմանաց իւրոց, տայ իմանալ Թէ

1 Քանզի բաղում ուրիշ տա պատմագիրս մեր գտանելն 'ի կիր արկեալ զԹիտալիայդ անուն, որ ըստ Յունաց գրի Թեդալիս կամ Թեոսալիս. որպէս և առ Եղեշէի, ուր գրեալ կայ Իսալիս։ Կամ որպէս Արալիս, Սաբալիս, և կամ որպէս Թեփալիս։

2 ԶԿասպից ծովն կոչէ սատ Արեմոնեան ծով, ոչ խորենացին, այլ Արշակ, զի Արշակ էր որ եւ զայստիկ երկիրս Վաղարշակայ. և նա այսպէս անուանէր. քանզի ըստ երկրին Պարս

Թեաց ուր նստէր Արշակ. յարեմուտ անկանէր ծովն Կասպից։

3 Ստորոտն 'ի Թզթահանորն 745. գրէ Թէ Պարթև որդ Կարեշին Մարաց և բարկունացոյ՝ զՀայոս ոչ երբէք զբաւումը ածին։ Այս բան նորա ըստ այսմ ունի ստուգութիւն, զի Արշակ պարթև կացուցանելով զեղբայր իւր զՎաղարշակ Թագաւոր 'ի վերայ Հայոց անկախ յիւրմէ, ուրոյն Թագաւորութի կացոյց հայապատանեաց, որպէս և էր յառաջ։

Վաղարշակ ինչ ինչ ևս յաւելլ'ի վերայ : Եւ չեն ինչ զարմանք . զի որպէս գրէ նա ինքն խորենացին Թ . Ծ . Արշակ յետ տալոյ Վաղարշակայ զայն ամենայն սահմանս , ասաց նմա . “Եւ այլ որչափ միտք քո և քաջութի՛ հասանեն . զի սահման քաջաց ասէ՛ զէնն իւրեանց . որքան հատանէ՛ այնքան ունի , ,” :

{ } Ետ իմանալոյ զայս ամենայն , պարտ է մտադիր լինել և 'ի բանս անդ՝ յորում Վաղարշակ ընդ սահմանաւ նահանգին Աղձնեաց գնէ ապա զՎղէսուրն , որ է հայկական անուն Գիւլիսիրիայի : Բայց Սէն Մառգէն 'ի բանաւ սիրական օրագրութե ֓ ֓ ֓ Փարիզու 1828 . նոյեմբեր . ոչ ընդունի , զի միայն յայն բան խորենացւոյն հայի , յորում զսահմանէ Աղձնեաց բղեշխին են բանք . վասն որոյ և զարմանայ , թէ զհարդ մարթ էր բղեշխիս այս իշխել և սահմանին Աղձնեաց որ էր առ Տիգրիսիւ , և միանգամայն իշխել Գիւլիսիրիայի որ էր առ Որոնդիս գետով կարի 'ի բացեայ յԱղձնեաց : Այլ պարտ էր նմա քաջ 'ի միտ առնուլ և զվերոյգրեալ բան խորենացւոյն , ուր ասէ՛ թէ Վաղարշակ իշխէր նաև արեւմտեայ մասին Ասորոց և Պաղեստինոյ , և այլն , որ յոյժ հեռի են քան զԳիւլիսիրիայն , յորոց վերայ հարկ էր նմա գնել իշխան և կառավար զոմն , զոր միւս բանիւն յայտ առնէ՛ թէ զբղեշխն Աղձնեաց կացուցեալ էր 'ի վերայ արեւմտեայ մասին Ասորոց , որ էր միանգամայն և զօրագլուխ հարաւային գնդին . իսկ իշխօղն այնչափ հեռաւոր տեղեաց հարկաւ պէտս ունէր բազմութեան զօրաց :

() անունս Գիւլիսիւր զառ 'ի Պրոկոպիոսէ յիշատակեալ ուրեք ուրեք զոր հաւաքեալ նշանագրեցաք 'ի մեծ Հայս , զի մի ընթերցողն ընդ Վլէսուրին շփոթեացէ զոր յիշէ աստ խորենացին , ինքն Սէն Մառգէն զէն 'ի ձեռն առնու ըզնոսին հերքել զբանս մեր . այլ թէ քանի վրիպակ գործէ՛ կորովամիտ ընթերցողն կարէ իմանալ : Նախ՝ զի խորենացին զԱղձնիս յիշելով , ապա զՎղէսուրն ամենայն , յայտ առնէ թէ Վղէսուրն ոչ էր յԱղձնիս , այլ արտաքոյ նորա : Իսկ ասեւն Սէն Մառգէնի՛ թէ բղեշխին Աղձնեաց ետ իշխել ամենայն Գիւլիսիրաց կամ կրճից որ էին արտաքոյ Աղձնեաց՝ այլ 'ի հայաստան , այս ամենեւին ընդդէմ է կառավարութե զոր ոչ գիտէ Սէն Մառգէն . զի զհարդ հնար է իշխանի միւում նահանգի իշխել 'ի սահմանս ինչ այլում իշխանի . այլ իշխանք իւրաքանչիւր նահանգաց իշխէին նաև Գիւլիսիրաց կամ կրճից որք գտանէին յիւ-

րեանց նաճանգի : Երկրորդ՝ եթէ Վաղարշակ սովին բա-
նիւ իշխան էր կացուցեալ 'ի վերայ կրճից , խորենացին
ոչ 'ի գործ ածէր զյուսական անունս Կոնստ, որ անուր
և անծանօթ է յամենայն գիրս մեր և յամենայն հայաստան.
այլ 'ի գործ ածէր զսովորական անունն յազգիս մերում,
որը կոչէին Դաւան. և ունէր գրել՝ Թէ ետ նմա և զամ-
նայն գրուես. և ոչ 'ի գործ ածէր 'ի միաւորականն իրեւ
անուն միոյ աշխարհի կամ նաճանգի՝ ասելով՝ զԿոնստ
աթիսայն : Ուր Թողցուք, զի ոչ միայն Գիլիսիոյ անունն,
այլ նաեւ այն գրուից կամ կիրճը անլուր են 'ի մեզ. եթէ
զայն կամէր նշանակել խորենացին, իւրիւր իրօք բացատրէր :

ԱՐՏԱՆԷՍ Ա

|| Երա ընդարձակութի կամ գէթ յօժարուի ընդար-
ձակելոյ զանցոյց զամենեքումը որ յառաջ քան զինքն ,
և որ զինի : Նախ՝ ընդ իւրեւ պահեալ ունէր զաճման
Թողեալս 'ի Վաղարշակայ որչափ ինչ կային նորա . զայս
յայտ առնէ բան խորենացւոյն ք. 11 . յասելն վասն
Միհրդատայ փեսայի Արտաշէսի, Թէ Արտաշէս “հաւա-
տայ սմա (Միհրդատայ) զկողմնակալութիւն հիւսիսային
լերանցն և Պոնտոս ծովուն , : Յայտ արարեալ Թէ ընդ
իւրեւ էին ազգք բնակեալք 'ի հիւսիսային լերինս , յոր ա-
նուն կոչէ զԿովկասու լերինս . ընդ իւրեւ էին և ազգ ինչ
զծովեգները Պոնտոսի բնակեալք՝ որպէս էին յաւուրս Վա-
ղարշակայ՝ նաեւ յաւուրս Արշակայ հօր իւրոյ՝ որ “պա-
տերազմելով ընդ պոնտացիս, ասէ ք. 9 . և նշանակ եթող
յեզեր ծովուն մեծի զնիզակն իւր , : Միայն համօրէն
փոքր Արիա 'ի սկզբան անդ չէր նուաճեալ ընդ իւրեւ, որ-
պէս էր յաւուրս Վաղարշակայ . զի 'ի Լիւդիա որ 'ի փո-
քուն Ասիա, նստէր յայնժամ ուրոյն Թագաւոր Կրետոս
ըստ վկայութեցն զոր բերէ և հաստատէ խորենացին ք.
13 . այլ յետ բառնալոյ զԿրետոս տիրեաց Արտաշէս, “նը-
ւաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովունցն երկոցունց , : ք. 12 :
Եւ առաւել գրէ ստորեւ . “Արտաշիսի նուաճեալ զցամաքս
միջոցաց ծովունցն երկոցունց , ըստ զՈվկիանոս (զմիջեր-
կրական ծով) բազմութեամբ նաւաց , : :

{} Ետ պահելոյ զայսոսիկ սահմանս ինքն Արտաշէս յոյժ
առաւել քան զՎաղարշակ և քան զԱրամ՝ ձգեաց զիւր
արշաւանս արտաքոյ իւրոց սահմանաց : Նախ՝ զԱրշական
ընդ իւրով ձեռամբ կացոյց Թագաւոր Պարսից, զնախա

գահուին յինքն առեալ, և զերկրորդական գահն նմա տուեալ, մինչ նաև զարքունիս իւր 'ի Պարսից աշխարհին շինեաց: Ապա հրաման տուեալ զօր յարուցանել յարեւելից և 'ի հիւսիսոյ բազում յոյժ՝ խաղաց յարեւմուտս. որով յայտ առնէ թէ այսոքիկ արեւելեան և հիւսիսային ազգք էին ընդ իւրեւ. և բազմութիւն նաւուց ընդ ելլեսպոնտոս 'ի Թրակիա անցեալ խաղաց 'ի վերայ յունաստանի ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արեւմուտս: Նոր էր արշաւանքս այս, զի ոչ ոք յառաջ քան զնա խաղացեալ էր 'ի կողմանս յայնոսիկ, վասն որոյ և խորենացին Տիեզերակալ կոչէ զնա յասեւն 'ի վերնագրի 13 գլխոյն. ք. «Վկայուիք Տիեզերակալութեն Արտաշիսի», 2ի առաջինս այս Արտաշէս համարի առ ընդարձակելոյ զտէրութի իւր ելեալ 'ի պատերազմ որպէս զՍեսուստր և զայլս յաշխարհակալաց. զի Արամ եւ ոչ յընդարձակել, այլ առ 'ի զերծուցանել 'ի բռնաւորաց. մեծն Տիգրան առ 'ի զերծանել 'ի դաւաճանուեց Ափղահակայ. Վաղարշակ առ 'ի կանգնել զնոր տէրութի, որով հարկ լինէր ջնջել զբռնաւորս որք տիրեալ էին առաջին սահմանացն Արամայ և Տիգրանայ:

Եւ յոր Արտաշիսի առեալ կամ 'ի հարկի կացուցեալ տեղիք ըստ չորից հին պատմագրաց, զորոց զբանս բերէ խորենացին ք. 13. բաց 'ի յիշելոցս են Թեբէ, Բաբելոն, Գոկէացիք, Լակեդեմոնացիք, Ղովկիացիք, Բիւտացիք, Եւ լադայ: Ամենայն սահմանքս այսոքիկ լայնածաւալք են, և սահմանք ազգաց քաջաց հռչակաւորաց 'ի գիրս. բայց Արտաշէս և ոչ զմին 'ի սոցանէ կարաց ընդ իւրեւ պահել, զի աղմուկ լեալ յիւրում բանակին, անդ խողխողի յիւրոց զօրաց:

ՄԻՀՐԴԱՑ

Օ սա ևս 'ի կարգս մերոց աշխարհակալաց դասեմք, զի յանուանէն Թուր լինել ազգաւ հայկազուն: Դարձեալ և ազգակցութիւնս յայնոսիկ էր մերոյն Արտաշէսի, և քեռայր լեալ միջին Տիգրանայ Թադաւորի, նաև գործք նորա խառնեալ ընդ գործս մերոց Թադաւորաց. վասն որոյ և Յոհանէս կաթողիկոս զսորա առեալ տեղիս ևս սեփաւ կան համարի Հայոց, յասեւն վասն Ամասիոյ. «Այս Միհրդատ երթայ ունի ևս զԱմասիա... և ընդարձակագոյնս զնա պարսպեալ, և գրաւելով զնա 'ի Հայս, տիեզերասահման քաղաք զնա յարդարեալ կոչէ»: Ինքն գոլով Թադաւոր Պոնտոսի՝ վեցերորդ Միհրդատ ձայնեալ 'ի

կարգաւ թագաւորաց Պոնտոսի, Եւպոպոք մակնանուամբ կամ հօրամայն կամ քաջահայր, գրաւեաց զգանազան տեղիս փոքուն Ասիոյ՝ որք ՚ի բաց ելեալ էին ՚ի տէրունէ Հայոց, զԿապադոկիա, զՓռիւգիա, զՄիւսիա, զԿարիա, զԼիւկիա, զՊամփիւլիա, զՊափղագոնիա, զԿողքիս, և գրեթէ զամենայն տեղիս փոքուն Ասիոյ, ՚ի մտի եղեալ խաղալ մինչև ՚ի Հռոմ. բայց ՚ի խաղալ Սիղղայի հռոմայեցւոյ ՚ի վերայ նորա, կորոյս զամենայն գրաւեալ տեղիս, կաշեալ միայն թագաւոր Պոնտոսի:

Պարձեալ միացեալ ընդ Տիգրանայ մերում 140 հազար հետեակօք. 16 հազար հեծեալազօրօք էառ զամենայն Բիւթանիա: Իսկ ՚ի պաշարեն զԿիւղիկոն, որ այժմ կոչի Երսէկ, վանեցաւ ՚ի Ղուկուղղոսէ հռոմայեցւոյ. յորժամ փոխանակ Ղուկուղղոսի եկն Կլապրիոն՝ Միհրդատ անդրէն գրաւեաց գրեթէ զամենայն, այլ դարձեալ յաղթեցաւ ՚ի Պամպէոսէ: Ի գրաւեալ երկիրսն՝ տեղիք յորոց սակս կարեմք դասել զսա ՚ի Թիւս ընդարձակողաց՝ եղէն Թրակիա, Յունաստան, Մակեդոնիա, երեսիլ քաղաքք բազումք, որպէս և Աթէնք 87 ամօք նախ քան զՔրիստոս. իսկ ՚ի հիւսիսակողմն Պոնտոսի՝ Տաւրիա և Կիմմերեանք¹, կամ անձնատուր լեալք և կամ հարկատու: Այսօրիկ են ընդարձակութիւնք աշխարհիս և տէրութի յիշատակեալք յաւէտ ՚ի դիրս մեր և մեզ ծանօթք. այլ առ Ստրաբոնի ժամ. 528. յիշատակի ընդարձակութիւն ինչ աշխարհիս ամենեւին օտար. զոր և ինքն իսկ իբր զրոյցս իմն յառաջ բերէ, և ոչ հաստատելով²:

1 Թէ զիարգ էա Միհրդատ զՔերքոնեան պատմէ Ստրաբոն է. 309: Վասն առնելոյ նորա զԿողքիս, և գոյոյ աղջական Ստրաբոնի, պատմէ ՚ի ժամ. 499: Վասն Պոնտոսի թագաւորուն նորա. ժ. 540 և 541: Ստրե. ՚ի ստորագրեն զՊոնտոս՝ զայս ամենայն ծովեզրս ընդ իւրե գրաւեաց ասէ Միհրդատ ՚ի 544 և 545. ուր և գրէ վասն Ամասիոյ:

2 «Աւանդի (ասե) ՚ի պատմութե, Թէ հայաստան երբեմն գոլով փոքր, ընդարձակեալ եղև ՚ի ձեռն Արգաթայ և Թարխաայ. սոքա յառաջադոյն գոլով զօրավազք մեծին Ամաթոսի՝ ՚ի պարսիկ նորա ինքեանք կալան թագաւորութի: Մին ՚ի Սոֆինի (Տափիք), յԱրիւխինի (Եփեսոսաց), և յՕտամանդիւի, իսկ միւսն ՚ի չքր

ջակոյս Արգաթապոս: Եւ զհայաստան ընդարձակեցին զառաք ածելով մասն ինչ ՚ի չքլակոյ տէրութեց. ՚ի Մարաց առին զԿաթիւնա, զՖաւնիգէս և զՎաստրոբէտա: Ի վրայ՝ զորս են առ Բարխաթեան ըրամք, և զԲորքինա, և զԿօկապինի, որ է յայնկոյս Գիրա (Կուր) գետոյ: Ի խալիվեանց և ՚ի Մաքիլիեանց (առին) զՓարսիսիքի, և զԲաեղքսինի, (զԿարին և Գլիւրլան), որք սահմանակից են փոքուն Հայոց, և մասունք նորա: Ի Քաղասոնեանց՝ զԱրիւխինի, և զորս են առ սահմանեց Ամաթոսոսի: 8 Ասորոց՝ զԴամսկիքի. այնպէս զի աւանդին զնոր լեզու ՚ի կիր առնուն: Այս պատմութի ընդարձակութի է արգարե զայս յառաջան ըստ կամք յերկրեալ:

Եւ նախայիշատակելոցս ոչ զք յարեալ 'ի մերոց ընդ-
արձակող աշխարհիս, այլ միայն պահպանող. յարեան ար-
դարեւ Ռուբինեանք, որք նոր երկիր գնեաւմք ածին զԿի-
լիկիա և զԽաւրիա. բայց կորստեամբ ընիկ աշխարհիս.
զի զսահմանս հայաստանեայց թողեալ 'ի ձեռս զօրաւոր
Թշնամեաց արարացւոց և սկիւթացւոց Թաթարաց, այն-
պէս գնացեալ առին զայն օտար երկիր. Թող զի յայանի
երևի լեալ երբեմն 'ի ձեռս մերոց աշխարհակալաց՝ որք
տիրեցին համօրէն փոքուն Ասիոյ. վասն որոյ զՌուբի-
նեանց տէրութի և զաշխարհակալութի ոչ աստ՝ այլ ու-
րոյն 'ի Կիլիկիա ունիմք ստորագրել. աստ միայն զնոցանէ
գրել՝ որք զՀին առեալսն կարող եղեն կամ պահել, և
կամ ընդ ձեռամբ արկանել:

Բ. Պակպոստոյ կամ անորէն զԲռամբ Թօնոյ զնախնի
ընդարձակեալ սահմանս:

ՄԻՋԻՆ ՏԻԳՐԱՆ

Ահա հազիւ կարաց ընդդէմ երկուց Թշնամեաց Յու-
նաց և հռոմայեցւոց պաշտպանել զմասն ինչ սահմանացն՝
զորս աշխարհակալքն 'ի նախնեաց իւրոց գրաւեալ ունէին
'ի Հայս: Տիգրան, ասէ Խորենացին ք. 14. « Ժողովեալ
զգօրս Հայոց ընդդէմ երթայ զօրացն Յունաց, որք յետ
մահուանն Արտաշեսի հօրն իւրոյ և ցրուելոյ զօրացն՝
հետամուտ լեալ դիմեալ գային յաշխարհս մեր, որոյ ընդ-
դէմ պատահեալ Տիգրանայ՝ արգելեալ 'ի վերջ նահանջէ,
և 'ի քեռայր իւր Միհրդատ հաւատացեալ զՄաժաք, և
զհօգս միջերկրայցն. և զօր բազում թողեալ նմա, զառ-
նայ յաշխարհս մեր,, : Ի Յունաց ազատեաց յայնժամ
զմիջերկրայս՝ որ է ասել փոքր Ասիա, բայց ոչ կարաց զեր-
ծուցանել 'ի հռոմայեցւոց, որք նախ 'ի ձեռն Պոմպէի
առին զՄաժաք զգլխաւոր քաղաք միջերկրայց. և ապա
յորժամ Միհրդատ ապստամբեալ էանց առ հռոմայեցիս,
ընդ նմին և Մաժաք քաղաք որ է Կեսարիա՝ էանց և մնաց
բոլորովին ընդ տէրութի հռոմայեցւոց: Դիմեաց Տիգրան
և յաշխարհն Պաղեստինոյ. պաշարեաց և զՊաղեստինոյ.
քաղաք Պաղեստինոյ, որ է Աքեա, բայց միայն գերի վա-
րեալ զՀրեայս դարձաւ անտի. որպէս և զԳնի 'ի ձեռն

Բարձրագույն սպարապետին իւրոյ գործեալ բաղմունքի գերեաց կարաց ածել 'ի Պաղեսախոյ, այլ ոչ ընդ ձեռամբ իւրով պահել որպէս զՎաղարշակ: Խաղաց և յԱսորիս առ 'ի վրէժս պահանջել 'ի հռոմայեցւոց. և միայն զգորս Կրատոսի հռոմայեցւոյ կարաց խորտակել առ Եփրատաւ, որ է նշանաւոր գործ Տիգրանայ առ վիպասանս և քերթողս հռոմայեցիս:

ԽՈՍՐՈՎ Ա

{Եւ միջին Տիգրանայ այն ամենայն սահմանք որք առ տաքոյ էին աշխարհին Հայոց՝ հետզհետէ կամ առան կամ հարկատու եղեն այլոց. բայց մինչև ցմեծն Խոսրով, որ է առաջին, տակաւին մեծատարած էր իշխողութիւն թագաւորաց Հայոց 'ի վերայ չրջակայից, որպէս յայտ առնէ և այս բան Ագաթանգեղոսի թղթ. Դ. յասեւն վասն մեծին Խոսրովու. " Սկսանէր... գումարել զգորս Աղուանից և Վրաց, և բանալ զգրուանս Ալանաց, և զիւրոյ պահակին. հանէր զգորս Հոնաց ", Եւ սուղ ինչ զինի գրէ. " Վաղվաղակի 'ի Թիկուան հասանէին (Խոսրովու) Աղուանք, Լինիք, Ճիղպք, Կասպք, և այլ ևս 'ի սմին կողմանց ", Ուր ցուցանէ հրամանատրութիւն կամ պարտաւորութիւն ժողովեալ սոցա առ Խոսրով, և ոչ վարձուք: Պատմի վասն սորա նաև խաղալ յերկիրն Պարսից, և մինչև ցՀնդկիս՝ հալածել զթագաւորն Պարսից, այլ այն էր միայն արշաւանք ըստ ասպատակաւորաց, և ոչ զերկիր գրաւել, զորմէ է բան մեր:

ՅՐԴԱՅ

{1} ամն սահմանաց տիրապետութեն Տրդատայ գտանեմք ինչ ինչ յիշատակեալ առ Խորենացւոյն, որպէս յասեւն Դ. 82: " Իսկ քաջին Տրդատայ երազապէս և բազում ճակատս տուեալ նախ 'ի Հայս, և ապա 'ի Պարսս, իւրով անձամբ առնէր զյաղթութին... և այսպիսի նահատակութիւնք յամեալ 'ի Պարսս և յասորեստան, անդր ևս քան զՏիգրոն յարձակի ", Որք են միայն յիշատակութիւնք յարձակման արտաքոյ հայաստանեայց: Սոյնպէս և 'ի ԳԼ. 85. յիշատակէ զխաղալնորա 'ի վերայ հիւսիսականաց, որք են ազգք սարմատացւոց, զորոց զթագաւորն միջակտուր արարեալ, և " զորոց զհետ մտեալ (ասէ) Տրդատ վարէ մինչև յաշխարհն Հոնաց... ըստ հայրութի (հայ-

րենի) օրինաց պատանդս առեալ դառնայ . որով պատճառաւ (ինքն՝ Տրդատ) միաբանեալ զամենայն հիւսիսի , հանեալ զօր բազում , գումարտակ արարեալ խաղայ յաշխարհն Պարսից , գիմեալ 'ի վերայ Շապհոյ որդւոյ Արտաշէի , : Բայց 'ի Խ . 87 . յիշատակէ ինչ և վասն յինքն սեփականելոյն ասելով . “ Բայց Տրդատայ հաստատեալ իւր զեօթնպարսպեանն Եկրատան երկրորդ , և վերակացուս յինքննէ թողեալ՝ դառնայ 'ի Հայոս , : Որով ցուցանէ թէ այս շինութիւն էր արտաքոյ աշխարհիս Հայոց , յորոյ յաւարտիւն վերակացուս յինքննէ եթող անդ , առ 'ի պահել ընդ իւրով տէրութիւն . և յետ այնորիկ դարձաւ յաշխարհս Հայոց , : Նաեւ առ Ագաթանգեղոսի գտանեմք այսպիսի ինչ յիշատակութիւն արշաւանաց . զոր օրինակ թղթ . խթ . ուր ասէ . “ Իսկ թագաւորն Տրդատ զամենայն ժամանակս իւրոյ թագաւորութեն աւերէր քանդէր զերկիրն Պարսից թագաւորութեն՝ զաշխարհն ասորեստանի . . . վասն այսորիկ պատշաճեցան բանքս այս 'ի բանս կարգի առական , թէ իբրեւ զսէգն Տրդատ , որ սիգալովն աւերեաց զթուրս գետոց . և ցամաքեցոյց 'ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց . . . որ զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց պատերազմեալ առնէր մարտիցն յաղթուի . . . առնոյր աւար բազում 'ի կողմանցն ասորեստանեայց . . . հանէր զգօրս Հոնաց սաստիկ յոյժ , և գերէր զկողմանս Պարսից , : Եւ 'ի թղթ . ձե . ինքն Տրդատ ասէ վասն իւր . “ Գաջ գիտեմ և զմեր Պարթեւաց կողմանս , վասն զի բնականութի իսկ է մեր , և զասորեստան և զտաճկաստան և զԱրարատական : Եւ զի մի ըստ միջէ թուեմ , զի բազում տեղիք այն են՝ որ իմ խաղաղութիւն հասեալ է , և բազումք այն են՝ որ մարտիւ և պատերազմաւ աւարի ասպատակեալ , : Բայց որոշագոյն յիշատակութիւն սեփականեալ սահմանաց տէրութեանն Տրդատայ գտանեմք առ Ագաթանգեղոսի յէ . ուր կամեւով յիշել թէ քրիոտոնէական վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի ցորձափ տեղիս ծաւալեալ եղև , յիշէ զամենայն սահմանս՝ որ էին սահմանք տէրութեան Տրդատայ . զի արդարև քարոզութիւն սրբոյն Գրիգորի՝ էր յայն ամենայն սահմանս՝ յորո իշխէր Տրդատ . “ Եւ այսպէս , ասէ , ընդ ամենայն երկիրն Հայոց 'ի ծագաց մինչ 'ի ծագս ձգէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեւ աւետարանին 'ի Սաղատացոյ ” քա .

1 Երբնակ Թ Գնէ՝ 'ի Սասացոյ քաղաքէն : Այլ օրինակ 'ի Մատա .

ղաքէն մինչև առ աշխարհաւն խաղտեաց, մինչև առ Կաղարջօք, մինչ 'ի Սառ : 'ի սահմանս Մաղքթաց, մինչև 'ի դրունս Ալանաց, մինչև 'ի սահմանս Կասրից 'ի Փայտակարան քաղաք արքայութեն հայոց . և յԱմդաղուց քաղաքէն մինչև առ Մծբին քաղաք քերէր առ սահմանօքն Ասորոց, առ 'նոր Շիրական երկրան : և առ Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհն Մարաց. մինչև առ տամին Մահքրտեան 'ի յիշանին . մինչև յԱտրպատական ձկտէր զքարազուծի իւր : , Եայս բան' ասելովն «Ամենայն երկիր հայոց 'ի ծագաց մինչ 'ի ծագա», կամի նշանադրել որչափ ինչ սահմանք էին յայնժամ տերութեն հայոց, այսինքն' տերութեն Տրդատայ : 'նման սմին բան ինչ յիշատակի և 'ի թուղթն դաշանց, ուր ասէ մեծն Կոստանդիանոս թղթ . նէ . «Եւ սեփական աշխարհ սահմանեցի նմա (Տրդատայ) զՊառտոն Արմէնիանն և զԿապադովկիա, զոր հանեալ էր 'ի հայոց Պոմպէի կեսարի : Եւ այս է բուն հայրենիքն Տրդատայ՝ Արձոյ՝ լեռնէն մինչև 'ի լեռան Այրարատ . և 'ի Գայլ գետոյն ելեսպանտացուց մինչև 'ի հջօր գետն մեծ Տիգրիս . իսկ 'ի կողմանց Քոհաստանայ՝ որչափ բազուկ իւր բաւեսցէ, և թուրն թափեսցէ » :

ԾՈՒՆԵՂ ԶՕՐԱՎԱՐ

{Յաւուրս Պապայ արքայի յելս չորրորդ դարուն՝ յորժամ Ըպպուհ պարսից թագաւոր դադարեցաւ 'ի պատերազմելոյ ընդ հայս, պատճառաւ մեծի պատերազմին զոր ունէր ընդ Քուշանս, «Այնուհետե (ասէ Բուզանդ է . 8.) սկսանէր սպարապետն հայոց Մուշեղ հարկանէր զայնու սիկ՝ որք ապստամբ եղին 'ի թագաւորութեն Արշակունեաց : , Ապա մի ըստ միօջէ թուելով զապստամբեալս 'ի ընիկ հայաստանեայց զորս Մուշեղ նուաճեաց, եղ 'ի վերայ ասէ, հարկս, և էառ պատանդս 'ի նոցանէ . զայսօրիկ յիշէ 'ի 10 . գլ . և 'ի հետեւեալսն . զԿորդուս, զԿորդիս, և զՏմօրիս, զԱրձախ, զԿասբա, որով իմանայ և զՓայտա

ղացուց քաղաքէն . ուզին թուի Սառաղացուց . որ կամէ 'ի խաղտիս, և կամ առ երկ Կիլիկիոյ :

1 Օրինակ մի գնէ, Մինչ իսպառ :

2 Օրինակ մի գնէ . Առ 'նոր Շիրակ կան (որ է սիւսլ) և Մահքրտան երկրան :

3 Տգադէրն Պօլսոյ գնէ, Մաղք .

Թեան իշխանին :

4 Արձիսա՝ ըստ մեղ Արգէտո՝ է լեռան Կեսարիոյ քաղաքն՝ որ մինչև յայժմ կոչի տաճիւրէն Էրձիկէ : Ի սպառնքին Պօլսոյ շէք այս անուն, զի գնէ 'ի լեռնէն Արարադայ :

5 Ի միւս՝ օրինակի գրի Քոհաստանայ :

կարան. զՈւտի նահանգ ըստ մեծի մասին՝ զոր առեալ էին Աղսւանք. զորս և յանուանէ յիշելով ասէ. «Թափէր 'ի նոցանէ (յԱղսւանից) բազում գաւառս զոր հատեալ էր նոցա 'ի նոցանէն. զՈւտի և զՇահաշէն և զձորն Գարդմանայ, զԿողթ և . . որ շուրջ էին զնովաւ սահմանք, գաւառք», : ԶԳուգարս՝ զորս ըստ մեծի մասին Վրաց էր առեալ, վասն որոյ յանուն Վրաց յիշէ. բայց 'ի Ե. 15. նշանագրէ, թէ «Զբղեաշին Գուգարաց որ յառաջն ծառայէր Թագաւորին Հայոց և ապստամբեաց, կալեալ գլխատէր», : Յիշէ և զերկիրն Աղձնեաց, զմեծ ծովս, զԱնգեղառն, զԱնձիտ և զըջակայս նորա : Իսկ յայն երկիրս՝ որք թէպէտ չէին 'ի հայաստան, բայց յառաջագոյն էին ընդ տերութիւն Հայոց, և ապա ապստամբեալ, յիշէ 'ի Ե. 8. և 'ի հետեւեալս, զԱտրպատական, զԵոլիրական, զԿողմանս Մարաց. յորոց զապստամբն կոտորեաց ասէ, զբազումս գերի տարաւ, և զմնացեալն 'ի հարկի կացոյց պատանդ առեալ 'ի նոցանէ :

ԱՇՈՑ Ա

Սա որպէս նորոգող գտաւ անկեալ Թագաւորութեն, նոյնպէս գտաւ նորոգող տիրապետութիւն կորուսեալ սահմանաց աշխարհիս, որ մինչև 'ի կովկասային ազգս ձգեաց զիւր տերութիւն. «Ետումաւորս (ասէ Վարդան, այսինքն յաւուրս ք. Գէորգայ կաթողիկոսի) ընդարձակեալ մեծին Աշտի 'ի Վիրս և յԱղսւանս և զկովկասայինմն հնազանդեալ», : Զոր Վարդան նախ քան զԹագաւորելն Աշտոյ գնէ, Յոհաննէս կաթողիկոս յետ Թագաւորելոյն պատմէ. և միայն զկովկասայինմն յիշէ ասելով. «Եւ ապա ձեռն զհիւսսական կողմամբն արկեալ 'ի ծործորս մեծի լերինն Կովկասու, որ 'ի հովիտս և 'ի ձորս երկայնագոգս բնակեալ էին ազգք, ընդ իւրեաւ հնազանդեցուցանէր», : Որ է այնպէս հնազանդեցուցանել, որպէս էին յաւուրս նախնի աշխարհակալաց մերոց, զորոց յիշեցաք 'ի վերոյ : Վարդան յաւելու՝ թէ «Աշտտ արքայ գնէ իշխան Վրաց զբեռորդի իւր, և ինքն կատարի 'ի Քրիստոս եօթանասուն և մի ամաց», : Իսկ Յոհաննէս կաթողիկոս յաւելու, թէ և ընդ Թագաւորին եղերացւոց այնպիսի սէր միաբանութեան կապէր, «մինչ զի անընդհատ յորդիութեան սակի գոլով, մտերմաբար պարտալձար միշտ նմա 'ի ծառայութիւն բերէր», :

ՍԾԳԱՑ Ա

{ } ԿԱՆՈՒՐԱ ԲԱԳՐԱՄԱՌՆԵՐԱՅ ՈՂ ՈՐ ՀԱՆՈՍԱՐ ԳՄԱՆ Խ .
 Սմպատայ արքայի 'ի կողմանէ ընդարձակելոյ զտէրութի
 չայոց , յոյր սակս բերցուք զնոյն իսկ բանն Յոհաննու կա-
 թողիկոսի . " Եւ ինքն (Սմպատ , ասէ) ձեռնութափ լեալ 'ի
 գիւտս աշխարհաց բազմաց , զամենեւին յանձանձէ . ածէ
 համագունդ և ընդ իւրեալ նուաձէ , զամանս հեշտակա-
 նան բանիւ և զամանս արդեամբք յինքն յանգուցեալ .
 ըստ որում և մեծ կուրապաղաւն Վրաց' և համախոհք
 իւր' գեղեցիկ կարգաց ուղղութե հաւանեալք և հնա-
 զանդեալք լինէին . իսկ զամանս ձեռներէց զորոք հարու-
 տահարեալ զընդվզեալն և յոտին կացուցեալ : Եւ այս-
 պէս ձգեալ աճեցուցանէր զշաւիղ տէրութի իւրոյ , յարե-
 մտից հիւսսոյ' մինչև ցկարնայ քաղաք . և անդր ևս բան
 զկարծի քերեալ մինչև առ ափն ծովուն մեծի (որ է Պնն
 տոս ծով .) և մինչև ցաահմանս եգերացւոց , և մինչև ցրու-
 տորոտ մեծի լերինն Կովկասու , զգուգարացիս , և զծա-
 նարս մինչև ցրուռն Ալանաց , առեալ ևս յինքն և զամ-
 ըոց գրան պահակի նոցա : Եւ անտի 'ի հարաւակողմն կոյս'
 զկուր գետով մինչև 'ի քաղաքն Տփլիսի , և զՈւտի գաւառ
 մինչև 'ի քաղաքն Հունարակերտ , և մինչ 'ի Տուս և 'ի
 Շամքոր : Եւ այսպէս ընդարձակեալ զսահման տէրութե
 իւրոյ , որք ընդ լծով արքունի սակից և բեկարաց և մաք-
 սից կացուցեալ , զզէն քաջութե մարտի իւրոյ նշան յաղ-
 թութեան կանգնէր " : Տէրութին Խ . Սմպատայ 'ի վե-
 րայ կովկասայնոց' որք են սարմատացիք' յիշատակի և
 յայս գիպուած պատմեալ 'ի նոյն մատենագրէ . " Չայտու-
 ժամանակաւ Թագաւորն եգերացւոց Կոստանդին յայ-
 լանդակ բարս գծնեայս դաւաճանեալ . . . Գնայ զհիւս-
 սական կողմամբք որ 'ի ծարծորս լերինն Կովկասու , մի-
 անգամայն իսկ և յաշխարհն գուգարացւոց և որ մերձ
 'ի դրունս Ալանաց բնակեալ են , զի ընդ իւրով ձեռամբ
 զոսսա նուաձեցէ : Եւ վասն զի աղքէն այնորիկ հաւա-
 նեալք և հնազանդեալք և նուաձեալք էին ընդ ձեռամբ
 արքային Սմպատայ , գրէ ապա Թագաւորն Վրաց Ասոր-
 ներսէհ վաղընդփոյթ առ Թագաւորն եգերացւոց , վասն
 զի փեսայ նորա էր , ցրել . . . զսնոտի խորհուրդան " : Ուր
 ցուցանէ զտէրութի իմն նորին Սմպատայ նաեւ 'ի վերայ
 նոյն Թագաւորին եգերացւոց , 'ի գրելն թէ յետ հնազան

դեղին նման եգերացւոց թագաւորին՝ ապա արքայն Սըժ-պատ «զգեստաւորէ զնա թագաւորական զգեստու, և դնէ խոյր ոսկի ընդելուզեալ մարդարտով՝ ի գլուխ նորա, և ականակուռ ոսկի կամար ածէ ընդ մէջ նորա, և այլ իմն վայելուչ կազմուածս ըստ ուղեորութե պիտոյից նմա յարդարէր. և զօր ի ձեռս նորա դումարեալ առաքէ զնա յաշխարհ տէրութե իւրոյ», Իսկ թագաւորն եգերացւոց յետ այնորիկ՝ ասէ, «Ի բազում հնազանդութի և մտերմական ծառայութի համախոհութեան՝ զինքն արքային Սմայատայ բերէր», :

Ընդ այս ամենայն սահմանք են հիւսիսակողմանք, որք և էին ընդ տէրութե մերոց նախնի աշխարհակալաց զորս յիշեցաք. իսկ զհարաւակողման աշխարհաց ոչինչ յիշէ, որք են Արարատական, Մարք, ասորեստան, և Միջագետք, զորոց յիշատակի ի պատմութիւն նախնի աշխարհակալաց մերոց իբր զհնազանդելոց նոցա: Այլ զիարդ և իցէ, ի Բագրատունիս զայս ան. Սմայատ մարթ էր կոչել ըստ իմիք Թագաւոր Տիգրեթակալ որպէս կոչէ Սամուէլ. բայց յետինք կարի իմն յանպէտս ետուն զայս անուն չ. Սմայատայ, որոյ տիեզերակալութիւն ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ ազատել նորա ի ձեռաց թշնամեաց քանի մի տեղիս ի միջնաշխարհին, որպէս տեսցի ի յետադայ յօդուածդ. զոր օրի նակ և ան. Գագիկ Շահնշահ ազատեաց զբազում տեղիս ի ձեռաց թշնամեաց. «Ի սահմանացն Վայոյ ձորոյ (գրէ Արտղիկ ք. 30.) և Խաչենոյ, և Փառխոսոյ, առաւել քան զեղըայր իւր (որ էր չ. Սմայատ), և ոչ որ զարհուրեցուցանէր զհայաստանեայսս մինչև ցօր գրելոյ իմոյ զքան յիշատակիս այսորիկ», :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ

Նոսադումն աշխարհիս Հայոց:

(Թ)ՈՂԵԱԼ ի բաց որ ինչ վասն ժամանակին Հայկազունեաց, տեսանեմք ի ժամանակս Արշակունեաց երբեմն զայս և երբեմն զայն աշխարհ ի բաց հանեալ ի տէրութեն Հայոց. զոր օրինակ յասելն Խորենացւոյն ք. 44. վասն ք. Երուանդայ, թէ կուտէր առ ինքն «զգօրս Հայոց և ըզվրաց և զկողմանցն Կեսարու, այլ և զՄիջագետացն ազեր-

սիւք և տրուվք » : Այս եղանակ բանի ցուցանէ թէ այն աշխարհք ոչ էին յայնժամ ընդ տէրուք Հայոց այնպէս՝ որպէս էին երբեմն ընդ աշխարհակալ թագաւորք մերովք . զի վասն նոցա ոչ ուրեք յիշատակի աղերսիւք և տրուվք զօրս ժողովել, այլ հրամայելով : Ըստ այսմ տեսանեմք և զաշխարհն Կասպից աղստամբեալ 'ի տէրուէն Հայոց յաւուրսք . Արտաշէսի, զոր Սմբատայ գայեկէի նորին անդրէն նուաճեալ ցուցանէ խորենացին ք . 53 . զորոց ունին գտանել տեղեկուի 'ի ստորագրուէս իւրաքանչիւր տեղեաց : Բայց տիրապէս նուազումն աշխարհիս սկիզբն էաւ յետ Տրդատայ, զորմէ վկայէ և Սամուէլ 'ի յիշատելով . « Մեծագոր արքայն Տրդատ գեղակուր եղեալ 'ի զօրաց իւրոց վախճանի , յորմէ հետէ նուաստանալոյ առին սկիզբն Հայք » :

Այս նուազումն քանզի հետզհետէ եղև , առ 'ի վերայ հասանել այնմ՝ հարկ է առաջի աչաց ունել կարգաւ զսնուանս տեղեաց և գաւառաց՝ որչափ ինչ նշանակին 'ի պատմագիրս մեր , ընդ դարս դարս բաժանելով :

ԴԱՐ Դ

Երկու նահանգք փայտակարան և Աղձնիք՝ 'ի մէջն անդ այսր դարու վտարանջեալ հատուածեցան . զորմէ ողբալով գրէ խորենացին ք . 4 . « Որպէս յաստուածայինմն գտանեմք ասացեալ պատմութիս երբայական աղգին . յետ դատաւորացն 'ի ժամանակի անիշխանութեն և անխաղաղութե ոչ լինել թագաւոր , և առնն ըստ հաճոյից ինքեան գնալ . սապէս և 'ի մերումն էր տեսանել աշխարհիս : Քանզի 'ի վախճանել երանելոյն Տրդատայ՝ մեծ իշխանն Բակուր որ բռնէին Աղձնեաց կոչիւր , տեսեալ զՍանատրուկ թագաւորեալ 'ի փայտակարան , զնոյն խորհեցաւ և ինքն , թէպէտ և ոչ թագաւորել՝ զի ոչ էր Արշակունի , այլ տիրաւ զլուխ կամեցաւ լինել . ճեղքեալ 'ի միաբանութե Հայոց՝ ձեռն ետ յորմիցդ արքայ Պարսից » : Իսկ վասն Սանատրուկոյ այսպէս գրէ Կիրակոս . « Բայց Սանատրուկ որ Պարսից՝ արքային Աղուանից վերակացու կարգեալ էր 'ի Տրդատայ , իբրև լուաւ զմահ նորա , սպանանէ զսուրբն Գրիգոր » :

1 Վրկապէաւ գրչաց մեծեալ է զուանից վերակացու կարգեալ էր... աստ Պարսից արքայն , այլ պարտ է ընդ երկուս առ Հապուհ արքայն Պարսից : Բայց Սանատրուկ որ Առաքել :

գորիս... և ինքն երթայ առ Հապուհ արքայն Պարսից, և ընդունի զկէս Թագաւորութե, հասուածէ զաշխարհն խոսրովայ, և խոսրովու բաւական համարեալ զմնացեալ աշխարհն իւր»։ Այլ ապստամբուի Բակրոյ 'ի դերեւ եւլ. զի զկնի 'ի գալ Անտիոքոսի յաշխարհ մեր առաքեալ 'ի Կոստանդեայ կայսերէ յօգնուի մերոց, Մանաճիհր կարգեալ 'ի նմանէ զօրապետ հարաւային զօրուն՝ ասէ խորենացին Դ. 7. « Ծակատ տուեալ ընդ Բակուր բռնչիի սատակէ զնա և զզօրս նորա, և զՊարսիկս օգնականս նմա հալածական առնէ, և զորդին Բակրոյ զՀեշայ ձերբակալ արարեալ՝ հանդերձ երկաթի կապանօք առաքէ խոսրովու, և զգաւառս իշխանուէ նորա սրով դատի յանինայ, ոչ միայն զմարտիկս այլ և զաւանակ շինականս», ։ Բայց Թէ զինչ փոփոխուիք եղին յետ այնորիկ, տես 'ի մեծ Հայս 'ի Թղթ. 65. միայն յաւելցուք աստ 'ի Բուզանդայ Դ. 50. զպատճառն ապստամբելոյ 'ի մերոյս Զ. Արշակայ արքայէն. « Զերեսուն և զչորս ամս՝ ետուն պատերազմ երկիրս Հայոց ընդ Թագաւորին Պարսից, և յետ այնորիկ ձանձրացան պարտեցան լքան... երկողին կողմանքն. և սկսան սորսորել դեալ 'ի բանակէն Հայոց Թագաւորին. Թողին զիւրեանց արքայն Արշակ. բայց նախ այսմ՝ գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին. նախ բռնաշին Աղձնեաց», ։ Ահա զձանձրութիւն յերկարութե պատերազմին պատճառ. զնէ ապստամբուէ, ուր և յիշէ զմնացեալ ապստամբսն որք են՝ Նաշիրական բռնաշին, Մահկեր տանն, Նիհաբականն, Գուգարք, Ձորոց գաւառ, Կողք, Գարդմանաձոր, Արցախ, Տմնրիք, Կորդիք, աշխարհն Մարաց, (որ ըստ մեզ է Փայտակարան) և աշխարհն Կաղբից։ Իսկ տէրն Անձտեաց, ասէ, (որ է Հանձիթ), և իշխանն մեծ Ծափաց գնացին առ Թագաւորն Յունաց՝ ։

ԴԱՐ Ե

Լ՝ զձնիք յաւուրս Պապայ արքայի անդրէն 'ի Հայս գրաւեալ ասէ Բուզանդ. Դ. 16. 'ի ձեռն Մուշեղայ սպաբապետին. բայց յայտ է Թէ զկնի դարձեալ մնաց յիւրում ապստամբութե ընդ պաշտպանութե լեալ Պարսից. զի

1 Նոյն ինքն Բուզանդ. 'ի Դ. 51. գնէ զերեսուն ամ։

2 Յայտ չորրորդ գրքու ընդ տէրութե Յունաց էին փոքր Հայք, և

մասն ինչ մեծին Հայոց. այլ վասն այսր տեսցես ստորեւ. ուր ունիմք ճառել զպատճառնէ աշխարհիս յերկուս օտար տէրութե։

բան Եղիշէի, որ էր յետ վերջնաւոյ թագաւորուն Արշակունեաց, յայտնի դասէ ընդ այլ օտար և զատուցեալ աշխարհս. որպէս յասելն 'ի թղթ. 86. "Ձի առհասարակ հրաման առեալ էր յարքունուստ, որպէս աշխարհին Հայոց՝ նոյնպէս և Վրաց և Աղուանից և Լինաց, Աղձնեաց և Կորդուաց և Ծօղէից և Դասան և որ այլ ևս ուրեք ուրեք 'ի ծածուկ յիշխանութեն Պարսից ունէին զբրիտոնէութիւն", Եւ 'ի թղթ. 234. "Թուղթ մի 'ի Վրաց աշխարհէն, և թուղթ մի յԱղուանից աշխարհէն. սոյն պէս և թուղթ մի յԱղձնիս",

Կորձէք ուր են Կորդիք՝ յաւուրս Խորենացոյն Ք. 64. իբր զատուցեալ 'ի մէջ համարի. որպէս և Եղիշէ 'ի թղթ. 163. ընդ օտար աշխարհս թուէ զՏմորիս, զԿորդիս և զԱրցախ. "Սոյնպէս առնէր և ընդ ամենայն կողմանս ամբականաց աշխարհին, 'ի Տմորիս և 'ի Կորդիս, յԱրցախ և յԱղուանս, 'ի Վիրս և յաշխարհս Խաղտեաց. յղէր պնդէր զի ասպնջականութիւն զքարժանի մի համարեացէ",

Պարդման գաւառ Ուտի նահանգին, և Տաշիր գաւառ Գուգարաց, իբր արտաքոյ հայաստանեայց յիշատակին 'ի գիրս Կորեան. զի յետ պատմելոյ զգալուստ սրբոյն Մեսրոպայ յայտոսիկ յերկոսին տեղին՝ ապա ասէ. "Ինքն գառնայր 'ի կողմանս Հայոց մեծաց", Իբր թէ այն երկողքին գաւառք չէին համարեալ 'ի մեծ Հայս:

Գուգարք համբէն 'ի բազմաց հետէ 'ի բաց ելեալ էր 'ի մերմէ տէրութիւն. որպէս գրէ և Խորենացին յաշխարհագրութե իւրում, որ և միշտ մնաց այնպէս. զոր օրինակ ցուցանէ և այս բան Յոհաննու կաթողիկոսի. "Այս Մովսէս զՎիրիոն սրբոյ կաթողիկէի վանաց երէց ձեռնադրէ յարքեպիսկոպոսութիւն Վրաց նահանգին և Գուգարաց և եգերացոց, ըստ... կարգացն առաջնոց", Ուր զԳուգարս դասէ ընդ օտար աշխարհս. զոր օրինակ էին Վիրք և Եգերք. միայն յաւուրս Ք. Աշոտոյ հնազանդեցան. զի յետ ասելոյ նորին Յոհաննու կաթողիկոսի՝ թէ էառ Աշոտ զԼամշուղէ բերդ Գուգարաց զարստամբեալն, ասէ. "Եւ այնուհետեւ ապա հիւսիսական աղբն այնորիկ ընդ ձեռամբ նորա նուաճեալ հնազանդէին 'ի ծառայուի", Երբմէ յայտ է թէ նուաճելն զսոսա Մուշեղայ՝ զոր 'ի վերոյ յիշեցաք, առ ժամանակ մի տեւեաց. իսկ նուաճելն Աշոտոյ թէ ցորչափ տեւեաց, տես ստորեւ:

ԴԱՐ Թ

{ } Ելլա այսր դարու Գողթն գաւառ Սիւնեաց անկեալ կայր 'ի ձեռս ուրումն ամիրայի . այլ իշխանքն Սիսական տոհմն գոթմենեալ, ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս, 'ի վերայ ամիրային, " որ յայնժամ զգաւառն Գողթան բռնակալեալ պայազատէր, ինդրէին առ 'ի նմանէն յինքեանս դարձուցանել զսեփական իւրեանց ամրոցն Երնջակ, և զառ ստորոտով նորա զգաւառն՝ զոր Յուսիպայ աստիկանին առեալ տուեալ էր 'ի ձեռս Գողթան բռնակալին . այլ նա իբրեւ յարքունստ զայն նմա շնորհեալ համարէր, և ոչ առնոյր յանձն նմա տալ, ։ Պատմէ ապա զմարտն երկաքանդիւրոց ընդ միմեանս . այլ յորժամ զօրք արաքացւոց յետս կոյս դարձան, այն գունդ Սիսական տոհմն զոր դարաւորացի կոչէ, սպանին զՎասակ զմի յիշխանաց նոյն տոհմն . Նոյնպէս և Տարօն և Աղձնեաց նահանգ 'ի ձեռս այլազգեաց՝ :

ԴԱՐ Ժ

{ } Ելլամ դարու նահանգքն որ մնացեալ էին 'ի ձեռս Հայոց՝ էին այսորիկ և եթ, Այրարատ, Սիւնիք, Արցախ, Վասպուրական, Տաւրուքերան ըստ մասին՝ : Իսկ Գուգարք, Տայք՝ էին 'ի ձեռս Վրաց . Ուտի և մասն ինչ Արցախոյ՝ 'ի ձեռս Աղուանից : Փայտակարան, Կորձէք կամ Կորդուք և Պարսկահայք՝ որ կոչի Հեր և Զարուանդ՝ 'ի ձեռս այլազգեաց . Մոկք և Աղձնիք նոյնպէս ըստ մեծի մասին 'ի ձեռս այլազգեաց, իսկ ըստ փոքու մասին 'ի ձեռս Հայոց : Բարձր Հայք և չորրորդ Հայք 'ի ձեռս Յունաց, նաև մասն ինչ Տուրուքերանոյ, զոր օրինակ են Տարօն և Հարք գաւառ, ուր էր Մանազկերտ քաղաք, էին 'ի ձեռս Յունաց . զորոց զիշխանս նոքա դնէին երբեմն 'ի Յունաց և երբեմն 'ի Հայոց, զորոց կարեւ գտանել ինչ ինչ տեղեկութի յայսմ մատենիս, և 'ի մեծ Հայս 'ի տե-

1 "Եւս այսորիկ (ասէ Յոհ. կաթ.) աղբայ Սմբատ... եգ 'ի մոթ իւրում երթալ հասանէլ հաստատել նուաճել զաշխարհն ևս Տարօնոյ և զփոքանս նահանգքն ևս Աղձնեաց, զի մի տաւառաբոժիցի սեպհականութի ազգացն այնոցիկ 'ի բնիկ տէրունն" :

2 Բանդի յԱյրարատ նահանգի՝

Դուին գաւառ իւր սահմանդ 'ի բազմաց հետէ էր 'ի ձեռս ամիրայի արաքացւոց . նոյնպէս և Գողթն գաւառ Սիւնեաց . որոյ ամիրայն Ապուտեղի տնուանեալ թէ զինչ պատերազմունս մզեաց ընդ ամիրային Դուինոյ՝ պատմէ Արտիկ 'ի Գ . 11 :

դիս իւրեանց. միայն վասն Տայոց արժան է սակաւութիւնը անցանել բանիւք առ տեղեալս :

Յորժամ Դաւիթ կիւրապաղատ տիրէր Տայոց, բոլորովին արտաքոյ ելեալ էր Տայք 'ի տէրութիւն թագաւորացն Հայոց բազրատունեաց. և յորժամ մեռաւ յելս անդ տամներորդ դարուն՝ էանց 'ի ձեռս Յունաց, ըստ որում չունելով զորդի և ոչ զեղբայր՝ կտակաւ թողեալ էր զամենայն երկիր իւր կայսեր Վասիլ երկրորդի. որոյ անձամբ եկեալ 'ի Տայս՝ ընդ ձեռամբ իւրով նուաձեաց “զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց” . որպէս գրէ Արտղիկ Դ. 43. Եւ քանզի 'ի բաժնէ այոր Դաւիթի անխրատաբար յափշտակեալ էր Գէորգէ թագաւորն Ափխազաց, որպէս ասէ Լաստիվերոցի գլ. 7. Վասիլ կայսրն պատգամաւ քեաց առ նա՝ թէ “Զոր քո ոչ է հայրենի ժառանգուի, թող և կաց խաղաղութիւն քո բաժնիդ... տուր զքո՝ հայրենիքն զոր կիւրապաղատն ինձ տուեալ է” : Որում իբրեւ հաւանեալ յանձն էաւ Ափխազն, յայնժամ Վասիլ “իշխանս 'ի վերայ գաւառին կացուցեալ, բաժանեն տունն առ տուն և գեօղ առ գեօղ և ագարակ առ ագարակ, որպէս յառաջնան լեալ էր” :

ԴԱՐ ԺԱ

1) ասպուրական նահանգ, որ էր աթոռ թագաւորուն Արծրունեաց՝ էանց 'ի ձեռս նորին Բ. Վասիլ կայսեր, զոր ետ նմա կամօք իւրովք Սենեքերիմ թագաւոր Վասպուրականի, չհանդուրժեալ բազմութեան ատպատակաւոր թշնամեաց. և 'ի 1022 չուեաց բազմութիւն 'ի Սերաստիա, զոր փոխմասկ այն առեալ էր 'ի կայսերէն :

Ինի քաղաք՝ աթոռ թագաւորութեւն Բազրատունեաց հանդերձ շրջակայ գաւառօք իւրովք յանձնեալ եղև գրով 'ի ձեռս նորին կայսեր Վասիլ երկրորդի 'ի Յովհաննէ թագաւորէն մերմէ, վասն որոյ 'ի մէջն անդ նոյն գարու Յոյնք տիրեցին Անույ յաւուրս Կոստանդին Մանովի կայսեր, թողեալ պահապանս 'ի վերայ գրաւեալ տեղեացն, որպէս գրէ Լաստիվերոցի ԺԴ. “Հեծելազօրք հռոմք ոչ սակաւք էին յարեւելս պահապանք աշխարհին, որ մինչև ցվաթսուն հազար ասեն եթէ էր թիւ բանակին, որոց գլխաւորք էին Կամենաս” որ թարգմանի կրակ. որ ունէր զիշխանուի տանն Հայոց. և Ահարոն որդին Բուլ-

ղարին՝ որ ունէր զկողմն Վասպուրականի . և Գրիգոր Հայոց իշխանն հօր՝ ունէր զպատիւ մաժիստոսութեն , , :

Կարս , աթոռ համանուն թագաւորութեան նոյնպէս էանց ՚ի ձեռս Յունաց ՚ի նմին ժամանակի . զի Գագիկ թագաւորն Կարուց առ ահի Թուրքաց ետ Յունաց հայրենիս իւր , այսինքն զԿարս հանդերձ Վանանդ գաւառան իւրով , փոխանակեալ քանի մի տեղեաց փոքուն Հայոց : Գագիկ թագաւոր Վանանդայ և Կարուց , առէ Կիրակոս , « գնաց առ Յոյս . սակայն զլիաւորն (թագաւորն Անւոյ) դադարեաց յաւուրս Գագկայ . և այլք անձնատուր եղին ընդ ձեռամբ վիշապին (Ալփաւսնայ) . և կէտք փախստական գնացին առ Կայսրն Յունաց . և նոքա տիրեցին աշխարհիս ամենայն , , :

Ի՛ջնի , Կայեան և Կայծոն նոյնպէս ՚ի մէջն անդ մեծատաներորդ դարուս անցին ՚ի ձեռս Յունաց , որոց ետ Գրիգոր մագիստրոս . զի տեսեալ նորա զանկանին վերջին Գագկայ թագաւորի ՚ի ձեռս Յունաց ՚ի Կոստանդնուպոլիս , նախատես լեալ թշուառութեցն որք դաւոց էին , ինքն ևս զամենայն երկիր իւր ետ ՚ի ձեռս Մանուսիս Կայսեր Կոստանդեայ . զորմէ այսպէս գրէ Լատին վերտցի Ժ . « Եւ ՚ի յերկարիւ խնդրոյս այսորիկ՝ Գրիգոր որդի քաջին Վասակայ , ելեալ և նա գնաց առաջի թագաւորին (Կայսեր) . քանզի այր իմաստուն էր . . . իբրեւ ետես եթէ ոչ են թողլոց զԳագիկ ՚ի տեղի իւր (այսինքն առ ՚ի դառնալ ՚ի տեղի իւր յԱնի ,) յառաջ կացեալ տայ զքանալին Բջնոյ ցթագաւորն (Մանուսիս Կայսր) , և զամենայն զիւր հայրենի ժառանգութիւն . և մեծարեալ ՚ի նմանէ առնու զպատիւ մաժիստոսութեան և զտեղիս ընակութեն ՚ի սահմանս Միջագետաց գեօղս և քաղաքս գրով և ոսկի մատանեաւ յազգէ յազգ մինչև յաւիտեան , , : Իսկ Վարդան գրէ . « Գրիգոր որդի քաջին Վասակայ տայ զԲջնի ՚ի Մանուսիսն , և զԿայեան և զԿայծոն զոր ընդ ձեռամբ իւր ունէր . և առնու զդքսութիւն Միջագետաց , , : Բջնի էր ՚ի Նիզ գաւառին Այրարատու , իսկ Կայեան և Կայծոն ՚ի Գուգարս . այլ ՚ի հարկէ կամ ժառանգութիւն և կամ այլով պատճառաւ էին ընդ տէրութիւն Մագիստրոսին , զորս ետ Յունաց :

Եւ այսպէս ՚ի մեծատաներորդ դարուս այս ամենայն տեղիք , ընդ որս և Տարօն՝ զոր յանցեալ դարու յիշատակեցաք , էին ՚ի ձեռս Յունաց , զոր ՚ի հարեանցի իմն յիշելով Մատթէոս գրէ ՚ի թիւն Կ . « Բայսմ ամի (նշ .

1041.) զօրածոողով արար Թագաւորն Հոռոմոց Միխայէլ զամենայն աշխարհն Յունաց, և այլ ի Հայոց զօրացն՝ որք ընդ Հոռոմոց իշխանութիւն էին, Սեբաստիա և Տարսն և ամենայն Վասպուրականն: Եւ ի սոցունց աստի ժողովեալ զօրք խաղաց ի վերայ Գլթաց:

Սոյնպէս և Արճէշ քաղաք Տուրուքերանայ ի նոյն . 1045. էր ի ձեռս Յունաց, որպէս գրէ նա ինքն Մատթէոս զէ. «Եւ հասանէր մինչև ցԱրճէշ քաղաք Հայոց, և էր անդ զօրավար մի Հոռոմոց, որում անունն տէին Ստեփան Վատապանն»: Զի որպէս գրեալ է մեր ի մեծ Հայս յԱրճէշ քաղաք, յոյն տէրն Վատապուրականի առեալ էր և զօս: Ըստ այսմ և ի Մանծկերս՝ զօրապետ քաղաքին ըստ նորին Մատթէոսի ճշ. էր իշխանն Հոռոմոց Ապուքապա անուն յորժամ եկն անդ Տուրքիլ. և յորժամ եկն Ալփառլան եղբայր Տուրքիլայ և էաւ ըջ Մանծկերս, զորք Յունաց էին ի նմա. «Փախեան, ասէ Մատթէոս ճշ. Հոռոմոց պահապանքն. և արար զքաղաքն կոտորած վասն առաջին հայհոյութեանց նորա Տուրքիլ սուլտանին. վասն զի զայս անդարձ արարեալ էր նորա ի ժամ մահուանն»:

Եւ այնչեղ, Սեորդիք՝ օրք են ուտեացիք, որպէս և Դուլին, կային ի ձեռս Փատլուն ամիրային յաւուրս վերջին Գաղկայ Թագաւորին Բագրատունեաց, որպէս գրէ Վարդան: Բաղաց ամուրն և Վապան առան նոյնպէս առան ի զօրաց Փատլոյ ի շէջ. 1094. ըստ նորին Վարդանայ:

Իբ տեղեկութի այսր դարու՝ թէ քանի տեղիք աշխարհիս Հայոց անկեալ էին ընդ տէրութիւն արաբացւոց, ի թուոյ ամիրայից նոցին արաբացւոց կարեն տեղեկանալ: Զի ի Դուլին արդէն ի վաղուց անտի նստէր գլխաւոր նոցա կոչեցեալ Ոստիկան, ուր այնչափ բազմացեալ էր Տաշկաց, մինչև հարկ լինել այլուր փոխադրել զկաթողիկոսարանն. իսկ յայլ քաղաքս տիրապետեալ ի նոցունց՝ նրա տէին ամիրայք նոցա՝ անուանեալք օրինակ իմն, Բատ ամիրայ Ապահունեաց. ամիրայ Գողթան. ամիրայ Հերայ, Խլաթայ, Ամդայ, Կիլիկերոյ, Գանձակայ և այլն:

ԴԱՐ ԺԲ

Ի սկիզբն այսր դարու հիւսիսային կողմանք մեծին Հայոց առհասարակ էին ի ձեռս Վրաց գրաւեալ ի ձեռաց Պարսից: Իբր ի շէջ. թուին 1118. ասէ Վարդան. «Զօրա

նայր Դաւիթ Թագաւորն Վրաց որդի Գէորգայ, որդւոյ Բագարատայ . և առ զՏփիսիս՝ի Պարսից, և եհար զՄելիքն զսուլտանն Գանձակայ . . . և ընդարձակեալ Դաւիթ զսահմանս Վրաց, առեալ զՈւխթիսն և զսահմանս իւր և զԳագ և զՏէրունականն և զՏայուշ և զԿայեան և զԿայծոն և զԼուէ և զՏաշիր և զՄահկանաբերդ և զԵղոր իշխանութիւնն Հայոց, Կիւրիկէի և Աբասայ, : Սոքա առհասարակ են տեղիք մեծին Հայոց՝ սեփականք երկից նահանգաց նորա, որք են Ուտի, Գուգարք և Արցախ, մինչև ասել Կիրակոսի Թէ նաև «Հաղբատ՝ի Վրաց Թագաւորին հաշուին էր յայնմ ժամանակի» : Այլ Արցախ յայնմ դարու ըստ մեծի մասին մնաց ՚ի ձեռս Աղուաշից, և նոքա տիրէին յայնմ ժամանակի :

Ի մէջն այսր դարու պարտ է ասել Թէ համօրէն հայաւ տան էր ՚ի ձեռս օտար տէրուէց : Այն մայրաքաղաք իբր ՚ի վաճառ արկեալ ՚ի ձեռս զանազանից յածէր . յետ բազում անգամ անցանելոյ ՚ի ձեռս արաբացւոց կամ Պարսից, ՚ի 1124 Դաւիթ արքայ Վրաց էառ ՚ի նոցանէ . ՚ի 1126 էառ Փատուան որդի Աբլսրւարայ . ՚ի 1161 դարձեալ Գորգի արքայն Վրաց . ՚ի 1163 ետ զնոյն Ասլանայ Պարսից արքայի . ՚ի 1174 կրկին էառ Գորգի . այսպէս միշտ ՚ի փոփոխութե էր մինչև ցլետին կործանումն իւր :

Իսկ հարաւային կողմանք մեծին Հայոց գրեթէ առհասարակ անկեալ էին ՚ի ձեռս արաբացւոց կամ Պարսից . մի միայն այս բան Գրիգորի, որ շարունակօղն է Մատթէի, յայտնի ցուցանէ Թէ իբր ժառանգութիւն իշխէին անդր այլ ազգիք . յասելն ՚ի Թուականին ոթ . 1160 . « Ամիրայ ոմն անուն Ամիր Միրան, (որ է ասել իշխօղ զանազան միւրանաց կամ ամիրայից), որդի Ամիր Աբրէհէմն, որդի Սուքմանին որ էր տէր բազմաց քաղաքաց և դաւառաց, Խլաթայ, Արձիշոյ, Մշոյ, Տողափատայ և Մանծկերտոյ, : Այսոքիկ են տեղիք առհասարակ մեծին Հայոց : Ի սմին դարու ՚ի 1166 բարձաւ և մնացեալ փոքրիկ հայկական Թագաւորութին Բաղաց կամ Կապանին :

1 Յելը երկուստաներորդ դարուն, յաւուրն Զաքարիայ սպասաւորի և Իւանէի Աթապէկի եղև փոփոխութիւն և նորոգութիւն հայաստանեայցս, զի բազում տեղիս առին ՚ի ձեռաց Յաճկաց . « Եւ ընդարձակեցին, ասէ Կիրակոս, զսահմանս իւրեանց յամենայն կողմանց » : Բայց այս ընդարձակեալ

տեղիք՝ էին թիկ տեղիք մեծին Հայոց ՚ի միջնաշխարհին . զասն որոյ և ոչ ՚ի կարգս ընդարձակութե եղաց, և ոչ իսկ տեւաց ընդերկար, զի անկան ՚ի ձեռս միւս թշնամեաց նոր երևելոց, որք էին Մուղալ Թաթարք, զորոց ունիւք գրեւ ստորն : Սոքա երկուքն եղաւք Զաքարիա և Իւանէ էին ՚ի

ԴԱՐ ԺԳ

Վանդի յայտ դարու եղև արշաւանք Մուղալ Թաթա-
րայ՝ զորմէ ունիմք պատմել ստորև, մեծ Հայք ըստ մեծի
մասին անկաւ 'ի ձեռս նոցա, զոր աւանուին ըստ մասին
'ի ձեռաց արաբացւոց, որք արդէն գրաւեալ ունեին
որպէս գրեցաք, ըստ մասին 'ի Վրաց, և ըստ մասին 'ի
Հայոց։ Աւերալ տեղիք Թաթարաց ընդ զանազան ժամա-
նակս՝ եղեն Տփլիս 'ի Վրաց։ Դմանիս, Համշոզդէ, Խը-
լաթ 'ի ձեռաց Մելիք Աշրաֆայ որդւոյ Բեկթամուրայ,
Ծովակն Գեղամայ, Կողմանք Գետաբակուց, Վարդանա-
շատու, Համբոր բերդ որ յՈւտի նահանգին, Տափուշ,
Կածարեթ, Տերունական, Երդէվանք, Մածնաբերդ, Նոր
բերդ, Քաւազին, Գաղայ բերդ, Լոսի, Կայեան, Անի,
Կարս, Տիւրիկէ, Ամիդ, Ոււհայ, Մծբին՝ Կարծանեցին

գուռն Թամարայ Թաթուհւոյն Վրաց-
բոց գողով հայկազունք՝ միշտ պաշա-
պան էին Հայոց, և 'ի Հայս Թեախ-
իւնին, մանաւանդ Ջաքարէ, որ և
քնակեր 'ի մէջ Հայոց։

Աւերալ տեղիք սոցա Թէ ոչք էին՝
յաւաղ բերդուք սատ բանիւ Կիրա-
կաթ և Վարդանայ. որով և յայտնի
էին վիճակ աշխարհիս այնր ժամա-
նակի՝ Թէ զորք նուազեալ անկեալ
էր 'ի ձեռս Թշնամայ. «Սղբա (Ջա-
քարէ և Խւանէ) բազում մարտս քա-
լութն ցուցին. քանզի բազում աշ-
խարհս Հայոց զոր ունեին Պարսիկք
և Տանկուիք՝ առին 'ի նոցանէ յին-
քանս. զջաւառն որք չորիլ զյեղովն
Գեղարջունոյ, զՏաշիր և զԱյրարատ,
զԲլնի քաղաք և Շիրակն և զԱնիբերդ
և զԱնի և զԿարս և զՎայոյ ձորն
և զաշխարհս Սիւնեաց և որ չորիլ
գնովաւ են բերդք, զքաղաքս և զջա-
ւառս հարկատուս արարին. և զսու-
տանն Կարնոյ քաղաքին։ Աւերեցին
և զտաղում քաղաքս Պարսից և զԱրար-
ատականու. և ընդարձակեցին զսահ-
մանս իւրեանց յամենայն կողմանց։
Այսպէս և միւս իշխան Ջաքարէ ա-
նուռ, և Եղաշոյն իւր Սարգիս...
առին և նոքա բազում գաւառս 'ի
Պարսից և բերդս ամուրս, զԳաղա-
ման, զՔաւահերմ և զԵրեւանք,

զՏափուշ, զԿածարեթ, զՏերունա-
կանն, զԳաղ և զՀամբոր քաղաք...
Եւ այսպէս յախտցաւ նոցա 'ի մե-
րսս յաղթութի նոցա. զի հաճաւ
քաջութեն նոցա ելլնդ ամ տեղերս.
և բազում աղք հարկ սոյնն նոցա, որք
սիրոյ աղաղաւ, և որք յերկնէն՝
Հինգեան և բազում վանորայք՝ որ 'ի
վաղուց ժամանակէ անտի տաւրեալ
էին 'ի հինգեան Խանդակի. վերաքն նո-
րազեան կիկեղեցիք, և պայծառացան
գաղք պաշտանեց. չինգեան և նոր
վանորայք և կիկեղեցիք որ 'ի Հայոց էին
ընայք»։

Եւ Վարդան գրէ. «Մեծն Իւանէ
անուանի եղեալ քաջարութիւն աւան-
դաբանք և զամենայն չլիւկոյս նո-
րա. և ապա մեծանաւ ընդ աղայոյ.
նոյն իւրոյ վահրամայ որդւոյ Ջաքա-
րայ՝ աւան զՀամբոր. և 'ի սկի-
թուն (1219) աւան զՍտան և
զմերձակոյ գրեական, Թեպէտ ոչ զա-
վանգակ, քանզի երբ ունեին զնա հոյ-
կաղունքն՝ քառասուն և երեք բերդք
էին նշանաւորք, և հազար չորս հա-
րիւր զեղք. և քառասուն և տեթ
վանորայք. որոց սկիզբն տաւրեան եղև
'ի շին. Թուն (1103) 'ի պատճա-
ռէ երկաւորարկի միայ մասաւանկի
Մելիք Հաստաւանին»։

Ի պատման Թաթարաց առ Մո

և զբերդս Զալալ իշխանին խաչենոյ, զխոյախան, զԴեդ, զԾիրանաբար և զայլս, զորոց ինչ ինչ յիշատակուի կարես տեսանել 'ի պատմութե արշաւանաց նոցա :

Եւ արեւմտեան մասն մեծին Հայոց և փոքր Հայք գրեթէ ամբողջ էին 'ի ձեռս սուլտանին Հոռոմոց, այն է սուլտանին Իկոնիոյ կամ Ղրնեայու¹ . ըսյց և այն ամենայն տեղիք սուլտանին անցին 'ի ձեռս նոցին Մուղլալ Թաթարաց . զի յորժամ սքաւ արշաւեցին 'ի Ժամանակս Հելթմոյ Թագաւորին՝ և 'ի զօրավարութե եղբոր նորա Սմայատայ, և 'ի կաթողիկոսութե Կոստանդնի, փոխտնակ Չարմաղանի զօրավարին Մուղլալ Թաթարաց " Իբրեւ էառ զիշխանութի (Բաշու Ղուրջին, որպէս գրէ Կիրակոս), իսկոյն զօր գումարեաց յամենայն ազգաց որ ընդ ձեռամբ նորա, և գնաց յաշխարհն Հայոց՝ որ ընդ իշխանութի սուլթանին Հոռոմոց, և հասեալ 'ի Կարին գաւառ պաշարեաց զնա որ այժմ կոչի Թէոդուպօլիս,՝ որ էր պատուականագոյն մասն արեւմտեան կողման մեծին Հայոց : Նոյն զօրք Բաշուին դարձեալ հարին ասե զգօրս սուլտանին Հոռոմոց կամ Իկոնիոյ, և առին 'ի ձեռաց նորա զԵգնկա քաղաք որ 'ի մեծ Հայս, և զԿեսարիա, զՍերաստիա և զՏիւրիկէ 'ի փոքր Հայս . և դարձան աւարաւ " 'ի կայս ձմերոց իւրոց որ 'ի Հայս և որ յԱղուանս ,:

Իսկ յարձակումն է գուցէ՝ զորմէ պատմէ և Վարդան յասելն . " Ի չԽ . Թուին (1355) եկն Հուլաւուն եղբայր Մանկու զանին անթիւ զօրք և մեծասաստ իշխանութի 'ի Վերայ Պարսից, ասորեստանեայց, Հայոց, Վրաց և Աղուանից . և հրաման ետ նախ եկեալ զօրուն ամենայն ախիւն իւրեանց գնալ յաշխարհն (սուլտանին) Հոռոմոց . յորմէ ահէ Թողին զվերին աշխարհս, և գնացին 'ի հարկէ, և կալան զամենայն միջերկրեայս (որ է փոքրն Ասիա) մինչև 'ի Ժովն, տիրելով աշխարհացն որ ընդ իշխանութի սուլտանացն Հոռոմոց կոչեցեալ ,:

զաբեայ՝ պարսիկ յիշատակին առեալ տեղիք Թաթարաց 'ի սկզբն անդ . " Ասին, առե, զառաջինն զԼաւոր, Հուպար Գանձակ՝ որ յառաջ առեալ էին . առին զՍ. Գամ, զՔարհերձ, զՏերենն զմեծ գրեկն Թագաւորա՝ նիստ, զԳարգման, զԵրգեվանքն, զՄանդակարգ . առին և գործով զաւուր գրեկն զՏաւուշ՝ որ էր աթոռ սուլտանի . առին զՏերուձականն և զնոր բերդն ,:

1 Պատմութի առման այսոցիկ տեղեաց գուն ինչ պատմի 'ի գիրս մերոց պատմագրաց, զի ոչ 'ի ձեռաց Հայոց այլ 'ի ձեռաց Հոռոմոց սուլտանին առին : Այս սուլտանը կոչէին Սէլ Տուգեանը յերրորդ կարգի . որք յԻկոնիոն կամ 'ի Ղրնեա նոր տէրութի կանգնեցին սկսեալ յամէ 1084 . 'ի հիշրէթի 477 . և տեւալ զամս 320 մինչև յամս 1300 . 'ի հիշրէթի 700 . ընդ 19 Թագաւորք :

{ } Եւ այսորիկ 'ի չորեքտասան և 'ի հնգեքտասաներորդ գարու գրեթէ ամենայն երեւելի քաղաք նահանգաց Հայոց աշխարհիս անկան 'ի ձեռս միոյ միոյ 'ի բռնաւորաց կամ ամիրայից, յառաջ քան զերեւելէն ի մեծաւ և յետ նորա, զորոց ինչ ինչ յիշատակութի կարես գտանել առ Թումայի մեծոփեցւոյ . այլ քանզի յայնժամ բարձեալ էր ընաւին 'ի հայաստանեայց Թագաւորութի ազգիս, և իշխանքն մեր ըստ մեծի մասին ցիր աստ անդ օփռեալ և վարատեալ արտաքոյ մեծին Հայոց, չէ անկ մերում հնա գրուէ 'ի նոսին դեղերել : Այլ որչափ ինչ յիշեցաք մինչե ցարդ 'ի համար ածելով զերկիրս բարձեալս և նըւազեալս 'ի տեղուէ մերոց՝ այժմ անցցուք 'ի Թուել և 'ի պատմել զպատճառս յորոց զհետ եկն այն նուազումն :

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՃԱՌ ԵՌՈՒԱԶԾԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՍ

Բաժանումն Հայաստանեայց յերկուս օրաք
Թագաւորութիւնս :

{ } Եւ առաւ Հայկազունեաց ոչ գտանեմք ինչ յիշատակութի տակս բաժանման Թագաւորութե, այլ միայն յաւուրս Արշակունեաց, զորմէ գրէ խորենացին. Թ. 34 .
“ Եւտ մահուանն Արգարու բաժանի Թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս . քանզի Անանուն որդի նորա կապեաց Թագ Թագաւորեալ յեղեւիայ, և քեւորդի նորա Սա նատրուկ 'ի Հայոս ” : Այս է ահա առաջին բաժանումն Թագաւորումն Հայոց . բայց իրօք չեղև յառաջանալ տակս մահուան Անանուն որդւոյն Արգարու, զորմէ պատմէ 'ի գլ. 35 : Եւ այս բաժանումն է 'ի մէջ ազգիս մերոյ . այլ զկնի զհետ եկն բաժանումն աշխարհիս Հայոց 'ի մէջ երկուց օտար Թագաւորութեց . այն է՝ Եռնայ և Պարսից . որոյ առաջին պատճառ եղև 'ի մէջը . զի 'ի մեռանիլ մեծին Տրդատայ՝ Սանատրուկ ոմն արշակունի խորհեցաւ 'ի Փայտակարան Թագաւորել . զայն տեսեալ և Բա կուր դռեշին Աղձնեաց՝ կամեցաւ ինքնագլուխ լինել դիմելով յՈրմիզդ արքայ Պարսից . յորմէ հարկ եղև և մերոց դիմել առ կայսրն Եռնայ առ 'ի Թագաւորեցուցանել զԽոսրով զորդին Տրդատայ զօրինաւոր պայազատ և զյաջորդ, և աստի սկիզբն կալաւ իշխել տալոյ Եռնայ 'ի

վերայ մեր, զորմէ տես 'ի կարգս Թագաւորաց Արշակունեաց: Յայնմ հետէ սովորութի եղև յամենայն նուազս Թագաւոր կացուցանելոյ՝ դիմել յօգնուել կայսեր. յորմէ գրգռեալ Պարսից ինքեանք ևս ձեռնամուխ լինէին յայնպիսի գործառնութիւն Թագաւոր կացուցանելոյ Հայոց աշխարհիս. և այնպէս երբեմն մին ձեռներէց լինէր յիշխել և երբեմն միւսն:

Եւ քանզի Թագաւորք մեր Բ. Արշակ և Պապ, անհաւատարմութի ցուցին առ կայսրն՝ նշկահելով և անցանելով առ Պարսոս, որոց վերջինն եղև Վարազդատ. վասն որոյ ասէ Խորենացին Գ. 41. «Փոխանակ Վարազդատայ Թագաւորեցոյց Հայոց Թէոդոս մեծ զերկուս որդիսն Պապայ զԱրշակ և զՎաղարշակ՝. այսպիսի ինչ խորհեցեալ, որպէս Թէ ոչ միաբանեցին երկոքին յապստամբութի... որք եկին կալան զաշխարհս, և տիրեցին սմա արիաբար մարտիւք ընդ Պարսոս, Սինդերս յայսպիսի վիճակի կայր հայաստան, երկոքին Թագաւորք՝ Բ. Հապուհ Պարսից արքայ, և Արկադէոս կայսր որդի Թէոդոսի արարին հաշտութիւն ընդ միմեանս յելս չորրորդ դարուն. քանզի որպէս գրէ Խորենացին Գ. 42. զօրք Հապոյ հարեալ էին պատերազմաւ 'ի զօրաց մեծին Թէոդոսի հօր Արկադէայ, իսկ զօրք և զօրագլուխք Արկադէայ վաստակեալ ձանձրացեալ էին յանրնդհատ պատերազմելոյ: Այլ այս հաշտութիւն նոցա եղև յերկուս բաժանելով զհայաստան: «Վասն որոյ (ասէ, երկոքեան ևս) հաւանեալ կամաւ յանձն առին բաժանել զՄիջագետս, և զՀայոց աշխարհս կրկին սահմանադրութիւն, յայնքն 'ի կրկին սահմանս հատանելով: Թէ զինչ խորհելով այսպէս յերկուս բաժանեցին զաշխարհ մեր՝ ցուցանէ Բուզանդ Գ. 1. ասելով. «Այնուհետև առնէ խորհուրդ միաբանութե հաւանուել ընդ միմեանս Թագաւորն Յունաց և Թագաւորն Պարսից. և լաւ համարեցան զաշխարհս Հայոց նախ ընդ երկուս 'ի մէջ իւրեանց բաժանել. զի ասէին Թէ 'ի միջի մերում

1 Պարսէ ուզել զքեզակ Արշակայ, որ Բ. 1. գրէ. «Իսկ զինչ վարազդատայ Թագաւորեցին որդիքն Պապայ՝ Արշակ և Վաղարշակ անհինգ, և 'ի վեցերորդ ամի սոցա բաժանեցաւ Թագաւորութիւնս Հայոց. Արշակայ առեալ զիւղմն Յունաց, իսկ Վաղարշակայ առեալ զիւղմն Պարսից

զարաբատեան աշխարհս, Սեյսպէս սիսիւք և Վարդան: Զի ըստ Խորենացւոյն Վաղարշակ ևս միանգամայն Թագաւորաց 'ի բաժնին Յունաց միայն, իսկ 'ի բաժնին Պարսից՝ Արշակ էր որ Թագաւորաց. և Թողուն նորա զայն բաժինն Պարսից, և անցանելն 'ի բաժինն Յունաց՝ զինչ եղև:

բնակեալ է այս հզօր և հարուստ Թաղաւորութիւն, լաւ է զի այսու եղծմանել և խանգարել կարասցուք զայս Թաղաւորութիւն. նախ ընդ երկու բաժանել երկու Թաղաւորօք արշակունգ՝ զորս կացուցաք, ապա և ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, աղքատացուցանել, 'ի մէջ արկանել 'ի ծառայութիւն, զի մի կարացեն 'ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխ. և հաստատեցին զայս խորհուրդ. ընդ երկու զաշխարհն բաժանեցին,, : Այս եղև ահա տիրապէս յերկուս բաժանումն աշխարհիս և նուազումն, որպէս և գրէ անգլէն Բուզանգ. "Բաժին կողմանն Պարսից՝ էր Թաղաւորին խոսորովու, և բաժին մասինն Յունաց՝ էր Թաղաւորին Արշակայ. բայց և 'ի նոցանէ բազում դաւառք կրծեալք հատեալք այսր անդր, և մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկոցունց առ երկոսեան Թաղաւորան. . . Եւ բազում դաւառք յերկոցունցն հատան. նուազեաց բաժանեցաւ ցրուեցաւ Թաղաւորութիւնն Հայոց. պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն և յապայ,, :

Սահման կամ բաժինն Յունաց առ մատենագիրս մեր յայնժամ կոչեցաւ Արեւիտան, իսկ սահմանն կամ բաժինն Պարսից՝ կոչեցաւ Արեւելիտան. "Թաղաւորք Յունաց և Պարսից, ասէ Սամուէլ, զաշխարհս Հայոց յերկուս բաժանեցին յաւուրս Արշակայ, որ երթեալ ընաւ էր առ Յունօք. Արշակ տիրէր Արեւմտային մասինն, (բայց ընդ գլխաւոր տէրութիւնն Յունաց), և Շապուհ Արեւելայնոյն՝ զխոսորով Թաղաւորեցուցեալ,, : Եւ Ղազար 'ի Թղթ. 17. "Ի բաժանելն զԹաղաւորութիւն Արշակունեայն յերկուս՝ առ 'ի հնազանդեցուցանելն զկողմն Արեւմտից աշխարհիս Հայոց՝ Թաղաւորին Յունաց ... և զկողմն Արեւ-

1 Զայս աղէտս Թաղաւորութիւն աշխարհիս Հայոց տեսեալ ք. Արշակայ Թաղաւորի, 'ի խոր խոցեալ այսպէս ողբայ առ Ղազարայ Թղթ. 18. "Մինչև ցայժմ, ասէ, կամ հակառակութիւն կամ սիրով եղեալք մեր ընդ միմեանս, զգացուցեալ էր մեր նոցա գործով պատերազմի, ոնց և պարտ էր ճանաչել առն զսիրով միւսայ ևս բուսաբունի քան զինքն : Եւ Թէ խոնարհեալ զիսկաք 'ի սէր առ միմեանս, սակայն եղբայր լինէաք հաշուեալ նոցա, պատուով և գահակցութիւն կրտսեայնքն մասին, և ոչ ընաւ անկեալք 'ի բաժին, զանուն ծառայութիւն ստացեալ կրէաք յանձինն : Իսկ այժմ. . .

մատենալ անկաք 'ի սարկուի, և խոնարհեալ յանարգութիւն, անորոքութիւն գտեալք 'ի բաժանումն,, : Կամ ասել, Թէ մինչև ցայժմ ընդ Յոյնս կամ ընդ Պարսս հակառակութեանք զնայոք, սակայն 'ի յորդի եւսք յայն նոցա, տեսանելով զքաջութիւն գործս մեր 'ի պատերազմի. և եթէ սիրով զնայաք ընդ միմեանս, այսինքն ընդ Յոյնս կամ ընդ Պարսս՝ խոնարհելով առ նոսա, սակայն իբրև կրտսեր եղբայր պատուեալ լինէաք 'ի նոցունց, իսկ այժմ՝ այսպիսի բաժանմանք աշխարհին մերոյ անարգեալ 'ի սարկութիւն անկաք :

եւից խոնարհեցուցանելով... արքային Պարսից , : Սոյն պէս և Արողիկ յասելն ք. 1. "Թագաւորէ մասինն Արեւելից խոսրով արշակունի , : Որպէս և երբեմն զմին կուշին Կոյն կամ Բաժին Եանայ . իսկ զմիւսն Աշխարհ Հայոց , ըստ որում ընիկ մեծ Հայք և Հին Թագաւորանիստ նահանգն Այրարատ՝ էր 'ի բաժնին Պարսից . "Գագիկ արքայ Հայոց, գրէ Արողիկ , ժողով եպիսկոպոսաց արարեալ՝ որ յաշխարհէս Հայոց, և որ Եունաց կողմանէն , : Յայտ բաժանման ժամանակի եւ և առ Եունաց մատենագիրս անունս Բէռտաւմէնիա, որ է Պարսկահայք . զի ըստ ասելոյ Եոհաննու կաթողիկոսի՝ արդարեւ "յերկուս ճեղքեալ բաժանեալ էր Հայք 'ի մէջ կայսեր և Պարսից , : Ասան որոյ զբաժինն իւրեանց Եոյնք կոչեցին յայնժամ սոսկ Առնիս , որ է Հայք . իսկ զհամարէն բաժինն Պարսից կոչեցին Պարսկահայք : :

Ի սահմանին Եունաց էր փոքր Հայք ողջոյն, նաև այն նահանգ մեծին Հայոց՝ որ կոչէր Բարձր Հայք . զի պատմագիրք մեր զԿարին նաև զԴերջան գաւառս բարձր Հայոց ցուցանեն լինել ընդ տէրութիւն Եունաց . Ազգար զՀաղաբոմ գաւառս բարձր Հայոց յայտնի դնէ 'ի Հոռոմ տան , որ է ասել 'ի սահմանին Եունաց . իսկ զԳիւղն Բասենոյ գաւառին Այրարատու՝ Դու կոչեցեալ դնէ 'ի սահմանակցութիւն Եունաց և Պարսից . նաև չորրորդ Հայք նահանգ մեծին Հայոց զկնի ք. Արշակայ Թագաւորի 'ի յետագայ ժամանակս ընդ Եունօք էր անկեալ, որպէս ցուցանեն պատմագիրք : Այլ բաժինն Եունաց նուազ էր քան զբաժինն Պարսից . "Աւա համարեալ (ասե խորենացին ք. 42. վասն ք. Արշակայ Թագաւորի) նուազ կողմանն տիրել և ծառայել քրիստոնեայ Թագաւորաց, և ոչ յովից իշխել, և մտանել ընդ լծով հեթանոսաց , : Սոյնպէս դնէ և Բուզանդ ք. 1. "Երկոքեան Թագաւորքն արշակունիք 'ի մէջ երկու բաժնացն սահմանս արկեալ հաստատէին խաղաղութիւն . և երկիրն Հայոց երկոքեան բաժինքն , երկուց Թագաւորացն հնազանդէին իւրաքանչիւր բաժնի իւրաքանչիւր Թագաւորի . բայց սակայն մեծ էր խոսրովու բաժին նորա քան զԱրշակայ , : խոսրովուն էր

1 Չայս չէ պարտ շինթել ընդ Պարսկահայք անուան յիշատակելոյ 'ի խորենացւոյն յաշխարհագրութեան . զի Եունաց մատենագրաց կոչեցեալ Պարսկահայք՝ էր ողջոյն մեծ Հայք, որ

չափ ինչ անկանէր ընդ տէրութիւն Պարսից . իսկ ըստ խորենացւոյն Պարսկահայք՝ էր մի միայն նահանգ մեծին Հայոց, որ է 'ի գիրս միշտ կոչի Հեր և Չարեանդ գաւառ :

բաժինն Պարսից որ մեծ էր. իսկ Արշակայն՝ բաժինն Յու-
նաց որ նուազ էր : Բայց այնչափ բազմուի Հայոց կային և
'ի բաժնին Յունաց, մինչև Կորին Կիս աղփի կոչէ զմա-
կեալս ի նմա . « Խորհուրդ առնէր այնուհետեւ (սուրբն
Մեսրոպ) վամս կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանուի
Թագաւորին Հռոմոց . . . վամս մանկուոյն յաշակե-
րուին առ ի Կէս ազգին Հայոց ժողովելոյ . . . և հրեշ-
տակս արձակեալ այնուհետեւ ի գաւառս Կէս ազգին Հայ-
ոց յիշխանուէն կայսեր » : Եւ զյոյն սպարապետն ի կայ-
սերէն կարգեալ ի վերայ համօրէն բաժնին Յունաց՝ կռ-
չէ Սպարապետ Հայոց : Այլ ունէր անդ կայսրն Յունաց
և ուրոյն զօրս ի Հայոց ժողովեալ . զօրոյ զհեծեալազունդն
յիշէ Ասողիկ Գ. 14 . « Եւ իբրեւ Թագաւորեաց Վասիլ ի
նիէ . Թուականին (978) որպէս յառաջն ասացաք, Վարդ,
որ ըստ աւելածայնուի Սիկլառոս կոչուր, ապառաժեալ
Թագաւորէ ի կողմանս Զահանայ և Մելիտիոյ . . . և
միաբանեալ ընդ ինքեան զհեծեալազունդ զօրն Հայոց՝ որ
ընդ Յունաց Թագաւորուին . և բաժանեալ զԹագաւո-
րուին Յունաց հասանէ մինչև ցիլիթանիս, ճակատ
տալով ընդ Թագաւորին Վասիլի զամս չօրս . . . յօրում
քաջապէս մարտուցեալ զօրն Հայոց, որպէս որդիք իշխա-
նին Տարօնոյ Գրիգորի, և Բագարատ և Զափրանիկ իշ-
խան մոկացի, ահաբեկ արարեալ զզօրն Յունաց՝ զօրէն
փութորկեալ մրրկի շփութն, զյալովս սրախողլաող արա-
րեալ և զբազումս ձերբակալս . ուր սպանեալ եղև ներ-
քինին Պետաւանոս գլուխ զօրուն » :

Իս բաժանումն աշխարհիս յերկուս՝ ի յունականն և
'ի պարսկականն՝ միշտ տեւեաց նաեւ յաւուրս Բագրատու-
նեաց . մասն պարսկական թէպէտ ընդ զանազան փոփո-
խուի անկաւ, այլ ըստ մեծի մասին ունէր կամ իշխան զգ-
հրամանատար հայկազուն, և կամ Թագաւոր հայկա-
զուն հարկատու Պարսից . նա մանաւանդ Վրամշապուհ
արքայն մեր երկուց բաժնից ևս եղև իշխող հարկատուու-
թիւ . « Վրամշապուհ, ասէ Խորենացին Գ. 51 . ունէր
զաշխարհս մեր . և ծառայէր երկոցունց Թագաւորացն՝
տալով զհարկս . զմասինն Պարսից՝ Վրամայ (Թագաւորին
Պարսից), և զմասինն Յունաց՝ Արկադեայ » կայսեր յու-
նաց : Այլ մասն յունական փութով ել ի տէրունէ Հայ-
ոց . զի յետ մեռանելոյ Ք. Արշակայ Թագաւորին մերոյ,
« Վրամշապուհ, ասէ Խորենացին Գ. 46 . ոչ ևս կացուցին
Յոյնք ի բաժնի իւրեանց Թագաւոր, այլ . . . աշխարհին

իւրեանց մասին կացուցին Յոյն Կոմէսս իշխանս , : Իսկ Պարսիկք յետ զբռամբ ածելոյ զկէս հայաստանի 'ի դաշնադրութեան Արկադեայ և Շապհոյ՝ այնուհետեւ ջանահնար լինէին և զամենայն Հայս զբռամբ ածել . զորմէ վկայէ Թոմաս արծրունի 55 . 57 . « Վրամ և Յազկերտ զկէս աշխարհիս (Հայոց) յինքեանս յանդուցեալ, զբոլոր ապա աշխարհիս զտիրելն յոխորտային » : Յորմէ զհետ դայր ստէպ կռիւ և մարտ 'ի մեզ . որով հայաստան լինէր իբր նախապարիսպ սահմանաց տէրութե՝ կայսերաց Յունաց յայնմ մարդէ . զի այն պատերազմ և աւերումն Պարսից և Յունաց՝ որ ունէր լինել 'ի ընդի սահմանին Յունաց, լինէր 'ի սահմանին հայաստանեայց :

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՑՃԱՌ ԵՌՈՒԱԶՄԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՍ

Արշաւան, զանազան իշխանաց 'ի հայաստան
ընդ զանազան ժամանակս :

Աշխարհս Հայոց գրեթէ հանապազորդեան իւր թըշնամի ունէր զիւր դրացի տէրութիս հիւսիսականս , և մասնաւոր զպարսկականն՝ որոց արշաւանք 'ի Հայս գրեթէ անընդհատ էր . և անընդհատ ոտնակոխուի և աւերումն աշխարհիս, և յայնմանէ անընդհատ պատերազմ 'ի մէջ երկուց, մինչև բարձաւ և թագաւորութի մեր 'ի ցեղէն Արշակունեաց : Բայց նախ քան զսոսա եղև արշաւանք հզօր ազգին հռոմայեցւոց . որք թէպէտ հեռաւորք, բայց երկայնամութք և կենցաղագիտութիւն իւրեանց հարկատու կացուցին զազգ մեր : Յետ Պարսից 'ի սկիզբն եօթներորդ դարուն յաջորդեաց արշաւանք արաբացւոց . որոց տիրեալ և 'ի վերայ Պարսից, միանգամայն ընդ նոսա արշաւէին 'ի Հայս առաւել բազմութք : Յորում ժամանակի առաւելապէս աղարտեալ ապականեալ եղծաւ աշխարհս, և ոյժ և զօրութի նախարարաց տկարացաւ : Զի բաց 'ի հարստահարութեց և յաւարառութեց՝ զգորաւորս և զկարօղս 'ի մանկական հասակի յիւրեանց կրօնս և յիւրեանց ազգս դարձուցանէին : Եւ այնպէս 'ի միոյ կողմանէ զաշխարհս աւերէին, և 'ի միւս կողմանէ զընակիւնն նուազեցուցանէին՝ կոտորելով և դարձուցանելով :

Ինչպէս աղարտեալ ապականեալ եղծաւ աշխարհս, և ոյժ և զօրութի նախարարաց տկարացաւ : Զի բաց 'ի հարստահարութեց և յաւարառութեց՝ զգորաւորս և զկարօղս 'ի մանկական հասակի յիւրեանց կրօնս և յիւրեանց ազգս դարձուցանէին : Եւ այնպէս 'ի միոյ կողմանէ զաշխարհս աւերէին, և 'ի միւս կողմանէ զընակիւնն նուազեցուցանէին՝ կոտորելով և դարձուցանելով :

երեւեցաւ, նոյնպէս և յաւուրս արարացւոց յանդադար հարստահարուէց նոցա և յարշաւանաց 'ի վերջին տկարութի հատեալ բոլորովին շիջաւ: Ընդ թագաւորուն և բազում իշխանք ոչ կարացեալ զդէմ ունել յաճախ արշաւանաց նոցա, թողեալ զերկիր իւրեանց որ 'ի մեծ հայս՝ անցին 'ի սահմանս Յունաց: Այսպէս եղեն իշխանն Վասպուրաւ կանի, իշխանն Կարուց կամ Վանանդայ, և այլն: Սոցա արշաւանաց և ոչ Յոյք, և ոչ եւրոպացւոց խաչակրաց բազմութիւն կարացին տեւել յրնդդիմամարտուէ:

Իբաւել զարհուրելի գտաւ արշաւանք սկիւթացւոց կամ Մոզալ թաթարաց 'ի սկիզբն երեք տասաներորդ դարուն. որոց և ոչ արարացիք կարացին զդէմ ունել: Մերքն յայնժամ առաւել տկարացեալ գոլով յարշաւանաց երկուց առաջնոցն, բոլորովին անկան ընդ սրով և ընդ լծով թաթարաց. և հայաստան աշխարհ 'ի սպառ ապակհեալ եղծաւ: Միայն քաջուի անհատից ոմանց, և ամբողջի կողմանց ինչ հայաստանեայց զդէմ կալան առ ժամանակ մի. բայց և նոքա ապա կամ կոտորեցան, և կամ անկան ընդ տերութիւն թաթարաց, որպէս և աշխարհն համօրէն:

Իհա արշաւանք երկց այսոցիկ թշնամեաց հասուցին զաշխարհ հայաստանեայց յայս սահման թշուառութի յորում գտանի այժմ: Եղեն և արշաւանք Յունաց, բայց առ ժամանակեայ և սակաւ ինչ ֆնասակար: Եղեն և արշաւանք հիւսիսական ազգաց սարմատացւոց, բայց հինաբար: Զորոց զամենեցունց մի ըստ միովէ պատմեսցուք համառօտիւ ուրոյն ուրոյն նշանադրելով զարշաւող թշնամիան և ուրոյն ուրոյն զժամանակն յորս արշաւեցին. որով ընթերցողք մեր իբրեւ 'ի պատկերի տեսցեն զորս սփռեալ կան 'ի զանազան տեղիս պատմագրաց մերոց, ըստ այսմ կարգի եղեալ զամենայն.

- Ա. Իշխանք Հռոմայեցւոց:
- Բ. Իշխանք Հիւսիսայնոց:
- Գ. Իշխանք Պարսից:
- Դ. Իշխանք Արաբացւոց:
- Ե. Իշխանք Յունաց:
- Զ. Իշխանք Թուրքաց Տուղբիլեանց:
- Է. Իշխանք Սկիւթացւոց, կամ Մոզալ թաթարաց:

Ա. Աբգաւանի և Կարթագանեղոսի Հոռնայեցոյ :

Ի պատմութիւն մեր չիք ընթեռնուլ արշաւանս հռոմայւ եցւոց 'ի ընիկ երկիր Հայոց մեծաց. այլ որ ինչ կռիւք պատմին ընդ հռոմայեցիս յաւուրս միջին Տիգրանայ և Արտաւազդայ՝ են արտաքոյ աշխարհիս Հայոց, որք և արտաքոյ են մերում առաջարկութե : Իսկ 'ի գիրս հռոմայեցւոց և Յունաց գտանին պատմութիւնք ճոխաբանք վասն արշաւանաց հռոմայեցւոց 'ի ընիկ մայրաքաղաքս Հայոց մեծաց. զոր օրինակ էր Արտաշատ. նաև գրուել տեղիս տեղիս ընդ իւրեանց տէրուք. մինչև նաև Թագաւոր Հայոց կացուցանել, յորդւոց յորդի պայազատելով զկնի միմեանց, զորոց և զգրամս հատեալս գտանեմք բազում ուրեք 'ի համադիսարանս հնունց, յանուն Արգարու, Տիգրանայ, Արտաւազդայ, և այլն, գրոշմեալ յունարէն 'ի վերայ՝ Թափաւոր Հայոց : Որպէս և Փրատտ արքայ Պարթեաց գտանի 'ի գրամս ինչ գրոշմեալ 'ի գուշն, յանձնելով Օգոստոսի զհայաստան : Զորոց բանգի և ոչ զյիշատակս ինչ մարթ է գտանել 'ի պատմութե Խորենացւոյն, ես համարիմ վասն կողմանց ինչ հայաստանեայց իմանալ զամենայն. զոր օրինակ և 'ի պատմութիւն օտար ազգաց է տեսանել զնման նորին. որք Թէպէտ 'ի փոքր ինչ կողմն աշխարհին տիրեն, բայց այնր ազագաւ նաև համօրէն այնր աշխարհին Թագաւոր զինքեանս անուանեն, իրաւունս իմն համարելով նաև պայազատից նոցա կրել զնոյն անուն : Զոր օրինակ և այժմ է տեսանել առ Թագաւորս Սառաթենայի, որք Թագաւոր Նիպրոսի կոչեն զանձինս. և զի Թագաւորն Նիպրոսի կրէր մակնանուն և հայաստանեայց Թագաւորի, այնորիկ ազագաւ և նա կոչէ զինքն մինչև ցայժմ Թափաւոր Հայաստանեայց, որոյ և ոչ իսկ տեսեալ է զհայաստան կամ զՆիւրիկիա, որ առ նոսա հայ

1 Ստրաբոն Ժն. 531. զանցս հայաստան աշխարհիս կամելով համառօտա պատմել, տակ. "Պարսիկք կալան զհայաստան, ապա մակեդոնացիք յետ գրուելոյ զՍտրաբոն և զՄարս, որոց վերջինն եղև Խաղաթիս, յեւթն նախարարաց Պարսեց 'ի յետագայիցն Օրոնդիսի. ապա 'ի զօրավարացն մեծին Ամարտոսի՝ որ ընդ

գեմ հռոմայեցւոց պատերազմեցաւ՝ յերկուս մասունս բաժանեցաւ, որք էին Արտաշէս և Զառթատիս : Սոքա հրամանաւ արքային (Արտաշէսի) տիրեցին (աշխարհին Հայոց). իսկ 'ի յազմիչն նորա՝ անձնաուոր եղին հռոմայեցւոց, և 'ի նոցանէ Թագաւորք անուանեցան :

աստան անուանի : Սոյնպէս և Կատարինէ Գունար վե-
նետիեան կրէ 'ի վերայ տապանադրի իւրոյ՝ Թագաւոհի
հայաստանեայց , ըստ նոյն կարծեցեալ իրաւանց : Եւ
այսպէս 'ի բաց Թողեալ զայն ամենայն որ ընդդէմ է մե-
քոց պատմագրոց , գրեցուք միայն զհարկապահանջուէ
հռոմայեցւոց՝ զորմէ գրեն պատմութիւնք ազգիս :

Իւսաջին հարկատուութի զոր սկսան Թագաւորք մեր՝
եղև յաւուրս Արշամայ Թագաւորի հօր Աբգարու , և
այն ևս հարկ ոչ էր յաշխարհէս Հայոց . “Ոչ որ էր , ասէ
Խորենացին ք . 24 . որ օգնէր Արշամայ՝ ընդդէմ կալ
հռոմայեցւոց . Խոսի ընդ նոսա 'ի հաշտութի խաղաղուէ ,
տալով հարկս 'ի Միջագետաց և 'ի կողմանց Կեսաբու 'ի
ձեռն Հերովդի : Այս եղև սկիզբն Հայոց մասնաւոր մը-
տանել ընդ հարկաւ հռոմայեցւոց , : Իսկ յաւուրս որ-
դւոյ նորա Աբգարու համօրէն աշխարհս Հայոց եղև
հարկատու հռոմայեցւոց յաշխարհագիր առնելն Օգոս-
տոս կայսեր . զորմէ Խորենացին ք . 26 . “ Ի սորա երկ-
րորդ ամի Թագաւորութեն հարկին հռոմայեցւոց բոլո-
րովմբ ամենայն կողմանքն Հայոց . . . վասն որոյ և 'ի
Հայս առաքեալ գործակալք հռոմայեցւոց բերելով ըզ-
պատկերն Օգոստոսի կայսեր՝ կանգնեցին յամենայն մե-
հեանս , :

Իւրգար եզ 'ի մօտ ապստամբիլ 'ի հռոմայեցւոց սակս
ձաղելոյ նոցա զիշխանս իւր զառաքեալս 'ի Հռոմ , բայց
ոչ յաջողեցաւ սակս խռովուէն եղելոյ 'ի Թագաւորութե
Պարսից որ էին ազգականք իւր : Եւ Թէ քանի ակնածու
Թի և երկիւղ դոյր 'ի մերսն առ ահի գերազոյս տէրուն
հռոմայեցւոց՝ յայտ առնէ այն՝ զի յորժամ Աբգար լուաւ
զհռոմայեցւոց 'ի կասկածանս անկեալ վասն գնալոյ իւրոյ
'ի Պարսս , առաքեաց առ Մառինոս հազարապետ կայսեր
երկուս 'ի գլխաւոր իշխանաց իւրոց ծանուցանել զպատ-
ճառս գնալոյ իւրոյ . Իսկ Մառինոս պատասխանի առա-
քեաց առ Աբգար ըստ Խորենացւոյն ք . 30 . “ Մի կաս-
կածիլ 'ի կայսերէ սակս այնր , միայն զի զհարկեւն լիով
փութացիս , : Այնչափ վրէժխնդիր էին հռոմայեցիք 'ի
պահանջումն հարկաց , մինչև 'ի յապաղելն յաւուրս ք .
Արտաշէսի՝ զորօք եկին հռոմայեցիք 'ի պահանջել ըստ
գրելոյ անդէն Խորենացւոյն . “ Անցանէ (Սմբատ գայեակ
Արտաշէսի) 'ի Պարսս ընծայատար Դարեհի , ոչինչ փոյթ
առնելով զհռոմայեցւոց իշխանուէն . Իսկ 'ի գնալն Սրմ-
բատայ 'ի Պարսս՝ հասանեն հարկահանք կայսեր , և ոպայ

Ծանր 'ի սահմանն Հայոց, զորս մաղթեալ Արտաշեսի և կրկին առևալ զհարկն՝ հաշտեցուցանէ,, :

Այլ յորժամ յաւուրս Դամեոնիանոսի կայսեր աղմակ յուզէր յարեմուտս, «Արտահայեալ, ասէ խորենացին Ք. 54. Արտաշէս՝ նշխահեալ ընդդիմանայ հռովմայեցւոցն ոչ տալով հարկս,, : Թայնժամ Դամեոնիանոս առաքեաց զօրս 'ի վերայ Արտաշէսի, և եղև մարտ սաստիկ 'ի կողմանս Կեսարիոյ . այլ քանզի 'ի նմին ժամանակի մեռաւ Դամեոնիանոս, նաև յաջորդ նորին Ներուաս, «Առաւել հպարտացեալ, ասէ, զօրացն Հայոց և Պարսից՝ ստպատակ ևս 'ի Թոնս արարին (որ էր սահման հռովմայեցւոց) . ընդ սոսա հայելով եգիպտացւոց և կողմանցն պաղեստինացւոց՝ արգելուն և նոքա զհարկիւն հռովմայեցւոց,, : Այլ Տրայիանոս կայսր խաղաց ապա 'ի վերայ եգիպտացւոց և պաղեստինացւոց . յորմէ «աճապարեալ (ասէ Ք. 55.) Արտաշէս մեծապէս ընծայիւք իջանէ ընդ առաջ նորա, և թողութիւն 'ի նմանէ գտեալ դառնայ յաշտարհս Հայոց . . . յայնմ հետէ անսայթաք հարկեաց Տրայիանու, և յետ նորա Ագրիանոսի կայսեր զամենայն աւուրս իւր,, :

Օ կնի այնորիկ Խ. Տիրան Թագաւոր մեր, որպէս գրէ Ք. 62. «Մտերմութեամբ ծառայեաց հռովմայեցւոց,, : Նոյնպէս և յաւուրս փոքուն խոսրովու յիշատակի Ք. 6. դալ Անտիոքոսի ժողովել զհարկն, և գնալ առ կայսրն . իսկ յաւուրս Ք. Արշակայ՝ Վաղենտինոս կայսր 'ի թրղութիւն իւրում Ք. 19. հռովմայելով գրէ առ նա . «Առաքեացես զհարկս աշխարհիդ,, : Ի բանից աստի յայտ է, թէ սկսեալ յաւուրց անտի Արքարու մինչև ցլախճան տեւեաց այս հարկատուութիւն առ հռովմայեցիս, նախ 'ի Հռոմ առաքելով, ապա 'ի Բիւզանդիա՝ յետ անդամօր փոխադրելոյն կայսերական գահուն . բայց հեռզհետէ առաւելու կամ նեղել ոչ լսեմք, որպէս ունիմք լսել ստորե 'ի հարկապահանջուին Պարսից և արաբացւոց :

Բ. Արշաւանդ սահմանից ալփայ Կիսիսայնոց Կամ
Ստրմարացոց, խնամանոր խաղբաց, նաև Վրացի

Բանդի և սոցա արշաւանք 'ի վաղեմի ժամանակաց անտի սկսեալ պատմին, անկ համարեցաք զկնի հռովմայեցւոց դնել և զսոցայն . որք թէպէտ ազգք են փոքունք, այլ

շուրջ զմեզ, յորս ստէպ եղեն արշաւանք խաղբաց, որք 'ի գիրս Տաճկաց գրին Հալար, խասար: Երեւելի արշաւանք սոցա եղև յաւուրս մերոյ Վաղարշայ Թագաւորի. «Ի սորա աւուրս, ասէ խորենացին ք. 65. միաբանեալ անբոխութի հիւսիսականացն»¹ զխաղբաց ասեմ և զԲասւլաց, արտաքս քան զգուռն Ճորայ ելանել. առաջնորդ և Թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Սուրհայ, որք անցեալ վտարին այսր զՎուր գետով, : Վաղարշ փախոյց զսոսա անցեալ ընդ կապանն Ճորայ. բայց անդ միւսանդամ ճակատ տուեալ սոցա, Թէպէտ և անդէն փախտական լինէին, բայց զՎաղարշ Թագաւոր սպանին : Միայն մեծն խոսորով որդի նորա վըժտ պահանջելով 'ի սոցանէ, ամենայնիւ վանեալ, ապա առ յապահալութի «Մի 'ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս» :

Հաւուրս Տրդատայ Թագաւորին որդւոյ մեծին խոսրովայ յանդգնեցան անդրէն արշաւել 'ի Հայս. զոր խորենացին ք. 85. յիշատակէ Հիւսիսականաց ճակատ կոչելով և զահագին քաջութի Տրդատայ ստորագրէ, զոր արար 'ի վերայ Թագաւորին Բասւլաց. բայց Չինոր Թղթ. ձջ. 'ի նմին պատմութե կոչէ զնա Թագաւոր հիւսիսոյ. և առնուն տայ նմա Գեղաւհան. և այնպէս ցուցանէ Թէ առնայր նա հարկս յաշխարհէս Հայոց. զի ասէ. «Առաքեաց Թաղթս առ Տրդատ . . . զի կամ տացես զիշխանս իմ յիս, և զհարկն հնգեասան տարւոյ, ապա Թէ ոչ քանդեմ զերկիրդ քո սրով և գերութ» : Չիարդ և իցէ, Տըրդատ չարաչար խորտակեալ զնոսա 'ի բաց վարեաց մինչև յաշխարհն Հոնաց, ըստ գրելոյ նորին խորենացւոյ :

Սղբա դարձեալ յաւուրս փոքուն խոսորովու արշաւեցին 'ի միջոց աշխարհիս Հայոց, զորս խորենացին ք. 7. կոչէ «Բնակիչք հիւսիսոյ կովկասու», : Իսկ Բուզանդ ք. 7. զայն արշաւանս տայ արքային Մաաթթաց Սանէտն անուն, որ ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց, և ազգաց հիւսիսայնոց կամ կովկասայնոց, զորս յանուանէ յիշէ անդէն, որք և քանդէին և աւերէին զամենայն երկիրն Հայ

1 Չոր մասեմագիրք օտար ազգաց Սարմատացիս և Սկիւթացիս կոչեն. մասեմագիրք մեր ստէպ կոչեն զնոսա Հիւսիսայինս և կովկասայինս. իսկ առ Բուզանդայ Թուի նաև Մադգուրք կոչեցեալ. իր յանուն միջ

յերեւելի ազգացն ուղէին Մադգուրք՝ զամենայն Սկիւթիս կոչել. Թու զի նաև անուն Գուրք Թուի համառուութիւն Մադգուրք և Սկիւթիս առնուանց :

ոց, ասէ՛լ Բայց և զսոսա քաջապէս վանեալ հալածեցին յայնժամ Հայք սպանեալ զԹագաւորն նոցա։ Ունէին արշաւել և յաւուրս Բ. Տիրանայ, որդւոյ փոքուն խոսրովու, բայց Շապուհ Պարսից արքայ՝ որ յայնժամ սէր մեծ ունէր ընդ Տիրանայ, “Զօրավիգ օգնականուէ եղեալ, ասէ խորենացին Գ. 12. Թափէ զնա յարձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որ միաբանեալ ելին արտաքս քան զկապանն Ճորայ, և ընակեցան ՚ի սահմանս Աղուանից ամս չորս”։

{ } որժամ յաւուրս Ապտիւլմէլիք ամիրապետին որդւոյ Մրուանայ անկաւ խռովուէ յարաբացիս մինչև զմիմեանս կոտորել, յայնժամ Հայք՝ որպէս և Վիրք և Աղուանք, ասէ Ղեւոնդ Գլ. Գ. դադարեցան ՚ի տալլոյ նոցա հարկս, բայց յորժամ անցին ամբ երեք, “Ի չորրորդում ամի, ասէ, տիրեցին ՚ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիւսիսային ազգն որ ասին խաղիբք, և սպանին ՚ի պատերազմի զիշխանն Գրիգոր (մամիկոնեան) որ էր հրամանատար) և զբազումսն ՚ի նախարարացն, և զիշխանն Վրաց և Աղուանից, և ինքեանք ասպատակեալ սփռեցան ՚ի վերայ աշխարհիս Հայոց. առին զբազում գաւառս և զաւանս. և առեալ զաւար և զգերութիւն գնացին յաշխարհն իւրեանց”։ Այս արշաւանք խաղբաց է՝ զորմէ գրէ Արողիկ Բ. 2. յաւուրս Աշոտոյ բազրատունւոյ որդւոյ Բիւրատայ՝ որ եղև հրամանատար Հայոց. “Եայտմ ժամանակի հալածումն և աւերումն սաստիկ եհաս աշխարհիս Հայոց. զի ՚ի ՃԴ. Թուին (685) տիրեցին հիւսիսային զօրքն, որք են խաղիբք, Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և սպանին զիշխանն Հայոց և զՎրաց ՚ի պատերազմին”։

Ի մէջն անդ տամներորդ դարուն պատմի արշաւանք Բէր անուն Թագաւորին Ափխազաց յարձակեալ ՚ի վերայ Աբասայ Թագաւորին, բայց և կոտորեալ ՚ի նմանէ։ Յերկոտասաներորդ դարուն ընդարձակօղ Սամուէլի յիշէ զարշաւանս ուրուք ելուզակի, որ պարտի լինել ՚ի դրակից ազգաց, գրելով ՚ի ոԺԲ. Թուին 1163. “Եկն ելուզակ Աթաբաղին բազում զօրօք ՚ի դաշնս Գագայ. և հուր արկեալ կամէր այրել զսուրբ խաչն զԳագայ սուրբ Սարգիսն”։

1 Երանանէս կաթողիկոս զսպա. Գ. Սահակայ։ Եւ Սամուէլ գնէ ՚ի նուն իշխանին Հայոց Գրիգորի՝ գնէ Թուին ՃԴԵ. որ է ամ տեւառն 679։
յեթներորդում ամի կաթողիկոսուէ

Ի սկիզբն երեքասաներորդ դարուն եղև այն արշա-
ւանք չմնաց, « Զոր խուչախն անուանեն », ասէ Կիրա-
կոս¹ : Սոքա « եկեալ ընդ աշխարհն Վրաց առ Թագա-
ւորն Լալա, և առ հազարապետն Իւանէ, զի տացէ նոցա
քնակուի, և նոքա ծառայեցեն նմա միամտութիւն . իսկ նո-
քա ոչ առին յանձն լինել նոցա ասպնջական », Եւրկին ա-
զազաւ գնացին առ քնակիչս քաղաքին Գանձակայ, որք
էին այլազգիք . սոքա յօժարութիւն կալանս վնասաւ, զի նե-
ղեալ էին յոյժ ի Վրաց . և անդ գաղաղեցան, ասէ, զորքն
չմնաց : Ի վերայ սոցա խաղաց հազարապետն Իւանէ բը-
նաջինջ առնել կամելով, բայց խուժքն, ասէ, ընդ առաջ
եղեալ ի բերան սրոյ կոտորեցին . և զբազումն ձերբակալ
արարեալ զարս պատուականս վաճառէին ընդ գոյքն հան-
գերձից կամ ընդ կերակրոց . յորոց վերայ դարձեալ յաղ-
ձակեալ մեծ հազարապետն Իւանէ՝ կոտորեաց զխուժաւ
գուժան, և Թափեաց զգերեալսն : Այս պատմութիւն Կի-
րակոսի է նոյն՝ զորմէ պատմէ Վարդան ասելով . « Ի նոյն
ամի զօր բազում հատուածեալ ի չմնաց՝ զօր խուչախն կա-
լեն, եկեալ ի Գանձակ միաբանեցան ընդ նոսա . և ի գը-
նալն մերոցս վատահալք և անզգուշաբար ի վերայ նոցա
հարուածեալք դարձան փախստեամբ՝ զբազումս սրոյ
ճարակ տուեալ, և զմմանս կենդանի կալեալ ի փառա-
ւոր աղատացն եղին ի բանտի » :

{ Յայտն երեքասաներորդ դարու կրեաց հայտատան և
ի Վրաց արշաւանս և հինահարուն . « Ի բազում հինա-
հարունց, ասէ Սամուէլ ի շէգ . 1124 . և խալատ արու-
ջնջելոյ՝ ասպատակ արձակելով յաշխարհս մեր երբեմն ի
Վրաց, երբեմն ի սկիւթացոց, անհարկն նեղութիւն տա-
րակուեալ տառապեալ քնակիչք քաղաքիս Անւոյ և Շի-
րակ գաւառի, խորհեցան ելս գտանել մրկին », Խոր-
հուրդ նոցա այն եղև, զի զԱնի ետուն ի ձեռս Թագաւո-
րին Վրաց :

Եւս ամենայն արշաւանք խաղաց, չմնաց, որպէս և
այլ ամենայն հիւսիսայնոց, զոր մինչև ցայժմ յիշատա-
կեցաք, միշտ եղև ըստ օրինակի ասպատակաւորաց, որ-
պէս և սովորուի է նոցա, յափշտակելով զառ և զաւար
երկրին, Թողուլ և գնալ անդրէն յաշխարհն իւրեանց,
որիշ յարաբացւոցն և ի Թուրքացն՝ որք յետ ասպատա-

¹ Այժման խաչաի Թաթարք Թուրք լինել նոյն, որպէս ցուցանէ մը-
ձաւորութիւն անուանն :

կելոյ՝ ընդ ձեռամբ իւրեանց նուաճեալ ունէին զաշխարհ մեր և հարկս հանէին . սեղ ունիս տեսանել ստորեւ :

Գ . Արշաաւի Գարսից :

Եւթմազաւորելոյ Գարթեաց 'ի վերայ Գարսից՝ որպէս և 'ի վերայ Հայոց, ցեղ երկոցունց Թադաւորաց նոյն գոլով խաղաղութիւն էր 'ի մէջ Հայոց և Գարսից . բայց խռովութիւն որ եղև 'ի Գարսս՝ սակս բառնալոյ զԹադաւորութիւն 'ի ցեղէն Գարթեաց և, դարձուցանելոյ 'ի ցեղն սասանեան, խռովեաց նաև զաշխարհ մեր, եղև պատճառ ապանման մեծին խոսրովայ արքային մերոյ, և յարձակելոյ Գարսից յաշխարհ մեր : Յայնժամ նախարարը Հայոց զգօրս Յունաց ածին 'ի Փոփուգիոյ առ 'ի ընդդէմ կալ Գարսից . բայց կայսրն Վաղերիանոս զբաղեալ գոլով 'ի պատերազմունս իւր ոչ ժամանեաց զալ յօգնութիւն մերոցն . “Վասն որոյ համարձակաբար արշաւեալ 'ի մեզ Արտաշիւրի (Գարսից Թադաւորի, ասէ խորենացին ք . 76.) և զգօրս Յունաց փախստական արարեալ, գերելով զյոլով մասն աշխարհիս յաւեր դարձուցանէ” : Ահաւասիկ առաջին արշաւանք Գարսից յետ Թադաւորելոյ Արշակունեաց, այլ յոյժ փնասաբեր . յորում ժամանակի և նախարարը Հայոց փախստական եղեալ 'ի Յոյնս ապաւինէին, որպէս գրէ անդէն խորենացին : Բայց Արտաշիւր ոչ կամեցեալ զաւերումն աշխարհին Հայոց, զի փնասէր շահուն իւրոյ, “Գեղեցկապէս յարդարեալ, ասէ ք . 77 . զաշխարհս Հայոց 'ի կարգ առաջին հաստատէր” : Բայց առաջին ազատութի հայաստանեայց բարձաւ . զի Արտաշիւր արքայ Գարսից “կալաւ զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհացն իւրոց հանդերձ պարսիկ գործակալօք ամն քսան և վեց . և յետ նորա որդի նորին որ անուանեցաւ Հապուհ, որ լսի՝ արքայի մանուկ, ցԹադաւորեւն Տրդատայ, ամ մի” : Եայնժամ ժամանակի պարսիկ գործակալք իշխէին 'ի վերայ Հայոց աշխարհին . վասն որոյ յորժամ Մամիգոն 'ի Ճենաց փախստական եկն առ Հապուհ, յայնժամ Հապուհ, որպէս ասէ ք . 81 . “առաքէ զնա իբրև վտարանդի առ գործակալս իւր որ 'ի Հայս” :

Ի ճատարարն յայսպիսի բռնութիւն Գարսից եղև Տրդատ, որ “Երազապէս և բազում ճակատս տուեալ նախ 'ի Հայս՝ և ապա 'ի Գարսս՝ իւրով անձամբն առնէր զյաղթութիւն . . .

և այսպիսի նահատակուիք յամենալ 'ի Պարտս և յասորեւտան, անդր ևս բան զՏիգրան յարձակի, . խորենացին Բ. 82: Բայց 'ի գնալն Տրդատայ 'ի Հռոմ՝ պարտապ գտեալ Շապուհ, գրգռէ զՀիւսիսայինսն ամենայն յարձակիլ 'ի Հայս. ինքն ևս ժամ եղեալ 'ի միւս կողմանէ խաղայ պարսիկ զօրօք: Տրդատ զնոսա ևս ցրուեալ, և բազմութիւն զօրաց հռոմայեցւոց ընդ ասորեստան յարձակեալ, և ընդ Հիւսիսային կողմանս իշխանութիւն Պարսից դիմեալ, փախստական արար զՇապուհ. որոյ նեղեալ յոյժ՝ զմեծն Կոստանդիանոս միջնորդ կալեալ արար հաշտութիւն և խաղաղութիւն մշտնջենաւոր ընդ Տրդատայ, բայց իրօք չեղև մշտնջենաւոր:

Օ) 'ի չորրորդ դարուն յաւուրս փոքուն խոսրովու որդւոյն Տրդատայ դարձեալ արշաւեցին Պարսիկք 'ի Հայս. "Ոչ դադարէին, ասէ Բուզանդ Դ. 8. Պարսք 'ի տալ պատերազմ ընդ խոսրովու արքային", : Այլ Հայք 'ի ձեռն Վաչէի զօրավարին և Վահանայ ամատունւոյն միշտ ընդդէմ կային, և ոչ տային թոյլ անխտիր արշաւել և աւերել զերկիր Հայոց, որով "Կայր արքայ 'ի հանգըստի, և աշխարհ 'ի շինուէ և 'ի խաղաղութե զամենայն աւուրս կենաց նոցա", : Բայց 'ի գլ. 11. միւսանդամ արշաւեալ ասէ Պարսից, "Կուտեցան առնուլ զաշխարհս հայաստան երկրին", : Եւ թէպէտ Հայք ընդդէմ ելին 'ի ձեռն Վաչէի սպարապետին՝ այլ 'ի նոյն պատերազմի անկաւ Վաչէ, և եղև սուգ անհնարին ամենայն աշխարհին: Յաւուրս Բ. Արշակայ արքային մերոյ խաղաղութիւն էր ընդ մեզ Բ. Շապուհ Պարսից արքայ. որում և վկայեն նախաւորք Հայոց առ Եղիշէի 'ի Բ. յեղանակին, ասելով առ Բ. Յաղկերտ արքայ Պարսից. "Յիշեցուցանեմք քեզ զժաւանակն Շապուհ արքայից արքայի, որ էր հայր հաւունքո Յաղկերտի. և ետ նմա Աստուած զերկիրն Հայոց 'ի ժառանգութիւն սովին օրինօք, որով և մեր իսկ վարիմք այժմ. և հարցն մեր և հաւքն հարցն մերոց կացին նմա 'ի ծառայութե վաստակս. և սիրով կատարէին զամենայն հրամանս բանի նորա. և բազում անգամ 'ի նմանէ մեծապարգեւք լինէին", : Այլ պատմութիւնն ցուցանէ անհաւատարմութիւն իմն լեալ 'ի կողմանէ Հայոց առ նա, և վստահ չեղանք սկսեալ նորա յարձակիլ յաշխարհ մեր, և հալածել զքրիստոնեայս. և 'ի ձեռն ուրացողաց չարաչար աւերել զհայաստան, զորմէ տես 'ի գլուխն Կրօնի:

Իսկ յաւուրս Բ. Յաղկերտի 'ի մեջ հինգերորդ դարուն՝

յորում ժամանակի բարձեալ էր թագաւորութի Սքշակունեաց, ևս առաւել յաճախեաց արշաւանք Պարսից, և համաշխարհական աւերումն հայաստանեայց ոչ միայն 'ի կողմանէ Պարսից՝ որոց առաջնորդք էին ուրացողք ոմանք, այլ նաեւ 'ի կողմանէ մերոց ուխտապահ նախարարաց, որք յարձակէին և աւերէին զայն տեղիս աշխարհիս Հայոց՝ որք գրաւեալ կային 'ի ձեռս Պարսից կամ՝ 'ի ժամանակաց անտի ք. Շապուհ, և կամ նորսդ 'ի ժամանակս ք. Յազկերտի, զորս թուէ Եղիշէ 'ի Դ. յեղանակին. « Եւ այնմ ժամանակի դարձեալ յարձակեցան (նախարարք Հայոց)՝ 'ի վերայ բերդիցն և աւանաց զոր ունէին Պարսիկքն 'ի տեղիս տեղիս յամրոցս աշխարհին. տապալէին քանդէին զքնակութիւն նոցա. առաջին զմեծն Արտաշատ հանդերձ աւանօք իւրովք. և առնուին զանմատոյց ամուրսն զԳառնի քաղաքն...՝ Զամենեսին զայս իւրաքանչիւր գեղիւք և ագարակօք, զօրօք և զօրագլխօք 'ի նմին ամի առեալ տապալեցին, և 'ի գերութի վարեցին զարս և զկանայս ընչիւք և ստացուածովք, հանդերձ պատուական գանձիւք և նոցին սպասուք. տապալէին քանդէին զշինուածս նոցա... որ և երկու մեծամեծ բերդացն պարիսպքն առանց ուրուք մերձենալոյ անկեալ կործանեցան, և Եւքանդի յայնմ ժամանակի որ կոչի՝ ժամանակ Վարդանանց, որ ինչ չարիք և աւերմունք եղեն՝ 'ի պատճառս կրօնի եղեն, անդ ունիմք պատմել զնոցունց:

Այստարեալ դադարումն արշաւանաց՝ և խաղաղութի ընդ մեզ և ընդ Պարսս՝ եղև. 'ի ձեռն քաջին Վահանայ մամիկոնոյ, զորմէ ստորև. բայց և այն ոչ տևեաց ընդ երկար. զի յետ Մովսէսի Գնունայ՝ պարսիկ մարդպանք եկեալք յաշխարհս մեր 'ի կողմանէ թագաւորին Պարսից յոյժ ներդին զաշխարհս մեր. յորս Սուրեն ազգական գուլով ք. Խոսրովու Պարսից արքայի 'Նուշրէվան կոչեցելոյ՝ յոյժ հարստահարէր զնախարարս Հայոց. « Ընդ որ զայրացեալ, ասէ Արտաշէ ք. 2. Վարդանայ բղբշխի որդւոյ Վասակայ որ էր յազգէն Մամիկոնեից, սպասեալ դիպօղ ժամանակի՝ սուսերահար առնէ զՍուրեն մարդպան... Եւ իշխանքն Հայոց համօրէն ապստամբեալք 'ի Պարսից՝ ձեռն ետուն յունականին. նոքօք ընդդէմ կալով սաստիկ

1 Զայլ անուան տեղեաց գրքիչէ որք առհասարակ են տեղիք հայաստանէն Եղիշէ, անս 'ի Թղթաշամարն տան աշխարհիս:

117. 'ի նոր տպագրութն Վենետիկ.

մարտիւ . իսկ Վարդանայ առեալ զընտիրս իւր և զայլ պաշազատն փախստեայ անկանի յաշխարհն Յունաց 'ի Թաղաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս , : Եւ յայնմանէ բազում աղէտք և հարուածք զհետ եկին :

Ա) Կնի այնր ժամանակի՝ զոր ինչ յիշատակեն գիրք վան մերոյ աշխարհին կրեալ 'ի Պարսից զարշաւանս և զաւերմանս՝ խառն են ընդ արշաւանս արաբացւոց . զի 'ի մեռանել ք . Յազկերտի Պարսից արքայի՝ արաբացիք տիրեցին Պարսից 'ի սկիզբն եօթներորդ դարու . վանս որոյ զյիշատակութիւն նոցա գտցես յարշաւանս արաբացւոց և մահաւանդ Տուզըրիւեանց Պարսից :

Հարկապահանջութեան Պարսից :

{ Յաւուրս Կիւրոսի և Կամբիւսեայ , ասէ Երոդոտոս , լէր ինչ սահմանեալ առ Պարսս սակս հարկաց , այլ ընծայս մատուցանէին . իսկ սահմանող այսր կարգադրուէ հարկաց և այլոց այսպիսեաց՝ զԴարեհ զորդին Վշտասպայ ասեն լինել Պարսիկք . զորմէ գրէ նոյն Երոդոտոս գիրք ք . գլ . 89 . 'ի քսան նահանգս բաժանեալ զամենայն սահմանս իւր , զոր Պարսիկք Սադրաբուծիք կոչեն , ասէ , և 'ի վերայ իւրաքանչիւրոց տարեկան հարկս կարգեալ , զորս Թուէ անդէն . ուր 'ի գլ . 93 . զերեքտասն երորդ նահանգն յիշատակեալ՝ ասէ . “ Ի Բաքդիլայց և 'ի Հայոց և 'ի նոցունց սահմանակցաց մինչև 'ի Պանտոս ծով՝ քառասուն տաղանդս , սահմանեաց վճարել : Բայց այլ ինչ յիշատակութիւն չունիմք վանս այնր հնոյ ժամանակին Պարսից . իսկ 'ի ժամանակս յետագայ Պարսից՝ յաւուրց անտի լինելոյ մեր ընդ տէրութիւն նոցա , գտանեմք զաշխարհ մեր միշտ հարկատու լեալ . զի Արտաշէր Թադաւոր նոցա ընդ սպանանելն զԽոսրով Թադաւոր մեր “ Զերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ , ասէ Խորենացին ք . 77 . և ամենեւեմ զիւր անունն հաստատէ , : Ուր ասելովն՝ գրով , տայ իմանալ թէ առ 'ի հաստատուն կացուցանել զհարկատուութիւն միշտ նաեւ յապագայ ժամանակս՝ 'ի գիր արձանացոյց : Զնոյն հաստատէ և բան Թոմայի արժրունւոյ Խ . 15 . ուր ասէ վանս Արտաշէրի վերջին Թադաւորի Արշակունեաց . “ Ի Թադաւորել Արտաշէրի՝ խաղաղանայր երկիրս առ վայր մի 'ի շփութմանց պարսկական զնդի . և հարկացն արքունի կանգնեցան գիււանք . զի այն հինգ ամ (եր) բեկեալ հարկք և

զօրք 'ի յարքունիք Պարսից , : Ապա յառաջ քան զհինգ ամս հասապագորդէին մերքն 'ի տալ հարկս Պարսից . զկնի անդրէն սահմանեցան դիւանք 'ի համար առնուլ արձանագրել զհարկս :

{ } Եւ վերջանալոյ թագաւորութեն մերոց Արշակունեաց՝ առաւել աճեաց հարկապահանջութիւն Պարսից , որպէս գրէ Թոմաս արծրունի ք . 1 . “ Եւտ բառնալոյ թագաւորութեն Հայոց 'ի տանէն Արշակունեաց , ապա մարդպանք Պարսից կալեալ տիրէին աշխարհիս . և գլխաւորք Հայոց մեծաց ամրանային 'ի քաղաքաւս ամրաշէն բերդից ըստ տեղիս տեղիս , և ըստ աշխարհս աշխարհս , և պարսկական բռնութիւն զօրացեալ աճէր . և հարկապահանջ գումարքն ելևէջս առնէին սաստիկ խոշտանգանք ” :

{ } Եւ Յազկերտ ք . ընդ հալածանացն միանգամայն սաստկացոյց և զհարկապահանջութիւն առաւել յոյժ . սո վին մտօք առաքեաց յաշխարհ մեր զօմն Դինշապուհ , որ սկսաւ , ասէ Եղիշէ 'ի յեղանակն ք . “ Խաղաղասեր կեղծաւորութիւն աշխարհագիր առնել ամենայն երկրին Հայոց 'ի թողութի հարկաց , և 'ի թեթեւութիւն պարտւելոյ . Թէպէտ 'ի վերին երեսս (այսպէս) կեղծաւորէր , այլ 'ի ներքոյ խորհուրդք չարագոյն ցուցանէին ” : Զի բացյալոց չարեաց՝ նաև զմիայնակեացս որ բնակեալ էին 'ի վանորայս՝ ընդ նովին աշխարհագրաւ էարկ , և “ զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց ” : Եւ թէ զիարդ , սուղ ինչ զկնի նշանագրէ ասելով . “ Բանգի ուստի արժանն էր առնուլ հարկը դահեկանաւ չափ՝ կրկին առնուին , նոյնպէս և եպիսկոպոսաց և երիցանց դնէին , ոչ միայն շինաց՝ այլ և աւերակաց , նա՛ ընաւ ով իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութե մտից և սակից , բաժից և հասից , լերանց և դաշտաց և մայրեաց . (զոր) ոչ ըստ արքունի արժանաւորութեն առնուին , այլ հինաբար յափշտակելով . մինչև ինքեանք իսկ մեծապէս զարմանային , թէ ուստի այս ամենայն դանձ ելանէ , զիարդ շէն կայցէ աշխարհս ” :

{ } Այսմանէ դարձեալ բան առեալ զկնի , ասէ . “ Իսկ զմտից և զսակից , և որ այլ և ոչ էին հարկ աշխարհին՝ բազմադոյն քան առ հարքն նորա երթալոյ յարքունիս , : Զի բաց 'ի յառաւելոյ զչափ հասարակ սակից և բաժնից , զոր 'ի վերոյ յիշեաց , նաև յեկեղեցեաց սկսաւ առնուլ Թագկերտ . վասն այնորիկ նախարարք մեր բողոք բարձին առաջի նորա ասելով . “ Նա և 'ի սուրբ եկեղեցւոյն , որ

էր ազատ 'ի Քրիստոս ըստ կարգի նախնեացն մերոց . . .
 և դու ընդ հարկաւ եղիր . և մեք առ սէր քոյոյ տէ-
 րութեդ ոչինչ ընդդիմացաք քեզ , : Այլ յետ նահատա-
 կելոյն մեծին Վարդանայ քանզի յոյժ աւերեալ էր աշ-
 խարհս Հայոց 'ի պատճառս պատերազմաց ընդ Հայս և
 ընդ Պարսս , հազարապետն Պարսից այնր ժամանակի՝ որ-
 պէս արար փոքր ինչ թուլութի 'ի կողմանէ կրօնի՝ նոյն-
 պէս արար և 'ի կողմանէ հարկաց . “ Եւ քանզի բազում
 գաւառս առեալ և աւերեալ էր զօրականին (ասէ 'ի յե-
 ղանակին 7 .) թողուլ հրամայէր զհարկս աշխարհին , և
 զայրուձին ևս զաղքունի թէթեացոյց առ ժամանակ մի , :
 Այս հարկատուութի նաեւ յաւուրս խոսրովայ Պարսից
 աղբայի յիշատակի առ Յոհաննու մամիկոնենոյ որ 'ի
 խաղախ ասէ երկրորդ անգամ 'ի վերայ Յունաց , առա-
 քեաց զՎախտանկ 30 . հազարաւ 'ի Հայս . որոյ “ եկեալ
 'ի գաւառն Ապահոնեաց , արձակէր հարկապահանջս 'ի
 Հաքք և 'ի Հաշտեանք և 'ի Տարօն . առ որ գրեն գա-
 ւառապետքն , եթէ Վահան տայ՝ և մեք . ապա թէ ոչ
 ունայն գնայք 'ի մէնջ , : ”

ԳԻՔԵԼԻՔ Վան Ժամանակի արշաւանայ Պարսից :

Այդնաւորութի նուաճելոյ Պարսից զմեզ չեղև որպէս
 արաբացւոցն և Թաթարացն , զի սոքա յիւրեանց կողմա-
 նէ արշաւեցին և գրաւեցին . այլ Պարսիցն , զորոց զարշա-
 ւանս տիրապէս պարտ է դնել յետ բառնալոյ Թագաւո-
 րութե Սրշակունեաց , 'ի մէնջ եղև . զի նախարարք մեր
 անկան յոտս Թագաւորին Պարսից , աղաչելով բառնալ
 զՍրտաշիր Թագաւոր Հայոց , և Թագաւորին Պարսից
 տիրել 'ի վերայ մեր , առաքելով պարսիկ մարդպանս :
 Արտի յանչափս համարձակեցան Պարսիկք ոչ միայն բառ-
 նալոյ զԹագաւոր մեր՝ զոր ցանկային նախարարքն վատա-
 խորհուրդք , այլ և իշխելոյ և տիրելոյ 'ի վերայ համարէն
 ազգիս . և քանզի խտիր կրօնի կայր 'ի միջի՝ զայն պատ-
 ճառ առեալ համարձակեցան զամենայն չարիս ածել 'ի
 վերայ աշխարհիս , զբարեկամաբար տիրապետելն 'ի թըշ-
 նամութի դարձուցեալ , որում ամենեւին չեղեն նախա-
 տես իմաստուն կարծեցեալքն , արդար և անմեղ երե-
 եալքն նախարարք մեր այնր ժամանակին . վասն որոյ զոր
 ինչ հալածանս և աւերմունս կրեաց աշխարհ մեր 'ի Պար-
 սից՝ յանմոտութե մերոց նախարարացն եղև :

Վիտեղ արժան է և զայս վան ժամանակի Պարսից , զի բաց 'ի գրամոց զոր տային 'ի հարկ' 'ի ժամանակս պառտեալս տային նաև զօրս . զի ընդ կոչեն թագաւորին Պարսից 'ի պատերազմ' , իւրաքանչիւր 'ի նախարարաց , որ ընդ տէրուք նորա էին , իբրև պարտականք առեալ զայրուձին կամ զհեծեւազօրս իւրեանց գնային յարքունիս պատերազմել ընդդէմ թշնամեաց նոցա , որպէս և բազում ուրեք գտանեմք յիշատակեալ 'ի գիրս մեր . այլ բաց յայտմանէ ամի ամի յարքունիս տալ պարուձի որոշեալ ինչ թուով , որպէս ակնարկել թուի բան Եղիշէի զոր բերպք 'ի վերայ , ոչ յիշեմ ուրեք նշանագրեալ : Բայց յաւուրս արաքացւոց ոչ գոյր այս պարտականութի . զի ոչ գտանեմք յիշատակութի ինչ 'ի գիրս' ամիրայից արաքացւոց կոչել զօրս մերոց նախարարաց , և վարել 'ի պատերազմ ընդդէմ թշնամեաց իւրեանց :

( ) Հարկ աշխարհիս՝ մարդպանին էր գործ ժողովել և առաքել յարքունիս . և զի նաև ուրացեալն Վասակ մարդպան էր կացեալ առ ժամանակ մի , վանս որոյ դիւրին եղև նմա գողանալ անտի . “Եւ 'ի վերայ այսր ամենայնի փնտսու' (որպէս գրեալ է առ Եղիշէի յեղանակն 7 .) և գող ևս գտանէր հարկի աշխարհին որ յարքունիսն երթայր ” : Վասն այսր ամբաստան եղեն և մոգք և փշտիպանք առաջի թագաւորին Պարսից ասելով . “ Ամենայն անցք չարչարանաց որ անցին ընդ մեզ , և բազում հարուածք որ եղեն 'ի զօրքն արքունի , և աւեր և գերութի աշխարհին Հայոց , և կորուստ հարկացն արքունի , սկիզբն և առաջնորդ չարեաց' այդդ այդ եղև ” , այն է Վասակ :

Պատճառ այսչափ յաճախութե և սաստկութե արշաւանաց Պարսից , թողեալ զանմիարմանութի մերոցն՝ որ է ընդհանուր պատճառ ամենայն թշուառութեց , էր նաև լուսնին մերոց մշտառե միօրինակ կառավարութիւն ընդ այլ տէրութիս , կամ ընդդէմ արտաքին թշնամեաց : Եւ առաւել գլխաւոր պատճառ եղեն ուրացեալքն առ 'ի մէջ . յաւուրս Հապհոյ Մ երուստան , և յաւուրս Զ. Յազկերտի Վարազվադեն և Վասակ . և զի Պարսիք զուրացեալսն նաև 'ի վատ արանց յառաջագէմ առնէին , իսկ զերեւելիս 'ի մերոց քաջ արանց կամ հալածեին և կամ սպանանէին միայն վան քրիստոսական կրօնից , նորին աղաքաւ վատթարքն եղեն տէր և իշխան , իսկ ընտիրքն կամ փախեան և կամ 'ի մահ վարեցան :

Եւս էր որ շարժեաց զսիրտ մեծի առն Վահանայ մաւ

միկմնէի առաջարկել Պարսից, յորժամ նոքա ստէպ կոչէին զնա գալ 'ի հնազանդութի, զի կալցեն յիւրեանց ծառայութի զայնպիսի այր քաջ՝ որ իւրով անյուր քաջագործութիքն զարմացուցեալ էր զամենեւին : Վահան յանձնէառ մտանել 'ի հնազանդութի նոցա՝ եթէ Վազարշ Թաւաւոր Պարսից խոստասցի կատարել զերիս զայսոսիկ . առաջին՝ Թողուլ ամենեցուն պաշտել համարձակ զքրիստոնէութի . երկրորդ՝ ճանաչել և ընտրութի առնել 'ի մէջ պիտանի և անպիտան արանց, առ լաւն ունել զայր պատուական Թէպէտ և քրիստոնէայ, և առ ոչինչ համարել զայր անպիտան Թէպէտ և ուրացեալ . և երրորդ՝ զի Թաւաւորն ինքնին աչք իւրովք և ականջք իւրովք տեսցէ և լուիցէ, և ոչինչ գործեսցէ 'ի բերանց այլոց լաւով, որով յոյով ստութիք իբրեւ ճշմարիտ ճանաչին, կառավարութիւն այլ ընդ այլոյ լինի, աշխարհ և բնակիչք նորա կորնչին : Երեքին այսպիսի կարեւոր պարտք են Թաւաւորաց, և հիմունք ամենայն կառավարութեան, որժամիք յընթեռնուլ առ Վազարայ 'ի Թղթ . 281 :

Դ . Արշաանի Աբաբայոց :

ԴԱՐ Է

( ) արաբացիս մերքն ստէպ կոչին Հազարացիք, Խմայելացիք, Տաճիկք . ըստ որում մի 'ի գաւառացն Աբաբիոյ ըստ աշխարհագրութե խորենացւոյն կոչէր Տաճկաստան . այլ Սարակինոս՝ կոչել զարաբացիս՝ որ հասարակ է առ մատենագիրս Յունաց՝ շեղե սովորութի առ մերսն : Առ յետագայ պատմագիրս ստէպ կոչին և Պարսիկք, որովհետեւ յետ Դ . Յազկերտի բարձաւ Թաւաւորութի Պարսից 'ի տոհմէ Սասանեան . և արաբացիք տիրեցին 'ի վերայ Պարսից յամին 637 . յորոց յարշաւանս լինէին պարսիկ զօրք, կամ մանաւանդ խառն, բայց տիրութիւն և հրամայօգն էր արաբացի . վասն որոյ 'ի պատ-

1 Անունս Սարակինոս է ազաւակն արաբացւոյ անուանն Ըդիթոն, որ նշանակէ Արեւելան . զի 'ի բազմապիւրեանց գնին՝ երկու տնուամբ կոչեցին զպղծութիւ ժողո-

վորք իւրեանց . զմահեալսն յԱզդիկէ՝ կոչեցին Մուլլաթի, որ է Արեւմտեան . իսկ զմահեալսն յԱփա՝ ուր և էր բնիկ ազգ արաբացւոց՝ կոչեցին Ըդիթոն, որ է Արեւելան :

մէն անդ զառումն Բերկրի քաղաքին Լաստիվերացին՝ Պարսիկ անուանէ . իսկ ընդարձակօրն Սամուէլի՝ Տաճիկ :

Պատմագիրք մեր յիշատակէն զմնազան արշաւանս արաբացոց՝ որք դժնդակագոյն եղեն քան զամենայն թըշնամեաց զարշաւանս , յորոց զգլխաւորմն յիշատակեսցուք աստանօր բանիւ նոցին իսկ զմնազան պատմագրաց առաւել Ղեոնդայ , որպէս զի մի շփոթեցեն ընթերցողք մեր 'ի գտանելն զմին այլ ազգ 'ի միւսոյն , այլ իբր բացատրութեամբ նոցին ընթերցցին : Արդ Ղեոնդ զառաջին՝ արշաւանս զայն ասէ , որ յաւուրս Ապուպէքրի յաջորդին Մահմէտի . զի յորժամ ասէ 'ի գլուխ ք , հարին սպանին զթագաւորն Պարսից ք . Յազկերտ , և յաւարի առեալ կործանեցին զթագաւորուին Պարսից , « Որոց եղև թիւ իշխանութե ամբ չորս հարիւր ութսուն և մի . . . (պնուհեաւ , ասէ ,) մեծ մասն զօրուն հատեալ ասպատակէին յաշխարհն Հայոց ընդ կողմն Պարսից , և առնուին 'ի գերութի զաւանս . Մարաց (իմա զՓայտակարան նահանգին) , և զգաւառն Գողթան և զգաստակերտս Նախջաւանու . և զքաղաւմն յարանց ընդ սուր անցուցանէին , և զայլս գերի վարեալ կանամբք և մանկտեաւ անցուցանէին ընդ գերան Երասխ . . . և գունդ մի հատեալ ասպատակէին ընդ գաւառն Արտաշ 'ի վերայ զօրավարին Յունաց՝ որում անունն էր Պառկոպ , որ էր ընակեալ 'ի

1 Սամուէլ յամի տեառն 648 գնէ զառաջին յարձակումն արաբացոց նախ քան զԲեռուան Մահմէտի , այսպէս պատմելով . « Ստանօր նախ գլուխ ազգին իմայելի նախ Քաղաթ անուն , զոր և գիրն անոյն պատմէ , թէ Քաղաթաւորթն ժողովուրդն յազեցուցեն զուսերս իւրեանց յարենէ . . . Բայց հասեալ Քղերթ (Քաղաթ) 'ի Դամասկոս Միջագետաց , և մինչ և 'ի քաղաքն Ալեք , խանձեալ բազում աւարաւ , ապա երես սպայս արձակեալ . . . 'ի Պարսից կողմն արձակէ զՍթանն ամիրայ և զՄաւիէ զօրավարն . նոքա հարկն զՄիհրգաս քան հազարաւ , և զՄուշեղ ապարապետն Հայոց իւրով սպայեան , և ապա ամբեցին բոլոր աշխարհն Հայոց , Պարսից և Ասորոց , եգիպտացոց և Մարաց , Պարթեաց և պաղեստինացոց . Բայց պատահաւ ամբելոյ նոցա այս է : Լեալ էր իշխան ոմն կողմանցն

Դամասկոսի Սարգիս անուն . նա բազում ինչ յափշտակէր յիմայելացոցն վաճառականաց . զոր երկոյս աղերսիւ Քղերթի (այլ օրինակք գնեն Քղերթի կամ Քաղերթի) խնդրեալ և նորա ոչ թողացուցեալ . ապա ժողովեալ զբոլոր ազգին զայր և զմի , և երկոյս աւ պատակեալ ասին զԻւրեանցն և զնոցայն . և յորժամ զօրացաւ 'ի վերայ Հայոց , ապա սկսան շրջել զհաւատոս Հայոց , և նոքա ոչ հաւանէին : Իսկ իշխանին իմայելի (Քաղերթի) գտեալ խորհրդակից զոմն Մահմէտ անուն , գլուխ վաճառականայն եգիպտացի , որ տեղեակ էր նուազ օրինացն Մովսիսի , բայց հաստատեալ էր աղանդովն Արիստի և Կերինթոսի . . . Չսա ստացեալ օրենսգիր , պատգամարկր և զօրավար ամա քան . և կոտորեցին զԲեռուան , զԱմիրով , և զՅարսն , : Պատմէ ապա զհարկն եգեալ , զորմէ ստորէ :

գաւառին Կաղոյովտի, 'ի սահմանս Բաղուձորոյ և Մար գուձայից, և Ապա պատմէ թէ զիարդ Թէոդորոս աշտու նի զօրավար Հայոց՝ ազգ առնէր Պառկոպայ յոյն զօրավարի զգալուստ Հինից արաբացւոց, և յորդորէր ընդգէմ ելանել նոցա. իսկ յոչ անսալն նորա՝ ինքն Թէոդորոս զօրօք իւրովք գարանամուտ լինելով կոտորէր զնոսա, և զնայր 'ի Գառնի 'ի քսաներորդ երկրորդ ամին Ապուպէքրայ։ Ասողիկ թ. 3. յայսմ յարձակման յերիս մատունս բաժանեալ ասէ արաբացւոց զօրս իւրեանց, յորոց մեծ մասն ասպատակեցին յայն երկիրս Հայոց՝ զորս յիշեաց 'ի վերոյ Ղևնդ։

Երկրորդ անգամ արշաւեցին արաբացիք յետ գաղաւելոյ զամս երիս 'ի քսաներորդ վեցերորդ ամի իշխանութեան իւրեանց ըստ ասելոյ Ղևնդայ, և յերկրորդ ամի՝ Կոստանդնի կայսեր որ էր Թուոն Հերակլի, հասեալ 'ի Դուլին և Թափուր գտեալ զայն 'ի պատերազմող արմաց, զի ամենեքին զհետ Թէոդորոսի աշտունւոյն գնացեալ էին, զարս գտեալս 'ի նմա կոտորեցին, « Եւ զկանայս և զմանկսն վարեցին 'ի գերութի ոգիս երեսուն և հինգ հազար », Ասողիկ թ. 3. յաւելու և զայլ պարագայս. « Եւ, ասէ, զօրն Խամայէի յասորեստանէ ընդ Ճանապարհ ձորոյ յերկիրն Տարօնոյ, ընդ Բզունիս, ընդ Բերկրոյ ձորն, յԱյրարատ Թափեցան. և առին զԴուլին քաղաք, և զգտեալ արս 'ի նմա կոտորեցին, և զկանայս և զմանկունս 'ի գերութի վարեցին ոգիս երեսուն և հինգ հազար, որ օր քսան էր Տրէ ամսոյն 'ի կուլթս այգեստանի »։ Ըզպատճառ այսպիսի յանդուգն յարձակման նոցա նշանակէ Յահմանէս կաթողիկոս ասելով. « Եւ վասն զի նախադարձ ազգիս մերոյ անմիաբան լեալք, և ոչ ոք էր որ ամա զօրավարէր, յայնժամ ասպականիչ զօրն Հագարու համարձակութի առեալ յասորեստան կողմանէ ասպատակ 'ի Հայս արեւին »։

Երրորդ անգամ արշաւեցին յետ գաղարելոյ զամս 10. յերեսուն և վեցերորդ ամի իշխանութե իւրեանց ըստ գրելոյ Ղևնդայ. գլխաւոր իւրեանց ունելով զՕթման և զՈգբայ, և յերիս առաջն բաժանելով, որոց մին խաւայր ընդ կողմն Վասպուրականի, առեալ զաւանս և զամ

1 Այս թիւ զոր գնէ Ղևնդ, ոչ յարմարի ժամանակագրայ. զի այս Կոստանդնի զամիսս երիս և եթ թա գաւորեաց։

2 Կերական զթիւ կոտորելոցն գնէ ոգիս երկուստան հազար։ Դիմեմքոս պատմագիր ասողի զայս գերութի և կոտորած գնէ յամին 641։

րոցս մինչև 'ի Նախնական քաղաք . երկրորդն 'ի կողմն Տարօնոյ . իսկ երրորդն 'ի Կոգովիտ հասեալ զամրոցն Արծափ գիշերայն գաղտագողի առնուին . "Եւ այն օր (գրէ Ասողիկ ք. 3 . վասն արաբացւոց) յանհոգս եղեալ զաղբալի պղծութիւն կային . յորոց վերայ հասեալ իշխանն Թէոդորոս (Աշտուհի) վեց հարիւր արամիք , և զամենեւին 'ի սուր սուսերի մաշեաց որք էին երեք հազարք . և զգերեալսն դարձոյց և զկապուտսն . և մեռան Ապուբաքր և Օթման , ,

Չորրորդ անգամ յամին 646 . արշաւեցին արաբացիք 'ի Բզնունիս , յԱղիովիտ և յԱյրարատ . և յայնժամ Թէոդորոս Աշտուհի զօրավար՝ և Սմպատ կիւրապաղատ՝ պակուցեալ յահէ հինիցն , ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս , հնազանդեցան արաբացւոց 'ի բաց կացեալք 'ի կայսերէն . կայսրն Կոստանդին բազում զօրօք եւ 'ի նուաճել զՀայս . "Որում ոչ զթ թերեւս գտաւ հնազանդեալ բաց 'ի Վրաց աշխարհէն , , որպէս ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս : Թայնմ ժամանակի զբարկութի կայսեր զիջոյց և հաշտեցոյց ք . Ներսէս կաթողիկոս : Իսկ արաբացիք առ 'ի անբոյթ կալ 'ի վերայ տիրապետութե Հայոց՝ յայլ իմն գործ ձեռնարկեն . զի որպէս գրէ Յոհաննէս կաթողիկոս , "Եւտ միանգամ և երկիցս ասպատակի իսմայէլեան զօրու 'ի Հայս՝ և սպառնսպուռ տիրելոյ՝ առին պատանդ յամենայն գլխաւորաց աշխարհին զկանայս և զուստերս և զգստերս . բայց Թէոդորոս Աշտուհեաց տէր գնաց ընդ իսմայէլեան զօրուն յասորեստան իւրայովքն համազգօք և անդ մեռաւ , , 'ի 654 ամի տեառն :

Հինգերորդ անգամ լինի արշաւել արաբացւոց ըստ գրելոյ Ասողիկայ ք. 3 . յորում ժամանակի "Սմպատ բազրատունին և զօրավարն Եռնաց հրամանաւ Կոստանդինի (կայսեր) երթեալ պատերազմեցան ընդ նոսա , անցեալ ընդ կողմն Եւփրատայ , և պարտեալ 'ի փախուստ դարձան , , : Ի պարտութե և 'ի կոտորածէ աստի լքաւ , ասէ Ղեփնդ , սիրտ Կոստանդինի կայսեր , և ոչ ևս յաւել ընդդէմ ելանել արաբացւոց . այլ այնչափ ծանրացաւ լուծ արաբացւոց՝ մինչև , որպէս գրէ Յոհաննէս կաթողիկոս , "Սակս անհնարին և ծանրաբեռն ծառայութեն 'ի բաց կացեալ Հայք յիսմայէլեան բռնակալացն հնազանդէին 'ի ծառայութիւն կայսեր . և մեծին Ներսէսի խնդրեալ յարքայէ առնել կուրապաղատ զՀամաղասպ , և հրամանատար հալաստանեայցս . զոր ապա լուեալ ամիրապետին՝ զամե-

նայն ¹ պատանդան Հայոց առհասարակ կոտորէ հոգիք իբրեւ հազար եօթն հարիւր եօթանասուն և հինգ,,² Եւտ այսորիկ անկաւ ոգի խռովութիւն յարաբացիս ըստ նորուն գրելոյ, որով զմիմեանս կոտորէին. յայնմ խռովուն ժամանակի զօրացեալ Միւսավիտէ ինքն նստաւ ամիրապետ, և եհատ հարկ 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց. բայց և այնու չեղև անդորրութիւն աշխարհիս. զի յորժամ խաղիք սպանին զԳրիգոր հրամանատար Հայոց, "Յայնմ հետէ ապա խաղաղութիւն վրդովեցաւ, և սասանուան սաստիկ զհայաստանեայսս պատեալ պաշարեաց,,³ Եւ 'ի չորրորդում ամի իշխանութեւ Աշոտոյ պատրիկ⁴ որ եղև հրամանատար Հայոց յամին 685. գունդ մի իսմայէլացւոց՝ ըստ ասելոյ Ղևոնդայ գլ. Դ. յարձակեցան յաշխարհս Հայոց. յորոց վերայ 'ի խաղալն Աշոտոյ մարտիւ պատերազմի, մեռանի:

II եցերորդ անգամ, յետ վեշտասաներորդ ամի իշխանութեւ Ապտիւլմէլիք ամիրապետին գարձեալ գրգռեալ սիրտ նորա 'ի չարախորհուրդ արանց՝ հրամայեաց, ասէ Ղևոնդ գլ. Դ. զօրաց իւրոց արշաւել 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որոց զօրագլուխ եղև Մահմէտ ոման այր արիւնաբուն. "Որոյ դաշինս անօրէնութեւն ուխտեալ էր առ իշխանն իւրեանց երդմամբ, չդարձուցանել զսուրն 'ի պատենս մինչև 'ի մէջ աշխարհիս,,⁵ Մի 'ի մեծամեծ չարեայն այն էր՝ զի և զամրացեալս 'ի բերդորայս, սուտ ազաւտութիւն խոստանալով խաբէութիւն առ ինքն իմուցանել, ապա կամ կոտորէր և կամ գերի վարէր. յայն վայր թշուառուն հասեալ էր յայնժամ հայաստան, "մինչև երանել զմեռեալսն, որք խաղաղական հանգստեամբ յաշ-

¹ Թէպէտ զամենայն պատանդան կոտորեալ ասէ աստ Յոհաննէս կաթողիկոս, բայց այլուր ասէ, թէ յորժամ մեռաւ համազասպ մամիկոնեան որ 'ի կայսերէ էր կացուցեալ հրամանատար, "Հայցեն կացուցանել յիշխանական պետութեն Հայոց 'ի Մասեոյ ամիրապետէ զԳրիգոր մամիկոնեան, որ 'ի պատանդի իսկ առ նմա կացեալ էր,,:

² Զոր ինչ գրեցոք մինչև ցառա՝ Առաքիկ Բ. 2. այսպէս համառօտելով գնէ. "Երէջանաւ Թէոփորոսի ռըշտունայ ձիւթութիւն (637) եղև առաջին ելք 'ի Հայս՝ Յաճկաց, հրամանաւ Ոմարայ Ամիրմուսուոյ՝ որ էր երկրորդ

'ի Մահմէտէ: Եւ 'ի զի. ամբ Թուականութեւ (646) գարձեալ ստափի զբուն եկեալ Յաճկաց առին զԻսկին քաղաք. և եղև համար գերութեան երեսուն և հինգ հազար. և ապա տիրեցին Հայոց, վրաց և Աղուա. նից: Իսկ աշխարհս Հայոց 'ի բոց կացեալ 'ի Յաճկաց հնազանդին զայսեր. և 'ի խնդրոյ Ներսէսի (չմուղի) լինի համազասպ հրամանատար Հայոց 'ի ձգ. Թուին (654). զոր լեւեալ ամիրապետին՝ զայրացեալ կոտորեաց զպատանդան Հայոց արիւր իբրեւ հազար եօթն հարիւր եօթանասուն և եօթն,,:

խարհէ փոխեցան, քան այնպիսի նեղութիւնք զկենդանութիւն կրել»¹ :

Իսկայ քան զամենայն չարիս արարացւոց դժնդակագոյն այն էր, զի խորհուրդ վատ 'ի մտի եղեալ վճռեցին, ասէ Ղեւոնդ, «բառնալ զազատախումբ տոհմն յաշխարհէս Հայոց հանդերձ հեծելովք» : Զմտաւ ածեալ թէ 'ի բառնալ զսոսա միանգամ, այնուհետեւ ինքեանք անաշխատ տիրեսցեն բոլորովին 'ի վերայ ժողովրդեան համարէն աշխարհիս Հայոց : Զայս իմացեալ Սմայատայ բազրատունւոյ որ էր հրամանատար Հայոց, խորհուրդ կալեալ ընդ նախարարոն սկսան փախել առ Յոյնս, և 'ի հետամըտել արարացւոց զինի նոցա՝ եղև անուանի պատերազմն այն 'ի Վարդանակերտ 'ի 694² : յորում հինդ հազար զորք արարացւոց կոտորեցան 'ի զօրաց Հայոց՝ որք նուազ էին քան զերկուս հազարս : Այլ այս յաղթութի Հայոց 'ի միոյ կողմանէ եղև փնասակար : զի լուեալ ամիրայեւտին զայսպիսի բեկումն զօրաց իւրոց՝ առաքեաց զոմն Մահմէտ Ոգլայ անուն զօրավար 'ի կոտորել զՀայս : Իշխանք Հայոց զՍահակ Գ. կաթողիկոս առաքեցին առ Մահմէտ 'ի հաշտեցուցանել. և քանզի Սահակ 'ի ճանապարհի մեռաւ յամին 703. և 'ի մեռանել իւրում գրեալ էր գիր աղաչանաց առ նա ասելով. «Ունիմ զգիր 'ի ձեռին՝ Մահմէտի օրէնստուի քո, որ պարտին քեզ հարկս տալ ազգատոհմն իմ, և ծառայել միամտութիւն և հնազանդել որպէս վայել է տերանց, և քեզ զարժանն առնուլ զհարկմն և զհնազանդութեւ, և մի բարկանար և ալ

1 Այս հարուածք են զորս յիշէ Յոհաննէս կաթողիկոս. բայց զանուն օտարական փոխանակ գնելոյ Մահմէտ՝ եղեալ է Մրուան, ասելով. «Եսամ վայրի Մրուան օմն յիմայ ելեան տոհմն օստիկան 'ի Հայս առաքեալ մարա ընդ բոլորոց իսկ ամբողջաց Հայոց գնէր. և զորս միանգամ յիշեն գրուէր՝ առհասարակ քանդեալ աւերեալ 'ի վայր կործանէր : Իսկ Սէան կղզի... զինի երկեամ մի ամաց մասնեցաւ 'ի ձեռս նորա. և որ միանգամ բնակեալ կային յամրոցի անդ՝ գերի առեալ տանէր, և զկապուտ կողոպուտան յաւարի առեալ օպտուպուտ աւերէր զամրոցն» :

Եւս զայս գրելոյ ասէ անդէն. «Եւ զինի Մահմէտի այլ օտարական առաքեցաւ Արզլա անուն» : Երբեք

յայտ է թէ վերոյգրեալ Մրուանն պարտի լինել Մահմէտ համառոյն այլոց. զի առանց ինչ յիշելոյ զանուն Մահմէտ՝ ոչ կարէր գրել զինի Մահմէտի : Իսկ վասն Արզլայի գրէ անդէն, թէ գտով այր ժանտ և ժպիրհ. «Կալանաւոր կապանք չարչարէր զիշխանս և զազատա աշխարհիս Հայոց, և յաւարի առնոյր զկարտի և զառացուածս բազմոց. ապա և զմեծն Սահակ կապեալ 'ի շղթայս տայր տանել 'ի Դամասկոս, ընդ նմին և զիշխանն Հայոց զՍմայատ որդի Սմայատայ. և առհասարակ ապա զամենայն եկեղեցիս քիթի բոլոր զարգուց կապուտ կողոպուտ թողոյր, և յարտօսր կականման և 'ի սուգ և 'ի արտմուծի զմերս և զաղայս բերէր» :

2 Զայս պատերազմ վարդանակերտ

ւերեր զազգատոհմին իմոյ աշխարհ որպէս Թշնամեաց : Եւ արդ հոգալ պարտիս զաշխարհս մեր որպէս զաշխարհն քո . . . և զհարկն և զմաքսն որ տացնն ձեզ՝ խաղաղութիւն վայելիս դու և զօրք քո » : Սոյն այս Մահմէտ յրնթեռնուին զայս գիր՝ անդէն խոստացաւ գրով կատարել զինդիր կաթողիկոսին զայս օրինակ . « Այժմ հաստատեցից զգիրս Մահմետայ օրէնսդրին իմոյ , և զերից ամաց զհարկս Թողեալ եմ յազազս մահուան սրբոյ հայրապետին » :

ԴԱՐ Ը

« Իբրեւ տեսին (ասէ Ղլմնդ գլ. Է .) ընտկիչք աշխարհիս (Հայոց) զբան երդման խոստման գրոյն՝ վստահ չեղնն ՚ի նա . և ծառայեցին յայնմ հետէ իմայելացւոցն ՚ի ծառայութիւն սորիկ » : Բայց նա ինքն Մահմէտ զօրավար երկրորդ անգամ ել յաշխարհս Հայոց զօրու ծանու յաւուրս Ապտիւլմէլէք ամիրապետին . « Եւ զամս երիս հանդարտեալ զադարէր , ասէ ՚ի գլ. Խ . և ոչինչ չարեաց յուշ լինէր վասն անցիցն զոր էանց ընդ զօրն Տաճկաց ՚ի Վարդանակերտն յաւանի . այլ հաստատուն պահէր զերդումն գրոյն զոր տուեալ էր , և միայն ընդ աւամբ հայեր նախարարացն Հայոց » :

Օայն խորհուրդ զոր կալան ՚ի սկզբան անդ յետ կոտորածի զօրաց իւրեանց ՚ի քաջութիւն նախարարացն Հայոց , հանապազ երկնէին ՚ի սրտի յաւուր միում՝ ՚ի գործ դնել և կոտորել զամենայն նախարարս , որպէս զի համարէն հայաստան ՚ի ձեռս նոցա լիցի , ՚ի մեռանիլ Ապտիւլմէլէքի յորժամ Վլիթ կամ Վալիտ եկաց ամիրապետ , « Սա յառաջնում ամի իշխանուեն իւրոյ , ասէ , խորհեցաւ բառնալ յաշխարհէս Հայոց զտոհմն նախարարաց նոցին հեծելոք վասն քինուն զոր ունէին առ Սմպատ կուրապազատ . զի ասէր Թէ միշտ խոչ և զայլակզուծի լինելոց են իշխանութե մերոյ » : Սմպատ օգնուի խնդրեաց յայնժամ ՚ի կայսերէն Յունաց ¹ . և նա առաքեաց նմա զօրս յօգնութիւն ՚ի գաւառն Վանանդայ , ուր հասեալ Մահմէտ ճակատեցան ընդ իրեարս սաստիկ կռուով . և եհար Մահմէտ զզօրս Յունաց « աւելի քան զՏինդ բիւր արանց սուաերամերկաց (որ է 50 հազար .) և զսակաւ մնացորդս փախստական առնէր յաշխարհէս Հայոց . և իւր

¹ Սմանէլ Գնէ ՚ի Թուականին ԽԺ . 701 : 1 Չայր յառաջ լեռն պատմն այլք :

(Մահմեթի) ժողովեալ զգօրս բանակին դառնայր 'ի քաղաքն Դուսին ,:

Իբրեւ ետես ասէ Վլիթ ամիրապետն ¹ 'ի սկիզբն ութերորդ դարուն , “ Թէ առաջնորդք եղեն զօրացն Յունաց ի լիւսնք Հայոց , դարձեալ զնոյն խորհուրդ խորամանկութե հրամայէր Մահմեթի կատարել ,: Իսկ Մահմետ իբր ոչ կամեալ անձամբ ընդդէմ 'իւրոյ երդմանն առնել , կատարյ ուժեմն հրամայէր զայն խորհուրդ 'ի գործ դնել , որ էր հրամանատար ընդ ձեռամբ նորա 'ի կողմանս Նախըաւան քաղաքի . այս կատար առ ինքն կոչէր , ասէ 'ի գլ . Թ . “ զնախարարս Հայոց նոցին հեծելօք իբրեւ պատճառանօք եթէ անցուցանել 'ի համարու արքունի , առնուլ հռոգ եւ դառնալ ,: Իբրեւ սոքա պարզմտութիւն գնային , անդէն զաղվաղակի յերկուս բաժանեալ զկէսն յեկեղեցին Նախըաւանու , և զկէսն յեկեղեցին Խրամու տայր ժողովել . անդ 'ի բաց որոշեալ 'ի նոցանէ զազատադէսն՝ զմնացեալուն հրկէզ առնէին յեկեղեցւօջ ² . Իսկ զազատան 'ի տանջանս արկեալ պահանջէին դրամս . զորմէ ստորեւ : Այս այրումն որ 'ի Նախըաւան և 'ի Խրամ , մեծ փոփոխութիւն էած 'ի հայաստան Թէ 'ի կողմանէ կառավարութեան , և Թէ 'ի կողմանէ նուազման ազգիս . զի յետ այրելոյ զնոսս սկսան կոտորել զնախարարս . և բազումք յիշխանաւորացն սկսան փախչել :

Ի վախճան ութերորդ դարուն այնչափ սաստկացաւ բռնաւորութիւն արաբացւոց 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց , մինչև առանց պատճառաց և զեկեղեցին կողոպտել : Ազէտալի դիպուած է այն՝ զոր բազումք 'ի մերոց պատմագրաց պատմեն ³ . Եզլիտ ոստիկան յետ նահատակելոյ զիշխանն Արծրունեաց զՍահակ և զՀամազասպ , առաքեաց 'ի Բագրեւանդ գաւառ զոմն յիւրոց իբր գործակալ Ալի անուն . որոյ տեղեալ զվայելութիւն սպասուցն ուխտի սըրբոյն Գրիգորի 'ի գեօղն Բագրուան , 'ի բազմաց հետէ ամբարեալ 'ի նմա 'ի պարզեւելոյ Թագաւորաց և ի լիւսնաց , հնարս յափշտակելոյ խորհելով զմի յանարգ ծառայից

¹ Այլք գնեն զայս յաւուրս Արտեմիւք ամիրապետն , զոր և կոչեն Արդաշայ :

² Ստեմել 'ի Թուփն ճծք . 705 . գրե . “ Կաշմամբայ զվատարակաւնի ի լիւսնս կոտորեաց ,: Իսկ 'ի Թուփն ճք . 711 . գրե . “ Առ այսու ժա

մանկօք 'ի ճծք . Թուփն (709) պրե . յին զիշխանս Հայոց 'ի Նախաւանի ,:

³ Զայս դիպուած Յոհաննէս կաթողիկոս գնէ յաւուրս Յովորայ կաթողիկոսի . Սրովիկ բազմք յառաջ գնէ յաւուրս Մահակայ . Իսկ վարդան յերկուս տեղիս ևս յիշէ :

իւրոց խեղդամահ արարեալ, ետ ընկենուլ 'ի ծածուկ 'ի խորափիտ նորին մենաստանի, որով որպէս թէ զմիաբանս ուխտին նիւթօղ գտեալ նորին տղանման, նախ զամենեւին ծայրակտուր արարեալ 'ի ձեռաց և յտից, ապա ետ կախել զփայտէ յամին 787, և զամենայն ինչս եկեղեցւոյն յաւարի առեալ կողոպտեաց :

Ի կոտորածից աստի արաքացւոց՝ թէ յինչ վիճակ ազէտից կայր աշխարհս մեր 'ի վախճան այսր դարու, յանդիման առնէ այո բան Յոհաննու կաթողիկոսի. « Եւ վասն զի սպառնալու հազարացիք տիրեցին կալան զհայր աստանեայս, և մեծամեծք աշխարհիս նսւազեցան, և մեացեալքն զօղեալ դադարեալ կային ընդ լծով ծառայութե նոցա, սակո այսորիկ իսկ յայսմ վայրի պահատեաց 'ի պատմութե աստի զրոյցք իշխանաց մերոց » : Այնչափ էր բռնացեալ արաքացւոց 'ի վերայ ամենայն երկրիս Հայոց՝ զի ոստիկանն Խուզիմայ համարձակ բրածեծ առնէր զկաթողիկոսն ք. Յովսէփ որ նստաւ յամին 795. զի զգաստակերտան կաթողիկոսարանին որ 'ի Դուին՝ ինքեան տացէ իբր վաճառելով. որոյ յընդդիմանալն՝ էառ ապա բռնութիւն զԱրտաշատն՝ որ էր մի 'ի դաստակերտից. և առ մախանացի տղան նաև զեղբայր կաթողիկոսին :

ԴԱՐ Բ

Յաւուրս արաքացւոց դժնդակագոյն քան զամենայն աւերս աշխարհիս՝ եղև յաւուրս Բուղայի ոստիկանին. զորոյ զպատճառն թէպէտ բազումք պատմեն, այլ ճոխագոյն քան զամենեւին թոմա արծրունի ժամանակակից, սկսեալ 'ի ք. 5. գլխոյն. յորոյ բանիցն առեալ համառօտելով պատմեսցուք, որովհետև սորայս չև ևս գտլով անցեալ 'ի գիրս տպագրեալս՝ յայտնի լինին ինչ տարբերութիւն որք գտանին յայլ պատմագիրս :

Ծափր ամիրապետ ըստ սաղրելոյ ոմանց զոմն յաւագ նախարարաց իւրոց Ապուսէթ անուն առաքեաց 'ի վերա կացուի աշխարհիս Հայոց. սա յորժամեկն մերձ 'ի սահմանս Տարոնոյ, իշխանն Տարոնոյ Բագարատ՝ որ « ունէր, ասէ, յայնժամ զգլխաւորութի բարձակցութե իշխանաց Հայոց՝ որ էր 'ի տոհմն Բագրատունեաց, առաքեաց առ նա զոմանս 'ի մեծամեծաց իւրոց պատարագօք, ա-

1 Զայս բան Յոհաննու կաթողիկոսի յիշէ և Սամուէլ 'ի Թուականին 24 :

զաչելով մի ելանել յերկիրս Հայոց . բայց քանզի արարալ ջիբ 'ի մտի եդեալ էին թերեւս պատիր խաբէութիւն կա-
րասցեն բառնալ զնոսա յիւրաքանչիւր տէրութիւն . վասն
որոյ չունէր ամենեւին անսալ ազաւանաց նորա . այլ իբրեւ
Ծանեալ թէ անյոյժ միաբանութիւն է Բագարատայ ընդ
Աշոտոյ իշխանին Վասպուրականի , որ էր այր քաջ և զօ-
րաւոր , ոչ 'ի վեր հանեալ զմիտս իւր Ապուսէթ , այլ ա-
ռեալ միայն զհարկն դարձաւ առ ամիրապետն 'ի Սամա-
ռայ , և ծանուցեալ նմա զմիաբանութիւն իշխանաց Հայոց՝
ամբաստան լինի յոյժ զԱշոտոյ հանդերձ թղթովք Տաճ-
կաց . թողեալ զվերականցութիւն աշխարհիս Հայոց 'ի ձեռս
Մուսէի :

Սորա յոյժ հակառակութիւն լեալ ընդ Բագարատայ
պատճառաւ հարկաց՝ ամենայն զօրօք իւրովք եմուտ յեր-
կիրն Տարօնոյ պատերազմել ընդ Բագարատայ . իսկ Բա-
գարատ օգնութիւն նորին Աշոտոյ խորտակեաց զզօրս Մու-
սէի , և փախտական արար մինչև 'ի Բաղէշ . ուր տի-
կինն արտաքս ելեալ հետիոտս այնպէս ազաւեր խնայել ,
որ էր , ասէ , քոյր Բագարատայ : Մուսէ ամօթահար
դարձեալ՝ գուժկան առաքեաց առ ամիրապետն . իսկ Ա-
պուսէթ առաքեաց զոմն Ովայ անուն 'ի Վասպուրական ,
պատուիրելով մնալ անդ զօրօք մինչև 'ի Ժողովել զհարկս
ամենայն կողմանց Հայոց . այլ նա եկեալ 'ի գաւառն Վաւ-
սուրականի յԱղբաղ՝ ասպատակ սփռելով աւերէր զամե-
նայն երկիրն : Աշոտ իշխան Վասպուրականի պատգամ
առաքեաց առ նա , թէ դու առաքեցար Ժողովել զհարկս .
երթ նիստ 'ի միումն 'ի քաղաքացն Հայոց որպէս օրէն է ,
և մեք տացուք քեզ զտոլորական հարկսն . զի մեր չէ ինչ
գործեալ գործ ասպտամբութե . դու ընդէ՞ր ասպատա-
կելով աւերես զաշխարհս : Ովայ և ոչ պատասխանեալ ան-
գամարժանի համարեալ , դարձեալ ասպատակէր . յայն-
ժամ Աշոտ Ժողովեալ զիշխանս Վասպուրականի իւրա-
քանչիւր զօրօք իւրեանց՝ այնպէս յարձակեցաւ 'ի վերայ
նորա , մինչև ինքն Ովայ հագիւ զերծաւ 'ի կողմանս Բեր-
կոյ : Այլ այս յաղթութիւն պատճառ եղև ամբաստանե-
լոյ զԱշոտոյ . մանաւանդ կանայք կոտորելոյն կական բար-
ձեալ այնպէս բողոք բառնային 'ի դուռն ամիրապետին . և
որ առաւել չար էր՝ Վասակ արծրունի , որ կայր առ ամի-
րապետին , քսուի առնելով յոյժ առաւել քան զՏաճիկս
դրդուեաց ընդդէմ ամենայն նախարարաց Հայոց :

Նայնժամ ամիրապետին խորհուրդ 'ի մէջ առեալ 'ի

Թուականին յ. 851. որոշեաց “ Զի զիշխանս աշխարհին
Հայոց 'ի բաց բարձցէ յիւրաքանչիւր տէրութիւն, զի մեր
լինցի ժառանգութիւն նոցա . և նախ ձեռն արկցէ յԱշտ
և 'ի տուն նորա . զի ասին՝ Թէ նոքա 'ի միջոյ բառայցեն ,
ոչ որ կարասցէ կալ 'ի կայի իւրում ունել զգէմ մեր ” .
Եւ այնպէս բազմուի զորաց ժողովեալ եւ 'ի ձեռն Յովնէ-
փու կամ Յուսիփայ ումնն որդւոյ Աղուսէթի . քանզի Ա-
ղուսէթ մեռեալ էր 'ի ճանապարհի 'ի կողմանս Ասորոց ,
խոտանալով նմա եթէ 'ի լրումն տարցէ , “ Գեղ և զաւա-
կի քում տաց զերկիրն զայն 'ի ժառանգութիւն ” . այսինքն
է զհայտատան :

Սա եկեալ 'ի Ասպուրական՝ դիմօք սիրոյ առ ինքն կոչեր
զԱշտ . բայց քանզի ոմն 'ի նոյն գնդէն Տաճկաց բարեկա-
մուք ծանուցեալ էր Աշտոյ զմտոս նորա , Աշտ ոչ գնաց ,
այլ գիր գրեաց յորդորական . և փոխանակ իւր՝ գնաց “ մայր
իշխանին Աշտի քոյր Սահակայ և Բագարատայ իշխա-
նին Տարուսոյ , որ էր կին իմաստուն 'ի բանս և յիրս , և
յոյժ խոհեմագոյն ” : Սա երթեալ առ Յովնէփ ընծայիւր
խնդրէր հաշտութիւն , որ չունէր ունկն գնել . բայց առ-
ւել զիպօղ ժամու սպասելով 'ի կորուսանել զամենայն
զիշխանս Հայոց , առ ժամն 'ի վերին երեսս հաշտութիւն
ցուցեալ գնաց 'ի իւրթ , և անդ առ ինքն կոչեաց զԲագա-
րատ , որպէս Թէ նմա հաւատալով զաշխարհս՝ ինքն ու-
նէր յարքունիս երթալ պատճառելով զխտութիւն ձմեռ-
նային օգոյն՝ որում ոչ էր ընտել : Բագարատ ոչինչ խոր-
հուրդ 'ի մէջ առեալ որպէս արժան էր , և ոչ կասկածանս
ինչ 'ի մօտ եղեալ , ել և գնաց 'ի կոչ նորա բազմութիւն .
զոր կապեալ երկաթի կապանօք խաղացոյց 'ի Սամառա .
և ինքն եկն ձմերել 'ի Մուշ քաղաք Տարօնոյ . “ Զքա-
կիւս աշխարհին վարեաց 'ի գերութիւն վաճառակուր առ-
նել 'ի կողմանս Ասորոց , և յամենայն սահմանս տէրութեն
Տաճկաց . և զկէս գերութիւն ընդ իւրեանց ունելով 'ի քա-
ղաքին՝ լինել իւրեանց ջրկիրս և փայտակոտորս . և չար-
չարէին զնոսա 'ի գործս խիստ սաստկասաւոյց ձմերանս
դառնութեւն , և զերծեալքն փախստեայ անկանէին 'ի կող-
մանս կողմանս աշխարհաց , յաւեր դարձեալ զքնաւ աշ-
խարհն բաց 'ի լեռնայնոցն ” . որք են Սասունք :

Սորա լեռնայինք տեսեալ Թէ 'ի գարնանս և ինքեանք
ունին կրել զայն ամենայն անցս զոր կրեցին դաշտայինք ,
ժամ դիպօղ գտեալ զժամանակն ձմեռնային , մտեալ 'ի քա-
ղաքն կոտորեցին զզօրս նորա . և զՅովնէփ որ զօգեալ էր

'ի գմբէթ բարձր եկեղեցւոյ Փրկչին՝ աշտեիւ հարեալ սպանին' . զոր Սամուէլ դնէ 'ի թուին մղձ . 844 : Չայն լուեալ ամիրապետին 'ի խորհուրդ եմուտ ընդ մեծամեծս իւր . նորա խորհուրդ ետուն բազմութի զօրաց ժողովել և այնպէս մտանել յաշխարհն Հայոց . մի պահանջել վրէժս վասն ֆնասու և խափանելոյ հարկաց . "Այլ ստիպեցուք , ասեն , զըմբռնեալն 'ի բաց կալ 'ի հաւատոցն քրիստոնէութեն . . . խոշտանդեցես զնոսա գանիւ և բանաիւ և պէսպէս տանջանաք , սպառնալիք և ողորմանք , և ընչից պատրանաք արկցուք զնոսա 'ի ներքոյ կամաց թագաւորութե մերոյ . և 'ի բաց բարձցուք զանուն քրիստոնէութեան 'ի միջոյ նոցա : Եւ յոյժ հաճոյ թուեցաւ խորհուրդս այս առաջի թագաւորին (ամիրապետին) , և մեծապէս ուրախ լինէր" : Որ և ժողովեալ զօրս յամենայն աղագայ՝ զօրագլուխ կացոյց նոցա զոմն Բուղայ՝ աղագաւ թուրք՝ , որ էր հրամանատար ամենայն տէրութեն Տաճկաց . այլ և ինքն ամիրապետն հրամանի նորա անսայր . այս Բուղայ եկն 'ի Վասպուրական և պաշարեաց զՆիկան բերդ , ուր ամրացեալ կայր արծրունի իշխանն Աշոտ . որ և ըստ քաջութե իւրում ոչինչ համարէր զայնչափ բազմութի և զմարտս թշնամեաց , համախոհ իւր կարծելով զօրս և զօրագլուխս և զգունդ աղատացն որք ընդ նմա մտեալ էին 'ի բերդն Նիկան . այլ ոչ գիտէր թէ նորա 'ի ծածուկ խորհուրդ առնէին կատարել զամենայն զոր ինդրէ Բուղայ , տալ նմա գեօղս և հարկս արքունիս և պատանդս . իսկ այլք ոմանք բոլորովին քակեալ 'ի միաբանութե՝ 'ի ձեռն Վահրամայ ուրումն տան տանել հրովարտակ առ Բուղայ՝ գրելով այսպէս . "Միայն թէ ընդարձակեցես մեզ և տոհմի մերոյ բնակաց երկրի մերոյ մնալ յիւրաքանչիւր տունս բնակութեց կալ խաղաղութե . մեք տալուք զԱշոտ 'ի ձեռս քո առանց զինու և մարտից" : Նաեւ

1 "Եւ ինքնին (ասէ Թոմս արծրունի) աչք իմով տեսի զայն գայն որ հարեալ էր զնա . և 'ի նմանէ ստուգեցի վասն նորա . . . յորմէ անկ է բռնիւ նորին Թաւրոյն ուղղագրել զտանս այլոց պատմագրաց որք տարբերին :

2 Յեհաննէս կաթողիկոս՝ ընդոծին ամիրապետին կոչէ զԲուղայ . որում հրաման ետ , ասէ , " զի զիշխանս աշխարհիս և զտեսալ համագունդ 'ի կապանս ըմբռնեալ առ ինքն տարցէ . և զայլս ևս առաջիկ հեծեղազօրս որ սուր

յաղջեր ունել մարմարեալ , և կամ զէն շարժեալ , զամենեւին տառակեցէ . բայց միայն թէ 'ի լաւագունից ոմանց 'ի պաշտօն օրինայն Մահմադդ գարձնի , զնոսա ընդ իւր տարցի" : Որ էր ասել , զամենայն կարօս ըստ ջինջ առնել 'ի միջոյ , որպէս զի միայն առաջիկ և անկար ժողովեցեան եւթ մարտով 'ի հայտատան , ինքեանց պատուոց լծի այն աշխարհ և այն ժողովուրդ :

մասնութի առանելով յայտ առնեն Բուզայի, թէ Գուրգէն եղբայր Աշոտայ բազմութի ազատաց արծրունեաց գնացին ի կողմն Ատրպատականի, և արք քաջք ընդ նմա, զգոյշեր ասեն՝ դուցէ գիշերայն ի վերայ քո յարձակեցին:

Իբրեւ ծանեաւ զայս Աշոտ, լուաւ ևս ի բերանոյ նոցա որք բռնադատէին զնա ինքնակամ գնալ առ Բուզայ, ահամայ ել և գնաց. զոր և ընդ այլ ազատն կապեալ և բարձեալ ի վերայ ուղտուց առաքեաց Բուզայ ի Սամառա. ուր ի հասանելն՝ ամբարապետն ևս կրկին շղթայիւք կապեալ զոտս նոցա ետ գնել ի բանտի: Յետ այնուրիկ Բուզայ զհետ եղև ի ձեռս բերել զԳուրգէն. խոտանալով տալ ի ձեռս նորա զքնիկ տերութի Վասպուրականի. և զայս գրով և երգմամբ հաստատեր. որում հաւատացեալ Գուրգէն՝ ինքնին գնաց առ Բուզայ սուտ յուսով. թէպէտ և նախարարք իւր բազում անգամ զուն գործեցին խափանել, ջինի երկից աւուրց ետ տանել Բուզայ առ Գուրգէն թուղթ սուտ՝ կնքեալ մատանեաւ ամբարապետին՝ իբր ի նմանէ եկեալ, ուր պատուիրէր Բուզայի զազատս Վասպուրականի և զԳուրգէն կապեալ առ ինքն առաքել. զոր և արար իսկ:

{Ետ այսպէս բառնալոյ զգորաւորս ի Վասպուրականէ՝ ամենայն ինչ յաջողեցաւ Բուզայի ըստ կամաց իւրոց. աբաբացիք ամենայն համարձակութի սփռեցան ի հայաստան ընտանեօք իւրեանց. լարս ձգէին, վիճակս արկանէին ի բաժանել զաշխարհն Հայոց. և ամենայն նախարարք մեր ցան և ցիր եղեն:

{Յոհաննէս կաթողիկոս սովին կարգաւ գնէ զարշաւանս Բուզայի ի հայաստան. նախ ի Տարօն վրէժ առեալ ի ընակչաց Տօրոս լերին՝ որ են Սասունք կամ խութացիք. ապա ի Վասպուրական, ի Դուին, ուր ի յթ. Թուին. 853. բաց յայլոց արք ընտրեալք հարիւր յիսուն թուով որք ոչ կամեցան դառնալ ի կրօնս նոցա՝ կատարեցան նահատակութեամբ. և այնպէս Բուզայ ի նմին քաղաքի սպան զբազմութիւն մարդկան, և զբազումս գարձոյց ի կրօնս իւր. և զայլ բազմութիւն՝ էր զոր առաքեաց, և էր զոր ընդ իւր տարաւ առ ամբարապետն. ուր տանջանօք բազումք յազգէն Հայոց դարձան ի կրօնս և յազգ արարացւոց՝ սակաւուց ևեթ կացեալ հաստատուն, ընդ որս և սպարապետն Սմայատ, որոյ անկեղծ ծառայութի առ ի շահել զսիրտ Բուզայի՝ անպտուղ եղև ամենեկին, մանաւանդ թէ զնառակար: Եւ

այսպէս բոլորովին ապականեալ անմարդացան յայնժամ Տարն, Վասպուրական, Սիւնիք, Գարդման և Ուտիք։

Իսկ ի յայտ առնել զանհնարին խորամանկութի Բուզայի, և զծայրայեղ միամտութի մերոցն՝ յառաջ բերցուք զդիպուածն Սահակայ քաղաքապետի Տփիսեաց, զոր կարծեմ ՚ի մերոց հայկազանց լինել, որոյ մարթ էր փախչել ՚ի պաշարմանէ՝ բայց ինքնակամ մատնեաց զանձն իւր ՚ի ձեռս նորա։ «Իսկ քաղաքապետն (Տփիսեաց, ասէ Թովմա Գ. 8.) ելեալ ընդ դուռնն՝ որ ելանէ ՚ի բերդն Շամշլուայ, սամայր զինքեամբ արկեալ և գաւազան ՚ի ձեռին առեալ, յիմարեալ մօտք կորոյս զփախուսան իւր՝ որ կարօղ էր գնալ յով և կամիցի։ յղեաց առ զօրավարն Ժիրաք, ասէ. փութա ՚ի հանդիպումն իմ. և նա ոչ հաւատայր երթելոցն կոնականաց մինչև կրկնեաց և երեքնիեաց. և գնացեալ Ժիրաքն՝ առնու գնա, ածէ կացուցանէ առաջի Բուհայի, (որ) և քան ընդ ապստամբելն ՚ի նմանէ՝ ընդ յոյժ անմտութեալն առ նա զարմացաւ,»։ Ի վերայ այսու ըիկ և կին նորա զառաւելագոյնն յաւել զանմտութիւն։ «Լուեալ կնոջն Սահակայ, ասէ, Թէ ըմբռնեցաւ, և քան զի էր կին գեղեցիկ՝ փութացաւ գնաց եկաց առաջի Բուհայի, Թերեւս կարասցէ ըստ պատշաճ գեղոյն և ըստ բազմաձեռն գանձուց ապրեցուցանել զայրն իւր, որ առաւել մահու քան Թէ կենաց պատճառ եղև նմա. և հրամայեաց Բուհայ դահճացն բառնալ զգլուխ նորա։ Իսկ կինն ճիշ բարձեալ ասէ. առ Թադաւորն (ամիրապետն) հասցէ գոյժ իմ. շրջելով ընդ բանակն հօլանի՝ զոր չէր օրէն տաճկական ազգի կանանց, բայց ոչինչ օգնեաց. այլ հատեալ զգլուխն Սահակայ ետ տանել յարքունիս (ամիրապետին), և զկինն՝ առ իւր Բուհայ կնուէ։ Կինն դարձեալ ճիշ բարձեալ ասէ. վասն իմ սպաներ զտէր իմ. ես ոչ վայել եմ քեզ կին, այլ մեծի Թադաւորին. իսկ զկինն կալաւ ընդ իւր Բուհայ. ապա յղէ առ Թադաւորն (ամիրապետն) լինել նմա կին. և կինն անցեալ պատմեաց Թադաւորին որ ինչ եղեն... որ եղև իսկ պատճառ կորստեան Բուհայի, զոր ցուցանեմ յիւրում կարգի»,։ Պատմէ ապա Գ. 14. Թէ սակս բողոքելոյ կնոջն առ Ջափր ամիրապետ, զոր էառ ՚ի կնուծի իւր, ամիրապետն յղեաց զԲուհայ ՚ի խորասան նմա հաւատալով զվերականգուի աշխարհին. անդ ապա գտնանի ետ սպանանել։

{ } Ետ զայս ամենայն տեսանելոյ զարմանք են Թէ զհարգապա մնացեալ իշխանքն, որք ամբացեալ կային յամուրս

իւրեանց՝ հաւատալով սուտ խոստման Բուզայի ամենեքին եկին առ նա . « Եւ եղև իբրև արար և կատարեաց, ասէ Գ. 10 . Բուհայ զոր ինչ խորհեալն էր 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց՝ զբարձունն յաշխարհէս մեծամեծացն Հայոց, յաւել և զայս ևս զի մի ամենեկին ոք կայցէ յակաստանի, մանաւանդ զի ոչ ոք տեւաց ընդդիմանալ ձեռին նորա, զրէ յականէ յանուանէ առ որ մնացեալն էին յաշխարհս յամուրս իւրեանց, զի փութով յիւրաքանչիւր տեղեաց առանց կասկածանաց և երկիւղի առ նա հասնիցեն և կալցին զիւրաքանչիւր իշխանուի, և վայելեցեն 'ի պարգևս և 'ի պատիւ արքունի, և կացցեն 'ի հնազանդութե Թագաւորին : Եւ ելեալ յիւրաքանչիւր տեղեաց (փութային) յառաջանալ 'ի կոչումն Բուհայի, և ժողովեցին 'ի մի վայր . և եկին կացին առաջի զօրավարին Տաճկաց . իսկ նա փոքր ինչ ժամանակ ներեաց նոցա զիմք սիրոյ խաղաղուն, մինչև 'ի դուռն ելին որ ինչ յաղագս Ապուսուսեին էին հանդէզ . իսկ իբրև նա ըմբռնեցաւ, և գիտաց զօրավարն (Բուհայ) եթէ ոչ ոք այնուհետև յիշխանացն Հայոց մնաց որ ոչ համագումար ժողովեալ էին առ նա, մերկացաւ յայնժամ՝ զպատրուակ կեղծաւորուն զոր սերմանեալ էր սատանայ 'ի սիրտ առնն, : Ապա պատմէ Թէ յանկարծ զսաս նոցա յերկաթի կապանս արկեալ խաղացոյց ուղտուք 'ի Սամառա :

Այս սակաւ աւերումն ունէր առնել և Ափշին ոտտիկան, բայց ոչ . Սմգատ Թագաւոր գողով յայնժամ 'ի զօրութե իւրում, ոչ եթող նմա առնել զոր կամէրն . որպէս և Ահմատ ոմն որ բռնակալեալ ունէր զՄիջագետս մինչև 'ի Պաղեստին, ոտն առ ոտն յառաջ մատուցեալ յինքն գրաւէր զԱղձնիս նաև զմասն ինչ Տուրուբերանոյ . և առաւել ևս ունէր յառաջ խաղալ, այլ ոչ եթող Սմգատ արքայ : Եւ Թէ ոչ լինէր դաւաճանեալ յիւրոց նախարարաց սմանց, զորմէ պատմէ Յոհաննէս կաթողիկոս, ըստ ամենայնի ունէր զերծուցանել 'ի ձեռաց նորա :

ԴԱՐ Ժ

Ամուսնել 'ի Թուլին ԵՃ. 901 . տայ ինչ ինչ տեղեկութիւնս սկիս տիբապետելոյ արաբացւոց 'ի Թագաւորունն Բագրատունեաց : Թէպէտ արաբացիք ունէին ասէ զմեծ մասն աշխարհիս, բայց ոչ ընդ միով ամիրապետիւ՝ որպէս եղև յառաջնոյ Մահմէտէն մինչև Գ. Զափր և ցորդիսնորա .

այլ ըստ կամի զո և կամէին՝ զայն կայուցանէին, և յայնմանէն ՚ի բազումս բաժանէր տէրութի նոցա. զի Սօփարն տիրէր աշխարհին Խորասանայ, Ալաւիկն Ապուլուրապ ՚ի Պասրա, Յիսէ որդին Շեխայ ՚ի Պաղեստին, և որդին Ապրիտլփոյ ՚ի Դեզմաց աշխարհին, և այլք ոմանք ՚ի տեղիս տեղիս. յայնմանէ բռնութեամբ ջանային տիրել ՚ի վերայ միմեանց. վասն որոյ զանուանս նոցա դժուարին է ընդ գրով փակել: Ի սոցանէ և ոստիկանք չարք, ասէ, յարձակեցան յաշխարհս մեր. որպէս դազանաբարոյն Բուդայ, անօրինազոյն Ափշին որդի չարագործին Ապուլ սիճթայ, Յուսուփ եղբայր Ափշին, Նրսրը որ Սըբքի կուչիւր. «որք մինչև ցբառնալ ամիրսմանեացն, (և մինչև) ցիլիսել և ցտիրեն սկիւթական աղբին որ արդ ևս է՝ ոչ պահատեցին յաւար հարկանել զաշխարհս հայաստանեայցս»:

Ի դարեւ դժնդակ եղև յայսմ դարու աղէտք աշխարհիս զոր ած Յուսուփ ոստիկան, զի և զնախարարսն որք անձնատուր լինէին կորուսանէր, որպէս ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս. «Եւ գրեթէ ՚ի պատուականաց անտի ՚ի մեծաւ մեծացն՝ յանձնատուր նմա եղելոցն՝ և ընդ ձեռամբ անցելոցն՝ ոչ դք ապրեցաւ ՚ի չարախտաւլատ և ՚ի խարդաւանական մահուն տուգանաց»: Վասն որոյ ասէ զմի. «Եւ ապա սարսեալ ամենայն աշխարհն ոորեցին յայրս, Թաքեան յանտառս»: Այսմ ամենայնի դարման տանել զուն գործեաց ն. Սմպատ Թագաւոր՝ զմեծ զիշխանն Հայոց զԳրիգոր առաքելով առ ամիրապետն խնդրել զխաղաղուի. բայց զառն ամիրապետին շփոթեալ գոյով յայնժամ յեղիպտացւոց ապստամբաց ոչինչ կարաց գործել: Վասիկ կայսր լուեալ զաղէտսն՝ ժողովեաց զոր գալ յոգնուի Սմպատայ, բայց յանկարծ մեռաւ: Աղէքսանդր եղբայր նորա յաջորդ Վասիկ շփոթեալ յապստամբաց ոչ կարաց ժամանել: Եին և ոմանք ՚ի նախարարաց որք կարող էին օգնել, բայց և վասն նոցա գրէ Յոհաննէս կաթողիկոս. «Առանց հարկի պատճառանաց մերձաւորք և հեռաւորք յաւետ հեռի եղին ՚ի նմանէ (՚ի Սմպատայ) արդեամբք և խորհրդեամբք. և ծանեան զօտարս քան զնա. և զոր նայն սիրէր բարեկամութի՝ քեցեալ ՚ի բաց բերան ՚ի նմանէ խառնեալք ընդ Թշնամիսն. իսկ ոմանք ընդվզեալք և ՚ի վերայ յարուցեալք արձակէին ընդդէմ՝ նորա նախատանգք առ ՚ի սահ ըստ սաղորելոյ հազարաւոցն, որպէս երբեմն առ մերոյն Տրդատայ»:

Լ՝ յողբիւք և այլ ևս բազմադիմի աղէտիւք լցաւ աշխարհս մեր. զի բաց 'ի կոտորածէ զոր առնէր Յուսուփ 'ի մտի դնելով զամենայն նախարարս սպառել, նաև մերձաւկայ ազգք սկսանք քանդել զերկիրն յորոց բազումք էին քրիստոնեայք. սորա զմտաւ ածեալ՝ մի գուցէ ոստիկանն յետ հարկանելոյ զՀայս՝ հարցէ և զնոսա, իւրաքանչիւր ձեռօք իւրեանց սկսան աւերել զայն քաղաքս աշխարհիս Հայոց որք մերձ էին առ նոսա, որպէս զի մի գացէ շէն ինչ. այսմ զհետ եկն և այլ աղէտք, զի զայն տեսեալ սրիկայք երկրին, ինքեանք ևս 'ի նոյն միեցան գործ. « Դրացիք մեր, ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս, և ազգք որ շուրջ զմեօք են, յունականք և եգիպացիք և գուգարացիք և ուտեալցիք և հիւսսական ազգք ընակեալք առ ստամբն Կովկասու 'ի մտի եղեալ եթէ գուցէ յինքեանս հետի աղաղս գառնել մարթացէ ոստիկանն չար թէ երբէք չէն գացէ քաղաքս և զաւանս և զգեօղս, վասն այսորիկ 'ի խել և 'ի բրել, կորուսանել և յատակել ջանացան առ ստորոտով իւրաքանչիւր աշխարհաց իւրեանց. Եւ ապա խառն ընդ նոսին աւաղակք և սրիկայք ելին 'ի մարտս ընդ երկրի մերում. և բազում ինչ այն եր որ 'ի նմանէ անցք ընդ աստուածաշէն եկեղեցիս անցանէին յեղծումն և 'ի խաւանումն և յապականումն վարակեալ »:

{ Այն վիճակ եհաս յայնժամ հայաստան աշխարհ, զի ըստ ասելոյ նորուն, « Մեծամեծք աւագանւոյն ձորոց և լերանց և անապատից և քարաժայռից և ամրոցաց պարպէին. և այլ ևս խառնիճաղանջն բոկոտն մերկանգամ և թափառական 'ի սով և 'ի ծարաւ և 'ի լքումն հարեալք և հաշեալք, ցան և ցիր լերանց և դաշտաց բերէին »: Յետ այնսրիկ տիրեաց սոփն, զորոյ զկոտորածն գրեալ եմք 'ի գլուխն Սակաւամարդութե »:

Լ՝ յետագայ մետասաներորդ դարու վասն արշաւանաց արաբացոց երեւելի ինչ յիշատակուի ոչ գտանեմք, բայց միայն վասն փառլուն ամիրային առ Վարդանայ յաւուրս Է. Գագկայ վերջին թագաւորին Անույ, զորմէ գրէ. « Գնալ ցեալ առ նա (առ փառլունն) Փիլիպէ որդին Գրիգորոյ սիրոյ աղաբաւ, ըմբռնէ (փառլունն) զնա 'ի կալանս զինի մահուն հօրն, և առնու 'ի նմանէ զՀաշուաղ և զՇօթա, և կռնեցեալ առ ինքն զԳագիկ որդի Համամայ զտերն Տանձեաց՝ սպանանէ, և առնու զերկիր նորա: Եւ այսպէս զօրացեալ տիրէ խաչնոյ և Գորոզայ և Սևորդեացն. և գոռ զնէ ընդ Գագկայ թագաւորին Ձորոյգետոյ, և

ընդ Կիւրիկէի Թագաւորին Աղուանից, և ընդ Բագարատայ Թագաւորին Վրաց. և նեղէր զնոսա, » :

Հարկադանելութիւնս Աբգեայոց :

Սինչև ցայսր գրեցաք զերկուց փնասուցն արաբացւոց զոր գործէին յարշաւանս իւրեանց, այսինքն է զտիրելոյ և զքանդելոյ քաղաքաց, և զկոտորածէ բնակչաց. իսկ զերրորդ փնասն աստանօր ուրոյն Թողաք արձանագրել, որ էր հարկապահանջութիւն նոցա : Քանզի 'ի դառնութեան ժամանակին առաջի կայր հայաստանեայց ընտրել զմի յերից աստի, տալ հարկս ծանոնս, կամ գերի վարիլ և կամ մեռանել. « Ածեալ իբրև զոչխարս 'ի սպանդ իսմայէլեան երկաթոյն՝ որ ոչն ևս առնու յագուրդ, » ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս :

Ո առաջին հարկել աշխարհիս Հայոց՝ Սամուէլ 'ի ժամանակս նորին իսկ Մահմէտի դնէ, գրելով 'ի Թուրքի զԵ. 646. « Մահմէտս այս արգել զսուրն. և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցուցին զմեծ մասն տիեզերաց, և անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս համարձակ ունել զքրիստոնէութիւն, և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա, յամենայն տանէ առեալ չորս դրամ և երեք մեթ խորբալ և ձիատօպրակ մի և պարսն մի մազէ և ձեռնարար մի : Իսկ 'ի քահանայից և յազատաց և 'ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն, » : Բայց Ղևոնդ զառաջին հարկել աշխարհիս յիշէ յաւուրս Միւսափիէի ամիրապետին, յորում ժամանակի Գրիգոր մամիկոնեան էր հրամանատար Հայոց. գրելով զԷ. 7. « Հատին 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց հարկս հինգ հարիւր դահեկան 'ի միում ամի հատուցանել նոցա, և աներկիւղ մնալ 'ի բնակութիւն իւրեանց... Եւ եղև բազում խաղաղութի յաւուրս նորա իշխանութեն. և յետ նորա Իլիա որդի Մաւեայ. և ապրի ամս երկու և ամիսս հինգ և վախճանի. և նա վարեաց զաշխարհս Հայոց 'ի նոյն սակ հարկի » : Զայս յիշէ և Վարդան :

Յութերորդ դարուն Աբգլայ կամ Ապտիւլմէլիք ծանրացոյց զհարկն, զորմէ գրէ Ասողիկ Խ. 4. « Տիրեաց փոխանակ Մրուանայ Աբգլայ, և առաքէ զեղբայր իւր զմիւս

1 Կիրակոս բառ. առ բառ. օրինակէ զայս բան Սամուէլի :

Աբղլայ շրջիլ ընդ ամենայն աշխարհս իւրոյ իշխանուեն , առնուլ հարկս 'ի կենդանեաց և 'ի մեռելոց ըստ մարդաթուի : Բազում վշտօք և նեղութիւնք վշտագնէր զամենեւին և հասուցանէր 'ի չքաւորութիւն . ստիպէր զքահանայս յայտ ածել զթիւ մեռելոցն՝ զի զհարկն ընտանիքն հատուցեն , և դնէր կնիք կապարեայ 'ի պարանոցս ամենեցուն , : Թորժամ Մահմէտ զօրավար հաւ զթուղթն 'ի ք . Սահակայ կաթողիկոսէ հանգուցելոյ , որովհետեւ խընդրեալ էր նա չառնել չարիս , այլ միայն հարկս առնուլ , յայնժամ , ասէ Կիրակոս , " Ոստիկանս առաքեաց Հայոց հարկ եղեալ 'ի վերայ նոցա , , :

Իսկ յորժամ հրկեղ արարին զգոյս Հայոց յեկեղեցիս Նախընտանաւ և Խրամու , յայնժամ , ասէ Ղեկնդ Գլ . Թ . " Զնախարարս ազատացն եղին 'ի կապանս բանաի , և յանհանդուրժելի տանջանս խոշտանկէին , և պահանջէին 'ի նոցանէ բազում ոսկի և կշիռս արծաթոյ . և խոտացան նոցա Թէ յորժամ հատուցանեն նոցա զսակ արծաթոյն՝ արձակեսցեն զնոսա կենդանիս . վասն որոյ երգմամբ զաշինս արարեալ հաւատարմացուցանէին զերդունն սառութեան . և նոքա առ վտանգի նեղութեն զբազում մթերս գանձուց իւրեանց , զորս 'ի պահեստի եղեալ յերեսաց նեղացն 'ի ծովու և Թէ 'ի ցամաքի , տային 'ի ձեռս Թըշնամեացն , զի Թերեւս ապրեսցեն զանձինս իւրեանց : Եւ իբրեւ ունայնացեալք 'ի գանձուցն եղեն , ձեռնամուխ եղեալ անօրինացն բառնային զկենդանուին նոցա . և զքայտէ առեալ գատապարտէին զնոսա . անդ ըմբռնեցան Սըմ պատ որդի Աշոտի 'ի բազրատունի տոհմէ , և Գրիգոր և Կորիւն 'ի տոհմէ արծրունեաց , և Վարազշապուհ և եղբայր իւր 'ի տոհմէ ամատունեաց . և բազում այլ 'ի նախարարացն Հայոց , զոր ոչ բաւեամի ըստ միջն պատմել : զնոսա զամենեւին բարձեալ 'ի կենացն անժառանգ առնէին զաշխարհս 'ի նախարարացն , , :

Ղարձեալ Աշամ կամ Հեշմ ամիրապետ որ զինի ք .

1 Կիրակոս յաւելու և զայլ հանգամանս ասելով . " Յետ Մովսէսայ առնու զիշխանութի խմայելի Աբղլայ , և յետ նորա միւս Աբղլայ (որ է Աբղլայ) այր ժամու և արծաթաւոր... Սա շինեաց զԳաղատա . և արար բազում չարիս ընդ աշխարհս Հայոց հարկապահանջուք և յափշտակուք . և այնքան նեղեաց՝ մինչ զի ըմբռնեցն

հարկս 'ի կենդանեաց հաւ . և հատուցելու արծաթոյ յաշխարհէս Հայոց (որով կարծեմ իմանայ զհանքս արծաթոյ) . և կատարումն եղև Գաղաթոյ , Յարենոյ , Բաշենոյ , ուր արձանն օգիք եղին հաբեւր , և գերեցան ոգիք հաղար երկու հաբեւր . և Մուշեղ մամիկոնեան և Սամուէլ աղաքեան Հայոց կոտորեցան , , :

Եղիտի նստաւ յամին 742. «Ծանրացոյց զսակ հարկի աշխարհիս Հայոց», որպէս գրէ Արողիկ Թ. 4: Իսկ Վարդան ասէ. «Զինի շէշմայ նստաւ Վլիթ զազրագործ (որ է Վլիթ Թ.) որ և հրամանաւ կուռայիցն սպանաւ, և Եղաւ Սուլիման, և սպան զնա Մրուան և ինքն տիրեաց. և տային Հայոց զօրուն ամի. ամի հարիւր հազար դահեկան խածիթայս», և Աւաւել Ծանրացաւ 'ի նմին ութերորդ դարու, ըստ պատմելոյ նորին Արողիկայ անդէն. «Այլ յիշխանութեն Արղլայի միւսայ (որ է Զափր կամ Զաֆար Արղլա), և 'ի հրամանատարութեն Իգիտի յոյժ Ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջուն 'ի վերայ երկրիս Հայոց, զի ոչ ըստ երդ պահանջումն, այլ ըստ գլուխս արանցն. մինչև նախարարքն և մեծամեծքն 'ի չքաւոր աղքատութի անկան. զորմէ թէպէտ և բազում անգամ բողոքէր իշխանն Սահակ և հայրապետն Տրդատ, ոչինչ օգտէին», և Իսկ ընդարձակօղ Սամուէլի գրէ 'ի թուին Բ. 751. «Այս Զաֆարս այնքան ճշդիւ ժողովեաց 'ի բրիտանէից զոսկի և վարժաթ, մինչև զգերեզմանս մեռելոցն բանային, և զոսկին առեալ տային 'ի նա», :

Իբաւել ևս Ծանրացաւ զինի յաւուրս Եսայեայ կաթողիկոսի, որ նստաւ 775 - 787. յետ Մուսէի ամիրապետի, գրէ Արողիկ, տիրեաց Ահարոն եղբայր նորա. որ է Հարոն Բէշիւ. «Սա տայ զԱրապատական և զՀայս հանդերձ Վրօք և Աղուանիւք եղբօր իւրում Օրեթլայ. սա զԻպն Դօկլլաղգէ Հոռոմ առաքէ հարկահան 'ի Հայս: Որոյ եկեալ 'ի քաղաքն Դուլին սաստիկ հարկապահանջութի խռտանկէր զքնակիչս երկրին. առ որ ժողովեալ ամենայն նախնախարարքն և կաթողիկոսն Եսայի՝ աղաչէին թեթեացուցանել զանուր Ծանրուն հարկին զոր պահանջէր, և ոչինչ օգտէին: Այլ անդրէն յղէր պահանջօղս կրկին քան զառաջինն ժողովել, և տայր կնիք կապարեայ դնել յամենեցուն պարանոցս, և առ մի մի պահանջէր բազում զուգէս, մինչև հասանել մարդկանն յետին անանկութի յանհամբեր ներութեանցն առ 'ի չարաշուք դահճէն», : Թայնժամ լինէր բազմուն Հայոց թողուլ զերկիր իւրեանց և փախել, զորմէ գրեալ եմք 'ի գլուխն Սակաւամարդութե. «Իսկ սինիլըորքն որ մնացին, ասէ, յաշխարհս մեր՝ առ սաստիկ կարօտունն անձնատուրք եղեն 'ի ծառայութի որդւոցն Խամայելի, փայտակոտորք և ջրաբերք նոցին եղեալք», : Թայն չարութիւն Եհաս Իպն Դօկլ՝ զի «զամենայն դանձ և զսպասս եկեղեցւոցն սպառնալեօք և ա.

հիւ տայր բերել առաջի իւր, և առնոյր որ ինչ թուէր ան ձին իւրոյ» :

{ } Եւ իննեւորդ գարուն Յուսուփ ոստիկան որ նախ ապստամբեալ էր յամիրապետէն՝ յորժամ անդրէն ընդ հնազանդուք նորա եմուտ, ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս, « Այսուհետեւ ապա յերկոցունց կողմանց յամիրապետէ անտի և Յուսուփ ոստիկանէն բան պատգամաց առ արքայ (ն. Սմայատ) տաստկանայր, կրկին ուժգնապէս հայցեալ տալ զսակն արքունի, այլ և զանսւր լծոյ ծառայութեն ծանրաբեռն գրեալ» : Ստիպեալ Սմայատայ հինգերորդէլ հրամայեաց զտուրս, և նովին վճարեաց զմիոյ ամին զսակ. բայց այս յաշ նախարարաց « յաւէտ իմ ծանր համարեալ թուէր » ասէ : ոչ խորհելով զի 'ի չտալն՝ զամենայն ունէին կորուսանել. և այնչափ չաբացան՝ մինչ նաև Հասան անուն այրն հաւատարիմ հրամանատար բոլոր տէրունք Սմայատայ՝ 'ի մտի եղ և միաբա նեցոյց զմանս ընդ իւր սպանանել զՍմայատ, յորմէ հազիւ զերծաւ : Յուսուփ ոչ դադարէր յառաքելոյ պատգամ՝ 'ի Դրենայ առ Սմայատ արքայ, « Զի թէ բոլորապէս զսակ ամին հատուցէ, զխաղաղութե պայման անշուշտ նմա պարգեւեալ անցեալ գնացէ. իսկ նա . . . տայր վաղ վաղակի զինդիրն իբրեւ կշիռս վաթսուն հազար դահեկանաց » : Այսպէս զՍմայատ մտադիւր տեսանեմք 'ի տուրս հարկաց առ Յոհաննու կաթողիկոսի :

{ } Բայց թոմա արծրունի ըստ ոգւոյ Գաղկայ ոտիսին Սմայատայ խօսելով, այնպէս ցուցանէ թէ Սմայատ թաւաւոր առ կարճելոյ զհարկին՝ գրգռեաց զՅուսուփ զայրն խրոխտ և ահարկու, որ զայնչափ չարիս անցոյց ընդ աշխարհս Հայոց. զի ասէ ե. 3. « Սա շարժեալ բազմութ մեծաւ 'ի վերայ Սմայատայ վանս բեկանելոյ նորա զհարկս արքունի, և խաղացին 'ի մէջնոցս զեռպանք հրովարտակաւորք ոչ սակաւք, և ոչինչ իրք խաղաղութե առ նոսա պատշաճէր » : Սուղ ինչ զինի պատմեալ զերթալն Գաղկայ առ Յուսուփ՝ ստգտանելով գրէ. « Բայց 'ի հասանել համբաւին յականջս Սմայատայ՝ եթէ միաբանեաց Գաղիկ վասպուրական իշխան ընդ Յուսուփայ Պարսից արքայի (փախանակ գրելոյ՝ ամիրայի) մտնացեալ գուայր ընդ նմա խորին չարութ. և ինքն Սմայատ ոչ խնդրեաց երթալ զհետ խաղաղութե, տալ զհարկս արքունի՝ որպէս հրամայեաց տէր . . . Զայս հրաման տէրունեան յետս հարեալ Սրմբատայ՝ շարժեաց զբազում չարիս 'ի վերայ սուրբ եկեղե-

ցւոյ և ժողովրդեանն տեսան . վասն որոյ սրտմտեալ սաստկութիւն Յուսուփ յարձակեցաւ 'ի վերայ հայաստանեայցս անհուն զօրու և զինու, և բազում անցս աղետից 'ի վերայ մեր հասին , :

Իայց ըստ ճշգրիտ պատմութեան Յոհաննու կաթողիկոսի կամակար լեալ տեսանեմք զՍմպատ 'ի վճարումն հարկաց, ոչ միայն յաւուրս Յուսուփայ զորմէ պատմեցաք, այլ նաև յաւուրս Ափշնի ոստիկանին . զի ընդ պահանջն Ափշնի "տալ ցնա զհարկն արքունի . . . արքայն (Սմպատ, ասէ,) անօրինեալ աշխարհի զխաղաղութի, անյապաղ զմեղիքսն կատարէր . և երեւելի պատուական օժտութիւն ընծայից նմա մատուցանէր , : Նոյնպէս և յորժամ վասն արձակելոյ զկաթողիկոսն 'ի կապանաց զանձն ոսկւոյ և արծաթոյ պահանջէր Ափշնի՝ վաղվաղակի, ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս, " ըստ հրամանի արքային Սմպատայ , ժողովեալ աւաքեցաք : Արդ եթէ յաւուրս Յուսուփայ ոստիկանին յետս եկաց 'ի տալոյ, զոր գուցէ ոչ պատմէ Յոհաննէս կաթողիկոս, յայտ է թէ էին առաւել պահանջմունք Յուսուփայ քան զսովորականն , և գուցէ կրկնապատիկ և եռապատիկ աւելի :

Իսակ յետ տասներորդ դարուն յաւուրս ք. Սմպատայ արքայի յիշատակի առ Արողկայ ք. 18. հարկատուութի . " Ի նշ. Թուին (987, ասէ) Աղլհաճայ որդի Ռովադայ ամիրայ Արդաատականի . . . զայ հասան 'ի Դուին քաղաք և առնու զնա, խնդրէ հարկն զանցեալ ամացն 'ի Հայոց, զոր ընդդէմ (այսինքն ընդ առաջ) յուղարկեալ զհարկն Թաղաւորն Սմպատ (որ է ք. Սմպատ) մեծամեծ ընչիւք դարձոյց , :

Ի մէջն անդ մեծասաներորդ դարուն յաւուրս վերջին Գաղկայ Թաղաւորին գրէ Վարդան վասն Փատլուն ամիրային թէ տիրեաց Խաչենոյ, Գորոզոյ և Սևորգեացն . " Տիրեաց և Դրւնայ, և եդ հարկս 'ի վերայ Հայոց երեք հարիւր հազար դրամ , :

{ Երկտասաներորդ դարուն 'ի շՀԷ. Թուին 1124. գրէ Սամուէլ 'Թէ Հայք հարկադրեալ զԱնի քաղաք յանձնեցին առ Փատլուն ամիրայն . " յորոյ իշխանակալութեն թէպէտ և խաղաղանայր երկիրս 'ի սովորական հինից, այլ յաղագս վերոյգրեալ նեղութեց և վասն հարկապահանջ յափշտակութեց եկն եհաս 'ի վերայ մեր յետին աղքատութի և տառապանք անհնարին, որ յառաջագոյն ժամանակօք ունէր զաշխարհս Հայոց . և աստանօր յա-

[illegible]

իւրեանց՝ հաւատալով սուտ խոստման Բուզայի ամենեքին եկին առ նա . « Եւ եղև իբրև արար և կատարեաց , ասէ Դ . 10 . Բուհայ զոր ինչ խորհեալն էր 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց զբարձունն յաշխարհէս մեծամեծացն Հայոց , յաւել և վայր ևս զի մի ամենեկին որ կայցէ յսկստանի , մանաւանդ զի ոչ որ տեւաց ընդգիմանալ ձեռին նորա , գրէ յահանէ յանուանէ առ որ ձնացեալն էին յաշխարհս յամուրս իւրեանց , զի փութով յիւրաքանչիւր տեղեաց առանց կասկածանաց և երկիւղի առ նա հասնիցեն և կալլին զիւրաքանչիւր իշխանուի , և վայելեացեն 'ի պարգևս և 'ի պատիւ արքունի , և կացցեն 'ի հնազանդութե թագաւորին : Եւ ելեալ յիւրաքանչիւր տեղեաց (փութային) յառաջանալ 'ի կոչումն Բուհայի , և ժողովեցին 'ի մի վայր . և եկին կացին առաջի զօրավարին Տաշկաց . իսկ նա փոքր ինչ ժամանակ ներեաց նոցա գիմք սիրայ խաղաղուն , մինչև 'ի գլուխ ելին որ ինչ յաղագս Ապոմուսէին էին հանդէսք . իսկ իբրև նա ըմբռնեցաւ , և գիտաց զօրավարն (Բուհայ) եթէ ոչ որ պիտուէր յիշխանացն Հայոց ձնաց որ ոչ համադունդ ժողովեալ էին առ նա , մերկացաւ յայնժամ զպատրուակ կեղծաւորութե զոր սերմանեալ էր սատանայ 'ի սիրտ առնն , « Ազա պառմէ թէ յանկարծ զստո նոցա յերկաթի կապանս արկեալ խաղացոյց ուղտուք 'ի Սամառա :

Այս սակաւ աւերումն ունէր առնել և Ափշին ոտտիկան , բայց ն . Սմգատ թագաւոր գոլով յայնժամ 'ի զօրութե իւրում , ոչ եթող նմա ստնել զոր կամէրն . որպէս և Ահմատ ոմն որ բռնակալեալ ունէր զՄիջագետս մինչև 'ի Պաղեստին , սոն առ սոն յառաջ մատուցեալ յինքն գրաւէր զԱզմիս նաև զմանն ինչ Տուրուբերանոյ . և առաւել ևս ունէր յառաջ խաղալ , այլ ոչ եթող Սմգատ արքայ . Եւ թէ ոչ լինէր գաւառնեալ յիւրոց նախարարաց ոմանց , զորմէ պատմէ Բոհաննէս կաթողիկոս , ըստ ամենայնի ունէր գերծուցանել 'ի ձեռաց նորա :

ԴԱՐ Ժ

Սամառէլ 'ի Թուին ԵԺ . 901 . ասայ ինչ ինչ տեղեկութիւն սակաւ տիրապետելոյ արաբացւոց 'ի Թագաւորութեն Բագրատունեաց : Թէպէտ արաբացիք ունէին ասէ զմեծ մասն աշխարհիս , բայց ոչ ընդ միով ամիրապետիւ՝ որպէս եղև յառաջնոյ Մահմէտէն մինչև ԳՋափր և ցորդիս նորա .

այլ ըստ կամի զո և կամէին՝ զայն կայուցանէին, և յայնմանէ 'ի բազումս բաժանէր տէրութի նոցա . զի Սօփարն տիրէր աշխարհին խորասանայ, Ալաւիկն Ապուլութուրայ 'ի Պասրա, Յիսէ որդին Շիթայ 'ի Պաղեստին, և որդին Ապրալփոյ 'ի Դեզմաց աշխարհին, և այլք ոմանք 'ի տեղիս տեղիս . յայնմանէ բռնութեամբ ջանային տիրել 'ի վերայ միմեանց . վասն որոյ զանուանա նոցա դժուարին է ընդ գրով փակել : Ի սոցանէ և ոստիկանք չարք, ասէ, յարձակեցան յաշխարհս մեր . որպէս գազանաբարոյն Բուղայ, անօրինագոյն Ափշին որդի չարագործին Ապուլսիճթայ, Յուսուփ եղբայր Ափշի, Նըսըր որ Սըբքի կոչւր . “ որք մինչև ցբառնալ ամիրմուճնեացն, (և մինչև) ցիշեւել և ցտիրելն սկիւթական ազգին որ արդ ևս է՝ ոչ պակասեցին յաւար հարկանել զաշխարհս հայաստանեայցս ” :

Իրգարե գծնդակ եղև յայնմ դարու աղէտք աշխարհիս զոր ած Յուսուփ ոստիկան, զի և զնախարարան որք անձնատուր լինէին կորուսանէր, որպէս ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս . “ Եւ գրեթէ 'ի պատուականաց անտի 'ի մեծաւ մեծացն՝ յանձնատուր նմա եղելոցն՝ և ընդ ձեռամբ անցելոցն՝ ոչ զք ապրեցաւ 'ի չարախտավատ և 'ի խարդաւանական մահուն տուգանաց ” : Վասն որոյ ասէ զինի . “ Եւ ապա սարսեալ ամենայն աշխարհն սորեցին յայրս, թաքեան յանտառս ” : Այսմ ամենայնի դարման տանել գուն գործեաց ն . Սմպատ թագաւոր՝ զմեծ զիշխանն Հայոց զԳրիգոր առաքելով առ ամիրապետն ինգրել զիսա զաղուի . բայց դուռն ամիրապետին չփութեալ գոլով յայն ժամ՝ յեգիպտացոց ապստամբաց ոչինչ կարաց գործել : Վասիլ կայսր լուեալ զաղէտն՝ ժողովեաց զօր գալ յօգնուի Սմպատայ, բայց յանկարծ մեռաւ : Աղէքսանդր եղբայր նորա յաջորդ Վասիլ շփոթեալ յապտատմբաց ոչ կարաց ժամանել : Եին և ոմանք 'ի նախարարաց որք կարող էին օգնել, բայց և վասն նոցա գրէ Յոհաննէս կաթողիկոս . “ Աւանց հարկի պատճառանաց մերձաւորք և հեռաւորք յաւէտ հեռի եղեն 'ի նմանէ ('ի Սմպատայ) արդեամբք և խորհրդեամբք . և ծանեան զօտարս քան զնա . և զոր նայն սիրէր բարեկամութի՝ քեցեալ 'ի բաց բերան 'ի նմանէ խառնեալք ընդ թշնամիսն . իսկ ոմանք ընդվզեալք և 'ի վերայ յարուցեալք արձակէին ընդդէմ՝ նորա նախատանօք առ 'ի սահ ըստ սաղրեւոյ հազարացոյն, որպէս երբեմն առ մերոյն Տրդատայ ” :

Լ՝ յողբիւք և այլ ևս բազմագիմի աղէտիւք լցաւ աշխարհս մեր. զի բաց ՚ի կոտորածէ զոր առնէր Յուսուփ ՚ի մօտի դնելով զամենայն նախարարս սպառել, նաև մերձաւկայ ազգք սկսանք անդել զերկիրն յորոց բազումք էին քրիստոնեայք. սոքա զմտաւ ածեալ՝ մի գուցէ ոստիկանն յետ հարկանելոյ զՀայս՝ հարցէ և զնոսա, իւրաքանչիւր ձեռք իւրեանց սկսան աւերել զայն քաղաքս աշխարհիս Հայոց որք մերձ էին առ նոսա, որպէս զի մի գտցէ շէն ինչ. այսմ զհետ եկն և այլ աղէտք, զի զայն տեսեալ սրիկայք երկրին, ինքեանք ևս ՚ի նոյն մեկեան գործ. « Դրացիք մեր, ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս, և ազգք որ շուրջ զմօք են, յունականք և եգիպացիք և գուգարացիք և ուտեալցիք և հիւստական ազգք ընակեալք առ ոտամէն Կովկասու ՚ի մօտի եղեալ թէ գուցէ յինքեանս հետի աղաքս դառնել մարթացէ ոստիկանն չար թէ երբէք շէն գտցէ զքաղաքս և զաւանս և զգետոյս, վասն այսորիկ ՚ի խել և ՚ի բրել, կորուսանել և յատակել ջանացան առ ստորոտով իւրաքանչիւր աշխարհաց իւրեանց. Եւ ապա խառն ընդ նոսին աւազակք և սրիկայք ելին ՚ի մարտս ընդ երկրի մերում. և բազում ինչ այն էր որ ՚ի նմանէ անցք ընդ աստուածաշէն եկեղեցիս անցանէին յեղծումն և ՚ի խուպանումն և յապականումն վարակեալ »:

{ Եյն վիճակ եհաս յայնժամ հայաստան աշխարհ, զի ըստ ասելոյ նորուն, « Մեծամեծք աւագանւոյն ձորոց և լեռանց և անապատից և քարաժայռից և ամրոցաց պարպէին. և այլ ևս խառնիճազանջքն բոկոսն մերկան. դամ և թափառական՝ ՚ի սով և ՚ի ծարաւ և ՚ի լքումն հարեալք և հաշեալք, ցան և ցիր լեռանց և դաշտաց բերէին »: Յետ այսորիկ տիրեաց սոֆն, զորոյ զկոտորածն գրեալ եմք ՚ի գլուխն Սակաւամարդութե »:

Լ՝ յետագայ մեռասաներորդ դարու վասն արշաւանաց արաբացւոց երեւելի ինչ յիշատակուի ոչ գտանեմք, բայց միայն վասն փառլուն ամիրային առ Վարդանայ յաւուրս Է. Գագկայ վերջին թագաւորին Այւղոյ, զորմէ գրէ. « Գնալ ցեալ առ նա (առ փառլունն) Փիլիպէ որդին Գրիգորոյ սիրոյ աղաքաւ, ըմբռնէ (փառլունն) զնա ՚ի կալանս զինի մահուն հօրն, և առնու ՚ի նմանէ զՀաշուաղ և զՀօթա, և կոչեցեալ առ ինքն զԳագիկ որդի Համամայ զտէրն Տանձեաց՝ սպանանէ, և առնու զերկիր նորա: Եւ այսպէս զօրացեալ տիրէ խաչենոյ և Գորոզայ և Սևորդեացն. և գոռ դնէ ընդ Գագկայ թագաւորին Ձորոյգետոյ, և

ընդ Կիւրիկէի Թագաւորին Աղուանից, և ընդ Բագարա-
տայ Թագաւորին Վրաց . և նեղէր զնոսա , :

Հարկապահանջութիւնս Աբաբայոց :

Մինչև ցայսր գրեցաք զերկուց ֆնասուցն արաբա-
ցւոց զոր գործէին յարշաւանս իւրեանց , այսինքն է
զտիրելոյ և զքանդելոյ քաղաքաց , և զկոտորածէ բնակ-
չաց . իսկ զերրորդ ֆնասն աստանօր ուրոյն Թողաք արծա-
նագրել , որ էր հարկապահանջութիւնն նոցա : Քանզի 'ի
դառնութեան ժամանակին առաջի կայր հայաստանեայց
ընտրել զմի յերկից աստի , տալ հարկս ծանոնա , կամ գերի
վարիլ և կամ մեռանել . " Ածեալ իբրև զոչխարս 'ի
սպանդ իսմայէլեան երկաթոյն ' որ ոչն ևս առնու յա-
գուրդ , " ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս :

Օ առաջին հարկել աշխարհիս Հայոց՝ Սամուէլ 'ի
ժամանակս նորին իսկ Մահմէտի զնէ , գրելով 'ի Թը-
ւին զԷ . 646 . "Մահմէտս այս արգել զսուրն . և բանիւ
խրատու նորա հնազանդեցուցին զմեծ մասն տիեզերաց ,
և անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս
համարձակ ունել զքրիստոնէութիւն , և վաճառեաց նոցա
զհաւատս նոցա , յամենայն տանէ առեալ չորս դրամ և
երեք մեթ խորբալ և ձիատօպրակ մի և պարսն մի մա-
զէ և ձեռնարար մի : Իսկ 'ի քահանայից և յազատաց և
'ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն , " : Բայց
Ղեմուդ զառաջին հարկել աշխարհիս յիշէ յաւուրս Միւ-
սովիէի ամիրապետին , յորում ժամանակի Գրիգոր մա-
միկանեան էր հրամանատար Հայոց . գրելով զԼ . Գ . "Հա-
տին 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց հարկս հինգ հարիւր դա-
հեկան 'ի միում ամի հատուցանել նոցա , և աներկիւզ մնալ
'ի բնակութիւն իւրեանց . . . Եւ եղև բազում խաղաղութի
յաւուրս նորա իշխանութեն . և յետ նորա Իզիտ որդի
Մաւեայ . և ապրի ամս երկու և ամիսս հինգ և վախճա-
նի . և նա վարեաց զաշխարհս Հայոց 'ի նոյն սակ հար-
կի , " : Զայս յիշէ և Վարդան :

Ի Թերորդ դարուն Աբգըլայ կամ Ապտիւլմէլիք ծան-
րացոյց զհարկն , զորմէ գրէ Ասողիկ Թ . 4 . " Տիրեաց փո-
խանակ Մրուանայ Աբգըլայ , և առաքէ զեղբայր իւր զմիւս

1 Կիրակոս բառ. առ բառ. օրինակէ զայս բառ Սամուէլի :

Արդւայ շրջիւ ընդ ամենայն աշխարհս իւրոյ իշխանուէն , առնուլ հարկս 'ի կենդանեաց և 'ի մեռելոց ըստ մարդաթուի : Բազում վշտօք և նեղութիւնք վշտազներ զամենեւին և հասուցանէր 'ի չքաւորութիւն . ստիպէր զքահանայս յայտ ածել զթիւ մեռելոցն՝ զի զհարկն ընտանիքն հատուցեն , և դնէր կնիք կապարեայ 'ի պարանոցս ամենեցուն , : Յորժամ Մահմէտ զօրավար էաւ զթուղթն 'ի Բ . Սահակայ կաթողիկոսէ հանգուցելոյ , որովհետեւ խընդրեալ էր նա չառնել չարիս , այլ միայն հարկս առնուլ , յայնժամ , ասէ Կիրակոս , “ Ոստիկանս առաքեաց Հայոց հարկ եղեալ 'ի վերայ նոցա , , :

Իսկ յորժամ հրկէզ արարին զզօրս Հայոց յեկեղեցիս Նախընտանու և Խրամու , յայնժամ , ասէ Ղեւոնդ ԳԼ . Թ . “ Զնախարարս ազատացն եղին 'ի կապանս բռնաի , և յանհանգութեղի տանջանս խոշտանկէին , և պահանջէին 'ի նոցանէ բազում ոսկի և կշիռս արծաթոյ . և խոտացան նոցա թէ յորժամ հատուցանեն նոցա զսակ արծաթոյն՝ արձակեսցեն զնոսա կենդանիս . վասն որոյ երգմամբ գաշինս արարեալ հաւատարմացուցանէին զերդունն ստութեան . և նոքա առ վտանգի նեղութեն զբազում թերս գանձուց իւրեանց , զորս 'ի պահեստի եղեալ յերեսաց նեղացն 'ի ծովու և թէ 'ի ցամաքի , տային 'ի ձեռս Թրչնամեացն , զի թերևս ապրեսցեն զանձինս իւրեանց : Եւ իբրեւ ունայնացեալք 'ի գանձուցն եղեն , ձեռնամուխ եղեալ անօրինացն բառնային զկենդանուիս նոցա . և զքիտէ տէ առեալ գատապարտէին զնոսա . անդ ըմբռնեցան Սըմ պատ որդի Աշոտի 'ի բաղրատունի տոհմէ , և Գրիգոր և Կորիւն 'ի տոհմէ արծրունեաց , և Վարազշապուհ և եղբայր իւր 'ի տոհմէ ամատունեաց . և բազում այլ 'ի նախարարացն Հայոց , զոր ոչ բաւեամի ըստ միջնէ պատմել : զնոսա զամենեւին բարձեալ 'ի կենացն անժառանգ տանէին զաշխարհս 'ի նախարարացն , , :

Իւարձեալ Աշամ կամ Հեշմ ամիրապետ որ զինի Է .

1 Կիրակոս յաւելու և զայլ հանգամանս տեսել . “ Յետ Մովսէսայ առնա զիշխանուի իմայնի Արգշա , և յետ նորա մեւս Արգշա (որ է Աբգըլ) այր ժամս և արծաթասեր... Սա շինեաց զՊաղատա . և արար բազում չարիս ընդ աշխարհս Հայոց հարկապահանջուք և յափշտակուք . և այլքան նեղեայ՝ մինչ զի զմեռելոցն

հարկս 'ի կենդանեաց էաւ . և հասաւ գիւտ արծաթոյ յաշխարհս Հայոց , (որով կարծեմ իմանայ զհանքս արծաթոյ) . և կատարուան եղև Գաղիւնոյ , Յարենոյ , Թաշնոյ , ուր տաճարն ողիք եօթն հարիւր , և գերեցան ողիք հազար երկու հարիւր . և Մամուշն մամիկոնեան և Մամուշն ոյլովք ազատաբէն Հայոց կոտորեցան , , :

Եղիտի նստաւ յամին 742. «Ծանրացոյց զսակ հարկի աշխարհիս Հայոց» . որպէս գրէ Արողիկ Թ. 4: Իսկ Վարդան ասէ. «Զինի Հեշմայ նստաւ Վլիթ զազրագործ (որ է Վլիթ Թ.) որ և հրամանաւ կուռայիցն սպանաւ, և եղաւ Սուլիման, և սպան զնա Մրուան և ինքն տիրեաց. և տային Հայոց զօրուն ամի. ամի հարիւր հազար դահեկան խածիթայս» : Աւաւել ծանրացաւ 'ի նմին ութերորդ դարու, ըստ պատմելոյ նորին Արողիկայ անդէն. «Այլ յիշխանութեն Աբգլայի միւսոյ (որ է Զափր կամ Զաֆար Աբգլա), և 'ի հրամանատրութեն Իգիտի յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջունեն 'ի վերայ երկրիս Հայոց, զի ոչ ըստ երդ պահանջունն, այլ ըստ գլուխս արանցն. մինչև նախարարքն և մեծամեծքն 'ի չքաւոր աղքատութի անկան. զորմէ թէպէտ և բազում անգամ բողոքէր իշխանն Սահակ և հայրապետն Տրդատ, ոչինչ օգտէին» : Իսկ ընդարձակօղ Սամուէլի գրէ 'ի Թուին Թ. 751. «Այս Զաֆարս այնքան ճշդիւ ժողովեաց 'ի քրիստոնէից զոսկի և զարծաթ, մինչև զգերեզմանս մեռելոցն բանային, և զոսկին առեալ տային 'ի նա» :

Իւսաւել ևս ծանրացաւ զինի յաւուրս Եսայեայ կաթողիկոսի, որ նստաւ 775 - 787. յետ Մուսէի ամիրապետի, գրէ Արողիկ, տիրեաց Ահարոն եղբայր նորա. որ է Հարոն Բէշիտ. «Սա տայ զԱտրպատական և զՀայս հանդերձ Վրօք և Ազուանիւք եղբօր իւրում Օրեթլայ. սա զԽան Դօկլ յազգէ Հոռոմ առաքէ հարկահան 'ի Հայս: Որոյ եկեալ 'ի քաղաքն Դուլին սաստիկ հարկապահանջութի խոշտանկէր զքնակիչս երկրին. առ որ ժողովեալ ամենայն նախնարարքն և կաթողիկոսն Եսայի՝ աղաչէին թե՛ թեւացուցանել զանուր ծանրուն հարկին զոր պահանջէր, և ոչինչ օգտէին: Այլ անդրէն յղէր պահանջօղս կրկին քան զառաջինն ժողովել, և տայր կնիք կապարեայ դնել յամենեցուն պարսնոցս, և առ մի մի պահանջէր բազում զուգէս, մինչև հասանել մարդկանն յետին անանկութի յանհամբեր նեղութեանցն առ 'ի չարաշուք դահճէն» : Թայնժամ լինէր բազմուն Հայոց թողուլ զերկիր իւրեանց և փախչել, զորմէ գրեալ եմք 'ի գլուխն Սահաւամարդութե. «Իսկ սինկլորքն որ մնացին, ասէ, յաշխարհս մեր՝ առ սաստիկ կարօտունն անձնատուրք եղեն 'ի ծառայութի որդւոցն Խմայէլի, փայտակոտորք և ջրաբերք նոցին եղեալք» : Թայն չարութիւն Եհաս Խան Դօկլ՝ զի «զամենայն գանձս և զսպասս եկեղեցւոյն սպառնալեօք և ա.

հիւ տայր բերել առաջի իւր, և առնայր որ ինչ թուէր ան ձին իւրոյ» :

{ } Եւ իննեւորդ գարուն Յուսուփ ոստիկան որ նախ ապստամբեալ էր յամբրապետէն՝ յորժամ անդրէն ընդ հնազանդուք նորա եմնւոյ, ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս, « Ախուհետեւ ապա յերկոցունց կողմանց յամբրապետէ անտի և Յուսուփ ոստիկանէն բան պատգամաց առ արքայ (ն. Սմայատ) սաստիկանայր, կրկին ուժգնապէս հայցեալ տալ զսակն արքունի, այլ և զանուր լծոյ ծաւայ ութնէն ծանրաբեռն գրեալ» : Ստիպեալ Սմայատայ հին գերորդէլ հրամայեաց զտուրս, և նովին վճարեաց զմիոյ ամին զսակ . բայց այս յառ նախարարաց « յաւէտ ինչ ծանր համարեալ թուէր » ասէ, ոչ խորհելով զի 'ի չտալն՝ զամենայն ունէին կորուսանել . և այնչափ չաբացան՝ մինչ նաև Հասան անուն այրն հաւատարիմ հրամանատար բոլոր տէրունէ Սմայատայ՝ 'ի մտի եգ և միաբու նեցոյց զոմանս ընդ իւր սպանանել զՍմայատ, յորմէ հազիւ զերծաւ : Յուսուփ ոչ զադարեւր յառաքելոյ պատգամ՝ 'ի Դրենայ առ Սմայատ արքայ, « Զի թէ բոլորապէս զսակ ամին հատուցէ, զխաղաղութեւ պայման անշուշտ նմա պարգևեալ անցեալ գնացէ . իսկ նա . . . տայր վաղ վաղակի զինդիրն իրբեւ կշիռս վաթսուն հազար դահեկանաց » : Այսպէս զՍմայատ մտադիր տեսանեմք 'ի տուրս հարկաց առ Յոհաննու կաթողիկոսի :

{ } Բայց թոմս արծրունի ըստ ոգւոյ Գաղկայ տոփին Սմայատայ խօսելով, այնպէս ցուցանէ թէ Սմայատ թաւաւոր առ կարճելոյ զհարկին՝ գրգռեաց զՅուսուփ զայրն խրոխտ և ահարկու, որ զայնչափ չարիս անցոյց ընդ աշխարհս Հայոց . զի ասէ ե. 3. « Սա շարժեալ բազմուք մեծաւ 'ի վերայ Սմայատայ վառն բեկանելոյ նորա զհարկս արքունի, և խաղացին 'ի մէջ նոցա գետպանք հրովարտակաւորք ոչ սակաւք, և ոչինչ իրք խաղաղութեւ առ նոսա պատշաճէր » : Սուղ ինչ զինի պատմեալ զերթալն Գաղկայ առ Յուսուփ՝ սողտանելով գրէ . « Բայց 'ի հասանել համբաւոյն յականջս Սմայատայ՝ եթէ միաբանեաց Գաղիկ վասպուրական իշխան ընդ Յուսուփայ Պարսից արքայի (փախանակ գրելոյ) ամիրայի,) մախացեալ գուայր ընդ նմա խորին չարուք . և ինքն Սմայատ ոչ խնդրեաց երթալ զհետ խաղաղութեւ, տալ զհարկս արքունի՝ որպէս հրամայեաց տէր . . . Զայս հրաման տէրունեան յետս հարեալ Սրմբատայ՝ շարժեաց զքաղուժ չարիս 'ի վերայ սուրբ եկեղե-

ցւոյ և ժողովրդեանն տեառն . վաճառորդ սրտամտեալ սաստկութիւն Յուսուփ յարձակեցաւ 'ի վերայ հայաստանեայցս անհուն զօրու և զինու, և բազում անցս աղետից 'ի վերայ մեր հասին , :

Իայց ըստ Ճգրիտ պատմութեալ Յոհաննու կաթողիկոսի կամակար լեալ տեսանեմք զՍմայատ 'ի վճարումն հարկաց, ոչ միայն յաւուրս Յուսուփայ զորմէ պատմեցաք, այլ նաև յաւուրս Ափշնի ոստիկանին . զի ընդ պահանջն Ափշնի "տալ ցնա զհարկն արքունի . . . արքայն (Սմայատ, ասէ,) անօրինեալ աշխարհի զխաղաղութն, անյապաղ զինդիրսն կատարէր . և երևեցէ պատուական օժտութիւն ընծայից նմա մատուցանէր , : Նոյնպէս և յորժամ վաճառարձակ լոյ զկաթողիկոսն 'ի կապանաց զանձն ոսկւոյ և արծաթոյ պահանջէր Ափշին՝ վաղվաղակի, ասէ Յոհաննէս կաթողիկոս, " ըստ հրամանի արքային Սմայատայ , : ժողովեալ առաքեցաք : Արդ եթէ յաւուրս Յուսուփայ ոստիկանին յետո եկաց 'ի տալոյ, զոր գուցէ ոչ պատմէ Յոհաննէս կաթողիկոս, յայտ է թէ եին առաւել պահանջմունք Յուսուփայ քան զսովորականն , և գուցէ կրկնապատիկ և եռապատիկ աւելի :

'Իսկ յեր տասներորդ դարուն յաւուրս ք. Սմայատայ արքայի յիշատակի առ Արողկայ ք. 18. հարկատուութի . "Ի նշ. Թուին (987, ասէ) Ապլհաճայ որդի Ռովադայ ամիրայ Այրապատականի . . . դայ հասանէ 'ի Դուին քաղաք և առնու ցնա, խնդրէ հարկն զանցեալ ամացն 'ի Հայոց, զոր ընդդէմ (այսինքն ընդ առաջ) յուղարկեալ զհարկն Թադաւորն Սմայատ (որ է ք. Սմայատ) մեծաւ մեծ ընչիւք գարծոյց , :

Ի մէջն անդ մեծասաներորդ դարուն յաւուրս վերջին Գագկայ Թադաւորին գրէ Այրդան վաճառական ամիրային թէ տիրեաց խաչենոյ, Գորոզոյ և Սևորգեացն . "Տիրեաց և Դընայ, և եդ հարկս 'ի վերայ Հայոց երեք հարիւր հազար դրամ , :

{Յերկօտասաներորդ դարուն 'ի շՀԷ. Թուին 1124. գրէ Սամուէլ թէ Հայք հարկագրեալ զԱնի քաղաք յանձնեցին առ Փաշուն ամիրայն . " յորոյ իշխանակալութեն թէպէտ և խաղաղանայր երկիրս 'ի սովորական հինից, այլ յաղագս վերոյգրեալ նեղութեց և վաճառ հարկապահանջ յափշտակուեց եկն եհաս 'ի վերայ մեր յետին աղքատութի և տառապանք անհասարկն, որ յառաջագոյն ժամանակօք ունէր զաշխարհս Հայոց . և աստանօր յա-

ւելաւ յաճախապէս մի ըստ միոյ մինչև յաւուրս յայտ-
սիկ յորում եմք », :

|| Երոյն տայր հարկս և թագաւորն Վասպուրականի .
զի գրէ Յոհաննէս կաթողիկոս թէ Յուսուփ յորժամ
կրկին անգամ եկաց աստիկան , “ գեապան առ թագա-
ւորն (Վասպուրականի Գագիկ) առաքէր մնատլուս և
գիւրագորով հաշտուէ . սակայն ըստ ընտրեալցն լինելոյ
և օգտածարաւ՝ ’ի բանաթի . անդ զբազում ամաց հարկս
արքունականս , այլ և զօժտուիս ևս ընծայից անձին առ-
անձին հայցէր տալ նմա , : Զոր խորհեալ , առէ , թա-
գաւորն Գագիկ , “ Ընտրելի առնէր զերկրորդն՝ տալ կր-
կին կամ երեքկին զսակ հարկին , և զամենայն բեկարս
արքունի , և ոչ հարկանիլ ընդ միմեանս . . . և այնուհետեւ
անինայ զիւրն ստացուածս առաջի արկանէր . և առհա-
տարակ յամենեցունց ’ի մերձաւորաց և յազատաց և
յառակաց և անառակաց ժողովեալ արծաթ և ոսկի և
կարասիս բազումս և ձիս . և Զորիս տայր տանել նմա առ
առտ ձեռաձրիւքն , : Սոյնպէս և յորժամ Փարկինի աս-
տիկան թագ բերեալ ընդ իւր յամիրապետէն երեքկին
պսակեաց զԳագիկ ’ի վերայ հայաստանեայցս՝ Գագիկ ,
առէ Յոհաննէս կաթողիկոս , առաքէր առ ամիրապետն
“ գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ , զիչնս ’ի տակն արքունի ,
և զայլն ևս ’ի նպատակ օժտուէ , : ”

|| Երոյն տայրն հարկս և նախարարք՝ գէթ ոմանք որ-
պէս կարծեմ . զի տեսանեմք առ Յոհաննու կաթողիկոսի
վրան իշխանին Անձեացեաց Արամայ տալ հարկս : Յու-
սուփ , առէ , “ գեապանս առ իշխանն Արամ՝ առաքէր տալ
նմա զսակ հարկացն արքունի . և ըստ սովորակի հրահան-
գացն տուեալ տալ զօժտուի՝ նորս , որպէս զի ընկալեալ
երթայցէ գնասցէ ’ի բաց . . . իսկ նա . . . հասուցանէր
նմա ըստ ձեռին բաւականի զմնաստ հարկին կրկին յաւե-
լուածով . այլ և ընծայս ձեռաձիրս առատապէս պարգեւէր ,
և մնացելոցն հարկաց ըստ ծանունս ինդրողին՝ պատանդս
յազատատահմէ տուեալ լինէր , : Բայց պարտ է գիտել ,
զի Անձեացեաց իշխանք յայնմ ժամանակի ’ի մեծի առ-
տիճանի պատուոյ էին քան զիշխանս միւս գաւառաց , մին-
չև ոմանց նաև թագաւոր կոչել զնոսա :

Աղստամբուլի մերոյ , Աբաբայոց :

Լ . յաջափ բռնաւորուի կրեալ մերոց յարաբացեաց ան-

տի՝ զորս մինչև ցարդ յիշատակեցաք, ընդ ժամանակս ժա-
մանակս արիացան ընդդէմ ելանել նոցա, բայց ոչ որպէս
պարսն էր, այսինքն մի միայն բանակ մեծ կազմել միաբա-
նութիւն նախարարացն բազմուն. զի և մոռացեալ էր նո-
ցա զայն կարգաւորութիւն վիճակորական զոր սահմանեցին
նախնի Թագաւորքն մեր արշակունիք՝ ընդ չորս կողմանս
աշխարհիս չորս բանակս կացուցանել, այլ իւրաքանչիւր
յիշխանաց ջանայր զիւր առանձին երկիր պաշտպանել
միայն, և իւրաքանչիւրոց գորով ստեղծաւորք՝ իւրաքան-
չիւրքն ևս տկարանային և հալածական լինէին՝ ի բազ-
մութենէ արշաւողաց:

( ) Երեսնի ինչի տասցելոցս պատերազմն Վարդանակեր-
տի զոր ՚ի վերայ յիշեցաք. մեծ էր արդարեւ այն քաջութիւն
Հայոց, բայց սակաւուց ոմանց ընդ ձեռամբ Սմկատայ
հրամանատարի, և ՚ի մի կողմն աշխարհի. մեծ էր ՚ի նմին
ժամանակի և արարք Ներսէհի կամոտրականի, բայց և
այն յայլ կողմն աշխարհի: Առ ՚ի քաջ խմանալ յառաջ
ածցուք զոր պատմէ Յոհաննէս կաթողիկոս. « Զայտու
ժամանակաւ (՚ի 694) ապա լինի կռիւն ՚ի Վարդանակեր-
տի և բնաջինջ կոտորումն իսմայէլեան բանակին. վասն
որոյ ցարդ ևս բան առ հազարացիսն ըստ իւրեանց աղ-
խատրոյդ բառին պատմի, թէ Վարդանակերտ առիւ մի
շինեացի մեզ: Եւ վասն զի յոյժ տազնապեալ տարակու-
սեալ տառապեալ ներդեցան մեծամեծք Հայոց (յարշաւա-
նաց իսմայէլացոց), ապա յուսացեալք յերկնային այցե-
լութին ընդդէմ դարձան ասպատակաց հինից իսմայէ-
լեան զօրուն: Եւ վասն զի Ոգբա ոմն զօրապետ մեծ հան-
գերձ զօրօք բազմօք չքէր ընդ կողմամբ Վանանդայ, անդ
ապա հասեալ ՚ի վերայ Վանաբակտնն հանդերձ ազա-
տօքն Վանանդայ՝ կոտորեցին սպառսպուռ զզօրս նորա », :
Ահա երկու յաղթութիւնք, բայց չարարին ինչ օգուտ հա-
մօրէն աշխարհին առ ՚ի խափանել զարշաւանս Թէո-
մեայ, զի չէին կարգաւորեալք ՚ի պաշտպանութիւն աշխար-
հին, այլ առանձին քաջութիւն ոմանց յայլեայլ տեղիս .
վասն որոյ և արդիւնք քաջութեն ոչ մշտատե և ոչ հա-
մօրէն:

( ) Իսրայէլեացն երբեմն և իշխանքն ապստամբել ՚ի մէջն
անդ ութերորդ դարուն, այլ Աշոտ պատրիկ որդի Վա-
սակայ որ հրամանատար էր՝ ոչ միաբանեցաւ յայնժամ,
թերեւ վասն չմիաբանելոյ ընդ նմա միահամուռ ամենայն
նախարարացն՝ զոր օրինակ էին Արծրունեացն և Սիւնեաց

և այլոց նախարարաց . որով նախատես լինէր այրն աշխարհատես՝ թէ այն միաբանութի սակաւուց միայն նախարարաց՝ չէր . բաւական յետ ապստամբելոյ զգէմ՝ ունեւ յարձակմանց արարացւոց . որպէս արդեամբք եւ ՚ի գլուխ յետագայ գիպուածոջն . զի թէպէտ և յետ այնուրիկ առանց Աշոտոյ ապստամբեալ յարեան ՚ի վերայ արարացւոց , բայց ՚ի ֆնաս իւրեանց : Զայսուսիկ պատմէ Վարդան ասելով . « Զայսու ժամանակաւ ապստամբուի խորհեցան իշխանքն Հայոց , և ոչ կամեցաւ պատրիկն Աշոտ . և կալեալ կուրացուցին զնա մամիկոնեանքն Գրիգոր . և Դաւիթ . . . Եւ սպանաւ Մրդան , և տիրեցին Արդւայքն , և ՚ի մեռելոցն ևս պահանջէին հարկո . և առաքեցին ՚ի Հայոս զԻլիտ դառն նեղիչ , և ապա զԲաբբ , ապա զՀատան կատաղի , ընդ որ դառնացեալ Մուշեղ մամիկոնեան՝ ապստամբեալ յիմայելէ երկու հարիւր այր , և ապա չորեք հազար . և ապա խաբեալք ՚ի մնացունէ միջէ որ տեսիլ սուտ պատմէր , և ասէր թէ կատարեալ են ժամանակքն իմայելի , ժողովեցան հինգ հազարք , որոց գլխաւորք Մուշեղ և Սմբատ , որք մարտեան ընդ երեսուն հազարաց . և մեռան երեք հազարքն , և Մուշեղ և Սմբատ » : Զոր և յիշէ Սամուէլ ՚ի Թուին միջ . 773 . ասելով . « Մուշեղ մամիկոնեան և Սամուէլ այլօք բարեկամք և ազատագունդ զօրքն Հայոց կոտորեցան յաւուրս զառկացն յաղքէն իմայելացւոց » :

Եւ յայտն անխորհուրդ միաբանութի էր Սմբատոյ սպարապետի և Սահակայ Սիւնեաց տեառն և այլոց նախարարաց ոմանց միաբանիլ ընդ Սեադայի առ ՚ի սպանաւնէլ զՀուս ոստիկան , որպէս պատմէ Յոհաննէս կաթողիկոս . զի ոչ օգուտ ինչ էր համօրէն աշխարհիս մերոյ , այլ միայն Սեադայի այլազգւոյն և ազգականաց նորա . ըստ որում կին նորա գուլով բազրատունի Արուսեակ աշուն , զերկիրս Բագրատունեաց կամէր ՚ի բաց հանել յիշխանութէ ոստիկանին և յինքն գրաւել : Յայս գործ մեծ այնչափ սակաւ էր պատրաստութի սոցա , զի ոչ կարացին երկից հազար զօրաց ոստիկանին Հուլայ զգէմ ունել . Սմբատ ընդ նմին և Սեադայ մնապալուրծ փախեան . իսկ Սահակ սիւնի մեռաւ ՚ի սկիզբն իննեւերորդ դարուն :

Եւ յարի անխորհուրդ էր և միաբանութին որ ՚ի մէջն անդ իննեւերորդ դարուն յառնել սակաւուց ոմանց բնակեաց Սիմլերինն ՚ի վերայ Արուսեթայ ոստիկանին միայն և սպանաւնէլ զնա ոչ առ օգուտ ինչ աշխարհիս , այլ առ առան-

ձին վրէժինդրութի իւրեանց, որ և պատճառ եղև ածել ըստ զԲուդայ 'ի Հայոս զառաւել չարագոյնն, ընդ նմին և զանհնարին հարուածս զորս յիշեցաք 'ի վերոյ :

Գլխաւորէր յառաջս Արաբայոց :

Ինդ ժամանակս ժամանակս լինէր և դոյզն ինչ գաւառքել կամ մեղմանալ բռնաւորութեց արաբացւոց, զորս յիշել արժանի համարիմք աստանօր :

Օ առաջինն յիշատակեալ գտանեմք առ Ղևոնդեայ գլ. Գ. յաւուրս մամիկոնեան Գրիգորի որ եղև հրամանատար Հայոց 'ի 660-682. զորմէ գրէ. «Իսկ Գրիգոր իշխանն Հայոց յաւուրս իւրոյ իշխանութեն խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց յամենայն հինից և յարձակմանց », :

Երկրորդ գիւրուի եղև 'ի խնդրոյ Յոհաննու կաթողիկոսի 'ի սկիզբն ութերորդ դարուն. զի սա ըստ գրեւոյ Նիրակոսի, գերիս շնորհս խնդրեաց յամիրապետէն, յորոց մին էր, ասէ, « Զազատութիս եկեղեցւոյ ընդ հարկաւ մի դնիցես, և մի ինչ առցես յերիցանց և 'ի սարկաւազաց », որում, ասէ, « Վաղվազակի հրամայեաց գրել գիր ըստ խնդրոյ նորա, և կնքեաց մատանեալ իւրով », :

Օ երրորդ գիւրութի պատմեալ գտանեմք առ Ղևոնդեայ գլ. Ժ. յաւուրս Վլիթ ամիրապետին. առ որ հասեալ բողոք հայաստանեայցս սակա անիրաւութեց զործելոց 'ի Մահմէտ զօրավարէ նորա, փոխանակ Մահմէտին առաքելը յամին 732 զԱպտլաղիզ. որոյ երդմամբ խոստանալով զխաղաղութի և զապահովութի ետ բերել զնախարարս Հայոց, որոց հատուածեալ փախստեայ գնացեալ էին 'ի սահմանս Բունաց. « Ախուհետե, ասէ, Ապտլաղիզ տիրեալ 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց ' խաղաղացոյց զամենայն արձակմունս անիրաւութե յաշխարհէս, և ըզխորխտացեալ անզգամութի որդւոցն Խամայէլի սաստիկ կշտամբութեամբ ցածուցանէր. շինէր վերստին զքաղաքն Դուլին », :

Չորրորդ գիւրութի պատմի ըստ Ղևոնդեայ գլ. Գ. յաւուրս Ապտիւլմէլիքայ որդւոյ Մրուանայ, յորժամ եղև սաստիկ պատերազմ 'ի մէջ արաբացւոց զմիմեանս կոտորելով. յայնմ « ժամանակի պատերազմին, ասէ, որ 'ի մէջ Տաշկաց (արաբացւոց), դադարեցան 'ի հարկատուութե նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք, Ծառայել նոցա ամս երեսուն », : Այլք դնեն զխուովութի նոցա յորժամ պա-

տերազմէր Մբուան սահն պայազատուն յամբարապետուն,
 և յորժամ Աշտ բազբատունի պատրիկ Մօսկեր ձայ-
 նեալ իշխէր 'ի մէջ օւթերորդ դարուն. «Յայնմ ժամա-
 նակի, ասէ Վարդան, ազմկեալ Խամայէլի բնդ միմանս՝
 հանգչէր երկիրս Հայոց. և սկսան զօրանալ իշխանքն մեր
 յիւրաքանչիւր տեղիս. և ապր իշխանն Խամայէլի՝ Աշտ
 առ արդւոյ Ատրնէրտեհի՝ արդւոյ Վասակայ՝ արդւոյ Աշտ
 առ Հայոց իշխանի զերկիրն Վրաց. որոյ երթեալ հնա
 զանգեցուցանէ ինքեան. և կայսրն աւաղէ նմա պատիւ
 կիւրապազատուն», և Այս է յիշատակեալն Յոհաննու կա-
 թողիկոսի. «Յաւուրս նորա (ն. Տրդատայ կաթողիկոսի)
 ասպատակք չար հինից յամենայն ուսուէր գաղաթեալ
 լինէին», և Զնոյն կրկնեն և Սամուէլ և Կիրակոս:

Հինգերորդ եղև յաւուրս ն. Աշտայ արքայի, և ն.
 Զաքարիա կաթողիկոսի որ 'ի մէջն իններորդ դարու, զարմէ
 Յոհաննէս կաթողիկոս. «Բայց իշխանք և նախարարք
 Հայոց որք ըմբռնեալ գերեցան 'ի Բուղայէ, զայսու ժա-
 մանակաւ մի ըստ միջն 'ի կարգ անկեալ չուէին յաշխարհ
 տերութի իւրեանց, և 'ի սեպհականութիւն և 'ի առնա...
 և բնակեցան իւրաքանչիւրոք 'ի ժառանգուն իւրեանց և
 այց արար տէր նոցա և յաջողեաց 'ի բարութիւն»,

II եցերորդ եղև՝ յորժամ 'ի Թուին յիւն. 898. մե-
 ռաւ, ասէ Թոմա արծրունի Դ. 8. արիւնարբուն Ագիւն,
 հարեալ անբուժելի կեղով հանգերձ բանական իւրով,
 յայնժամ հայաստան աշխարհ ազի աւետալ խաղաղա-
 ցաւ. Զնոյն կրկնէ և 'ի Ե. 2. ասելով. «Յետ այսորիկ
 խաղաղանայր երկիրս Հայոց 'ի հինից չարահար իամայե-
 լեան բանակին»,

III Երկրորդ եղև յաւուրս ն. Սմայատայ արքայի և
 Յուսէփայ աստիկանին. յորժամ ըստ պատմելոյ Յոհաննու
 կաթողիկոսի՝ «Աշխարհս հայաստանեայց յաւուրսն յայ-
 նոսիկ այց արարեալ տեսան և պարսպեալ և յաջողեալ
 'ի բոլոր բարութիւն՝ բնակեցան իւրաքանչիւրոք 'ի ժա-
 ռանգութիւն իւրեանց, և սեպհականեալ զերկիր՝ անկե-
 ցին այդիս... և կթեցին պատուս հարիւրաւորս. զեղան
 շտեմարանք ցորենայ 'ի ժամանակի լուծի հնձոց... և
 գլխաւոր նախարարք մեր ասպահովացեալք 'ի հինից աս-
 պատակայ՝ շինէին եկեղեցիս»,

IV Երկրորդ գիւրութիւն ինչ լեալ յիշատակի և 'ի մէջն
 անդ երկուսասներորդ դարուն, բայց ոչ վասն համօրէն
 հայաստանեայց, այլ միայն 'ի կողմանս Մանազկերտոյ և

խլածայ, ուր տիրէր ամիրայ ոմն որ նախ Միրան կոչուր՝ ապա տիրեալ 'ի վերայ բազում քաղաքաց զոր էառ յայլոց ամիրայից՝ Շահի Արմէն կոչեցաւ. զորմէ գրէ Վարդան. «Շահի Արմէն տիրեաց երկրին խլածայ և այլ բազում քաղաքաց . . . որ և գերծեալ Աստուծոյ յաջողելովն և տիրեալ երկոտասան քաղաքաց՝ կոչեցաւ Թագաւոր Հայոց, որ է Շահի Արմէն ըստ իւրեանց լեզուին. որ և փեսայացոյց ինքեան զՍալդուին, և խորհեցաւ նովաւ բարի առնել աշխարհի. յորում ժամանակի էր և Ելուկուզ Աթապէկն նովին բարի կամօք, յԱստուծոյ եղեալ երեքեան սոքա քրիստոնէատէր և աշխարհաշէն »:

Ս'ի 'ի պատճառաց դիւրելոյ քրիստոնէից՝ եղև երբեմն կին առնուլն ամիրայից նոցա 'ի քրիստոնէից. այս գործ Թէպէտ անկարգ՝ բայց և երբեմն պատճառ լինէր մեղմաւ նալոյ հալածանաց և հարկաց 'ի միջնորդելոյ կնոջն. զոր օրինակ եղև յորժամ յեւս երկոտասաներորդ դարուն ետ իւանէ զդուստր իւր 'ի կնուի ամիրային. «Բազում օգուտ եղև, ասէ Կիրակոս, գալ կնոջն 'ի տան սուլտանայ՝. զի դիւրեցին քրիստոնէից որ ընդ իշխանութիւն էին, ևս առաւել երկրին Տարօնու. զի վանորայքն որ անդ էին՝ ընդ հարկաւ էին, Թեթեացուցին զսակ հարկին, և կիսոց զամէն իսկ Թողին. եւ հրամայեցին այնոցիկ որ ընդ իշխանութիւն իւրեանց էին՝ ոչ զրկել կամ նեղել զճանապարհորդս՝ որք աղօթից աղաքաւ երթային յերուսաղէմ. ևս առաւել ընդարձակեցին ազգին Վրաց »:

Ե. Արշաւանք Յոանայ:

Ասան նախնեաց ժամանակի Յուստինոս պատմագիր գիրք Ը. գլ. 6. 'ի յիշելն զմեծ և զփոքր Հայս՝ ասէ, ոչ մեծին Աղէքսանդրի և ոչ ուրուք 'ի յաջորդաց նորա անդրհասեալ կամ տիրեալ. Բայց նա ինքն Յուստինոս 'ի ժԳ. 4. ասէ՝ Թէ 'ի մեռանել մեծին Աղէքսանդրի՝ նախա-

1 Այսպիսի ամուսնութիւն տա հարկի բազում անգամ Թուր լեալ. Պատմ. Վարդան և այսպիսի ինչ 'ի ԸԺ. Թուին. 1130. «Ի սոյն աւուրս պառանդի մի յեղորոցն Փառնոյ լուեալ, եթէ հաւն նորա Կատայն 'ի տանէ բազրատունի քրիստոնէոյ եր յազգէ Թագաւորաց՝ խաղաղ հոգի իւր 'ի

սէրն Քրիստոսի. և երթեալ 'ի լեռան պրոշն Գրիգորի միտեալ կրօնաւորեցաւ. անգ զան հեղեատասան մեծ ճշգրտութիւն մինչ զի տեսանէին լոյս բողոքեալ ընդ երգս իցկանն. և զինք զնոց 'ի Դրաղարկն և անգ փոխեցաւ 'ի Քրիստոս »:

բարձր բաժանեցին 'ի մէջ իւրեանց զամենայն գրաւեալ աշխարհ նորա, և յայնժամ՝ փրատափերնէսի անկաւ ժառանգել զՀայո։ Յայտ է՝ թէ որպէս Աղէքսանդրի հնազանդ եղև հայաստան, այլ ոչ մնաց ընդ տէրութիւն նորա, նոյնպէս և յաւուրս յաջորդաց նորա ամենք ամենք առ ժառանգակ մի և եթ ունէին իշխանութիւն 'ի կողմանս ինչ Հայոց։

ԴԱՐ Ի

Ի ժամանակս քրիստոնէութե 'ի գիրս մերոց պատմաւ գրաց գտանին յիշատակութիւն արշաւանաց Յունաց, որոց առաջին յիշատակեալն է Յուստինիանոսի Խ. կայսեր. զորմէ գրէ Ասողիկ Խ. 2. "Ի յերրորդ ամի թագաւորութիւն (687.) զօր սաստիկ առաքեաց 'ի Հայո, և հրով և գերութիւն քանդեցին գաւառս քսան և հինգ, և ութ հազար երգ գերեալ վաճառեցին. և 'ի միւս ամին այլ զօր առաքեաց քառասուն հազար. և եր խաւովութի մեծ յաշխարհիս Հայոց, Պատմէ ապա թէ 'ի կալ չորրորդ ամին ինքն Յուստինիանոս եկն 'ի Հայո. և յերիս բաժանեալ զգօրս իւր, առաքեաց 'ի Հայո, 'ի Վիրս և յԱղուանս. առ ինքն կոչեաց զիշխանս նոցա, յորոց զամենս ընդ իւր տարաւ և զամենց զորդիւնս պատանդ. ետաւ, ընդ որս և զՍահակ կաթողիկոս հինգ եպիսկոպոսօք. 'ի ցաւմանէ յայս բերեալ թէ ընդէր Հայք մտանն ընդ լծով արաբացոց. զորմէ պատմեն և 'ի Յունաց՝ Թէոփանէս և Կեղրենոս։

ԴԱՐ Բ

Իսկա Թէոփիլոս կայսր, զորմէ գրէ Ասողիկ Խ. 6. "Ի սորա աւուրս եղև զալուստ հռոմի գիւնրոյն 'ի գաւառն Բասեան և զապուսն խողխողեցին սրով 'ի վերայ յարուցեալ գեղաքաղաքին Գոմաձորոյ . . . ապա եկեալ հռոմիցի աւանդն 'ի Վանանդ. 'ի գիւղն Կաշկաքար, կոտորեցան 'ի ձեռն Սահակայ որդւոյ Իսմայէլի . . . Սա (Թէոփիլոս կայսր) 'ի խաղալն իւրում՝ յարեւելս կոյս 'ի սահմանս Հայոց՝ առնու զծովս բերդն Հայոց, զԱսողին և զՄեծկերտ և զԱլբերդ 'ի գաւառին Գեղամայ, և զՍողան և զԵրրորդ Հայո անապատ առնէ 'ի մարդոյ և յանանոյ։

ԴԱՐ Ժ

Այսինքն եղևն յառուբս Վրացի և Կոստանդին կայսերաց՝ և յառուբս Սարգսի կաթողիկոսի, պատմին առ Մատթէոսի ԾԷ. 'ի Թուին նիս՝ 994. «Ելանէր (ասէ, մեծ տունն Հոռոմոց), և գայր բազում զօրօք 'ի վերայ աշխարհին Հայոց սրօք և գերուք անողորմ՝ յարձակեցաւ 'ի վերայ հաւատացելոց Գրիստոսի, և գազանաբար սպանմամբ ընթանայր իբրեւ զօձ Թինաւոր, որ ելից զտեղի անհաւատ ազգաց. և եղև 'ի մտանելն նորա յաշխարհն Հայոց՝ ժողովեցան ընդ առաջ նորա զօրք Հայոց ազատացն, և 'ի գիպելն ընդ միմեանս՝ բախեցին գազանաբար. և քաջք ընդ քաջի ելանէին, և անպարտելի հանդիսանային յերկոցունց կողմանցն. և յայնժամ՝ 'ի սոսակմանաւն մեծի պատերազմին՝ եղևն պարտեալ զօրքն Հոռոմոց առաջի զօրացն Հայոց, և դարձան 'ի փախաւստ», :

ԴԱՐ ԺԱ

Այսինքն մեռանելոյ Յոհաննու Թագաւորին 'ի Թուին նի. 1041. ըստ Մատթէոսի, որ է յառուբս Է. Միքայէլ կայսեր, 'ի պատճառս քաղաքին Անույ եղև սաստիկ արշաւանք Յունաց 'ի Հայս. «Յայսմ ամի (Թիւ 37.) յարեան Հոռոմք կրկնակի 'ի վերայ աշխարհին Հայոց. և առ 'ի չը գոյէ գլուխ զօրացն Հայոց՝ բազում տեղիք հաւանեցան Հոռոմոց. և վասն զի էր կատարած մեծ 'ի վերայ աշխարհին Հայոց. և յայնժամ ժողովեցան զօրք Հոռոմոց 'ի վերայ Թագաւորաբնակ քաղաքին Անույ հարիւր հազարաց. և բանակ հարկանէին 'ի գուռն քաղաքին Անույ: Յայնժամ ժողովեցան մնացեալ զօրքն Հայոց առ մեծ սպարապետն Վահրամ պաշաւունին, և խնդրէին ելանել 'ի պատերազմ 'ի վերայ զօրացն Հոռոմոց. վասն զի զօրքն Հոռոմոց սաստիկ հայհոյուք և բազում նախատանօք գային 'ի վերայ պատերազմել», : Պատմէ ապա Թէ զօրք Հայոց յոյժ սրամտեալ յարձակեցան և կոտորեցին, մինչև ջուր Ախուրեան գետոյն դարձաւ յարիւն. զորս հաղիւ գաղաթեցոյց Վահրամ. «Եւ այլ ոչ ես խնդրէին, սակ, զօրքն Հոռոմոց զքաղաքն Անի. և դարձան ամբլոյ, և գնացին 'ի Կոստանդնուպօլիս առ Միխայէլ», :

Ի Թուին շր. 1059. յորում ժամանակի Կոստանդին

Տուկիծ վարէր զկայսերուն, և խաչիկ զկաթողիկոսուն, Մատթէոս յետ պատմելոյ զառուճի և զաւերումն Սեբաստիոյ 'ի զօրաց Տուղրիլեանց, այսպէս բողոք բառնայ զՅունաց 'ի Թիւն Ճժի. «Ով կարացէ մի ըստ միոյն պատմել զկորուստ բարկութեն և զլաց ապաշաւանաց տանս Հայոց՝ զոր յանօրէն և արեանարբու գաղանացն զօրացն Թուրքաց կրեաց, յանտիրուն, 'ի սուտ պահպանացն, 'ի տկար և 'ի Թուլամերթ վատ ազգէն Յունաց. վասն զի մի առ մի քակեալ Հանին զզօրականսն 'ի տանէն Հայոց, զորս Հանին յարկաց և 'ի գաւառաց, և բարձեալ խափանեցին զաթու. Թագաւորութեն Հայոց. քակեցին զցանկ պահպանութե զօրացն և զօրաւորացն, և ազգն Հռոմոնց իւրեանց անուն քաջուն՝ զանգարձ փախչելն արարին պարծանք... ներքինի զօրք զՀայք պահել ջանային. մինչև Պարսիկք անտէր տեսին զամենայն արեւելք. և յոյն ժամ մեծաւ զօրութիւն զօրացան այլազգիքն, որ 'ի մէկ տարոյ Հասան մինչև 'ի դուռն Կոստանդնուպօլիս. և առին զամենայն աշխարհն Հռոմոնց, զքաղաքս ծովեզերեայ և ըզկղզիս նոցա» :

ԴԱՐ ԺԲ

Ըստ այսմ բողոք բառնայ և Գրիգոր երէց շարունակօղ Մատթէի, սկսեալ 'ի Թուոյ միջ. ուր 'ի պատմելն զտիրապետելն Թորոսի իշխանի քաջուն, պատմէ և զքնդգիմութի Յունաց. որոց ոչ կարացեալ զգէմ՝ տեսել, զառուտանն Հռոմոնց գրգռեցին ելանել 'ի վերայ Թորոսի. եւ 'ի Թիւն յԳ. 'ի պատմելն զայլ գործս Յունաց, ասէ. «Բան զի յառաջ ժամանակաց գիտեմք և 'ի ժամանակագիր պատմագրաց, որ Յունաց Թագաւորքն ոչինչ փրկուի չեն գործեալ քրիստոնէից, այլ մանաւանդ խլուին և առումն քաղաքաց և գաւառաց, և նոցա չնորհիւ ելան Հայք յերկրէն իւրեանց, և այլազգիք զօրացան, և եկեալ տիրեցին ամենայնի» : Միաբանին ընդ մերն նաեւ 'ի Յունաց պատմագրաց Կուրապաղատ և Զրնարաս 'ի սոգտանել զՅոյնս և զկայսրն Տուկիծ սակս անփոյթ լինելոյ նոցա և Թողլոյ 'ի ձեռս աւարառութնամեաց զՀայս, յաւեոյ զնա Հանգն Վասպուրական :

{Զիցք առնուին և Հարկս 'ի ժամանակս վերջին Թագաւորաց Արշակունեաց. զոր օրինակ խորհնացին Գ. 11. գրէ վասն Տիրանայ արքայի. «Հարկելով Յունաց, այլ և մասնաւոր ինչ Պարսից» : Յիշատակին 'ի գիրս զինի և այլ

հարկը, բայց նոքին չեն հարկը առեալք 'ի թագաւորաց մերոց, այլ 'ի բաժնէ աշխարհիս՝ որ էր ընդ տէրու թէ՛ նոցա, երբ չգոյր անդ թագաւոր: Ըստ այսմ է զոր յիշէ Սարգիս Բ. 6. վասն թէոփիլոսի կայսեր որ յիններորդ դարու. «Եւ ինքն առեալ հարկս 'ի թէոգուպօլսեցեաց դարձաւ անդրէն», . Ըստ այսմ յիշէ և Լաստիվերացի Բ. «Իսկ 'ի նկէ . ամի թուականիս մերոյ (1018) առաքէ ինքնաւ կալ թագաւորն (Հոռոմնոց) զնիկոմիտացի իշխան ոմն, որ եկեալ մարդահարկ արկանէ յերկիրս . և ժողովեալ բազմութի մարդկան սկիզբն առնէ վերստին շինելոյ զթէոգոսուպօլիս »:

2. Արշաւանի Սէի-Մաշտոյ, աշոնի թուրքաց Տուղբիւտնոյ, որի հոլին Սելճու-Փեան, նաեւ յանուն Պարսից:

ԴԱՐ ԺԱ

Չարհուրեւի եղև յայսմ դարու արշաւանք Տուղբիւտնոց, զորս ուրեք թուրք անուամբ կոչեն պատմագիրք մեր և ուրեք Պարսիկք. զի Տուղբիւ թէպէտ ազգաւ էր թուրք Սելճուգեան՝ բայց սիրելի լեալ ամիրապետին արարացւոց՝ թագաւորեաց 'ի վերայ Պարսից: Իսկ հին անուամբ կոչին Սկիւթացիս, որպէս կոչին Սամուէլ և Կիրակոս. ընդարձակօղն թոմայի արժրունւոյ կոչէ « Զարմն Ելիմայ որ են ազգք թուրքաց », . և ստորև. « Ազգն ելիմացւոց... դազանամիտ ազգին Ելիմայ... արքայն ելիմացւոց որ կոչէր սուլտան անուամբ Տուղլուփ », . փոխանակ գրելոյ Տուղլուփ:

Իսկ Տուղբիւ և արք իւր իրազեկ լեալ թէ աշխարհս Հայոց յետ տալոյ զԱնի քաղաք առ Յոյնս, քանզի նուաստ արամիք կառավարեալ լինէր 'ի Յունաց, հորդան տուեալ յարձակեցան 'ի Հայս 'ի նղլ. թուին . 1049. « Զարթեալ (ասէ Մատթէոս 'ի թիւն ճն.) աստուածասաստ բարկուին 'ի տանէն Պարսից հրամանաւ Տուղբիւ սուլտանին... և ան թիւ բազմուք գան 'ի յաշխարհն Հայոց. վասն զի 'ի ձեռացն Հոռոմնոց գիտացին (լինել) անտէր և անպահապան զամենայն աշխարհն Հայոց », . Զոր առաւել ընդարձակեալ Լաստիվերացոյն գլ. Ժն. ասէ. Ինղէ. 1048. բազմութի 'ի սոցանէ ահագին ծփանօք « եկեալ հեղաւ յընդարձակ

գաշտն Բասենայ և Կարնոյ և Յայտուկս հեղեղատին . կալաւ զչորս անկիւնս երկրին . յարեմուտս՝ մինչև 'ի խաղչ տեաց գաւառն , իսկ 'ի հիւսիսի (կողմն) մինչև 'ի Սպեր , և մինչև յամուրն Տայոց և Արշարունեաց . իսկ 'ի հարաւ՝ մինչև 'ի Տարօն և մինչև 'ի գաւառն Հաշտենից , մինչև յանտառն Խորձենոյ . և զետղ առեալ դադարեաց աւուրս չորեքտասան . և ծովացեալ ծածկեաց զերկնս և զմացառ վայրս և կալաւ ընաւ զաշխարհս , , , , Ուրանօր Մտաթէոս յետ պատմելոյ զառումն Արծն քաղաքին՝ որ յայնմ ժամանակի էր փարթամ յոյժ և բազմամարդ՝ ողբալով ասէ . « Որպէս լալով ասացից զանցումն իշխանացն , և զքահանայիցն , որ անթաղք՝ կերակուր գազանաց լեալք , և փառաւոր կանայք հանդերձ աղայօքն վարեցան 'ի գերուի յաշխարհս Պարսից (տուղրիւեանց) յանգին ծառայուի . և ահա այս սկիզբն եղև Հայոց կորստեանս , , , » :

Տուղբիլ 'ի իշ . 1053 . գարձեալ ել 'ի Բերկրի , զոր առեալ գերի վարեաց . եկն յԱրձէշ , որոյ ընակիւք յետ ութ աւուրց բացին զդուռն առաջի նորա և առաքեցին 'ի Մանծկերտ , որ ընդդէմ եկաց և ոչ կարաց առնուլ զնա . զորմէ ճոխագոյն գրելով Լատտիվերացին ժիւտէ . « խաղաց գազանն մահաշունչ (որ է Տուղբիլ սուլտան) , արիւնարբուն և մարդախոռոչն անհամար զօրօք փղօք կառօք և երիվարօք , կանամբք և որդովք , և բազում պատրաստութիւնք , զանց արարեալ զԱրձիշաւ և զԲերկրով , եկեալ ընակեցաւ շուրջ զքաղաքուն որ կոչի Մանազկերտ 'ի գաւառն Ապահունեաց , և կալաւ բովանդակ զքնդարձակ վայրս գաշտացն , և արձակեաց ասպատակս յերեօին կողմանս աշխարհիս՝ 'ի հիւսիսի մինչև յամուրն (Տայոց) , և մինչև 'ի լեռնս որ կոչի Պարխար , և մինչև ցատորոսն Կովկասայ . և յարեմուտս՝ մինչև յանտառն Ճանեթոյ՝ . իսկ 'ի հարաւ՝ մինչև ցՍիմն կօչեցեալ լեռնս , և բովանդակ կալեալ զաշխարհս իբրև հնձօղք ոչոյ ագարակի : Արդ զայնմ ժամաւ զարինս զոր նօքա աշխարհիս հասուցին՝ ով կարէ ընդ գրով արկանել , կամ ոյր միտք բաւեն 'ի համար ածել . . . և այսպիսի ձեռնարկութիւն ապականեցին զաշխարհս ամենայն՝ ոչ միտնդամ՝ այլ երիցս անդամ մի 'ի վերայ միոյ գարձ արարեալ , մինչև առհասարակ հառաւ երկիրս 'ի

1 Ճանիւն էր գաւառ եգերացոյց գարն մինչև 'ի Սապանձա կէօն ձգի կամ Կողբիոյ . այժմ կոչի Ճանիկ , և այժմ անտառ մեծ : որ է գաւառ Յրապիլովի . ուստի ալ .

ընակչաց, և բարձաւ կառաչ անամանոցն... զխորձեանս և զՀանձնէթն յորժամ յիշեմ, և որ 'ի նոսա գործեցաւ, հատ կլիմ, արտասուօք փղձկի սիրտ իմ... բազում և անհամար հոգիք 'ի վերագոյն գաւառացն վասն տեղւոյն ամբուլթն անդր ժողովեալ էին. յորոց վերայ հասեալ անօրինացն... անյաբարար կոտորեցին զորս և գտին... 'ի միում վայրէկնի երկիրն որ իբրեւ զքաղաք մարդախիտ առատութիւն խոճողեալ էր՝ եղև անմարդ ամայի յերկուս բաժանեալ, կամ սրակոտոր՝ կամ գերի... իսկ զոր 'ի Դերջան և յԵկեղեաց և 'ի միջասահմանս նոցա եղև կոտորումն՝ և ընդ գրով արկանեալ չէ ոք բաւական... իսկ որ 'ի Տայսն մտին՝ առեալ գերեզման և հասեալք մինչև 'ի գետն մեծ որ կոչի ծօրոխ, և զկնի գետոյն դարձեալ իջին յաշխարհն Խաղտեաց. և առեալ զառ և զգերի գաւառին դարձան»,¹

Սատթէոս 'ի ՃԺՔ. գրէ և վասն արշաւանացն զոր գործեցին 'ի շՄ. 1059. ասելով. «Ըարժեցաւ առհասարակ ամենայն տունն Պարսից (տուղրիլեանց) և յարուցեալ գային ահագին բազմութիւն առանց համարոյ որպէս զաւազ ծովու. և խաղայր գայր հասանէր 'ի վերայ հաւատացելոց տանն Հայոց. և բազում գաւառք մաշեալ լինէին սրով և գերութիւն յերկիւս ամբարիշտ գաղանացս այսոցիկ, որք ելին 'ի տիւանէն Տուղրիլ սուլտանին ամիրայք երեք... հասանէին 'ի բազմամբոխ և 'ի նշանաւոր քաղաքն Սեբաստիոյ... մանաւանդ խորհեցան 'ի միտս իւրեանց ձերբակալ առնել զորդինն Սենեքերիմայ, զորդիս Թաւաւորին Հայոց զԱտոմ և զԱպուսահլ, զոր յառաջագոյն նոցա լուեալ զգալ զօրացն այլազգեաց՝ և փախեան 'ի Խաւատանէքն, և այլ բազում իշխանքն գնացին զհետ»¹ :

Եւստ պատմելոյ աստանօր զհարուածս զոր արարին արք Տուղրիլ սուլտանին 'ի Պաղին, յԱրկնի, 'ի Թլիւմայ գաւառ՝ գոչէ ողբալով Մատթէոս 'ի Թիւն ՃԺՔ. «Արդ ով կարասցէ պատմել զկոտորածս և զանցումն կոտորածիս տանս Հայոց. զի արեամբք ծածկեցաւ առհասարակ ամենայն արարածք... և 'ի բազմութիւն գիականցն լցաւ ամենայն տունն Պարսից (տուղրիլեանց) և արեամբ

1 Հայելով 'ի ասորագրութիւն արշաւանացս զորմէ պատմէ Մատթէոս, Թուի լինել նոյն՝ զորմէ գրեաց 'ի վերոյ լատիվերացն: Գտլով երեք զօրս վարք Յուդիլայ՝ Թուի Թէ յերիս կողմանս արշաւեալ իցէ նոցա. յորմէ և

Լատիվերացի զգաւաւաց մեծին Հայոց զարշաւանս պատմեաց. իսկ Մատթէոս զփոքուն Հայոց. Բնն եղև յայս ինչ Թուականի և միւսն յայլ. վասն որոյ նաև Թուականքն նշանագրեալք 'ի նոցանէ՝ տպգրեմն:

արեւալ եղէն ամենայն ազգ գաղանաց... խաղացողին զբաղմունքի գերութեն յաշխարհն Պարսից, և տանէին զնոսա երամ երամ որպէս զբաղմունքի թռչնոց. և տեւեալ զնոսա ազգն այլազգեաց՝ հիանային,, :

( ) սաստկուի ահին Տուղբիլայ ընդ ամենայն Ասիա՝ Լաստիվերացին սովին բանիւ ծանուցանէ ՚ի գլ. ԺԴ. ա. տելով, թէ թագուհին Յունաց առ երկիւղին այնչափ տրոց առատութեամբ յազեցուցանէր զՏուղբիլ սուլտանն՝ “ մինչ զի մոռանալ նմա զ՚ի վերայ մեր գլխունումն,, : Այլ ՚ի Բաբելոն և զԿոնստանդնուպոլիս քաղաքէր զմարտն. “ Բանդի յոյժ պատերազմասէր էր այրն (արէ վասն Տուղբիլայ), բայց որ մերս էին սահմանակիցք և դրակիցք՝ խանձեալ ոչ դադարեցին զամառն և զձմեռն յապականելոյ զաշխարհո չայոց. քանզի դիտօք որոնէին. և ուր լոէին զմարդաբնակ տեղեաց՝ գիշերաքնաց եղեալ յանկարծուստ ՚ի վր անկանէին, և նորանշան հարուածովք անողորմաբար զամենեւեան առհասարակ սատակէին. և անհոգացեալ յերկիւղից՝ աւուրս առնէին ՚ի տեղւոյն, մինչև խիլ արկեալ տանցն եթէ ուրուք կայր ինչ ՚ի թագաւ տեան՝ զամէնն հանեալ և բնաբարձ աւերմամբ քանդեալ զվայրն՝ աւերալ զառ և զգերի յաշխարհն իւրեանց գառնային,, : Այս աւերումն ոչ սակաւ ժամանակս տեւեաց. “ Զի այս երեքտասան ամէ, ասէ անդէն, որ զայսպիսի անհանդուրժական կիրս կրեն ազգ քրիստոնէից,, : Առ գիւրութիւն իւրեանց՝ թշնամիք սովորաբար ՚ի ձմերայնի. զտօն աստուածայայանութե, կամ զօր ճրագալուցին ընտրէին արշաւելոյ ՚ի քաղաքս ըստ գրելոյ Լաստիվերոցոյն. յորժամ քաղաքացիք ժողովեալ գտանէին յեկեղեցիս

Մշտել զարհուրելի եղև արշաւանքն Ալթաշանայ, որ ՚ի գիրս Տաշկաց գրի էլլ Արսլան. “ ի թուականութեա չայոց 267. (1064. ասէ՝ Մատթէոս ԶԺԳ.) զօրաժողով արար թագաւորն Պարսից Ալթաշլան... եղբայրն Տուղբիլ սուլտանայ, որ զմին մահուան եղբօրն նստաւ յաթու թագաւորութեն, զօրաժողով արարեալ զՊարսիկս և զազգս Թուրքաց և զամենայն խուժաստան աշխարհն մինչև ՚ի սագաստան, և շարժեալ մեծաւ ցասմամբ... գայր հասնէր ՚ի հայաստան աշխարհո, և անհամար բաղմունք զօրօք մտանէր յաշխարհն Աղուանից. և մատնեաց զնոսա ՚ի ուր ՚ի գերութի... ՚ի կատաղեալ չարագոյն ազգէն Թուրքաց և ՚ի բաղմունքէ զօրացն ծածկեալ եղև ամենայն երեղբ գաշտացն... Այսի յարուցեալ սուլտանն ահագին բազ

մեռելի իւրով մտաւ յաշխարհն Վրաց, և մեծ աւ սրտով
տուեց մասնեաց զնոսա 'ի սուր և 'ի գերութի. և իջեալ
բանակեցաւ 'ի դաւառն որ կոչի Զաւալխս¹, և պատերազ-
մաւ մեծաւ պատեաց զքաղաքն որ կոչի Ախալ. և ուժ-
գին զօրութիւն առաւ Ախալ քաղաքն. և առհասարակ
զամենայն քաղաք սրով կոտորեաց, զայր և զկին՝ անողորմ.
և զամենայն քահանայսն և զկրօնաւորսն և զիշխանսն սրա-
խողխող արարեալ. և լցաւ ամենայն քաղաքն արեամբ. և
անհամար մանկունս և աղջկունս տարան 'ի Պարսկիս 'ի
գերութի. և գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ, ականց և մար-
գարտացն որ ոչ գոյ թիւ²։ Ապա պատմէ զխաղալ նորա
'ի վերայ Անի քաղաքին, զորմէ գրեալ եմք 'ի մեծ Հայս³։

Ռիւրու-Թիւնի, յատարս Տուղրի-Մանց Պարսից։

Յաւուրս տէրութե սոցա՝ միայն վասն Մէլիք շահին
գտանեմք 'ի գիրս գիւրուի արարեալ աշխարհիս, որ թաւ
դաւորեաց յեւս մեռաւսաներորդ դարուն զկնի Ալբարս-
լանայ։ Զսա Վարդան կոչէ՝ «Այր ողորմած և բարեմիտ,
առաւել ազգիս մեր,,։ Բայց ոչ միայն ազգիս այլև առհա-
սարակ ամենեցուն. որովհետեւ տէրութիւնորա ձգեցաւ
ընդարձակ յոյժ. զի ասէ Վարդան. «Այլ սուլտան Մէ-
լիք շահն խաղաղասէր և քրիստոնէասէր բարուք տիրեաց
'ի Կասբից ծովէն մինչև ցծովն Պանտոսի երկոտասան թա-
ղաւորութեց. և բարձեալ աւագ յՈվկիանու՝ տարաւ 'ի
Պարսս և էարկ 'ի վերայ գերեզմանի հօր իւրոյ և տաաց.
ահա հայր, աւետիք քեզ. զի որդի քո զոր թողեր տղայ,
տիրեաց մինչև 'ի ծագս երկրի,,⁴։

1 Այլ Վրաց և դաւառն, այլ աշ-
խարհիս Հայոց 'ի նահանգին Գուգա-
րաց։

2 Վարդան յաւերա և այլ ինչ ա-
ւերով. «Իսկ զկնի բաւնալոյ թագա-
ւորացն Հայոց 'ի Մանի եւ 'ի Հայս հօր
եղբորորդի Տուղրի-Մանց Ալբարսլան, և
աւերեաց քան և շորս դաւառն, զի
էր զբազմութի սուլտանին, որ և զկնի
մահուան նորա սուլտանացաւ. և եկն
գործեալ հարկս հաղարաւ, և առ-
ջուր քաղաց, զոր վիրք Ախալ քա-
ղաք ասն. և զՄանուկ. և առնու-
կն զգուտար Վիրիկէի թագաւորին
(Աղբաւից), և զգուտար քեռ թա-
ղաւորին Վրաց Բագարատայ։ Առնու-

և զԱնի. և հազար այր զննու 'ի փոս մի
և ըզանայ յարեան. զոր մեռելոց
իւրոց արարեալ զայն՝ անմեք ասն. . .
գործեցաւ այս զկնի մահուանն Յով-
հաննիսի թագաւորին քան և երկը
ամաւ 'ի չեփ թուին,,. որ է ամ անուն
1064։

3 Ըստ այսմ գրէ և Մատթէոս
ճԾԷ. ըմանէ ասելով 'ի թուին շլէ.
1086. «Եղբայ՝ ամի տիրեաց սուլ-
տանն աշխարհին Հայոց և Հուսոնց
... և ոչ մեաց աշխարհ որ ոչ հազան-
գեցաւ նորա թագաւորսն. և երկն
հարկատուք, և հազանգեցան նմա
երկոտասան աղջ. թագաւորաց,,։
Բայս սորա տիրէն բազում դաւառաց՝

Սա գիւրացոյց զհարկս աշխարհին . զորմէ գրէ Մատթէոս 'ի Ճկք . Թէ 'ի շլթ . 1090 , “Նեղէին զհաւատացեալն Գրիստոսի 'ի տեղիս տեղիս , և հարկս պահանջէին յեկեղեցեացն Աստուծոյ և յամենայն ժառանգաւորաց նորա . և զվանորայն և զեպիսկոպոստանն հարկիւ չարչարէին . և յայնժամ կաթողիկոսն տէր Բարսեղ . . . առեալ ընդ իւր նուէրս սուլտանին իբրեւ բիւրս ոսկոյ և արծաթոյ և գիպակաց , և հանդերձ ազատօք և եպիսկոպոսօք և քահանայիւք առեալ վարդապետս զհետ իւր և զնաց 'ի Պարսիկս առ աստուածասէր սուլտանն : Եւ տեսեալ սուլտանին (տիեզերակալ Մէլիք շահի , զոր յոյժ գովէ ,) զտէր Բարսեղ , յոյժ մեծարեաց զնա , և կատարեաց զամենայն խնդրուածս նորա . և արարեալ զամենայն կամս տէր Բարսեղի , և ազատեաց զամենայն եկեղեցիս և զվանորայս և զքահանայս . և առեալ գիր ազատութե , և հրովարտակօք և մեծարանօք արձակեաց զհայրապետն Հայոց . և ահա ելեալ գայր արքունական հրամանօք տէր Բարսեղ մեծաւ ուրախութե , և արք փառաւորք 'ի սուլտանէն զհետ իւր ” :

{ } Ետ մեռանելոյ Մէլիք շահին 'ի շէն . 1092 . ըստ գնելոյ Մատթէոսի 'ի Ճկէ . զաւագ օրդի նորա զՊարկիարուն եղին սուլտան ամենայն Պարսից . և զԱմիր Իմայէն զքեռին իւր կացուցին ասէ երեսփոխան “ի վերայ ամենայն աշխարհին Պարսից . զի էր այր բարի և յոյժ ողորմած և շինօղ աշխարհի . այս Իմայէլս տիրեալ էր իբրեւ զԹագաւոր 'ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց . և սա արար սկիզբն շինման ամենայն աշխարհին Հայոց . և զամենայն վանորայն ազատ պահէր 'ի չարեացն Պարսից ” : Զոր գովէ և 'ի Թիւն Ճէք . ասելով . “Եր սա յամենայն կողմանց քաղցր և ողորմած և շինօղ ամենայն աշխարհին Հայոց . զարդարիչ վանորէից և մեծարիչ կրօնաւորաց . և ազատ պահէր զհաւատացեալն յամենայն չարեացն Պարսից . և ամենայն ոք տիրեալ էր հայրենեաց իւրոց յաւուրս նորա . և 'ի ժամանակս սորա կայր ուրախութե լցեալք ամենայն Հայք ” : Բայց յետ սակաւուց սպանին իւրքն զնա :

{ } Եւ յովիք մասամբք պատմէ զայս Վարդան ասելով . “Թաղեցաւ Մէլիք շահն 'ի Մարանդ առ հօր իւրում Արփասլանայ . . . և Դուգուչն եղբայր Մէլիք շահին

սուղտանացաւ 'ի կողմանս Գունաց : Եւ Բեգխարունին 'ի վերայ Պարսից և Հայոց , որ և զքեռին իւր զխմայիլն աւարտեալ Հեշուպ' կարի քաղցր և բարեմիտ առ Հայս . վասն որոյ խնամածեալ ազգիս շինեցաւ աշխարհս . ազատս Թողեալ զվանորայս և զամենայն եկեղեցականս , : Բայց Սարկաւադ վարդապետ առ Սամսէլի 'ի Թուականիս շիա . նմին Մէլիք շահի տայ զայս խաղաղութի' այսպէս գովելով . " Իբրեւ առնոյր զփառս իշխանութեն բարեբախտն Մէլիք շահ զկնի մահաւանն Ալբասլանն կոչեցելոյն' մեծապէս կարգօք յօրինէր զԹագաւորութիւն . ըստ անուան արդարեւ եղեալ արքայ արքայից . . . իմաստաբար քաղաքավարութեան կարգօք պատրաստէր զամենայն . . . ոչ այնքան տանէր հոգ' որքան արդարութ' առ ամենեւին վարել , զի մի ոք լիցի տրտում 'ի զրկելոց , և հպարտ 'ի գոռոզաց . էր և ազատաբարոյ և մեծախորհուրդ . այլ և տեսիլ մարմնոյն արժանի Թագաւորութեն . ընդ որում հեղութի' ի քաղցրութի բարուցն լծակցեալ առնէր սիրելի և մենեցուն , զոր միայն կոչեցից Թագաւոր և փարթամ , " :

Է. Աբշասնի Մուշալ Թախարայ , զորս և իոյնի մերս
Ապֆ նեպոդայ :

ԴԱՐ ԺԳ

Սինչդեռ յայս վիճակ Թշուառուն կայր հայաստան ըստ պատմելոցս մինչև ցարդ' նախ յարարացւոց , ապա 'ի տուղրիլեանց , և ահա յայսմ երեքտասաներորդ դարու

1 Արժան է տեղեակ լինել և բանից նորին Սամսէլի զոր ինչ գրէ 'ի շէթ . 1093 . վասն նորին Մէլիք շահի . " Իսկ զի յաւուրս Թագաւորութեան տրաւ առաւել խաղաղացաւ աշխարհ ամենայն , մանաւանդ երկիրս Հայոց . որ 'ի նրանի բռնակալացն սպառնալով զի որք անման բաժանին արքեալ էր յանցեալ ժամանակս , ախորժելի եղև բանիք գրուապիք (Սարկաւադ) վարդապետին որպէս գրեալ . . . (որ) զմահաւանէն այսպէս է գրեալ . Թէ 'ի շիա . Թուականին սպանաւ մեծ հազարապետ արքային Պարսից Մէ .

լիք շահին' որում անուն էր Հաստն . իսկ ըստ պատմոց տաթիճանին (կուշեր) Վաղուկ Խոշոյ . և զինի աւուրցքսան և ութից մեւանի և ինքն Մէլիք շահն . . . որ էր հեղ առ ամենեւան , և քաղցր բարութ յուէտ առ ազգս բրիտանից . . . որոյ երկք և աշխարհութիւնք Թագաւորականք ուրոյն , և շահն և օգուտն հասարակաց ամենեցուն , մեծամեծք և ընտրելիք . մանաւանդ զխաղաղականն տեսմ զխոնս և զանկարօտս և զանհաղաւակին . զի տիւրք զազգս մեր , այնքան' մինչ զԹագաւոր Հայցեր և զորհուրթս , :

Նոր աղէտը հասին 'ի հիւսիսոյ արեւելից, յաղգէն Մուղալ Թաթարաց, դժնդակագոյն քան զայլ ամենայն աղգաց արշաւանս։ Թորժամ գունդ հրոսակաց սոցա հորդան եա 'ի հայաստան, աշխարհս մեր չունէր և ոչ զկէս առաջին իւրոյ զօրութե, որչափ ինչ ունէր յաւուրս Վարդանանց, ծիւրեալ և վաստակաբեկ լեալ յամենայն կողմանց 'ի հիւսից արաբացւոց. սակայն և այնպէս համարձակեցաւ որչափ ինչ հնար էր զգէմ ունել նորատեսիլ տապաւտակու զացս այսոցիկ։

Սոցա արշաւանք եղև 'ի սկիզբն երեքտասաներորդ դարու, յորժամ յեա շինկիզ խանին յաջորդեաց որդի նորա. որ զգօրս իւր յերիս բաժանեալ, առաքեաց ընդ երիս կողմանս աւերել զամենայն և նուաճել. որով 'ի սկսանել այսր դարու՝ սկիզբն լինէր և վերջին աւերման աշխարհիս Հայոց. «Երկեցուցանեն զմեզ, ասէ Կիրակոս, յայտնուիք սրբոց արանց... այլև սրբոյն Ներսէսի հայրապետին մերոյ. զոր մարգարէաբար աղգեաց վասն կործանման աշխարհիս Հայոց յաղգէն նետաղաց (Թաթարաց), զոր աչօք մերովք տեսաք զաւեր և զտառապանս զոր անցուցին։ Եւ եղև պատճառ ելից նոցա այսպէս. քանզի աշխարհն հեռաւոր հիւսիսոյ արեւելից զոր կոչեն 'ի խժական լեզուն Ղարազրում 'ի սահմանս Ղատիայ, բարբարոս աղգացն բազմութիւնք որ անդ՝ են անդիտելիք անթուելիք. բազմաց գլուխ Թագաւորացն ունելով աղգն որ կոչի Թաթարք՝»։

Սառաջին արշաւանս Թաթարաց դնէ Վարդան 'ի ոկթ. Թուին. 1220. յետ երկրաշարժուն լինելոյ՝ և նիւզակաձև գիտաւոր աստեղն երևելոյ՝. «Որք երկոքեան ցոյցքն նշանակէին, ասէ, զշարժումն խաղաղուէ աշխարհի 'ի խռովութիւն նիւզակաւոր Թշնամեաց, որպէս և եղևն իսկ։ Ի գալ Թուականին ոկթ (1220) զոր ինչ օտարադէմ և այլալեզու շարժեալ 'ի Չին և 'ի Մաչին աշխարհէն, Մուղուլ և Թաթար անուն կոչեցեալ, եկին մտին յեր-

1 Զայնչափ բազմութիւն Թուրքացն առհասարակ 'ի չէ ցեղս բաժանեալ ասին Վահրամ և Շիրակլի, որք ասոս 'ի կողմանս մեր արշաւեալ առին զՅովնայ կամ զարաբացւոց տերութիւն, Թէպէտ և 'ի նոյն կրօնս էին։ Զսկզբնական պատճառ ելանելոյ սոցա յայնչափ հեռաւոր երկրէն. իւրեանց, և մնառ առնելոյ յայտոսիկ կողմանս, Սամուէլ տեղեկացեալ 'ի պատ-

մագրուէ Սարկաւագ վարդապետին՝ 'ի Թուին յԵ. գնէ զշժառութիւն Ծագեալ 'ի մէջ Պարսկոյ և Մարաց. յոր տակ սոցա կոչեցին զԹաթարս 'ի մարտակցութե և յօգնութի իւրեանց։

2 Զայս տեսիլ գիտաւոր աստեղն յայնժմ ժամանակի յիշէ նաև պատմութիւն Թաթարաց. ընդ նոյն յիշէ և զհաւարումն արեւմտեան։

կիրն գուգարացւոց առ դաշտավայրօքն 'ի կողմանց Աղուա նից իբրեւ թէ քսան հազար, և կոտորէին զամենայն կենդանի զորս քտանէին, և փութով դառնային», :

1) նոյն ոկթ. թուականին դնէ և Վիրահոս, բայց այլովք մատամբը պատմէ ասելով, թէ մինչդեռ յուրախուէ կային զօրք Խանէի հազարապետին Վրաց սակս յաղթու թեանն զոր արարին ընդդէմ Տաճկաց կամ արաբացւոց, յինքեանս կորզելով զբազում գաւառս Հայոց, ահա յեղակարծում ժամու եհաս աղէտը 'ի սկիւթացւոց ուրք են թաթարք : Զի ելեալ նոցա ընդ դուռն Դարբանդայ՝ և անցեալ յաշխարհն Աղուանից՝ եկին յաշխարհս Հայոց և Վրաց . և զոր ինչ գտին 'ի Ճանապարհի՝ զամենեսին սրոյ Ճարակ ետուն զմարդ և զանասուն, մինչև զշուն անգամ . ոչինչ փոյթ ունէին մեծագին հանդերձից և ընչից՝ բայց միայն ձիոյ : Արշաւեցին մինչև 'ի քաղաքն Տփլիս . դարձեալ եկին յաշխարհն Աղուանից 'ի Շամբոր քաղաք . և զի սուտ համբաւ հանեալ էր նոցա, թէ քրիստոնեայ են և եկեալ 'ի վրէժինդրութի քրիստոնէից առ 'ի զերծուցանել 'ի բռնութէ Տաճկաց . ունին եկեղեցի վրանեայ, և խաչ սքանչելագործ, վաան որոյ և բնակիչք աշխարհին ոչինչ զգուշացան . “Եւ այսպէս, ասէ, անհոգս տեսեալ՝ զբազումս կոտորեցին, և աւերեցին զյուրով տեղիս, և ինքեանք ամրացուցին զաղիս իւրեանց օր կայ 'ի մէջ երկուց քաղաքաց Պարտաւայ և Բելուկումայ, յամրագոյն տեղիս զոր Բեղամէջն կոչեն . և ինքեանք յանդուգն յարձակմամբ աւերէին զբազում գաւառս», : Զորոց զգլխաւորի զանունն կոչէ Սաբա Սաբահատուր . միայն յայսմ պատմութե պարտ է որոշումն առնել, զի աշխարհ Վրաց կոչէ նաեւ զԳուգարս . և Աղուանք կոչէ նաեւ զՈւտի և զԱրցախ նահանգս մեծին Հայոց : Ապա պատմելով զմեռանել Ճինկիզ խանին՝ զոր դնեն 'ի 1226 . այլք դնեն 'ի 1229 . և զնստիլ 'ի տեղի նորա կրտսեր որդւոյն, ասէ անդէն . “ Զօր գումարեաց անթիւ բազմութի իբրեւ զաւազ ծովու անհամար 'ի բազմութէ զիւր տեպհական աղչն՝ զոր Մուղալ թաթար անուանէին . . . և բաժանեաց զնոսա յերիս առաջ . . . զերրորդն ընդ արեւել հիւսիսոյ, 'ի վերայ կարգեալ զայր մի որում անուն էր Զարմաղան՝, այր խորագէտ և իմաստուն և յաջողած 'ի գործ

1) Պատմութիւն թաթարաց զանունն կիզ խանն յետ տալոյ նմա զԱյլթանս որոս լինել ասէ Զօրման . ապա ճիշ. նոյ խաթունն 'ի կնութեան՝ կոչեաց

պատերազմի . պատուէր տուեալ նոցա աւերել քանդել զամենայն աշխարհ և զԹագաւորութիւն , :

1) որա խաղացին 'ի վերայ Զալալաւորն տուղանին խաւանայ , և գաւառացն որ շուրջ զնովաւ . ապա հասին յաշխարհն Աղուանից 'ի դաշտն Մուղանդ . առին քանդեցին զքաղաքն Գանձակ 'ի ոճի . 1235 : Իսկ զկնի ասէ . " Ամաց ինչ անցելոյ աւերման քաղաքին Գանձակայ՝ այս զօրք մելեկան և խորամանկ իբրեւ վիճակաւ բաժանեալ զաշխարհս Հայոց , Վրաց և Աղուանից՝ իւրաքանչիւր գլխաւորի բոտ մեծութե՛ գքաղաքս և զգաւառս , զաշխարհս և զբերդս առնուլ քանդել և աւերել . և չոգան յիւրաքանչիւր մասն բաժնի կանամբք և որդւովք և ամենայն աղիւիւք բանակի իւրեանց , ուղտիւք և անասնովք իւրեանց . . . և նորա ուսեալք առհասարակ ընդ երեսո զաշտաց լերանց և ձորոց իբրեւ զմարտի բազմութեամբ . . . անդ էր տեսանել զսուրս յանինայ կոտորելոցն զարս և զկանայս , զերիտասարդս և զմանկունս , զեպիտկոպոս և զքահանայս և զտարկաւադունս . մանկունք ստեղծեայք զքարի հարեալք , և կուսանք գեղեցիկք խալտաւակեալք և գերեալք : Ահագին էր տեսիլ կերպարանաց նոցա՝ . . . 'ի սպանութիւն ուրախութիւն ընթանային իբր 'ի հարսանիս կամ 'ի գինարբուս . լցաւ երկիրն ամենայն դիակամբք մեռելոց , և ոչ ոք էր որ Թագէր զնոսա . . . երկիր Թափուր մնաց 'ի ընակչաց իւրոց , և չըջէին 'ի նմա օտարաց որդիք . . . չըջէին այսր և անդր անդադար արագութիւն իբրեւ զայծեմունս , և կեղեքէին պատառէին իբրեւ զգալս . երկվարք նոցա ոչ վաստակէին յընթացս (որ պէս է տեսանել և զարդիս յերկվարս Ղաղախ Թաթարաց) , և ոչ ինքեանք ձանձրանային 'ի Ժողովել զաւարս . . . Իբրեւ առին զստացուածս և զգերիս բազմութիւն որ

զնա Զարմաղան : Բայց վաս ժամանակի որչաւանայ Զարմաղանին՝ ոչ համեմայնի ընդարձակօքն Սամուէլի որ զնէ յաւարս կենդանութե չին : Կիչ խանի . " Ի ոճի , Թուին (ասէ , յափն 1235) Թաթարն եկն հրամանաւ Զանկի խանին , որ (որոյ) էր զօրավար Զարմաղան Նուինն , և աւերեաց զքաղաքս՝ գաւառս , զՀայոց , զՎրաց և զԱղուանից . և գերի վարեաց զամենայն : : Այլ որպէս գրեցաք 'ի վերայ բազում ամբք յառաջ քան զամս 1235 մեռեալ էր չինկիլ խանն :

1 Գաւառութիւն Թաթարաց այսպէս ստորագրէ զոսա . տեսիլ կերպարաց , նայ նոցա ահագին էր ասէ և անդառմիկ , գլուխք նոցա մեծ իբրեւ զգոճչոյ , աչք նոցա մեծանք իբրեւ զագուց . ունչ կարճ իբրեւ զխառուի , նոր բամբէջք իբրեւ զբրժան , կարճատունք իբրեւ զխոզի , կզակ որածողք երկուցնեալ իբրեւ զքառուկ շան , լեզի անմարտս ամենեկին . գայլապէս կերակրէին , այլ հաց ամենեկին ոչ ուտէին : Չէր կարութիւն կենաց նոցա ձգէ փնչկեցիկերիւր ամս :

յարձակ վայրս՝ սկսան այնուհետեւ մարտնչել ընդ ամրոցս ամենայն, և ընդ քաղաքս բազումս և ազգի ազգիս. զի յոյժ խորամանկ և հնարաւորք էին,, Այս զօրք էին որք զվերջին աւերումն բերին Այս քաղաքին և Կարուց բերդին՝ զորմէ պատմէ անդէն:

(Ե) այնմ ժամանակի երկու զօրավարք էին Թաթարաց երեւելիք, ասէ Կիրակոս, մին՝ ի կողմանս հիւսիսոյ որում անուն էր Բաթու, մօտեւոր ազգական Ղանի՝ որ ամենեցուն իշխէր, այլ և Ղանն առանց հրամանի նորա ոչ նստէր յաթուռն. իսկ միւսն կոչէր Բաչու. « Որք ընդ Բաչուին էին, ասէ, ի կողմանս արեւելից, որք ըմբռնեալ էին զամենայն աշխարհս Հայոց և Վրաց,, յարձակեցան ի թըւին ողջ. 1243.՝ տիրել աշխարհին Հոռոմոց. այսինքն է՝ որոց իշխէր սուլտանն Հոռոմոց, որ նստէր յԵփեսոսն. և առին « զամենայն գաւառս իշխանութե նորա մինչև ի Ծոֆն Ովկիանու (միջերկրական Ծովու) և Պոնտոսի, կոտորելով զնոսա և յափշտակելով զնոսա. կոտորեցին և զԿարնոյ քաղաք և զԷփեսոս և զՍեաստ և զԿեսարիա,, : Վասն որոյ ի քանդելն զերկիր սուլտանին Հոռոմոց՝ քանդեցին և զարեմտեան կողմն մեծին Հայոց և զփոքր Հայս: Այս յարձակումն Թաթարաց այսպէս պատմի ի պատմութե Թաթարաց. նախ յարձակեցան ի Կարին. յետ պաշարելոյ զամիսս երկուս առին, և անխնայ կոտորեցին զմնակիչս. զվանորայս և զեկեղեցիս աւերելով անմարդաբնակ արարին, յորոց զնոյ առնուին ապա իշխանքն Հայոց և Վրաց « բազում գրեանս՝ Տօնական և Մարտիրոզ, Աբաբեալ և Ընթերցուածք, Գործք և ուկեգիր Աւետարանք աննման փարթամութեամբ,, :

Օ կնի ամի միոյ ի ոձթ. դարձեալ յարձակեցան ի վերայ աշխարհին Հոռոմոց. անուն գլխաւորի նոցա Բաչու Նուին. սուլտանն Հոռոմոց պատերազմէր ընդդէմ Թաթարաց հարիւր հազար զօրօք. և երբեմն վաթսուն հազար զօրօք. այլ Հայոց և Վրաց իշխանքն որ ընդ Թաթարսն էին՝ քաջապէս մարտուցեալ, մանաւանդ Աղբուղայ որ էր որդի մեծին Վահրամայ, թոռն Բլու Զաքարի

1 Զայս Թուական Հայոց ի խորհուրդ առեալ Վարդանայ գրէ, թէ կոտորեցին « և զայլ աշխարհս և զգաւառս ուր մանաւանդ ազգք Հայոց վշտատեսաց բնակեալ էին, զի համարագիր Թուականին ոչ, էր իւրն, և

ըստ այն գործեցան արգիւնքն՝ արժանաւոր ողբոց և արտասուաց ոչ միայն բանականաց՝ այլ և անբանից, ընթաց և գաշտաց, որք ուռեցեցան արեւմտ և արտասուք, որ և սոյն ողբ կրկնեցաւ ի ողջ. Թուին,, :

էին . և բազում կոտորածս անեալ 'ի վերայ մինչև սուլտանն և այլ զօրավարք նորա Թողեալ զվրանման ամենայն ուձկզք իւրեանց գիշերայն փախեան . Թաթարք մտեալ 'ի բանաին՝ որ էր 'ի գաշտավայրին որ ընդ մէջ Կարնոյքալ զաբին և Եփնկայի , “Զվրան սուլտանին , ասէ , տեսին բազում գանձիւք զարդարեալ ներքոյ և արտաքոյ , և գազանք վայրենիք կապեալք՝ ինձ և առիւծ և յովազ առ դուրս վրանի սուլտանին ,” :

{ } Ետ այնորիկ յարձակեցան Թաթարք 'ի վերայ մեացեալ աշխարհի սուլտանին Հոռոմնց . առին զԵփնկայն և զԿեսարիայն՝ առհասարակ կոտորելով զբնակիչսն և գերելով . զի կեսարացւոց ընդդէմ կացեալ էր նոցա կռուով . առին զԿոնստնուպոլսն , և զաշխարհն հանդերձ մեծամեծ գեղքք և վանորէիւք , և զՍերաստիա . զորոյ զինչս յաւարի առեալ և զմարդիկ 'ի համար արկեալ եղին հարկս 'ի վերայ նոցա ըստ սովորութե իւրեանց՝ մալ և Թաղար :

Հարկապահանջութեան Թաթարաց :

{ } Ետ պատմելոյ Կիրակոսի՝ յետ առնելոյ զօրաց Զարմաշանին զԱնի քաղաք և զԿարուց բերդն՝ Ժողովուրդք առ խանն կամ առ մեծ արքայն Թաթարաց առաքեցին զԱւագն , որ էր որդի Իւանէի հազարապետին . առ որ խանն սէր ցուցեալ , պատուով գարձոյց յիւր աշխարհն , որպէս զի նովին և զայլ ամենայն ապստամբն նուաճեացէ . “Որ և եղև իսկ , ասէ . զի իբրև եկն նա յաշխարհն իւր , և արարին զօրագլուխք զհրամանս արքային իւրեանց . և եկին 'ի հնազանդութի ծառայութե Հաճնշահ որդի Զաքարէի , և Վահրամ իշխան , և որդին իւր Յազպուղայն , և Հասսան որ Զալախ կոչէին իշխան կողմանցն Խաչենոյ , և այլք բազումք . և զիւրաքանչիւր երկիր տային նոցա , և առ ժամանակ մի ներումն . և ապա սկսան հարկապահանջութիւն և երթեկեկութիւն և զինուորութիւն նեղել զնոսա . սակայն այսու ամենայնիւ՝ և որ առաւել քան զայս էր նեղէին զնոսա , բայց ոչ զոք սպանանէին : Եւ իբրև անցին ամբ ինչ՝ նեղացաւ 'ի նոցանէ իշխանն (Աւագ) . զի կարի ժլատք էին . և ոչ զամենեւին զնոսա հաճել (կարէր զԹաթարն) , զի ոչ բաւականանային միայն ուտելով կամ ըմպելով , այլ և պահանջէին երկվարս և հանդերձս մեծագինս . զի կարի յոյժ ձիասէրք էին : Վասն այսորիկ և քաղեցին զձի յամենայն երկրէ . և ոչ որ իշխէր համարձակ

պահել զձիւս և զջորիս, բայց 'ի ծածուկ ուրեք վասն հարկին զինուորութե . զի ուր և գտանէին՝ յափշտակէին, և աւելի ևս՝ յորում գտանէին զնշանն իւրեանց . և զոր առնուն իւրաքանչիւր՝ զօրագլխովն՝ իւրով նշանով կնքէր խարեւով 'ի մի անդամսն . . . մանաւանդ աւելի առնէին զայս՝ յորժամ մեռաւ զօրավար զօրուն (Թաթարաց) որում անուն էր Չաղատա , :

Իսկ ն. Հեթում Թաղաւոր վասն աշխարհին Կիլիկիոյ հոգեցեալ, առաքեաց զեղբայր իւր զՍմայատ՝ որ էր սպարապետ Հայոց առ Սային զանն՝ որ էր յաջորդ շինկիզ զանին . և էառ 'ի նմանէ ազատութի քրիստոնէից երկրին իւրոյ, և վանորէից, զորմէ տեսցես 'ի Կիլիկիա : Այլ հարկապահանջութի Թաթարաց վասն Հայոց մեծաց օր ըստ օրէ առաւելաւ, զորմէ ասէ Կիրակոս . “ Իբրեւ էառ զմեծ Թաղաւորութի Թաթար զօրուն որ յաշխարհն իւրեանց Զանեգիւղ, իսկոյն առաքեաց զարս հարկապահանջս 'ի զօրս իւր որ 'ի կողմսն և յաշխարհս՝ զոր հնազանդեցան նոքա, (տալ) տառանորդս ամենայն ստացուածոց զօրուն, և հարկս 'ի գաւառացիս և Թաղաւորութեց որք նուաճեալ էին նոցա, 'ի Պարսից, 'ի տաճկաց Թուրքաց, 'ի Հայոց, 'ի Վրաց, և յԱղուանից : Եւ հարկահանք արք խիստք և յափշտակօղք, անուն միոյն Արղուն՝ որ ամենեցուն իշխէր . և երկրորդին Բուղա որ չարագոյն ևս էր . . . եկեալ 'ի զօրսն Թաթար՝ մտանէր 'ի տունս աւագանոյն, և զոր ինչ ախորժ Թուէր՝ առնոյր անխնայ . և ոչ դը իշխէր ասել ինչ նմա, զի ժողովեալ էր առ իւր արս սրիկայս 'ի Պարսից և 'ի Տաճկաց , : Սա կալաւ զբարեպաշտ իշխանն Զալալ Հասան . քակեաց զանմարտնչելի բերդս նորա . բազում ոսկի արծաթ առեալ 'ի նմանէ, հազիւ եթող զնա :

Եւս առաւել ծանրացաւ հարկապահանջութի Թաթարաց՝ յորժամ 'ի չք . Թուին 1254 . Մանգու խանն նուցա հրաման եհան աշխարհագիր առնել ընդ ամենայն ազգս որք ընդ ձեռամբ Թաթարին էին, և առնուլ հարկս ըստ մարդաթուի : Այս հարկապահանջք հասին և յաշխարհս Հայոց և Վրաց և Աղուանից . զի ասէ Կիրակոս . “ Սկսեալք 'ի տամնամենից և 'ի վեր գրեւով համարս արկանել զամենեւին, բայց 'ի կանանց, ամենեցունց պահանջել խտտագոյն հարկս աւելի քան զկար մարդոյն . և սկսան չքաւորիլ և նեղիլ անհնարին կտտանօք և չարչարանօք և գեղցիւք . և որ Թաղէր՝ ըմբռնեալ սպանանէին . և որ

ոչ կարէր հատուցանել զհարկն՝ զմանկունս նորա առնուին ընդ պարտուցն . քանզի պարտիկ տաճկահաւատ սպասուորք շրջէին : Այլ և իշխանք տեսրդ գաւառաց՝ (որով ի մանայ զՀայ իշխանս) նոցուն գործակից լեալ՝ ի նեղելն և ի պահանջելն վամս իւրեանց շահելոյ . և այսու ոչ բաւականացան, այլ և զամենայն արուեստագէտս՝ եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս՝ զամենայն ի հարկի կացուցին . (կամի ասել թէ ոչ շատացեալ հարկօք ըստ մարգարթուոյ, նաև ըստ որում արուեստաւոր՝ ուրոյն հարկ առնուին) : Այլ և զծովակս և զլիճս ձկնորսաց և զերկաթահանս և զգարբինս և զշաքարս, և զի պիտոյ է մանրաբար ասել, զամենայն դուռն շահից հատին ի մարդկանէ, և ինքեանք միայն շահէին . և զամենայն աղահանս առնուին որ ի կողք, և որ յայլ կողմանս : Դասէ ի վաճառականաց բազում ինչ աւելալ և շահեալ կուտեցին բազում գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց . . . Թուղին չար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացոյցն պահանջել յամենայն ամի նովին համարով և գրով . . . բոլորցիկեղեցականաց ոչինչ առնուին հարկս, զի չուէին հրաման ի Ղանէն ,¹ : Զայս հարկապահանջութի համարս գրով առաւել ևս հաստատեաց Հուլաւուն եղբայրն Մանկու խանին՝ որ տիրէր ամենայն կողմանց արեւելից . զորմէ գրէ կիրակոս . “Եղաւ հրաման ի Հուլաւունէն (վասն) պահանջման հարկին զոր Թուրդան ասէին . յամենայն գլխոյ որ մտեալէր ի գիրն արքունի՝ պահանջէին հարկուր լիար ցորեան, յիսուն լիար գինի, երկու լիար բրինձ և ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու չուան, եօթն հարկուր սպիտակ (որ է գրամ), մի նետ, մի նալ, թող զայլ կաշառս . և քսան անասնոցն մէկ անասուն, և քսան սպիտակ : Եւ ոյր ոչ գոյր՝ զուստերս և զգատերս առնուին ըստ պահանջմանն . և այսպէս նեղեցաւ և տառապեցաւ երկիրն ամենայն , :

Ի պատմութե Թաթարաց պատմութիւն զոր կրէին ի հարկապահանջից՝ ասէ, թէ բաց ի հարկայն, զորս կոչէ ըստ լեզուի նոցա Մալ, Թաղար, Խալսի, յամենայն ժամ պահանջէին յիշխանաց . յոմանց ոսկի կտաւ ,

¹ Զայս հարկ պղծ մասամբ յիշէ և վարդան յասեռ . “ Ի շէ Թուին (1254) Մանկու զան հրաման ետ համարել զհնազանդեալ աշխարհս ընդ իւրով իշխանութի ձեռն առն

երեւելոյ Արդուն կոչեցելոյ, և գնել հարկ ըստ գլխոյ արանց, բաց ի կանանց և ի բուն ծերոց և ի մատաղ աղայոց , :

յոմանց բազայ, և յայլոց ընտրեալ շուն և ձի: Ապա գրէ անդէն. « Եւ այս եղև 'ի Թուականութեանն Հայոց Շ. (1251). և զկնի ցառմանս այսորիկ եկն գլխաւոր մի Թաթար Արգուն անուն՝ հրամանաւ Մանկու զանին. և հա մարեաց զերկիրն արեւելից վասն հարկի. և առնուին այն ուհետև զհարկն 'ի գլխաթուոյ մարդկան. քանզի որ գըրեալ լինէր 'ի դաւթարն. և այսպէս այլ աւերեցին զաշխարհն արեւելից. զի 'ի մի փոքր գեղն՝ յիսուն մարդ համարէին կամ երեսուն. 'ի հնգեասան տարեկանն 'ի վերն զամէնն համարէին մինչ 'ի վաթսուն տարեկանն, և յամէն գլխոյ որ համարէին՝ վաթսուն ոսկի տակ առնուին. . . . Եւ Թէ որ փախէր կամ Թագէր, յորժամ ըմբռնէին՝ կապէին անողորմ ձեռս 'ի յետս, և դաւար դաւազանք ծեծէին՝ մինչ զի մարմինն ամենայն տրորէր, և յարենէն շաղախէր. և ապա անողորմաբար զկատաղի շներն իւրեանց՝ զոր սովորեցուցեալ էին ուտել միս մարդոյ՝ 'ի ներքս Թողուին, և ուտել տային զտառապեալ և զչունև որ քրիստոնէայն, »: Զայսորիկ լուեալ Հեթում Թաթար՝ զնաց առ Ղանն 'ի միջնորդել:

Դիւրաբիւնի 'ի Ժամանէս Թաթարաց:

Առաջին դիւրութիւն եղև 'ի խնդրոյ Աւագ իշխանին Հայոց, որ էր որդի Իւանէի. որոյ յոյժ նեղեալ և հալածական լեալ 'ի Թաթարաց՝ դեսպանս արձակեաց առ մեծ խանն աղաչելով. յորմէ եկն հրաման առ մեծամեծն Թաթարաց մի ինչ չար առնել, այլ միայն զհարկն ժողովել և դիւրել նոցա:

Արեւորդ եղև 'ի ձեռն Սիմէոնի Ռապանայ, որ էր վարդապետ ասորի ազգաւ. որոյ գոլով հաճոյ և ընդունելի առաջի մեծի խանին Թաթարաց, հրովարտեալ նորին եկն յաշխարհս քրիստոնէից, պատուէր տուեալ մի զք նեղել 'ի հպատակելոցն, այլ Թողուլ յազատութեան նաև 'ի հաւատոյս առ 'ի յայտնի պաշտել զքրիստոնէութիւն. որով խաղաղութիւն մեծ եղև քրիստոնէից, որք համարձակ կատարէին զպաշտամունս եկեղեցւոյ նաև յայն քաղաքս՝ յորս բազմութի կային Թաթարաց. զոր օրինակ 'ի Նախըւան և 'ի Գանձակ:

Արորդ՝ յաւուրս Մանգոյ կամ Մանկու խանին՝ որ Թաթարութեաց 'ի Շ. Թուին 1251. առաւելաւ դիւրութիւն քրիստոնէից 'ի պատճառս Սարթախին՝ որ էր որ-

գի մեծի զօրավարին Թաթարաց Բաթու ամուսնելոյ . և 'ի մանկութի գոլով ընկալեալ զքրիստոնէութի, բազում դիւրութի արար եկեղեցեաց և քրիստոնէից . զի յորժամ Բաթու գնաց յաշխարհն իւր 'ի նստուցանել նոր խան կամ Թազաւոր՝ զորդին իւր զՍարթախ կացոյց զօրադուխ զօրաց փոխանակ իւր . որ եհան գիր ազատութե նաւ վասն քահանայից և եկեղեցեաց ընդ ամենայն կողմանս՝ չառնուլ հարկ 'ի նոցանէ . վասն այնորիկ, ասէ Վիրապուս, «Համարձակուի առեալ չոգան առ նա վարդապետը, եպիսկոպոսը և երիցունը . և նա սիրով ընդունէր զամենեւին և կատարէր զինդրուածոս նոցա . . . ընդ որս չոգաւ առ նա և մեծ իշխանն Խաչենոյ, և 'ի կողմանցն Արցախոյ Հասան՝ զոր ջալախ կոչէին գգուանօք, այլ աստուածապաշտ և երկիւղած և պարկեշտ՝ Հայ աղքատ . և նա սիրով ընկալաւ զնա » : Ըստ այսմ ետ գիր ազատութե և առ կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս :

Եւ Սմանկու զան՝ ըստ գրելոյ 'ի պատմութե Թաթարաց՝ զեղբայր իւր զՀուլաւուն կացոյց զան յաշխարհին արեւելից . յորոյ յաւուրս եղև դիւրութի մեծ առ քրիստոնէայս . զի որպէս ասէ, էր «սիրող քրիստոնէից և եկեղեցւոյ և քահանայից . նոյնպէս և օրհնեալ կինն իւր Տավուտ խաթունն . զի յամենայնի բարի էր և ոգորմած առ աղքատս և կարօտեալս, և յոյժ սիրող ամենայն քրիստոնէից, Հայոց և Ասորոց, մինչ զի վրանէ եկեղեցի և ժամահար շրջեցուցանէր ընդ ինքեան, և բազում քահանայս Հայ և Ասորի : Իսկ լուեալ զայս բարեպաշտ Թազաւորն Հայոց Հեթում» (որ է ն. Հեթում) Թե Հուլաւուն զան նստաւ, և այնպէս բարեւէր է և քրիստոնէւատէր, ապա և ինքն Հայոց Թազաւորն գնաց յարեւելք բազում ընծայիւք, և ետես զՀուլաւուն զանն : Եւ տեսեալ զՀայոց Թազաւորն յոյժ սիրեաց և պատուեաց զնա . և կրկին ազատութի գրեաց Թազաւորուն՝ նորա . և առաւել եկեղեցեաց և եկեղեցականաց և ամենայն քրիստոնէից երկրիս . և այսպիսի պատուով և մեծաւ հարկօք առաքեաց զԹազաւորն Հայոց յաշխարհն իւր » :

Եւ արշաւանաց և աւերմանց Մուղղալ Թաթարաց զհետ եկին արշաւանք և աւերումն Լէնկթէմուրին յեր չորեքտասաներորդ դարուն և 'ի սկիզբն հնգերորտասներորդին . բայց յայտոսիկ դարս վիճակ հայաստանեայց կուրուսեալ էր զամենայն վայելութիւն իւր և զհնութիւն . աթու Թազաւորութե և կաթողիկոսութե 'ի բազմաց

հետէ բարձեալ և հաստատեալ յայլ աշխարհ, այսինքն է 'ի Կիլիկիա . նախարարքն և իշխանք առհասարակ ցիրուցան աստ և անդ յօտար աշխարհս՝ զորմէ ճառեցաք յառաջագոյն, և փոխեալ իբր յայլ իմն նոր կերպարան . նկարագրեալ ըստ մասին 'ի պատմունք թոմայի մեծոփեցւոյ՝ որ ուրեք զիւր աշխարհէն խօսելով ասէ . “Եւ եկեալ տեսաք զաշխարհս մեր աւերակ, Թափուր և դատարկ յամենայն ընդից, և պակասեալ 'ի հոգեւոր առաքինութեց . ոչ ժամ և ոչ պատարագ . և դարձեալ սկիզբն արարին շէնութեց . . . և միւս ամին եկն Եռասուֆ թուրքման, և վերստին աւերեաց զաշխարհս մեր ”: Այսն այնորիկ իբր արտաքոյ վիճակի հին հայաստանեայց, և արտաքոյ մերոյ առաջարկութե համարեալ 'ի բաց Թոգումք . այլ զառանձին քաղաքաց և զտեղեաց առմանս և աւերմունս՝ զոցն ընթերցողք 'ի ստորագրուն մեծին և փոքուն Հայոց :

ՎԵՐԱՆԱԴԱՐՈՒՄ ՀԱՅՈՐՈՑ

Յ Լ Ն Կ

Գ Լ ՈՒ Ց Մ Ա Տ Ե Ն Ի Ս

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՆՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՅՕԴ. Ա. Անուանի՛ն մերոյ մարենափրաց պոռեալք :	1
ՅՕԴ. Բ. Անուանի յօրարալքի մարենափրաց պոռեալք :	3
ՅՕԴ. Գ. Անուանի պանաղան հողմանց հայաստանեայ ՚ի մէրոյ մարենափրաց պոռեալք :	10
ՅՕԴ. Դ. Անուանի պանաղան հողմանց հայաստանեայ յանուն օրար ալքայ անուանեալք ՚ի մերոյ և յարարալքի մարենափրաց :	16
ՅՕԴ. Ե. Անուանի պանաղան Գառառայ հայաստանեայ իբր երկիր կամալք օրար յիշարալեալ յարարալքի մարենափրաց :	24

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԴԻՐԳ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

Ա. Ի հիւսիսոյ :	27
Բ. Յարեմիայ :	29
Գ. Ի հարաւոյ :	30
Դ. Յարեմիայ :	31

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՅԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

Պարտի յիշարալեալք ՚ի գիր և շահապահի :	38
---------------------------------------	----

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՕՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՅՕԴ. Ա. Բարեխառնումի օրոց և ցրտումի աշխարհի :	40
ՅՕԴ. Բ. Ձիւն և հարկապ նորանշան :	45
ՅՕԴ. Գ. Հիւսսայֆ :	46
ՅՕԴ. Դ. Երկրաշարժումի :	48
ՅՕԴ. Ե. Հիւսսայֆումի և ճակի :	51

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԼԵՐԻՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

ՅՕԴ. Ա. Լեքիւնք Գօրհորք

ՄԱՍԻՍ

Ա. Այլեւայլ տեսանիք Լեքիւնք :	54
Բ. Մահաւանիք Մասիս Լեքիւնք :	60
Գ. Տեղի Մասիս Լեքիւնք :	62
Դ. Դիւրի Մասիս Լեքիւնք և Գօրհորք Լեքիւնք :	65
Ե. Բարեխառնիք Մասիս Լեքիւնք :	68
Ջ. Բերք Մասիս Լեքիւնք :	70

ՏՕՐՈՍ

Ա. Անուն Լեքիւնք :	72
Բ. Ընկացի Գօրհորք Տօրոս :	73
ԿՈՒՅԱՍ	77

ԿՈՐԴՈՒԱՑ ԼԵՐԻՆՔ

Ա. Անուն Լեքիւնք :	79
Բ. Տեղի Կորդոսայ Լեքիւնք :	80
Գ. Գօրի Կորդոսայ Լեքիւնք :	81
ՊԱՐԻԱՐ ՀԱՐ ԲԱՐԻԱՐ	83
ՄՈՍԻՐԻԱՆ ՀԱՐ ՄԱՍԻՐԻԱՆ	85
ՀԵՆԻՈՐԻԱՆ ՀԱՐ ԻՆԻՈՐԻԱՆ	87
ԲՕՐԱՐԱՆ	88

ԴԻՋԱՓԱՅՏՈՒ ԼԵՐԻՆՔ

ԿԵՐԱՆԵԱՆ

ԱՆՏԻՏՕՐՈՍ

ՅՕԴ. Բ. Լեքիւնք տեղօրի :	89—106
ՅՕԴ. Գ. Լեքիւնք Հրաբուրդի :	106

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Գ Ե Ց Բ Հ Ա Յ Ա Ս Ց Ա Ն Ե Ա Ց

ՅՕԴ. Ա. Չորեքին ձեռագիծ գեղարտ :

ԵՐԱՍԽ

Ա. Անուն գեղարտ :	109
Բ. Անն Երասխայ :	111
Գ. Ընթացք Երասխայ :	113
Դ. Քարավաղ Երասխայ :	115
Ե. Կամարջ Երասխայ :	116
Զ. Հոսանք Երասխայ :	118
Է. Խառնուհանք Երասխայ 'ի Կար և 'ի Ժով :	119
ԿՈՒՐ	121

ԵՓՐԱՑ

Ա. Անուն գեղարտ :	123
Բ. Անն Եփրատայ :	...
Գ. Առաջին վրան Եփրատայ , որ 'ի Կարին :	124
Դ. Երկրորդ վրան Եփրատայ , որ և Արածանի :	125
Ե. Ընթացք Եփրատայ :	128
Զ. Նաապոնիսի Եփրատայ , և առաքուհի :	132
Է. Կամարջ և նեղուցք Եփրատայ :	134

ՏԻԳՐԻՍ

Ա. Անուն գեղարտ :	136
Բ. Անն Տիգրիսի :	137
Գ. Ընթացք Տիգրիսի :	139
Դ. Առաքուհի և նաապոնիսի Տիգրիսի :	141
ԾՈՐՈՒ	142

ՅՕԴ. Բ. Գեղարտ Ժանունի : 148—158

ՅՕԴ. Գ. Ծովանի : 158—165

ԼԻՃ : 165—166

ՄՈՐ : 166—167

ՋԵՐՈՒՄ : 167

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

Բ Ե Բ Հ Ա Յ Ա Ս Ց Ա Ն Ե Ա Ց

ՅՕԴ. Ա. Պարուզ , Բանջար , և այլ Բայար :

172

807. Բ. Հանք, Մեղարդ :	178
807. Գ. Անուանք, համ Բարինք պարտաւանք :	191
807. Դ. Կենդանիք :	195
807. Ե. Գաւանք :	202
807. Ջ. Թուղանք :	203
807. Է. Ձկանք :	205

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

807. Ա. Ուղի և ճանապարհի վաճառականութեան :	210
Ա. Առաջին ուղի ընդ Կասպին ծով :	211
Բ. Երկրորդ ուղի ընդ Պոնտոս :	213
Գ. Երրորդ ուղի ընդ Եփրատ :	216
807. Բ. Վաճառաբեղիքի համ Լահաստան խաղաքի,	
որ 'ի Հայս :	218—231
807. Գ. Վաճառաբեղիքի համ Լահաստան արաբոյ	
հայաստանեայ :	231—241
807. Դ. Դրամք :	241

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ԲՆԱԿԻՉԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

807. Ա. Առաջին սիլվանագրութեան բնականութի մարդ-	
կութեան յաշխարհին Հայոց :	244
Ա. Ստորագրութի ստորի գրոց զրեղաւոյ դրամ-	
քին :	245
Բ. Յարմարութի դրեց հայաստան աշխարհին :	264
Եդեմ քեղին յայժմեան դրեց իւրոց արտա-	
գրեալ :	265
807. Բ. Երկրորդ բնական հայաստանեայց յառաւ Նոյի :	271
Ա. Հասարակ ինչ քաղաքին Նոյի ցոյցեալ 'ի հայ-	
աստան :	277
Բ. Գիտելիք ինչ վան անուան և բնականութեան	
Նոյի :	281
Գ. Բնականութի Սեմայ որդւոյ Նոյի, և սերուն-	
դոց նորա 'ի Հայս :	284—293

- Դ. Բնակութեան Յաբեթի որդւոց Նոյի,
 և սերնդոց նորա 'ի Հայոս : 294—301
- 80Դ. Գ. Երբորք Բնակութեան Հայաստանեայց յա-
 տուրս Հայկայ և որդւոց նորա : 302

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ

ԲԱԶՄԱՄԱՐԴՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ՍԱԿԱՒԱՄԱՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

- 80Դ. Ա. Բնակութեան աշխարհիս : 309
- Ա. Գաղթականի աբարտուսք Եփեայց 'ի
 Հայոս : 312—319
- Բ. Օտար ժողովուրդի քնն 'ի Հայաստան
 իբր ազգ յիշարանեայց : 319—322
- Գ. Քաղաքի Բնակութեան : 322—325
- 80Դ. Բ. Սահաւանութեան Բնակեաց աշխարհիս : 325
- Ա. Հին Գաղթականի յատուրս թերոյ Նա-
 հապեայց : 326—333
- Բ. Հին Գաղթականի յատուրս տերութի
 Արշակունեայց և Բաղրատունեայց : 334—339
- Գ. Նոր Գաղթականի 'ի նուաշիւ և 'ի Բառ-
 նիւ տերութի Թրոյն 'ի Հայաստանեայց : 339—344
- Դ. Նոր Գաղթականի յեր Գրիշիս առանձն
 Ամայ, և յեր Բառնալայ Բաղրատունի
 Ռոմէիսեայց : 344—352
- Երբորք պարճաւ՝ Ազեայ : 353—356
- Ա. Բառնաւորութի և Գերութի : 356—360
- Բ. Կարգած 'ի Բառնաւորայց : 360
- Գ. Կարգած 'ի սովէ : 365—368
- Երբորք պարճաւ՝
 Բառնութեան փոխելոյ յայլ կրօն : 368
- Չորբորք պարճաւ՝
 Ինքնակամ խառնումն յազգ օտար : 371
- 80Դ. Գ. Փոխադրութեան ազգին տեղափոխել 'ի տեղի
 'ի Դէլ Հայաստան աշխարհիս : 371

ԳԼՈՒԽ ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

ԱՆՑԲ ԵՒ ԳԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ

807. Ա. Սկզբնաորոշիւան տիրապետելոյ աշխարհիս 'ի քեան ժրոյ նահապետաց :	373
807. Բ. Ընդարձակութիւն աշխարհիս և տէրութիւն 'ի քեան ժրոյ աշխարհակալաց :	375
Ա. Ընդարձակողք և աշխարհակալք :	375—385
Բ. Պահպանողք իմ անդրէն զբռնաժի ա. ժողքս պետիւնի ընդարձակեալ սահմանս :	385—391
807. Գ. Նաւապետն աշխարհիս Հայոց : Առաջին պարճառ նաւապետն՝ Բաթանոսն հայաստանեայց յերկուս ա. տար բազմաորոշիւանս :	391 402
Երկրորդ պարճառ նաւապետն՝ Արշալուստիս զանապան թշնամեաց 'ի հայաստան :	407
Ա. Արշալուստիս և հարկապանջութիւն Հռոմայ. եցաոյ :	409
Բ. Արշալուստիս հիւսիսայնոյ :	411
Գ. Արշալուստիս Պարսից :	415
Հարկապանջութիւն Պարսից :	418
Գիտելիք վասն ժամանակի արշալուստեաց Պարսից :	420
Դ. Արշալուստիս Արաբացոյ :	422
Հարկապանջութիւն Արաբացոյ :	439
Ապագամբութիւն ժրոյ ,Արաբացոյ :	444
Դիւրութիւն յառաքս Արաբացոյ :	447
Ե. Արշալուստիս Յունաց :	449
Զ. Արշալուստիս Սկիւթացոյ իմ արողլիւ. թանց Պարսից :	453
Դիւրութիւն յառաքս արողլիւթանց Պարսից :	457
Է. Արշալուստիս Մուղալ Թաթարաց :	459
Հարկապանջութիւն Թաթարաց :	464
Դիւրութիւն 'ի ժամանակս Թաթարաց :	467

Էջ	ՏՈՂ.	ՎՃԻՊԱԿՔ	ՈՒՂՂԵԱԼՔ
9	25	Իւրեանց	Իւրեանց
25	9	Համարին	Համարիմ
79	21	տարածայութի	տարածայութի
92	15	քաջագոտւոյ	քաջագոտւոյ
162	28	հասգին	ահագին
175	2	ղքաջաբերութի	ղքաջաբերութի
...	15	յուսութի	յուսութի
270	14	անայլալէի	անայլալէի
299	6	նորա	նոցա
300	11	նմանաձայութի	նմանաձայութի
332	34	յայլուտ	յայլուտ
358	30	յայլալէզու	յայլալէզու
397	5	հայրենիս	ղհայրենիս

